

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXVI

(2017)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXVI
(2017)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Biljana Vučetić, Neven Isailović,
Jovanka Kalić, Tatjana Katić, Angeliki Konstantakopoulou (Greece),
Giuseppe Motta (Italy), Konstantin Nikiforov (Russia), Ana Stolić,
Ilija Todev (Bulgaria), Lubomíra Havlíková (Czech Republic)

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2017

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXVI

(2017)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Биљана Вучетић, Невен Исаиловић,
Јованка Калић, Татјана Катић, Ангелики Константакопулу (Грчка),
Ћузепе Мота (Италија), Константин Никофоров (Русија), Ана Столић,
Илија Тодев (Бугарска), Љубомира Хавликова (Чешка)

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД

2017

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Радомир Ј. Поповић, Ана Столић ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ 1947–2017.	13
--	----

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Јрослав.В. Пилипчук ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ВЛАДЕНИЙ СААМОВ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ	27
--	----

Милош Ивановић РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИЈЕ ИМУНИТЕТА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ ДО КРАЈА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛУТИНА	49
--	----

Sashka Georgieva THE BULGARIAN/SERBIAN MARITAL DIPLOMACY FROM THE END OF 13 th TO THE BEGINNING OF 14 th CENTURY	85
--	----

Валентина Живковић ПОМЕНИ ГРОБНОГ МЕСТА У ТЕСТАМЕНТИМА КОТОРАНА (1326–1337)	129
---	-----

Предраг Коматина ПРОМЕНЕ НА СРПСКОМ ПРЕСТОЛУ 1370–1371. ГОДИНЕ. ПОКУШАЈ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ	149
--	-----

Невен Исаиловић ПРИЛОГ О ДЕЛОВАЊУ КНЕЗА И ВОЈВОДЕ ПЕТРА ПАВЛОВИЋА У БОСАНСКО-УГАРСКО-ТУРСКИМ СУКОБИМА ПОЧЕТКОМ XV ВЕКА	173
---	-----

Аранђел Смиљанић ПЛАЋАЊЕ И НАГРАЂИВАЊЕ ДИПЛОМАТА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА У БОСНИ	209
---	-----

Жарко Вујошевић ВРАЊИНА И СВ. АРХАНЂЕЛИ У ЈЕРУСАЛИМУ – ЈОШ ЈЕДАН ОСВРТ НА ТРАДИЦИЈУ ДАРОВНЕ ПОВЕЉЕ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА	237
---	-----

Гжегож Јавор БАЛКАНСКИ ИМИГРАНТИ У ПОЉСКОЈ XVI ВЕКА. СЛУЧАЈ БРАЋЕ ДУКАЋИНОВИЧА, ВЛАСНИКА ГРАДА УЛАНОВА НА ПОДОЉУ	257
---	-----

Марина Матић ОКОЛНОСТИ ИЗГРАДЊЕ ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА САВИНА У БОКИ КОТОРСКОЈ 18. ВЕКА	277
Владимир Јовановић ВИДИН И СРБИЈА ПОЧЕТКОМ 19. ВЕКА	293
Миљан Милкић СОЦИЈАЛНИ СТАТУС ВОЈНИХ СВЕШТЕНИКА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1839-1918.	321
Момир Самарцић АНАЛИЗА ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ТЕХНИКА У ДОЛИНИ ТИМОКА У ТЕКСТОВИМА АДАМА БОГОСАВЉЕВИЋА	341
Гордана Гарић Петровић УНАПРЕЂЕЊЕ СТОЧАРСТВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ: СЕЛЕКЦИЈА, УВОЂЕЊЕ НОВИХ СОЈЕВА И УКРШТАЊЕ	367
Мирослав Д. Пешић, Божица Б. Младеновић КРИЗА ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1892. ДО 1894.ГОДИНЕ	401
Biljana Vučetić “OUT OF THE EAST CHRIST CAME”: SERBIA IN THE EYES OF AMERICAN WOMEN IN THE GREAT WAR	437
Милић Ј. Милићевић, Игор Борозан БИТКА НА ЛЕГЕТУ (КОД ЧЕВРНТИЈЕ) КАО ПОДСТИЦАЈ ВИЗУЕЛНОГ УОБЛИЧАВАЊА ЈЕДНОГ МЕСТА СЕЋАЊА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ	453
Биљана Стојић МОРИС ПАЛЕОЛОГ (1859–1944) – ПОСЛЕДЊИ ФРАНЦУСКИ АМБАСАДОР У ЦАРСКОЈ РУСИЈИ	477

ПРИЛОЗИ

Мирјана Маринковић ДУНАВСКИ БАСЕН У НОВИЈОЈ ТУРСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ	509
--	-----

ПРИКАЗИ

- Марияна Цибранска-Костова,
*СТАРИЯТ ЗАВЕТ КАТО ЮРИДИЧЕСКИ ИЗТОЧНИК.
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СЛАВЯНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ,*
„Издаелство Валентин Траянов“, София 2016, 326 стр.
(Станоје Бојанин) 531
- Ivan Stevović,
*PRAEVALIS: OBRAZOVANJE KULTURNOG PROSTORA
KASNOANTIČKE PROVINCIJE,*
Društvo arheologa Crne Gore, Podgorica 2014, 200 str.
(Милош Тупранић) 533
- Милош Ивановић,
„ДОБРИ ЛЈУДИ“ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ,
Историјски институт, Београд 2017, 175 стр.
(Бењамин Хекић) 535
- Esad Kurtović,
*IZVORI ZA HISTORIJU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE I/1–I/2 (ISPISI IZ
KNJIGA ZADUŽENJA DRŽAVNOG ARHIVA U DUBROVNIKU 1365–1521),*
ur. Dubravko Lovrenović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada,
knj. XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 2017, XII+969 str.
(Невен Исаиловић) 538
- Grzegorz Jawor,
*OSADY PRAWA WOŁOSKIEGO I ICH MIESZKAŃCY NA RUSI CZERWONEJ W
PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU,*
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004², 227 str.
(Милош Луковић) 542
- Борис Бабић,
ВИЗАНТИЈА И БОСНА,
Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука 2016, 196 стр.
(Мила Крнета) 552
- STATE AND SOCIETY IN THE BALKANS BEFORE AND AFTER
ESTABLISHMENT OF OTTOMAN RULE,*
editors Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Istorijски институт – Yunus Emre Enstitüsü,
Beograd 2017, 349 pp.
(Нино Делић) 555
- Vesna Miović, Ivan Čerešnješ,
*RESEARCH, INVENTORY AND CATALOGUING DOCUMENTS OF THE
CRIMINAL COURT REGISTER. LAMENTA CRIMINALIA POST TERRAEMOTUM,
DIVERSI E POSSESSO DE CREMINALE ET CRIMINALIA IN THE STATE
ARCHIVES OF DUBROVNIK INVOLVING JEWISH LITIGANTS (1667–1808),*
Research and Documentation Centre JAS, Ljubljana 2016, ePub izdanje
(Милош Ивановић) 561

СЕЛО БАЛКАНА. КОНТИНУИТЕТИ И ПРОМЕНЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ,
уредници Недељко В. Радосављевић, Снежана Томић,
Историјски институт, Зборник радова књ. 34, Музеј на отвореном „Старо село“,
Београд – Сирогојно 2017, 407 стр.
(*Бојана Миљковић Катић*)

564

ДРЖАВА И ПОЛИТИКЕ УПРАВЉАЊА (18–20. ВЕК)
уредник Петар В. Крестић, Историјски институт Београд, Београд 2017, 301 стр.
(*Јована Шаљић*)

566

Александра Колаковић,
У СЛУЖБИ ОТАЦИНЕ: САРАДЊА ФРАНЦУСКИХ И СРПСКИХ
ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА 1894–1914,
Институт за политичке студије, Београд 2016, 463 стр.
(*Биљана Стојић*)

569

Зоран Мирковић,
СРПСКА ПРАВНА ИСТОРИЈА,
Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017, 276 стр.
(*Алекса Николић*)

573

НАУЧНИ ЖИВОТ

Treći Triennale međunarodnog znanstvenog skupa
GRADOVI HRVATSKOG SREDNJOVJEKOVLJA: GRAD I DOŠLJACI
[TOWNS AND CITIES OF THE CROATIAN MIDDLE AGES:
THE CITY AND THE NEWCOMERS],
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 25–26. listopada 2016.
(*Невен Исаиловић*)

577

Међународна научна конференција
РУСИЈА/СССР И ДРЖАВНОСТ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ
(*РОССИЯ/СССР И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ СЕРБИИ/ЮГОСЛАВИИ*)
Историјски институт Београд – Институт за славистику РАН Москва
Београд, 8. септембар 2017.
(*Јована Блажић Пејић*)

586

Међународна научна конференција
3th International Conference RURAL HISTORY 2017
European Rural History Organisation – EURHO
11–14. септембар 2017, Лувен, Белгија
(*Гордана Гарић Петровић*)

588

Међународна научна конференција
РУССКО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА (1877–1878) ГГ. И ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС
(РУСКО-ТУРСКИ РАТ 1877–1878. И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ),
 Руска академија наука – Институт руске историје РАН – Амбасада
 Републике Србије у Руској Федерацији
 Москва, 18–20. септембар 2017. године
(Биљана Вучетић) **589**

Међународни научни скуп
БЕОГРАД 1521-1867 (BELGRADE 1521–1867),
 Историјски институт Београд, Турски културни центар Јунус Емре
 (Yunus Emre Enstitüsü)
 Београд, Србија, 28–29. септембар 2017.
(Драгана Амедоски) **592**

БИБЛИОГРАФИЈЕ

др Љиљана Алексић-Пејковић **601**
 др Олга Зиројевић **611**
 мр Марија Јанковић **621**
 др Марица Маловић Ђукић **623**
 др Биљана Марковић **627**
 др Даница Петровић Милојевић **631**
 др Миодраг Петровић **633**
 мр Милорад Радевић **639**
 Душан И. Синдик **645**
 др Гордана Томовић **649**

IN MEMORIAM

Академик Владимир Стојанчевић *(Ненад Урић)* **655**
 др Душан Т. Батаковић *(Урош Татић)* **661**
 Душан Синдик *(Драгић М. Живојиновић)* **665**
 Проф. др Ђорђе Станковић *(Василије Драгосављевић)* **667**
 Проф. др Војин С. Дабић *(Петар В. Крстић)* **671**

УПУТСТВО АУТОРИМА **673**

CONTENTS

Radomir J. Popović, Ana Stolić THE INSTITUTE OF HISTORY 1947–2017	13
--	----

ARTICLES

Yaroslav Pilipchuk HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SAAMI LANDS IN THE MIDDLE AGES	27
Miloš Ivanović DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF IMMUNITY IN THE SERBIAN MEDIEVAL STATE UNTIL THE END OF REIGN OF KING MILUTIN	49
Сашка Георгијева БУГАРСКО-СРПСКА БРАЧНА ДИПЛОМАТИЈА С КРАЈА 13. И ПОЧЕТКА 14. БЕКА	85
Valentina Živković REFERENCES TO BURIAL PLACES IN THE TESTAMENTS OF KOTOR CITIZENS (1326–1337)	129
Predrag Komatina CHANGES ON THE SERBIAN THRONE IN 1370–1371. AN ATTEMPT AT REINTERPRETATION	149
Neven Isailović A CONTRIBUTION ABOUT THE ACTIVITY OF KNEZ AND VOIVODE PETAR PAVLOVIĆ IN THE BOSNIAN-HUNGARIAN-TURKISH CONFLICTS AT THE BEGINNING OF THE 15 th CENTURY	173
Arandjel Smiljanić PAYMENTS AND AWARDS OF DIPLOMATS OF LOCAL MAGNATES IN BOSNIA	209
Žarko Vujošević VRANJINA AND THE HOLY ARCHANGELS MONASTERY IN JERUSALEM – ANOTHER LOOK AT THE TRADITION OF EMPEROR STEFAN DUŠAN'S DONATION CHARTER	237
Grzegorz Jawor BALKAN IMMIGRANTS IN POLAND OF THE 16 th CENTURY. CASE OF BROTHERS DUKAGJINI, OWNERS OF THE TOWN OF ULANOV IN PODOLIA	257

Marina Matić CIRCUMSTANCES IN WHICH THE SAVINA MONASTERY BIG CHURCH WAS CONSTRUCTED IN THE BAY OF KOTOR IN THE 18 th CENTURY	277
Vladimir Jovanović VIDIN AND SERBIA IN THE EARLY 19 th CENTURY	293
Miljan Milkić SOCIAL STATUS OF SERBIAN MILITARY CHAPLAINS, 1839–1918	321
Momir Samardžić ANALYSIS OF AGRARIAN TECHNIQUES IN THE TIMOK VALLEY IN THE TEXTS OF ADAM BOGOSAVLJEVIĆ	341
Gordana Garić Petrović ENHANCEMENT OF CATTLE BREEDING IN THE KINGDOM OF SERBIA: SELECTION, INTRODUCTION OF NEW BREEDS AND CROSS-BREEDING	367
Miroslav D. Pešić, Božica B. Mladenović THE CRISIS OF THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN THE KINGDOM OF SERBIA FROM 1892 TO 1894	401
Биљана Вучетић „ХРИСТ ЈЕ ДОШАО СА ИСТОКА”: СРБИЈА У ОЧИМА АМЕРИКАНКИ ТОКОМ ВЕЛИКОГ РАТА	437
Igor Borozan, Milić J. Milićević BATTLE AT THE LEGET FIELD (ČEVRTIJA) AS AN INCENTIVE FOR VISUAL SHAPING OF A PLACE OF REMEMBRANCE IN THE INTERWAR PERIOD	453
Biljana Stojić MAURICE PALÉOLOGUE (1859–1944) – THE LAST FRENCH AMBASSADOR IN TSARIST RUSSIA	477
CONTRIBUTIONS	
Mirjana Marinković THE DANUBE BASIN IN RECENT TURKISH HISTORIOGRAPHY	509
REVIEW ARTICLES	531
ACADEMIC EVENTS	577
BIBLIOGRAPHIES	601
IN MEMORIAM	655
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	678

Радомир Ј. Поповић*

Историјски институт
Београд

Ана Столић*

Историјски институт
Београд

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ 1947–2017. ГОДИНЕ

Историјски институт основан је 15. јула 1947. године. Решењем „Комитета за научне установе, Универзитет и високе школе“ Виктор Новак је постављен за управника Историјског института САН, а Георгије Острогорски за његовог заменика. Истим решењем именовани су чланови и сарадници Института.¹

---

¹ Први чланови Института именовани су, такође, 15. јула 1947. године: др Никола Шкеровић, в.д. управника Државне архиве, др Владимир Мошин, доцент у пензији, др Филарет Гранић, академик и професор, Милан Будимир, професор универзитета, Ратислав Марић, кустос Уметничког музеја, др Милош Ђурић, професор универзитета, Борис Зихерл, публициста, Митра Митровић-Билас, министар просвете НР Србије, Владимир Дедијер, публициста, Коча Поповић, генерал-лајтант, начелник Генералштаба, Јован Поповић, књижевник, др Радослав Грујић, професор универзитета, др Михаило Динић, професор универзитета, др Драгутин Анастасијевић, академик и професор универзитета, др Гргур Јакшић, професор универзитета, др Душан Пантелић, дописни члан САН и професор Више педагошке школе у пензији, др Васо Чубриловић, министар пољопривреде и шумарства ФНРЈ, др Јорјо Тадић, доцент универзитета, др Милош Радојковић, професор универзитета, др Алекса Ивић, професор универзитета у пензији, др Мита Костић, професор универзитета, др Стеван Димитријевић, професор универзитета у пензији, др Војислав Јовановић, начелник Министарства спољних послова, Фрања Баришић, професор гимназије

Оснивање и делатност Историјског института у Београду – првог националног историјског института у Србији – повезано је, међутим, с целокупним развојем историје као научне дисциплине код нас у протекла два века, пошто је проучавање националне прошлости започето у установама које су претходиле Академији: *Друштву српске словесности (1841–1864)* и *Српском ученом друштву (1864–1892)*. До средине 20. века, поред Академије, значајне установе у којима је проучавана национална прошлост били су Матица српска и Филозофски факултет Велике школе, односно Универзитета у Београду.

Историјски институт САН основан је, дакле, непосредно после завршетка Другог светског рата, када је нова комунистичка власт, према совјетском моделу, уредила научноистраживачки рад. Законом о Српској академији наука од 30. јуна 1947. године предвиђено је да Академија у саставу својих одељења може имати институте, лабораторије и кабинете, као и библиотеке и музеје. Одређен је делокруг и састав шест одељења Академије, од којих је Одељење друштвених наука било надлежно за историјску науку. Историјски институт САН постао је тако један од двадесет института који су тих година основани у Српској академији наука. Намера је била да се око Историјског института окупе сви историчари из Београда, „како би се науци дао што шири и полетнији замах”.²

Историјски институт је од 1947. до 1961. године био у саставу Српске академије наука. Увод у осамостаљење једног броја Академијиних

у Панчеву, Глиша Елезовић, дописни члан САН, др Фехим Бајрактаровић, професор универзитета, др Мехмед Беговић, професор универзитета, др Стеван Јосиповић, професор гимназије у Новом Саду, др Сретен Марић, професор Музичке академије, Фанула Папазоглу, асистент универзитета, Мирослав Марковић, асистент универзитета, Богдан Стефановић, асистент универзитета, др Илија Синдик, архивар Државне архиве, др Стеван Јантолек, професор Педагошке школе, Иво Божић, асистент универзитета, Никола Вучо, доцент универзитета, Јован Ковачевић, асистент Уметничког музеја, Радослав Перовић, члан Наставног савета, Душан Перовић, професор, др Љубомир Дурковић, библиотекар Патријаршије, Александар Поповић, библиотекар Градске библиотеке, Петар Поповић, професор гимназије, Гавро Шкриванић, професор, Миодраг Југовић, професор Више педагошке школе, Милан Марјановић, публициста, др Мирко Вратовић, публициста, Момчило Жеравчевић, асистент универзитета, Бранислав Ђурђевић, кустос Земаљског музеја у Сарајеву, Душан Марјановић, библиотекар, Јефта Николић, адвокат. За библиотекара Института постављен је др Првош Сланкаменац, професор универзитета у пензији, а за дактилографкињу је именована Радмила Поповић, дипломирани студент филозофије.

² *Годишњак САН* LV (1948) 238.

института, па тако и Историјског, био је *Закон о Српској академији наука и уметности* из 1960. године. Њиме је предвиђено да ће Извршно веће НР Србије уз претходно мишљење Председништва Академије одлучити према којим ће установама Академија задржати оснивачка права, а који институти ће се осамосталити. Извршно веће НР Србије је 25. марта 1961. године донело Уредбу (ступила на снагу 29. априла 1961) којом је *Историјски институт САН* постао самостална научна установа под садашњим називом Историјски институт. Оснивачи Историјског института постали су Извршно веће НР Србије, Српска академија наука и уметности и Филозофски факултет у Београду.³ Решењем Републичке заједнице за научни рад Институт је 28. септембра 1971. године стекао статус *научног института*, пошто је „за оснивање Института постојала оправдана дугорочна потреба“.⁴ Према *Закону о научноистраживачкој делатности* из 1990. године оснивач Института постала је Скупштина СР Србије, а од 1993. године Република Србија. Нова фаза у односима Историјског института и САНУ започета је 1990. године када је између те две установе потписан *Самоуправни споразум о уређивању међусобних односа*. Институт је и даље задржао статус самосталне научне установе, али је САНУ стекла одређена управљачка права у његовом раду.⁵ Називу установе придодат је атрибут САНУ, пошто Институт „послује у саставу Српске академије наука и уметности“. Тај билатерални споразум раскинут је 2002. године, а пошто никада није био заведен у судски регистар Привредног суда у Београду, Институт је формално-правно самостална научна установа од 1961. године до данас.

У Институту је током седамдесетогодишњег рада профилисана посебна научна политика: проучавање прошлости српског народа од раног средњег века до 1918. године, издавање часописа и периодичних издања, издавање монографских публикација, критичка издања историјских извора и организовање научних трибина и скупова. У првим годинама постојања настали су и Библиотека и Архив Института. Институт је по свему томе јединствен у Србији. Када је осниван 1947.

³ Архива Историјског института.

⁴ Решење Републичке заједнице за научни рад бр. 189/33, 28. септембар 1971 (Архива Историјског института).

⁵ Институт је Историјском одељењу и Председништву Академије подносио на усвајање годишњи план и извештаје о раду. Академија се саглашавала с унутрашњом организацијом и систематизацијом радних места и потврђивала избор директора Института. Академија је у Научно веће Института делегирала три академика.

године предвиђено је да ће проучавати политичку, привредну, културну историју српског народа и да ће радити на унапређењу историјске науке. Од концепта свеобухватног проучавања националне прошлости и историје простора на којем живи или је раније живео српски народ постепено се одустајало, јер је 1948. године основан Византолошки институт а Античка секција је из Историјског института 1952. године премештена у Археолошки институт. Проучавање народноослободилачког покрета није заживело у Институту иако је постојала секција за истраживање тог периода.

У поменутој уредби којом је Институт 1961. године постао самостална установа његов задатак био је да научним методама проучава, истражује и решава бројна питања из области историје, а посебно да истражује, прикупља, анализира и објављује изворе за историју Србије и српског народа и то: изворе за историју старог века, историју средњег века, за период турске владавине, изворе за историју 19. и 20. века и изворе за историјску географију; да организује различите облике научног рада и сталног усавршавања и да помаже организовање и извођење наставе трећег степена. Научни задаци и циљеви с мањим изменама понављани су у статутима и другим актима Института од 1961. године до данас. У 21. веку научна политика Института спроводи се у складу са *Законом о научноистраживачкој делатности* (2005) и другим пропратним актима. Као научна установа која се бави основним истраживањима, у Институту се проучава национална прошлост у хронолошким границама које су дефинисане још педесетих година прошлог века. Истраживачка и тематска разноликост у оквиру постојећих пројеката Института настала је као последица пријема нове генерације истраживача, али и пријема у Институт сарадника из других хуманистичких дисциплина.

Велику улогу у осмишљавању научне политике, али и функционисању Института имали су органи његове управе: управници, касније директори, научни савети, извршни односно управни одбори. Управник је непосредно руководио радом Института, председавао седницама Научног савета и институтским седницама. Њега је постављао оснивач установе, а његов избор је потврђивао Савет. Савет је доносио *правила* (статут) установе, утврђивао годишњи предрачун и усвајао завршни рачун, расписивао конкурс за избор директора, одлучивао о образовању фондова, утврђивао план и програм научног рада. Промена статуса Института 1961. године утицала је и на промену управе. Пошто се као оснивачи Института јављају, осим Академије, Извршно веће НР Србије и Филозофски факултет, то је сваки од

оснивача делегирао по два члана у Савет. Једног члана делегирао је Државни архив Србије, док је директор по функцији био члан Савета. Директор Института биран је конкурсом на пет година. Бирао га је Савет, а постављало Извршно веће НР Србије (Влада). Овлашћења директора, у суштини, све време су била иста.

Уставом СФРЈ из 1963. године и потоњим законима управа Института постала је много сложенија и њу су чинили: *радна заједница, управни одбор, научно веће и директор*. Устав из 1974. године, *Закон о удруженом раду* и други законски прописи разрадили су концепт „удруженог рада и слободне размене рада“. Органи управе постали су *Извршни одбор Института, директор и Научно веће*. Раскид са самоуправљањем у сфери науке представљао је *Закон о научноистраживачкој делатности* из 1990. године, којим није прецизирана организација управе у институтима, изузев одредбе о *научним већима*. Сваки институт је требало да изабере Научно веће које су чинили истраживачи у истраживачким и научним звањима. Научно веће је, попут претходних сличних прописа, требало да руководи научном политиком института. *Закон о научноистраживачкој делатности* усвојен 13. јула 1993. године поставио је, у основи, данашњи модел управе научним институтима чији је оснивач била Република Србија. Органи управе су *директор и управни одбор*. Предвиђено је да се директор бира конкурсом на рок од четири године. Бира га и разрешава Управни одбор на предлог Научног већа „уз претходно прибављено мишљење Министарства“. У Управном одбору било је осам чланова: четири члана Управног одбора бирало је Научно веће а четири члана именовао је оснивач.⁶ Према важећем *Закону о научноистраживачкој делатности* из 2005. године органи управе Института су, такође, *Управни одбор и директор*. За разлику од Закона из 1993. године, којим је предвиђено осам чланова у Управном одбору, сада је прописано да их има седам. Оснивач Института, то јест Влада, обезбедила је већину приликом одлучивања јер је именovala председника и три члана, док је преостала три члана бирало Научно веће Института.

Управу Института најбоље су представљали њени управници (директори). Сваки од досадашњих осам управника или директора утиснуо је лични печат у досадашњи рад установе. Виктор Новак (1947–1954) организовао је научноистраживачки рад, покренуо је три основне едиције Института: *Историјски часопис*, *Посебна издања* и *Грађа* (*Miscellanea*). Иницирао је одржавање пленарних седница (тада петком)

---

⁶ Исто.

на којима је од 1948. до 1953. године прочитано око 170 реферата. Успоставио је сарадњу са другим историјским институтима, друштвима и академијама у Југославији.⁷ Илија Синдик (1954–1958) подстицао је сараднике Института на рад на докторским тезама и уопште истраживачки рад младих сарадника и подржао је пројекат израде историје Србије 1903–1918. године.⁸ Мита Костић (1958–1961) такође се истицао предусретљивим односом према младим сарадницима Института.⁹ Јорјо Тадић (1961–1969) као председник Друштва историчара Југославије и члан Националног комитета за историјске науке допринео је повезивању Института са иностраним установама и историчарима.¹⁰ Даница Милић (1973–1987) развила је издавачку делатност Института и покренула међународне пројекте. Славенко Терзић (1987–2002) организовао је велике међународне научне скупове и подмладио научни кадар Института. Тибор Живковић (2002–2010) поново је развио издавачку делатност и у већем броју примио сараднике других струка (археологе, класичне филологе и историчаре уметности). Садашњи директор Срђан Рудић (2010) још више је развио издавачку делатност, проширио међународну сарадњу и развио организацију домаћих и међународних научних скупова.

У периоду конституисања Историјског института 1947–1948. године установљена је мрежа научно-стручног особља која је дефинисана на неколико нивоа. У почетку је тај прилично велики број ангажованих лица био неопходан да би се једној установи научно-истраживачког карактера обезбедила широка основа и подршка. Првих неколико година није било већих промена у саставу дела научно-стручног особља које су чинили академици док је међу сталним члановима Института било све више асистената.¹¹ Већ током шездесетих

---

⁷ Мало је познато да је први управник Института требало да буде Георгије Острогорски. Комитет за научне установе је чак издао акт (563/47) о његовом постављењу за директора Института, али је „на основу усмених предлога који су Комитету поднети“, на крају постављен Виктор Новак (Одлука Комитета за научне установе, Универзитет и високе школе 15. јула 1947. године бр. 1155, Архива Историјског института).

⁸ В. Стојанчевић, *Др Илија Синдик као управник Института и човек*, Историјски часопис VIII (1958) 356–359.

⁹ Д. Милић, *Академик Мита Костић (1886–1980)*, Историјски часопис XXVIII (1981) 207–209.

¹⁰ Д. Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, трећа књига, Београд 2000, 73; Т. Поповић, *Јорјо Тадић (1899–1969)*, Историјски часопис XVIII (1971) 8–11.

¹¹ Даница Миљковић (Милић), Глигор Станојевић, Љиљана Алексић, Владимир Стојанчевић, Андрија Штајгенберг (Раденић) и Никола Сотировски.

година прошлог века започет је и процес који ће обележити историју установе: сталне промене у саставу сарадника. Они су често после неког временаведеног у Институту, одлазили на факултете, стране универзитете или у друге установе.¹² Оваква политика у вези са стручним кадрам утицала је на динамику рада, али је такође понекад онемогућавала вођење стабилне научно-истраживачке политике.¹³ На одлив институтског кадра утицало је вероватно и то што је Историјски институт, у поређењу с другим историјским институтима, имао ширу базу асистената или већ оформљених стручњака за епохе од средњег века до савременог доба. У њему су стасавали медиевисти, османисти и историчари који су се бавили прошлoшћу модерне Србије и Балкана. Самим тим је било и очекивано да Институт буде један од важних извора стручњака за попуњавање факултетских катедри. На другој страни, шездесетих и седамдесетих година у чланство Института примљени су сарадници од којих су многи у њему провели цео или већи део свог радног века.¹⁴ Сличан процес одвијао се и током осамдесетих година.¹⁵ У последњој деценији 20. века, у време ратова и распада Југославије у Институту се, и поред отежаних услова за пријем нових сарадника, десила смена генерација. Уместо некадашњих асистената, млади сарадници се примају у звања истраживача приправника или као стипендисти Министарства за науку и

¹² То је био случај с неким члановима Института који су прешли на Филозофски факултет као што су Сима Ћирковић (1955–1957), Јованка Калић-Мијушковић (1958–1962), Милош Благојевић (1962–1972). Десетак година (1958–1969) у Институту је сарађивао Димитрије Ђорђевић који је потом прешао у Балканолошки институт САНУ, а одатле на Универзитет у Санта Барбари.

¹³ С. Терзић, *Историјски институт*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 140–141.

¹⁴ Милорад Радевић, Тома Поповић, Душан Синдик (1962), Радмила Тричковић, Душанка (Шопова, Лукач) Бојанић (1963), Гордана Томовић (1969), Аница Лолић у библиотеци и Милица Николић, стручни сарадник (1971). Следећих година у асистентска звања примљени су Марија Јанковић, Љубинка Трговчевић, Војин Дабић (1972), Ружа Ћук и Славенко Терзић (1974), Ненад Фејић (1978), Ненад Урић, Миодраг Петровић (1979). Седамдесетих година у Институту су Милица Николић (1971–1989), Љубица Ристић (1975–1980) и на кратко Огњен Пређа (1972–1978).

¹⁵ Примљени су Даница Милојевић (1980), Марко Јачов и Момчило Стојаковић (1982), Бојана Катић (1983), Србобран Милојевић (1986), Божица Младеновић, Петар Крестић, као и др Марица Маловић-Ђукић (1988). Међу асистентима који су неколико година провели у Институту су Душан Батаковић (1983–1992), Војислав Павловић (1985–1987), Никола Самарцић (1985–1990). Из Народне библиотеке у Институт је прешла Бисерка Рајчић (1980).

технологију.¹⁶ Они су касније засновали радни однос у Институту. Ангажовани су и спољни сарадници Института.¹⁷

После 2000. године из Института на факултете одлази десетак сарадника. Неки од њих су наставили да учествују у пројектима Института, а неки су се вратили у пуно чланство. У првој деценији овог века примљени су нови стипендисти и истраживачи.¹⁸

Научноистраживачки рад Института одвијао се на два колосека: *колективни* и *индивидуални* рад. Први колективни научни задатак Института било је прикупљање архивске грађе за учешће Срба у револуционарним збивањима 1848/49. године. Потом је иницирана израда атласа и топономастичког речника југословенских земаља. У тај пројекат Института, преко међуакадемијског одбора укључили су се и представници других југословенских академија (ЈАЗУ и Словенске академије наука). Сарадници Института били су задужени за прикупљање извора за историју средњовековне Србије, ради чега су предузимали теренска истраживања.¹⁹ Идеја о критичком издању извора за средњовековну

---

¹⁶ Срђан Катић (1990), Ема Миљковић (1990), Мирјана Марковић-Маринковић (1991). Наредне године из Сарајева су дошли Ђуро Тошић и Томислав Краљачић. Као истраживачи приправници примљени су Душан Спасић, Милић Милићевић и Владимир Јовановић (1993), Тајјана Пешић (Катић) (1994), Александар Растовић (1994), Ана Столић (1995), Ранка Гашић (1995–1996), Срђан Рудић, Милош Ковић (1996–2000), Станоје Бојанин (1996–2010), Тибор Живковић (1997). Стипендисти Министарства за науку и технологију тих година били су Ранка Гашић (1994), Александра Вулетић (1996), Владета Петровић (1997), Биљана Вучетић (1998) и Исидора Точанац (1999).

¹⁷ Академици Десанка Ковачевић-Којић и Милорад Екмечић (1993. и 1994). На годину дана, а потом на три године примљен је Миленко Пекић (1994).

¹⁸ Александар Крстић, Драгић Живојиновић (2000), Недељко Радосављевић, Радомир Поповић, Биљана Марковић (2001), Небојша Порчић (2001–2006), који је прешао на факултет. Потребе појединих пројеката у систему пројектног финансирања утицале су да тих година буду примљени сарадници из других дисциплина, пре свега археологије, класичне филологије и историје уметности. У последњих десетак година нови чланови Института су: Ирена Цвијановић, Драгана Кунчер, Дејан Булић, Александра Фостиков, Драгана Амедоски (2002), Ненад Миленовић (2003), Гордана Гарић, Урош Татић, Јована Шаљић, Милун Стијовић (2005), Дејан Црнчевић, Игор Стојић (2006), Јелена Илић, Невен Исаиловић (2007), Александар Узелац (2010), Милан Кутлеша, Биљана Стојић, Ирена Ћировић (2011), Јована Блажић, Александар Јаковљевић (2012), Василије Драгосављевић (2013), Јелена (Поповић) Глушац, Нино Делић, Милош Ивановић и Ивана Коматина (2014).

¹⁹ Најистрајнији на том послу били су Гавро Шкриванић и Гордана Томовић.

историју српског народа – *Српском дипломатару* јавила се још почетком 20. века. Иако је највећи део посла према зацртаном плану био завршен већ средином шездесетих, израда регистара и додатна истраживања у ризници Хиландара утицали су на то да је Дипломатар публикован тек 2011. године.

Други вид организације научног рада је *индивидуални*. Пошто је у Институту проучавана прошлост српског народа од средњег до двадесетог века, истраживачки рад организован је по *секцијама*. На почетку су установљене *Античка секција*, *Секција за проучавање историје средњег века и помоћних историјских наука*, *Секција за 16, 17. и 18. век*, *Секција за 19. и 20. век* и *Секција за историју НОП-а и НОБ-а*. Оснивањем Института за савремену историју (1958) и Института за историју радничког покрета (1965, данашњи Институт за новију историју Србије), престала је потреба да се у Институту проучава прошлост после 1918. године. Званично, рад по секцијама је укинут 1954. године. Осамостаљењем Института шездесетих година установљавају се *одсеци* као вид организације научног рада: *Одсек за историју средњег века*, *Одсек за историју српског народа од 15. до краја 18. века*, *Одсек за историју Србије и српског народа од краја 18. века до 1918. године*, *Одсек за историју српског народа после 1918. године* и *Одсек за историјску географију*.²⁰ Ова подела задржала се и седамдесетих година. Од 1978. године научноистраживачки рад одвија се поново у оквиру секција: *Секције средњег века*, *Секције за историју од краја 15. до краја 18. века*, *Секције за историју 19. и 20. века* и *Секције за историјску географију*. Од 1985. године у Институту су постојале три Секције: *за средњи век*, *за историју од краја 15. до краја 18. века* и *за историју 19. и 20. века* и таква подела остала је на снази до 2002. године. Од тада научноистраживачки рад организован је према пројектима.

После доношења *Закона о научноистраживачкој делатности* 2005. године, у области основних истраживања за период 2006–2010. године Институт је конкурисао са пет пројеката: *Српске земље у раном средњем веку* (руководилац Тибор Живковић), *Привредни друштвени и културни развој српских земаља средњег века* (Ђура Тошић), *Србија и медитерански свет у средњем веку* (Ружа Ћук), *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Петар Крестић) и *Између европских узора и стереотипа: српска национална интеграција 1804–1918* (Славенко Терзић). После конкурса

²⁰ Статут Историјског института 28. децембра 1965 (Архива Историјског института).

расписаног 2009. године за пројектни циклус 2010–2015. године, који је продужаван до ове године, надлежно министарство за науку финансира четири пројекта Института: *Етногенеза Срба у средњем веку: упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (руководилац Тибор Живковић до 2012. а потом Ирена Цвијановић), *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ђуро Тошић), *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Петар Крестић) и *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске модерне* (Славенко Терзић).

У погледу научне продукције темељ континуитета рада установе су његове периодичне публикације *Историјски часопис* и *Мешовита грађа (Miscellanea)*, које излазе од 1948, односно 1956. године. *Историјски часопис* је најстарија научно-историографска публикација на нашим просторима после Другог светског рата. У исто време сматра се наследником традиција међуратног *Југословенског историјског часописа*. У погледу структуре, *Историјски часопис* је прошао кроз различите фазе прилагођавајући се научноистраживачким захтевима времена који су се мењали у протеклих седамдесет година (међународна редакција, радови на страним језицима). Ипак, и данас после 65 бројева радови у њему одржавају дисциплинарно широко засновано подручје истраживања, анализа и интерпретација политичке, економске, културне историје од раног средњег века до прве половине 20. века. Друга периодична публикација, *Мешовита грађа (Miscellanea)* изашла је у 37 бројева (с прекидом током 90-их година због недостатка средстава).

Осим периодике у Институту су покренуте следеће серије издања: *Посебна издања, Грађа, Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу, Зборник радова, Југословенске земље у XIX веку, Југословенске земље у XX веку, Заједничка издања, Издања у сарадњи са иностраним научним институцијама, Издања изван серија*. Потом су уведене нове серије: *Извори за српску историју, Studia Historica Collecta, Студије*.²¹

У издањима Института до краја 2016. године објављено је 65 бројева *Историјског часописа*, 37 књига *Грађе/Мешовите грађе (Miscellanea)*, 151 наслов монографских публикација и приређене изворне грађе, 33 књиге зборника радова и пет монографских издања у сарадњи

---

²¹ Сва издања у оквиру појединих серија видети на <http://www.iib.ac.rs/srp/izdavastvo.htm>

са иностраним научним институцијама и десет монографских издања изван серија.

Научне трибине биле су један од препознатљивих видова научног рада у Институту. Трибине су одржаване од 1948. до 1960. и од 1972. до 2010. године.²² Настале су у првој години рада Института када су на „пленарним заседањима“ на којима су присуствовали сви чланови Института, али су и на седницама секција одржавана предавања. Најчешће су сарадници Института на њима излагали резултате научних истраживања. Трибине су одржаване у два годишња циклуса, четвртком у подне. Осим сарадника Института на њима су учествовале колеге из земље, најчешће са Одељења за историју Филозофског факултета, и из иностранства. Вредно помена је да су на трибини Института предавања држала велика имена европске историографије. Тако је Фернан Бродел 1958. године одржао два предавања: „Револуција цена у XVI веку“ и „Историја и друштвене науке“, а Јежи Тополски, познати стручњак на пољу историјске методологије, одржао је крајем 1988. године предавање „Парадокси историјске истине“. До данас је одржано 1.065 научних трибина.

Међународна сарадња се спроводила у неколико праваца: кроз размену коју Библиотека има са преко 60 установа у иностранству, научном комуникацијом на међународним научним скуповима, истраживањем и усавршавањем сарадника у страним институцијама, пружањем гостопримства истраживачима и научницима из иностранства организацијом њихових предавања (најчешће на Научној трибини).

Институт је био домаћин великих националних и међународних научних скупова на којима су учествовали научници и стручњаци са свих континената. Они су постали готово традиционални у другој половини деведесетих година. Организовани самостално или у сарадњи с другим установама, били су добро испраћени у јавности.

Од оснивања Институт је пружао и велику помоћ истраживачима из иностранства (Бугарске, Грчке, Македоније, Турске, Русије, Немачке, Јапана) приликом истраживања тема којима се Институт бави. Последњих неколико година склопљени су и бројни међуинституционални уговори о сарадњи са научним установама из иностранства: Историјски институт Црне Горе у Подгорици (2011), Институт славјановедения Российской академии наук у Москви (2013), CEMAS – Università Degli Studi di Roma La Sapienza's Centro di ricerca Cooperazione con l'Eurasia, il Mediterraneo e l'Africa sub-sahariana“ у Риму (2014), Институт историји им. Ш.

²² С. Терзић, *О научној трибини Историјског института*, Историјски часопис XL–XLI (1993–1994) 371–372.

Марджани Академии наук Татарстана, Казањ (2015), The „George Barițiu“ Institute of History in Cluj Napoca у Клују (2015) и Център за медиевистични изследования Великотърновски Университет С. Кирил и Методий, Исторически факултет, у Великом Трнову (2016).

Библиотека Историјског института једна је од најбоље опремљених библиотека у Републици Србији за проучавање националне историје од средњег века до 1918. године. Библиотека је настајала и развијала се упоредо са Институтом. Основу богатог библиотечког фонда чиниле су личне библиотеке Станоја Станојевића и Јована Томића које је за потребе Института од власника откупио Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе. Пажња је посвећена комплетирању старијих часописа и набавци нових. Први број *Историјског часописа* у размену је послат на 19 адреса у Југославији и на 35 адреса у иностранство. Заузврат, Библиотека је добијала комплете часописа. Библиотека је свој књижни фонд обогаћивала куповином, разменом и завештањима.²³ Данас Библиотека има преко 65.000 библиотечких јединица од чега 45.500 наслова у ауторском каталогу, око 19.000 свезака часописа и новина, односно 470 наслова домаћих часописа и новина и 301 наслов страних часописа.²⁴

У оквиру и надлежности Историјског института у протеклих седамдесет година налазила су се два архива: *Архив Историјског института (САН, САНУ)* (1950–2002) и *Архив Историјског института САН у Сремским Карловцима* (1949–1961). Архив је у документима о унутрашњој организацији Института третиран као стручна служба или организациона јединица. Архив Историјског института угашен је 25. јуна 2002. године када је архивска грађа предата на чување Архиву САНУ у Београду.

Историјски институт данас има педесет сарадника: четрдесет два истраживача, једног стручног сарадника, две библиотекарке и пет сарадника у администрацији.²⁵ Институтом управљају *Управни одбор* и *директор*. Директор Срђан Рудић је на тој дужности од 2010. године. Од

---

²³ У оквиру Библиотеке постоје посебни легати које су завештали некадашњи сарадници Института: Вељан Атанасовски, Тома Поповић, Андрија Раденић и Радмила Тричковић. Посебне целине су легат Саве Косановића, и такозвана Мађарска збирка са 159 наслова књига.

²⁴ Библиотеку су уредили и у њој радили Првош Сланкаменац а потом Божена Конечни, Олга Кашиковић, Јелена Максин (1971–1979), Бисерка Рајчић (1980–1989), Маша Милорадовић (1997–2003), Јелена Крџавац (2002–2003) и Гордана Гарић (2005–2010). Њоме је управљала Аница Лолић (1971–1997) а данас Славица Мереник (библиотекарка од 1989). Од 2003. године ради и Милица Јованчићевић.

²⁵ Структура сарадника на <http://www.iib.ac.rs/>.

четрдесет два истраживача њих тридесет су доктори наука, а један је магистар, при чему су у научном звању научних саветника три члана Института, виших научних сарадника је пет, научних сарадника седамнаест и исто толико истраживача сарадника, као и један стручни сарадник.

У времену огромних друштвених промена које су се последњих деценија догодиле на глобалном плану (неолибералне стратегије управљања, корпоративне политике, постепени нестанак социјалне државе, императив тржишта и „одрживог развоја“ као јединог могућег модела друштвено-економских односа, вртоглави развој информационих технологија и појединих природних наука) место и улога друштвених и хуманистичких дисциплина, па самим тим и историје, доведени су у питање. Њихово систематско потискивање, обезвређивање и занемаривање је опште место владајућих управљачких политика које, како видимо, имају своје заступнике и у Србији. Прилике у Србији су утолико сложеније што се она због грађанских ратова, политике великих сила, међународних санкција, бомбардовања и уништене привреде услед лоше приватизације државних предузећа појављује као „каснопридошла“ у већ промењеном свету. Ако на страну оставимо тај општи контекст који треба имати на уму, важно је истаћи и то да су закони и прописи донети у последњих петнаест година били прилично рестриктивни према друштвеним и хуманистичким наукама. Нападно и упорно се настоји да се пронађе „чаробна формула“ („P“, „M“) којом ће се на исти начин мерити резултати у хуманистичким и природним наукама. Честа промена правила вредновања научних резултата последњих година, те њихова произвољна тумачења, онемогућавају дугорочно планирање научних истраживања и пројеката. Због тога су напредовање и егзистенција научника угрожени. Ипак, укупни резултат седамдесетогодишњег рада Историјског института је, без лажне скромности, импресиван. Бројна научна достигнућа сврставају Историјски институт у водеће научне установе у Републици Србији. С постигнутим резултатима као сигурним ослонцем, Институт је спокојно загладан у неизвесну будућност.

Ярослав В. ПИЛИПЧУК*

Институт востоковедения им. А. Е. Крымского
Национальной Академии наук Украины
Киев
Украина

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ВЛАДЕНИЙ СААМОВ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Абстракт: Эта статья посвящена исторической географии саамов в Средневековье. В Раннем Средневековье земли саамов находились не только в тундре, но и в лесных территориях. Финнская и карельская экспансия вытеснила их на север в XIII в. В XIII в. норвежцы и русские достигли договоренности о северной границе и распределении дани с саамами. Соперничество между Данией и Москвией в XVI-XVII вв. обусловило колонизацию Европейского Севера норвежцами и русскими. Она осуществлялась монахами, миссионерами и купцами. Лютеранские пасторы осуществляя христианизацию саамов, воздвигая церкви, вели наступление на традиционную культуру саамов и их языческие верования.

Ключевые слова: саамы, норвежцы, русские, миссионеры, монахи, купцы, Дания, Европейский Север.

Одним из до сих пор малоизученных аспектов истории финно-угров является история саамов в Средневековье. Причин этому много. Саамы не создали государства. Сложные условия не позволили им организовать в что-то большее чем племена. Саамы лишь иногда попадали на страницы истории. Первая научная история саамов была подготовлена Й. Шефером в XVII в.¹. Но бум интереса к истории саамов датирован концом XIX-

---

* pylypchuk.yaroslav@gmail.com

¹ J. Schefer, *The history of Lapland*, Oxford 1674. <http://old.no/samidrum/lapponia/>

началом XXI в. Большинство источников посвящены их социальной истории и этнографии. Такими являются работы Р. Босси, Н. Харузина, Н. Волкова, Л. Хомич, З. Чернякова, которые посвящены этнографии и хозяйству саамов.² Саамским этнонимам посвящен фрагмент работы В. Напольских.³ Вопросам истории культуры посвящены работы Ф. Джоя и Э. Мундаль.⁴ Истории саамов в составе Русского государства (Московии) посвящена статья А. Жукова.⁵ П. Урбанчик исследовал историю саамов в составе Норвегии.⁶ И. Валтонен схематически исследовал историю саамов в контексте сведений „Орозия Короля Альфреда”.⁷ Среди последних исследований необходимо выделить книгу Л. Хансена и Б. Ольсена.⁸ Заданием этой статьи является реконструкция средневековой истории саамов.

Генетически саамы связаны с древним населением Европейского Севера. Генетические тесты показали на связи между берберами и саамами, что позволяет говорить о том, что часть саамов имела

² Р. Босси, *Лапландцы. Охотники за северными оленями*, Москва, Центрполиграф, 2004. <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>; Н. Н. Харузин, *Русские лопари. Очерки прошлого и современного быта*, Москва 1890. http://www.kolamap.ru/library/1890_n_haruzin.html; Н. Н. Волков, *Российские саамы. Историко-этнографические очерки*, Санкт Петербург, МАЭ, 1996; Л. В. Хомич, *Саамы*, Санкт Петербург, Просвещение, 1999. <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; З. Е. Черняков, *Очерки этнографии саамов*, Рованиеми 1998.

³ В. В. Напольских, *Введение в историческую уралистику*, Ижевск, Удмуртский институт истории, языка и литературы, 1997. В. В. Напольских, *К реконструкции лингвистической карты Центра Европейской России эпохи раннего железного времени*, Арт, № 4 (Сыктывкар 2007) 88–127.

⁴ F. Joy, *The history of Lapland and the Case of the Sami Noaidi drum figures reversed*, Folklore, Vol. 47 (Tartu 2011) 113–144; E. Mundal, *Coexistence of Saami and Norse culture – reflected in interpreted by Old Norse myths*, Proceedings from the 11 international saga Conference, Sydney 2000, 346–355.

⁵ А. Жуков, *Саамы в XIII-XVII в. (публикация источников и комментарий)*, Антропологический форум. Современные тенденции в антропологических исследованиях, № 1 (Санкт Петербург 2004) 298–322.

⁶ P. Urbanczyk, *Medieval arctic Norway: discussion on the Book Przemyslaw Urbanczyk. Reply to comments*, Archaeologia Polona, Vol. 30 (Warszawa, Polish Academy of Sciences, Ossolineum Publishing House, 1992) 189–193. Idem, *Medieval arctic Norway*, Warszawa, Institute of the History of Material Culture, 1992.

⁷ I. Valtonen, *An Intrepretation of the Decription of the Northermost Europe in the old English Orosius*. Pro Gradu Thesis, Oulu, Departmen of English University of Oulu, 1988.

⁸ L. I. Hansen, B. Olsen, *Hunters in transition*, Leiden–Boston, E. J. Brill, 2014.

палеоевропейских предков и часть лексики относилась к дофинноугорскому субстрату. Главным образом это 200 слов, которые относятся к названию видов снега, названий элементов ландшафту, типов жилищ, предметов материальной культуры. Дофинноугорский субстрат очевидно должен был быть связан с носителями культуры Комса. Тезис о наличии субстрата поддерживает Ю. Тойвонен. С ним солидарен В. Напольских. Но есть и противники этого подхода – Е. Итконен. Финно-угорское сообщество включало и протосаамов. Постепенно она распалась на финно-пермский праязык и угорский праязык. Потом финно-пермский праязык распался на пермский праязык и финно-волжский праязык. Финно-волжский праязык распался на прибалтийскофиннско-саамский праязык и мордовский, мерянский, марийский праязыки. Появление носителей прибалтийскофиннско-саамского праязыка связано с распространением культуры псевдотекстильной керамики в районах Новгородской, Псковской, Ленинградской областей России, Эстонии, восточной и северной Латвии. Взаимодействие носителей этой культуры с прабалтами обусловило выделение прибалтийско-финнского праязыка и обособление прибалтийских финнов от протосаамских племен. От общего прошлого у них остался сублаппоноидный антропологический тип части населения. Самоназвания саамов были похожи в части саамских языков – *saamie* (Ю), *sarpe* (Лул.), *Sabme* (Кильд.). Самоназвание *Same* возможно заимствовано из прабалтийского праязыка (*zeme*-земля, саамы народ земли). Это обозначение могло быть и более древним – от носителей культур боевых топоров и шнуровой керамики. Для саамов характерен лаппаноидный антропологический тип. Он является древним и промежуточным между европеоидами и монголоидами. При этом лаппаноиды более близки к европеоидам чем уралойды.⁹

⁹ В. В. Напольских, *Введение в историческую уралистику*, 6–9, 28–32; В. В. Напольских В. В., *К реконструкции лингвистической карты Центра Европейской России эпохи раннего железного времени*, 88–127; A. Achili, C. Rengo, V. Battaglia, M. Pala, M. Olivieri, S. Fornarino, C. Margi, R. Scozzei, N. Babudri, A. S. Santachiara-Benerecetti, H.-J. Bandelt, O. Semino, A. Torroni, *Saami and berbers – An unexpected Mitochondrial DNA Link*, American Journal of Human Genetic, Vol. 76 (Houston: The American Society of Human Genetics, 2005) 883–886; В. И. Хартанович, *О лаппаноидности на Севере Европы (по антропологическим материалам могильников Большого Оленьего острова в Кольском заливе Баренцова моря и Южного Оленьего острова Онежского озера)*, Первобытная и средневековая культура Европейского Севера: проблема изучения и научной реконструкции, Соловки, СОЛТИ, 2006, 143–154; З. Е. Черняков, *Очерки этнографии саамов*, Рованиemi, Университет Лапландии, 1998, 15–16, 31–32;

Первым историком, сообщавшим о саамах, был Тацит, который упоминал их как финнов. Вероятно, Тацит заимствовал информацию от германцев, поскольку именно скандинавы упоминали саамов как финнов (Finnr). У Тацита саамы локализованы восточнее эстиев и севернее свеонов. Отмечалось, что ими управляет женщина. Йордан называл саамов как финнов и скерофинов. Прокопий Кесарийский знал саамов как скрефинов (крефинов, ререфинов). Он отмечал, что этот народ не знает земледелия, не имеет одежды и обуви, является диким и живет в местности Туле. Они живут благодаря охоте. Равенский географ знал их как скридифинов (сирдифинов, скридифинов, сердифинов, ререфинов), а Павел Диакон как скритофинов (скридовини, скритобини). Павел Диакон упоминал о том, что они используют оленей и лыжи. В скандинавских сагах саамы часто назывались финнами, а их страну называли Финнмарком, который находился севернее чем наиболее северная норвежская провинция Халогаланд. Вульфстан, описывая плавание Оттере, упоминал о финнах севернее Норвегии, а также упоминал о терфинах. А. Росс и И. Валтонен практически не сомневались в том, что это терфины это саамы. Необходимо отметить, что Северный Ледовитый океан назывался у финнов и карелов как Turja Meri. Кроме того, в российских документах на берегах Белого моря упомянута волость Тре. Еще одним экзоэтнонимом саамов был этноним с корнем Lapp. Финны и карелы называли саамов Lappi. Уже в XII в. он сменил экзоэтноним финны в скандинавских странах. Исключением была лишь Норвегия. Саксон Грамматик в „Свершениях данов” называл саамов Lappir. В пятой книге он называл их страну Lappia. Позже в XV в. Иоанн Магнус называл этот край так же. Олаф Магнус, Яков Цыплер и Эрик Верселий называли страну саамов Laponia. Олаф Магнус считал, что саамы живут на деревьях и платят дань шведам. Шведы называли земли саамов Лаппмаркиа, а датчане и норвежцы использовали термин Лапландия. Также они использовали термин Финдмаркиа. Яков Цыплер считал, что этноним Lappi дали саамам германцы. Олай Петри считал, что экзоэтноним происходит от шведского lapt, а Гуго Гроций считал, что от loera. Олаф Магнус называл саамов еще жителями Лапландии. Упоминались локальные группы саамов – Lappia Tornensis, Lappia Ummenses, Sameednan. Традиция называть саамов Lappi свойственно для

А. И. Мурашкин, *Археологические памятники Кольского полуострова и проблема происхождения саамов*, Археологические вести, № 12 (Санкт Петербург, Институт истории Материальной культуры, 2005) 148–152; Н. Н. Волков, *op. cit.*, 5

сравнительно позднего времени, в то время как экзотным финны использовался в античности и в эпоху викингов.

В древнерусских источниках XIII в. земли саамов назывались Лопь. Название саамов в древнерусском языке вероятно была производной от финно-карельского *Lappi*. Саамы упоминались как податная волость. Одним из таких образований было Тре. В одном новгородском документе от 1216 г. сообщалось о терском даннике. В договорных грамотах Новгорода с владими́ро-суздальскими князьями упоминалось о волостях Лопь, Тер, Пермь. Тер и терские данники это подвластные новгородцам саамы. В 1294 г. поморы-двиняне прибыли в земли саамов. Необходимо отметить, что новгородские источники зафиксировали Лопские погосты в южном Приладожье. В Заонежье была зафиксирована лешая лопь, то есть лесные саамы. Южная граница распространения саамской субстратной топонимии проходила от междуозерья до верхнего течения реки Мезень. В XIII в. саамы были отодвинуты на север финнами и карелами. В их землях пришельцы основывали зимовья и воевали между собой и против норвежцев за дань с саамов. Необходимо отметить, что саамы называли норвежцев Тер, шведов – Рухц, русских – Руш, финнов – Лад. Современная территория расселения саамов оформилась только в XVII-XVIII вв. Масштабное оленеводство у саамов появилось не ранее XIII в. и они перешли к нему от рыболовства и охоты. В XVII в. на русской территории насчитывалось 15 саамских погостов. Основой социальной структуры были родовые территориальные общины – сийт.¹⁰

---

¹⁰ В. В. Напольских, *Введение в историческую уралоистику*, Ижевск, Удмуртский институт истории, языка и литературы, 1997, 29–35; J. Schefer, *op. cit.*; Тацит, *О происхождении германцев и положении Германии*. Корнелий Тацит, Т. 1, *Сочинения. Анналы Малые произведения*, Москва, Ладомир, 1993. <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346765211>; Иордан, *О происхождении и деяниях гетов*, Санкт Петербург, Алетейя, 1997. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=576>; Прокопий Кесарийский, *Война с готами*, Москва, Арктос, 1996. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop/framegot12.htm>; I. Valtonen, *op. cit.*, 83–85, 100–104; Alan S. C. Ross, *The Terfinnas and Beormas of Ohtere*, London: University College, 1981, 24–28; В. И. Матузова, *Английские средневековые источники IX-XIII вв.*, Москва, Наука, 1979. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/IX/880-900/Alfred/Orosius/text1.phtml>; З. Е. Черняков, *op. cit.*, 33–34; Павел Диакон, *История лангобардов*, Т. И. Кузнецова, Средневековая латинская литература IV–IX вв., Москва, Наука, 1970. http://www.vostlit.info/Texts/rus/Diakon_P/frame/text1.htm; Л. В. Хомич, *op. cit.*, <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; L. I. Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 36–38, 150–151.

Интересные сведения о саамах сохранились в скандинавских сагах, где часто встречался вымысел. Например в „Саге о Орваре Одде” упоминалось, что Эгмунда в возрасте трех лет отправили к финнам (саамам), где он научился колдовству и стал не похож на нормальных людей. Орвар и его люди плавали севернее Финнмарка и бывали в Финнмарке. В „Саге о Кетиле” упоминалось, что Кетиль поехал в Финнмарк, где встретился с бондом Бруни. В „Саге о Гриме” сказано, что король Харальд женился на дочери Есура, который происходил из Финнмарка. Когда в Халогаланде был голод, то Грим и трое других отправились в Финнмарк, а оттуда в Гандвик (Белое море). В „Таттре о Хельги” сказано, что братья Хельги и Торстейн отправились в торговую поездку в Финнмарк, чтобы продавать масло и мясо. В „Таттре о Торире Собаке и братьях Карли и Гуннстейне” указано, что Карли и Гуннстейн с 35 людьми были в Финнмарке. В „Саге о Эгиле” указано на значительную дань с Финнмарка. Финнмарк был большой страной на север от Норвегии. Эгиль в походе на эту страну столкнулся с кирьялом (карелом), который завоевал квеннов. В „Саге о Иллюги” упоминалось, что Иллюги и Сигню отправились из Финнмарка в Данию. В „Саге о Стурлявге” указано, что Стурлявг, который был отцом Хрольва Пешехода (Роллона) побывал в Финнмарке. В „Саге о Серли” указано, что в свите норвежского короля был Ивар из Финнмарка. В Саге о „Харальде Светловолосом” сказано, что Эрик Кровавый побывал в Финнмарке и нашел там женщину Гунгильд, которая научилась колдовству от саамов. Она бежала от саамов к Эрику. Скандинавы считали саамов сильными колдунами, сами саамы платили норвежцам дань. Скандинавы часто торговали в саамских землях.¹¹

В „Истории Норвегии” указано, что рогатые финны живут на восток от Норвегии. В „Свершениях архиепископов Гамбургской церкви” написанных немцем Адамом Бременским упомянуты скритефинны, но их столицей названы Хельсигаланд. У немецкого географа соединены воедино сведения о саамах и финнах. Адам Бременский также сообщал, что между Норвегией и Швецией живут финнеды. Швед Олаф Магнус на карте изображал Скритифению вблизи Бьярмии и Финляндии. Шведский хронист Эрик Олай считал Лапландию частью Финляндии (в современном понимании).¹²

¹¹ О. Прицак, *Походження Русі*, Т. 2, Київ, Обереги, 2003, 67, 202, 289–292, 323, 335, 337, 340, 344–346, 369–370, 372, 391, 403–404, 409, 410, 422; Н. Н. Волков, *op. cit.*, 87–89.

¹² *A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Olaf*, London, University College, 2001. <http://ulfdalir.ru/sources/42/480/483>; Адам Бременский,

В финнско-карельском эпосе „Калевала” саамы упомянуты как враги финнов и карелов. Оружием саама были лук и шаманский бубен. Земля населенная саамами была названа Похйолой, куда направляли свои походы финские витязи. Для карелов и финнов эта земля считалось похожей на ад, а ее климат считался суровым даже для северных народов. В „Калевале” отображен этап колонизации северных земель карелами и финнами. В саамском эпосе финноязычных врагов названо Чуддами. Этот термин обозначал и врагов вообще. Экзоэтноним Стало у саамов использовался для обозначения норвежцев. Стало производное от названия стали из которой изготовлены доспехи скандинавов, которые не брали костянные стрелы саамов. Саамы были миролюбивым и невоинственным народом. В сказаниях саамов указывалось, что саамы помогали хитростью. Так Лаурикадж победил чуддов. Саамы иногда побеждали чуддов.¹³

В середине XIII в. в 1251 г. Норвегия и Новгород приступили к размежеванию сфер влияния. Александр Невский обещал запретить карелам и саамам нападать на норвежцев. В XIV в. в „Разграничительной грамоте” окончательно было достигнуто консенсуса. В 1326 г. границы между Новгородом и Норвегией были подтверждены. Норвежский король брал дань там, где население было полуфинским (полусаамским)-полукарельским. У этого населения матери были саамками. Русские могли брать дань по морю до Люнгестува, а на возвышеностях до Мелеа и Кьйоль. Русские собирали дань до самого Люнгенфьорда, который был западной границей расселения саамов и северной границей Норвегии. В обмен на это норвежцы могли брать дань на всей территории Кольского полуострова, кроме Терского берега. Саамы в своих перекочевках переходили условную границу, которую было сложно контролировать.

Деяния архиепископов гамбургской церкви, Перевод В. В. Рыбаков, Из ранней истории шведского государства: первые описания и законы, Москва, РГГУ, 1999. http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm; Адам Бременский, *Деяния архиепископов гамбургской церкви*, Перевод И. В. Дьяконов, Электронная версия 2010 года. доступу. http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br_3/frameatext4.htm; J. Schefer, *op. cit.*, <http://old.no/samidrum/lapponia/>

¹³ The Kalevala https://en.wikisource.org/wiki/The_Kalevala; Д. Н. Островский, *Лопари и их предания*. http://kolamap.ru/library/1888_ostrovskiy.htm; Е. Mundal, *op. cit.*, 346–355; Т. Швиндт, *Народные предания Северо-Западного Приладожья собранные летом 1879 года*. <http://www.aroundspb.ru/history/theodor/legend.php#s4>; Н. И. Немирович-Данченко, *Сказки и песни у лопарей*, Страна холода (Санкт Петербург 1887) <http://kolamap.ru/library/nemirovich-danchenko/lopari.htm>; Л. В. Хомич, *op. cit.*, <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; Н. Н. Волков, *op. cit.*, 89–91; L. I. Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 35–36, 148–149.

Финнмарк же принадлежал норвежцам. Зоной карельской активности было побережье Белого моря и Кольского полуострова. В XV в. новгородцы основали русские поселения Умба и Варзуга. В 1436 г. был основан Соловецкий монастырь. В XVI в. были основаны Кандалакшский и Печерский монастырь. Соперничество за земли саамов началось в XVI в., когда Норвегия принадлежала Дании, а Московия стала великим государством. В районе Кандалакши и Вельяйоки жило пять родов карелов. Часть карельского населения в районе Сегозера активно взаимодействовала с саамами, за что получила этникон *lappi* от других карелов. Необходимо отметить, что с XIII в. саамы были окончательно вытеснены из лесов в тундру. Но это не исключало присутствия отдельных групп саамов в XIV ст. вблизи Новгорода, Ладожского озера и Кемского острога. Но это была не зона компактного расселения, а отдельные изолированные анклав. Переселение саамов в тундру обусловило их переход к кочевничеству от собирательства и охоты. С того времени у них доминировало оленеводство, а охота играла вспомогательную роль. Жили саамы в чумах. Были у них и стационарные сооружения — землянки и амбары на сваях. Вследствие контактов с европейцами саамы начали использовать арбалет для охоты.¹⁴

Норвежцы также строили в саамских землях церкви и приводили местное население в зависимость от местных клириков. Наиболее северная церковь находилась в Ленвике, а церковным центром был Тромсе, где церковь была построена в середине XIII в. В 1307 г. была сооружена церковь в Вардьо на полуострове Варангер. Норвежские крестьяне начали поселяться около фьордов саамской земли. В Торндален прибывали финны из Сатакунты и Тавастланда. Этот процесс стимулировался шведами, которые в XV в. начали экспансию в северные земли и отвоевали у новгородцев в XIV-XV вв. часть карельских территорий. Процесс колонизации норвежцами Финнмарка тормозился пиратскими рейдами на Тромсё и Халогаланд со стороны новгородских

---

¹⁴ С. И. Кочуркина, А. М. Спиридонов, Т. Н. Джаксон, *Письменные известия о карелах*, Петрозаводск, 1996. http://www.kirjazh.spb.ru/biblio/pizv_sag/pizv_s0.htm; Сегозерские или паданские карелы <http://www.depvladimir.narod.ru/seg.htm>; 1326 г. 3 июня Договорная грамота Новгорода с Норвегией о мире <http://www.kolamap.ru/library/doc/1326.html>; Р. Босси, *op. cit.* <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>; З. Е. Черняков, *op. cit.*, 52–59; Л. В. Хомич, *op. cit.* <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; Назва з екрану; Н. Н. Харузин, *op. cit.* http://www.kolamap.ru/library/1890_n_haruzin.html; Н. Н. Волков, *op. cit.*, 92–95; L. I. Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 143–145.

ушкуйников. Шведской территорией стала финнская Лапландия и четыре шведских лапландских округа. Норвежские, шведские и русские аванпосты находились на морском побережье. После некоторого времени норвежцы, шведы, русские начали проникать вглубь материка. Русские соорудили город Кола и сделали его административным центром, которому подчинялись погосты. В 1555 г. шведы конфисковали имущество русских, которое они добыли на шведской территории. В XVII в. Карл IX позволил создать специальные административные округа – лаппмарки. Проводниками шведской политики на севере были биркарлы. Зимой саамы прибывали к церквям и рынкам и торговали мехами. Торговля привела к тому, что многие шведы и финны прибыли на север. Копируя пример шведов, норвежцы и датчане также строили рынки и церкви в землях своих саамов. Биркарлы и квены-финны разбогатели на торговле мехом. Потом в саамских землях начали добывать полезные ископаемые. С 1572 до 1595 гг. продолжалось соперничество между шведами и русскими. Шведы отодвинули границу куда далее Варангер-фьорда. С Швецией конкурировали и датчане, которые хотели контролировать район горного хребта Кеель. Земли между Варангеном и Малангеном отошли к Швеции, другие спорные территории – к Дании, то есть датчане закрепили за собой земли граничащие с Финнмарком. С 1595 г. в саамских землях перестал существовать институт двоеданичества. Попытка шведов в ходе Кальмарской войны 1611-1613 гг. взять под контроль датские владения в саамских землях была неудачной. Христианизация саамов в норвежско-датской части была слабой по сравнению с шведскими и русскими владениями.¹⁵

Франческо да Коло сообщал о Скризиниях, которые находятся вблизи Швеции и причиняют проблемы.¹⁶ Сигизмунд Герберштейн называл земли саамов как Финнлопию. Сообщалось, что шведские подданные намного более спокойные подданные чем Dikiloppi (дикие лопари), то есть русские подданные. Австриец отмечал, что русские получают дань с местностей до города Дронт. Указывалось, что лопари (саамы) двигались на санках с запряженными в них оленями. Сообщалось, что русские гордились тем, что брали дань с саамов. Отмечалось, что саамы хорошие лучники и добывают много меха. Они вели меновую

---

¹⁵ L. I. Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 156–166, 232–242, 257–262, 315–316.

¹⁶ Франческо да Колло, *Донoшение о Московии* http://kolamap.ru/library/1518_dekollo.html

торговлю.¹⁷ Энтони Дженкинсон упоминал о Финнмаркене и Лоппии. Лопарей он охарактеризовал как полуязычников. Говорилось, что летом они рыбачат, а зимой передвигаются за стадами оленей. Упоминалось, что саамы живут в чумах и не знают ремесел, но мастерски умеют срезать из лука.¹⁸ Генрих Штаден упоминал, что на Терском берегу, острове Кильдин, Черной реке на Мурманском берегу живут лопари. Границей Лоппии называлась река Кандалакша.¹⁹ Александр Гваньини упоминал, что лопари платят дань великому князю московскому мехом и рыбами. Указано, что они застенчивы в дикости и варварстве, живут в шалашах, едят рыбу и мясо, поскольку не обрабатывают земли. Отмечено, что они хорошие лучники, а русские гордятся тем, что берут дань с народа на крае земли.²⁰

В 1553 г. Хью Уилобби пристал до берегов саамов, которые находились под властью русских. В 1570 г. Франц Хогенбург на базе рисунков Авраама Ортелия территории на севере назвал Скрикфинией, в центре и на востоке находились области Лапландия. Герард Меркатор называл саамские земли Финляндией и Лапландией. Купцы из Лулео, попадая в тундру, искали саамов, чтобы купить у них мех. В начале XVII в. путешествие на север осуществил Даниэль Хйорт, который был уполномоченным шведского короля. Шведы желали полностью обратить саамов в лютеранство. В 1619 г. был издан молитвеник для саамов. Олаф Треск в 1673 г. соорудил церковь около современного Паскуниemi. В землю саамов в 1663 г. осуществил путешествие Франческо Негри. Пройдя Швецию и Норвегию он достиг мыса Нордкап, где нашел много саамов.²¹

Жан Соваж упоминал, что за контроль над островом Кильдин соперничают датский король и русский царь. Земли саамов названы незаселенными.²² Де Ламартиньер сообщал, что был на Мурманском берегу и проведаль поселения саамов. При этом упомянуто о стране килопов, то есть кильдинских саамов. Далее он сообщал, что попал в

¹⁷ Сигизмунд Герберштейн *Записки о московитских делах* http://kolamap.ru/library/1556_gerbshhtain.htm

¹⁸ Дженкинсон Э. *Путешествие из Лондона в Москву*, доступу http://kolamap.ru/library/1558_jankinson.htm

¹⁹ Генрих Штаден, *План обращения Московии в имперскую провинцию* http://kolamap.ru/library/1574_shtaden.htm

²⁰ Александр Гваньини, *Описание Московии*, Москва, Греко-Латинский кабинет, 1997. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/frameset1.htm>

²¹ Р. Босси, *Op. cit.* <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>

²² *Записка о путешествии в Россию Жана Соважа Дьепского в 1586 г.* http://kolamap.ru/library/1586_sovazh.htm

страну московитских саамов, которые погребали своих умерших по языческому обряду, но почитали Святого Николая.²³ Вильям Питт оставил интересное описание быта саамов зимой и летом. Предметом описания были норвежские саамы, которые жили в тундре и лесах. Указано, что в их землях находились лютеранские церкви. Для причастия вместо вина они использовали бренди. Саамов крестили и венчали в церквях. Упоминалось, что те, кто еще не принял христианство, приносят жертвы своим богам. Как правило, в качестве жертвы был кусок мяса оленя. Саамы молились трем богам и смерти. Жили саамы в шалашах, а некоторые помещения были амбарами. Зимой саамы платили дань рыбой и мехом королевским комиссарам, шатры которых находились в населенном пункте. Зимой саамы путешествовали и нойды стучали в шаманский бубен.²⁴ Необходимо отметить, что Святого Николая почитали многие уральские народы, в частности, сибирские угры, самодийцы, пермские и волжско-финские народы. При погребении рядом с умершим ставили икону Святого Николая. У мордвинов в их модернизированном язычестве XVIII-XIX в. Николай был одним из трех богов.

Й. Шеффер сообщал, что саамов них были колдуны, которые молились за успех в хозяйственной деятельности. На север христианство занесли биркарлы, которые при короле Карле IX были шведами и финнами. Шведы прилагали усилия чтобы их саамские подданные стали католиками. Пропаганда христианства в этих землях началась в 1277 г. Миссионер научил одного из вождей, но епископии так и не было создано и Библии саамы не знали. При королях Густаве и Карле IX шведы направляли на север священников. Они крестили и учили саамов. При Карле шведы начали строить церкви во владениях всех шведских саамов. При Густаве Адольфе было введено образование для саамов и лютеранская церковь позволила саамам придерживаться обычного для них питания и носить их национальную одежду. В европейских источниках отмечалась значительная роль шаманов – нойдов. Христиане называли их колдунами, которые поклоняются чертям и Сатане. Против них активизировали свою деятельность лютеранские проповедники. Саамы почитали камни-сейды, которые символизировали погребения предков. Яков Цыглер считал саамов великими колдунами. Дамиано Гоенш приписывал им контроль над стихиями. Саамы боялись рассказывать

²³ П. М. Да-Ламартиньер, *Путешествие в Северные страны*. Веб-сайт Кольские карты. http://kolamap.ru/library/1653_lamartiniere.html

²⁴ У. Питт, *Иллюстрация из английского Атласа Пумма* http://kolamap.ru/arh/lapland_1680.htm

иноземцам о своей культуре иноземцам боясь преследований. В 1692 г. на кострах были сожжены бубны вместе с нойдами. Вдали от глаз шведов саамы продолжали бить в бубны и петь йойк. В 1723 г. был создан Лапландский секретариат, которому подчинялись церкви региона. В норвежской Лапландии в 1725 г. побывал пастор из Бергена Лэем, который оставил детально описание саамов. В 1752 г. он открыл колледж в котором будущие миссионеры учились саамским языкам. Он составил грамматику и словарь, сделал перевод лютеранского „Катехизиса” на один из саамских языков. Благодаря его деятельности появилась школа в Карасьоке и колледж в Каутокейно. В 1854 г. пуританин Ларс Лэви Лэстаций основал церковь в Виттанги вблизи Юккасьярви. Религиозное образование саамов причиняло некоторый ущерб традиционной культуре. Запрещались праздник Бассе-олбмая, кинжалы, идолы, бубны же бросали в огонь. Запрещались саамские песни и игры. Саамы теряли значительную часть своего культурного наследия. До христианства саамы поклонялись верховному богу Ибмел (Юмала), праматери Маддаракко, богу грома Ачче. Ветрами управлял Бьег-олбмай. У саамов существовал культ медведя. Загробный мир они называли Йабми-аимо. Умершего оставляли в чуме.²⁵

Необходимо отметить, что в 1313 г. норвежский король Хакон V отмечал, что уже двадцать лет прошло с того времени как в христианство были обращены саамы. Однако в конце XVI в. отмечалось, что саамы вблизи южной части епархии Тромсё продолжают поклоняться своим умершим. В 1345 г. архиепископ Уппсалы писал об обращении многих саамов во время визита в Торнио. В 1389 г. какая-то саамская женщина прибыла к шведской королевне Маргарите и приняла христианство. В 1419 г. приходили сообщения о миссионерах в Лапландии. В 1600-1613 гг. были сооружены две школы в Питеа и одну в Ликскеле. Миссионерство значительно усилилось в норвежских и шведских владениях в конце XVII в. и первой половине XVIII в. Е. Килдаль у Лапшмарке Пите и Офотене в 1722-1727 гг. вынуждал саамов уничтожить святилище из камней сейдов. Томас фон Вестерн в 1722 г. принуждал

²⁵ J. Schefer, *op. cit.* <http://old.no/samidrum/lapponia>; F. Joy, *op. cit.*, 113–144; В. Ю. Визе, *Лопарские сейды*, Известия Архангельского общества изучения Русского Севера, № 9 (1912) 395–401, № 10 (1912) 453–459; Р. Босси, *op. cit.* <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>; 3. Е. Черняков, *op. cit.*, 63–64; Л. В. Хомич, *op. cit.* <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; Н. Н. Харузин, *op. cit.* http://www.kolamap.ru/library/1890_n_haruzin.html; L. I. Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 152–154, 321–324.

саамов уничтожать сейды в Роттангене в местности Нордланд. Шведы как и норвежцы силой уничтожали языческие святилища 60-70-х гг. XVII в. Саамам насильно навязывали христианство и принуждали оседать. Под таким давлением много саамов переселилось в русскую часть саамских земель в 20-х гг. XVIII в.²⁶

Положение во владениях русских был похожим на ситуацию в протестантских странах, но форсированная христианизация в России началась значительно позже. Сначала строительство монастырей серьезно не затронуло жизнь саамов. В 1526 г. были обращены в христианство саамы вблизи Кандалакши. В городе была построена церковь. Других саамов обращали монахи из Соловецкого монастыря. В 1581 г. Иван Грозный отдал саамов Печенгского и Мотогского погостов в собственность Печенгскому монастырю. Обращение саамов предусматривало их зависимость от клириков. В их пользу собирался мех. В 1572 г. были обращены саамы по берегу реки Поной. Христианские обряды саамы практиковали только при крещении и венчании. Они не исповедовались и не постились. Алексей Симонов в 1681 г. указывал, что хотя саамы носили русские имена и фамилии и крещены с ранних лет, но совершенно не практикуют христианские обычаи и поклоняются кустам, дереву, камню. В жертву приносились олени и их кровь. О Евангелии они не слышали, в саамских кочевьях священники не жили, а только в погостах. Для исправления этой ситуации русское духовенство приказало опустошить языческие святилища. Уничтожались капища у сейдов. Кроме монахов к саамам прибывали и русские купцы, которые интенсивно посещали саамские погосты в XVI-XVII в. Федор Алексеевич стремился стимулировать добровольное обращение саамов в христианство. Позднее Средневековье для саамов было временем наступления христианства на традиционные верования. С XVIII в. усилилась эксплуатация саамов российской властью, что привело к увеличению налогов натурой, которые доставлялись в погосты. В 1762 г. Екатерина II упразднила церковное землевладение и с того времени саамы платили налоги только в государственную казну. Христианство саамов было синкретичным, что нашло выражение в почитании трех богов и Святого Николая.²⁷

²⁶ L. I.Hansen, B.Olsen, *op. cit.*, 315–318, 323–326, 328–333.

²⁷ А. Жуков, *op. cit.*, 298–308; Л. В. Хомич, *op. cit.* <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>; И. М. Калинин, *Торговые сношения лопарей с русскими в половине 17 века*, Известия Русского Географического общества, №1 (1929) 59–76; L. I.Hansen, B. Olsen, *op. cit.*, 318–321.

В Раннем Средневековье земли саамов находились не только в тундре, но и в лесных территориях. Финнская и карельская экспансия вытеснила их на север в XIII в. В XIII в. норвежцы и русские достигли договоренности о северной границе и распределении дани с саамов. Соперничество между Данией и Москвией в XVI-XVII вв. обусловило колонизацию Европейского Севера норвежцами и русскими. Она осуществлялась монахами, миссионерами и купцами. Лютеранские пасторы осуществляя христианизацию саамов, воздвигая церкви, вели наступление на традиционную культуру саамов и их языческие верования. Насажение христианства со стороны норвежцев и шведов проводилось более активно чем у русских. Лютеранские пасторы вели проповедь не только на скандинавских германских языках и финских диалектах, но и саамских языках. Однако даже столетия христианской пропаганды привели только к синкретическому христианству у саамов. Христианизация саамов в Новгородской республике и Русском государстве была более поверхностной. Русские саамы знали лишь азы христианского вероучения, а русских клириков не столько интересовало то как саамы придерживаются христианства как поступление дани в погосты и церкви.

Olaus Magnus, *Carta Marina*, 1539

Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, 1567.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- 1326 г. 3 июня Договорная грамота Новгорода с Норвегией о мире [1326 g. 3 ijunja Dogovornaja gramota Novgoroda s Norvegijej o mire] <http://www.kolamap.ru/library/doc/1326.html>
- Бременский Адам, Деяния архиепископов гамбургской церкви, Перевод И. В. Дьяконов, Электронная версия 2010 года [Бременский Адам, *Dejanija arhiepiskopov gamburgskoj cerkvi*, Perevod I. V. D'jakonov, Elektronnaia versija 2010 goda] http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br_3/frameset4.htm
- Да-Ламартиньер П. М., Путешествие в Северные страны. Веб-сайт Кольские карты [Da-Lamartin'er P. M., *Putešestvie v Severnue stranu*. Veb-sajt Kol'skie kartu] http://kolamap.ru/library/1653_lamartiniere.html
- Дженкинсон Э., Путешествие из Лондона в Москву [Dženkinson E., *Putešestvie iz Londona v Moskvu*] http://kolamap.ru/library/1558_jankinson.htm
- Гванини Александр, Описание Московии, Москва, Греко-Латинский кабинет, 1997. [Gvanini Aleksandr, *Opisanie Moskovii*, Moskva, Greko-Latinskij kabinet, 1997] <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/frameset1.htm>
- Герберштейн Сигизмунд, Записки о московитских делах [Gerberštejn Sigizmund, *Zapiski o moskovitskih delah*] http://kolamap.ru/library/1556_gerbstershtain.htm
- Записка о путешествии в Россию Жана Соважа Д'епского в 1586 г. [Zapiska o putešestvii v Rossiju Žana Sovaza D'epskogo v 1586 g.] http://kolamap.ru/library/1586_sovazh.htm
- Колло Франческо да, Доношение о Московии [Kollo Frančesko da, *Donošenje o Moskovii*] http://kolamap.ru/library/1518_dekollo.html
- Павел Диакон, История лангобардов, Т. И. Кузнецова, Средневековая латинская литература IV–IX вв, Москва, Наука, 1970. [Pavel Diakon, *Istorija langobardov*, T. I. Kuznecova, Srednevekovaja latinskaja literatura IV–IX vv, Moskva, Nauka, 1970] http://www.vostlit.info/Texts/rus/Diakon_P/frameset1.htm
- Прокопий Кесарийский, Война с готами, Москва, Арктос, 1996 [Prokopij Kesarijskij, *Vojna s gotami*, Moskva, Arktos, 1996]. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop/frameset12.htm>
- Тацит, О происхождении германцев и положении Германии. Корнелий Тацит, Т. 1, Сочинения. Анналы Малые произведения, Москва, Ладомир, 1993. [Tacit, *O proishozhdenii germancev i položenii Germanii. Kornellij Tacit*, T. 1, *Sočinenija. Annalu Malue proizvedenija*, Moskva, Ladomir, 1993] <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346765211>

Литература – Secondary Works

- Achili A., C. Rengo, V. Battaglia, M. Pala, M. Olivieri, S. Fornarino, C. Margi, R. Scozzei, N. Babudri, A. S. Santachiara-Benerecetti, H.-J. Bandelt, O. Semino, A. Torroni, *Saami and berbers – An unexpected Mitochondrial DNA Link*, American

- Journal of Human Genetic, Vol. 76 (Houston: The American Society of Human Genetics, 2005) 883–886 .
- Alan S. C. Ross, *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*, London: University College, 1981, 24–28 .
- Hansen L. I., B. Olsen, *Hunters in transition*, Leiden–Boston, E. J. Brill, 2014.
- A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Olaffr*, London, University College, 2001. <http://ulfdalir.ru/sources/42/480/483>
- Joy F., *The history of Lapland and the Case of the Sami Noaidi drum figures reversed*, Folklore, Vol. 47 (Tartu 2011) 113–144 .
- Mundal E., *Coexistence of Saami and Norse culture – reflected in interpreted by Old Norse myths*, Proceedings from the 11 international saga Conference, Sydney 2000, 346–355.
- Schefer J., *The history of Lapland*, Oxford, 1674. <http://old.no/samidrum/lapponia/>
- The Kalevala https://en.wikisource.org/wiki/The_Kalevala
- Urbanczyk P., *Medieval arctic Norway: discussion on the Book Przemyslav Urbanczyk. Reply to comments*, Archaeologia Polona, Vol. 30 (Warszawa, Polish Academy of Sciences, Ossolineum Publishing House, 1992) 189–193.
- Valtonen I., *An Intrepretation of the Decription of the Northermost Europe in the old English Orosius*. Pro Gradu Thesis, Oulu, Departmen of English University of Oulu, 1988.
- Босси Р., *Лапландцы. Охотники за северными оленям*, Москва, Центрполиграф, 2004. [Bossi R., *Laplandcu. Ohotniki za severnumi olenjam*, Moskva, Centrpoligraf, 2004] <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>
- Бременский Адам, *Деяния архиепископов гамбургской церкви*, Перевод В. В. Рыбаков, Из ранней истории шведского государства: первые описания и законы, Москва, РГГУ, 1999. [Bremenskij Adam, *Dejanija arhiepiskopov gamburgskoj cerkvi*, Perevod V. V. Rubakov, Iz rannej istorii švedskogo gosudarstva: pervue opisaniya i zakonu, Moskva, RGGU, 1999] http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm;
- Визе В. Ю., *Лопарские сейды*, Известия Архангельского общества изучения Русского Севера, № 9 (1912) 395–401, № 10 (1912) 453–459 [Vize V. Ju., *Loparskie sejdu*, Izvestija Arhangel'skogo obščestva izučeniya Russkogo Severa, № 9 (1912) 395–401, № 10 (1912) 453–459]
- Волков Н. Н., *Российские саамы. Историко-этнографические очерки*, Санкт Петербург, МАЭ, 1996. [Volkov N. N., *Rossijskie saamu. Istoriko-etnografičeskie očerki*, Sankt Peterburg, MAE, 1996]
- Жуков А., *Саамы в XIII–XVII в. (публикация источников и комментариев)*, Антропологический форум. Современные тенденции в антропологических исследования, № 1 (Санкт Петербург 2004) 298–322 [Žukov A., *Saami v XIII–XVII v. (publikacija istočnikov i kommentarij)*, Antropologičeskij forum. Sovremennue tendencii v anropologičeskikh issledovanija, № 1 (Sankt Peterburg 2004) 298–322]
- Иордан, *О происхождении и деяниях гетов*, Санкт Петербург, Алетея, 1997 [Iordan, *O proishoždenii i dejanijah getov*, Sankt Peterburg, Aletejjja, 1997] <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=576>

- Калинин И. М., *Торговые сношения лопарей с русскими в половине 17 века*, Известия Русского Географического общества, №1 (1929) 59–76 [Kalinin I. M., *Torgovnie snošenija loparej s russkimi v polovine 17 veka*, Izvestija Russkogo Geografičeskogo obščestva, №1 (1929) 59–76]
- Кочкуркина С. И., А. М. Спиридонов, Т. Н. Джаксон, *Письменные известия о карелах*, Петрозаводск, 1996 [Kočkurkina S. I., A. M. Spiridonov, T. N. Džakson, *Pis'mennue izvestija o karelah*, Petrozavodsk, 1996]. http://www.kirjazh.spb.ru/biblio/pizv_sag/pizv_s0.htm
- Матузова В. И., *Английские средневековые источники IX–XIII вв*, Москва, Наука, 1979 [Matuzova V. I., *Anglijskie srednevekovue istočniki IX–XIII vv*, Moskva, Nauka, 1979]. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/IX/880-900/Alfred/Orosius/text1.phtml>
- Мурашкин А. И., *Археологические памятники Кольского полуострова и проблема происхождения саамов*, Археологические вести, № 12 (Санкт Петербург, Институт истории Материальной культуры, 2005) 148–152 [Muraškin A. I., *Arheologičeskie pamjatniki Kol'skogo poluostrova i problema proishoždenija saamov*, Arheologičeskie vesti, № 12 (Sankt Peterburg, Institut istorii Material'noj kul'turu, 2005) 148–152]
- Напольских В. В., *Введение в историческую уралистику*, Ижевск, Удмуртский институт истории, языка и литературы, 1997. [Napol'skih V. V., *Vvedenie v istoričeskiju uralistiku*, Iževsk, Udmurtskij institut istorii, jazuka i literaturu, 1997]
- Напольских В. В., *К реконструкции лингвистической карты Центра Европейской России эпохи раннего железного времени*, Арт, № 4 (Сыктывкар 2007) 88–127 [Napol'skih V. V., *K rekonstrukcii lingvističeskoj kartu Centra Evropejskoj Rossii epohi rannego železnogo vremeni*, Art, № 4 (Suktuvkar 2007) 88–127]
- Немирович-Данченко Н. И., *Сказки и песни у лопарей*, Страна холода (Санкт Петербург 1887) [Nemirovič-Dančenko N. I., *Skazki i pesni u loparej*, Strana holoda (Sankt Peterburg 1887)] <http://kolamap.ru/library/nemirovich-danchenko/lopari.htm>
- Островский Д. Н., *Лопари и их предания*. [Ostrovskij D. N., *Lopari i ih predanija*.] http://kolamap.ru/library/1888_ostrovskiy.htm
- Питт У., *Иллюстрация из английского Атласа Пумма* [Pitt U., *Illjustracija iz anglijskogo Atlasa Pitta*] http://kolamap.ru/arh/lapland_1680.htm
- Прицак О., *Походження Русі*, Т. 2, Київ, Обереги, 2003. [Pricak O., *Pohodžennja Rusi*, Т. 2, Kiïv, Oberegi, 2003]
- Сегозерские или паданские карелы*. [Segozerskie ili padanskije karelu] <http://www.depvladimir.narod.ru/seg.htm>
- Хартанович В. И., *О лаппоноидности на Севере Европы (по антропологическим материалам могильников Большого Оленьего острова в Кольском заливе Баренцова моря и Южного Оленьева острова Онежского озера)*, Первобытная и средневековая культура Европейского Севера: проблема изучения и научной реконструкции, Соловки, СОЛТИ, 2006, 143–154 [Hartanovič V. I., *O lapponoidnosti na Severe Evropu (po antropologičeskim*

- materialam mogil'nikov Bol'sogo Olen'ego ostrova v Kol'skom zalive Barenčova morja i Južnogo Olen'eva ostrova Onežskogo ozera*), Pervobutnaja i srednevekovaja kul'tura Evropejskogo Severa: problema izučenija i naučnoj rekonstrukcii, Solovki, SOLTI, 2006, 143–154]
- Харузин Н. Н., *Русские лопари. Очерки прошлого и современного быта*, Москва 1890 [Haruzin N. N., *Russkie lopari. Očerki prošlogo i sovremennogo buta*, Moskva 1890]. http://www.kolamap.ru/library/1890_n_haruzin.html
- Хомич Л. В., *Саамы*, Санкт Петербург, Просвещение, 1999 [Homič L. V., *Saami*, Sankt Peterburg, Prosveščenie, 1999]. <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>
- Черняков З. Е., *Очерки этнографии саамов, Рованиеми*, Университет Лапландии, 1998. [Černjakov Z. E., *Očerki etnografii saamov*, Rovaniemi, Universitet Laplandii, 1998]
- Швиндт Т., *Народные предания Северо-Западного Приладожья собранные летом 1879 года* [Švindt T., *Narodnue predanija Severo-Zapadnogo Priladož'ja sobrannue letom 1879 goda*] <http://www.aroundspb.ru/history/theodor/legend.php#s4>
- Штаден Генрих, *План обращения Московии в имперскую провинцию* [Štaden Genrih, *Plan obraščenija Moskovii v imperskuju provinciju*] http://kolamap.ru/library/1574_shtaden.htm

Yaroslav Pilipchuk

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SAAMI LANDS IN THE MIDDLE AGES

Summary

This paper focuses on the historical geography of the Saami Lands in the Middle Ages. In the early Middle Ages, the Sami lands were not only in the tundra, but also in forest regions. Finnish and Karelian expansion pushed Saami to north in the XIII century. Norwegians and Russians have gained an agreement about their northern borders and the distribution of tribute from the Saami in the XIII century. The rivalry between Denmark and Muscovy in the XVI–XVII centuries led to the colonization of the European North by the Russians and Norwegians. It was carried out by monks, missionaries and merchants. Lutheran pastors performed the Christianization of the Saami, erected the churches and attacked traditional culture of the Saami and their pagan beliefs.

Keywords: Saami, Norwegians, Russians, missionaries, monks, merchants, Denmark, the European North.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 05. 2017.

Милош ИВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИЈЕ ИМУНИТЕТА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ ДО КРАЈА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛУТИНА**

Анстракт: Рад је посвећен проучавању развоја институције имунитета у српској средњовековној држави. Једини изворни материјал пре кога се то може учинити јесу повеље српских владара, од којих је огромна већина сачуваних намењена црквеним дестинатарима. Најпре се у њима појављују повластице које се односе на право црквених институција да саме суде својим људима. Касније се јасно појављују изузећа од финансијских обавеза према владару. Преломни период у развоју имунитета представља владавина краља Милутина (1282–1321) када се институције имунитета кроз одређене формуле јасно дефинишу. Манастири тада добијају готово потпуни судски и финансијски имунитет.

Кључне речи: имунитет, дажбине, суђење, повеље, владар, манастири, поседи, властела.

Приликом проучавања односа српских владара са црквом и властелом готово је незаобилазно посветити се разматрању привилегија које им је владар додељивао. На тај начин он је исказивао своју *милост* према њима, што је термин који се среће у оновременим документима.¹ Обично је он

---

* milos.ivanovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Више о појму *милости* у српским изворима: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 59–97; Н. Порчић, *О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима*, *Историјски часопис* (=ИЧ) LXV (2016) 61–76.

то чинио додељујући им различита имунитетна права која су им омогућавала повећање прихода.

За истраживање ове теме практично једини изворни материјал представљају повеље српских владара. С тим у вези морамо указати на њихову селективност. Добро је познато да први аутентични сачувани документи потичу тек са краја XII века. Уз то њихов број је релативно мали све до краја наредног столећа. Надаље, већина њих је била намењена најзначајнијим манастирима, чији су ктитори били чланови династије Немањић. Због тога се мора задржати опрез када се на основу тих аката покушавају извући сигурни закључци о природи и развоју имунитетних права, поготово кад је реч о њиховим примаоцима из редова властеле.

Потребно је напоменути да питање имунитета у српској средњо-вековној држави до сада није засебно анализирано, већ само у оквиру ширих студија.² Детаљније је ова институција проучена за подручје Византијског царства.³ Имајући у виду његов утицај на српско друштво, биће неопходно да се у нашем раду осврнемо и на резултате тих истраживања. Такође, за нас је значајно и познавање доделе имунитета у Угарској,⁴ која је била важан сусед српске државе. При повлачењу паралела увек се мора водити рачуна о специфичностима српског друштва.

² Види: Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, II, *Имунитети и привилегија епархијских властелинстава*, Богословље VII/3 (1932) 181–194; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 2002, 28–32, 41, 53, 65–67, 94–97, 99, 101, 121, 134, 156, 210–211, 214, 299–304, 306, 317, 324, 368, 378–379, 387, 411, 416, 420, 479, 525–534; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 213–223; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952.

³ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета у Византијском царству*, О византијском феудализму, Београд 1969, 407–479; М. С. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012, 66–87, 118, 124–129, 131–132, 141–148, 150, 170, 176, 216, 218, 281, 406–407, 423, 479, 500, 598–600, 614; R. Morris, *Monastic exemptions in tenth and eleventh-century Byzantium*, Property and Power in the Early Middle Ages, ed. W. Davies, P. Fouracre, Cambridge 1995, 200–220; J. Haldon, *The army and the economy: the allocation and redistribution of surplus wealth in the Byzantine State*, Mediterranean Historical Review 7/2 (1992) 146–153; J. Haldon, *Military administration and bureaucracy: state demands and private interests*, Byzantinische Forschungen 19 (1993) 49–63.

⁴ P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London–New York 2001, 44, 71–74, 94, 113, 179–180, 192, 219–222, 224–226, 251–253, 270, 309–310, 316, 326–327, 329, 356; M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London–New York 2000, 54–58.

Први пример додељивања одређених имунитета у Византији потиче из времена владавине цара Василија I (867–886), мада има извесних индиција да су они додељивани и знатно раније.⁵ Током наредних векова ова пракса је проширена, али је важно нагласити да пре времена владавине цара Алексија I Комнина (1081–1118) готово да није било примера да нека црквена институција или лаик буду ослобођени свих пореза и дужности.⁶ Међутим до XIII века то је, чини се, постала сасвим уобичајена појава. *Екскусија*, термин којим је најпре означавано ослобођење парика од секундарних дажбина и намета, те радних обавеза, у XII столећу почео је да обухвата и основни порез на земљу. Све доприносе које су сељаци некада дуговали држави почели су да од њих убирају пронијари.⁷ Процват имунитета запажен је и у наредном периоду, како у Никејском царству тако и у Епирској деспотовини.⁸ Вреди истаћи да је на тлу Угарске у току XIII века дошло до значајног проширења имунитета, што је у случају племства било прецизирано Златном булом из 1222. године.⁹ Дакле, у време када се српска држава осамостаљује под влашћу великог жупана Стефана Немање (1166–1196) и његовог сина великог жупана и краља Стефана Првовенчаног (1196–1228) јача имунитет у њеном окружењу. Разуме се, значајнији је за нашу тему развој на том пољу у Византији, пошто је Рашка управо желела да се ослободи политичке зависности према њој. Доиста није на одмет назначити да се она налазила на рубу византијске сфере утицаја. Зато се можемо запитати колико су њу заплуснули одређени процеси карактеристични за развијеније области РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА.

Оснивачка повеља монаха Симеона (Стефана Немање) за Хиландар из 1198. практично не садржи имунитетне одредбе, иако је њоме засновано манастирско властелинство. Разлог за то можда лежи у чињеници да је, како сам Симеон саопштава, измолио од цара Алексија III Анђела (1195–1203) парике у Призрену. Подарио их је заједно са девет

---

⁵ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 415, 418; R. Morris, *Monastic exemptions*, 204, 206; M. C. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 74.

⁶ M. C. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 75, 84, 118, 125, 129, 131, 141, 146; J. Haldon, *Military administration and bureaucracy*, 56–58.

⁷ M. C. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 406–407; Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 430–433.

⁸ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 433–439; M. C. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 173–175, 180, 182, 195, 216–217, 225.

⁹ P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 94; M. Rady, *Nobility*, 56–58.

села у којима су живели.¹⁰ Сва дарована села налазила су се у околини Призрена.¹¹ Самим тим, једино је византијски цар имао право да их евентуално ослободи пореза и намета. Уколико је акт о томе постојао, није се сачувао до наших дана. Да ли се то самим даривањем аутоматски подразумевало, тешко је рећи. Није на одмет споменути да је у Византији термин *даривање парика* с временом почео да означава да се порези и намети који су давани држави пребацују на онога коме су одлуком цара додељени. Тај термин постао је синоним за *екскузију*.¹² Сама хиландарска повеља не помиње даривање парика, мада је из контекста јасно да је о томе реч. Тиме ипак не желимо рећи да управо на тај начин треба протумачити податке из документа. На крају повеље назначено је да се манастирским људима и Власима забрањује да одлазе на имања великог жупана или било кога другог. Иста одредба је важила и за кретање у супротном смеру.¹³ Наведена одредба као да указује да је и у српској држави далеко одмакао процес везивања зависног становништва за земље у поседу владара, цркве или властеле.¹⁴ Омогућавало је то повлашћеном слоју да осигура своје приходе.¹⁵ Напоменимо да се имунитетне одредбе јављају у хрисовуљи цара Алексија III Анђела из јуна 1199. којом је потврдио одредбе о слободи и самоуправи Хиландара и доделио му манастир Зиг. Сви поменути прописи односе се на брод од хиљаду модија који је српски манастир могао да користи за своје снабдевање потребним намирницама.¹⁶ Даривање имунитетних права у Византији се раширило

¹⁰ В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд–Сремски Карловци 1928, 3; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, I, *Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 65.

¹¹ М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, ур. Г. Суботић, Београд 1998, 84; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, I, 65.

¹² М. С. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 66–69, 83–84, 86, 88.

¹³ В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 3.

¹⁴ С. Шаркић, *Правни положај властеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–1 (2010) 8; С. Шаркић, *Правни положај мерица у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–2 (2010) 25.

¹⁵ М. Ивановић, *Развитак војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави*, Војно-историјски гласник 1 (2014) 44.

¹⁶ *Archive de l'Athos XX. Actes de Chilandar*, I, *Des origines à 1319*, par M. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, Paris 1998, 115–116; Превод овог акта на српски језик код: Ф. Баришић, *Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност 8–9 (1986) 1225; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, I, 66–67.

у време владавине цара Алексија I Комнина управо да би се ојачали војни потенцијали државе.¹⁷

Наредну српску повељу манастиру Хиландару издао је велики жупан Стефан Немањић по свој прилици 1207/1208. године.¹⁸ Поклонио је тада својој задужбини већи број села, један трг, два винограда и једну планину.¹⁹ Имунитетне одредбе су изостале, иако су се сва дарована насеља налазила на подручју Хвосна и у Зети, што ће рећи територији српске државе.²⁰ Изгледа као да владар није осећао потребу да ближе дефинише статус поклоњених насеља.

Из времена владавине Стефана Немањића ипак су сачуване повеље у којима срећемо имунитетне формуле. Најпре то су две повеље које је са сином Радославом издао за своју задужбину манастир Жичу, који је постао седиште аутокефалне српске архиепископије. Ови документи остали су сачувани у виду натписа на зидовима под куполом самог манастира. За хронолошки ранију повељу која је исписана на северном зиду сматра се да је настала око 1220. године.²¹ При крају сачуваног дела натписа наводи се да над десет жупа које су постављене под власт Жиче није никакву власт требало да има дворски протопопа. Сходно томе, од

---

¹⁷ М. С. Bartusis, *The Institution of Pronoia*, 150, 170; J. Haldon, *The army and the economy*, 152–153; J. Haldon, *Military administration and bureaucracy*, 63.

¹⁸ За овакво датирање повеље види: Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару?*, Стари српски архив (=ССА) 9 (2010) 236–240.

¹⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод Љ. Јухас Георгиевска, изд. на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999, 12.

²⁰ М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 87–88; М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, I, 71–72.

²¹ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, ИЧ XIV–XV (1965) 314, сматра да је она могла настати најраније крајем 1219. године. Датирање око 1220. предложили су и други израживачи: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 571; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 17; Е. Фекете, *Учешиће св. Саве или његових сарадника у изради Жичке повеље*, Зборник за филологију и лингвистику МС II (1959) 76; *Selected charters of Serbian rulers (XII–XV century) relating to the territory of Kosovo and Metohia*, I, ed. Т. Živković, S. Bojanin, V. Petrović, Athens 2000, 36; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, 1186–1321, Београд 2011, 89–90; Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари*, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 46 (2009) 204–205.

поповског бира који је потицао од попова, Влаха и зависних људи манастир је имао да добија половину.²² Ради појашњења треба истаћи да се мислило на *духовну власт*.²³ Даље је прописано да архиепископови људи нису смели да се позивају пред краљев суд, без краљевог печата. Уколико позвани не би дошао ни у том случају, наређено је да се печати уписују код краља, док је глоба имала да припадне манастиру.²⁴ Очито је да је *печатом* називана глоба која се наплаћивала од оног ко се није одазвао судском позиву.²⁵ Наредна одредба која је предвиђала шта ће се чинити када краљев човек буде позван пред архиепископа није сачувана у целости, јер се ту завршава очувани део натписа.²⁶ На основу поменутих прописа јасно се може закључити да су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав дали аутономију манастиру у односу на дворског протопопа и обезбедили му приходе. Јасно је и да су манастиру дали судски имунитет.²⁷ На овом месту треба назначити да је основна дужност протопопова била прикупљање прихода од попова и посредно од верника.²⁸ Извесну надлежност над људима са жичких поседа имао је само краљев суд, ако је позив био уручен уз печат, али је и у том случају приход од судске глобе имао да припадне Жичи. Ни у овом акту, међутим, нема помена о евентуалном изузећу дарованих поседа у односу на дажбине и службе које је владар могао од њих захтевати. Напоменимо да је манастиру било даровано преко 50 села и око 220 Влаха чија су имена наведена.²⁹ Разуме се, мора се имати у виду да натпис није у

²² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 114; М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012, 137–138; Иста ауторка сматра да су одредбе *Жичке повеље* које регулишу питање дужности протопопова и узимања црквених пореза настале у каснијем периоду, а не у време оснивања манастира. М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, 47, нап. 147; Више о биру као дажбини: *Лексикон српског средњег века* (=ЛССВ), пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 47–49 (М. Јанковић); М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, 136–148.

²³ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 289–290.

²⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 114–117.

²⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 573–574, 576; ЛССВ, 512 (Д. Синдик).

²⁶ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116.

²⁷ Р. Грујић, *Епархијска властелинства*, 184.

²⁸ М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, 111, 121–122, 137–138.

²⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 112, 114, 179; Више о поседима манастира Жиче: Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*; ИЧ IV (1952–1953) 148–170.

целости очуван. Такође не сме се искључити могућност ни да у натпису није била пренета читава повеља, већ само извод, услед чега није донета читава њена богата дипломатичка садржина.³⁰

Друга жичка повеља која је исписана на јужном зиду под куполом такође садржи имунитетне одредбе, од којих неке мењају или потврђују оне које се срећу у првом акту, док су друге нове у односу на њега. Време издавања овог акта не може се са сигурношћу утврдити, али је свакако да се то догодило између 1221. и 1227. године.³¹ За разлику од прве повеље у овом натпису се наводи девет жупа које су приложене под надлежност Жиче, са истом назнаком да над њима дворски протопоп није требало да има никакву духовну власт.³² Разлика у односу на први акт лежи у чињеници да су краљ и његов син одлучили да читав поповски бир који долази од попова, Влаха и земаљских људи у том подручју треба да иде манастиру. У дугим жупама дворски протопопа имао је право да убира половину бира.³³ С друге стране прецизирано је да *врховина поповска* припада у потпуности епископима.³⁴ Додаје се да у четири жупе, које иначе нису потпале под духовну власт Жиче, протопопа није смео ни да улази,³⁵ што је свакако значило да и у њима није смео да узима бир.³⁶ Потом следе одредбе које се тичу најугледнијих манастира, а које се односе на права која је над њима имао архиепископ,³⁷ што нећемо анализирати. Важнији су за нашу тему прописи који следе, а који се односе на судски имунитет. Дефинисано је да за суђења која се одвијају

---

³⁰ Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31 (2006–2007) 51, 56.

³¹ Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, 315, је смешта у период између 1224. и 1227. године; Исто датовање предлаже и Љ. Јухас Георгиевска: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, CVII; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 93, где се предлаже распон између 1221. и 1224. године. Уз ово издање наведена је и старија литература о овом питању. Ћ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари*, 204–205, сматра да су оба акта издата 1220. или коју годину доцније.

³² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 290.

³³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116; Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, 313; М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве*, 110, 137–138.

³⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116; Врховина је била дажбина коју су попови били дужни да дају епископима у чијој су духовној надлежности били: *ЛССВ*, 107–108 (Д. Динић-Кнежевић).

³⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 116.

³⁶ *ЛССВ*, 48 (М. Јанковић).

³⁷ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 118.

пред епископима, дажбине *рука* и *печат* треба да припадну њима.³⁸ Под руком се у овом случају, чини се, подразумевала такса која се наплаћивала од оног ко би затражио заштиту од епископовог суда, самим узимањем његове тужбе у поступак.³⁹ Практично овом одредбом су одређени приходи од суђења додељени свим епископијама новоосноване архиепископије. Затим је, као и у првој повељи, назначено да се архиепископов човек може позивати пред суд владара само краљевим печатом. Остала је на снази и одредба да ако то не би учинио, глобу од печата би узимао архиепископ.⁴⁰ Можемо закључити да су у другој жичкој повељи поновно потврђена широка права манастира у односу на дворског протопопа, као и да је ближе одређен његов судски имунитет. Дâ се ипак запазити да одредбе о њему не осветљавају у којим споровима је био за архиепископове људе надлежан краљев суд. Чини нам се да имајући у виду прописе неких доцнијих повеља, судски имунитет додељиван црквеним институцијама није био до краја дефинисан. Економски имунитет у односу на захтеве владара поново није био ни поменут.

Скоро је у науци указано на то да је на зидовима манастира била исписана и трећа жичка повеља, од које су очувани само фрагменти, а за коју се претпоставља да ју је Стефан Првовенчани издао пред крај своје владавине. С разлогом се сматра да су у њој наведени поседи који су накнадно додељени манастиру, јер се они не наводе у прва два документа. Примећује се да се у овом акту наводе и међе додељених имања.⁴¹ За нас може бити од значаја то што се пре санкције изгледа каже „и *сије село утврдих да му иним печали*“.⁴² Тиме као да се желело рећи да нико други над тим селом није требало да управља, али сигуран закључак по том питању мора изостати.

Из времена владавине краља Стефана Првовенчаног сачувана је и његова повеља римокатоличком манастиру Свете Богородице на острву Мљет, која садржи имунитетну формулу. Тачно време њеног издавања не може се утврдити, али се то свакако догодило након Стефановог крунисања за краља 1217. године.⁴³ Потребно је указати на то да је

³⁸ Исто, 120.

³⁹ С. Шаркић, *О значењу израза „рука“ у средњовековном српском праву*, Истраживања 18 (2007) 74–77; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 575–577; ЛССВ, 634 (С. Шаркић).

⁴⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 120.

⁴¹ Г. Суботић, *Трећа жичка повеља*, Зограф 31 (2006–2007) 51–56.

⁴² Исто, 56–57.

⁴³ Види: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 107–108, где су наведена сва мишљења о овом питању.

поменути мљетски манастир свакако основан раније, мада се датум када се то догодило не може поуздано утврдити.⁴⁴ Пошто је описао границе поклоњених поседа краљ је прописао да се о њима може старати само опат манастира, те да ниједан други човек не сме имати бригу и власт над њима.⁴⁵ Као што се да уочити, ова одредба је врло уопштена. Стога није јасно које је ширине био имунитет који је добио мљетски манастир. Разумно је претпоставити да се поменути пропис односио на забрану властели и владаревим чиновницима да се мешају у управљање манастирским добрима. Остаје ипак питање да ли је то значило изузеће поседа од наплате одређених дажбина и право на суђење својим поданицима. Није за разлику од жичке повеље чак споменута ни евентуална надлежност краљевог суда за одређене процесе у које би могли бити уплетени зависни људи Богородичиног манастира. Чини нам се да је мала вероватноћа да би он добио шири судски имунитет од седишта српске архиепископије. Доиста, мора се имати у виду да је манастирско властелинство обухватало читаво острво,⁴⁶ које се налазило практично на крајњим границама државне територије. Познато је да су у потоњим временима српски владари тешко остваривали свој утицај на острву.⁴⁷

Посебан проблем за анализу представљају повеље намењене манастиру Светог Николе на острву Врањини зато што је већи број њих спорне аутентичности.⁴⁸ Прву од њих издао је наводно 1232/1233. архиепископ Свети Сава и она се с правом сматра фалсификатом.⁴⁹ С наше стране можемо напоменути да би заиста било необично да архиепископ, а не владар ослобађа манастирске поседе од работа *великих* и *малих*, као и да забрањује велможама да имају власт над њима.⁵⁰

Спорне аутентичности је и повеља краља Владислава манастиру на острву Врањини из 1241/1242. године.⁵¹ Осврнућемо се, као и у претходном

⁴⁴ М. Динић, *Повеља кнеза Десе о Мљету*, Прилози КЛИФ XXXVIII 1–2 (1962) 13–16.

⁴⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 109; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 128.

⁴⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 109.

⁴⁷ М. Динић, *Повеља кнеза Десе о Мљету*, 6–10, 13, 16; Р. Михаљчић, *Мљет као баштина которске властеле*, ЗРВИ 41 (2004) 387–395.

⁴⁸ Детаљно о томе: Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 243–276.

⁴⁹ Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 250–251.

⁵⁰ В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 198.

⁵¹ Види о томе: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 33–34; Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 251–252; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних*

случају, на имунитетну формулу коју овај акт садржи. Према њој краљ је поседе дароване овом повељом ослободио војске, царског злата, винограда, назначивши да му је закон као за велике лавре.⁵² Управо навођење дажбине *царско злато* по Ивану Божићу потврђује сумњу у аутентичност акта, с обзиром на то да се у Милутиновој повељи истом манастиру из 1296. она не помиње.⁵³ Треба рећи да је и поменути документ краља Милутина спорне аутентичности, као и да по свој прилици није издат 1296. већ око две деценије касније.⁵⁴ То, чини се, ипак не умањује суштину Божићеве аргументације да помињање царског злата делује анахроно, с обзиром на то да се ова дажбина среће тек 1300. у једној повељи краља Милутина,⁵⁵ о којој ће доцније бити више речи. Даље се у наводној Владислављевој повељи наглашава да надлежност над дарованим поседима нису требали да имају ни његов властелини, ни владалац, као ни жупљанин који је сусед тих села, те да и Арбанас нема ту зимовишта. Црквени људи су зато као *работници* Светог Николе требало да уживају у свакој слободи.⁵⁶ Терминологија поменута у овом делу повеље није необична,⁵⁷ али и не може бити ни доказа о њеној аутентичности.

Значајнија је зато за наше истраживање повеља краља Владислава манастиру Свете Богородице у Бистрици у Полимљу. Документ се не може ближе датирати, сем временом владавине поменутог краља.⁵⁸ Потврђујући дарове монаха Симеона и свог оца Стефана Првовенчаног прописао је за метохије „*да не воюю воиске, ни конь, ни пьсь да не прихѡди, развѣ с сѣдениа кралев(ь)ства ми, ни да има коѡ сплате ни с кимъ ре, развѣ цѡ ки рекоу господа наа се платити*”.⁵⁹ Ваља приметити да је краљ додељивање имунитета описао изразом „*створи милост краљевство ми*”,⁶⁰ чиме је на

ћириличких повеља, 161–162; Б. Шекуларац, *Врађинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984, 33–38 имао је становиште да је повеља аутентична.

⁵² F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Viendoboane* 1858, 26.

⁵³ И. Божић, *Доходак царски (поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956, 17–18.

⁵⁴ Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врађине*, 254–259.

⁵⁵ И. Божић, *Доходак царски*, 17.

⁵⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 27.

⁵⁷ Б. Шекуларац, *Врађинске повеље*, 35–36.

⁵⁸ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 165–166.

⁵⁹ *Исто*, 167.

⁶⁰ *Исто*, 167.

неки начин нагласио да је реч о посебној привилегији.⁶¹ Поседи манастира били су, дакле, ослобођени давања војске, као и обавезе примања краљевих паса и коња и оних који су водили бригу о њима.⁶² Изузетак је, међутим, направљен када би сам краљ са својом пратњом боравио на имањима Богородичиног манастира.⁶³ Јасно је на основу једног другог прописа повеље да је терет такве посете падао на зависно становништво и попове.⁶⁴ Спомиње се у документу да су о празницима морали меропси да дају рибу архиепископу и краљу, што је било још једно ограничење имунитета.⁶⁵ Краљ Владислав је нешто ниже истакао да власт над оним што је дато манастиру не сме да има ни његов брат, ни братучед, нити било ко од његовог рода, као ни властела. Ко би то покушао, рачунало би се да се успротивио краљу.⁶⁶ Занимљиво је што се у назначеној одредби посебно наводе чланови краљеве породице. Начелно се може рећи да је њоме дат судски имунитет манастирским поседима, мада његови детаљи нису прецизирани. Имајући у виду да је краљ Владислав само потврдио повеље својих претходника, Милош Благојевић је, чини се, сматрао да је и њихов садржај дословно поновљен.⁶⁷ Значило би то да онда и манастирске привилегије о којима смо писали потичу с краја XII и почетка XIII века. Мишљења смо да ипак није немогуће да је тај део садржаја своје повеље краљ Владислав прилагодио актуелном тренутку. Поуздан закључак ипак изостаје.

Дипломатичка грађа оскудна је када је реч о имунитетним правима у српској држави и за период владавине краља Уроша I (1243–1276). Сачувана је његова повеља којом је око 1252. потврдио старе и даровао нове поседе манастиру Св. Богородице у Стону, седишту хумске епископије. Дефинисао је том приликом да храм ужива сваку слободу у односу на све који имају власт или који би били насилни. Додао је и како је манастиру приложио **„всако исправленик кже ѡ вьноуѣтрньихъ и**

⁶¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 65, нап. 22, 88.

⁶² М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ XVIII (1971) 168.

⁶³ *Исто*, 168.

⁶⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 167; М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 168.

⁶⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 167.

⁶⁶ *Исто*, 167.

⁶⁷ М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 12–13; М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, Сава Немањић–Свети Сава: историја и предање, Београд 1979, 135.

внѣшнихъ правдахъ”.⁶⁸ У овом акту срећемо особену формулацију дарованих имунитетних права. Након помена владајућих, укратко се сви остали који би могли угрозити аутономију манастира називају насилницима. Тиме се јасно указује на то да је сваки покушај угрожавања манастирских права третиран као насиље. Под терминима унутрашње и спољашње правде, вероватно се мислило на процесе између становника манастира, односно на њихове спорове с људима других господара, како је то протумачио Теодор Тарановски.⁶⁹ Питање је, међутим, да ли су у парницама које су зависни људи манастира имали с поданицима других господара представници манастира Св. Богородице у Стону могли да имају пуну надлежност или је овде било пре свега речи о поклањању прихода од судских глоба у таквим случајевима. Прецизан одговор мора изостати и на овом месту.

Наредна повеља краља Уроша I у којој се среће имунитетна формула односи се на манастир Св. Апостола Петра и Павла на Лиму који је након 1252. постао ново седиште хумске епископије.⁷⁰ Сматра се да је акт издат у времену између 1254. и 1263. године.⁷¹ Одмах треба додати да је њиме Урош I обновио хрисовуљу свог оца Стефана Првовенчаног истом манастиру, која је нестала јер су је Бугари однели. Садржала је она прилоге које је манастиру учинио још хумски кнез Мирослав.⁷² Отуда не можемо знати да ли је краљ Урош само поновио прописе који су се налазили у повељи његовог оца или је учинио извесне измене. Имуниетном формулом краљ је дефинисао да манастир пребива у свакој слободи, те да „**кѣже господѣствуюки сикю землею да не владактѣ сею црквю, ны людѣмы вельцѣтѣмы ны малѣмы, ны кѣгови владальцы**“.⁷³ Након ове одредбе речено је да нико не сме узимати глобе од црквених људи, већ само онај који буде епископ моћи ће по својој вољи да влада поседима манастира.⁷⁴ Прецизира се и да је *послух* у случајевима вражде имао да износи два динара.⁷⁵ Јасно се уочава да је манастиру дат судски имунитет,

⁶⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 197.

⁶⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 526.

⁷⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 38.

⁷¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 225–226.

⁷² *Исто*, 225, 227.

⁷³ *Исто*, 230.

⁷⁴ *Исто*, 230; Р. Грујић, *Епархијска властелинства*, 182–183.

⁷⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 230.

чије евентуално ограничење се не помиње. Питање је, ипак, зашто се посебно наглашава износ *послуха* у процесима око вражде, који је у овом случају означавао глобу за саслушање сведока.⁷⁶ Можда је то у вези са чињеницом да су спорови око убиства (*вражде*), иначе спадали у краљеве резервате.⁷⁷ Да ли се може помислити да је само наглашено да је глоба ишла цркви, а да су процеси везани за убиства остали у делокругу краљевих овлашћења? Тако би се одредба могла протумачити, ако се има у виду да је пре ње наглашено да све глобе припадају цркви. Такође с тим у вези стоји и питање да ли под глобама треба подразумевати само судске таксе или уопште све намете и обавезе које би поседи могли имати према владару, како делује из контекста самог акта. Као могући нарушиоци имунитета у санкцији помињу се владајући у одређеним подручјима и властела.⁷⁸ Занимљиво је свакако приметити да се у повељама које смо до сада анализирали, чини се, више обраћа пажња на судски имунитет, који се опет сагледава кроз питање дажбина, које се, како је приметио Острогорски, одвајају некад од самог права на суђење. У Византији пак није било таквог раздвајања.⁷⁹

Вероватно преломни период у обликовању имунитетних права у средњовековној Србији догодио се у време владавине краља Милутина (1282–1321). Сачуван је већи број његових повеља с имунитетним формулама. Треба ипак рећи да готово све оне потичу из последње две деценије Милутинове владавине. Такође, већина њих се односи на манастир Хиландар, као и најважније краљеве задужбине. Многи од поседа тих манастира налазили су се на територији коју је краљ освојио од Византије. Негде на почетку владавине краљ Милутин је издао повељу манастиру Хиландару којом је потврдио дарове својих претходника српском престолу. Између осталог њоме је било одређено да парици или Власи који долазе с других поседа имају припасти цркви.⁸⁰ Други имунитетни прописи свакако су изостали, јер је била реч о потврђивању старијих докумената.

Поједини погрешни закључци о развоју имунитетних права у средњовековној Србији настали су услед чињенице да је повеља којом је

⁷⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528, 575–576, 594.

⁷⁷ *ЛССВ*, 106 (Р. Михаљчић).

⁷⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 230; Р. Грујић, *Епархијска властелинства*, 183.

⁷⁹ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 477.

⁸⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 280.

краљ Милутин око 1299. подарио нове поседе Хиландару у околини Призрена и прописао обавезе зависних људи манастира из истог краја,⁸¹ раније погрешно приписивана краљу Драгутину.⁸² Када је реч о имунитетима краљ је најпре истакао да призренске метохије не треба да чувају стражу од Грка, како су то раније чиниле у свом крају, већ да пошаљу човека у Свету гору који ће обављати ту службу на мору и пристаништу. За све оно што би опљачкали од Грка није требало да плаћају никоме, сем ако то није учињено у сарадњи с разбојницима.⁸³ На основу овог прописа видимо да манастирски поседи нису били сасвим ослобођени војне службе. Само је њен карактер у овом случају промењен, највероватније услед померања српске границе на југ.⁸⁴ Сазнајемо и да је држава могла и од црквених поседа потраживати део плена до којих би њихове страже дошле. Даље се у повељи дефинише судски имунитет манастира на призренском метоху. Све међусобне спорове манастирски људи имали су да расправе пред игуманом или црквеним великодостојницима. Изузетак су биле парнице везане за неверу, *провод земље* и вражду, за шта је суђење требало да се организује пред краљем или неким од великаша са његовог двора, кога затраже игуман или братија. Уз то је назначено да севаст, нити било који други владалац, није имао право да суди овим метохијама. Наведено је и да послух износи два динара у споровима који се воде пред краљем или његовим владоцима између поданика самог манастира или у њиховим парницама с другим људима, а које се тичу одвођења људи и убистава.⁸⁵ Запажамо и у овом примеру да призренски метоси Хиландара нису имали пун имунитет, већ да је он био ограничен владаревим резерватима. Међутим, чак и у тим случајевима, како сведочи одредба о послуху, судске таксе су имале припасти манастиру. Потребно је рећи да је краљ Милутин 1302.

⁸¹ За ново датовање ове повеље види: М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 22 (1993) 133–135; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–5, 10–13.

⁸² За раније датовање види литературу код: Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 5–6; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 526–527, потенцирао је значај те хрисовуље када је реч о надлежности патримонијалног црквеног судства.

⁸³ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 6.

⁸⁴ М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина*, 131; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 10.

⁸⁵ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7.

предвидео да се и Дубровчани у случајевима невере, вражде и помагања туђим људима да побегну од свог господара, појављују пред краљевим судом.⁸⁶ После одредаба о судству краљ Милутин се у повељи опет вратио на питање војних дужности метохија. Владар је нагласио да пошто је видео да људи са поседа манастира и Власи читаве године путују на Свету гору, не треба да иду у војску, већ само ако буде неки напад на земљу. За трг Книнац је исто одређено да нема војну обавезу, али су морали да преносе робу.⁸⁷ Преношење ствари на Свету гору је свакако била дужност Влаха,⁸⁸ која је можда била ближе одређена неком ранијом повељом.

Нешто ниже у истој повељи одређене су обавезе људи на поседима цркве Св. Димитрија. Наглашено је да они не раде са градом, нити да имају наметка, већ „**да соу свободны од всѣхъ работъ малихъ и великихъ краљевства мы**“.⁸⁹ Први пут је на овај начин у једном документу српских владара одређеном поседу дат пуни финансијски имунитет. Тиме не желимо рећи да он раније није додељиван, али иако је то можда био случај није на овај начин формулисан. Затим је за исте поседе придодато да о онима који се на њих населе бригу не треба да имају ни севаст, ни кнез, нити било који владалац.⁹⁰ Међу онима који би могли да угрозе манастирска права први пут се јасно истичу људи са одређеним титулама. Достојанство севаста је иначе и преузето у српској држави у време када је краљ Милутин стабилизовао своју власт у Македонији крајем XIII века.⁹¹ Анализа је показала да су севасте у средњовековној Србији одређивали међе, наплаћивали одређене глобе и имали извесне судске компетенције.⁹² Имајући то у виду поменута одредба је на изванредан начин потврђивала судски и економски имунитет Хиландара на поседима цркве Св. Димитрија. Коначно у истој повељи краљ Милутин је и село Локвицу коју је доделио Хиландару ослободио од свих работа, малих и великих, посебно наглашавајући да оброк не дају жупи.⁹³ Зашто је након помена

⁸⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 346; Последњи владарев резерват у овој повељи наведен је као *чељадин*. За објашњење појма види: *ЛССВ*, 815 (Ћ. Бубало).

⁸⁷ *Исто*, 7.

⁸⁸ Више о обавезама Влаха: М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 144–154.

⁸⁹ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7.

⁹⁰ *Исто*, 7.

⁹¹ Љ. Максимовић, *Севасте у средњовековној Србији*, ЗРВИ 22 (1993) 138.

⁹² *Исто*, 145–146.

⁹³ Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7–8.

изузећа од свих намета, посебно поменут оброк тешко поуздано утврдити. Према Милошу Благојевићу ово је изречено пошто су манастирски поседи плаћали оброк у оквиру самог властелинства, услед чега не би било правично да то чине и у оквиру жупе.⁹⁴ За село Локвицу, занимљиво, није споменуто да је имало судски имунитет, мада се једва сме сумњати да се по томе разликовало од других хиландарских посела у призренском крају.

Обимна хрисовуља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља из 1299/1300.⁹⁵ садржи богат материјал за проучавање имунитета. Мора се доиста одмах потцртати да је краљ њоме потврђивао и раније дарове византијских, бугарских и српских владара овом храму.⁹⁶ Од тих ранијих аката, сачувана је повеља бугарског цара Константина Асена Тиха (1257–1277) чије време издавања се не може ближе утврдити.⁹⁷ Приликом анализе Милутинове хрисовуље на њу ваља обратити пажњу.⁹⁸ У уводном делу повеље краљ Милутин је истакао да је обећао подићи храм који ће бити *самовластан* и *самосудан*.⁹⁹ Такве назнаке иначе нема у повељи бугарског цара Константина Асена.¹⁰⁰ Прва конкретна имунитетна формула односи се на људе који су припадали манастиру у

⁹⁴ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 169.

⁹⁵ Анализирајући поново сачуване преписе овог акта Срђан Пириватрић је дошао до закључка да се у њима могу препознати две повеље. Прва је по њему издата пре склапања Милутиновог брака са Симонидом највероватније 1298. док је друга издата 1299/1300. како стоји у једном од преписа. С. Пириватрић, *Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља*, Перџолос, I, Зборник у част Мирјане Живојиновић, Београд 2015, 208, 212–213. С обзиром на то да за наше излагање ови подаци нису од пресудне важности, нећемо правити раздвајање на прву и другу повељу.

⁹⁶ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, *Грамоти записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во скопската област*, К. Илиевска, П. Миљковиќ-Пепек, В. Мошин, С. Николовска, Н. Ношпаљ-Никуљска, К. Петров, В. Славева, Т. Томоски, Скопје 1975, 210–211; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 45–50.

⁹⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 253–254, где су наведена сва ранија мишљења о том питању.

⁹⁸ Упоредна анализа ове две повеље дата је у: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 116–166; На преплитање византијских, бугарских и српских прописа у овој хрисовуљи скренута је пажња и у следећем раду: М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009) 149–163.

⁹⁹ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 210.

¹⁰⁰ *Исто*, 147.

самом граду Скопљу. Стоји да они нису требали да предузимају ниједну раду у *царину*, као и да над њима власт немају севаст, прахтор, кастрофилакс, кнез нити ко од владајућих. Потом су ослобођени од обавеза зидања и чувања града, као и давања писа, димнине и оброка апоклисару, севасту, прахтору, кнезу, кастрофилаксу, аподохатору, соколару, коњуху, псару, нити било којем кефалији и представнику краљеве власти. Затим је краљ наредио да не плаћају житни, вински, месни и сирни наметак, као ни приселицу. Ослобођени су и од чувања тамнице и ношења гласа. Забрањивало се одвођење манастирских људи, коња, волова, магараца, као и плаћања царине.¹⁰¹ Хронолошки гледано ово је прва повеља у којој је економски имунитет овако детаљно образложен. Више је разлога за такву појаву. Са једне стране краљ Милутин је, како смо већ рекли, обнављао старе привилегије манастира, те је и овде како се може утврдити следио повељу Константина Тиха.¹⁰² Не треба такође занемарити да је овај документ имао свечани карактер. Управо у таквим актима и византијски цареви су доносили дуже имунитетне формуле, које саме по себи нису значиле да су тим документима дариване веће повластице од оних где су оне кратке.¹⁰³ Сходно томе и ми сматрамо да се детаљно набрајање имунитетних права суштински не разликује од једноставних формулација о ослобађању од свих работа. Неопходно је нагласити да је формула детаљнија у српској повељи, те она није само пуко следила оно изречено у акту бугарског цара.¹⁰⁴ Запажа се да уз помене византијских достојанственика и чиновника какви су севаст, прахтор, кастрофилакс јавља и кнез. Чињеница да је краљ Милутин управо у време издавања хрисовуље стабилизовао своју власт у Македонији могла је утицати на то да имунитет Св. Ђорђа детаљније образложи. Дажбине попут *писа* и *димнине* такође се први пут јављају у неком од српских докумената.¹⁰⁵ Исто тако, ослобођење поданика манастира од обавеза оправљања и чувања града најпре се среће у овој хрисовуљи. Обавеза зидања тврђава (*кастроκτισία*) постојала је и у Византији, где се први пут помиње крајем X века.¹⁰⁶ Начелно се може

¹⁰¹ Исто, 211–212.

¹⁰² Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, I, 147; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 63.

¹⁰³ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 412, нап. 10.

¹⁰⁴ Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, I, 147.

¹⁰⁵ За објашњење тих пореза види: Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, I, 211, 212, нап. 19; *ЛССВ*, 152 (Ј. Мрѓић).

¹⁰⁶ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. A. Kazhdan, New York–Oxford 1991, 1112.

претпоставити да су се оне појавиле или постале значајније у време када је краљ Милутин запосео значајне византијске утврђене градове попут Скопља. Коначно, под приселицом се подразумевала колективна надокнада штете коју би причинили лопови и разбојници.¹⁰⁷

Након дефинисања економског имунитета, краљ је прешао на дефинисање судског имунитета у погледу манастирских људи у Скопљу. Наредио је краљ да од њих *потку* не узима ниједан владалац, као ни *удава*, *опаданије* *пред* *владалци*, *руку*, *печат*, *одбој* и *престој*, већ да свака глоба има припасти манастиру. Нико није смео по хрисовуљи ни да им суди од поменутих власти, нити да их веже без игумановог суда.¹⁰⁸ Уочава се да је и у овој повељи судски имунитет исказан пре свега кроз дажбине које су препуштене дестинатару. Поред раније познатих као што су рука и печат, појављују се и оне које нису забележене у ранијим актима. Појмом потка подразумевала се казна која се наплаћивала због повреде међа, као и свађе и туче око истих.¹⁰⁹ Утврђено је да се појам *удава* користио да означи казну изрицану без суђења.¹¹⁰ Под *опаданијем* се пак мислило на иступање оптуженог који би противтужбом и клеветањем приписивао кривицу тужиоцу и тако прекидао парницу.¹¹¹ Конкретно у овом случају се мислило на то када удава наступи као резултат опадања.¹¹² Одбојем је називана такса за непримање судског изасланика,¹¹³ док је престој била глоба наплаћивана за неодржавање на заказано судско рочиште.¹¹⁴ Судски имунитет је изгледа био потпун, а не спомињу се чак ни краљеви резервати. На крају овог одељка је запређено

¹⁰⁷ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, 175–188; М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва*, 160–162.

¹⁰⁸ *Споменици за средњовековната и поновата историја на Македонија*, I, 213–214; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 317.

¹⁰⁹ *ЛССВ*, 564 (С. Мишић).

¹¹⁰ С. Ћирковић, *Удава*, *Зборник Филозофског факултета*. Београд XI–I (1970) 348–351; А. Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава“*, *Историјски гласник* 1–2 (1988) 129–135; Ђ. Бубало, *Судба и опаданије – прилог тумачењу 84. члана Душановог законика*, *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 264–265.

¹¹¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 579–580; Ђ. Бубало, *Судба и опаданије*, 264.

¹¹² Ђ. Бубало, *Судба и опаданије*, 264–265; М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва*, 158–159.

¹¹³ *ЛССВ*, 463 (Р. Михаљчић).

¹¹⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 298–299, 301, 373–374, 528, 574, 576–577.

и материјалном казном од 200 перпера онемо ко би угрозио имунитетна права манастира.¹¹⁵

Ослобођење од свих работа малих и великих краљ Милутин је даровао за полошко село Речицу, чиме је само потврдио прописе ранијих ктитора манастира.¹¹⁶ Даље је ту одредбу прецизирао истакавши да становницима овог села нико не сме заповедати да иду на војску, да зидају и чувају град, да носе глас, као ни провод ни понос. Забрањено је својим владоцима да улазе у село, као и онима који држе жупу у којој се село налази, те узимање било којег дохотка. Потом су поменути севаст, прахтор и кнез као они који не би требало да угрожавају права манастира, а затим су наведене бројне дажбине које није требало да плаћа. Међу њима било је и оних које се не јављају у имунитетној формули о манастирским људима у граду Скопљу. С обзиром на то да ни природа свих тих дажбина није позната, нећемо се на њима детаљније задржавати.¹¹⁷ Слично као и у случају манастирских људи у Скопљу, био је дефинисан и судски имунитет села Речице.¹¹⁸ Приход од бира је такође био препуштен манастиру.¹¹⁹ Забрањивао се и пронијарима улазак у ово место,¹²⁰ као и отуђивање имовине давањем у мираз, за шта је коришћен назив еспорик.¹²¹

Наредна имунитетна формула у овој хрисовуљи јавља се поводом даровања манастиру села Брод са тргом, те места Здуње и Сушице са поповљанима¹²² и осталом имовином. Одредио је краљ да над тим поповљанима ниједан епископ није смео да влада, нити да узима доходак од њих. Овде је такође било забрањено отуђивање имовине путем мираза. Само су морали давати помен архиепископу.¹²³ Препустио је манастиру попут ранијих ктитора и ексарштину, данак који је иначе ишао епископу.¹²⁴

---

¹¹⁵ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 214.

¹¹⁶ *Исто*, 223.

¹¹⁷ *Исто*, 202–203, 223–224. Приређивачи су у напоменама објаснили неке од термина. Види такође и следећи рад: Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства*, ЗРВИ 17 (1976) 118–122.

¹¹⁸ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 224.

¹¹⁹ *Исто*, 224.

¹²⁰ *Исто*, 226–227.

¹²¹ *Исто*, 151, 227.

¹²² Према тумачењу Радослава Грујића овим термином је означавана писмена родбина попова: Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 67; Р. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 14, 60–61.

¹²³ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 228.

¹²⁴ *Исто*, 197, 228.

Након што је записао поклањање још неких села манастиру, краљ Милутин је опет дефинисао судски имунитет људи Светог Георгија, било да се налазе у жупама или у Скопљу. Прописао је да им не може судити нико од владајућих у држави, нити да им се шаље отрок казнаца, малог тепчије, судија великих и малих, севаста, прахтора, градског севаста, градског прахтора, градске страже, судија градских и жупских и кнеза жупског. Уколико би неком нешто скривио манастирски човек, парница би се одвијала пред игуманом и са његовим отроком за било који спор. Игуман који би криво судио имао је да изгуби свој чин. Додељени су и на овом месту приходи од судских такси манастиру, а запређено је казном од 100 перпера ко би нарушио имунитет манастира.¹²⁵ Додато је затим да се над подложницима Светог Георгија не примењује *котао*, те да нема *надставе*, *белега* за било коју тужбу. Најзад изречено је да као поротници нису смели да им се одреде људи краља и властелина, већ само они црквени.¹²⁶ Нешто ниже понавља се нешто измењена санкција у вези судског имунитета, као и да судске таксе, укључујући и оне од шест и дванаест волова треба да припадну манастиру. Затим се наводи да му припада глоба од вражде, силовања девојака и одвођења коња. Додаје се и да се вражда не узима у граду и у селу, већ само од убице који је почини и то судским путем.¹²⁷

У науци је већ уочено да се овај одељак хрисовуље краља Милутина ослања на сличан који се налази у повељи цара Константина Тиха.¹²⁸ Поново се ипак може запазити да прописи Милутиновог акта нису сасвим истоветни и да су детаљнији. Изнето је мишљење да су они проширени прописима обичајног права.¹²⁹ Заиста да се приметити да су од судских глоба у бугарском акту поменуте *удава*, *опаданије* и *потка*,¹³⁰ док су у краљевој хрисовуљи поменуте још *рука*, *печат* и *оправа*.¹³¹ Надаље, само у Милутиновој повељи се налази ослобођење манастирских људи од утврђивања кривике *котлом*, *белегом* и *надставом*. Све су то били

¹²⁵ Исто, 229–231.

¹²⁶ Исто, 230.

¹²⁷ Исто, 231–232.

¹²⁸ Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 63–64; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 163–166, 195–197.

¹²⁹ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 164.

¹³⁰ Исто, 196.

¹³¹ Исто, 230. Прва је овде по свој прилици значила таксу за неког ко се оправдао пред судом: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 179.

начини утврђивања кривице неком врстом Божијег суда.¹³² Део о томе како би требало да буде састављена порота такође не постоји у повељи бугарског цара. Специфична је и казна разрешење игумана, који би судио неправедно, јер то обично није спадало у делокруг световних власти.¹³³ Повеља цара Константина Тиха исто тако само уопштено помиње да *владалце* као оне који не треба да суде људима манастира,¹³⁴ док краљев акт ту наводи бројне представнике власти са различитим српским и византијским титулама. Одражавало је то на извештан начин прелазни период у формирању новог управног апарата српског владара у скоро заузетим областима у Македонији.¹³⁵ Пропис о владаревим резерватима је пак суштински исти у обе повеље.¹³⁶ Значајно је код њега то што се истиче лична, а не колективна одговорност за почињено дело.¹³⁷ Како је приметио Радослав Грујић, није јасно да ли је у тим случајевима вођење спора препуштено манастиру или су њему припадале само дажбине од њих.¹³⁸ Видели смо да су људи призренских метохија за одређене случајеве морали да се суде пред краљем или његовим владалцима. Мора се указати и на то да је нешто даље краљ прописао да половина од вражде на годишњем панађуру остаје манастиру.¹³⁹ Извесног ограничења судског имунитета је, дакле, ипак било. Одредбе везане за њега су нешто даље у хрисовуљи допуњене забраном извођења црквеног човека са имања манастира без суда. За случај таквог позива наплаћиван је *престој* у износу од 18 динара.¹⁴⁰ Сам игуман могао је бити позван на суд само писменим краљевим позивом.¹⁴¹ Вероватно је ово чињено, када се хтело утврдити да ли је неки игуман праведно судио, с обзиром на то да хрисовуља прописује његову одговорност ако то не би чинио.

¹³² Термини Божији суд, белег, котао објашњени су у: *ЛССВ*, 38, 52–53, 316–317. Значење термина *надстава* не може се утврдити јер се не спомиње у другим изворима, али је свакако припадао истом кругу појава као котао и белег: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 230, нап. 96.

¹³³ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 163–164.

¹³⁴ *Исто*, 196.

¹³⁵ *Исто*, 164.

¹³⁶ Уп.: *исто*, 197, 232; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 64.

¹³⁷ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 232; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 283.

¹³⁸ Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 64.

¹³⁹ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 236; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 64.

¹⁴⁰ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 235.

¹⁴¹ *Исто*, 234.

Значајне привилегије манастир Светог Ђорђа добио је и у погледу привлачења нових насељеника на своје поседе. Одредио је краљ да игуман може слободно населити човека било да долази из српских земаља или Византије, уколико је био без господара три године.¹⁴² Игуман је могао населити слободне људе и он би им у том случају одређивао обавезе, којих се онда морао држати. Са своје стране краљ је нове насељенике који би добровољно пришли манастиру ослобађао од свих обавеза према њему, напомињући да морају за цркву да раде бедбом три дана у години.¹⁴³ Ова одредба је недоречена, јер свакако друга категорија насељеника је поред поменутог рада бедбом имала и друге обавезе, око чега се можда договарала са игуманом. Претпоставља се да су овакви прописи о насељавању настали услед ратова које је краљ Милутин водио са Византијом на подручју Македоније. Услед тога желео је да различитим олакшицама привуче насељавање на манастирске метохије.¹⁴⁴ Статус тих нових насељеника је очито требало посебно образложити.

Лако се да запазити да се низ имунитетних формула понавља на више места у повељи. Негде је то био случај зато што су у првом помену били ограничени на одређени део манастирских поседа, а другде је хтео додатно да прецизира своје прописе. Тако се наводи да се поповљани било да су у Скопљу или по селима, изузимају из власти епископа.¹⁴⁵ Спомиње се још једном ослобађање од приселице, уз коју се наводи изузимање од волоберштине.¹⁴⁶ Наводи се и поново забрана задржавања апоклисара на метосима, уз духовну и материјалну санкцију која је износила 100 перпера.¹⁴⁷ Право на торовштину и травнину јасно је додељено манастиру.¹⁴⁸ Кефалијама је било забрањено да врше било какву власт на панађурима и да на њима узимају било који приход који се оствари.¹⁴⁹ Најзад пре санкције још једном је подвучен имунитет

¹⁴² Исто, 231.

¹⁴³ Исто, 235; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа*, 70; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 158–159. Више о бедби: М. Влајинац, *Бедба и заманица*, 47–48, 49–54, 55–63; *ЛССВ*, 37 (М. Благојевић).

¹⁴⁴ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 159.

¹⁴⁵ Исто, 231.

¹⁴⁶ Исто, 232. Сматра се обично да волоберштина одговара византијском *зевгаратикију*. Види: И. Божић, *Доходак царски*, 15–16; Љ. Максимовић, *Порески систем*, 121, нап. 81; *ЛССВ*, 102–103 (Р. Радић).

¹⁴⁷ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 234–235.

¹⁴⁸ Исто, 235. Више о овим дажбама: исто, 202, нап. 118, 224, нап. 72.

¹⁴⁹ Исто, 236.

метохија Св. Ђорђа навођењем чиновника који не смеју угрозити имунитет манастира, као и дажбина које се неће од њега узимати.¹⁵⁰ Да се уочити да се овде Милутинова хрисовуља готово у потпуности ослања на ранији акт бугарског цара, који је на овом месту чак и опширнији.¹⁵¹ Извесно је из бугарског документа преузео све термине за службенике и дажбине који се не јављају на другим местима у његовој хрисовуљи.¹⁵² Хрисовуља краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља представља први недвосмислен пример давања готово потпуног финансијског и судског имунитета у средњовековној Србији. Зато смо велику пажњу посветили детаљној анализи њених одредаба. Такав њен садржај последица је како чињенице да је српски краљ обнављао старе привилегије манастира, тако свакако и његове жеље да се исказе као ктитор у новоосвојеним крајевима. Стога је важно подвући да се у Византији у ово време запажа даљи раст имунитетних повластица.¹⁵³ Занимљив је у том погледу пример манастира Есфигмена. По практику из 1298/9. од 141 перпере прихода задржавао је 123 перпере. Двадесетак година касније препуштени су му сви приходи укључујући и судске глобе за убиство, отмицу и налажење блага.¹⁵⁴ Паралела с краљевим препуштањем манастиру Св. Ђорђа прихода од спорова о враждама, силовању девојака и одвођењу коња намеће се сама. Потребно је имати на уму и да је за владавине краља Милутина дошло до великог политичког и економског узлета српске државе, што је њеном владару олакшавало да буде широке руке према црквеним институцијама. Друге повеље краља Милутина, мада ни изблиза детаљне као хрисовуља Св. Ђорђу, уверавају нас да се у његово време десило ширење имунитетних права, што се доиста може са сигурношћу потврдити само за црквене установе.

Наредна повеља краља Милутина у којој се јавља имунитетна формула односи се на поклањање келије Свете Петке у Тморанима манастиру Хиландару. Сматра се да је и она издата око 1300. године.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Исто, 237.

¹⁵¹ Види: исто, 200–204.

¹⁵² Тако се помињу комис, стратор, винар, градски гласник (*изгонич граду*) односно слоновштина и комод. За објашњење тих појмова види: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 200–204, нап. 107–129.

¹⁵³ Г. Острогорски, *Прилог историји имунитета*, 440–444.

¹⁵⁴ Исто, 443–444.

¹⁵⁵ За датовање види: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, I, 254; С. Пириватрић, *Хронологија првих владарских аката краља Милутина*, 205–207, 212–213.

Напоменимо да је ову келију, коју је у време цара Ивана Асена II (1218–1241) сазидао протосеваст Прибо, Хиландару доделио још краљ Урош I у време док је држао Скопље и околину. Такав дар је поништен када је Милутинов отац изгубио поменућу област. Дакле, краљ Милутин је обнављао дар свог оца.¹⁵⁶ Доиста, он не помиње да је само обновио повељу Уроша I, те сматрамо да њен садржај заиста одговара и у вези са имунитетним одредбама крају XIII века. Пошто је набројао све поседе келије, краљ је истакао да је створио *милост* њој и њеним људима ослободивши их свих работа, малих и великих, било по земљи или по граду. Даље се каже да не плаћају ништа ни са земљом ни са градом, а посебно се наводи оброк. Није се смело наметати ни *царско злато* поседима келије. Забранио је Милутин да кефалија градски или било који владалац остварују власт над њеним метохијама. Уколико би неки властелини или ко други од његових сарадника ушао на поседе келије, морао би да плати казну од 12 волова.¹⁵⁷ Поново и овде срећемо уопштену формулу ослобађања метохија од малих и великих работа. Уз оброк посебно је наведена нова дажбина под називом *царско злато*. Сматра се да је реч о порезу који се касније у изворима назива *соће*.¹⁵⁸ Вероватно је уведен због војних потреба владара.¹⁵⁹ Финансијски имунитет је, чини се, био потпун. Кад је реч о судском остајемо донекле у недоумици, иако је јасно да је свим владаревим људима, као и осталој властели забрањивао улазак на имања ове црквене установе. Наиме, није познато да ли је краљ задржао судска права према својим резерватима. Навели смо да у то време призренске метохије Хиландара нису биле потпуно изузете од владаревог судства. Остаје нејасно зашто је негде краљ Милутин у неким актима из истог времена прецизно одредио судски имунитет, а у другим то није учинио. Да ли је можда подразумевао да он свакако не важи у споровима зависних људи са метохија са поданицима других властелинстава, а који се тичу најтежих престапа? Поуздан одговор нам измиче.

Из наредних година владавине краља Милутина сачувано је неколико аката који такође имају кратку имунитетну формулу. Тако је марта 1306. потврђујући дарове његове мајке краљице Јелене опатији Св. Марије Ратачке код Бара, манастирске поседе ослободио од свих работа,

¹⁵⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 332.

¹⁵⁷ *Исто*, 333.

¹⁵⁸ И. Божић, *Доходак царски*, 17.

¹⁵⁹ *Исто*, 33.

великих и малих, као и од власти *силних* његовог краљевства.¹⁶⁰ Једна збирна повеља која је настала 40-их година XIV века или чак и нешто касније,¹⁶¹ садржи у себи и делове из више повеља краља Милутина. Сматра се да они могу потицати из аутентичних краљевих аката издатих од времена почетка краљеве владавине до првих година XIV века.¹⁶² На два места у њима срећемо имунитетне формуле. Прва од њих се односи на Влахе, којима је краљ доделио дужност пастира, ослободивши их свих работа, великих и малих, даље наводећи да се изузимају од обавеза ношења жита и вина, провода, коња, пса, поклисара и владалаца краљевих.¹⁶³ Последње се свакако односило на забрану владаревим чиновницима да улазе на манастирске поседе где су они живели, изузимајући их из њихове власти. Нешто ниже помиње се да је краљ доделио хиландарском пиргу три пчелара, које је ослободио свих работа владаревих и црквених, као и влахе који су се бринули о кобилама приложеним истој установи. Пчеларима је имао да управља калуђер пиржанин, а једина дужност им је била да се брину о кошницама.¹⁶⁴ Занимљиво је да се формула слична поменути појављује и у преведеној повељи византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) из маја 1308.¹⁶⁵ којом је потврдио даривање краља Милутина Спасовој цркви Хиландарског пирга у Хрусији манастира Св. Никите. Цар је истакао да једино игуман може да влада црквама, селима и метохијама са сваким дохотком. Ослободио је дароване поседе од сваке работе и *поданка*, те додавши да нико нема од њих ништа да тражи или да им чини забаву.¹⁶⁶ Запажамо да ни овде судски имунитет у њима није ближе одређен. Следствено изнетим подацима, може се закључити да се полако устаљивала имунитетна формула по којој се поседе даровани црквеним институцијама ослобађају од свих малих и великих работа.

¹⁶⁰ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 15, 19.

¹⁶¹ Више о датирању те збирне повеље: А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 117–119.

¹⁶² *Исто*, 102–109.

¹⁶³ *Исто*, 91.

¹⁶⁴ *Исто*, 92.

¹⁶⁵ За питање датума издавања ове хрисовуље: М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 72–78; М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1984) 69–70.

¹⁶⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 407.

Током владавине краља Милутина манастир Св. Николе на острву Врањини добио је нове поседе. Документи који о томе сведоче садрже и имунитетне одредбе. Негде између 1308. и 1314. Милутинов син Стефан Урош је као господар *Далмације, Травуније и Захумља* уз дозволу свог оца¹⁶⁷ доделио поменутом манастиру село Орахово у Штрмници са људима и свим међама. Прописао је да његови насељеници не врше ниједну работу у корист владара, додавши да не треба да терају пут, војују војску, приплаћају путнике, обрађују винограде, дају позоб и хране псе.¹⁶⁸ Могућност да властела угрози манастирске слободе помиње се само у санкцији.¹⁶⁹ Истоветан је садржај прописа о имунитету и у повељи којом је сам краљ Милутин, највероватније између 1314. и 1318.¹⁷⁰ подарио исто село манастиру, као и полуждребицу Штитаре, планину Селца, 100 перпера од трга Св. Срђа и од Црне Горе, од Арбанаса Василија са децом. Овде се, за разлику од повеље његовог сина, где је вероватно текст био исти, јасно ишчитава да је при давању економског имунитета краљ истицао да се угледа на повеље Светог Саве, краља Владислава и краља Уроша I.¹⁷¹ Тешко је рећи да ли је по овом питању можда следио њихов текст, с обзиром на то да су, како смо видели, очувани примерци повеља Саве и Владислава спорне аутентичности. Није на одмет приметити да се судски имунитет само посредно може ишчитати из санкција ових аката и да се у њима појављује само властела као могући прекршилац манастирских повластица, без помена владаревих достојанственика са одређеним титулама. Међутим, с обзиром на то да је реч о сасвим другом подручју у односу на она која третирају раније анализиране повеље из времена владавине краља Милутина, разлике можда не треба да нас изненађују.

За нашу анализу, од врањинских повеља далеко је значајнија хрисовуља коју је краљ Милутин издао својој задужбини, манастиру Светог Стефана у Бањској. Потврду о томе издао је и његов брат Драгутин. Према једном новом истраживању, крајева хрисовуља је по

¹⁶⁷ Ћ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 253–254, јасно је образложио зашто се повеља мора приписати Милутиновом сину Стефану.

¹⁶⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 429.

¹⁶⁹ Исто, 429.

¹⁷⁰ Питање датовања овог акта поново је размотрено код: Ћ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине*, 257–258.

¹⁷¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 425.

свој прилици настала крајем 1315. или почетком 1316. године.¹⁷² Потребно је одмах скренути пажњу на то да се имунитетне одредбе у овој хрисовуљи налазе у оквиру *Закона црквеним људима*,¹⁷³ где су иначе детаљно биле регулисане обавезе зависних људи у корист манастира. Најпре у њему имамо податке који се односе на судски имунитет манастира. Након што је истакао висину глоба за одбој, руку, печат, потку, *самосуд*, *слање* и послух, краљ је нагласио да где год се чини суд све дажбине треба да припадну цркви. Затим су наведене и казне за чупање браде и рањавање.¹⁷⁴ Под самосудом мислило се на самостално наплаћивање својих потраживања, без одлуке суда.¹⁷⁵ Дакле, све глобе су ишле у корист манастира, али би се по формулацији прописа рекло да његови људи нису искључиво одговарали пред судом свог манастира. С обзиром на то да нам текст хрисовуље не доноси друге детаље, можемо само начелно претпоставити да је краљ задржавао право суђења у одређеним случајевима, поготово ако су манастирски људи били у спору са зависним становницима других господара. Сасвим кратко био је дефинисан и економски имунитет Бањске. Одређено је да манастирске поседе не терете обавезе војске, града, соћа, коња, пса и било које друге краљеве работе.¹⁷⁶ Како је у науци већ запажено, ово је први извор у коме се соће појављује као дажбина, мада се претпоставља да је у ствари то био нови назив за дажбину познату као царско злато.¹⁷⁷ Уочава се да су на прво место биле стављене војне обавезе које су свакако могле највише оптерећивати метохије. Предвиђала је хрисовуља да се не узима никаква царина од манастира ни на једном прелазу преко реке.¹⁷⁸ Коначно,

¹⁷² Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд 2016, 23–25; Последињи њени издавачи су је датирали у време између фебруара 1314. и марта 1316. године. Види: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 456–457.

¹⁷³ Прописе овог закона издвојио је на једном месту: Р. Михаљчић, *Законоу у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, 29–41.

¹⁷⁴ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 465.

¹⁷⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 301, 369–370, 373, 567.

¹⁷⁶ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 465.

¹⁷⁷ И. Божих, *Доходак царски*, 17.

¹⁷⁸ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 468.

прописао је краљ да сви црквени дохоци припадну манастиру, а заузврат краљ је епископу дао 600 перпера.¹⁷⁹ Бањска је свакако добила пуни економски имунитет. Одредбе које се тичу имунитета нису биле тако детаљне као у хрисовуљи Св. Ђорђу код Скопља, иако је овде акт био свечан и намењен главној краљевој задужбини. Говори нам то, чини се, да је даривање потпуног имунитета почело да се устаљује, иако треба узети у обзир да је у акту за манастир Св. Ђорђа дужина набрајања повластица била последица и краљевог угледања на повеље ранијих владара.

Једина повеља краља Милутина намењена неком световном дестинатару настала је у лето 1316. године. Тада је он потврдио Андрији Ловретићу и његовој браћи, поседе које су у време краљице Јелене држали њихов отац Ловре и стриц Марин Жаретић, барски архиепископ. Напоменуто је да поседе могу држати слободно са краљевом милошћу.¹⁸⁰ Заиста је тешко оценити да ли се овакав исказ може третирати као давање имунитета имањима Жаретића. С обзиром на то да је краљ само потврђивао ранији дар, изостанак детаља у погледу повластица не треба да изненађује.

Последњи акт који ће у овом раду бити анализиран је хрисовуља краља Милутина о обнављању манастира Грачанице, за коју се најчешће узима да је издата 1321. године.¹⁸¹ Подаци који у извесној мери осветљавају судски имунитет храма налазе се у одељку под називом *Закон стари србљем* којим је уређен положај зависних становника. Сматра се да прописи садржани у њему потичу из знатно ранијег времена, вероватно из доба Стефана Немање и Светог Саве.¹⁸² Према једној његовој одредби *рука* и *послух* имали су припасти манастиру где год се на краљевом суду парниче његови људи. Нешто ниже је речено да ће за онога који покраде цркву или почини *вражду* сам краљ одредити казну. Била је одређена висина казне и за још неке прекршаје, као што су чупање браде и поткрадање пријатеља.¹⁸³ Чињеница да је сам краљ имао да одреди казну у одређеним случајевима такође може да укаже на старост одредаба поменутог закона. Зашто се краљ Милутин одлучио да једним старијим законским текстом дефинише судски имунитет манастира,

¹⁷⁹ Исто, 468.

¹⁸⁰ С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 12.

¹⁸¹ Више о датовању: В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 499–500.

¹⁸² Р. Михаљчић, *Стари српски закон*, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001, 62–63.

¹⁸³ Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992, 91.

тешко је докучити. Изнети подаци нас још једном упозоравају на то да је тешко створити целовиту слику о развоју имунитетних права, чак и за краћи период. Од економских повластица помиње се да манастир није требало да плаћа царину за робу коју продаје или купује.¹⁸⁴ Допустио је уз то краљ епископу Игњатију право да без препреке може да враћа одбегле људе.¹⁸⁵ Изненађује нас и да се даје тако мало података који се односе на економски положај манастира у односу на владара.

Расположиви извори, чини се, указују да су се у српској средњовековној држави имунитетна права црквених институција временом увећавала, мада се све фазе тог процеса не могу прецизно утврдити. Најстарији сачувани акти дају углавном информације о судским имунитетима које су добијали манастири. Чини се да се у почетку на судска права обраћало далеко више пажње, него на давање чисто економских повластица. Мора се доиста имати у виду да су, уз судске компетенције, манастирима додељивана права на убирање глоба везаних за парнице. Посебно значајну етапу у развоју институције имунитета, чини се, представља период владавине краља Милутина. Јасно се запажа у то доба додељивање потпуног економског имунитета црквеним установама. Управо у време његове владавине устаљује се формулација о ослобађању манастирских поседа од свих работа, малих и великих. У области судства краљ је обично задржавао одређене надлежности у односу на њих, мада нас у том погледу сачувани документи често остављају у недоумици. Начелно се може претпоставити да је и властела уживала сличне повластице, мада о томе немамо информација. Управо у то време и у Византијском царству је дошло до даљег раста имунитетних повластица. Краљева спремност да омогући манастирима веће приходе свакако је била повезана и са наглим јачањем српске државе током његове владавине. Даљи развој имунитетних права догодиће се током владавине краља и цара Стефана Душана (1331–1355). Управо у првом делу *Душановог законика* из 1349. члановима 33. и 34. одређен је потпуни судски и економски имунитет црквених поседа.¹⁸⁶ Потврђују тај пораст и бројни документи из његовог времена, који свакако заслужују подробну анализу.

---

¹⁸⁴ Исто, 92.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 81–82.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Actes de Chilandar*, I, *Des origines à 1319*, par M. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, Archives de l'Athos XX, Paris 1998.
- Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viendoboane* 1858. *Selected charters of Serbian rulers (XII–XV century) relating to the territory of Kosovo and Metohia*, I, ed. T. Živković, S. Bojanin, V. Petrović, Athens 2000.
- Баришић Ф., *Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност 8–9 (1986) 1217–1228. [Barišić F., *Prevodi grčkih povelja o osnivanju srpskog Hilandara*, Književnost 8–9 (1986) 1217–1228]
- Божанић С., *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Стари српски архив 6 (2007) 11–17 [Božanić S., *Povelja kralja Milutina barskoj porodici Žaretića*, Stari srpski arhiv 6 (2007) 11–17]
- Душанов законик, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010 [Dušanov zakonik, прир. Ђ. Bubalo, Beograd 2010]
- Живковић Б., *Грачаничка повеља*, Београд 1992 [Živković B., *Gračanička povelja*, Beograd 1992]
- Живојиновић Д., *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, Стари српски архив 9 (2010) 3–17 [Živojinović D., *Povelja kralja Milutina Hilandaru prethodno pripisivana njegovom bratu Dragutinu*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 3–17]
- Марјановић-Душанић С., *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, Стари српски архив 1 (2002) 13–29 [Marjanović-Dušanić S., *Povelja kralja Milutina opatiji Svete Marije Ratačke*, Stari srpski arhiv 1 (2002) 13–29]
- Михаљчић Р., *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006 [Mihaljčić R., *Zakoni u starim srpskim ispravama. Pravni propisi, prevodi, uvodni tekstovi i objašnjenja*, Beograd 2006]
- Мошин В., Ћирковић С., Синдик Д., *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I, 1186–1321*, Београд 2011 [Mošin V., Ćirković S., Sindik D., *Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, I, 1186–1321*, Beograd 2011]
- Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 [Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912]
- Соловјев А., *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926 [Solovjev A., *Odaabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka)*, Beograd 1926]
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, *Грамоти записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во скопската област*, К. Илиевска, П. Миљковиќ-Пепек, В. Мошин, С. Николовска, Н. Ношпаљ-Никулска, К. Петров, В. Славева, Т. Томоски, Скопје 1975 [Spomenici za srednjovekovnata i ponovata istorija na Makedonija, I, *Gramoti zapisi i druga dokumentarna građa za manastirite i crkвите vo skopskata oblast*, K. Ilievska, P. Miljković-Peppek, V. Mošin, S. Nikolovska, N. Nošpalj-Nikuljska, K. Petrov, V. Slaveva, T. Tomoski, Skopje 1975]
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод Љ. Јухас Георгиевска, изд. на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, prevod Lj. Juhas Georgievska, izd. na srpskoslovenskom T. Jovanović, Beograd 1999]

- Свети Сава, *Списи св. Саве : издао их В. Ђоровић*, Београд–Сремски Карловци 1928 [Sveti Sava, *Spisi sv. Save : izdao ih V. Đorović*, Beograd–Sremski Karlovci 1928]
- Фостиков А., *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, Стари српски архив 13 (2014) 79–142 [Fostikov A., *Zbirna povelja kraljeva Milutina i Stefana Dušana Hilandaru*, Stari srpski arhiv 13 (2014) 79–142]
- Шекуларац Б., *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984 [Šekularac B., *Vranjinske povelje XIII–XV vijek*, Titograd 1984]

Литература – Secondary Works

- Bartusis M. C. *Land and Priviledge in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.
- Engel P., *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London–New York 2001.
- Haldon J. *Military administration and bureaucracy: state demands and private interests*, Byzantinische Forschungen 19 (1993) 49–63.
- Haldon J., *The army and the economy: the allocation and redistribution of surples wealth in the Byzantine State*, Mediterranean Historical Review 7/2 (1992) 146–153.
- Morris R., *Monastic exemptions in tenth and eleventh-century Byzantium*, Property and Power in the Early Middle Ages, ed. W. Davies, P. Fouracre, Cambridge (1995) 200–220.
- Rady M., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London–New York 2000.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. A. Kazhdan, New York–Oxford 1991.
- Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997 [Blagojević M., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]
- Благојевић М., *Закон светог Симеона и светог Саве*, Сава Немањић–Свети Сава: историја и предање, Београд (1979) [129]–166 [Blagojević M., *Zakon svetoga Simeona i svetoga Save*, Sava Nemanjić–Sveti Sava: istorija i predanje, Beograd (1979) [129]–166]
- Благојевић М., *О аграрним односима у Полињу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд (2003) 7–23 [Blagojević M., *O agrarnim odnosima u Polimlju krajem XII i početkom XIII veka*, Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, Beograd (2003) 7–23]
- Благојевић М. *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 149–163. [Blagojević M. *O jednakim obavezama stanovništva u hrisovuljama manastira Sv. Georgija kod Skoplja*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 149–163]
- Благојевић М., *Оброк и приселица*, Историјски часопис 18 (1971) 165–188 [Blagojević M., *Obrok i priselica*, Istorijski časopis 18 (1971) 165–188]
- Божић И., *Доходак царски (поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд 1956 [Božić I., *Dohodak carski (povodom 198 člana Dušanovog zakonika Rakovačkog rukopisa)*, Beograd 1956]
- Бубало Ђ., *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 201–229 [Bubalo Đ., *Da li su kralj Stefan Prvovenčani i njegov sin Radoslav bili savladari*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 201–229]
- Бубало Ђ., *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару?*, Стари српски архив 9 (2010) 233–241 [Bubalo Đ., *Kada je veliki župan Stefan Nemanjić izdao povelju manastiru Hilandaru?*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 233–241]
- Бубало Ђ., *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница–700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд (2016) 19–33 [Bubalo Đ., *Nekoliko zapažanja o povelji kralja*

- Milutina za manastir Banjsku*, Manastir Studenica–700 godina Kraljeve crkve, ur. Lj. Maksimović, V. Vukašinović, Beograd (2016) 19–33]
- Бубало Ђ., *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, Стари српски архив 5 (2006) 243–276 [Bubalo Đ., *Srednjovekovni arhiv manastira Vranjine (prilog rekonstrukciji)*, Stari srpski arhiv 5 (2006) 243–276]
- Бубало Ђ., *Судба и опаданије – прилог тумачењу 84. члана Душановог законика*, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд (2011) 260–267 [Bubalo Đ., *Sudba i opadanije – prilog tumačenju 84. člana Dušanovog zakonika*, Spomenica akademika Sime Ćirkovića, Beograd (2011) 260–267]
- Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд 2006 [Veselinović A., *Država srpskih despota*, Beograd 2006]
- Веселиновић А., *Још једном о значењу средњовековног појма „удава“*, Историјски гласник 1–2 (1988) 129–135 [Veselinović A., *Još jednom o značenju srednjovekovnog pojma „udava“*, Istorijski glasnik 1–2 (1988) 129–135]
- Влајинац М., *Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Срба средњег века*, Гласник Скопског научног друштва 2, 1–2 (1927) 47–66 [Vlajinac M., *Bedba i zamanica kao mobarska i kulučarska работа u Srba srednjega века*, Glasnik Skopskog naučnog društva 2, 1–2 (1927) 47–66]
- Грујић Р., *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 45–74 [Grujić R., *Vlastelinstvo Svetog Đorđa kod Skoplja od XI–XV века*, Glasnik Skopskog naučnog društva 1 (1925) 45–74]
- Грујић Р., *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, II, *Имунитети и привилегија епархијских властелинстава*, Богословље VII/3 (1932) 181–194 [Grujić R., *Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji*, II, *Imuniteti i privilegija eparhijskih vlastelinstava*, Bogoslovlje 8/3 (1932) 181–194]
- Грујић Р., *Средњовековно српско парохијско свеиштенство*, Скопље 1923 [Grujić R., *Srednjevekovno srpsko parohijsko sveštenstvo*, Skoplje 1923]
- Динић М., *Повеља кнеза Десе о Мљету*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 28, 1–2 (1962) 5–16 [Dinić M., *Povelja kneza Dese o Mljetu*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 28, 1–2 (1962) 5–16]
- Живојиновић М., *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, ур. Г. Суботић, Београд 1998. 71–90 [Živojinović M., *Vlastelinstvo manastira Hilandara u srednjem веку*, Manastir Hilandar, ur. G. Subotić, Beograd 1998. 71–90]
- Живојиновић М., *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 129–136 [Živojinović M., *Da li je sačuvana povelja kralja Dragutina Hilandaru?*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32 (1993) 129–136]
- Живојиновић М., *Историја Хиландара*, I, *Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998 [Živojinović M., *Istorija Hilandara*, I, *Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine*, Beograd 1998]
- Живојиновић М., *Хиландар и пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) 59–82 [Živojinović M., *Hilandar i parg u Hrusiji*, Hilandarski zbornik 6 (1986) 59–82]
- Ивановић М., *Развитак војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави*, Војно-историјски гласник 1 (2014) 30–48 [Ivanović M., *Razvitak vojne službe kao osnov formiranja vlasteoskog sloja u srpskoj srednjovekovnoj državi*, Vojno-istorijski glasnik 1 (2014) 30–48]
- Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985 [Janković M., *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem веку*, Beograd 1985]
- Јиречек К., *Историја Срба*, II, Београд 1952 [Jireček K., *Istorija Srba*, II, Beograd 1952]

- Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 [Komatina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]
- Копривица М., *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012 [Koprivica M., *Popovi i protopopovi Srpske crkve u srednjem веку*, Niš 2012]
- Лексикон српског средњег века* : прир. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић ; [сарадници Бајаловић-Хаци-Пешић Марија... и др.], Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg veka, prir. Sima Ćirković, Rade Mihaljčić ; [saradnici Bajalović-Hadži-Pešić Marija... i dr.], Beograd 1999]
- Максимовић Љ., *Порески систем у грчким областима Српског Царства*, Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 107–125 [Maksimović Lj., *Poreski sistem u grčkim oblastima Srpskog Carstva*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 17 (1976) 107–125]
- Максимовић Љ., *Севасти у средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 137–147 [Maksimović Lj., *Sevasti u srednjovekovnoj Srbiji*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32 (1993) 137–147]
- Марковић М., *Прилози за историју св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 72–78 [Marković M., *Prilozi za istoriju sv. Nikite kod Skoplja. Osnivanje manastira – Milutinova obnova – hilendarski metoh*, Hilendarski zbornik 11 (2004) 72–78]
- Михаљчић Р., *Млет као баштина которске властеле*, Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 387–395 [Mihaljčić R., *Mlet kao baština kotorske vlastele*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 41 (2004) 387–395]
- Михаљчић Р., *Стари српски закон*, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001 58–64 [Mihaljčić R., *Stari srpski zakon*, Izvorna vrednost stare srpske građe, Beograd 2001 58–64]
- Острогорски Г., *Прилог историји имунитета у Византијском царству*, О византијском феудализму, Београд 1969, 407–479 [Ostrogorski G., *Prilog istoriji imuniteta u Vizantijskom carstvu*, О vizantijskom feudalizmu, Beograd 1969, 407–479]
- Пириватрић С., *Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља*, Перивољос, I, Зборник у част Мирјане Живојиновић, Београд (2015) 205–214 [Privatiric S., *Hronologija prvih vladarskih akata kralja Milutina izdatih posle osvajanja Skoplja*, Perivolos, I, Zbornik u čast Mirjane Živojinović, Beograd (2015) 205–214]
- Порчић Н., *О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима*, Историјски часопис 65 (2016) 61–76 [Porčić N., *О upotrebi pojma vladarske milosti u srpskim srednjovekovnim dokumentima namenjenim Dubrovčanima*, Istorijски časopis 65 (2016) 61–76]
- Синдик Д., *Једна или две жичке повеље?*, Историјски часопис 14–15 (1965) 309–316 [Sindik D., *Jedna ili dve žičke povelje?*, Istorijски časopis 14–15 (1965) 309–316]
- Станојевић Ст., *Студије о српској дипломатици. О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 15–48 [Stanojević St., *Studije o srpskoj diplomatici. O falsifikovanim poveljama*, Glas SKA 169 (1935) 15–48]
- Суботић Г., *Трећа жичка повеља*, Зограф 31 (2006–2007) 51–58 [Subotić G., *Treća žička povelja*, Zograf 31 (2006–2007) 51–58]
- Тарановски Т., *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002 [Taranovski T., *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi*, Beograd 2002]
- Ћирковић С., *Удава*, Зборник Филозофског факултета. Београд XI–I (1970) 345–351 [Ćirković S., *Udava*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd XI–I (1970) 345–351]
- Фекете Е., *Учешиће св. Саве или његових сарадника у изради Жичке повеље*, Зборник за филологију и лингвистику Матице српске 2 (1959) 76–87 [Fekete E., *Učešće sv. Save ili*

- njegovih saradnika u izradi Žičke povelje*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske 2 (1959) 76–87]
- Шаркић С., *О значењу израза „рука“ у средњовековном српском праву*, Истраживања 18 (2007) 73–78 [Šarkić S., *O značenju izraza „ruka“ u srednjovekovnom srpskom pravu*, Istraživanja 18 (2007) 73–78]
- Шаркић С., *Правни положај властеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–1 (2010) 7–27 [Šarkić S., *Pravni položaj vlastele u srednjovekovnoj Srbiji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu XLIV–1 (2010) 7–27]
- Шаркић С., *Правни положај меропаха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–2 (2010) 23–36 [Šarkić S., *Pravni položaj meropaha u srednjovekovnoj Srbiji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu XLIV–2 (2010) 23–36]
- Шкриванић Г., *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис 4 (1952–1953) 148–170 [Škrivanić G., *Žičko eparhijsko vlastelinstvo*, Istorijski časopis 4 (1952–1953) 148–170]

Miloš Ivanović

**DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF IMMUNITY
IN THE SERBIAN MEDIEVAL STATE
UNTIL THE END OF REIGN OF KING MILUTIN**

Summary

The Serbian medieval rulers granted to church institutions and the nobility a different kind of immunities, which allowed them to increase their revenue. The main sources for the study of immunity are the charters of Serbian rulers. Most of these are related to the most prominent Serbian monasteries. It may be noted that the earliest surviving acts mentioned the granting of judicial immunity, which was not complete. However, Nemanjić monarchs conceded to the monasteries judicial fees in the litigations conducted before the Royal Court. The groundbreaking period in the development of immunity was the reign of King Milutin (1282–1321). In his charters he freed monasteries' possessions from "all kinds of labor, small and great". In that manner, he granted these properties complete tax exemption. Also, he forbade his officials and noblemen to jeopardise the financial and judicial immunity of monasteries. It seems that the king still kept the right to judge in certain cases such as a murder, infidelity, rape of girls and takeover of men and horses. At that time, the Byzantine holders also received broad immunity rights. Such practice certainly influenced Serbian King Milutin, who conquered a large part of the Byzantine territory in Macedonia. Further development of immunity rights in medieval Serbia took place during the reign of King and Emperor Stefan Dušan (1331–1355).

Keywords: immunity, charges, trial, charters, ruler, monasteries, estates, nobility.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 14. 06. 2017.

Sashka GEORGIEVA*

Institute for Historical Research
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia
Bulgaria

BULGARIAN-SERBIAN MARITAL DIPLOMACY FROM THE END OF 13th TO THE BEGINNING OF 14th CENTURY

Abstract: The article deals with marital agreements that had a bearing on Bulgarian-Serbian foreign policy relations between the 1280s and the beginning of the 1320s. There are five such agreements. Three are connected with the Bulgarian capital of Turnovo: the marriage of Milutin and Anna, the daughter of Tsar Georgi I Terter; the marriage of Theodora, the daughter of King Smilets (1292–1298) and Stefan, future King Stefan Dečanski, the son of Milutin; and the marriage project between the widow of Smilets and Milutin himself. The other two are the result of Serbia's relations with the north-western Bulgarian city of Vidin: the marriage of Shishman with the daughter of Dragoš, the grand župan of Milutin and the marriage of Mihail Shishman with Anna/Neda, Milutin's daughter.

Keywords: Milutin, Georgi I Terter, Stefan Dečanski, Mihail Shishman, Anna/Neda, diplomatic marriages.

The Bulgarian-Serbian marriages concluded in the period from the 1280s to the early 1320s are related to the diplomatic activity of several Bulgarian rulers and the name of a single ruler on the Serbian side – Stefan Uroš II Milutin (1282–1321). During his relatively long rule and even before his ascension to the throne, Milutin participated in the design and realization of many marriages – his own, his children's, even his boyars'. Some of these marriages are an integral part of the history of medieval Bulgaria and will be the subject of attention in the present study. Unfortunately, the sources containing information about marital alliances concluded or designed by

---

* sashclio@abv.bg

Milutin are too fragmentary and contradictory. This is the reason why a number of researchers engage with them in their quest to solve the questions or to offer their hypotheses about unclear events.¹ Bulgarian-Serbian marriage diplomacy is an important part of the marriage policy of medieval Bulgarian rulers. The geographical and ethnic closeness of the two nations determined the great activity in their relationships, a part of which were the frequent political marriages used in the medieval tradition to consolidate the agreements reached. King Stefan Uroš II Milutin pursued particularly active marital diplomacy with the Bulgarians during the period of his long reign, during which several rulers came successively to power in Bulgaria: Georgi I Terter (1280–1292), Smilets (1292–1298), the widow of Smilets (1298–1300), Theodore Svetoslav (1300–1321). Meanwhile, the Vidin rulers, Shishman and Mihail Shishman, recorded their names in the history of Bulgarian-Serbian political marriages as well, as their lands bordered Serbia. There are five marriage agreements relating to the Bulgarian-Serbian foreign policy relations. Three of them are connected with the Bulgarian capital of Turnovo: the marriage of Milutin and Anna, the daughter of Tsar Georgi I Terter; the marriage of Theodora, the daughter of King Smilets (1292–1298) and Stefan, the future King Stefan Dečanski, son of Milutin, and the marriage project between the widow of Smilets and Milutin himself. The other two are the result of Serbia's relations with the north-western Bulgarian city of Vidin: the marriage of Shishman with the daughter of Dragoš, the grand župan of Milutin and the marriage of Mihail Shishman with Anna/Neda, Milutin's daughter.

There are many obscurities about the mentioned marital alliances, but fortunately, two Dubrovnik documents contain undisputed information about the date of the first of them, announcing that on August 11, 1284, the Republic

¹ Studies on the topic are too numerous to be inserted in a note. I will therefore mention only some of them: В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. II, Скопје 1977, 89–213; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, 36; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 649–657; К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци*, Пловдив 2011, 133–172; E. Malamut, *Les reines de Milutin*, *Byzantinische Zeitschrift* 93/2 (2000) 496–507; V. Gjuzeev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277 – c. 1346)*, *Зборник радова Византолошког института* L (2013) 617–627; А. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани (прилог познавању бракова краља Милутина)*, *Историјски часопис* 63 (2014) 29–46; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 208–212; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012.

earmarked a certain sum to purchase a gift for the wedding of Milutin and the daughter of the Tsar of Bulgaria (at that time Georgi I Terter).² Two Byzantine authors, George Pachymeres and Nicephorus Gregoras – the former was the contemporary of the events, while the latter lived and wrote later – although differing in their opinion of the number and order of Milutin's wives, agree that his Bulgarian wife was the third in line. Pachymeres also adds that the Bulgarian princess was a child born of Georgi Terter's marriage to "Asen's sister", i.e. Maria Asenina, his second wife.³ Their marriage dates from 1279 and a simple calculation shows that on the day of her wedding the princess was no more than four or five years old.⁴ In none of the sources cited above, however, the name of the bride child is not mentioned. We find it in a copy of the Serbian Synodicon of Orthodoxy from the end of the 14th century in a text containing wishes of longevity for King Stefan, his wife Anna and their children.⁵ This text dates back to the period 1286–1292 as it mentions Archbishop Jacob, who officiated in this religious order from the beginning of 1286 until the beginning of 1292.⁶

These are all the testimonies directly related to the marriage of Serbian King Milutin with minor Bulgarian princess Anna Terter. Other sources help to identify the reasons for the marriage. These reasons must have been quite

---

² *Kancelarski i notarski spisi (Acta cancellariae et notariae annorum 1278–1301)*, ed. G. Čremošnik, Archiv Ragusini, Beograd 1932, 122; К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1911, 319; В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, 210–211, 181–182; П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300–1321)*, Etudes balkaniques 4 (1979) 108–109; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България*, т. I, София 1999, 538; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, 651–652.

³ Despite the categorical statement of Pachymeres, some researchers believe that Anna was the daughter of Georgi I Terter from his first marriage. See П. Павлов, *Търновските царици*, Велико Търново 2006, 57.

⁴ И. Божилов, *Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1985, 258.

⁵ С. Косановић, *Српске старине у Босни. Неколике биљешке*, Гласник Српског ученог друштва 29 (1871) 174.

⁶ К. Јиречек, *Историја Срба*, 319, нап. 1; В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, 184; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, 653; К. Кръстев, *Българското царство*, 136. It is clear that even if it was written in the latest possible year – 1292, twelve-year-old Anna Terter could not have had several "children", so those were probably Milutin's children from his previous marriages.

important since they led to the overcoming of at least two serious obstacles to the realization of the inter-dynastic affiliation. The first is the age of the princess, who was far from her twelfth year – the minimum legal age at which girls in the Middle Ages could marry. The second obstacle is that the bridegroom had a wife whom he had to divorce. Another complication came from the fact that before that he had another marriage to a woman whom he had divorced illegally and who was still alive while Milutin was planning his third wedding. Her presence among the living made illegal any subsequent marital relationship of the Serbian ruler, or so claimed Byzantine Emperor Andronicus II Palaeologus (1282–1328) when in 1299 he defended the legality of the marriage he had designed between his young daughter Simonis and the Serbian King. However, Milutin's marriages show, as many other cases, that there was no law or canon that could prevent rulers from concluding marriages if they considered them politically beneficial. It seems that, due to the complicated circumstances, the marriage of Milutin and Anna Terter was carried out after "sure oaths", as Pachymeres emphasizes in one place,⁷ and in another remarks that there were "terrible oaths" from which "it seemed the marriage was contracted lawfully".⁸

However, in order to find out the reasons for this marriage, we need to look at the political situation in the Balkans around the date of the wedding and several years before. In the middle of 1281, Bulgaria actively joined the anti-Byzantine coalition led by Neapolitan King Charles I of Anjou (1266–1285). The King sought to restore the Latin Empire of Constantinople and to this end he tried to ally with Venice and Hungary and all enemies of Byzantium in the Balkans, including Serbia, Bulgaria and Thessaly.⁹ In order to link the members of the coalition even more closely, two military alliances were concluded, both of them fastened with marriages. One was between Tsar Georgi I Terter and Thessalian ruler Sebastocrator John Angel (1268–1289). It is usually dated to 1281. In addition to being allies, the two rulers became kinsmen too, negotiating a marriage between prince Theodore Svetoslav and

⁷ Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, CFHB, XXIV/3, Paris 1999, 300–301 (ГИБИ, 10, 191).

⁸ Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, ed. A. Failler, CFHB, XXIV/4, Paris 1999, 307 (ГИБИ, 10, 193).

⁹ C. Del Guidice, *Codice diplomatico di Carlo d'Angio*, I, Napoli 1863, 222; C. Minieri-Riccio, *Il regno di Carlo I d'Angio dal 2 gennaio 1281 al 31 dicembre 1283*, Archivio storico italiano IV (1870) 12; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България*, 537.

the daughter of John Angel, who was still a child.¹⁰ The other union linked Thessaly to Serbia. There is no unanimous opinion of the time when it was concluded. Some researchers believe that the Serbian-Thessalian rapprochement dates before March 1282, because the Sicilian Vespers broke out at the time and marked the beginning of the disintegration of the anti-Byzantine coalition. It would therefore not be logical for the Serbian ruler to commit to an alliance with Thessaly, which was connected with an already doomed anti-Byzantine coalition.¹¹ Other scholars think that the end of 1282 and even the beginning of next year is a more likely date.¹² However, it is necessary to bear in mind the active anti-Byzantine policy of Milutin, who carried out several campaigns against lands in Macedonia ruled by the Empire – the first one in the autumn of 1282,¹³ the second one – at the very end of 1283 and the third one – in the second half of 1284.¹⁴ It is therefore appropriate to ask whether the Sicilian Vespers and the engagement of Charles d'Anjou in another conflict had so much influence on the withdrawal of the Balkan states included in Charles' coalition. The answer is rather negative, at least as far as Serbia is concerned. The Bulgarian Tsar did not carry out such active anti-Byzantine military actions as his western neighbour. In fact, there are laconic and not very clear reports of battles between Bulgarians and Byzantines, dated by most researchers during the summer of 1281 – summer of 1282 at the latest.¹⁵ And yet neither the Bulgarian nor the Serbian ruler hastened to dissolve their alliance with Thessaly shortly

---

¹⁰ Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, CFHB, XXIV/3, 85; Б. Цветкова, *Българо-тесалийските отношения по времето на Георги I Тертер*, Известия на българското историческо дружество 22–24 (1948) 415–417; Й. Андреев, *Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на 13 век*, ИПР 4 (1978) 59–74; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България*, 537.

¹¹ E. Malamut, *Reines de Milutin*, 495–496.

¹² *Византиски извори за историју народа Југославије (ВИИНЈ)*, VI, Београд 1986, 588–589; В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, 145 сл; А. Узелац, *Под сенком пса*, Београд 2015, 190.

¹³ А. Узелац, *Под сенком пса*, 187.

¹⁴ *Ibidem*, 188.

¹⁵ Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, Bonn 1829, I, 140 (=ГИБИ, XI, 138); *Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita Sua*, ed. H. Grégoire, Byzantion 29–30 (1959/1960) 461–462; Й. Андреев, *Отношенията между България и Неаполитанското кралство*, 72–73; К. Петков, *България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281 година*, Военноисторически сборник 60/3 (1991) 3–14; К. Кръстев, *Българското царство*, 45–46; А. Узелац, *Под сенком пса*, 189.

after the Sicilian Vespers. The marriages that sealed the unions were preserved. It is clear that the rebellion against Charles d'Anjou in Sicily cannot serve as an argument for more accurate dating of the marriage between Milutin and the daughter of Sebastocrator John Angel, but for the purposes of the present study, the difference of a few months between the two dates is irrelevant and it is enough to say that the marriage was concluded in 1282.

Both of the Thessalian princesses were sent to their husbands' homes immediately after the conclusion of the agreements between George I Terter and John Angel in 1281, and between Serbia and Thessaly in 1282. Milutin even parted with his first wife to marry the Thessalian princess. And the fiancée of prince Theodore Svetoslav went to live in Turnovo, although her fiancé was still in Byzantium as a hostage of the 1279 agreement.¹⁶ The princess was sent to the Bulgarian capital to ensure good relations between Bulgaria and Thessaly, although her future husband was a hostage in Byzantium and the Byzantine Emperor would hardly agree to release him while his father was in a coalition hostile to the Empire. This shows to what extent medieval rulers valued kinship as a means of guaranteeing political relations. The Serbian King ignored the divorce canons, and the rulers of Bulgaria and Thessaly became kinsmen in spite of the bride's minority and the absence of the groom, who had almost no chances to return home while the anti-Byzantine union of the fathers-in-law lasted. The coalition lost its strongest trump card when in March 1282, most probably not without the involvement of Byzantine diplomacy, the so-called Sicilian Vespers broke out – the bloody rebellion against the power of Charles d'Anjou. The war which followed between Charles I d'Anjou and Peter III of Aragon (1276–1285) shattered the dreams of the King of Naples to restore the Latin Empire of Constantinople.¹⁷ The rulers in the Balkans continued to maintain their allies, based on their common enmity towards Byzantium. In a letter from Patriarch Gregory II of Cyprus (1283–1289) dated 1283–1284, Thessalian Sebastocrator John Angel was still reproached for his alliance with the “archon of Serbia”, who was an enemy of the Empire.¹⁸ But

¹⁶ Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, CFHB, XXIV/3, 84–85. With this agreement, Georgi Terter became Ivan III Asen's son-in-law and in return promised loyalty to the new Tsar imposed on the Turnovo throne by Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologus (1259–1282). See details about this marriage in S. Georgieva, *Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy from 1185 to 1280*, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012) 448–449.

¹⁷ S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, 214–227.

¹⁸ *ВИИИ*, VI, 588–589.

Bulgarians and Serbs were subjected to heavy oppression by the Tatars of Nogai (born about 1240, died 1299), whose Ulus was in the immediate vicinity of the Bulgarian Tsardom.¹⁹ At the same time, the Thessalian ruler was hard-pressed by Byzantium and it seems that by the beginning of 1284²⁰ both the Serbian and Bulgarian rulers decided that they could no longer rely on him and simultaneously gave up on their alliance with Thessaly. Milutin returned the Thessalian princess to her father, and Georgi I Terter used her sister as an exchange coin to arrange his relationship with Byzantium.

Judging by the development of events, it is clear that the Tsar offered Andronicus II good neighbourly relations promising to break his alliance with Thessaly provided that the Emperor allowed his first wife to return to Turnovo in order for Terter to re-establish his marriage with her, and also released his son Theodore Svetoslav from hostage.²¹ All this was fulfilled, but only a few months later, Georgi Terter made an alliance with a devout enemy of the Empire, Serbian King Milutin, and he even got into kinship with him by giving his young daughter to Milutin as wife. Thus he practically backed out of his alliance with Byzantium. What were the motives for these visibly contradictory diplomatic moves made by the Bulgarian ruler? In 1281, the hostage of his first wife and son did not stop him from engaging actively in the anti-Byzantine coalition that seriously threatened the Empire. He also participated in active military actions, though without success.²² He, it is true, gave up on them quite quickly, but not on his alliance with the Thessalian ruler, who was a long-time enemy of Byzantium. Then suddenly Terter radically changed his policy and took steps to reconcile with Constantinople.

Objectively, the signed treaty with Byzantium meant that the Empire recognized Georgi Terter as a legitimate Turnovo ruler and officially refused to assert any claims of Ivan III Asen to the Bulgarian throne. On the other hand,

---

¹⁹ On the establishment of Nogai in the western Black Sea steppes and in the immediate vicinity of the Bulgarian lands and his relations with the countries of the European Southeast see А. Узелац, *Под сенком пса*, 129 sq., and about Milutin's problems with the Tatars see the same book, 186–187.

²⁰ For a summary of the various opinions on the dating, see И. Божилов, *Фамилията*, 254, бел. 35. Most researchers believe that the alliance with Thessaly was terminated in 1284: П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, ГСУ, ИФФ XV–XVI (1919–1920) 14, 17; Б. Цветкова, *Българо-тесалийските отношения*, с. 416; И. Божилов, В. Гюзелев, *История*, 538; К. Кръстев, *Българското царство*, 49; А. Узелац, *Под сенком пса*, 191.

²¹ S. Georgieva, *Marital unions as a tool of diplomacy between Bulgaria and Byzantium from 1280 to 1396*, *Bulgaria Mediaevalis* 4/5 (2014) 456–457.

²² К. Петков, *България и византийско-неаполитанският конфликт*, 9–14.

however, recognized by Byzantium or not, Georgi Terter was a perfectly legitimate ruler because he already had several contracts with other rulers. In other words, his recognition by Byzantium was hardly the cause of the reversal in the political relations between the two countries. Bearing in mind that as soon as his first wife and son returned to Turnovo, Georgi Terter turned his back on the Empire again, one has the impression that the only purpose of his alliance with Andronicus II was to reunite with his family. However, it is difficult to believe this motive since only two or three years before that Georgi Terter acted on the international front as if he was not interested in the destiny of these hostages. Still, there is logic in the explanation that since he did not get a son from his second wife for four years, Georgi Terter took care to return to Turnovo his only son and legal heir.²³ And that logic can be substantiated with an argument from the sources. Pachymeres says that Terter started the negotiations with Andronicus by asking him to allow him to restore his first marriage because the church refused to recognize his second one. The Emperor agreed to the exchange of the two wives, which was carried out. However, Andronicus kept Theodore Svetoslav as a hostage in Byzantium. Then Georgi Terter made every effort to have his son back in Turnovo although he had solved the problem which primarily was brought to the fore as the reason for the negotiations. Therefore, the real reason for the abrupt turn of the Bulgarian-Byzantine relationship was the Tsar's desire to have his heir back. And it is a fact that soon after the return of Theodore Svetoslav in Bulgaria he was declared his father's co-ruler.²⁴ However, it is also a fact that in less than a year, the heir and co-ruler would again be sent as a hostage in a foreign country, not in a Christian one such as Byzantium, but in Nogai's Ulus where they professed Islam. Nevertheless, it is most likely that the exchange of the two wives was only a pretext to seek peace with Byzantium, while the return of Theodore Svetoslav in Turnovo was the main reason for this. On the other hand, neither the Western world in the face of Charles d'Anjou nor Thessaly could give any kind of support to Terter, so he found himself almost surrounded by enemies. It is hardly surprising that under these circumstances he decided to seek peace with Byzantium. Moreover, the Empire was an ally with Nogai's Tatars, and therefore there was hope that the alliance would relieve the pressure of the Tatar raids.

²³ К. Кръстев, *Българското царство*, 51.

²⁴ Т. Герасимов, *Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав*, ИБИД 14–15 (1937) 109–115; К. Дочев, *Монети и парично обръщение в Търново (XII–XIV в.)*, Велико Търново 1992, 83; idem, *Български средновековни монети XIII–XV в.*, Велико Търново 2003, 55–56; Б. Цветкова, *Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му*, ИБИД 22–24 (1948) 45–46; И. Божилов. В. Гюзелев, *История*, 538–539; К. Кръстев, *Българското царство*, 52.

However, the question is why after this seemingly successful diplomatic move, Georgi I Terter gave up what he had achieved by making an alliance with Serbia. The Bulgarian-Serbian agreement was essentially anti-Byzantine. Moreover, it was against the interests of the Tsardom as a unifier of the lands inhabited by Bulgarians, for Milutin, albeit in a war with Byzantium, actually expanded his kingdom at the expense of such lands in the region of Macedonia.²⁵ It seems the Tsar did not have much of a choice. His situation was quite complicated. Separatists had cut off large areas of his Tsardom. He could hardly have had enough military contingents to allow him to think about the Bulgarian-populated lands in the western territories of the Empire. The union with Byzantium would not help him to annex Macedonia in Bulgaria because the Empire would not give it to him voluntarily and he did not have enough power to forcefully do it. On the other hand, Andronicus II did not represent an imminent threat to the boundaries of the Tsardom because of the problems he had in Asia Minor, nor could he alleviate the pressure of the Tatars on the Bulgarian lands, because the cooperation of the Tatars with Byzantium was due to the personal friendly relations between Nogai and the deceased Michael VIII Palaeologos,²⁶ although Georgi I Terter could hardly have known that. If he had considered all these arguments depriving his union with the Empire of a particular sense, he would hardly have signed the contract with Andronicus II at the beginning of the year. No one can deny that when George Terter made his alliance with Byzantium he was convinced of the benefit of this union. Then why did he dissolve it so soon without a visible change in the political situation? One must infer that the Tsar was rather forced or convinced to reconsider his relations with the Empire. By whom?

In the “Life of Stefan Uroš II Milutin”, it is said that the Serbian ruler visited Turnovo and achieved for his kingdom everything that was fair to receive.²⁷ There is no exact date of the visit in the source. Most researchers date this meeting to 1310 and associate it with the reign of Tsar Theodore Svetoslav (1300–1321).²⁸ The reasons are that the hagiographer first mentions

---

²⁵ К. Кръстев, *Българското царство*, 133 concisely explains this treaty by Terter’s desire “to secure his western borders”.

²⁶ А. Узелац, *Под сенком пса*, 191.

²⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 141–142.

²⁸ К. Лиречек, *Историја Срба*, Београд 1911, 328; П. Ангелов, *Българската средновековна дипломатия*, София 1988, 156, where the visit is dated to 1310; П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300–1321)*, 109; И. Божилов, В. Гюзелев, *История*, 551; К. Кръстев, *Българското царство*, 166–167.

Milutin's meeting with the Byzantine Emperor in Thessaloniki, and then the visit of Milutin to Turnovo. The meeting in Thessaloniki took place on the occasion of the King's wedding with Simonis in 1299. Therefore, Milutin visited Turnovo afterwards, as Danilo generally follows the chronological sequence of the events he recounts. It is true that in that part of the *Vita* in which Danilo writes about the political history of Milutin's rule, he generally arranges the events in chronological order. This part ends with the suppression of Stefan (Dečanski)'s rebellion, which took place in 1314. There follows a long story about the godly deeds of Milutin, such as the construction of churches and monasteries, gifts and graces for the sick and the poor – all of them done in the praise of God. And God, in turn, gave him such power that *all kings and barbarians were afraid only to mention his name*. This is followed by a comparison with Alexander of Macedon and an astonishment with the majesty by which the King granted his state the help of God, and furthermore: *It is amazing how the Tsar meets with other tsars and still manages to force his will*.²⁹ Immediately after these comparisons there follows a single long sentence, which begins with the assertion that Milutin, resting on his faith in Christ, *was not afraid of anyone and not once, but twice he wished to meet the universal Emperor of the New Rome, of Constantinople, Andronicus, in order to receive what he desired and without hearing a bad word about himself, he achieved the desires of his heart, not only in his own country and in the Greek land, but in his own (Andronicus') throne city of Thessaloniki, achieving his every will. And also with the Bulgarian Tsar in Turnovo he met and received every righteousness for his kingdom*.³⁰ Obviously, the main task of this passage is to magnify the achievements of the Serbian King. When giving examples of confirmation of a praise, it is natural to first set a stronger example, namely the repeated meetings with the ruler of the God-anointed Constantinople, and then to give another example – in this case with the Turnovo Tsar, in order to show that Milutin just like Alexander of Macedon imposed his will on other rulers. In other words, the order in which the meetings with the two emperors are listed is not chronological, but rather hierarchical, and does not refer to events after 1314 when the chronological narrative of political events was interrupted. This paragraph represents a kind of transition from the story of Milutin's godly affairs to the story of his worldly exploits, this time on the battlefield where he fights victoriously with “the ungodly Persians and Agarians”.

²⁹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 141. This is probably again a comparison with “Alexander, the Macedonian Tsar” because Milutin is a king, not a tsar.

³⁰ *Ibidem*, 141–142.

The analysis of this part of the Vita where Milutin's visit to Turnovo is mentioned shows that the information is not chronologically bound to other events and therefore the source does not allow even approximate dating. In this case, we are forced to look for the most plausible moment for Milutin's visit in Turnovo. The development of the Bulgarian-Serbian political relations in the first half of the 1280s allows the visit to be dated to the middle of 1284³¹ and to be interpreted as a reaction of the Serbian ruler after the conclusion of the Bulgarian-Byzantine agreement. The King was planning campaigns against the Empire and he cannot have wanted to leave in his rear an ally of Byzantium such as Terter, who became an ally after the signing of the peace treaty with Andronicus II. That is why he visited his royal neighbour in Turnovo and apparently made him an offer that Georgi Terter could not refuse. There is no doubt that he promised peace, and most likely they also agreed to mutual assistance in case their countries were attacked by Tatars or Byzantines. The fact that Terter accepted the Serbian ruler's proposal of alliance can be interpreted as a wordless acknowledgment of political weakness and fear of Serbia's military power. An alliance with Serbia would be a guarantee that Terter's aggressive Western neighbour, who gradually began to impose himself as a dominant figure in the Balkans, would not attempt to expand his kingdom at the expense of the lands of the Turnovo realm. In the autumn of the same year, when Terter made an alliance with Milutin, the Serbian King undertook yet another raid in the Byzantine possessions in Macedonia, where a compact Bulgarian population lived. This, however, did not aggravate the relations between the two neighbours which remained good until the end of Terter's reign.³² This indicates that the Tsar had no claim to these lands or was unable to lay any claims. It is assumed that the treaty of 1284 legalized the Serbian dominion over Velbuzhd, Mraka, Žegligovo and Slavište, which were ceded as a dowry to the Bulgarian princess.³³ However, I doubt that these lands could be the subject of Bulgarian-Serbian negotiations, as they were the possession of Byzantium before being captured by the Serbs.

---

³¹ This date is assumed by: С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, ЗРВИ 46 (2009) 334–335; А. Узелац, *Под сенком пса*, 192.

³² А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859, 375–377, no. 608–609; I. Dujčev, *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965, 403–404; И. Билярски, И. Илиев, *Папа Николай IV и българите*, ИПР 5–6 (1997) 168–170; В. Гюзелев, *Папството и българите през средновековието*, Пловдив 2009, 156; А. Узелац, *Под сенком пса*, 194–195.

³³ С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, 334; А. Узелац, *Под сенком пса*, 194.

Thus, as a result of the agreements between the two rulers in the summer of 1284, Anna Terter, then still under five, was sent to her husband's home where she would spend the next decade and a half of her life. Most researchers assume that she was a Serbian queen throughout this time, but there are scholars who question this claim. If we read only Pachymeres' narrative, such doubts would be instantly crossed out. The prevailing opinion in historiography is due to the authority of Pachymeres. This Byzantine historian was in personal contact with the people who were direct participants in the events of 1299, as a result of which Anna Terter had to leave Serbia and move to Constantinople. That year Milutin made an alliance with Andronicus II and insisted that the alliance be cemented with a marriage to a Byzantine princess. Pressed by the lack of marriageable damsels from the dynasty, broken-hearted, the Emperor offered the King his own five-year-old daughter, Simonis – yet another minor wife the Serbian ruler would take home to care for her until she reached the age for actual marriage. But let us go back to the question of Anna Terter's status before she was sent to Constantinople.

Pachymeres claims that in 1299 one of the main obstacles for the Serbian King to get into kinship with the Emperor (apart from Simonis' age, of course) was Milutin's marriage to the Bulgarian princess, concluded under "terrible oaths". Andronicus II eliminated this obstacle by referring to a law according to which when a man had no legal divorce with his first wife, any subsequent marriage was illegal if concluded while his first wife was alive. And that was exactly the case with Milutin and his wives before Simonis, while the little Byzantine princess was to marry him legally because his first wife had died shortly before. Pachymeres states that he personally attended the conversation between the Emperor and the Patriarch of Constantinople John XII Cosma (1294–1303), who was against the marriage. In his narrative he spoke cursorily of another obstacle, and it was a woman – the Hungarian princess Elizabeth, whom Milutin had "seduced" (το φθάσαι), and she was a "sister-in-law of his brother Stefan and of the Emperor himself"³⁴ and on top of all she was a nun. Pachymeres does not say that Milutin was married to this woman; he only implies a scandalous affair between them. Nicephorus Gregoras (born in 1295, died circa 1360), who wrote his *Roman History* several decades after the events we are interested in, mentions the said sister-in-law as Milutin's second wife, and explains that because the Serbian church "had long opposed this

---

³⁴ Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, CFHB, XXIV/4, Paris 1999, 307. Bulgarian translation – Гръцки извори за българската история (ГИБИ), т. 10, София 1980, 193.

lawlessness after some time he also released this wife of his and took a third one, who was the sister of Bulgarian ruler Svetoslav”.³⁵

If we only relied on these two sources, we would probably prefer the information left by Pachymeres, the contemporary and eyewitness of the events, and assume that Milutin did not have a legal marriage with the Hungarian princess. Several Western sources, however, undermine our confidence in Pachymeres. One of them is a completely objective source and is a union treaty between the Serbian King and the new claimant to the throne of the Latin Empire of Constantinople, Charles de Vallois. The treaty mentions the daughter of Milutin, born by his lawful wife Elizabeth, named Zariza/Carica, proposed in 1308 as a bride for the son of Charles de Vallois.³⁶ This information, confirmed by other sources, shows that Milutin had a legal marriage with Elizabeth. Scholars usually date it to 1283/1284, following Gregoras.³⁷ However, again according to information from Western sources, Elizabeth was unable to marry the Serbian King before 1290 because as a child she was devoted to God and spent thirty-two years in a monastery,³⁸ from where

---

³⁵ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia*, Vol. I, Ed. Ludovici Schopeni, Bonnae 1829, 203.

³⁶ L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, 130: “unicam filiam suam nomine Zarizam, quam ex Elizabet, uxore sua legitima procreavit, daturum in uxorem legitimam Carolo, filio nostro”; *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, T. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, Критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер, Београд 2013, 126. The source confirms this marriage project without mentioning the princess's name and explaining that her mother was the daughter of the Hungarian king. This information is also confirmed by a fresco in the monastery Assumption of the Holy Virgin in Gračanica, depicting the family tree of Nemanjićs, where princess Carica is included and mentioned in an inscription. Б. Тодић, *Грачиница: сликарство*, Београд–Приштина 1988, 107, 170.

³⁷ В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, 160, 171; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012, 46, 65.

³⁸ This number seems a little doubtful because, by 1292, Elizabeth must have been quite old for medieval standards if she had been in a monastery for 32 years. She had hardly been given there as an infant, she must have been at least five or six. So, 5 + 32 years in the monastery + 3 years marriage to the Bohemian ruler, which means she came to Serbia when she was already at the age of 40 or 35 if we assume that she was raised in the monastery since her birth. This casts some doubt on the number 32, even more so that elsewhere in the “Description of Eastern Europe” there is another number – 34, but there it is with Roman numerals (*Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 126) and it is easy to make a mistake with them. Even if she had spent less time in the monastery, the important thing is that she was first a nun and then went out at the request of her brother, King Ladislav, and began her secular life, part of which was her relationship with Milutin.

she went out in 1287 by order of her brother Ladislav IV (1272–1290) to marry a nobleman from Bohemia who died in 1290. Only after that Elizabeth was married to the King of Raška.³⁹

But when was Anna Terter deprived of her crown? Given that Milutin was extremely pragmatic with his marriages (with the exception of the first one, for which we have no information, the other three – with the Thessalian, Bulgarian and Byzantine princesses – were definitely a result of political agreements), we can try to find in the period between 1290 and 1299 some events which, on the one hand, deprived his marriage with Anna Terter of political significance, and on the other hand, called for an alliance with Hungary, cemented with a marriage to Elizabeth. This definitely could not have happened until 1292 because the sources testify to good relations between Serbia and Georgi Terter almost to the very end of his rule.⁴⁰ However, by the overthrowing of Georgi I Terter from power under Nogai's pressure in 1292 and his replacement with Tsar Smilets, the marriage of Milutin with the Bulgarian princess lost all political weight.⁴¹ It was in the same year that a reason for rapprochement between Raška and Hungary appeared in connection with the successes of the Braničevo rulers, Dorman and Kudelin, against the two Nemanjić brothers, which also affected the interests of Hungary. With regard to this, the hypothesis emerges that in 1292 Milutin divorced Anna Terter and married Elizabeth.⁴²

However, can we fully trust the cited western sources? They claim that Milutin had only two legal marriages – with Elizabeth and Simonis. And the Serbian sources clearly show that Milutin was legally married to his first wife, Elena (or Ana).⁴³ For years, his marriage to Anna Terter was also considered

³⁹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 144; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V/3, ed. G. Fejer, Budae 1830, 204, 300; E. Malamut, *Les reines de Milutin*, 493–494; A. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани*, 35–37.

⁴⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma 1859, 375–377, no. 608–609; Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на 13в.*, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 104–105.

⁴¹ E. Malamut, *Les reines de Milutin*, 498; A. Узелац, *Под сенком пса*, 209; A. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани*, 37.

⁴² E. Malamut, *op. cit.*, 498; A. Узелац, *Под сенком пса*, 209–210.

⁴³ The opinion that Milutin's first marriage with a Serbian noble woman was legal is maintained in Serbian historiography, though not all authors accept as indisputable the reading of the name Elena in the inscription accompanying her portrait in the church Đurđevi Stupovi: Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 27–29; *ВИИИЈ*, 6, 41–42; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*,

to be completely legitimate by both Serbs and Bulgarians. But western sources do not know these two wives of Milutin, nor do they mention his Thessalian wife. It is possible that Milutin's marriage to Elizabeth was presented as legitimate to the Western rulers, so that the daughter from that marriage had a higher value as a bride, while in fact her mother may have had the status of a concubine due to the refusal of the Serbian church to recognize her marriage with the King.⁴⁴ A strong argument in favour of the claim that Anna Terter lost her status as a queen is her absence from the donors' portrait in the church of St. Achillius in Arilje, depicted in 1296, where the King of Raška is portrayed with his brother Dragutin and Dragutin's wife Catalina. Neither Anna nor Elizabeth is portrayed beside Milutin. However, according to a Serbian art historian, it was not obligatory in Serbian medieval painting to depict the ruler with his wife.⁴⁵ In other words, the absence of Anna's image from the donors' portrait in Arilje does not necessarily mean that her marriage to Milutin was dissolved at the time of the church's painting. Once this argument dropped out of the picture it is much easier to explain why the Byzantines insisted so much on having Anna Terter given to them before they sent Simonis to marry Stefan Uroš II Milutin. And it is easier to explain Anna Terter's presence in the Serbian royal court after 1292 or after 1296 until her official divorce in 1299. And the explanation is that until then she was not divorced from Milutin despite his relationship with Elizabeth.⁴⁶ There cannot be a categorical opinion on this issue due to the state of the sources, but whether Anna was honoured as a Queen of Serbia after 1292 or not, that is the year when the political content of her marriage was completely exhausted, and her presence in the court of Milutin became a formality. Moreover, she does not seem to have had children with Milutin, which would have given her the extra weight she would have had as Queen Mother.⁴⁷ However, as the Greek sources undoubtedly testify,

---

Београд 1998, 36; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 208.

⁴⁴ It is possible that the statement of the anonymous author of "Description of Eastern Europe" that Milutin "had many wives simultaneously" (*multitudinem uxorum simul actu habens*) is not only due to the author's negative attitude towards the Serbian King – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 126.

⁴⁵ Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 169–170.

⁴⁶ Cf. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 210, nap. 37.

⁴⁷ There is also a hypothesis that the younger son of Milutin, Konstantin, was born by Anna Terter – З. Йончева, *Династически бракове и въпросът за престолонаследието в Сърбия, XII – началото на 14 век*, *Studia Balkanika* 25 (Sofia 2006) 227; The same

Anna remained in the Serbian royal court until 1299 when she was finally separated from Stefan Uroš II Milutin and was sent to Constantinople.⁴⁸

The marriage of Milutin and Anna Terter was the first but not the only one in the history of the marital diplomacy of this ruler with the Bulgarians. And it could hardly surprise anyone in view of the active relationship between the two neighbouring nations, especially since the Serbian King had to settle foreign policy relations with two Bulgarian royal courts – not only with the Turnovo Tsardom but also with the independent Vidin region.⁴⁹ If we follow the chronological order of the political Bulgarian-Serbian marriages we should continue the study with the marriage of the Vidin ruler Shishman and a daughter of Serbian grand župan Dragoš. It has a complex history reflecting the interests of several rulers: the two Serbian rulers Dragutin and Milutin, the rulers of the Braničevo Principality, Dorman and Kudelin, the Vidin Despot Shishman, and last but not least the Tatar leader Nogai.⁵⁰ In 1290, Stefan Dragutin (King of Serbia 1274–1282, ruler of Srem 1282–1316), an immediate neighbour of the Principality of Braničevo, made an unsuccessful attempt to conquer the lands of Dorman and Kudelin. This provoked a counterattack of the Braničevo princes who, helped by hired Cuman and Tatar troops, invaded the land of Dragutin. To deal with them, the Serb called upon his brother King Stefan Uroš II Milutin and their united forces put an end to Dorman and Kudelin's independent dominion. The defeated Bulgarian princes managed to escape and went to Nogai for help. The sources, however, report that not the Tatars, but the Vidin Despot Shishman attempted to oppose the Serbian invasion of the Bulgarian-populated Braničevo region. It is logical to assume that this march was organized under the influence of Nogai.⁵¹ In 1292, Shishman's troops, composed mainly of Tatars, penetrated deep into the lands

---

hypothesis is maintained by С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, 206, 211, 255 without arguments.

⁴⁸ About Anna Terter's life later on see И. Божилов, *Фамилијата*, 258; И. Божилов, *Българите във Византийската империя*, София 1995, 354; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, 655–656.

⁴⁹ Once he had to come into contact with the Principality of Braničevo, but there was no question of inter-marriage there.

⁵⁰ П. Ников, *История на Видинското Княжество до 1323 година*, ГСУ–ИФФ (XVIII) 1922, 68–83; Х. Коларов, *Българо-сръбските отношения при Тертеровци (по сведения от „Животи краљева и архиепископа српских)*, България в света от древността до наши дни, София 1979, 218–220; И. Божилов, В. Гюзелев, *История*, 533–535; К. Кръстев, *Българското царство*, 139–148; А. Узелац, *Под сенком пса*, 205–210, 214–219.

⁵¹ П. Ников, *История на Видинското Княжество*, 68–78.

of Milutin. Despite the initial success of the Bulgarian despot, Milutin organized a successful counter-attack and conquered the whole area together with Vidin. Shishman was forced to flee to save his life. According to Archbishop Danilo II, who describes these events in “Milutin’s Life”, Shishman submissively asked the winner to accept him as *one of his beloved*, and in return he would swear that *until his last breath he will not act against the will of the Serbian King*.⁵² Milutin demanded that Shishman prove his words by agreeing to marry a daughter of one of Milutin’s nobles. Shishman agreed and *when this happened it assured the godly King that everything was at his will and desire, he returned his state to him, and the city called Bdin. ... and with great fame he returned to his throne. And then he gave him the daughter of his grand župan Dragoš to become his wife and honoured him with great honour and many gifts*.⁵³ Milutin’s decision to abandon his conquest does not seem logical in view of his ambition proven over the years to extend his kingdom’s territory at the expense of foreign lands. It can only be explained if it was taken under coercion. Indeed, researchers have long established that Milutin returned Shishman’s despotate to the will of Nogai, who threatened the King with a punitive march for having encroached on the lands of his vassal.⁵⁴ There were no military actions because the Serbian King accepted all Nogai’s demands and virtually recognized himself as a Tatar vassal and guaranteed his loyalty by sending his firstborn son, Stefan (Dečanski), and several prominent Serbian boyars to the court of the Tartar leader. Shishman’s marriage, however, is entirely the result of Milutin’s diplomatic thinking because Nogai hardly told him how to arrange his relations with Shishman. For the Tartar leader, it was important that the Bulgarian despot regained his authority over the Vidin region and continued to be his loyal vassal, as Shishman’s possessions were a buffer zone between the lands of the Golden Horde and those of Hungary and Serbia.

What was the purpose of the marriage? It did not bind the two rulers with the strength of the kinship relations which all medieval rulers relied upon, settling their political relations with marriages. If the grand župan was of royal blood as suggested by the Serbian scholar A. Uzelac,⁵⁵ Danilo would have mentioned that it was an inter-marriage between Shishman and the Nemanjić dynasty. The medieval author certainly knew well the widespread custom of consolidating agreements with dynastic marriages, and would have found more

---

⁵² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 118.

⁵³ *Ibidem*, 119; X. Коларов, *Българо-сръбските отношения*, 218.

⁵⁴ П. Ников, *История на Видинското Княжество*, 78; X. Коларов, *op. cit.*, 219–220.

⁵⁵ А. Узелац, *Под сенком пса*, 217.

appropriate words to state that Shishman was married into the King's family had this been the case. And he says that Milutin decided to force Shishman to marry a daughter of one of his boyars to test the extent to which the despot was willing to obey his will. The marriage seemed to help Milutin overcome the bitterness of the fruitless victory, the humiliation he had experienced in his collision with Nogai. Of course, the dialogue invented by the hagiographer to present what happened is not to be accepted verbatim, at least because Shishman could not have proposed to become a vassal of Milutin as he was a vassal of Nogai, as was Milutin himself. However, it is a fact that Shishman married the daughter of a Serbian boyar. So this part of the dialogue corresponds essentially to reality. Judging by the source, some time passed between the agreement and the wedding, since after the agreement the King returned to the capital and prepared for the realization of the plan, which took place not later than 1293. But when he was considering whose boyar's family to intermarry with Shishman, his idea seemed to have evolved, for Milutin decided to marry the Vidin ruler to the daughter of none else but grand župan Dragoš, who was one of the most prominent representatives of the Serbian aristocracy. Judging by this choice we could assume that Milutin was not far from the idea of imposing his influence in the Vidin region, laying the foundations for a close relationship with Shishman, in which the Serbian King would be more a patron than an overlord. This idea came to its fullest development when Milutin decided to intermarry his own family with the Shishmans by giving his own daughter Anna/Neda⁵⁶ as wife to Shishman's son Mihail.

"Milutin's Life" mentions the two marriages one after another in a short text, but short as it is, it clearly shows that between the weddings of the father and the son, some time passed – the time when the Serbian King was convinced "in his [Shishman's] great affection and all true obedience and faithful service".⁵⁷ When exactly was the marriage between Mihail Shishman and Anna/Neda concluded? It had to consolidate some new agreement between the Serbian King and Despot Shishman. It is clear from the source that Mihail Shishman married the Serbian princess while his father was still alive. Hence, it happened before 1313, when Mihail was mentioned in a Venetian document

⁵⁶ About Anna/Neda's names see V. Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda*, 618, note 8: Most sources – Serbian, Dubrovnik and Neapolitan – call this daughter of Milutin and wife of Mihail Shishman Ana or Anna. The name Neda is mentioned in one document of 1497 – S. Ristić, *Dečanski spomenici*, Beograd 1864, 20. „Neda or Dominica” are the names used by Mauro Orbini in *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Historia di Don Mauro Orbini rauseo abbate Melitense, In Pesaro 1601, 465.

⁵⁷ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 119.

as the sole ruler of Vidin.⁵⁸ We can further specify the latest date for the marriage of Mihail and Anna/Neda by referring it to the information on Milutin's negotiations with Charles de Valois, which were mentioned above. They were held in 1308⁵⁹ and in connection with the agreement the rulers discussed a marriage of the *only* (according to the source) daughter of the Serbian King named Carica with Charles's son. For Carica to be "the only" daughter, the other daughter of Milutin and Elizabeth must have been married and away from her father's home.⁶⁰ This means that the marriage of Mihail and Anna/Neda could have been concluded in 1308 at the latest. The earliest possible date for this wedding is 1299 – the year in which Nogai died, thus putting an end to the vassal dependence of the Serbian King and despot Shishman of the Tatars.⁶¹ This change probably required clarification of the relations between Milutin and the Vidin potentate. So the marriage of Mihail Shishman and Anna/Neda must have been concluded between 1299 and 1308, but rather at the beginning of this period,⁶² soon after Milutin intermarried into the Palaeologus dynasty, followed by a rift in the relations between the Serbian King and his brother Dragutin. It was then that there was a serious reason to settle relations with the Principality of Vidin through such a politically arranged marriage. Assuming the marriage was concluded between 1299 and 1300, Anna/Neda must have been six or seven years old at most on her wedding day if her parents' marriage dates from 1292 and Anna/Neda as their first daughter was born in 1293 at the earliest.⁶³ The story of Milutin's marriages shows that the princesses' fragile age was not particularly disturbing for medieval rulers. Therefore, we cannot believe that Anna/Neda's youth could be an obstacle. If she was seven years old at the time of her marriage, the Serbian woman was

---

⁵⁸ Венециански документи за историята на България и българите от XII до XV век, изд. В. Гюзелев, София 2001, 59; П. Ников, *История на Видинското Княжество*, 90.

⁵⁹ L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe*, 130.

⁶⁰ А. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани*, 41 нап. 44.

⁶¹ Cf. Н. Илиев, *Малолетен ли е бил Иван Стефан през 1330 г.*, Исторически преглед 6 (1989) 52 who dates the marriage to 1300–1302.

⁶² А. Узелац (*О српској принцези и бугарској царици Ани*, 41) dates the marriage to the first decade of the 14th century.

⁶³ Cf. V. Gjuzeev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda*, 618, the author states that Anna/Neda was Milutin and Elizabeth's daughter, Elizabeth being the King's first wife and accordingly the princess' date of birth is referred to 1277. Unfortunately, there are no arguments to justify the dating. Cf. also С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, 206, 211, where the scholar insists that Anna was born by Milutin's first wife – the Serbian woman called Elena or Ana.

able to give birth to Ivan Stefan⁶⁴, the first (it is supposed) of her four sons by Mihail Shishman, at the age of twelve or thirteen at the earliest, that is, about 1305–1306.⁶⁵

It is not known whose initiative for this diplomatic marriage was. It has been suggested that Shishman was the one who wanted to become a vassal of Milutin after he could no longer rely on Nogai's support, and in Turnovo after the death of Tsar Smilets at the end of 1298 there was a struggle for the throne between the late Tsar's widow and his brothers Radoslav and Voysil, which eventually ended with the ascension of Theodore Svetoslav to the throne.⁶⁶ Archbishop Danilo says that it was Shishman who *begged* Milutin to become one of his *beloved*, but this relates to the negotiations that led to the agreement which was cemented with Shishman's marriage with the daughter of Serbian župan Dragoš. In regard to the marriage which allied the Serbian King with Shishman's son Mihail, there are no sources by which to judge whose initiative it was. Milutin, facing a strong opposition in the face of his brother Stefan Uroš Dragutin and his mother Elena,⁶⁷ also benefited from the rapprochement with the Vidin Despotate and therefore it is equally possible that he proposed the kinship. On the other hand, Shishman, without the support of the Tatars, was hardly a serious threat to Serbia, while Milutin's troops instilled fear even with the Byzantine Emperor. Moreover, at the same time, Theodore Svetoslav ascended to the throne in Turnovo, after having won the favour of the new Tartar ruler, Toktu. Shishman could hardly have known what to expect from the new Tsar in Turnovo, and uncertainty over the unknown future could have made him look for rapprochement with Milutin. Obviously, both sides benefited from the kinship, although it is unclear on whose initiative it had been implemented.

It is also unclear who gained greater benefits from this marriage. Scholars, especially in older days, insist that Vidin was dependent on Milutin. This statement, however, is not based on concrete evidence which shows that the Serbs benefited in any way from this dependence, but only on the fact that Milutin became a relative by marriage to Shishman and Mihail, at a time when the Serbian King was undoubtedly the dominant political power in the Balkans.

⁶⁴ И. Божилов, *Фамилията*, 139–142.

⁶⁵ Cf. П. Мутафчиев, *История на българския народ*, т. 2, София 1943, 242; А. Бурмов, *История на България през време на Шишмановци (1323–1396)*, Свезка 2, ГСУ-ИФФ 43 (1947) 269; И. Божилов, *Фамилията*, 139, who suggests that Ivan Stefan was born at the very beginning of the century.

⁶⁶ Н. Илиев, *Малолетен ли е бил Иван Стефан през 1330 г.*, 51.

⁶⁷ А. Узелац, *О српској принцези*, 41.

From the “Life of Stefan Dečanski”, written by Danilo’s Continuator, it is clear that Milutin and Mihail Shishman had very close relations until the death of the Serbian King in 1321.⁶⁸ There is no evidence to suggest that these relations were unequal, i.e. that Mihail was politically dependent on Milutin. Moreover, over the years the Vidin ruler established himself as an authoritative international figure, which is evident from a 1313 list of the rulers who maintained friendly relationships with Venice, where Mihail was titled the *despot of Bulgaria and lord of Vidin* and was ranked higher than the doge of Venice. There is even a direct, albeit later, piece of evidence that points to the existence of an equal alliance. It is found in Peyatovicski’s 16th century genealogical text, which mentions that shortly before his death, Milutin named his son Constantine as his successor, and then sent him to the Bulgarians and the Greeks to hire an army for an impending war.⁶⁹ In all likelihood, *Bulgarians* refer here to the Vidin Despotate.⁷⁰ Moreover, the negotiations must have been led directly with Mihail, because if we judge by Mihail Shishman’s title of a despot, given to him most probably by Theodore Svetoslav,⁷¹ he had arranged his relations with Turnovo, and the Vidin region was once again a part of the Tsardom.⁷² If Constantine had to hire an army, then Mihail Shishman was not obliged because of some political dependence on Raška to provide a military contingent to Milutin. This is confirmed by the fact that Bulgarians and Greeks are placed under a common denominator. In other words, the marriage of Mihail Shishman and Anna/Neda sealed a political agreement signed by equal partners. Only a decade later, when Mihail Shishman died, already as Tsar Mihail III Asen, in the battle of Velbuzhd in 1330, Serbia led by Stefan Dečanski (1322–1331) attempted to take advantage of the marriage concluded thirty years earlier and dissolved in 1324,⁷³ by imposing on the suddenly

⁶⁸ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 180; П. Ников, *История на Видинското Княжество*, 103–104.

⁶⁹ Л. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 49; П. Ангелов, *Болгарская история в сербских родословных текстах и летописях (IX–XIV вв.)*, *Paleobulgarica* 2 (1981) 27.

⁷⁰ П. Ангелов, *op. cit.*, 27.

⁷¹ И. Божилов, *Фамилијата*, 120.

⁷² According to И. Божилов, *op. cit.*, 119–120 Vidin was an apanage given to Shishman on the occasion of his marriage to Asen’s descendant, and Mihail received the despot title and the Vidin apanage from his cousin Theodore Svetoslav.

⁷³ For the second marriage of Michael III Shishman Asen with the widow of Theodore Svetoslav – Byzantine Teodora see S. Georgieva, *Marital unions as a tool of diplomacy between Bulgaria and Byzantium from 1280 to 1396*, *Bulgaria Mediaevalis* 4–5 (2013–2014) 467–468.

vacated Turnovo throne Anna/Neda and her son Ivan Stefan. However, they managed to remain in power for only a few months, which could not be considered a significant success of Serbian diplomacy. In other words, we can conclude that the marriage of Mihail Shishman and Anna/Neda was a successful move for the marital diplomacy of both countries at the time of its conclusion and the political alliance cemented with it lasted until the community of interests that generated it existed. Mihail strengthened his self-esteem and built authority under the patronage of his father-in-law, and the Serbian King could focus his attention on fighting his brother Dragutin without worrying that the Principality of Vidin, adjacent to the possessions of both Serbian rulers, could pass on the side of Dragutin.

Two more episodes from the history of Bulgarian-Serbian marital diplomacy are related to the time around the very end of the 13th century – a proposal for personal union between the two countries based on the marriage between Serbian King Milutin and the widow of Tsar Smilets⁷⁴ and the marriage of Stefan, the son of Milutin and the future Serbian King, with Theodora, the daughter of Smilets. The first of these episodes took place during the winter and early spring of 1299, when Stefan Uroš II Milutin and Andronicus II led the alliance negotiations, cemented with the marriage between the Serbian King and Simonis, the five-year-old daughter of the Byzantine Emperor. At that time the rule over the Tsardom of Turnovo was in the hands of the widow of Tsar Smilets, who died in November 1298. We learn about these events from a detailed letter-report by Theodore Metochites, who headed Andronicus II's envoy and was in charge of conducting negotiations for the final arrangement of the conditions for the marriage between Milutin and the Byzantine princess. A complicated diplomatic battle began, involving two other embassies – one from Thessaly and the other from Bulgaria. Each of the three embassies tried to attract Milutin as an ally and offered him an inter-dynastic marriage. The main purpose of both the Thessalian and the Bulgarian envoys according to Metochites was to thwart the alliance between Serbia and Byzantium. In this intense competition, in which Byzantium emerged as the main rival with the suggestion to marry the Serbian King into the Emperor's family by marriage to a porphyrogene princess, the Bulgarian tsaritsa could only hope for success if she offered Milutin something equal or even better. And she proposed herself together with the Tsardom. This is the only way to interpret the words of Theodore Metochites, who wrote in his letter the following: *She [the widow of Smilets] is trying to win the marriage for herself*

⁷⁴ П. Ангелов, *Проекти за българо-сръбска държава през Средновековието*, Минало 2 (2004) 14–17.

*by destroying our vows and settlements. She keeps giving promises and then praises the Bulgarian Tsardom to which she is the ruler and which he [Milutin] will have through her.*⁷⁵

The anti-Byzantine direction of this proposal cannot be denied, but the quest to thwart the Serbian-Byzantine rapprochement was hardly the only reason why the tsaritsa offered her hand to the Serbian King. It should not be forgotten that the negotiations took place only a few months after the death of King Smilets, and the fact that they were led on behalf of his widow shows that, for one reason or another, she had taken the control over the Tsardom. It is clear from the sources that she relied on the help and support of her son-in-law Eltimir, the brother of Tsar Georgi I Terter, about whom Metochites wrote in his letter of March 1299 saying that he had recently returned from abroad and married the *beloved daughter* of the tsaritsa.⁷⁶ Whether this marriage was concluded at the end of the reign of Smilets⁷⁷ or after his death, the important thing is that the Tsar's widow managed to secure the loyalty and support of her son-in-law in a very complex situation. On the one hand, judging by the fact that, a little later, Smilets' brothers – Radoslav and Voysil laid claims to the Turnovo throne, the widowed tsaritsa was pressed by a strong internal opposition.⁷⁸ On the other hand, the internecine war among the Tatars gave hope that the Tsardom would be able to free itself from its vassal dependence on Nogai,⁷⁹ at the same time, however, this could not happen if Bulgaria was in a political isolation and could not rely on allies among its neighbours. And the position of the Bulgarian diplomats during the negotiations with Milutin shows that the tsaritsa, although a Byzantine and even a close relative of

---

⁷⁵ K. Sathas, *Biblioteca graeca medii aevi*, I, Venetiae 1872, 148–153; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe*, 116; Bulgarian translation in *Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви*, т. 1, ed. В. Гюзелев, София 1994, 118.

⁷⁶ K. Sathas, *Biblioteca graeca medii aevi*, I, 148–153; L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe*, 116; П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, 90–91 and a later publication of the same translation in *Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви*, 118.

⁷⁷ Metochites' letter leaves the impression that the marriage was designed by the widowed tsaritsa, but Pachymeres defines Eltimir as "Smilets's son-in-law" and not as "Smilets wife's son-in-law" – Georgius Pachymeres, *op. cit.*, XXIV/4, 611–610 (ГИБИ, 10, 200).

⁷⁸ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България*, 542; К. Кръстев, *Българското царство*, 161–162.

⁷⁹ А. Узелац, *Под сенком пса*, 228.

Andronicus II (she was his cousin) perceived Byzantium as an adversary rather than an ally. These circumstances are the likely explanation for the impressive move of the ruling widow on the front of marital diplomacy with Serbia. However, it did not prove to be impressive enough for Milutin.

The King was listening carefully to the Byzantine and Bulgarian envoys, even forcing them to appear before him at the same time, apparently to fuel competition between them in order to maximize his benefits. Finally, however, he chose to get into kinship with the Byzantine Emperor instead of marrying the Turnovo tsaritsa. Why? The marriage to the tsaritsa would have given him a royal title; the territory of Turnovo Tsardom was much larger than the lands in Macedonia which the marriage to Simonis would bring him. Yet he preferred the hand of the five-year-old Byzantine princess. Did he judge that he had no potential to hold and protect such a large territory in a confrontation with Byzantium and the Tatars, and he seemed to have expected a confrontation with his brother Dragutin, who had previously given him power over Serbia under the conditions that Milutin had no intention of fulfilling? Was he blinded by the glamour that his kinship with the Byzantine Emperor promised? By creating an Orthodox commonwealth, Byzantium succeeded in imposing on the minds of a number of nations in Eastern Europe the thought of the superiority of the Byzantines, the unattainability and holiness of the Byzantine Emperor standing at the top of the hierarchical pyramid. Below him were all other members of the imaginary family of rulers, to whom the Byzantine Emperor was *pater familias*.⁸⁰ In this situation, the kinship with the Basileus for each Orthodox ruler meant approaching the unattainable peak. The marriage to a Byzantine princess raised her husband's authority and provided him with the political support of the Empire.⁸¹ Pachymeres' account shows Milutin becoming more cooperative when he realized that the Emperor had decided to give him as wife not the Emperor's sister Eudokia as the original plan was, but his own daughter.⁸² No matter how hard the envoys of the Bulgarian tsaritsa tried to persuade the Serbian King that Byzantium was already an unreliable and hopeless ally, since its lands in Thrace were devastated by Tatars and its

⁸⁰ F. Dölger, *Die Familie der Könige*, Historisches Jahrbuch (1940) 397–420; Ф. Дьолгер, *Средновековното "смейство на владетелите и народите" и българския владетел*, Списание на БАН 32 (1943) 181–222; G. Ostrogorski, *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, The Slavonic and East European Review 84 (1956) 1–14.

⁸¹ М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 124.

⁸² Georgius Pachymeres, *op. cit.*, CFHB, XXIV/3, 303₂₆₋₂₈; ГИБИ, 10, 192.

provinces in the East,⁸³ i.e. in Asia Minor – by Turks, Milutin apparently remained determined to become the son-in-law of the Emperor.

Another circumstance may have contributed to this decision, but its existence is not an undisputed fact in historical science. This is the hypothetical son of Tsar Smilets. None of the sources devoted to the political history of the Middle Ages in the Balkans contain information about the existence of a direct heir to Smilets. Theodore Metochites, who spent months in obligatory communion with the Bulgarian envoys, does not mention a word from which it can be seen that the tsaritsa acted in the negotiations as the regent of the young son of the deceased Tsar. George Pachymeres, the author of the main source of the epoch, also does not talk anywhere about Smilets' son, though he knows very well Smilets' wife and her role in the events between the 13th and the 14th century. The evidence that caused the appearance of the controversial figure of the so-called Tsar Ivan IV Smilets in Bulgarian history is found in the typicon of the Constantinople monastery St. Virgin Mary of Good Hope, whose donor was Theodora, nun Theodoulla – a sister of the Bulgarian tsaritsa, wife of Smilets. Two passages from this document mention a person, defined once as *my beloved nephew, kurios [lord] John Comnen Duka Angel Vrana Palaeologus, son of the high despina of the Bulgarians, called before God and the Schema monk Joasaph*, and the second time as *my beloved nephew, son of the high despina of the Bulgarians, kurios John Palaeologus Angel Vrana, called before God and the Schema, monk Joasaf*.⁸⁴ There is no doubt that the John mentioned in the typicon is a son of the Byzantine princess, married to Smilets. But was he a son of Smilets?⁸⁵ Both times John is mentioned by his mother's names, as the son of the despina of the Bulgarians, but not as a son of the Tsar of the Bulgarians, nor is he titled a tsar – a title he should have had if he had inherited his father on the throne and ruled the Tsardom from the end of 1298 until the ascension of Theodore Svetoslav in 1300. The arguments adduced above inevitably cast doubt on the royal origin of John.

---

⁸³ K. Sathas, *Biblioteca graeca medii aevi*, I, Venetiae 1872, 148–153; П. Ников, *Татаробългарски отношения*, 92–93.

⁸⁴ H. Delehaye, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921, 141–142; И. Божилов, *Бележки върху българската история през 13 век*, Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 78–79.

⁸⁵ A categorical positive answer to this question is given by И. Божилов, *op. cit.*, 78–80. A categorical negative answer to the same question is given by К. Кръстев, *Имало ли е български цар Йоан IV „Смилец“?*, *Paleobulgaria* XXXIV, 1 (2010) 55–60.

This suspicion is further fuelled by the information on the tsaritsa's activity after she was overthrown. Having lost the opportunity to create, together with Milutin, a realm to rival Byzantium, Smilets' widow rebuilt the relations with the empire that fitted her origin. She used her family ties with Emperor Andronicus II to unite the interests of Eltimir and Constantinople. Andronicus II relied on her to win her son-in-law against Tsar Theodore Svetoslav.⁸⁶ Thus Smilets' widow is represented by Pachymeres as an intermediary in the relationship between Eltimir and Byzantium. If she had a son from Smilets, it seems strange that this ambitious woman, as she is depicted by Theodore Metochites, after being deprived of the throne, did not assert her son's legitimate rights to the Turnovo throne but put her energy in defence of the interests of Eltimir, who was only her son-in-law, and should be far behind her son. John's behaviour also raises doubts over the existence of a legitimate successor to Smilets: this John bears his mother's names, does not claim the Bulgarian throne, and the empire makes no attempt to use him as a claimant to the power in Turnovo.⁸⁷

The earliest possible date of birth of the Byzantine princess, who became despina of the Bulgarians in 1292, was 1263, as she was the fourth child of her parents who married in 1259. If she was born so early, she could have been twelve or thirteen years old when she married and had a son before her marriage to Smilets, which dates from 1278/79 at the earliest. She could have been widowed or divorced recently after her first wedding, and her marriage to Smilets could have been second to her. If she was born later, then it would have been possible to re-marry after 1305 when her traces in the sources were lost, and she may have given birth to John some time after returning to Byzantium. It is a fact that there is no evidence of a marriage of hers after Smilets' death,⁸⁸ but absence of evidence is not evidence of absence.⁸⁹ However, there are sufficient arguments to hypothesize that John was not the son of Smilets. Then, in 1299, his widow must have negotiated with Milutin on her own as a sole ruler. In that case, we could admire the breadth of her political thought that outlined the boundaries of a powerful unified realm of two ethnically close nations which could compete with Byzantium and become a

⁸⁶ Georgius Pachymeres, *op. cit.*, CFHB, XXIV/4, 608–611.

⁸⁷ И. Божилов, *Бележки*, 80.

⁸⁸ See the opposite opinion in К. Кръстев, *Имало ли е цар Йоан IV*, 57–58. See my arguments against this opinion in S. Georgieva, *Marital unions as a tool of diplomacy*, 461–462.

⁸⁹ Such *argumentum ex silentio* is given by И. Божилов, *Бележки*, 79 and by S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, *Byzantinobulgarica* 9 (1994) 189.

dominant factor in the European Southeast. This is the view of a person free from the responsibility to keep the identity of the Bulgarians or to take into account their history of a nation with an independent state. The aim is for the tsaritsa to have as much power and secure support that the widow evidently saw in the face of Stefan Uroš II Milutin. The Serbian King, however, refused to marry the Turnovo tsaritsa, apparently seeing in her plan more flaws than advantages compared to what Byzantium offered him.

On the other hand, in the present state of the sources, we cannot categorically reject the possibility that John Duka Angel Vrana Palaeologus was the son of Smilets, but for some reason completely distanced himself from his past and returned to the roots of his mother, merging with the high Byzantine aristocracy, remaining far from political life. If that is true, we must assume that in 1299 his mother led the negotiations with the Serbian King from the position of the regent of Smilets' minor heir. In this case, there are two possibilities. The first possibility is that the queen had betrayed her son's interests and completely selfishly sought a glamorous future for herself, offering Milutin the Bulgarian crown without conditions.⁹⁰ The other one, which sounds more natural to me, is that the mother protected the interests of her son and offered her hand and the Tsar's crown to Milutin, provided that after his death the Tsardom of Turnovo would be inherited by her son. Such a condition meant that the proposed unity would have brought the Serbian King more problems than benefits, for in practice he had to take upon himself the regency of John⁹¹ and to endeavour to defend a realm that was not in a flourishing state and would not even remain for his offspring. Until a source appears to prove conclusively the credibility of one of the hypotheses, they both have the right to exist. In both cases, however, this marriage initiative of the Bulgarian royal court ended in failure due to the strong competition of the marriage with the Byzantine princess born in purple, offered to Stefan Uroš II Milutin by Byzantium.

In order to complete the list of marital agreements that are part of the Bulgarian-Serbian marital diplomacy in the period of the end of the 13th and the beginning of the 14th century, we must examine one more marriage – the one between Milutin's son Stefan, future King Stefan Dečanski and Theodora, the daughter of King Smilets. There are several hypotheses for this marriage, too. This time they are related to the date of its conclusion. The earliest assumption

---

⁹⁰ This is what happened according to K. Krastev; see K. Кръстев, *Имало ли е цар Йоан IV*, 57.

⁹¹ А. Узелац, *Под сенком пса*, 229.

dates the marriage to 1298, before Smilets' death.⁹² The main argument of this hypothesis is the claim that Danilo speaks of Smilets as the then Bulgarian ruler. Hence, it is concluded that the marriage was contracted in order to confirm the peaceful relations between the two states under the "new" ruler.⁹³ In "Stefan Uroš II's Life", however, Danilo only says that Milutin married his son to *the daughter of the Bulgarian Tsar, called Smilets*. By this definition, the author may simply have indicated the origin of the King's daughter-in-law, and the expression used does not necessarily mean that the ruler in question reigned at the time. Moreover, if the marriage could be dated to 1292, or soon after, it would be possible to explain Milutin's wish to get into kinship with Tsar Smilets, who then replaced Georgi I Terter on the throne, and it would be quite normal for Milutin to seek to confirm the peaceful and allied relations from the time of Terter with the new ruler. In 1292, however, to avoid an invasion of Nogai's troops, Milutin was compelled to recognize himself as his vassal, and to send his son Stefan and several prominent boyars as hostages to the Tatar ruler. Stefan managed to return shortly before the start of the internecine wars among the Tatars, which led to Nogai's death.⁹⁴ Therefore, the marriage can be dated to 1297–1298 at the earliest, but then Smilets was no longer the "new" ruler of the Tsardom.

The other hypothesis dates the marriage to 1299–1300, based on the argument that Stefan Dečanski was able to escape from the Tatars only after 1299 when Nogai died and the internecine wars began, creating favourable conditions for the Prince to escape.⁹⁵ In fact, the internecine wars began earlier – as early as 1297, and Danilo's Continuator testified that Stefan had managed to return to his homeland before the wars broke out, noting that shortly after his return, the devil decided to have fun and put the Tartars to ruin,⁹⁶ i.e. Stefan must have run away in 1298.

---

⁹² В. Мошин, *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, 179–181; Х. Коларов, *Българо-сръбските отношения при Тертеровци*, 220; П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава*, 109; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България*, 541; П. Ангелов, *Проекти за българо-сръбска държава през Средновековието*, 17; К. Кръстев, *Българското царство*, 154.

⁹³ П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава*, 109.

⁹⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 122.

⁹⁵ К. Лиречек, *История*, 330.

⁹⁶ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 122.

The third hypothesis dates the marriage in question to 1305–1306.⁹⁷ According to this assumption, the marriage of Stefan (Dečanski) and Theodora was one of the first measures to introduce Stefan into the possession of Zeta, which until 1306 was under the control of Queen Mother Elena. The marriage helped to legitimize Stefan's status because Theodora was the descendant of the Byzantine Palaeologus dynasty on the maternal line, and this would help him to establish himself as a legitimate heir to the throne. I have reservations about this hypothesis because Danilo presents the Bulgarian woman as the daughter of Tsar Smilets and not as a descendant of the Palaeologi, and the Archbishop was well acquainted with the politics and problems of Milutin. In addition, the author of the *vita* explicitly declares that he aims to describe everything worthy of praise in the life of this Serbian King. He would not have missed to note that Milutin had married his son to a descendant of the Palaeologi, which would give him the opportunity to emphasize that the King was not only a loving father but also a far-sighted and influential politician. Furthermore, Danilo writes that the marriage was concluded when the whole of the Kingdom of Serbia lived “quietly and uneventfully”, but after 1300 a long and lasting war with Dragutin began.

The latest date suggested for the marriage of Stefan (Dečanski) and Theodora is 1309–1310. The argument is that since Stefan and Theodora's first son was born in 1311, his parents' marriage must have been concluded a year or two before that.⁹⁸ This argument, however, is not particularly convincing because the appearance of children in the family does not follow a well-established program. Besides, we do not know at what age Stefan and Theodora were married. For Theodora, we can only assume that she was Smilets' younger daughter, because (again supposedly) first her sister was married to Eltimir, and the order of marriage usually followed the order of seniority. The year in which her parents were married – 1282⁹⁹ is hypothetical, too. Even if these hypotheses correspond to the truth, we can only conclude that Theodora was

---

⁹⁷ X. Матанов, *Нови седения за родственици на деспот Алдимир (Елтимир)*, Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски 1 (1987) 107–113; А. Узелац, Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 601–602; А. Узелац, *Под сенком пса*, 211; С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13 века*, 338–339.

⁹⁸ П. Ников, *Татаробългарски отношения*, 27–28; В. Златарски, *Българо-сръбските политически отношения в миналото*, Българска историческа библиотека 3/2 (1930) 90.

⁹⁹ For details see S. Georgieva, *Marital unions as a tool of diplomacy*, 453–455.

born somewhere in the wide range from 1284 to 1298 when her father died. For Stefan's date of birth there are some clues in the sources, but that does not mean that we can tell without hesitation exactly how old he was when he married Theodora. Most researchers claim that he was born in 1275 based on information from Gregoras, according to which at the time of his second marriage (i.e. 1325¹⁰⁰) Stefan Dečanski was fifty years old.¹⁰¹ It is not clear, however, whether Gregoras used the word to indicate the exact age of the King or exaggerated his years to emphasize how old he was when compared to his 12-year-old wife, Maria Palaeologus, from whom *he immediately began to have children*.¹⁰² Archbishop Danilo defines Stefan when he returns from the Tatars as a "teenager", meaning a young man aged between 12 and 20. Stefan must have been born in 1281 at the latest, because in 1282 his father married a Princess of Thessaly, with whom he divorced very soon without having any children with her. Then, in 1284, he married Anna Terter, who was only five years old and could not have had a teenage son in 1298. It turns out that Gregoras' age expression is quite close to the truth even if he rounded the years of the Serbian King to a larger integer. The conclusion that can be drawn is that in 1298, and even more so in 1309, Stefan was of age that allowed him to have children. However, the age of the husband is not the only factor determining the appearance of children, so the birth of Stefan Dušan in 1311¹⁰³ still does not seem to be a particularly convincing argument to date his parents' marriage in 1309.

There is logic also in the objection that in 1309, Milutin would have no political advantage to get into kinship with the overthrown and persecuted family of Smilets,¹⁰⁴ and the marital diplomacy of this ruler shows that in general he used marriages as a means to solve the pressing problems of foreign political nature. An interesting explanation for the birth of Dušan towards the end of the first decade of the 14th century is suggested by M. Purković.¹⁰⁵

¹⁰⁰ С. Пириватрић, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Споменица академика Сима Тирковића, Београд 2011, 342–343.

¹⁰¹ Nicephorus Gregoras *Byzantina historia*, I, 456.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Other researchers date Stefan Dušan's date of birth to about 1308–1309 г. Cf. К. Јиречек, *Историја Срба*, 352, according to him Dušan was born in "about 1308", according to М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Београд 1996, 57 and С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13 века*, 339 – about 1309.

¹⁰⁴ П. Ангелов, *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина*, 109; П. Ангелов, *Българската средновековна дипломация*, 156.

¹⁰⁵ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 56–57.

According to him, Dušan's mother – Theodora and the Bulgarian princess, married to Stefan Dečanski at the end of the 13th century, are not the same person. Such a possibility exists, as the source which mentions the name Theodora, namely the 1346 charter of Stefan Dušan,¹⁰⁶ represents this woman only as the mother of the Serbian ruler. There is nothing in the document about her origin. The scholars associate Dušan's mother with his father, Stefan Dečanski, who is known to have married a Bulgarian princess and hence the identification of this Bulgarian princess with Theodora. However, this may not be true if Stefan Dečanski had another marriage after the Bulgarian princess and before the marriage with Byzantine woman Maria Palaeologina from 1325, for which there are undisputable data. This is precisely what M. Purković points out as a possibility. The Serbian scientist argued his opinion with evidence from the anonymous "Description of Eastern Europe" written in 1310, whose author claims that Milutin gave his illegitimate son (Stefan Dečanski) two women.¹⁰⁷ Hence Purković concludes that by the time of the creation of the "Description of Eastern Europe", Stefan Dečanski had already had two marriages – the first with a Bulgarian lady and the second with Theodora, of whose origin nothing is known. This hypothesis, if true, would question the name of Smilets' daughter, married to Stefan Dečanski, and would strike off the hypothesis of the latest date of her marriage to the Serbian prince.

From what has been said so far, the hypothesis that Milutin, having decided to conclude an alliance with Byzantium and marry Simonis, and thus rejected the proposal of Smilets' widow, found a way to soften his refusal and in turn proposed to the Bulgarians to get into kinship with them with the marriage of his son Stefan (Dečanski) and the younger daughter of Smilets.¹⁰⁸

---

¹⁰⁶ С. Новаковић, *Хрисовуља Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик 9 (1891) 6.

¹⁰⁷ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 126. The author of this work is undoubtedly well-informed and reliable as a source of information, but in this sentence that speaks of Milutin's polygamy and his even giving to his bastard two women and to his daughter two men, it seems that not the facts, but the hyperbole was the main driving motif. Purković himself fails to accept all the information in this sentence as true because he does not pay attention to the anonymous author's statement that Milutin's daughter (the medieval writer knows only Carica) was married twice and confidently states that Carica never got married – М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањина*, 55.

¹⁰⁸ Р. Грујић, *Краљица Теодора, мати цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва I, 2 (1926) 18–19 <http://www.scribd.com/doc/36621487/Kraljica-Teodora-Mati-Cara-Dusana#scribd> (15. 03. 2016); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи XXXII (LII), XLI, 4 (1979) 12–13; J. Fine, *The late medieval Balkans*;

And this happened in the same 1299 year when Milutin married Simonis, and the life in Milutin's state was "quiet and uneventful", thanks to the peace with Byzantium; the internecine war among the Tatars, which took the edge off the Golden Horde, and the war between Milutin and Dragutin had not yet started. With this marriage, the Serbian King preserved his good neighbourly relations with the Tsardom of Turnovo, and the ruling widow, though she failed to prevent the conclusion of the Serbian-Byzantine alliance, nevertheless secured the support of the King who became her kinsman by her daughter's marriage.

The kinship with Stefan Uroš II Milutin, however, did not help the tsaritsa and her son-in-law Eltimir, when a few months later Theodore Svetoslav and Chaka, his brother-in-law and son of the slaughtered Nogai, entered Turnovo at the head of Tartar troops. The Serbian King did not come to the aid of his new relative, which shows that the power of kinship relations cannot be compared to the power of political interests, and Milutin's interests clearly contradicted his kinship loyalty to the widow of Smilets.

In conclusion, it should be noted that the Bulgarian-Serbian political marriages concluded between the end of the 13th and the beginning of the 14th century are indicative of the balance of power between the two countries at that time. Milutin took the royal crown in 1282 under extraordinary circumstances. His elder brother, Stefan Dragutin, who became King after he had dethroned his father, broke his leg when he fell off a horse. According to Danilo, Stefan accepted this as God's punishment for rebelling against his father, and in his repentance he summoned his younger brother, Milutin, to the place called Deževa, and "presented him with" the power.¹⁰⁹ Researchers interpret this account in the sense that Stefan Dragutin's trauma deteriorated to such an extent that his ability to govern the state was called in question. A council in Deževa was summoned, where Dragutin gave the crown to Milutin. According to Pachymeres, a contemporary and witness of the events, the elder brother retained enough land for himself and relinquished the crown to his brother under the condition of *keeping it after his death for his children*.¹¹⁰ In other words, if we believe Pachymeres, Milutin received political power over Raška until Dragutin's death, and then he had to hand it over to his nephews. Until 1299, the two brothers were in good relations and helped each other. Stefan Dragutin maintained a close relationship with Hungary, where his father-in-law and suzerain ruled, and Milutin pursued an active anti-Byzantine

---

a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest, Michigan 2009, 226–227.

¹⁰⁹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 25–27.

¹¹⁰ ГИБИ, 10, 192.

policy and expanded its territory to the detriment of Byzantine lands in northern Macedonia. Thus, the Serbian kingdom, de facto ruled by both brothers, gained political power and authority and gradually became a dominant force on the Balkan Peninsula. A favourable factor was the long-standing political crisis in the Tsardom of Turnovo, torn apart by separatism fuelled by the weak central power, and pressed by the Tatar suzerainty. Byzantium also had no power to oppose the strengthening of Serbia due to the Tatar invasions in Thrace and the Turks' invasions in Asia Minor. The first Bulgarian-Serbian marriage, concluded under the dictate of Milutin in 1284 was in line with the plans of the Serbian King to impose his power in Macedonia, pushing Byzantium out. The marriage to Anna Terter aimed to break the Bulgarian-Byzantine alliance, concluded several months earlier, and to provide Raška if not with the support of the Turnovo Tsardom, then at least with neutrality in the upcoming conquest of Milutin to the south. Shishman's marriage to the daughter of grand župan Dragoš from 1292 was concluded under the dictate of Milutin, but was the onset of a long, peaceful and loyal relationship between Raška and Vidin, which became also kinship relations with the marriage of Milutin's daughter Anna/Neda with Shishman's son Mihail. The good relations between the Vidin rulers and the Serbian King were preserved to the end of the period, as Milutin, judging by the words of Danilo, preferred to impose his influence by patronage, not by supremacy. And if at first this behaviour was probably due to the fear of Nogai, who stood behind his vassal Shishman, then, after the internecine war in the Golden Horde and Nogai's death, the coercion disappeared, but good relations remained, which should be attributed to the political decisions of Milutin. This Serbian King, though aspiring to territorial expansion of his kingdom, preferred to do it at the expense of Byzantium, and he never undertook unprovoked military action against either Vidin or Turnovo. While fighting with Byzantium, he sought to maintain a reliable alliance with the Bulgarians along his eastern border because of his conquest plans in Macedonia.

In 1298, however, Milutin suddenly changed his long-standing active hostile policy towards Byzantium and responded favourably to the Empire's suggestions for peace and alliance. Negotiations prolonged and in March 1299 the Serbian King began to become impatient. Meanwhile, he renewed his allied relations with Vidin through the marriage of his daughter Anna/Neda with Mihail Shishman. Together with the union with Byzantium, the King got into kinship with the Tsardom of Turnovo, marrying his son Stefan to the daughter of the ruling widow of Tsar Smilets. Three alliances, cemented with three marriages, were concluded almost at the same time. Soon after, the war between Milutin and his older brother Dragutin broke out. Following

Pachymeres' narrative, most researchers claim that the union with Byzantium and Milutin's marriage to princess Simonis is the cause of the war between the two brothers. According to Pachymeres, Dragutin suspected that he was *in jeopardy, since his brother naturally arrogated himself much more than before and therefore hastened to prepare his troops immediately*.¹¹¹ However, events show that it was rather the opposite. Milutin's diplomatic activity in 1298 and early 1299 seems like preparation in anticipation of an impending war, and the threat obviously did not come either from the east or from the south, because Milutin sought alliance with his eastern and southern neighbours. The outbreak of the war with Dragutin shows that the expected hostilities came from the northwest. Many researchers associate the Serbian internecine war with the Deževa agreement. Unfortunately, no documents for this agreement have been preserved, and we know only what Danilo and Pachymeres mentioned. Therefore, there is no clarity as to how exactly the conditions accepted by Milutin when taking power led to the war with Dragutin. The observations on the marital diplomacy of the Serbian King at the very end of the 13th century show that by 1299 Milutin expected the relations with his brother to worsen. This suggests that perhaps the condition under which Milutin received the crown in 1282 had to come into force that year but the King did not intend to comply with it. A possible logical explanation is that in that year Dragutin's firstborn son Vladislav became an adult, and Milutin had to hand over the power to him.¹¹² Of course, a question arises as to why in Deževa Dragutin did not ask his brother to become a regent of his son. Unfortunately there is no answer in the sources. It is also possible that Pachymeres faithfully reflected the original agreement between the two brothers and that Milutin indeed received the crown by the end of Dragutin's life, but in 1298 Dragutin demanded a change of that condition and the surrender of power to his son. It is doubtful that this happened on the occasion of Vladislav's coming of age, since in 1282¹¹³ the prince was depicted between his father and his mother in the fresco in the monastery of Đurđevi Stupovi (the pillars of St. George) as a child reaching in height to below the breast of his parents, i.e. Vladislav then was at least six years old. This means that at the end of the 1290s, he must have been at least 22 years of age – surely an adult even by the standards of our time, although there is no specific evidence of the age at which a Serbian prince was considered adult in the 13th century.

¹¹¹ Georgius Pachymeres, *op. cit.*, CFHB, XXIV/4, 315; ГИБИ, 10, 195.

¹¹² Cf. З. Ђончева, *Династически бракове*, 224.

¹¹³ С. Радјочић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 28; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 41.

However, from the point of view of the history of the Bulgarian-Serbian marital diplomacy of Milutin's time, this question is not essential. For the present study, it is important that during the period under review all political marriages were concluded on the initiative and/or under conditions dictated by the Serbian ruler. Only the project of marriage between Milutin and the widow of Smilets took place on the initiative of the Bulgarian side, but it failed, because Smilets' Turnovo Tsardom could not compare with the authority of Byzantium. Although the Bulgarian rulers were passive in the marital diplomacy, they benefited from the marriages because they cemented alliances which guaranteed that Milutin's conquest policy would not be directed eastward against the lands of the Tsardom. The preservation of already diminished territories cannot be said to be a particularly high goal, but the goals were determined by the current state of the power that the Bulgarian Tsardom of the end of the 13th century did not have because it was exhausted by internecine wars, separatism and Tatar hegemony.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер, Београд 2013. [*Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Т. Živković, V. Petrović, A. Uzelac, kritičko izdanje teksta na latinskom jeziku, prevod i filološka analiza Dragana Kunčer, Beograd 2013]
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V/3, ed. G. Fejer, Budae 1830.
- Del Guidice C., *Codice diplomatico di Carlo d'Angio*, I, Napoli 1863.
- Delehaye H., *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921.
- Georgius Pachymeres, *Relationes Historicas*, CFHB, XXIV/4, Paris 1999.
- Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita Sua*, ed. H. Grégoire, Byzantion 29–30 (1959/1960).
- Kancelarski i notarski spisi (Acta cancellariae et notariae annorum 1278–1301)*, ed. G. Čremošnik, Archiv Ragusini, Beograd 1932.
- Orbini Mauro, *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Historia di Don Mauro Orbini rauseo abbate Melitense, In Pesaro 1601.
- Theiner A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859.
- Венециански документи за историјата на Бугарија и бугарите од XII до XV век, изд. В. Гюзелев, Софија 2001. [*Venecianski dokumenti za istorijata na B`lgarija i b`lgarite ot XII do XV vek*, izd. V. Gjuzelev, Sofija 2001]
- Византиски извори за историју народа Југославије (ВИИЈ), VI, Београд 1986. [*Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (VIINJ)*, VI, Beograd 1986]
- Грчки извори за бугарската историја (ГИБИ), т. 10, Софија 1980. [*Gr`cki izvori za b`lgarskata istorija (GIBI)*, t. 10, Sofija 1980]
- Извори за средновековната историја на Бугарија (VII–XIV в.) в австриските ркописни сбирки и архиви, т. 1, ed. В. Гюзелев, Софија 1994. [*Izvori za srednovekovnata istorija na B`lgarija (VII–XIV v.) v avstrijskite r`kopisni sbirki i arhivi*, t. 1, ed. V. Gjuzelev, Sofija 1994]
- Новаковић С., *Хрисовуља Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик 9 (1891) 3–7 [Novaković S., *Hrisovulja Stefana Dušana grobu majke mu kraljice Theodore*, Spomenik 9 (1891) 3–7]
- Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927 [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sr. Karlovci 1927]

Литература – Secondary Works

- Dölger F., *Die Familie der Könige*, *Historisches Jahrbuch*, 1940, 397–420.
- Dujčev I., *Medioevo Bizantino-slavo*, I, Roma 1965.

- Fine J., *The late medieval Balkans; a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest*, Michigan 2009.
- Georgieva S., *Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy from 1185 to 1280*, Bulgaria Mediaevalis, 3 (2012) 431–452.
- Georgieva S., *Marital unions as a tool of diplomacy between Bulgaria and Byzantium from 1280 to 1396*, Bulgaria Mediaevalis 4–5 (2013–2014) 453–478.
- Georgieva S., *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, Byzantinobulgarica 9 (1995) 163–201.
- Gjuzelev V., *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277 – c. 1346)*, Зборник радова Византолошког института, L (2013) 617–627 [Zbornik radova Vizantološkog instituta L (2013) 617–627]
- Malamut E., *Les reines de Milutin*, Byzantinische Zeitschrift, 93/2 (2000) 496–507.
- Mavromatis L., *La fondation de l'empire serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978.
- Minieri-Riccio C., *Il regno di Carlo I d'Angio dal 2 gennaio 1281 al 31 dicembre 1283*, Archivio storico italiano IV (1870) 3–24.
- Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia*, vol. I, Ed. Ludovici Schopeni, Bonnae 1829.
- Ostrogorski G., *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, The Slavonic and East European Review 84 (1956) 1–14.
- Ristić S., *Dečanski spomenici*, Beograd 1864.
- Runciman S., *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, 214–227.
- Sathas K., *Biblioteca graeca medii aevi*, I, Venetiae 1872, 148–153
- Ангелов П., *Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300–1321)*, Etudes balkaniques 4 (1979) 108–117 [Angelov P., *Bolgaro-serbskie političeskie otnošenija v godu pravlenija carja Feodora Svjatoslava i korolja Stefana Milutina (1300–1321)*, Etudes balkaniques, 4 (1979) 108–117]
- Ангелов П., *Болгарская история в сербских родословных текстах и летописях (IX–XIV вв.)*, Paleobulgarica 2 (1981) 19–34 [Angelov P., *Bolgarskaja istorija v serbskih rodoslovnih tekstah i letopisjah (IX–XIV vv.)*, Paleobulgarica 2 (1981) 19–34]
- Ангелов П., *Българската средновековна дипломация*, София 1988. [Angelov P., *B'lgarskata srednovekovna diplomacija*, Sofija 1988]
- Ангелов П., *Проекти за българо-сръбска държава през Средновековието*, Минало 2 (2004) 14–18 [Angelov P., *Proekti za b'lgaro-sr'bska d'ržava prez Srednovekovieto*, Minalo 2 (2004) 14–18]
- Андреев Й., *Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на 13 век*, Исторически преглед 4 (1978) 59–74 [Andreev J., *Otnošenijata meždu B'lgarija i Neapolitanskoto kralstvo prez втората polovina na 13 vek*, Istoričeski pregled 4 (1978) 59–74]
- Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866 [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, ed. Ђ. Daničić, Zagreb 1866]

- Биярски И., И. Илиев, *Папа Николай IV и българите*, Исторически преглед 5–6 (1997) 159–187 [Biljarski I., I. Iliev, *Papa Nikolaj IV i b'lgarite*, Istoricheski pregled, 5–6 (1997) 159–187]
- Божилов И., *Бележки върху българската история през 13 век*, Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 78–81 [Božilov I., *Beležki v`rhu b'lgarskata istorija prez 13 vek*, B'lgarsko srednovekovie. B'lgaro-s`vetski sbornik v čest na 70-godišninata na prof. Ivan Dučev, Sofija 1980, 78–81]
- Божилов И., *Българите във Византийската империя*, София 1995. [Božilov I., *B'lgarite v`v Vizantijskata imperija*, Sofija 1995]
- Божилов И., В. Гюзелев, *История на България*, т. I, София 1999. [Božilov I., V. Gjuzeev, *Istorija na B'lgarija*, t. I, Sofija 1999]
- Божилов И., *Фамилията на Асеневи (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1985. [Božilov I., *Familijata na Asenevci (1186–1460). Genealogija i prosopografija*, Sofija 1985]
- Бурмов А., *История на България през време на Шишмановци (1323–1396)*, Свезка 2, ГСУ-ИФФ 43 (1947) [Burmov A., *Istorija na B'lgarija prez vreme na Šišmanovci (1323–1396)*, Svezka 2, GSU-IFF 43 (1947)]
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005. [Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005]
- Герасимов Т., *Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав*, Известия на българското историческо дружество 14–15 (1937) 109–116 [Gerasimov T., *Medni moneti na Georgi Terterij I i sina mu Todor Svetoslav*, Izvestija na b'lgarskoto istoričesko družestvo 14–15 (1937) 109–116]
- Грујић Р., *Краљица Теодора, мати цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва I, 2 (1926) 18–19 [Grujić R., *Kraljica Teodora, mati cara Dušana*, Glasnik Skopskog naučnog društva I, 2 (1926) 18–19] <http://www.scribd.com/doc/36621487/Kraljica-Teodora-Mati-Cara-Dusana#scribd> (15. 03. 2016)
- Гюзелев В., *Папството и българите през средновековието*, Пловдив 2009. [Gjuzeev V., *Papstvoto i b'lgarite prez srednovekovieto*, Plovdiv 2009]
- Дочев К., *Български средновековни монети XIII–XV в.*, Велико Търново 2003. [Dočev K., *B'lgarski srednovekovni moneti XIII–XV v.*, Veliko T'rnovo 2003]
- Дочев К., *Монети и парично обръщение в Търново (XII–XIV в.)*, Велико Търново 1992. [Dočev K., *Moneti i parično obr`štenie v T'rnovo (XII–XIV v.)*, Veliko T'rnovo 1992]
- Дьолгер Ф., *Средновековното “семејство на владетелите и народите” и българския владетел*, Списание на БАН, 32 (1943) 181–222 [D'olger F., *Srednovekovното “semejstvo na vladetelite i narodite” i b'lgarskija vladetel*, Spisanie na BAN, 32 (1943) 181–222]
- Златарски В., *Българо-сръбските политически отношения в миналото*, Българска историческа библиотека 3/2 (1930) [Zlatarski V., *B'lgaro-sr`bskite političeski otnošenija v minaloto*, B'lgarska istoričeska biblioteka 3/2 (1930)]

- Илиев Н., *Малолетен ли е бил Иван Стефан през 1330 г.*, Исторически преглед 6 (1989) 46–53 [Iliev N., *Maloleten li e bil Ivan Stefan prez 1330 g.*, Istoricheski pregled 6 (1989) 46–53]
- Йончева З., *Династически бракове и въпросът за престолонаследието в Сърбия, XII – началото на 14 век*, Studia Balkanika 25 (Sofia 2006) [Йончева З., *Династически бракове и въпросът за престолонаследието в Сърбија, 12 – началото на 14 век*, Studia Balkanika 25 (Sofia 2006)]
- Јиречек К., *Историја Срба*, Београд 1911. [Jireček K., *Istorija Srba*, Beograd 1911]
- Коларов Х., *Българо-сръбските отношения при Тертеровци (по сведения от „Животи краљева и архиепископа српских“)*, България в света от древността до наши дни, София 1979, 218–220 [Kolarov H., *B'lgaro-sr'bskite otnošenija pri Terterovci (po svedenija ot „Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih“)*, B'lgarija v sveta ot drevnostta do naši dni, Sofija 1979, 218–220]
- Косановић С., *Српске старине у Босни. Неколике биљешке*, Гласник Српског ученог друштва, 29 (1871) 158–188 [Kosanović S., *Srpske starine u Bosni. Nekolike bilješke*, Glasnik Srpskog učenog društva, 29 (1871) 158–188]
- Кръстев К., *Българското царство при династията на Тертеревци*, Пловдив 2011. [Kr'stev K., *B'lgarskoto carstvo pri dinastijata na Terterevci*, Plovdiv 2011]
- Кръстев К., *Имало ли е български цар Йоан IV „Смилец“?*, Paleobulgarica XXXIV, 1 (2010) 55–60 [Kr'stev K., *Imalo li e b'lgarski car Joan IV „Smilec“?*, Paleobulgarica XXXIV, 1 (2010) 55–60]
- Кръстев К., *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 649–657 [Kr'stev K., *S'dbata na b'lgarskata carkinja Anna Terter*, Tangra. Sbornik v čest na 70-godišninata na akad. Vasil Gjuzelev, Sofija 2006, 649–657]
- Ласкарис М., *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926 [Laskaris M., *Vizantijske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1926]
- Маловић М., *Стефан Дечански и Зета*, Историски записи XXXII (LII), XLI, 4 (1979) 5–69 [Malović M., *Stefan Dečanski i Zeta*, Istorijski zapisi XXXII (LII), XLI, 4 (1979) 5–69]
- Марјановић-Душанић С., *Свети краљ: култ Стефана Дечанског*, Београд 2007 [Marjanović-Dušanić S., *Sveti kralj: kult Stefana Dečanskog*, Beograd 2007]
- Матанов Х., *Нови седения за родственици на деспот Алдимир (Елтимир)*, Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ 1 (1987) 107–113 [Matanov H., *Novi sedenija za rodstvenici na despot Aldimir (Eltimir)*, Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kl. Ohridski“ 1 (1987) 107–113]
- Мишић С., *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 333–340 [Mišić S., *Srpsko-bugarski odnosi na kraju 13. veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 333–340]
- Мошин В., *Балканската дипломатија и династическите бракови на кралот Милутин*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. II, Скопје 1977, 89–213 [Mošin V., *Balkanskata diplomatija i dinastičesките brakovi na kralot Milutin*, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija, t. II, Skopje 1977, 89–213]

- Мутафчиев П., *История на българския народ*, т. 2, София 1943. [Mutafčiev P., *Istorija na b'lgarskija narod*, t. 2, Sofija 1943]
- Ников П., *История на Видинското Княжество до 1323 година*, ГСУ–ИФФ (XVIII) 1922, 68–83 [Nikov P., *Istorija na Vidinskoto Knjažestvo do 1323 godina*, GSU–IFF (XVIII) 1922, 68–83]
- Ников П., *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, ГСУ, ИФФ XV–XVI (1919–1920), 1–95 [Nikov P., *Tatarob'lgarski otnošenija prez srednite vekove s ogled k'm caruvaneto na Smileca*, GSU, IFF XV–XVI (1919–1920), 1–95]
- Николов Г., *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на 13в.*, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, София 2005, 101–110 [Nikolov G., *Separatizm't v B'lgarskija severozapad i Sr'bskoto kralstvo v kraja na 13v.*, B'lgarija i S'rbija v konteksta na vizantijskata civilizacija, Sofija 2005, 101–110]
- Павлов П., *Търновските царици*, Велико Търново 2006. [Pavlov P., *T'rnovskite carici*, Veliko T'rnovo 2006]
- Петков К., *България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281 година*, Военноисторически сборник 60/3 (1991) 3–14 [Petkov K., *B'lgarija i vizantijsko-neapolitanskijat konflikt prez 1281 godina*, Voennoistoričeski sbornik 60/3 (1991) 3–14]
- Пириватрић С., *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Споменица академика Сима Ћирковића, Београд 2011, 342–343 [Spomenica akademika Sima Ćirkovića, Beograd 2011, 342–343]
- Пурковић М., *Принцезе из куће Немањића*, Београд 1996. [Purković M., *Princeze iz kuće Nemanjića*, Beograd 1996]
- Радојчић С., *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934. [Radojčić S., *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skoplje 1934]
- Радојчић Н., *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940. [Radojčić N., *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Beograd 1940]
- Станковић В., *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012. [Stanković V., *Kralj Milutin (1282–1321)*, Beograd 2012]
- Тодић Б., *Грачаница: сликарство*, Београд–Приштина 1988. [Todić B., *Gračanica: slikarstvo*, Beograd–Priština 1988]
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998. [Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998]
- Узелац А., Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 593–608 [Uzelac A., B. Radovanović, *Crkvena i svetovna politika kralja Milutina prema zapadnim silama – nekoliko novih zapažanja*, Sveti car Konstantin i hrišćanstvo, I, ur. D. Bojović, Niš 2013, 593–608]
- Узелац А., *О српској принцези и бугарској царици Ани (прилог познавању бракова*

краља Милутина), Историјски часопис 63 (2014) 29–46 [Uzelac A., *O srpskoj princezi i bugarskoj carici Ani (prilog poznavanju brakova kralja Milutina)*, Istorijski časopis 63 (2014) 29–46]

Узелац А., *Под сенком пса*, Београд 2015. [Uzelac A., *Pod senkom psa*, Beograd 2015]

Цветкова Б., *Българо-тесалийските отношения по времето на Георги I Тертер*, Известия на българското историческо дружество 22–24 (1948) 415–417 [Cvetkova B., *B'lgaro-tesalijskite otnošenija po vremeto na Georgi I Terter*, Izvestija na b'lgarskoto istoričesko družestvo 22–24 (1948) 415–417]

Цветкова Б., *Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му*, Известия на българското историческо дружество 22–24 (1948) 45–46 [Cvetkova B., *S'dbata na Teodor Svetoslava predi v`zcarjavaneto mu*, Izvestija na b'lgarskoto istoričesko družestvo 22–24 (1948) 45–46]

Сашка ГЕОРГИЈЕВА

**БУГАРСКО-СРПСКА БРАЧНА ДИПЛОМАТИЈА С КРАЈА 13. И
ПОЧЕТКА 14. ВЕКА**

Резиме

У раду су анализирани бугарско-српски бракови у периоду од 80-их година 13. века до почетка 20-их година 14. века. Тај период обележила је владавина српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) као сталне фигуре у свих пет дипломатских бракова и одлучујућег фактора од којег је зависио успех или неуспех договора.

Први бугарско-српски брак који се разматра закључен је 1284. године када је Милутин посетио Ђорђа I Тертера у Трнову како би га приволео да одустане од новоформираног савеза с Византијом, чиме би се краљу омогућило да води активну антивизантијску политику у Македонији. Шишманов брак с кћерком великог жупана Драгоша из 1292. године означио је почетак дугог, мирног и лојалног односа Рашке и Видина, између којих су успостављени и рођачки односи након удаје Милутинове кћерке Ане/Неде за Шишмановог сина Михајла, који су очувани до Милутинове смрти.

Године 1298, Милутин је променио своју дуготрајну непријатељску политику према Византији и започео је преговоре ради постизања мира и закључивања савеза. У међувремену, обновио је савезничке односе с Видином удајом своје кћери Ане/Неде за Михаила Шишмана и ородио се с Трновским царством женидбом свог сина Стефана с кћерком удовице цара Смилеца која је у то време била владарка. Три савеза, утврђена трима браковима, закључена су скоро истовремено. Убрзо након тога, избио је рат између Милутина и његовог старијег брата Драгутина. Милутинова дипломатска активност 1298. и почетком 1299. године делује као припрема за неизбежан рат. Избијање рата против Драгутина показује да су очекивана непријатељства долазила са северозапада. Вероватно су се тицала услова под којима је Милутин примио круну 1282. године, али којих није намеравао да се придржава.

Иако су бугарски владари били пасивни на пољу брачне дипломатије, имали су користи од бракова будући да су њима учвршћивани савези који су гарантовали да Милутинова освајачка политика неће бити усмерена против земаља Бугарског царства. Не може се рећи да је очување већ умањених територија било нарочито узвишен

циљ, али циљеви су утврђивани према постојећем распореду моћи коју Бугарско царство није имало крајем 13. века будући да је било исцрпљено убилачким ратовима, сепаратизмом и татарском хегемонијом.

Кључне речи: Милутин, Ђорђе I Тертер, Стефан Дечански, Михајло Шишман, Ана/Неда, дипломатски бракови.

Чланак примљен: 17. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 18. 07. 2017.

Валентина ЖИВКОВИЋ*

Балканолошки институт САНУ

Београд

ПОМЕНИ ГРОБНОГ МЕСТА У ТЕСТАМЕНТИМА КОТОРАНА (1326–1337)**

Апстракт: У раду се разматрају помени гробног места у оквиру сачуваног корпуса тестамената Которана из времена од 1326. до 1337. године. Основни задатак рада јесте утврђивање заступљености ове врсте завештања у оквиру формалне и садржајне структуре легата *ad pias causas*, а потом и анализа избора гробног места са становишта ширег контекста фунерарне праксе у касносредњовековном Котору.

Кључне речи: тестаменти, касносредњовековни Котор, гробно место, легати *ad pias causas*, катедра Светог Трипуна, фрањевачки манастир, *prandium pro anima*.

Први сачувани корпус тестамената у оквиру судско-нотарских исправа которске општинске канцеларије датира из времена 1326–1337 године. У питању је 74 тестамената – 40 женских и 34 мушка.¹ Може се претпоставити да је бележење последњих завештања већ имало установљену традицију у Котору. О томе сликовито сведоче сачувани појединачни тестаменти из ранијег периода, као и развијена нотарска

---

* valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура* (Ев. бр. 177003).

¹ У питању је објављена архивска грађа: *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951 (даље: *MC*, I) 5–11; *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ed. A. Mayer, (даље: *MC*, II) Zagreb 1981.

форма тестамената из треће и четврте деценије 14. века.² Наиме, у средњовековним комунама на источној обали Јадрана од друге половине 13. века паралелно са развојем судско-нотарских канцеларија може се пратити континуирани развој састављања тестамената људи из свих друштвених слојева. Кључни утицај на широко прихватање праксе записивања последњег завештања извршила је црква, давањем посебног значаја опоруци у оквиру идеје о припреми за добру смрт. Ову потребу црква је посебно истакла запретивши казном екскомуникације онима који нису обавили последње рачуне с Богом. Услед тога, код верника је порастао страх од смрти без последњег причешћа, исповедања греха и опоручних девоционалних завештања неопходних за спас душе.³

² О средњовековним которским тестаментима, в. Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис 27 (1980) 5–62; Н. Богојевић-Глушчевић, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, Из правне прошлости Kotora, Podgorica 1999, 33–37; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004; Н. Богојевић-Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (Херцег – Нови 2007) 7–15.

³ Промене које су се догодиле у позносредњовековним градским друштвима на источној обали Јадрана, посебно у оквиру религиозности, начина живота и социјално-економских односа, имале су снажан одјек на развој тестаментарне праксе. Наиме, од времена зрелог средњег века, број људи који су желели да имају овај приватно-правни документ био је у сталном порасту. О развоју и особеностима опоручног записа у далматинским градовима писали су: Н. Клаић, *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 57–74; З. Јанковић Römer, *Na razmeđu ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka*, Otium 2 (1994) 3–15; М. Карбић, З. Ладић, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43 (2001) 161–254; Г. Раванчић, *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, Povijesni prilozi 40 (2011) 97–120; З. Ладић, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies Pro Remedio Animae and Ad Pias Causas*, Zagreb 2012. О завештањима *ad pias causas* у оквиру детаљно анализираних тестамената из неколико средњовековних далматинских комуна, писао је: З. Ладић, *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002) 1–28; idem, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 1–28.

Као и у другим градовима, право наслеђивања у средњовековном Котору било је прописано статутарним одредбама.⁴ То је и главни разлог зашто је садржај последњих завештања Которана усмерен углавном на каритативна даривања *ad pias causas* у оквиру тежњи за спасење душе након смрти. Попут других питања и овај лични чин је био регулисан статутарним одредбама. Статут је ограничавао завештања *ad pias causas*, тако да је отац породице могао оставити четвртину имовине за спас душе, а остатак наследницима (*O raspoređivanju imovine muža kad mu dođe smrtni čas*).⁵ О значају који је придаван завештањима зарад спасења душе (*de salute animæ*) у Котору сведочи одредба Статута у којој се овај концепт нарочито истиче: *Mi Komuna kotorska, želeći sve urediti po pravdi, dati pravila i načine postupanja u onim stvarima koje izgledaju i bile su neuređene, nadasve brinući se trezveno o onim koje se tiču spasa duše utvrđujemo, određujemo i želimo da se neprikosnoveno poštuje da svaki Kotoranin i građanin Kotora, koji stanuje u našem gradu Kotoru, podoban i sposoban, koji hoće da sačini testament i da se pobrine o spasu svoje duše i zemaljskih dobara koji nema vrijednost preko 100 perpera, može ako bi htio, da sačini testament sam bez svjedoka ako bi sam znao da piše, i biće valjan*.⁶

Тестаменти као саставни делови судско-нотарских исправа у којима је записана последња воља о дистрибуцији побожних и других легата након смрти опоручитеља, представљају важан историјски извор за истраживање многобројних питања.⁷ Налазећи се на граници између

⁴ У наслову одредбе се потврђује потпуна слобода коју отац има у расподели имовине – *Quod pater de suo potestatem omnimodam habeat disponendi*, *Statut grada Kotora*, knj. 2, Kotor 2009 (cap. CLXXXV) 226.; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128–135. За живота, муж је управљао жениним миразом, али је после смрти морао да врати жени мираз тачно онако какав је и донела у брак. Питање мираза детаљно је обрадила: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 41–83, 142–148, et passim.

⁵ *Statut*, knj. 2, 224 (cap. CLXXXII *De ordinatione viri, cum venerit ad mortem*). Жена је могла слободно располагати четвртином мираза *quartum dotis* и завештати га за спас душе. *Statut*, knj. 2 (cap. CXLXI *De dote et Parchiue*) 209–210.

⁶ *Statut*, knj. 2 (cap. CCCCXXXV *De testamentis, & Commissarijs testamentorum correctiones vltimæ*) 341–344.

⁷ О тестаментима као историјским изворима, cfr. J. Murray, *Kinship and Friendship: The Perception of Family by Clergy and Laity in Late Medieval London*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 20, No. 3 (Autumn, 1988) 369–385; S. Kelly Wray and R. Cossar, *Wills as Primery Sources*, *Understanding Medieval Primery Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe*, ed. J. T. Rosenthal, New York 2012, 59–71.

„овоземаљског“ и преласка душе у „онај свет“, завештања која се тичу организовања сахране и одређивања гробног места представљају најдиректније суочавање са близином сопствене смрти и као такви задиру у концепт *memento mori*.⁸

Све до 19. века када је донета забрана о сахрањивању унутар градских бедема, у Котору је постојао обичај сахрањивања у црквама у самом граду, као и на гробљима у оквиру фрањевачких и доминиканских манастира који су се налазили изван зидина, у непосредној близини града. О сахрањивању у позносредњовековном Котору сазнајемо на основу више врста извора: археолошких налаза гробница и сачуваних гробних плоча, често са епитафима, у трима највећим градским црквама – Катедрали, Светој Марији Колеђати и Светом Михаилу.⁹ Важна сазнања о местима сахрањивања и донекле фунерарним обичајима пружају писани извори. Помен сахрањивања се среће у статуту Котора, у одредби о наслеђивању имовине умрлог у случају када нема живих рођака. Прописано је да у случају ако нема наследника, четврти део имовине умрлог или умрле треба да припадне оној цркви у којој су сахрањени. А остатак, три четвртине, припадају Комуни Котора.¹⁰ Више података пружају прописи

⁸ Док сахрањивање пропадљивог тела изражава бригу са становишта живота и „овог света“, завештањима за одржавање миса и комеморација изражава се духовна димензија смрти и вера у спасење душе, Т. S. R. Boase, *Death in the Middle Ages: mortality, judgment, and remembrance*, New York 1972; P. Ariès, *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*, Johns Hopkins University Press, 1975; F. Arijes, *O modernom osećanju porodice u testamentima i prema stanju grobova*, Есеји о историји смрти на Западу, Београд 1989, 142–152; P. Metcalf, R. Huntington, *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge University Press 1991; V. Harding, *Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris*, The place of the dead: Death and remembrance in late medieval and early modern Europe, ed. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge University Press 2000, 170–187. О надгробним обележјима и погребним обредима у средњовековној Србији, в. В. Ђоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, Старинар 4 (1877) 127–147; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; Ј. Ердџан, *Погребни обреди и надгробна обележја*, Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 419–443.

⁹ Програм сликане декорације у овим црквама одликује се снажном фунерарном и есхатолошком симболиком, В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд 2010, 195–207.

¹⁰ *Statut*, knj. 2 (cap. XL, *De succcessionibus honorum defunctorum ab intestato*) 384.

религиозних братовштина, који датирају из каснијег периода, али се свакако може претпоставити да су у питању раније установљени и прихваћени обичаји.¹¹ Писани извор који би требало да пружи обиље непосредних информација о избору гробног места и бележење детаља сахрањивања, јесу опоруке. Међутим, када је реч о учесталости овог завештања, у опорукама састављеним у далматинским и појединим италијанским градовима постоје велика варирања. У питању је пракса која је зависила од установљених нотарских формула или од обичаја одређивања гробнице за живота од стране опоручитеља.¹² У которском корпусу опорука из времена 1326–1337. године конкретни помени места укопа се изузетно ретко срећу. Од 74 опорука тек седам опоручитеља је поменуло своју сахрану и гробницу, било да се ради о избору гробног места, сахрани или о украсу гробнице.¹³

Као жељена места укопа Которана најчешће се помињу катедрала Светог Трипуна и гробље фрањевачког манастира. У оквиру фрањевачког манастира изван јужних градских бедема, налазило се велико гробље. На основу писаних докумената и сачуваних плоча с уклесаним грбовима и

---

¹¹ О кључној, сепулкралној, улози братовштина, в. J. Henderson, *Religious Confraternities and Death in Early Renaissance Florence*, Florence and Italy. Renaissance Studies in Honour of Nicolai Rubinstein, ed. P. Denley, C. Elam, London 1988, 383–394.

¹² Разматрајући тестаментарне помене сахрањивања у Дубровнику с краја 13. до средине 15. века, Ђурђица Петровић је претпоставила да је добијање гробног места одређивано договором са прокуратором цркве у којој је опоручитељ желео да почива и тиме објашњава велики број дубровачких опорука у којима се не помиње гробница нити сахрана. Друга могућност коју је Ђ. Петровић понудила јесте да су се епитропи опоруке старали у случајевима када опоручитељ није одредио место укопа, Ђ. Петровић, *Прилог проучавању средњовековних градских гробаља*, Гласник Етнографског музеја у Београду 35 (1972) 69–86. У опорукама састављеним у Сијени пре краја 15. века ретко се среће помен организације сахране већ само трошкова везаних за укуп. За разлику од Сијене, у Пизи се срећу брижљиви и детаљни помени сахрањивања од најранијих сачуваних опорука, будући да би нотари на почетку састављања тестаментa питали опоручитеља за жељено гробно место. О томе, в. S. K. Cohn, *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*, The Johns Hopkins University Press 1992, 121–159. Врло слична пракса се може запазити и у обрађеним опорукама Задра и Трогира с краја 13. и почетка 14. века. Занимљиво је да се у Задру као најчешће место укопа наводи гробље фрањевачког манастира. cfr. Z. Ladić, *Last Will: Passport to Heaven*, 321–322; 326–327; 330–331, 332; 333–334; 337.

¹³ MC, I, 438, 628, 680, 1132; MC, II, 886, 917, 1042.

епитафима, сазнаје се да су, осим редовника, на овом месту гробнице имале многе которске властеоске породице. Поред њих, фрањевачко гробље је било и место сахрањивања занатлија, чије сачуване надгробне плоче показују симболе њихових занимања (маказе, чекић, клешта, секира, чарапе, стругач за обраду коже).¹⁴

Которски бискуп Дарша Мелициака (1326–1328), приликом завештања своје библиотеке фрањевцима 1327. године изразио је жељу да буде сахрањен у цркви фрањевачког манастира, а которским фрањевцима је оставио књиге за спас своје и душе својих предака.¹⁵ У фрањевачком манастиру желео је да почива и Базилије Матов који је у својој опоруци изразио жељу да га фрањевци испрате до гробнице: *Item volo, quod si deus de hac vita iuxerit animam meam transire, fratres minores corpus meum cum cruce eorum consociet, et ad locum suum ferant, et nullus clericorum huius ciuitatis officium suum super corpus meum faciant.* Базилијеви родитељи су такође били сахрањени на гробљу фрањевачког манастира, што сазнајемо из његовог првог завештања да фрањевци одржавају помене и мисе да се не забораве његови преци (*ut mei defuncti non jacent sine memoria*).¹⁶ Јован (Џиво) Марина Главатија је такође одредио да буде сахрањен код которских фрањеваца, покрај свога оца (*Eligo sepulturam michi apud fratres minores in Catharo cum patre meo ibi*). Фрањевцима који дођу на његову сахрану (*inuenti fuerint in morte mea*) завештао је тунику и ципеле, напоменувши: *Item, si frater Lucas de Cataro non interfuerit in morte mea, habeat perperos septem Venetos pro tunica et soleis.* Важно је нагласити да у Јовановој опоруци преовлађују завештања фрањевцима.¹⁷ Због сличних завештања, остаје у домену претпоставке да

¹⁴ О фрањевачком гробљу и надгробним плочама, в. П. Мијовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15–16 (1984) 161–192; V. Kovačević, *Novi nalazi zanatlija na franjevačkom groblju u Kotoru*, Годишњак Поморског музеја у Котору XLI–XLII (1993–1994) 151–154.

¹⁵ Завештани услов је био да књиге не смеју да се износе изван Котора – у противном треба да се врате у Катедралу, *МС*, I, 441.

¹⁶ *МС*, I, 438. (22. 10. 1327)

¹⁷ На првом месту жели да остави хиљаду перпера фрањевачком манастиру у Котору, а од те суме триста перпера иде за одржавање миса у истом манастиру, сто перпера за калез, потом за комплетно црквено рухо *paramentum unum completum, una planeta dalmatica consueta*, у вредности од двеста перпера. Једном фрањевцу завештава шест перпера, а један перпер *pro soleis* фратру Стефану, лектору оставља двадесет пет перпера за бревијар, а фратру Лавренцију двадесет перпера за књигу (*pro libro uno*). За радове на дому фрањеваца оставља двеста перпера, а од остатка двадесет пет перпера треба да се направи црно мисно рухо

је и његов брат Никола Главати желео да почива на фрањевачком гробљу.¹⁸ Може се претпоставити да је Јелена, кћи покојног Медоша де Драго, изабрала фрањевачко гробље за место где треба да буде сахрањена будући да више завештања посредно упућују на то. Наиме, Јелена је завештала да након њене смрти кућа у којој живи (*item domus, ubi habitabat dicta Jelena, iuxta plateam sancti Triphonis*) припадне фрањевцима, а они заузврат треба за стално да се моле за спас њене и душе њених предака (*ipsa domus deveniat fratribus minoribus de conventu Catari imperpetuo, quod de affectu et redditibus ispius domus fiant fratribus vestimenta, qui teneantur semper rogare deum pro anima Jelene et suorum defunctorum*). Даље, описујући како треба да буде украшено њено гробно место помиње и калез који је завештала фрањевцима: *Item ubi iacet dicta Jelena, fiat totum paramentum pro altari completum, scilicet unum de calicibus supradictis, misale et paramentum*. Врт који се налазио изнад Пуча (*super Puteo*), извора воде изван јужних градских бедема, у близини фрањевачког манастира, Јелена Драго је такође за стално оставила малој браћи *ut illuminent candelam*.¹⁹

Фрањевачка гробља су стекла велику популарност међу верницима, што је у складу са општим порастом угледа овог реда у градовима, као и њиховог залагања у оквиру припреме верника за смрт и неговања болесних. Међутим, одабир фрањевачког манастира за место сахрањивања Которана потребно је сагледати и у контексту црквене политике која је у последњим годинама треће деценије 14. века погађала Которску бискупију. У питању су казне интердикта и екскомуникације, које су између осталог, директно

за фрањевачку цркву *planeta nigra in ecclesia fratrum minorum*. Поново се враћа фрањевцима али онима из Дубровника, па им завештава за радове на цркви сто перпера, као и за мисе четрдесет перпера, а не заборавља ни кларисе Светог Влаха из Дубровника. Фрањевцима *de Daxa* и *monasterio Cremonensi* завештава по четири перпера. Након фрањевачког реда, Јован је даривао и доминиканце: дубровачким доминиканцима је завештао средства за одржавање хиљаду миса, МС, II, 1042. (15. 4. 1336.)

¹⁸ Николино прво завештање јесте фрањевцима из манастира у Дубровнику *pro centum missis cantandis*, а потом и которским фрањевцима *pro aliis centum missis*. Опоруке которских властелина, браће Николе и Јована Главатија, представљају праву ризницу података за разматрање тестаментарне праксе прве половине XIV века. Обе опоруке су врло брижљиво састављене, са изузетно бројним и промишљеним религиозним и каритативним легатима у оквиру делова који се односе на бригу за спас душе. О садржају *ad pias causas* опорука браће Главати, V. Živković, *On the trail of a painting bequeathed to St. George's abbey on the islet near Perast. The testaments of Nycolaus and Johannes Glauacti (as of 1327 and 1336)*, Збограф 38 (2014) 113–121.

¹⁹ МС, I, 1132. (3. 4. 1333)

погађале тестаментарну праксу.²⁰ Сама казна интердикта је подразумевала забрану служења литургије, јавног служења сакрамената, звоњења црквеног звона, свечаног сахрањивања, као и забрану служења миса за спас душе кажњених. Опоручитељи су се у таквим приликама за сахрањивање и служење миса *pro remedio animae* обраћали фрањевцима и доминиканцима који једини нису подлежали казни.²¹

Избор Катедрале Светог Трипуна за гробно место одражава веру Которана да ће им сахрањивање у близини реликвија светог мученика, градског патрона Котора, донети спасење и представља остваривање хришћанског концепта сахрањивања *ad sanctos*. Археолошка истраживања су показала да се у самој унутрашњости Катедрале налазило четрдесет пет колективних гробница, које су се активно користиле све до забране сахрањивања унутар зидина града. О симетричности распореда гробница вођено је рачуна само у олтарском простору.²² Добијање могућности сахрањивања у Катедрали одражавало је углед који је преминули имао за живота. Сачуване су плоче са гробница тројице

²⁰ Садржај опоруке Базилија Матовог (MC, I, 438, 22. 10. 1327.) врло убедљиво говори да је настала у време интердикта који је претходио оном из 1330–1331. године. О томе, в. В. Живковић, *Претње казном изопштења у Котору (XIII–XV век)*, Историјски часопис LX (2011) 123–138. О црквеним приликама и сукобима око избора которског бискупа Сергија Болице, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, Титиград 1970, 92–93 (С. Ћирковић); L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006, 47–50; J. J. Martinović, *Papinski interdikt i ekskomunikacija Kotorana u prvoj polovini 14. vijeka*, Hrvatsko-crnogorski dodiri : identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, ur. L. Čoralić, Zagreb 2009, 147–155.

²¹ B. A. Pavlac, *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, Church History, Vol. 60, No. 1 (Mar. 1991) 20–36; R. H. Helmholz, *Excommunication in Twelfth Century England*, Journal of Law and Religion, Vol. 11, No. 1 (1994–1995) 235–253; R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe, c.1215–c.1515*, Cambridge University Press 1995, 295–296.

²² Гробнице су пронађене на простору целе Катедрале, cfr. М. Крижанац, *Археолошка истраживања у цркви Св. Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995) 202–213. Сахрањивање се обављало и на простору испред сакристије и платоу између звоника Катедрале. Током археолошких истраживања пронађен је низ гробница прислоњених уз северни зид сакристије са спољне стране. Из 14. века имамо писани извор о гробници Раде, жене Марина де Брума која се налази испод звоника са стране према Бискупји: *Item volo, quod sepultura viri mei et mea sub campanario ex latere episcopatus sit Domagne de Chiçi. Item sepultura extra ecclesiam fiat Mare, filie Obradi De Rille*. Клерици Светог Трипуна треба да одржавају мисе за њену и душе њеног супруга и предака, MC, II, 917 (19. 7. 1335).

каторских бискупа из 13. века које су накнадно уграђене у северни зид Реликвијара: Михаила из 1205. године, Сергија из 1219. године и Деодата из 1254. године. Садржај натписа на овим надгробним плочама говори о нади покојника у спасење и победу душе над смрћу. Епитаф бискупа Сергија гласи: *Sum pulvis factus pulvis de pulvere tractus. Sergius sum episcopus Leonis cuiusdam filius qui cum fratre meo episcopo P. sistimus inclusi in hoc tumulo. Omnes qui aspiciatis orate et pro nostis contagiis sedule Dominum deprecatae cuius discensus fuit millesimo CC nono X.* (У прах свој сам претворен, прах од праха постао. Сергије сам епископ, Леона неког син, ја и мој брат П. епископ, налазимо се затворени у овом гробу. Сви који угледате, молите и за наше гријехе вриједно Господа и измолите опроштај за оне, чија се смрт догодила 1219. године.) Патриције Деодат, бискуп Котора, завршава епитаф речима:... *corpus habet tumulus quod novimus in cinere. Spiritus astra patit quem spes est glorificari.* (... Тело за које знамо да је у праху, почива у гробу. Душа за коју има наде да буде слављена, тежи звездама.)²³

Привилегију сахрањивања у Катедрали добијали су и грађани који су се посебно истакли својим делима за добробит града и цркве. Када је подигнута романичка катедрала уз њен северни зид, испред сакристије, сазидао је аркадни трем под чијим је северним луком постављен саркофаг Андреје Сарацениса, ктитора првобитног мартријума Светог Трипуна саграђеног 809. године.²⁴ Када је каторски трговац Матија Бонасције донео 1227. године главу светог Трипуна из Цариграда, градске власти су му у знак поштовања дале место за његов маузолеј – под вестибулом близу великих врата Катедрале Светог Трипуна (*nobile Mausoleum sub vestibulo prope portam magnam Cathedraliis Ecclesiae B. Tryphonis*). О месту ове гробнице сазнаје се из записа канонске визитације каторског бискупа Марина Драга 1688. године.²⁵

Познатим подацима о сахрањивању угледника у Катедрали могу се придодати два опоручна завештања из 1330. и 1331. године. У питању су опоручитељи чија су занимања била посебно значајна за каторску комуноу: сликар и нотар каторске општине. Посебно занимљив јесте тестамент Стојана, сина покојног Николе Грка. Он је желео да буде сахрањен у

²³ S. Mijušković, *Natpisi katedrale sv. Tripuna*, 800 godina katedrale sv. Tripuna (1166–1966), Kotor 1966, 118–119.

²⁴ О питању гробнице Андреје Сарацениса и првобитног изгледа мартријума Светог Трипуна, J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (даље: PPUD) 30 (1990) 10.

²⁵ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 35, n. 201.

Катедрали Светог Трипуна. Стојан је један од ретких који, осим болести,²⁶ наводи други разлог за састављање последњег завештања – пут у Апулију: *Ego Stoyanus, filius condam Nycole Greci, sanus mente et corpore, volens recedere in partibus Apulee puta[n]s euentus mortis, hoc meum ultimum condo testamentum*. Стојанова опорука прати уобичајено схему *item* завештања *ad pias causas*, те се може закључити да је син Николе Грка био римокатоличке вероисповести.²⁷ Свој тестамент завршава речима: *Item monumentum meum sit ecclesie sancti Triphonis*. Претходно је завештао да се одржавају у Катедрали мисе за спас његове и душе његових родитеља.²⁸ Остаје у домену претпоставки да ли је Стојан добио гробно место у Катедрали као наследник сликара Николе који је највероватније осликао унутрашњост Светог Трипуна. Такође би се могло претпоставити да је и сам био сликар, те се по том задатку спремао на пут за Апулију. Треба подсетити да је век касније, за живота изузетно цењени Которанин, сликар Ловро Добричевић добио породичну гробницу у Катедрали Светог Трипуна. На свечаном капитолу каноника Светог Трипуна 1441. године, истакнуто је занимање и порекло Ловрово – одлучено је да се *Magistro Laurentio pictori de Catharo*, као и његовим наследницима, уступи гробно место у Катедрали, код малих врата према бискупском двору, а са стране звоника цркве.²⁹

²⁶ Сви опоручитељи, осим Стојана Грка, који су изразили где желе да буду сахрањени, писали су своје последње завештање на умору, лежећи болесни. Уобичајене формуле исказивања разлога писања опоруке биле су: *Ego Marcus clericus, filius condam Petri Viti, infirmus iacens et mori metuens intestatus, hoc meum ultimum facio testamentum sana mente, memoria et loquela*. (MC, I, 680) или *Ego Rade, uxor Marini de Brum, infirma iacens, sanam tamen habens memoriam et loquelam, facio hoc meum ultimum testamentum*. (MC, II, 917) Разлоге писања последњег завештања у Задру, Трогиру, Дубровнику и Котору у позном средњем веку разматрао је Z. Ladić, *O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka*, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 607–623.

²⁷ За разлику од Стојана, други Грк чија је опорука сачувана у которском корпусу јесте *Costa Grecus*, највероватније православне вероисповести, будући да његово последње завештање не садржи нити један легат *ad pias causas*, MC, II, 412 (28. 7. 1333).

²⁸ MC, I, 628 (1. 9. 1330) R. Kovijanić, I. Stjepčević *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Cetinje 1957, 93–101.

²⁹ На та врата су се примала деца коју су доводили на крштење (*super quam portam recipiuntur pueri intrantes ecclesiam ut baptizentur*), G. Brajković, *Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi*, PPUD 21, Fiskovićev zbornik I (1980) 390, 399, n. 15.

Највероватније је гробно место у Катедрали имао Марко, свештеник и нотар Которске општине *Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius*.³⁰ Наиме, на почетку опоруке из 1331. године он каже да клерици Светог Трипуна треба да одржавају помене за спас његове душе и душа његових родитеља. Марко је желео да буде сахрањен покрај свог оца, који је такође био нотар (*Item volo, quod corpus meum sepeliatur in sepultura cum patre meo*).³¹

Након прегледа опоручног одређивања гробног места, с посебним освртом на гробље фрањевачког манастира и Катедралу Светог Трипуна, остаје отворено неколико питања која се тичу погребних обичаја. Сазнања о томе могу донекле да пруже опоруке из времена од 1326. до 1337. године. Наиме, у опорукама се помињу мисе за спас душе покојника и његових предака и обеди за сиромашне као делови обредних радњи који би уследили након сахрањивања. Литургија је представљала пут посвећивања сопствене душе Богу, а осим на церемонији сахране, помени имена покојника током читања канона, односно током консекрације хостије дешавали су се и на годишњим поменима, чиме се наглашавала повезаност живих и мртвих.³² Ова врста завештања среће се у готово свим опорукама Которана из времена од 1326. до 1337. године.

Знатно ређе имамо сачуване помене припреме обода (даће) за спас душе покојника. Ово завештање се среће тек у пет опорука. *Prandium pro anima* био је део фунерарног обреда и најближе повезан са комеморацијом и молитвама за спас душе покојника. Као део комеморативне праксе и бриге за спас душе организовао се након сахране и на годишњицу смрти

³⁰ Марко Петра Витовог је наследио свог оца, али је радио само до краја 1330. године када се разболео и неколико месеци касније умро. Марко Витов је био свештено лице – помиње се у нотарским исправама као клерик (MC, I, 627, 628, 680). Епитроп је опоруке Раде Баталове и Стојана Грка. Нотарске исправе је потписивао на више начина: *Et ego Marcus* или *Et ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius* или *Ex quorum iudicum mandato ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius, scripsi* или *Et ego Marcus condam Petri, communis Catari iuratus notarius, de mandato iudicum de verbo ad verbum scripsi nichil adens vel minuens* (MC, I, 515, 516, 518, 520, 529, 537, 545, et passim). Архивске податке везане за которске нотаре сабрао је Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36–39.

³¹ MC, I, 680. (30. 6. 1331)

³² R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe*, 226–234; M. Bacci, *Investimenti per l'aldilà: arte e raccomandazione dell'anima nel Medioevo*, Laterza 2003, 45; E. Rava, *I testamenti raccontano: brevi storie di 'livornesi' nel Tardo Medioevo*, Nuovi Studi Livornesi, vol. XV (2008) 13–36.

опоручитеља.³³ Обичај је у неким приликама могао да добије и вид милосрдног дела, када би опоручитељ завештао припрему ручка за сиромашне *pro remedio animae*, испуњавајући први од захтева који је налагала највиша хришћанска врлина *caritas*.³⁴

Може се претпоставити да је овај обичај био више заступљен него што о томе сведоче његови помени у которским опорукама.³⁵ Обичај припреме обеда у знак сећања на умрлог и његове претке среће се у неким

³³ У питању је обичај *pietanza* који је био најчешће на удару критике Цркве. О томе, са становишта модела који је негован у фирентинским братовштинама, cfr. J. Henderson, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, The University of Chicago Press 1997² (1994¹) 166–168. О пореклу обичаја, в. F. S. Paxton, *Christianizing death: the creation of a ritual process in early medieval Europe*, Cornell University Press, 1996, 23–25; R. M. Jensen, *Dining with the dead: From the mensa to the altar in Christian late antiquity*, *Commemorating the dead: Texts and artifacts in context*, Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials, ed. L. Brink O. P., D. Green, Berlin – New York 2008, 107–143. О сличним обележјима светковина поводом помена светом и помена умрлом, са поређењем Дубровника и средњовековне Србије, в. С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005, 130–131.

³⁴ У дубровачким тестаментима с краја 13. и првих деценија 14. века, више пута се сусрећу завештања припреме обеда у знак сећања на умрлог и његове претке. Обичај је био да се обед приређује на дан покојникове смрти сваке године. О томе се сазнаје из опоруке презбитера *Cerne* који завештава *ut faciat prandium in die obitus mei omni anno*. Добар увид о овом обичају пружа исцрпно завештање које је *Ursacius de Gulerico* забележио 1297. године у свом тестаменту. Одредио је када треба да се одржавају обеди за његову душу и душе његових најближих: *Item volo quod omni anno in octava sancti Francisci fiat prandium unum pro anima Marci fratri mei...Item de medio mensis aprilis fiat aliud prandium. Item in aniversario meo fiat tercium prandium. Item fiat unum prandium in aniversario Scimose uxoris mee. Et quolibet prandium predicatorum fiat de grossis triginta. Et ista prandia debeant facere omni anno fratribus minoribus. Monumenta historica Ragusina*, knj. IV, ed. J. Lučić, Zagreb 1993, 1276, 1277. О завештању вина, хране, као и обеда за спас душе у далматинским комунама, в. Z. Ladić, *Last Will: Passport to Heaven*, 291–297.

³⁵ Марко Станополи, свештеник у Цркви Свете Марије у Бару, завештао је знатан део имовине свом нећаку Марину, који је заузврат требало да прода вино које има у кући и да новац расподели за сиромашне, мисе и за обеди (*pro pauperibus, missis et prandiis*), MC, II, 279 (9. 2. 1333). Сирана посебно наглашава да од стоке и вина треба да се направи обед за њену душу: *Item volo, quod de vino, quod debeo habere in vineis, et de vaca, quam habeo apud Medoye, hominem Belcatii, fiat unum prandium pro anima mea. Item habeo, apud dictum Medoye unam vacam et unum bouem de la pripassa, aut dictus Medoye det vacam aut bouem predictos, qui uel que iungatur alteri vace pro uno prandio supradicto*, MC, I, 365 (23. 7. 1327).

опорукама Которана који су одредили своје гробно место. Раде, жена Марина де Брума, завештала је: *Item volo, quod fiant duo prandia; unum pro anima viri mei, et aliud pro anima mea perperorum XL*.³⁶ Стојан, син покојног Николе Грка, жели да се прода доњи део куће *domus inferior* и да се од новца приреди *unum prandium pro anima patris mei*. Потом напомиње да сличан обед треба да се направи и за душу његове мајке.³⁷ Презбитер Марко који је желео да почива у конкатедралној Цркви Свете Марије од реке, завештао је *tria plandia* за његову душу и душе његових родитеља. На првом месту завештао је да му сви которски клирици дођу на прве три *vigilia*. При крају опоруке дао је посебан захтев, драгоцен за разматрање погребних обичаја: сви свештеници Свете Марије, као и други клирици, треба да се окупе када он премине, али пре него што његова душа напусти тело, како би је препоручили – *Item volo, quod si ego deficerem, antequam anima exeat de corpore meo, clerici dicte ecclesie mee et de aliis clericis tot, quod sint omnes viginti, ad recomendandum animam meam conueniant*.³⁸

Састављање и судско оверавање последњих завештања била је пракса коју су усвојили сви чланови друштва которске комуне. Управо због тога опоруке представљају драгоцену врсту писаних извора који могу да пруже широки увид у живот комуне. Питање избора гробног места у градским црквама и манастирима изван бедема је овом приликом разматрано на основу сачуваних конкретних завештања. Међутим, детаљна анализа садржаја девоционалних завештања може знатно да употпуни сазнања о овој теми. У томе треба посебан нагласак ставити на анализу легата из комеморативног програма *pro remedio animae* (завештања миса, бдења, даривања литургијских дарова), који посредно могу да употпуне слику о фунерарној пракси у Котору 14. века.

---

³⁶ МС, II, 917.

³⁷ МС, I 628.

³⁸ Презбитер Марко именује за своје епитропе свог духовног оца презбитера Јунија, Теодора Гуиманоја и свог брата Јунија и под претњом изопштења (*sub pena excommunicationis*) треба да испуне његово последње завештање, и потом додаје: *Quod si non adimpleueritis, uos interpello apud deum omnipotentem, qui erit iustus iudex inter uos et me*, МС, II, 886 (16. 5. 1334).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951.
- Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981.
- Monumenta historica Ragusina*, knj. IV, ed. J. Lučić, Zagreb 1993.
- Statuta civitatis Chatari - Statut grada Kotora*, knj. 2, Kotor 2009 .

Литература – Secondary Works

- Ariès P., *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*, Johns Hopkins University Press, 1975.
- Arijes F., *O modernom osećanju porodice u testamentima i prema stanju grobova*, Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Beograd (1989) 142–152.
- Bacci M., *Investimenti per l'aldilà: arte e raccomandazione dell'anima nel Medioevo*, Laterza 2003.
- Blehova Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
- Blehova Čelebić L., *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006.
- Boase T. S. R., *Death in the Middle Ages: mortality, judgment, and remembrance*, New York 1972.
- Bogojević-Gluščević N., *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica (1999) 33–37
- Brajković G., *Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi*, Fiskovićev zbornik I. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (1980) 387-402
- Cohn S. K., *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*, The Johns Hopkins University Press 1992.
- Harding V., *Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris*, The place of the dead: Death and remembrance in late medieval and early modern Europe, ed. B. Gordon, P. Marshall, Cambridge University Press 2000 170–187.
- Helmholz R. H., *Excommunication in Twelfth Century England*, Journal of Law and Religion, Vol. 11, No. 1 (1994–1995) 235–253.
- Henderson J., *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, The University of Chicago Press 1997² (1994¹).
- Henderson J., *Religious Confraternities and Death in Early Renaissance Florence*, Florence and Italy. Renaissance Studies in Honour of Nicolai Rubinstein, ed. P. Denley, C. Elam, London 1988, 383–394.

- Ladić Z., *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Tom 26 (2008) 1–28.
- Janeković Römer Z., *Na razmeđu ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka*, Otium 2 (1994) 3–15.
- Jensen, R. M. *Dining with the dead: From the mensa to the altar in Christian late antiquity*, Commemorating the dead: Texts and artifacts in context. Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials, ed. L. Brink O. P., D. Green, Berlin – New York (2008) 107–143.
- Karbić M., Z. Ladić, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43 (2001) 161–254.
- Klaić, N. *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 57–74.
- Kovačević V., *Novi nalazi zanatlija na franjevačkom groblju u Kotoru*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XLI–XLII (1993–1994) 151–154.
- Kovijanić R., I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Cetinje 1957, 93–101.
- Ladić Z., *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies Pro Remedio Animae and Ad Pias Causas*, Zagreb 2012.
- Ladić Z., *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002) 1–28.
- Ladić Z., *O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka*, Raukarov zbornik, Zagreb (2005) 607–623.
- Martinović J., *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 5–29.
- Martinović J.J., *Papinski interdict i ekskomunikacija Kotorana u prvoj polovini 14. vijeka*, Hrvatsko–crnogorski dodiri : identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, ur. L. Čoralić, Zagreb 2009, 147–155.
- Metcalf P., R. Huntington, *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge University Press 1991.
- Mijušković S., *Natpisi katedrale sv. Tripuna*, 800 godina katedrale sv. Tripuna (1166–1966), Kotor 1966.
- Murray cfr. J., *Kinship and Friendship: The Perception of Family by Clergy and Laity in Late Medieval London*, Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol. 20, No. 3 (Autumn, 1988) 369–385.
- Pavlac B. A., *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, Church History, Vol. 60, No. 1 (Mar. 1991) 20–36;
- Paxton F. S., *Christianizing death: the creation of a ritual process in early medieval Europe*, Cornell University Press 1996.

- Rava E., *I testamenti raccontano: brevi storie di 'livornesi' nel Tardo Medioevo*, Nuovi Studi Livornesi, vol. XV (2008) 13–36.
- Ravančić G., *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, Povijesni prilozi 40 (2011) 97–120.
- Stjepčević I., *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938.
- Swanson R. N., *Religion and Devotion in Europe, c.1215–c.1515*, Cambridge University Press 1995.
- Wray Shona Kelly and R. Cossar, *Wills as Primery Sources*, Understanding Medieval Primery Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe, ed. J. T. Rosenthal, New York 2012, 59–71.
- Živković V., *On the trail of a painting bequeathed to St. George's abbey on the islet near Perast. The testaments of Nycolaus and Johannes Glauacti (as of 1327 and 1336)*, Зограф 38 (2014) 113–121.
- Богојевић-Глушчевић Н., *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовјековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (2007) 7–15 [Bogojević-Glušćević N., *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe u srednjovjekovnim istočnojadranskim gradovima*, Boka 27 (2007) 7–15]
- Бојанин С., *Забаве и светковине усредњовековној Србији*, Београд 2005 [Bojanin S., *Zabave i svetkovine usrednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2005]
- Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004 [Bubalo Ђ., *Srpski nomici*, Beograd 2004]
- Ердељан Ј., *Погребни обреди и надгробна обележја*, Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд (2004) 419–443 [Erdeljan J., *Pogrebni obredi i nadgrobna obeležja*, Privatni život u srpskim zemljama srednjeg века, ur. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Beograd (2004) 419–443]
- Живковић В., *Претње казном изопштења у Котору (XIII–XV век)*, Историјски часопис LX (2011) 123–138 [Živković V., *Pretnje kaznom izopštenja u Kotoru (XIII–XV век)*, Istorijski časopis LX (2011) 123–138]
- Живковић В., *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд 2010 [Živković V., *Religioznost i umetnost u Kotoru (XIV–XVI век)*, Beograd 2010]
- Историја Црне Горе*. Књ. 2, *Од краја XII до краја XV вијека*, т.1, Титоград 1970 [Istorija Crne Gore, knj. 2, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, t. 1, Titograd 1970]
- Крижанец М., *Археолошка истраживања у цркви Св. Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995) 202–213 [Križanac M., *Arheološka istraživanja u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru*, Glasnik Srpskog arheološkog društva 10 (1995) 202–213]
- Мијовић П., *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Бока 15–16 (1984) 161–192 [Mijović P., *O kasnoantičkim i srednjovekovnim grobljima Kotora*, Boka 15–16 (1984) 161–192]
- Петровић Ђ., *Прилог проучавању средњовековних градских гробаља*, Гласник Етнографског музеја у Београду 35 (1972) 69–86 [Petrović Ђ., *Prilog proučavanju srednjovekovnih gradskih grobalja*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 35 (1972) 69–86]

- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 [Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Beograd 1992]
- Синдик И., *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950 [Sindik I., *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd 1950]
- Ђоровић В., *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку*, *Старинар* 4 (1877) 127–147 [Đorović V., *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, *Starinar* 4 (1877) 127–147]
- Фејић Н., *Которска канцеларија у средњем веку*, *Историјски часопис* 27 (1980) 5–62 [Fejić N., *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, *Istorijski časopis* 27 (1980) 5–62]

Valentina Živković

REFERENCES TO BURIAL PLACES IN THE TESTAMENTS OF KOTOR CITIZENS (1326–1337)

Summary

This paper discusses the references to the burial places within the preserved corpus of the testaments of Kotor residents from 1326 to 1337. The main aim of the paper is to determine the existence of this kind of legacy within the formal and content structure of *ad pias causas* bequests, followed by an analysis of the selection of burial places from the standpoint of the broader context of funeral practices in late medieval Kotor.

Of a total of 74 wills, only seven testators referred to their funerals, whether it concerned the choice of burial places, the entombment or tomb ornamentation. The most commonly mentioned preferred places of burials of Kotor residents were the Cathedral of Saint Tryphon and the Franciscan convent cemetery. The preference of the Cathedral of St. Tryphon for the grave sites reflected the faith of Kotor residents to be buried near the sacred reliquary of the martyr, the town's patron saint, thus bringing salvation and realizing the concept of an *ad sanctos* burial. The residents who had particularly distinguished themselves by their actions for the benefit of the town and the church enjoyed the privilege of being buried in the cathedral. The known data on the dignitaries entombed in the Cathedral also included two bequests from 1330 and 1331 from testators whose professions were particularly important for the Kotor commune: the town artist and the notary public of Kotor.

On the other hand, Franciscan cemeteries gained great popularity among the faithful in accordance with the increasing of this order's reputation in the towns. However, the opting of Kotor citizens for the Franciscan convent for burial was viewed in the context of church policy which prevailed during the end of the third decade of the 14th century in the Kotor bishopric. These included the penalties of excommunication and interdict, which among others, directly affected testamentary practice. Only the mendicant orders were exempt from penalties.

The paper also researches the issue of funerary rites, about which it is possible to learn more from the contents of the testaments. A particular emphasis was placed on the references of the preparation of funeral feasts for the souls of the deceased – *prandium pro anima* – which in some instances acquired the mode of charitable work, when the testator would bequeath meals

for the destitute. These are the practices most closely associated with the commemoration and *pro remedio animae* prayers.

Keywords: testaments, late medieval Kotor, burial place, *ad pias causas* bequests, Cathedral of Saint Tryphon, Franciscan convent, prandium pro anima.

Чланак примљен: 17. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26. 04. 2017.

Предраг КОМАТИНА*

Византолошки институт САНУ

Београд

ПРОМЕНЕ НА СРПСКОМ ПРЕСТОЛУ 1370–1371. ГОДИНЕ. ПОКУШАЈ РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ**

Апстракт: У раду се разматра питање односа између цара Стефана Уроша и краља Вукашина током 1370. и 1371. године и могућност да је у једном тренутку краљ Вукашин у потпуности лишио цара власти и постао једини српски владар, те да је цар после Вукашинове погибије на Марици поново преузео свој престо, као и последице таквих околности на даљи развитак српске државности.

Кључне речи: цар Стефан Урош, краљ Вукашин, краљ Марко, краљ Стефан Твртко, Српско царство, савладарство, обласни господари, српски летописи.

У историјској свести српског народа последњи изданак светородне лозе Немањића остао је упамћен као „Нејаки Урош“, слаб владар због чије неспособности је моћно српско царство његовог оца Душана „Силног“, доживело свој потпуни крах и било подељено између моћних великаша. Српска епика отишла је још даље – она је најснажнијем од њих, краљу Вукашину Мрњавчевићу, приписала да је нејаког цара лишио не само царства, већ и живота.¹ Иако су стари српски летописи прецизно забележили да је цар Урош умро после Маричке битке у којој је погинуо краљ Вукашин, та традиција је у XVI–XVII веку ушла и у историографска

* predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Традиција, иновација и идентитет у Византијском свету* (Ев. бр. 177032).

¹ *Смрт цара Уроша*, Српске народне пјесме 1–9, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање. Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена, књига шеста, Београд 1899, 74–77, бр. 14.

дела, те је у српској историографији романтичарске епохе прихватана као чињеница. Тек је Константин Јиречек крајем XIX века, пронашавши у Дубровачком архиву два податка из времена после Маричке битке која говоре о исплаћивању Стонског дохотка посланику „цара Србије“, једном заувек показао да краљ Вукашин није убио цара Уроша, већ да га је овај надживео.² Од тада до данас сазнања о том бурном периоду српске историје умногоме су обогачена, улога Вукашина Мрњавчевића боље расветљена и његов положај као савладара цара Уроша јасније сагледан. Тако знамо да је још 1365. године цар Урош уздигао моћног великаша на краљевски престо и именовао га за свог савладара, те да су заједнички владали, уз извесно захлађење односа већ од 1367, до Вукашинове погибије на Марици 26. септембра 1371. године. Након тога је, како се узима, Вукашинов син Марко заменио оца у улози краља-савладара цара Уроша, а после цареве смрти 4. децембра исте године постао једини и законити српски владар.³ У овом раду покушаћемо да поновним разматрањем података које пружа изворна грађа дођемо до неких нових закључака који ће додатно употпунити ту слику и пружити реинтерпретацију неких њених сегмената.

Узима се, дакле, да је савладарство цара Уроша и краља Вукашина трајало непрекидно између 1365. и Вукашинове погибије 1371. године, с тим што се прихвата да се између њих десило политичко удаљавање у другој половини тог периода. Како је већ наглашено, српски летописи прецизно бележе најзначајније догађаје тог времена – Маричку битку и погибију краља Вукашина и његовог брата деспота Угљеше 26. септембра 1371, а затим и смрт цара Уроша, 2. или 4. децембра исте године.⁴ Међутим, на који начин најстарији од њих описују крај Српског царства?

Према *Копорињском летопису*, насталом не много после судбоносних догађаја из 1371. године,⁵ цар Стефан Душан имао је сина

² К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I, прир. Г. Острогорски, Београд 1959, 341–385, с кратким освртом на научну полемику о том питању, 341–342.

³ О том периоду српске историје подробно Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1989², 94–215; исти, *Лазар Хребелановић*, Београд 1989², 36–54; *Историја српског народа* (=ИСН), I, Београд 1981, ур. С. Ћирковић, 584–602 (Р. Михаљчић); ИСН, II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 7–9 (Д. Богдановић), 23 (Р. Михаљчић).

⁴ *Стари српски родослови и летописи* (=ССРЛ), изд. Ст. Станојевић, Сремски Карловци 1927, 84, 111–112, 117, 207–208.

⁵ ССРЛ, XXXVI–XXXVII, XXXIX.

Уроша који је био „доиста красан и на изглед дивљења достојан, али млад смислом“. Будући превише милостив и кротак, он је одбацивао савете старијих и примао савете младих, те је као и библијски цар Ровоам или грчки цар Михаило од свог слуге Василија, пострадао и он од „храњенија својега“ и многе злобе и невоље претрпео од Вукашина и Угљеше. Јер „тај Вукашин сподоби се од њега части деспотског достојанства, потом га је пак и венчао, најпосле и срину њега са престола отачаства својега и положи на себе венац краљевства српског, брату пак својему Угљеши уручи стране земље грчке са достојанством деспотске части.“ Међутим, „тај пак праведни (тј. Урош) ако и пострада у изгнању царске части отачаства свога, ипак посред своје земље у својој части царској славно к Богу отиде.“⁶ Нешто млађи *Пећки летопис*, настао у последњој деценији XIV века,⁷ садржи готово у потпуности истоветан текст, с том разликом што наводи како је Урош, пошто је „пострадао у изгнању царске части отачаства свога, ипак *опет* („њ паки“) посред земље своје у својој земљи и части царској“ прешао к Богу, и то „у лето 6880 (1371), месеца децембра, четврти дан, крајњу жалост земљи српској оставивши.“⁸ *Копорињски летопис* садржи после тога још један податак – онај о Маричкој бици: „У лето 6879 (1370/1371) погибе Вукашин и Угљеша у Македонији, у дан петак.“⁹ То је уједно и податак којим се *Копорињски летопис* завршава. *Пећки летопис*, с друге стране, даје донекле потпунији опис тог догађаја: „У то лето, пре његовог (тј. Урошевог) престављења, пошто су сагнали њега од царства, Вукашин краљ и Угљеша деспот од синова Исмаиљевих с премногим мноштвом својих војника побијени бише на реци званој Марица, да им се ни тела не могу наћи.“¹⁰

Два млађа из групе тзв. „старијих летописа“ – *Студенички* и *Цетињски*,¹¹ доносе верзију која се у једној појединости битно разликује од оне забележене у прва два.¹² У њима, након податка о томе како је Вукашин Уроша „сагнао с престола царскога и положио на себе венац краљевства српскога“, а своме брату препустио „стране земље грчке“ с деспотским достојанством, следи податак о томе како Урош, „ако и

⁶ *Исто*, 82, 84.

⁷ *Исто*, XXXVII–XXXVIII.

⁸ *Исто*, 82, 84.

⁹ *Исто*, 84.

¹⁰ *Исто*, 84.

¹¹ *Студенички летопис* је настао најраније средином XV века, а *Цетињски* тек у XVI веку, *ССРЛ*, XXXVIII–XXXIX.

¹² *ССРЛ*, 83, 85.

пострада тако, ипак у својој земљи славно к Господу изиде... и многу скрб остави отачаству својему, што изгнањем, што престављењем својим.“ „И у то лето у које беше изгнан,“ настављају даље летописци, „смрћу пресели њега Господ од овдашњих“. ¹³ Затим се бележи податак о Маричкој погибији: „И не много између Вукашина краља војске и његовог брата Угљеше деспота, и та сама браћа, побијени бише од мноштва Турака (*Цетињски*: Агарјана) у Македонији (*Цетињски* има и: на реци Марици), да им се ни тела не могу наћи (*Цетињски* има и: него да буду храна зверима и птицама).“ ¹⁴

Како се види, кључна разлика између повести забележене у *Копорињском* и *Пећком летопису*, с једне, и *Студеничком* и *Цетињском*, с друге стране, јесте у томе што је према првима цар Урош, иако је био „изгнан од царске части свог отачаства“, ипак умро „посред своје земље и у својој царској части“, док је према другима он, по изгнању умро оне године које је био сагнан с престола „у својој земљи“, али не и у „својој царској части“. Оно у чему се сва четири летописца слажу јесте то да је краљ Вукашин „сринуо“, односно „сагнао с престола царскога“ цара Уроша и „положио на себе венац краљевства српскога“, дакле, да је збацио цара и сам преузео српску круну. У том контексту, констатација која се јавља у два старија летописа, да је и поред тога цар ипак умро „посред своје земље“ и „у својој царској части“, може да се протумачи само на један начин – да је после Вукашинове погибије на Марици цар Урош успео да поврати своју царску власт и достојанство, које је задржао до смрти, нешто више од два месеца касније.

Дакле, писци најстаријих српских летописа, *Копорињског* и *Пећког*, сведоче да је краљ Вукашин збацио цара Уроша с престола и сам понео српску краљевску круну, али да је након његове погибије на Марици цар успео да поврати своју царску власт и достојанство. Те констатације нису непознате у домаћој историографији, али се најчешће сматра да податак летописаца да је краљ Вукашин збацио цара Уроша с престола говори само о томе да је између њих дошло до несугласица и непријатељства, да је краљ престао да сарађује са царем и почео да иступа потпуно самостално, ¹⁵ али не и о томе да га је у пуном смислу лишио власти. Тек

¹³ *Исто*, 85.

¹⁴ *Исто*, 85.

¹⁵ Р. Михалчић, *Крај Српског царства*, 138–146; исти, *Лазар Хребелјановић*, 39–49, препознаје зачетке сукоба између савладара већ у 1367. години, а његов врхунац види у великој бици на Косову између цара Уроша и представника „рашке властеле“ с једне и Мрњавчевића с друге стране, која се датира у 1369.

је недавно Сима Ћирковић, приређујући ново издање повеље краља Вукашина Дубровчанима од 5. априла 1370. године, напоменуо како та повеља сведочи да је у време њеног издавања краљ Вукашин „постао, бар за неко време, једини владар“ српске државе.¹⁶

Колико простора други савремени историјски извори остављају за такву интерпретацију? Разматрање тог проблема почећемо једним дубровачким податком од 5. фебруара 1370. године. Тог дана је, наиме, Гргур Стехат, посланик „господина Уроша, цара Рашке“ (*domini Orossii imperatoris Rassie*) примио у Дубровнику од Општине 2000 перпера на име Светодмитарског дохотка за 1369. годину.¹⁷ Тај податак је добро познат у српској историографији. Међутим, оно на шта истраживачи нису обратили довољну пажњу јесте чињеница да је у питању последњи савремени податак у коме се помиње цар Урош пре Маричке битке.

Тачно два месеца касније, 5. априла 1370. године, „у Поречи на Броду“, издао је краљ Вукашин своју већ поменућу знамениту повељу Дубровчанима. У аренги повеље он истиче како га је Владика Христос „поставио за господина Земљи српској и Грцима и Западним странама“ и како по његовој милости он „краљује у Богу и весели се свих дана у земљи свог краљевства са многовољеном свог краљевства краљицом кира Леном и са многовољеним синовима свог краљевства Марком и Андријашем“. Као такав, он сада има и обавезу, како сам каже, „потврђивати законе и хрисовуље краљева и царева који су били пре краљевства ми“. Управо у том својству он је и примио дубровачке посланике Мишу Бобаљевића и Јаку Соркочевића, који су му предочили повељу коју је цар Стефан Душан био издао Дубровчанима 20. септембра 1349. године, као и повеље Дубровчанима које су били издали ранији српски краљеви.¹⁸ Међутим, краљ у свом навођењу повеља ранијих владара Дубровчанима потпуно игнорише повељу коју им је 25. априла

годину, у којој су Мрњавчевићи однели победу која је и омогућила краљу Вукашину да се поставља потпуно самостално у односу на цара.

¹⁶ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара, Брод у Поречи, 5. април 1370*, Стари српски архив (=ССА) 4 (2005) 167.

¹⁷ *Diversa cancellariae*, 1369 (5. febr. 1370), К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 372, п. 91.

¹⁸ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 162–163. Повеља цара Стефана Душана Дубровчанима из 1349. године: Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта, Ново Брдо, 1349, септембар 20*, ССА 11 (2012) 38–40.

1357. издао цар Стефан Урош.¹⁹ То, како је приметио С. Ћирковић, „није могуће при нормалним савладарским односима“, што га је даље навело на претпоставку да се „нешто морало променити у Вукашиновом положају“ што је утицало на Дубровчане да сада од њега затраже потврду привилегија које су били добили од ранијих српских владара.²⁰

Шта се то могло променити у положају краља Вукашина, што му је дало за право да „благоизволи... потврђивати законе и хрисовуље краљева и царева“ који су били пре њега? Сасвим је јасно да он издаје повељу Дубровчанима као пуноправни наследник ранијих српских владара, као неко ко има исту онакву власт какву су имали они, као истински суверен српског краљевства, владар у пуном смислу, а не као нечији савладар. Стога је закључак С. Ћирковића да ова повеља сведочи о томе да је краљ Вукашин у време њеног издавања био једини владар српске државе потпуно оправдан.²¹

Ту промену у Вукашиновом положају, то јест, његово уздизање од савладара до јединог владара српске државе С. Ћирковић је видео у догађајима из 1369. године, када је, према Мавру Орбину дошло до великог сукоба на Косову између цара Уроша, кнеза Лазара и жупана Николе Алтомановића с једне, и краља Вукашина и деспота Угљеше с друге стране, у коме су Мрњавчевићи однели победу, а сам цар био заробљен.²² Међутим, сам Орбин не наводи годину поменутог сукоба. До закључка да се он догодио 1369. године дошло се на основу једног другог Орбиновог податка – да се краљ Вукашин, који је иначе био у добрим односима с Дубровчанима, расрдио на њих 1369. године, јер је мислио да су они подстакли цара Уроша против њега и да је због тога хтео да их нападне, али да је од свог наума одустао након преговора с дубровачким послаником Влахом Бобаљевићем.²³ С друге стране, дубровачки посланици Мише Бобаљевић (а не његов брат Влахо, како је то грешком

¹⁹ М. А. Чернова, *Хрисовул царя Стефана Уроша Дубровчанам, Рыбник, под Призреном, 1357 год, 25 апреля*, ССА 12 (2013) 80–83.

²⁰ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 165.

²¹ *Исто*, 167. Уп. и детаљну дипломатичку анализу повеље: *исто*, 167–169.

²² М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 275; М. Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, Београд 1968, 50; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 138–146; исти, *Лазар Хребељановић*, 43–49; С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 166.

²³ М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 277–278; исти, *Краљевство Словена*, 53; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 139; исти, *Лазар Хребељановић*, 44; С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 165–166.

забележио Орбин) и Јаке Соркочевић, који су од краља Вукашина и примили поменућу повељу 5. априла 1370. године, добили су из Дубровника упутства „да поправе и среде задатке посланства“ код краља Вукашина још 20. децембра 1369. године.²⁴ Та чињеница је уклопљена у Орбинове податке о посланству Влаха Бобаљевића и умешаности Дубровчана у сукоб између краља Вукашина и цара Уроша, што је довело до закључка да је краљ Вукашин одиста постао једини владар 1369. године.²⁵

Међутим, Орбин каже само да се краљ Вукашин расрдио на Дубровчане 1369. године, мислећи да су они подстакли цара Уроша да дигне оружје на њега, али не каже да ли је то било пре или после његовог оружаног сукоба са царем, те то може да сведочи само о томе да је између цара и краља дошло до размирица током 1369. године. Чињеница да су дубровачки посланици упућени краљу 20. децембра 1369. године „да поправе и среде задатке посланства“ може да значи само то да је Општина осетила потребу да изглади односе са краљем и оправда се да се није сврстала на страну цара. Дакле, нема непосредних података који би сведочили нити о томе да је до битке на Косову између цара Уроша и краља Вукашина, ако се она одиста и догодила, дошло 1369. године, нити да је те године Вукашин постао једини српски владар. Штавише, сачувана су и два податка са самог почетка 1370. године која сведоче да је у то време цар Урош и даље био владајући српски монарх. Први је једно писмо папе Урбана V Клари, удовици влашког војводе Александра, од 19. јануара 1370. године у коме се помиње њена кћерка, Урошева жена Ана, као „краљица Србије“ („Ancha regina Serviae“).²⁶ Други је већ наведени дубровачки податак од 5. фебруара 1370. о томе да је посланик „господина Уроша, цара Рашке“ примио Светодмитарски доходак за претходну годину.²⁷ Према томе, до промене у положају краља Вукашина, што је у суштини значило промену на српском престолу, дошло је између 5. фебруара и 5. априла 1370. године.

Према српским летописима, пошто је „сринуо“, односно „сагнао“ цара Уроша с престола, краљ Вукашин је „положио на себе венац краљевства српског“. Међутим, и сами летописи сведоче да је већ и пре тога сам цар Урош Вукашина био „венчао“, тј. крунисао.²⁸ Према томе,

²⁴ Писма и упутства, I, 201; С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 165–167.

²⁵ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 165–167.

²⁶ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, ed. A. Theiner, Romae 1860, 95, no. 184.

²⁷ *Diversa cancellariae*, 1369 (5. febr. 1370), К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 372, n. 91.

²⁸ *ССРЛ*, 84–85.

Вукашин је био крунисан два пута – први пут руком цара Уроша за краља-савладара, а други пут самостално, за главног и јединог владара. Један други савременик, животописац патријарха Саве IV, бележећи како се Вукашин „дрзнуо на краљевство“ не марећи за „проклетство Св. Саве“ по свој прилици има у виду управо то његово друго крунисање, пошто се оно прво не би могло тумачити његовом „дрскошћу“.²⁹ У српској монархији XIV века и иначе је био обичај да се владари који су носили краљевску круну као млади краљеви или савладари главних владара приликом преузимања престола поново крунишу. Тако је Стефан Урош II највероватније 1308. године свом старијем сину, каснијем краљу Стефану Урошу III Дечанском доделио титулу и положај младог краља, а да је он том приликом био и крунисан сведочи његов портрет у Богородици Љевишкој у Призрену на коме је представљен с круном на глави. Ипак, када је у турбулентном времену након очеве смрти успео да се избори за српски престо, он се на Богојављење, 6. јануара 1322. дао још једном крунисати за краља. Његов син Стефан Душан крунисан је истом приликом за младог краља, али се и он поново крунисао, након што је збацио оца с престола, 8. септембра 1331. године. Његов пак син Стефан Урош најпре је био крунисан за младог краља пре 1345, да би приликом очевог царског крунисања 1346. био крунисан за краља-савладара, а затим непосредно после очеве смрти и сам био крунисан за цара, свакако пре 10. јануара 1356, када се први пут назива царем.³⁰

Дакле, свака промена у владарском положају неке личности изискивала је њено поновно крунисање, те је то учинио и Вукашин. Поставља се, међутим, питање зашто је Вукашин, када је већ збацио *цара* Стефана Уроша, „положио на себе венац краљевства српског“ а није посегао за царском титулом свргнутог Немањића. Одговор на то питање могао би бити уско повезан с поимањем које се у то време јавило у српској средини да је царска титула српских владара била заправо незаконити преседан, последица самовоље Стефана Душана. Већ 1368. године у својој повељи о превазилажењу раскола између цркве на

²⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 381; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 290.

³⁰ М. Ivković, *Ustanova „mladog kralja“ u srednjovekovnoj Srbiji*, Историски гласник 3–4 (1957) 59–79; *ИСН*, I, 497, 510, 531 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 15–17, 32–34, 108–109; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 134–141, 152–159; иста, *Свети краљ*, Београд 2007, 228.

подручју којим је управљао и Цариградске патријаршије, насталом као последица успостављања Српске патријаршије 1346. године, Вукашинов брат деспот Јован Угљеша не само да осуђује политику Стефана Душана према византијским територијама и цркви, већ исказује и нимало благонаклон став према његовим политичким амбицијама, истичући како се он „прогласио самодршцем Србије и Романије и занео у свом срцу висином достојанства и величином власти.“³¹ Ипак, животописац патријарха Саве IV, насталог убрзо после његове смрти 1375. године,³² најречитији је у осуди поступака цара Стефана Душана, како на пољу црквене, тако и на пољу државне политике. Према њему, „цар Стефан се венчао на царство и изабрао себи патријарха српскога не по закону ни са благословом цариградскога патријарха, као што приличи, но заиска благослов бешчино од патријарха трновскога и од архиепископа охридскога и са српским сабором, тако се зацарио и поставио патријарха, како не приличи.“ Он је, пише даље, „био муж велик и силан у крепости и у премудрости најсилнији, примивши Богом даровану власт, распространио се ка истоку и западу и северу и југу, заузео не мало градове и крајеве грчке.“ Међутим, и он се „ухватио у замку од општега непријатеља, узвисио се срцем и оставивши прародитељску власт краљевства, зажелевши царско достојанство, венчао се на царство.“³³ Уколико је таква идеологија имала утицаја на Вукашина и његове политичке кораке, онда је сасвим разумљиво да се он, свестан такве спорне природе царске титуле српских владара, определио за краљевско звање, које је имало дугу традицију и неспорни легитимитет и чврсто упориште у српској историји.

Почев, дакле, од пролећа 1370. па у наредних годину и по дана у историјским изворима се у улози српског владара појављује искључиво краљ Вукашин.³⁴ Убрзо пошто је преузео престо и „положио на себе венац краљевства српског“, он је решио и да учврсти свој међународни положај, али и положај своје породице. Наиме, 8. априла 1370. године папа Урбан V, исти онај који три месеца раније помиње Урошеву жену Ану као „српску краљицу“, упутио је писма угарском краљу Лудовику, краљици Јелисавети и босанском бану Твртку, брату од стрица угарске краљице, из кога се дознаје како су босански бан и његова мајка Јелена Шубић наумили да своју рођаку, кћерку Гргура, сина Павла Шубића, некадашњег

³¹ *Грчке повеље српских владара*, изд. А. Соловјев, В. Мошин, Београд 1936, 262.

³² *ИСН*, I, 612 (Д. Богдановић).

³³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 380; *Животи*, прев. Л. Мирковић, 289.

³⁴ Уп. К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 372–377.

бана Хрватске и Далмације, коју су они одгајали и васпитавали, удају за „сина узвишеног мужа краља Рашке, шизматика“ (*filio magnifici viri Regis Rasciae schismatico*), и то без сагласности њених родитеља. Пошто би то довело „у опасност њену душу и нанело неправду њеним родитељима и увреду хришћанској (тј. католичкој) вери“, папа забрањује да се она да у брак „било ком јеретику, невернику или шизматику изван подложности Свете Римске цркве“, већ налаже да се или врати својим родитељима, или повери на старање угарском краљу.³⁵ Даљих вести о том послу нема, па није познато да ли је ауторитет папе однео превагу над политичким мотивима и потребама или су српски краљ и босански бан спровели свој наум у дело, а није јасно ни који од Вукашинових синова је био предмет ове „брачне дипломатије“.³⁶

Најстарији од њих, Марко, добио је у току наредних месеци титулу „младог краља“. У Вукашиновој повељи Дубровчанима од 5. априла 1370. године он још увек нема ту титулу,³⁷ али се са њом јавља на натпису у Цркви Свете Недеље у Призрену, на коме стоји како је црква сазидаана и живописана „повеленијем и откупом господина младога краља Марка“ 6879. године од стварања света, дакле између 1. септембра 1370. и 31. августа 1371. године.³⁸ Тиме је Вукашин њега и званично промовисао у наследника престола и будућег српског краља, чиме је начинио значајан корак у правцу утемељивања нове владарске династије, која је имала да у потпуности замени светородну лозу Немањића.

У пролеће 1371. године пошло је једно дубровачко посланство угарском краљу Лудовику I, новом врховном господару и заштитнику општине. Дубровачки посланици пожалили су се угарском краљу на прилике у Србији, које су у то време биле веома несређене и неповољне по Дубровчане, како за њихову трговину, тако и за безбедност самог града. Највише проблема задавао им је жупан Никола Алтомановић, који

³⁵ *Monumenta Hungariae*, II, 97, nos. 189–190.

³⁶ Одређени подаци постоје само о брачним везама најстаријег Вукашиновог сина, краља Марка. Један нешто каснији запис бележи како је он „дао Тодору Гргуреву жену Хлапену, а узео жену своју првовенчану, Јелену, Хлапенову кћер“, *Стари српски записи и натписи*, I, прир. Љ. Стојановић, Београд 1902, 58–59, бр. 189; С. Томин, *Дијак Добре и његов запис о Марку Краљевићу – једна прећутана тема српске средњовековне књижевности*, Истраживања 16 (2005) 211–214.

³⁷ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 162.

³⁸ М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка у Цркви Св. недеље у Призрену*, Зограф 2 (1967) 20–21.

је према њима био „најгори човек, најарогантнији и издајник“, међу свим српским великашима. Он не само да је пустошио околину града, већ је захтевао од Дубровчана да њему, као господару околних српских жупа, исплаћују 2.000 перпера Светодмитарског дохотка. Међутим, како су истицали Дубровчани, они су обавезни да тај доходак дају сваке године краљу Рашке и никада га „нису давали ниједном великашу господару тих предела нити коме другом, него увек само краљу Рашке“.³⁹ За „краља Рашке“ (re di Rassa) који се помиње у овој дубровачкој представи угарском краљу К. Лиречек је мислио да је заправо цар Урош, кога Дубровчани пред угарским краљем нису смели ословљавати као цара, јер му он ту титулу није признавао.⁴⁰ Међутим, у тој дубровачкој представи „краљ Рашке“ означава институцију, а не једну одређену личност.⁴¹ Према томе, када Дубровчани кажу да су поменути доходак „увек давали само краљу Рашке“, они не мисле на цара Уроша, коме су данак давали ранијих година, већ на владара Србије уопште, ма ко то био. Посебно питање представља сама чињеница да је жупан Никола Алтомановић тада затражио за себе нешто што је одувек припадало српском краљу и цару, поготово ако се има у виду да је он, као и његов стриц и претходник, кнез Војислав Војиновић, био присталица легитимитета и одани вазал цара Уроша,⁴² коме је према Орбину остао веран до краја и у одлучујућој бици против Мрњавчевића на Косову.⁴³ Да ли се Никола Алтомановић одважио на тај корак управо због тога што је законити цар, кога је он увек подржавао, био лишен власти а престо преузео Вукашин, коме се супротстављао и чији легитимитет није желео да призна?

И неки месец касније, почетком јуна 1371. године, краљ Вукашин је једини српски владар коме се Дубровчани обраћају желећи да поправе положај својих трговаца у Српској земљи. Тада су, наиме, њихови

³⁹ Р. Matković, *Spomenici za dubrovačku povjest u vrijeme ugarsko-hrvatske zaštite*, Starine 1 (1869) 174–178 (датира упутство општине дубровачким посланицима код угарског краља у 24. март 1371); *Писма и упутства Дубровачке републике*, I, прир. Ј. Тадић, Београд 1935, 209–215 (датира упутство посланицима у април 1371).

⁴⁰ К. Лиречек, *Српски цар Урош*, 373, нап. 94.

⁴¹ Сами, наиме, кажу како је обичај давања тог дохотка српским краљевима био установљен „уговорима које су сачинили њихови преци са краљем Рашке који је био онда“ (per li patti chi fe li nostri antisi cum lo re di Rassa, chi era allora), Р. Matković, *Spomenici*, 174; *Писма и упутства*, I, 209.

⁴² Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 138–141. Та чињеница навела је Р. Михаљчића чак и да посумња у тачност дубровачких вести да је Никола Алтомановић тада уопште тражио трибут од њих; *исто*, 141, 220–221.

⁴³ М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 275; *исти*, *Краљевство Словена*, 50.

посланици Паскоје Рађина и Јаков Соркочевић имали да се појаве пред краљем Вукашином (*misser lo re Vulchasin*) кад буду дознали да је он дошао „у Скопље и одатле према Призрену у неки од својих дворова“, са задатком да му се потуже на невоље које су њиховим трговцима у Призрену били учинили краљев протовестијар Богдан Киризмић и неки други српски великаши.⁴⁴ Нешто касније тог месеца дубровачки посланик Павле Ђурђевић одлази на Светомихољску превлаку у Боки Которској да се с Андријом Паштровићем и кефалијом Радичем, људима Ђурђа Балшића, договори о учешћу дубровачких одреда у предстојећем походу против Николе Алтомановића, који су припремали Ђурађ Балшић, краљ Вукашин и његов син Марко (*Jura cum misser lo re Volchassin et cum Marco, suo fio*), који су се тада са својим војскама већ налазили под Скадром.⁴⁵

Као што је добро познато, до планираног похода против жупана Николе Алтомановића није дошло, јер је краљ морао да одговори на позив свог брата деспота Угљеше и упути се са својом војском на исток, како би му помогао у походу против Турака. Тај поход завршен је трагичним поразом српске војске на обали реке Марице 26. септембра 1371. године и погибијом обојице браће Мрњавчевића – Вукашина, српског краља, и деспота Јована Угљеше.⁴⁶

Тада се на историјској позорници поново појављује цар Стефан Урош, о коме, како смо већ навели и показали, нема никаквих података у изворима након 5. фебруара 1370. године. Није познато било шта о његовој делатности у том периоду, нити о томе где је и у каквом положају боравио.⁴⁷ У сваком случају, чини се да је он искористио погибију краља

⁴⁴ *Писма и упутства*, I, 229–231. Према Мавру Орбину, краљ Вукашин је „начинио своју престоницу у Приштини“, у којој су раније често боравили цареви Стефан Душан и сам Стефан Урош, М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 270; исти, *Краљевство Словена*, 44; Б. Миљковић, *Pristina – reale sedia*, Зборник у част академику Десанки Ковачевић Којић, ур. Р. Кузмановић, Д. Мирјанић, Ђ. Тошић, Бања Лука 2015, 300–301.

⁴⁵ *Писма и упутства*, I, 231–232; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 160–161.

⁴⁶ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 127–146; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 161–186.

⁴⁷ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 186, констатује само да он у судбоносним догађајима тог времена није суделовао. Према Мавру Орбину, цар Урош је услед пораза у бици на Косову био заробљен, након чега је боравио код краља Вукашина, а кратко време и код кнеза Лазара, издржавајући се од једне мале области коју му је Вукашин био доделио и од 600 дуката које су му годишње слали Дубровчани, све док га Вукашин није, тобоже, убио када је сазнао да овај

Вукашина на Марици и поново преузео свој некадашњи владарски положај, премда није јасно на који начин и да ли је имао нечију помоћ. Свега двадесет дана после Маричке битке, 16. октобра 1371, а затим и 3. новембра, српски јерусалимски монах Роман Пркоса подиже у Дубровнику у две рате Стонски доходак, намењен српским манастирима у Јерусалиму, „изричитом сагласношћу и повељенијем цара Србије“ (*cum expresse consensu et voluntate imperatoris Rascie*).⁴⁸ Претпоставља се да је управо у то време Јован Драгаш, који је после Маричке битке постао господар северног дела области Јована Угљеше, добио титулу деспота од цара Уроша.⁴⁹ Тиме постаје савршено јасан смисао вести српских летописа, да је, „иако је пострадао у изгнању царске части свог отачаства“, цар Урош „ипак посред своје земље у својој царској части“, односно „ипак опет посред своје земље у својој земљи и царској части“, умро 4. децембра 1371. године, „оставивши крајњу жалост Српској земљи“.⁵⁰ Дакле, након Маричке битке и погибије краља Вукашина цар Урош је поново преузео српски престо и задржао га до своје смрти два и по месеца касније.

После смрти цара Стефана Уроша 4. децембра 1371. године Србија је остала без владара, премда се у науци на основу одређених иконографских елемената сматра да је Вукашинов син Марко, који је у време очеве самовладе 1370/1371. понео титулу младог краља, после његове погибије био и крунисан. Он је, наиме, на свом ктиторском портрету на јужној фасади храма Св. Димитрија у Марковом манастиру код Скопља из 1376/1377. године насликан како у десној руци држи рог, који је још од старозаветних времена био симбол миропомазања владара, саставног дела обреда крунисања у средњовековним монархијама.⁵¹

жели да побегне у Дубровник, М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 271–272, 275; исти, *Краљевство Словена*, 46–47, 50–51. То су једине, али знатно позније и у неким појединостима свакако легендарне вести у вези са његовом судбином за време Вукашинове владавине.

⁴⁸ *Diversa cancellarie*, 1371, К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 377; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 187, нап. 101.

⁴⁹ Х. Матанов, *Княжеството на Драгаш*, София 1997, 92; Ж. Вујошевић, *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија, Кочани, 1377*, 1. јун, *ССА* 10 (2011) 81–82; *Српски биографски речник*, IV, Нови Сад 2009, 432–433 (М. Шуица).

⁵⁰ *ССРЛ*, 84.

⁵¹ В. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности МС 4 (1968) 87–97, где се портрет датира у 1371/1372; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 194–196; Ц. Грозданов, Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 73; *ИСН*, I,

Међутим, ако се такво крунисање десило, поставља се питање легитимитета тог чина, јер уколико је после Вукашинове погибије цар Урош поново преузео престо који му је био одузет, имајући у виду сукобе између њега и Мрњавчевића и прилике у којима су се њихови наследници нашли након Маричке битке, тешко да је Урош могао да прихвати Марка као свог савладара.⁵² У општем расулу породичне моћи Мрњавчевића, Марко је био принуђен да се повуче на породичне поседе, који су се, са центром у Прилепу, налазили у потпуности у „Грчкој земљи“ некадашњег Српског царства и да се задовољи положајем обласног господара, иако је неспорно баштинио очеву краљевску титулу још од како је био крунисан за „младог краља“.⁵³ Град Призрен, којим је он управљао као млади краљ 1370–1371. године, септембра 1372. држали су Балшићи и успешно га бранили од жупана Николе Алтомановића.⁵⁴ Као владалац, он се увек називао „у Христу Богу благоверни краљ Марко“, без икаквих територијалних претензија.⁵⁵ Он јесте био „српски краљ“ у етничком, али не и у политичком смислу – он није био „краљ Срба и Грка“ као његов отац.

Иако је Марко задржао краљевски наслов све до своје погибије у бици на Ровинама 1395. године, савременици су ипак осетили да је смрћу

---

602 (Р. Михаљчић); исти, *Лазар Хребељановић*, 54–55; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру*, Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилеп 1997, 299–397; С. Марјановић-Душанић, *Rex imago Dei: о српској преради Агапитовог владарског огледала*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 140–144.

⁵² Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 54, исправно примећује да није вероватно да се између Маричке битке и смрти цара Уроша Марко икада састао и иступао заједно с њим.

⁵³ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 191–201; исти, *Лазар Хребељановић*, 54; *ИСН*, II, 23–24 (Р. Михаљчић); М. Шуица, *Моравска Србија на крају XIV века – питање државно-правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, Моравска Србија, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 44.

⁵⁴ К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 378–379; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 196–197.

⁵⁵ Таква титулатура налази се на натписима уз његове владарске портрете, као и у легендама његовог новца, Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 199; исти, *Титуле Краљевића Марка*, Кралот Марко, 37–42; М. Бошкоски, *Кралот Марко во епиграфските споменици и записите*, Кралот Марко, 25–30.

цара Уроша Српска земља остала без владара и носиоца централне власти,⁵⁶ а обласни господари без свог суверена, те су завладали самостално сваки у својој области. Тако је 1372. године жупан Никола Алтомановић, који је господарио приморским жупама у суседству Дубровника – Требињем, Конавлима и Драчевицом, најзад присвојио право да убира 2.000 перпера Светодмитарског дохотка од Дубровчана, као и 900 перпера кумерка солског.⁵⁷ Услед његовог пораза од кнеза Лазара и босанског бана Твртка 1373. године, поменуте жупе заузеле су Балшићи, који су 30. новембра 1373. издали повељу Дубровчанима, захтевајући да поменути данак убудуће буде исплаћиван њима, осим „ако неко буде цар господар Срба и властеле и земље српске“, у ком случају ће се данак исплаћивати том новом српском владару.⁵⁸ Црквени сабор у Пећи ради избора новог српског патријарха 1375. године сазвали су кнез Лазар и Ђурађ Балшић, „који тада начелствоваху“.⁵⁹ Коначно, и према тадашњем босанском бану и каснијем српском краљу Стефану Твртку, Српска земља после смрти цара Уроша више „није имала свог пастира“, што га је и мотивисало да као потомак српских краљева по женској линији српску краљевску круну затражи за себе.⁶⁰

Даља судбина српског краљевства добро је позната, а нека кључна питања везана за њу расветљена су на задовољавајући начин захваљујући Сими Ћирковићу.⁶¹ Босански бан Стефан Твртко, праунук српског краља Стефана Драгутина, крунисан је 1377. године за „краља Срба и Босне и Поморја и Западних страна“. У својој повељи Дубровчанима коју је издао 10. априла 1378, након што је од Балшића преузео жупе Требиње, Конавле и Драчевицу, он објашњава како је Српска земља по престављењу

⁵⁶ Старац Исаија у свом знаменитом запису уз превод дела Дионисија Ареопажита бележи како након Маричке битке „не би ни кнеза, ни вође, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава.“ Међутим, на смрт цара Уроша осврће се само констатацијом да „у то време и српске господе седми род крај прими“, тј. да је нестало седме генерације српских владара, Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 163.

⁵⁷ К. Лиречек, *Српски цар Урош*, 279–380; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 20–21.

⁵⁸ С. Рудић, *Повеља Ђурађа I Балшића Дубровнику*, *Дубровник*, 30. новембар 1373, ССА 8 (2009) 102–103; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 23–28.

⁵⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 384; *Животи*, прев. Л. Мирковић, 292.

⁶⁰ Д. Јечменица, *Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику*, *Жрновница*, 1378, април 10, *Трстивница*, 1378, јун 17, ССА 14 (2015) 121.

⁶¹ С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Работници, војници, духовници, прир. В. Ђокић, Београд 1997, 277–305.

његових прародитеља, „господе српске“, остала без „пастира“ и како је он „отишао у Српску земљу желећи и хотећи да укрепи престо родитеља својих“, и како је, пошто је отишао тамо, био „венчан Богом дарованим венцем на краљевство прародитеља својих“, да буде „у Христу Исусу благоверни и Богом постављени Стефан, краљ Србима и Босни и Поморју и Западним странама“, те да је потом почео „с Богом краљевати и управљати престолом Српске земље, желећи све што је пало скупа подигнути и што је разорено укрепити“.⁶² На тај начин је Српска земља поново добила свог краља, који је уједно био и краљ суседне Босне. Он се, међутим, није превише мешао у унутрашње прилике у самој Србији, већ се задовољавао номиналним положајем краља, док је фактичка власт у њој остала у рукама обласних господара – кнеза Лазара, Вука Бранковића и Балшића. Они су прихватили Стефана Твртка као свог краља, прва двојица су са њим изградили и савезничке односе, док су му се последњи углавном супротстављали.⁶³ Стефана Твртка су као новог српског краља прихватили и сви спољни чиниоци – Дубровник, Угарска, Млечани, папа.⁶⁴

Међутим, након Косовске битке 15. јуна 1389. године, коју је током првих месеци који су јој уследили краљ Стефан Твртко представљао западној јавности као своју победу, српски обласни господари су између 1390. и 1392. били принуђени да признају врховну власт османског султана – Лазаревићи пре средине 1390, Бранковићи током 1392, Балшићи у другој половини те године.⁶⁵ У то време, око 10. марта 1391. године,

⁶² Д. Јечменица, *Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику*, 121–122; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 277–285.

⁶³ С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 281–285. Тачно је да су Балшићи водили честе сукобе са краљем Стефаном Твртком, нарочито око Котора, који нису успевали да потчине, али то не значи да су му оспоравали титулу „краља Срба“, већ само да су му били „неверна властела“. Свакако да су га у периодима када су били у миру и добрим односима са њим признавали за свог краља, С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 283, нарочито након склапања мира крајем 1388. и почетком 1389. године, *Историја Црне Горе (=ИЦГ)*, II/2, прир. С. Ћирковић, И. Божић, Д. Богдановић, В. Ђурић, Титоград 1970, 53–54. С друге стране, према Мавру Орбину, поједини припадници зетске властеле, попут Црнојевића, који су се супротстављали Балшићима и оспоравали њихово право да управљају Зетом, изјављивали су да они као свог господара признају једино краља Стефана Твртка, М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, 293; исти, *Краљевство Словена*, 71–72; *ИЦГ*, II/2, 50–51.

⁶⁴ С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 291–293.

⁶⁵ *ИСН*, II, 47–52 (С. Ћирковић); *ИЦГ*, II/2, 58–60; С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића Хиландару којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“, 1392, новембар 21, ССА 9 (2010) 149–152.*

умро је и сам краљ Стефан Твртко. Његови наследници на босанском престолу задржали су круну и титулу „краља Срба и Босне“, али у таквим околностима нису могли да остваре никакав утицај на политичке прилике у Србији.⁶⁶ Обнављање српске државности започело је тек 1402. године, када је након ангорске катастрофе османска власт над српским обласним господарима ослабила и када се најмоћнији од њих, кнез Стефан Лазаревић, вратио у земљу овенчан деспотским венцем.⁶⁷

---

⁶⁶ С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 284–285.

⁶⁷ Процес рестаурације српске државности под деспотом Стефаном био је постепен и дуготрајан и може се рећи да је окончан тек 1410. године, М. Шуица, *Пад Србије у историјској перспективи*, Пад Српске деспотовине 1459, ур. М. Спремић, Београд 2011, 272; исти, *Моравска Србија на крају XIV века*, 48–50.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Matković P., *Spomenici za dubrovačku povjest u vrijeme ugarsko-hrvatske zaštite*, Starine 1 (1869) 174–178.
- Orbini M., *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601.
- Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, ed. A. Theiner, Romae 1860.
- Архиепископ Данило Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 [Arhiepiskop Danilo Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao arhiepiskop Danilo i drugi, izd. Ђ. Daničić, Zagreb 1866]
- Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. Л. Мирковић, Београд 1935 [Arhiepiskop Danilo, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, prev. L. Mirković, Beograd 1935]
- Бојанин С., *Повеља Вука Бранковића Хиландару којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“, 1392, новембар 21*, Стари српски архив 9 (2010) 149–152 [Bojanin S., *Povelja Vuka Brankovića Hilandaru kojom oslobađa Manastir Hilandar plaćanja „turskog danka“, 1392, novembar 21*, Stari srpski arhiv 9 (2010) 149–152]
- Вујошевић Ж., *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија, Кочани, 1377, 1. јун*, Стари српски архив 10 (2011) 71–86 [Vujošević Ž., *Povelja braće Dragaša Hilandaru o Crkvi Sv. Vlasija, Kočani, 1377, 1. jun*, Stari srpski arhiv 10 (2011) 71–86]
- Грчке повеље српских владара*, изд. А. Соловјев, В. Мошин, Београд 1936 [Grčke povelje srpskih vladara, izd. A. Solovjev, V. Mošin, Beograd 1936]
- Ивановић М., *Напис младог краља Марка у Цркви Св. недеље у Призрену*, Зограф 2 (1967) 20–21 [Ivanović M., *Natpis mladog kralja Marka u Crkvi Sv. Nedelje u Prizrenu*, Zograf 2 (1967) 20–21]
- Јечменица Д., *Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику, Жрновница, 1378, април 10, Трстивница, 1378, јун 17*, Стари српски архив 14 (2015) 115–142 [Ječmenica D., *Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku, Žrnovnica, 1378, april 10, Trstivnica, 1378, jun 17*, Stari srpski arhiv 14 (2015) 115–142]
- Јечменица Д., *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта, Ново Брдо, 1349, септембар 20*, Стари српски архив 11 (2012) 33–58 [Ječmenica D., *Hrisovulja cara Stefana Dušana Dubrovčanima sa dva prateća akta, Novo Brdo, 1349, septembar 20*, Stari srpski arhiv 11 (2012) 33–58]
- Писма и упутства Дубровачке републике*, I, прир. Ј. Тадић, Београд 1935 [Pisma i uputstva Dubrovačke republike, I, prir. J. Tadić, Beograd 1935]
- Радојичић Ђ. Сп., *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962 [Radojičić Ђ. Sp., *Razvojni luk stare srpske književnosti*, Novi Sad 1962]

- Рудић С., *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровнику, Дубровник, 30. новембар 1373*, Стари српски архив 8 (2009) 102–103 [Rudić S., *Povelja Đurđa I Balšića Dubrovniku, Dubrovnik, 30. novembar 1373*, Stari srpski arhiv 8 (2009) 102–103]
- Смрт цара Уроша*, Српске народне пјесме 1–9, скупио их Вук Стеф. Караџић, државно издање. Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена, књига шеста, Београд 1899, 74–77, бр. 14 [*Smrt cara Uroša*, Srpske narodne pjesme 1–9, skupio ih Vuk Stef. Karadžić, državno izdanje. Pjesme junačke najstarije i srednjijeh vremena, knjiga šesta, Beograd 1899, 74–77, br. 14]
- Стари српски записи и натписи*, I, прир. Ј. Стојановић, Београд 1902 [*Stari srpski zapisi i natpisi*, I, prir. Lj. Stojanović, Beograd 1902]
- Стари српски родослови и летописи*, изд. Ст. Станојевић, Сремски Карловци 1927 [*Stari srpski rodoslovi i letopisi*, izd. St. Stanojević, Sremski Karlovci 1927]
- Ћирковић С., *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара, Брод у Поречи, 5. април 1370*, Стари српски архив 4 (2005) 161–172 [Ćirković S., *Povelja kralja Vukašina Dubrovniku kojom potvrđuje povelje ranijih srpskih vladara, Brod u Poreči, 5. april 1370*, Stari srpski arhiv 4 (2005) 161–172]
- Чернова М. А., *Хрисовул цара Стефана Уроша Дубровчанам, Рыбник, под Призреном, 1357 год, 25 априла*, Стари српски архив 12 (2013) 80–83 [Černova M. A., *Hrisovul carja Stefana Uroša Dubrovčanam, Ribnik, pod Prizrenom, 1357 god, 25 aprlja*, Stari srpski arhiv 12 (2013) 80–83]

Литература – Secondary Works

- Бошкоски М., *Кралот Марко во епиграфските споменици и записите*, Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилеп 1997 стр. 25–30 [Boškoski M., *Kralot Marko vo epigrafskite spomenici i zapisite*, Kralot Marko vo istorijata i vo tradicijata, Prilep 1997 str. 25–30]
- Грозданов Ц., Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 62–75 [Grozdanov C., G. Subotić, *Crkva svetog Đorđa u Rečici kod Ohrida*, Zograf 12 (1981) 62–75]
- Динић, М. *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932 [Dinić, M. *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd 1932]
- Ђорђевић И., *Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру*, Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилеп (1997) 299–397 [Đorđević I., *Predstava kralja Marka na južnoj fasadi crkve Svetog Dimitrija u Markovom manastiru*, Kralot Marko vo istorijata i vo tradicijata, Prilep (1997) 299–397]
- Ђурић В., *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности МС 4 (1968) 87–97 [Đurić V., *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu*, Zbornik za likovne umetnosti MS 4 (1968) 87–97]
- Иvković М., *Установа „младог краља“ и средњовековној Србији*, Историски гласник 3–4 (1957) 59–79.

- Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981 [*Istorija srpskog naroda*, I, ur. S. Ćirković, Beograd 1981]
- Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд 1982 [*Istorija srpskog naroda*, II, ur. J. Kalić, Beograd 1982]
- Историја Црне Горе*, II/2, прир. С. Ћирковић, И. Божић, Д. Богдановић, В. Ђурић, Титоград 1970 [*Istorija Crne Gore*, II/2, prir. S. Ćirković, I. Božić, D. Bogdanović, V. Đurić, Titograd 1970].
- Јиречек К., *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I, прир. Г. Острогорски, Београд (1959) 341–385 [Jireček K., *Srpski car Uroš, kralj Vukašin i Dubrovčani*, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, prir. G. Ostrogorski, Beograd (1959) 341–385]
- Марјановић-Душанић С., *Reximago Dei: о српској преради Агипитовог владарског огледала*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, ур. Љ. Максимовић, Н. Радосевић, Е. Радловић, Београд–Крушевац 2002 140–144 [Marjanović-Dušanić S., *Reximago Dei: o srpskoj preradi Agapitovog vladarskog ogledala*, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 10–13. maj 2000, ur. Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović, Beograd–Kruševac 2002 140–144]
- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997 [Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997]
- Марјановић-Душанић С., *Свети краљ*, Београд 2007 [Marjanović-Dušanić S., *Sveti kralj*, Beograd 2007]
- Матанов Х., *Княжеството на Драгаши*, София 1997 [Matanov H., *Knjžestvoto na Dragaši*, Sofija 1997]
- Миљковић Б., *Pristina – realesedia*, Зборник у част академику Десанки Ковачевић Којић, ур. Р. Кузмановић, Д. Мирјанић, Ђ. Тошић, Бања Лука (2015) 299–317 [Miljković B., *Pristina – realesedia*, Zbornik u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić, ur. R. Kuzmanović, D. Mirjanić, Đ. Tošić, Banja Luka (2015) 299–317]
- Михаљчић Р., *Крај Српског царства*, Београд 1989 [Mihaljčić R., *Kraj Srpskog carstva*, Beograd 1989]
- Михаљчић Р., *Титуле Краљевића Марка*, Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилеп 1997, 37–42 [Mihaljčić R., *Titule Kraljevića Marka*, Kralot Marko vo istorijata i vo tradicijata, Prilep 1997, 37–42]
- Михаљчић Р., *Лазар Хребељановић*, Београд 1989² [Mihaljčić R., *Lazar Hrebeljanović*, Beograd 1989²]
- Острогорски Г., *Серска област после Душанове смрти*, Београд (1965) 127–146 [Ostrogorski G., *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd (1965) 127–146]
- Српски биографски речник*, IV, Нови Сад 2009 [*Srpski biografski rečnik*, IV, Novi Sad 2009]
- Томин С., *Дијак Добре и његов запис о Марку Краљевићу – једна прећутана тема српске средњовековне књижевности*, Истраживања 16 (2005) 211–214 [Tomin S., *Dijak Dobre i njegov zapis o Marku Kraljeviću – jedna prećutana tema srpske srednjovekovne književnosti*, Istraživanja 16 (2005) 211–214]

- Ћирковић С., *Сузуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Работници, војници, духовници, прир. В. Ђокић, Београд (1997) 277–305 [Ćirković S., *Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni*, Rabotnici, vojnici, duhovnici, прир. В. Ђокић, Београд (1997) 277–305]
- Шуица М., *Моравска Србија на крају XIV века*, Зборник радова са Научног скупа „Моравска Србија“ Београд–Крушевац (2007) 163–185 [Šuica M., *Moravska Srbija na kraju XIV века*, Zbornik radova sa Naučnog skupa „Moravska Srbija“ Београд–Крушевац (2007) 163–185]
- Шуица М., *Пад Србије у историјској перспективи*, Пад Српске деспотовине 1459, ур. М. Спремић, Београд (2011) 263–285 [Šuica M., *Pad Srbije u istorijskoj perspektivi*, Pad Srpske despotovine 1459, ur. М. Spremić, Београд (2011) 263–285]

Predrag Komatina

**CHANGES ON THE SERBIAN THRONE IN 1370–1371.
AN ATTEMPT AT REINTERPRETATION**

Summary

In the historic memory of the Serbian people the last member of the Nemanjić dynasty, emperor Stephen Uroš was remembered as “Uroš the Weak“, an unable ruler who permitted his lords to take over the strong Empire that was left to him by his father “Dušan the Mighty“. In the Serbian epic poetry the strongest of them, king Vukašin Mrnjavčević was even credited with killing the young emperor. It was only at the end of the 19th century that Konstantin Jireček finally proved that that was not true and that the emperor outlived the king. Since then Serbian historiography has gradually come to an account according to which the emperor crowned Vukašin king and made him his co-ruler in 1365 and then ruled along with him, although with some discrepancies, up until the death of the latter at the Battle of Marica on 26 September 1371, and then with his son and successor king Marko until his own death in early December 1371, while after that Marko continued reigning as the sole Serbian ruler.

However, according to the earliest of the Serbian chronicles, the first of which was composed shortly after the events of 1371, and the second one barely twenty years later, king Vukašin overthrew the emperor and “posed on himself the crown of the Serbian kingdom“. However, the emperor – “even though he suffered from the deprivation of the imperial dignity of his Fatherland, nevertheless passed to God with glory amidst his country in his imperial dignity“, which meant that he succeeded in retaking his position of the reigning monarch of Serbia.

The fact is that between 5 February 1370 and 16 October 1371 there is no mention in the sources of emperor Stephen Uroš as the Serbian monarch. During that period, only king Vukašin is mentioned in the sources in that capacity, beginning with his charter to the Ragusans of 5 April 1370, which he issued presenting himself as the current heir to the previous Serbian rulers that benefitted the Ragusans, up until his death at the Battle of Marica on 26 September 1371. Only after the battle and the death of the king did emperor Uroš reappear in the sources, being mentioned in two Ragusan documents from 16 October and 3 November 1371. However, his second reign was of no long duration, since he died already on 4 December 1371.

Vukašin's son Marko, although he may have been crowned king after his father's death, was not accepted by the emperor as his co-ruler, so after the emperor's death the Serbian state was left without a ruler. The rule was assumed by the regional lords who ruled independently each in his own region. It was only in 1377 that Bosnian ban Stefan Tvrtko, a descendant of the Serbian royal house through a female line, was crowned "king of the Serbs and Bosnia and the Littoral and the Western parts" and restored the Serbian kingdom, even though in name only.

Keywords: emperor Stephen Uroš, king Vukašin, king Marko, king Stefan Tvrtko, Serbian Empire, co-rulership, regional lords, Serbian chronicles.

Чланак примљен: 17. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 05. 2017.

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт

Београд

**ПРИЛОГ О ДЕЛОВАЊУ КНЕЗА И ВОЈВОДЕ
ПЕТРА ПАВЛОВИЋА У БОСАНСКО-УГАРСКО-ТУРСКИМ
СУКОБИМА ПОЧЕТКОМ XV ВЕКА****

Апстракт: Два новооткривена извора из Мађарског државног архива указују на активан ангажман Петра Павловића, сина кнеза Павла Радиновића, у борбама које је Босна водила против Угарске почетком XV века. У оба документа се експлицитно наводи његово име – у једном се славонски нижи племић Павле Татар од Млаке оптужује за сарадњу са њим, док се у другом наглашава да је Павловић заробио угледног властелина Бартоломеја (Бартола) Фанчија Грђевачког и тражио откуп од 8.000 дуката. Петар је, изгледа, учествовао у сукобима не само када је цела Босна деловала јединствено, већ и када је дошло до поделе међу великашима, подржавајући Хрвоја Вукчића и његову политику сарадње са Турцима. То његово опредељење било је један од узрока убиства његовог оца, кнеза Павла.

Кључне речи: Петар Павловић, Павле Татар од Млаке, Бартоломеј (Бартол) Фанчи Грђевачки, кнез Павле Радиновић, битка у Лашви, Босна, Угарска, Турци, XV век, 1415. година.

Кнез и војвода Петар Павловић, син кнеза Павла Радиновића (у историографији често навођеног и као Раденовић), представља једну од занимљивих личности босанске историје на почетку XV века. Извори

---

* neven.isailovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

о његовом животу и делатности релативно су оскудни, а његова каријера на челу великашког рода Павловића трајала је свега неколико година – од очевог убиства августа 1415. до сопствене погибије марта 1420. О њему је писано у оквиру општих историја средњовековне Босне, студија о његовом оцу Павлу, брату Радосаву и породици Павловића уопште, те у посебном чланку Ђуре Тошића, који се пре свега ослањао на раније објављени дипломатички материјал и грађу из Државног архива у Дубровнику.¹ Међутим, одређени подаци још се могу наћи и у другим стецистима историјских извора. У том погледу, поново се као вредан показао Мађарски државни архив, који је обезбедио још неколико нових обавештења о Петровом деловању. Иако се не ради о опсежним информацијама, оне ипак проширују фонд наших знања и бацају ново светло на најзначајнија политичка дешавања у Босни средином друге деценије XV stoleћа.²

Није потребно наводити пуно детаља из Петрове биографије, будући да је о томе већ писано. Вреди навести да је он, чини се, био осетно старији од свог брата Радосава (први пут поменутог 1416. године), који ће га наследити на челу породице Павловића 1420, те да је у првој деценији XV века већ био стасао за женидбу. Иако се први пут експлицитно помиње 1409. године, готово је сигурно да се на њега односи податак о свадби сина кнеза Павла из лета 1403. године.³ Све чешћи дубровачки контакти с кнезом Петром (и његовим људима), а не његовим оцем, су, можда сасвим оправдано, навели историчаре на помисао да му је кнез Павле препустио управу над јужним делом земље Павловића – Требињем и делом Конавала.⁴ Са друге стране, можда је учесталост ових

¹ Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV. и поч. XV. века*, *Летопис Матице српске* 211 (1902) 39–62, 212 (1902) 34–61; А. Ивић, *Радосав Павловић, велики војвода босански*, *Летопис Матице српске* 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović, Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (2001) 35–46; *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003.

² *Collectio Diplomatica Hungarica – A középkori Magyarországnak digitális levéltára*, Budapest 2008. (DVD-ROM); интернет портал <https://hungaricana.hu/en/>.

³ *Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD)*, *Reformationes* 32, f. 171; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, II, Paris 1899, 95, nap. 3; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 36; E. Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXXVI/34* (2007) 249.

⁴ N. Iorga, *Notes et extraits*, II, 120, 141–142; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 36–37; исти, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 96, 98, 214–215.

вести пре свега последица близине Дубровника у коме се сачувало највише грађе, и то управо за Дубровчанима суседне, а не за удаљеније области. Ако је и био надлежан за поседе Павловића у дубровачком залеђу, то није спречавало Петра да учествује и у сукобима са Угрима током изразито бурног периода ратовања који је, уз ретке прекиде, трајао од 1398. до 1415. године.⁵ Штавише, томе у прилог би могла сведочити чињеница да Дубровчани врло често комуницирају с нижим племством, људима Павла Радиновића и Петра Павловића, а не увек са самим кнезовима.⁶

Треба напоменути да је релативно типично име и патронимичко презиме кнеза Петра Павловића изазвало одређене контроверзе у историографији, које је решио Есад Куртовић. Упркос упадљивој истоветности имена, извесни војвода Петар Павловић који се, углавном са браћом, помиње у изворима од 1392. до 1403. године и то у кругу присталица Хрвоја Вукчића, није идентичан с истоименим сином кнеза Павла Радиновића.⁷ Подаци које ћемо презентовати, иако указују на то да је и кнез Петар сарађивао са Хрвојем, не доводе у сумњу тврдњу да се ради о два различита властелина. Доказ за то је чињеница да Петар Павловић из рода Јабланића-Радиновића није био војвода пре (или барем не знатно пре) фебруара 1417. године, да није имао браћу која се именују уз другог Петра Павловића, те да се у мађарским изворима који су предмет овог чланка јасно наводи да је реч о Петру (наведеном без титуле), сину Павла Радиновића, што код друге личности изостаје (за разлику од војводске титуле).⁸

Осврнимо се сада на нове податке који су пронађени у повељама које се чувају у Мађарском државном архиву у Будимпешти. Први, о којем је већ било речи у једном ранијем раду, пронађен је у исправи која се чува

⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе (=Историја Босне)*, Београд 1964, 193–215, 240–244; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006, 87–212; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008, 66–181 (магистарски рад у рукопису).

⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма (=ССПП)*, I/1, Београд–Сремски Карловци 1929, 407–410, бр. 412–417, 529–531, бр. 549–551, 533, бр. 554, 536, бр. 557, 543, бр. 566, 564–566, бр. 584–586; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 215, 218. Уп. J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 243.

⁷ E. Kurtović, *Dileme*, 248–253; N. Isailović, *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka*, Spomenica akademika Marka Šunjića, ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 315–318.

⁸ E. Kurtović, *Dileme*, 250–252; N. Isailović, *Fragmenti*, 315–318. Уп. Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 35–46.

у фонду породице Франкапан (Франкопан), а, иако потиче из 1427. године, односи се на раздобље око 1414. године.⁹ Наиме, 2. октобра 1414. године, хрватски племић, пореклом из Лике, али с главним боравиштем у Славонији, Гргур син Јурја званог Терек од Тетачића (*magister Gregorius, filius Georgii dicti Theuruk de Thathechych*), заједно с братом Стјепаном и братучедом Ладиславом, сином Шимуна, добио је сагласност краља Жигмунда да се уведе у раније му додељене поседе Грегориовац и Крваве Сузе у Загребачкој жупанији (*Gregoriouch et Kervavezuze in comitatu Zagradiensi existentium*). Жигмунд је затражио од Загребачког каптола да уведе поменуте у посед, а каптол је извршио задатак према устаљеној процедури и о томе издао исправу 22. новембра 1414. Нико се није супротставио увођењу тројице племића од Тетачића у посед.¹⁰ Информације које недостају су: када су тачно дати поседе дошли у руке поменутих, по којој су основи добијени (и да ли на основу нечег другог осим краљевске даровнице), као и где се они налазе. Мада је за очекивати да до стицања поседа није дошло знатно раније, један документ из Архива ХАЗУ сведочи о томе да је Јурај Терек, Гргуров отац, још августа 1406. године имао племићки предикат „од Тетачића и Грегориовца“ (*magistro Georgii Thewruk de Tethachych et Gregoryowcz*).¹¹

⁹ Magyar nemzeti levéltár országos levéltára (=MNL-OL), Diplomataikai levéltár – Mohács Előtti Gyűjtemény (=DL) 38509, 38515; Zsigmondkori oklevéltár (=ZsO), IV (1413–1414), eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1994, 572, nr. 2525; Н. Исаиловић, *Један непознати извор о предаји градова Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду 1410. године*, Историјски часопис (=ИЧ) 64 (2015) 140–142.

¹⁰ MNL-OL, DL 38509; ZsO, IV, 572, nr. 2525; S. Miljan, *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)*, Zagreb 2015, 25, 27, 29–30, 35, 38, 83–84, 173, 193, 59 (doktorska disertacija u rukopisu).

¹¹ J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)*, Zbornik Historijskog instituta JAZU (=Zbornik HI JAZU) 2 (1959) 338, br. 1323. Ради се о Жигмундовој потврди једне врло старе даровнице (из XIII века) која се односи на посед Тетачић у Лици. У Фејеровој збирци фрагментарно је објављена Жигмундова нова потврда у вези са истом ствари из 1426. године (у којој се, поред Гргура Јурјевог, помињу и његови сродници Радој, Карло и други): G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (=CDH), X/6, Budae 1844, 813–814, nr. CCCLXXI. Као свој извор Фејер је навео дело Балтазара Адама Крчелића о историји Загребачке цркве, али је и оригинални документ сачуван у Каптолском архиву у Загребу: Kaptolski arhiv Zagreb, Acta loci communis (=KAZ, ALC) I, T 62; MNL-OL, Diplomataikai fényképgyűjtemény (=DF) 275096; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 59. Како документ из Архива ХАЗУ нисмо били у могућности проверити, остаје недовољно јасно када су тачно чланови породице Терек стекли Грегориовац.

Још понеке одговоре даје нова даровница краља Жигмунда из 1427. године, отварајући, међутим, и нова питања и дилеме. Краљ 3. маја 1427. године, ради награде за верну службу – између осталог и у борби са Турцима „за повраћај дунавске луке“ (што се вероватно односи на битку код Никопоља) и рату са хуситима – свом драгом и оданом магистру и протонотару канцеларије Гргуру, сину Јурја Терека од Грегориовца и Тетачића (*fidelis nostri dilecti magistri Gregorii filii Georgii Thewruk de Gregoryowcz et de Tethachych, secretarie cancellarie nostre maiestatis prothonotarii*), даје оно што дотични већ држи у Грегориовцу, Крвавим Сузама и Трговишћу (другим именом Бањетрговишће) у Загребачкој жупанији (*Gregoryowcz predicta ac Kervavezolze et Tergovischye alio nomine Banyetergovischie vocatis in comitatu Zagrabienzi existentibus nunc apud manus ipsius magistri Gregorii*), са свим обрадивим и необрадивим површинама. Као Јурјеви саплеменици и супоседници јављају се брат Стјепан и рођак Ладислав, поменути и 1414. године, као и други сродници – Тома, син Вахте, затим Дионизије, син Стојка, те Никола, син Јурја сина поменутог Стојка такође Терека (навод није сасвим јасан, али изгледа да су прва двојица – Тома и Дионизије – братучеди раније наведене тројице). Ту су још и Карло и Стјепан, синови Стјепана званог Зоранић од Тетачића.¹²

Жигмунд се јасно позива на своју ранију даровницу, вероватно из 1414. године, додајући како су Тетачићи добили поседе због невере племића из Грегориовца и Крвавих Суза, као и невере Петра, сина племените Марице из Трговишћа и литерата Павла, сина Николе званог Татар од Млаке (*Pauli litterati filii Nicolai dicti Tatar de Mlacha*). Оно што остаје нејасно јесте када су сви ови поседи доспели у руке протонотара Гргура и његове породице. Већ смо рекли да се Гргуров отац Јурај 1406. помиње као племић од Тетачића и Грегориовца 1406, а сам Гргур са предикатом од Тетачића 1414, те од Грегориовца и Тетачића 1426. и 1427, што у извесној мери отежава разумевање контекста стицања овог поседа. Но, ако то питање и оставимо по страни – ова даровница јасно додаје Гргуру и његовој братији посед Трговишће, чији се претходни држалац изневерио, али не и Млаку. То, дакле, значи, да је Павле Татар од Млаке – а Млака је овде племићки предикат, као што је и Тетачић – вероватно био поседник дела Грегориовца, Крвавих Суза или Трговишћа. Због редоследа набрајања делује да се ту ради о Трговишћу које није наведено 1414. године, али се одмах после сегмента посвећеног Павловој невери (у сарадњи са Босанцима) поново помиње невера Петра Маричиног из

¹² MNL-OL, DL 38515; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 59, 259.

Трговишћа и племића који су раније поседовали Грегориовац (они су се изневерили краљу подржавајући Млечане).¹³ Дакле, Татар је могао имати свој удео у било ком од поменутих поседа. Зашто је ово питање толико важно? Зато што се управо за Павла Татара везује сарадња са Петром Павловићем.

Наиме, као што је претходно наговештено, наводи се да је Павле исказао неверу сарадњом са неким Босанцима, а посебно покојним Петром, сином Павла званог Раден (*prefatus Paulus quibusdam Boznensibus et signanter condam Petro filio Pauli dicti Raden*), док су пак Петар [од Трговишћа] и племићи из Грегориовца криви за колаборацију с Венецијом (*dictus vero Petrus et ydem nobiles olim de dicta Gregoryowcz Venetis nostris et regni nostri notoriis emulis adherendo*). Тешко је оспорити да је „Павле звани Раден“ заправо кнез Павле Радиновић, те да се у овом случају не може радити о војводи Петру Павловићу који се помиње у Хрвојевом окружењу крајем XIV и почетком XV века.¹⁴

Када су се ови издајнички акти десили? Краљ ни ту није прецизан, те само каже „у прошлим временима“ (*temporibus retrolapsis*). Но, без обзира на непрецизност података, сасвим је јасно да се сарадња дотичнога Павла Татара с Петром Павловићем одвијала пре 1420, године Петрове смрти, а готово извештан *terminus ante quem* представља битка на Лашви (1415), последњи велики сукоб с угарском војском на простору Босне за живота кнеза Петра. Сасвим је могуће да се радило и о раздобљу пре прве Жигмундове даровнице, тј. пре октобра 1414. године, па чак и пре 1406, што би могло значити да је Петар или активно учествовао у серији ратова читаве Босне против Жигмунда и његовог племства (1398–1408) или је подржао Хрвоја Вукчића и протурског кандидата за босански престо, збаченог краља Твртка II, већ почетком друге половине 1414. године.¹⁵

¹³ „...quocumque, qualitercumque et quibuscumque ex causis et rationibus et presertim notam infidelitatis quorundam nobilium olim de dicta Gregoryowcz in aliis litteris nostris donationalibus super ipsis possessionibus Gregoryowcz et Kervavezolze quod ipsius magistri Gregorii ac Stephani carnalis et Ladislai filii Symonis similiter Thewruk dicti de pretacta Tetathych confectis, ut dicitur, nominatorum ac condam Petri filii condam nobilis domine Marchycha vocate de eadem Tergovischye et Pauli litterati filii Nicolai dicti Tatar de Mlacha quam prefatus Paulus quibusdam Boznensibus et signanter condam Petro filio Pauli dicti Raden dictus vero Petrus et ydem nobiles olim de dicta Gregoryowcz Venetis nostris et regni nostri notoriis emulis adherendo temporibus retrolapsis contra culmen nostre maiestatis...“ MNL-OL, DL 38515.

¹⁴ MNL-OL, DL 38515.

¹⁵ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 87–212; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 66–181; Е. Kurtović, *Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija*, Пад

Тешко је рећи шта је вероватније. Изостанак помена Турака у повељи из 1427. сугерише да се радило о сарадњи у ранијем периоду. С друге стране, Петрове везе са Хрвојем и Твртком II током 1414/1415. године су, што директно, што индиректно посведочене, а нису се све операције током те две године спроводиле у непосредној сарадњи с Турцима.¹⁶

Решења просопографских и географско-топографских питања која намећу две Жигмундове повеље можда би могла бацити додатно светло на ову дилему, али је до њих, нажалост, тешко доћи, бар на довољно поуздан начин. Загребачка жупанија у којој су се сви поседи поменути у повељама из 1414. и 1427. налазили једна је од већих жупанија краљевине Славоније, па и читаве Угарске. Имала је прилично комплексну организацију и обухватала је огроман простор шире околине Загреба, не мали део Горског Котара, Банију, Кордун, Доње Поуње и део Посавине.¹⁷ На том простору се налазило/налази неколико Трговишћа (што је назив за тип насеља) и већи број Млакâ (географски појам који означава локву), па чак, чини се, и бар два евентуално могућа Грегориовца, док је топоним Кржаве Сузе јединствен и, уз то, крајње необичан, али се такође не може убицирати јер данас не постоји.¹⁸ Иако би се могло претпоставити да су сви ови поседи били смештени у међусобном суседству или барем близини, то се не може утврдити са сигурношћу. У првој повељи се, као потенцијални краљевски људи, задужени за увођење Гргура од Тетачића у посед, помињу особе с племићким предикатима *de Goricha* (од Горице, што је веома чест топоним), *de Selyz* (можда од неког Желића или, пак, Желиза, што је било мађарско име града Жељезовце у Њитранској

Босанског краљевства 1463. године, гл. ур. С. Рудић – Д. Ловреновић – П. Драгичевић, ур. Н. Исаиловић, Београд–Сарајево–Бања Лука 2015, 10–18.

¹⁶ С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414–1415)*, Историски гласник 3–4 (1953) 29–42; Р. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU (=Zbornik OPZ HAZU) 16 (1998) 68–71; Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 358–359, 363; Е. Kurtović, *Sudbina Pavlovića*, 13–16.

¹⁷ R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb 1890, 13–19; Р. Engel, *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis [a középkori Magyar Királyság településeiről]*, Budapest 2001. (CD-ROM); Н. Исаиловић, *Један непознати извор*, 141. Опширније о племству Загребачке жупаније и његовим поседима: S. Miljan, *Plemićko društvo*, passim.

¹⁸ Р. Engel, *Magyarország a középkor végén* (CD-ROM); Н. Исаиловић, *Један непознати извор*, 141. Претрага на интернет порталима: <https://hungaricana.hu/en/>, <http://dizbi.hazu.hr/>, <https://books.google.com/> и <https://www.google.com/maps>.

жупанији у Словачкој) и *de Thathechych* (од самог Тетачића).¹⁹ Ти људи су, вероватно, били у некаквој вези са даропримаоцима или њиховим поседима, али чак ни ови топоними не упућују нас на решење јер су *homines regii* могли бити и из удаљенијих крајева.²⁰ Стога се, у извесној мери, мора прибећи спекулацијама.

Вероватноћа и доступни подаци би говорили у прилог тврдњи да се радило о подручју источно и јужно од Загреба, где је поуздано забележена активност босанске војске током сукоба.²¹ На основу укрштања поменâ наведених поседа или породица, у обзир долазе непосредна околина Загреба, околина Озља и Дуге Ресе, Туропоље, простор око Слуња и Огулина, као и Поуње.²² Прва помисао би била да се радило о Поуњу – околини Цазина, Пећиграда и Крупе, јер је познато да су Тетачићи, изворно из Лике (*de generatione Boith*), тамо имали поседе где су их угрожавали кнезови Благајски и племенити Ајтићи од Бузете (1421), а на

¹⁹ Јурај Тетачић, потенцијални *homo regius*, вероватно је био неки Гргуоров рођак, а не отац. *Selyz* су вероватно заиста словачке Жељезовце, јер се тамошњи *homo regius* назива *Thomas, filius Beke*, што није типично име за јужнословенски простор, иако се и ту може срести. Видети: *ZsO*, I, ed. E. Mályusz, Budapest 1951, 664–665, nr. 5990; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* = *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo* (=CD Zichy), V, ed. I. Nagy, Budapest 1888, 90–91, nr. 82. *Homo regius Mathias de Gorycha*, поменут у повељи за Тетачића 1414. године, јавља се приликом увођења племића *de Cheke* у посед Бушевића код Крупе 1413. године (L. Thallóczy – S. Barabás, *A Blagay-család oklevéltára* = *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897, 233–234, nr. CXXVII). Видети и: М. Радека, *Кордун у прошлости*, Загреб 1989, 205, 209.

²⁰ M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills–New York 2000, 70–74, 81, 175, 194.

²¹ P. Engel, *Neki problemi*, 67–71; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 42, 88–93, 121–142; J. Мргић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 71–93; D. Karbić – S. Miljan, *Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362.–1414.)*, *Zbornik OPZ HAZU* 30 (2012) 91–92, 98–102.

²² У претрази су коришћени следећи дипломатички зборници: G. Fejér, *CDH*, I–XI, Budae 1829–1844; L. Thallóczy – S. Barabás, *A Blagay-család oklevéltára*, Budapest 1897; E. Laszowski, *Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć „Zagrebačko polje“ zvane*, I, Zagreb 1904; L. Thallóczy – S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, I–II, Budapest 1910–1913; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VIII–XVIII, ed. T. Smičiklas et al., Zagreb 1910–1990; L. Thallóczy – S. Horváth, *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710*, Budapest 1912; *ZsO*, I–XII, ed. E. Mályusz et al., Budapest 1951–2013, као и интернет портали <https://hungaricana.hu/en/> и <http://dizbi.hazu.hr/>.

том простору су сасвим поуздано забележени упади Босанаца у време када је Петар Павловић могао бити активан.²³ Познато је да је Хрвоје у периоду од 1398. до 1402. држао Дубичку жупанију, а Сану и Врбас и у дужем раздобљу. Неко време је контролисао и околину Бихаћа, а 1400. године је упадао у области Зринских и Крбавских кнезова.²⁴ На истом подручју је до угарско-босанских сукоба долазило и 1402–1408, а неколико пута је угарску војску предводио лично краљ Жигмунд.²⁵ До невере Жигмундовог племства могло је доћи у сваком тренутку, али најпре у времену криза везаних за претензије Ладислава Напуљског (1387–1394, 1398–1403) и обрачуна с Хрвојем (1413–1415). Једино су у тим раздобљима забележене офанзивне босанске акције. Највероватније је, ипак, да ангажмана Петра Павловића на овом подручју није било пре самог краја XIV и почетка XV века.²⁶

²³ R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, 166–168, 225–226; M. Радека, *Кордун*, 232–233; D. Karbić – S. Miljan, *Političko djelovanje*, 99–102; V. Klaić, *Građa za topografiju Ličko-krbavske županije u srednjem vijeku*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* n. s. 6 (1902) 24; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke = Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, II/1, ed. I. Szentpétery, Budapest 1943, 155–156, nr. 2211; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 338, br. 1323, 357, br. 1607, 365, br. 1730; isti, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)* (II), *Zbornik HI JAZU* 3 (1960) 566, br. 2013–2014; *ZsO*, IV, 433–434, nr. 1892 (1414. године: *magistro Gregorio, filio Georgii dicti Therek de Thathetich*), 572, nr. 2525; *ZsO*, VIII, ed. I. Borsa – C. N. Tóth, Budapest 2003, 323–324, nr. 1060; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 59, 193. Занимљиво је да се Гргур Тетачић, према регестима (у оригинал нисмо имали увид), у документу из 1421. упућеном бану Дионизију Марцалију, Николи Крчком, Петру Зринском и кастеланима Стеничњака, Храшћовице и Градеца, назива: *magistrum Gregorium, filium Georgii dicti Thwruk de Gregoiryowcz alias de Trebauich /Trebanich/, protonotarium regis*, а у документу из 1427. године упућеном бану Херману Цељском и подбану Петру Зринском: *Gregorium dictum Thewruk de Gregoryowcz de Tethachych, protonotarium regis*.

²⁴ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb 1902, 128–130, 135; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 215; П. Тошковић, *Дубица у босанско-угарским односима 1398–1402. године*, *Историјски зборник* 2 (Бањалука 1981) 43–53; М. Анчић, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 18–19, 261–262; Н. Исаиловић, *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији : Сучани, 23. август 1393. године*, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 94, 96; D. Karbić – S. Miljan, *Političko djelovanje*, 99–102.

²⁵ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 121–154; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 100, 102, 109–112, 132–133, 144, 152–157, 164–166.

²⁶ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 128–130, 135, 140–158, 226–235; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 193–197, 240–244; P. Engel, *Neki problemi*, 67–71; idem, *The Realm of St Stephen*.

Па ипак, поуздано утврђене везе Тетачића с околином Цазина датирају из познијег раздобља (после 1415. године).²⁷ На другој страни, један Грегуровец се налази између Лепоглаве и Крапине, један код Крапинских Топлица, а ту су и Трговишће код Златар Бистрице и Велико Трговишће изнад Медведнице.²⁸ Колико се та места могу повезивати с поседима Тетачића – тешко је рећи, а ни дијалекатска обележја назива места не могу бити од велике помоћи. Проблем је и у томе што је од 1397. Загорје, у којима се претходно наведени поседи налазе, било посебна административна јединица (*comitatus*).

Међутим, за нас није најважније питање Тетачића и њихових поседа, већ особе која је издала краља Жигмунда сарадњом с Петром

A History of Medieval Hungary 895–1526, London–New York 2001, 197–214; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 41–79, 87–114, 171–178, 196–212. Највероватније је да се невера славонских племића десила негде између 1398. и 1403. године, у време успеха странке Ладислава Напуљског и босанских продора у Славонију, јер је након тога Жигмунд оснажио и покренуо контраофанзиву против Босне, а његовој амнестији се прилагодио највећи број побуњених. Тешко је помишљати на могућност да је Петар Павловић могао бити активан у току првих година борбе Босне и Угарске (1386/1387–1394). У то време је, по свему судећи, морао бити премлад за учешће у рату, а операције у Славонији су махом вођене на самом почетку ратовања, 1386/1387. године.

²⁷ Тетачићи су, у том крају, добили Мутницу са градом Мутником, који су раније припадали Курјаковићима, тек 1430. године (KAZ, ALC I, T 176; MNL-OL, DF 275111; R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, 225–226; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 35, 38, 59). У документу из априла 1441. којим краљ Владислав Јагелонац на магистра Гргура преноси права на убирање прихода од мостарине на рекама Мутници и Которници наводи се: *magistro Gregorio, filio Georgii Theurewk de Thethachych et de Muthnicza, protonotario suo*. Исто се наводи и у акту издатом седам дана касније којим се Гргуру дају Тржац, Кузмићи и Дол у Загребачкој жупанији, преко реке Купе. J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (II), 566, br. 2013–2014.

²⁸ Један Грегуровец је у општини Миховљан, а један у општини Крапинске Топлице. Постоји општинско средиште Велико Трговишће, као и Трговишће у општини Храшћина. Ова места нису била одвише удаљена једна од других, али су припадала посебној области – комитату Загорје. У изворима је потврђено да се Грегуровец код Лепоглаве писао као Грегориовац. Видети: MNL-OL, DL 34468, 34758; V. Klaić, *Povelja, izdana u Varaždinu 15. listopada 1455. od kneza i bana Ulrika Celjskoga za samostan Pavlina u Lepoglavi*, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 10 (1908) 238–240; E. Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : első közlemény, *Levéltári Közlemények* (=LK) 3 (1925) 143, br. 36–37.

Павловићем – литерата Павла, сина Николе званог Татар од Млаке. Иако је породица Татара од Млаке релативно слабо документована, о њој постоје извесни подаци, а и Радослав Лопашевић је покушао да да преглед њене историје, понекад уносећи додатну забуну.²⁹ Не рачунајући места с додатним придевима (нпр. Велика Млака, Мала Млака), једна Млака се налазила у Туропољу (она одговара доцнијој Великој Млаки), између Загреба и Велике Горице, једна код Раковца, источно од Загреба, али у саставу Крижевачке жупаније. Локава и водотокова који су носили назив Млака било је на десетине у Загребачкој жупанији.³⁰ Према Лопашевићу, Татари од Млаке имали су централни посед на реци Мрежници, у Светом Петру Мрежничком, неколико километара јужно од Дуге Ресе, који се поистовећује са жупом цркве *Sancti Petri de Mlacha* наведеном у списку парохија Загребачке епископије (област Подгорје) из 1334. и 1501.³¹ Међутим, није сасвим јасно на основу којих све извора он извлачи такав закључак.

Погледајмо шта каже изворна грађа. Извесни Јурај, син Татара, помиње се као *homo regius* 1317. године, заједно с Мартином из Раковца, приликом увођења Ренолда Новоградског (*de Wyvar*) у посед Близне у Загребачкој жупанији. Исти људи се, у истом својству, помињу и приликом опходње поседа Ракитовца крај Саве 1344. године.³² Млака се ту не помиње, али се 1326. Помињу Никола и Јурај, синови Николе Петровог од Млаке, као и Бартол и Валентин, синови Ивана, стрица поменутих Николе и Јурја. За ове је, међутим, јасно да су племићи из (Велике) Млаке у Туропољу.³³ Низ докумената из 1343. године умањује

²⁹ R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povjestne crtice*, dop. E. Laszowski, Zagreb 1895, 21, 201, 224, 260, 305–308.

³⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (= *Codex diplomaticus*), XII, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1914, 429–431, br. 327; *Codex diplomaticus*, XV, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić, Zagreb 1934, 45, br. 30, 220–224, br. 157, 294–295, br. 209; *Codex diplomaticus*, XVI, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić – J. Stipišić – M. Šamšalović, Zagreb 1976, 211, br. 176, 248, br. 203.

³¹ F. Rački, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 4 (1872) 218; J. Buturac, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 59 (1984) 85; R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, 228; isti, *Oko Kupe i Korane*, 21, 201, 224, 260, 305–308; M. Радека, *Кордун*, 220, 224, 229–232, 239, 246, 260. По Радеки, Млака је био општи назив за подручје клисуре и тока реке Мрежнице око Дуге Ресе.

³² *Codex diplomaticus*, VIII, Zagreb 1910, 465, br. 383; *Codex diplomaticus*, XI, Zagreb 1913, 172, бр. 128.

³³ *Codex diplomaticus*, IX, Zagreb 1911, 310–311, br. 255; *Anjou-kori Oklevéltár*, IV 1315–1317, ed. Gy. Kristó, Budapest–Szeged 1996, 99, nr. 253. Сродници и потомци

дилему. Радило се о жалби Ивана и Јурја, синова Татара, племића од Моравча и Главнице, верних слугу угарског краља, које су узнемиравали бан Микац и Никола, син Петра Лудбрешког. Жупан и земаљски жупан Моравча су им потврдили отети им наследни посед Житомир (*Sytomerya*). Иста двојица су и сведоци једне пресуде моравачког жупана (1343), а Јурај је и пристав (1345).³⁴ Ловро, син Јурја званог Татар, био је 1366. фамилијар племенитог маистра Николе званог Тот, сина Гргура Суседградског, у чије је име ишао Загребачком каптолу да затражи препис једне раније каптолске исправе.³⁵

Делује да ствари постају још јасније након што се, исправом из 1382. године, наводи да је породица Јурја Татара од Млачице између себе поделила поседе Толмашица, Млака, Моравча и Житомер (1382).³⁶ Овај пут се јасно помиње и Млака, а на основу помена Житомира и породичних имена нема сумње да се ради о истој породици. Исте личности се јављају у парници вођеној 1393. пред краљевским суцем Иваном од Капле, око нове деобе поседа у Житомиру.³⁷ У спору опата

ових племића се срећу и касније, често и као *comites terrestres* Туропоља: MNL-OL, DL 13911, 32965, 33001, 37586; MNL-OL, DF 218753, 218764, 231197, 231208, 231235, 231753, 231893, 231905, 256512, 257186; E. Laszowski, *Povjesni spomenici*, I, 135–139, br. 138–141; *Codex diplomaticus*, XV, 280–281, br. 201, 282–283, br. 204; *ZsO*, XI, eds. T. Neumann – C. N. Tóth, Budapest 2009, 155–156, nr. 352, 483, nr. 1183, 592, nr. 1462. Видети и нап. 43 (о Николи Јурјевом од Млаке).

³⁴ *Codex diplomaticus*, XI, 41–42, br. 30, 45–46, br. 33, 91–93, br. 70, 95–96, br. 72, 224–225, бр. 173.

³⁵ *Codex diplomaticus*, XIII, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić – E. Laszowski, Zagreb 1915, 495–496, br. 361. О Татарима у служби породице Тота Суседградских постоји барем још један податак, важан за основну тему овог рада (видети текст везан за нап. 42).

³⁶ J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 319, br. 955. Ту су породицу чинили Јурјеви унуци – Никола и Иван, синови Павла, те Иван, Михаило (Миховил), Никола и Ловро, Јурјеви синови. Да ли је овај Јурај онај исти који се помиње 1317–1345, или пак неки други (нпр. његов истоимени син), није нам било могуће утврдити, иако след имена указује на то да је вероватније да се радило о првом случају. Није немогуће да је Никола, син Павла Јурјевог, заправо отац сарадника Петра Павловића – Павла, сина Николе званог Татар, поменутог у повељи из 1427. године (MNL-OL, DL 38515). О поменима Татара од Житомера (Житомира) видети и у: S. Miljan, *Plemićko društvo*, 30, 59, 73, 130, 242.

³⁷ J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 326, br. 1107; *Codex diplomaticus*, XVII, eds. T. Smičiklas – S. Gunjača – J. Stipišić, Zagreb 1981, Zagreb 1981, 520–521, br. 371, 531–545, br. 380. Ту се наводе Иван, син (Павла) Татара, Михаило, син Јурја званог Татар, Никола, син Павла и Стјепан, син Иванов. У повељи је изложен

манастира Св. Марије у Топуском и Ласла Тетешија (Ладислава Титушевића) од Блиње око поседа Жрново (1399) као *vicini* помињу се Јурај, син Матеја, Никола и Иван, синови Павла, као и Дионизије, син Ловре, сви од Млаке (али без придевка Татар).³⁸ Међутим, дилеме отвара Лопашевићев приступ, али и неки различито приређени документи. Према Дипломатару Жигмундовога времена, Иван, син Татара од Млаке (*Iwan filius Thatar de Mlacha*) помиње као *vicinus* и *cometaneus* у документу из 1396. у коме се наводе горички племићи, град Липа на реци Добри која тече свега неколико километара западно од Мрежнице, као и топоним *Peech*, који овде, по Лопашевићу, означава Дугу Ресу, а не Пећиград код Цазина. Међутим, друга издања исте исправе нуде различито читање речи *Thatar*.³⁹ Уз то, извесни Никола Татар (1402) – можда отац нашег Павла – а затим и Петар, син Михаила (Миховила) Татара (1412), помињу се и источно од Карловца према Топуском, на простору који се налази на споју река Купе и Утиње, где чак постоји извесни водоток звани Млака (*quoddam cursum pluviale qui dicitur Mlaka*).⁴⁰ Затим се, 1414. године, помиње Фабијан Татар од Млаке који продаје неке поседе у Загребачкој жупанији Еберхарду Албену, загребачком епископу.⁴¹

краћи историјат Татара од времена краља Лајоша Великог – као њихови родоначелници се наводе Иван и Јурај, синови Татара, племићи *ultra fluvium Zawa in comitatu Zagradiensi existentes*, а као њихови поседе *Mlaka*, *Kamasycha*, *Berlouch*, *Marocha* и *Sytomerya*.

³⁸ *Codex diplomaticus*, XVIII, eds. T. Smičiklas – D. Rendić-Miočević etc., Zagreb 1990, 445–453, br. 313. Видети и: *CD Zichy*, VIII, ed. E. Kammerer, Budapest 1895, 587–590, nr. 405.

³⁹ *ZsO*, I, 479–480, nr. 4346. У *Miscellanea. Državni arhiv Zadar*, I, Zadar 1949, 20, br. 10 стоји *Iwan, filius Thome de Mlacha*, док се у *Codex diplomaticus*, XVIII, 105, br. 75 наводи *Iwan, filius Thaur de Mlacha*. У оригинал, који се налази у Задру, нисмо имали увид. Видети и: R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 260, 303, 305–307, 313, 322; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 379, br. 1955. Према Радеки, Пећ је заправо назив за Бариловић и/или Тоуњ. М. Радека, *Кордун*, 195, 213, 227–228, 242, 256–257.

⁴⁰ *ZsO*, II/1, ed. E. Mályusz, Budapest 1956, 259, nr. 2159–2160; *ZsO*, III, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1993, 499, nr. 2069. Видети и: *ZsO*, II/1, 112, nr. 922.

⁴¹ *ZsO*, IV, 637, nr. 2855; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 30, 73, 242. Лопашевић наводи да је Фабијан био и кастелан Озља и поседник у оближњој Томашници (коју Лопашевић идентификује као Толмашицу из раније поменуте исправе из 1382. године), а да му је син Јурај Фабијанић држао Кључ на Мрежници, који је заменио са Бернардином Франкапаном за Стативе на Добри (R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 307–308; М. Радека, *Кордун*, 224). Извесни Гашпар, син Ивана Житомерског,

Најзад, за наше истраживање је индикативан и помен литерата Павла, сина Николе Татара (*Paulus literatus, filius Nicole dicti Thatar*), који је маја 1429. године, заједно са неким Миклином, био кастелан Костајнице, града у поседу Ладислава Тота Суседградског. Поменуто два кастелана Костајнице, уз једног који је службовао у Комоговини, измирили су се са људима и кметовима свога господара Ладислава Тота и са онима Ласла (тј. Ладислава) Тетешаја чију су Блињу били опленили. Остаје, ипак, нејасно да ли је могуће да је исти литерат Павле, син Николе званог Татар, био поменут као издајник 1427, а да је вршио дужност кастелана 1429. године, односно да ли се ради о две различите личности упадљиво идентичног имена и епитета, искључујући само изостанак помена Млаке. Занимљиво је приметити и да су Костајница и Комоговина, на простору данашње Баније (Бановине), такође припадале Загребачкој жупанији, те уједно биле на путу босанских напада крајем XIV и почетком XV века. Поред тога, јасно је документовано да су и други племићи Татари, односно племићи од Млаке били присутни на том подручју.⁴²

Од свих наведених имена би се могао склопити сасвим смислен родослов, али њихова типичност (готово све су крајње честа хришћанска имена) умањује поузданост закључака. Присуство породице у областима удаљеним од централних поседа може се објаснити службом у тим крајевима или стицањем нових поседа. Лопашећ сматра да су Татари најпре деловали на простору који назива Горички жупанат, конкретно у околини Дуге Ресе и Озља, а сматрао је да су могли бити сродници Тотарића од Млаке у Туропољу, јер се и сами некада називају Тотарићима.⁴³ Међутим, док се Млака (евентуално) и Толмашица заиста

жалио се да му је Бернард(ин) Франкапан са синовима насилно заузео каштел Оток или Млача (*Mlacha*) на реци Мрежници. Иако је овај документ заведен под 1413. годином, свакако се ради о 1513. години. Видети: J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 348, br. 1475. Лопашећ наводи и да се 1400. јавља и Стјепан Татар од Млаке, можда исти онај поменут 1393. године (R. Lopašić, *Hrvatski urbani*, I, Zagreb 1894, 206).

⁴² MNL-OL, DL 80206; *CD Zichy*, VIII, 379–380, nr. 258; S. Miljan, *Plemićko društvo*, 130. Можда се вреди запитати да ли је Павле Татар могао бити амнестиран, али у том случају вероватно не би изгубио поседе.

⁴³ R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 307–308; L. Thallóczy – S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, I 1133–1453, Budapest 1910, 173–174, nr. CCVII; L. Thallóczy – S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, II 1454–1527, Budapest 1913, 33–34, nr. XXXIII, 43–44, nr. XLI, 66–68, nr. LXII, 72–76, nr. LXVI, 323–324, nr. CCCXV; *CD Zichy*, XII, ed. P. Lukcsics, Budapest 1931, 131, nr. 106; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (II), 636, br. 3049, 639, br. 3092; *ZsO*, VI, eds. E. Mályusz – I. Borsa,

могу односити и на околину Дуге Ресе, Житомер (Житомир) и Моравча (Моравче) се налазе на прилично удаљеном простору – североисточно од Загреба, недалеко од Светог Ивана Зелине.⁴⁴ Моравче се наводи као дистрикт, који је, попут Калника, имао своје градокмете и посебну организацију. Лопашећ констатује везу Татара с овим простором, али је третира као секундарну, везујући њихов предикат од Млаке за Светог Петра Мрежничког. Његови закључци се не могу лако дискредитовати, али једним делом остају спорни.⁴⁵ Такође је важно још једном напоменути да је сарадник Босанаца, Павле Татар од Млаке, можда имао поседе и даље од свог изворног средишта, по коме је носио племићки предикат.⁴⁶

Budapest 1999, 293–294, nr. 1003; М. Радека, *Кордун*, 12–14, 230. Један од Тотарића се заиста назива Стјепаном, сином Јурја Тотарића од Житомерја (1486), а сами Тотарићи од Млаке се често помињу управо у околини Дуге Ресе, па се може помислити да се ради о једној те истој, разгранатој породици. Па опет, недоследност у поменима (Татари, Татари од Млаке, Тотарићи, Тотарићи од Млаке, племићи од Млаке итд.) чини ту помисао непоузданом. На простору Туропоља, али и источно од Загреба, па и у околини Зелине и Беденице, у раздобљу 1417–1424 помиње се и Никола, син Јурја од Млаке, понекад као *iudex nobilium* (CD Zichy, VIII, 156–157, nr. 107–108; ZsO, III, 389, nr. 1553; ZsO, VI, 100, nr. 163, 293–294, nr. 1003, 445–446, nr. 1688; ZsO, VIII, 82, nr. 199; ZsO, XI, 169, nr. 405, 177, nr. 436, 271, nr. 673). Но, делује да је он пре представник туропољског племства. Видети и: J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 302, br. 442.

⁴⁴ Житомир је у саставу града Свети Иван Зелина, а Моравче у саставу града Загреба. Места су међусобно удаљена око девет километара. Село Томашница постоји недалеко од града Озља у чијем се саставу налази, али постоји и Томашевец код Зелине. Лопашећ и још неки аутори поистовећују Млаку са Св. Петром Мрежничким, иако постоји и село Млака, недалеко од Зелине. Међутим, то је село било везано за властелинство Раковец у Крижевачкој жупанији. R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 20–21, 36, 174, 177, 184, 201, 216, 220, 260, 303–309, 320; *Codex diplomaticus*, XVIII, 281, br. 182, 282–284, br. 183.

⁴⁵ „*Druga znamenita vlastela na Mriežnici bili su Tatari, ili Tatarići te Hrelčići zvani. Oni su se pisali obično plemićima od Mlake ili Otoka, ali držeći već u četrnaestom veku imanje Žitomir u nekadašnjoj županiji moravačkoj, poznati su i pod imenom Žitomirski. Po svoj su prilici ovi mriežnički Tatari potomci Tatara, koji za kralja Bele IV. provališu u Hrvatsku i kod nas ostaše. Takovih porodica bilo je u Hrvatskoj i više, a među njih brojilo se i pleme Tatarića u Turovom polju, koje se 16. veka često spominje.*“ R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 306–307. Лопашећ се позива и на исправе из Архива ХАЗУ, којих, међутим, нема у инвентару Стипишића и Шамшаловића (видети: R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 306, пар. 3).

⁴⁶ За овакву хипотезу је важан већ узгред поменути податак да је опат самостана у Топуском 1402. године због невере и опустелости поседа (*ob sui infidelitatis*

Било како било, занимљива је чињеница да је један племић из Загребачке жупаније, можда чак не из оних њених делова најближих Босни, остао без поседа због сарадње са сином источно-босанског магната. Како је Петар Павловић апострофиран својим личним именом, нема сумње да се радило о активности у којој је он наступао као предводник.

Друга исправа која доноси податке о Петру, од 28. октобра 1417, не отвара дилеме. Сачувана је у збирци породице Кубињи, а издао ју је Шомођски конвент, са циљем да озваничи одређене поседовне промене на основу споразума две уговорне стране које су пред конвент дошле. Прву страну су чинили магистри Бартоломеј (Бартол), Емерик (Мирко) и Ласло (Ладислав), синови Ладислава Фанчија Грђевачког, заступајући и свога полубрата Ивана и Бартоловог сина Стјепана, као и све своје наследнике. Друга страна у споразуму била је предвођена магистром Павлом, сином Матије од Ковара (*Kowari*), који је представљао и своје синове Ладислава и Ивана. Извршена је следећа трансакција – Ладислав Грђевачки је уступио читаву своју половину поседа Сазд у Хонтској жупанији (данас Саздице у Њитранском крају у јужној Словачкој) Павлу Коварију и његовим наследницима, јер је речени Павле дао 2.000 дуката када је Бартол Грђевачки био заробљен у Босанском краљевству, у сукобу с Турцима, и када је доспео у окове Петра, сина Павла сина Раденовог

---

causam et desolationem possessionum) одузео извесном Николи Татару (подсетимо да је Павле, оптужен за сарадњу са Петром Павловићем, био син Николе званог Татар од Млаке) самостански *predium* Стрмец и предао га павлинском самостану Злат у данашњем Славском Пољу на Петровој гори, код Перне (*in monte Sancti Petri prope Perniam*). Изгледа да тај предиј није био предалеко од Топуског (можда код села Бовића), али ни то није извесно јер се као његове међе наводе само микротопоними (*Podczestnyak, Klen, Pechewye, Glynnak, Klanyacz Keruani, Ztepanowecz*) и међе племића Бонића/Бовића. Не знамо да ли је ово назнака која има везе и са неверством Павла Татара од Млаке, али је вредна помена јер су ту били актуелни босански упади на прелазу из XIV у XV век. Видети: MNL-OL, DL 34681, 34682; R. Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 224; M. Радека, *Кордун*, 200, 213–214, 241; E. Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : (harmadik közlemény), LK 6 (1928) 195, nr. 6, 196, nr. 7; ZsO, II/1, 259, nr. 2159–2160. Исто тако је занимљив податак да су синови племенитог Михаила Матејевог од Млаке – Јурај и два Блажа – 1410. платили казну Павлу Чупору, загребачком и крижевачком жупану, јер се ни они, ни његови људи нису појавили пред градом Крупом, а нису платили ни порез „војштину“ (MNL-OL, DL 33807; ZsO, II/2, ed. E. Mályusz, Budapest 1958, 408, nr. 7873).

(Радиновог), те се морао откупити са 8.000 дуката.⁴⁷ Дакле, Грђевачки су се Коваријима одужили уступајући им свој део Саздица, због новчане помоћи коју су им пружили у тренутку када се Бартол Грђевачки, вероватно најстарији члан тог огранка породице, нашао у босанском заточеништву и када је затражен откуп у веома високом износу.⁴⁸

Ко су били Фанчи Грђевачки (*Fáncsy de Gordova*)? Радило се о значајној породици из Славоније, која се у изворима јавља од XIII века. Презиме Фанчи су добили по имену једног од својих првих значајнијих предака (Фанчу), док су свој племићки предикат – Грђевачки, добили по поседу Грђевац (*Gordova*) у Крижевачкој жупанији, стеченом пре 1248.⁴⁹

⁴⁷ „...*prefatusque Bartholomeus pridem in regno Boznensi inter alios barones et regni proceres pro fide Christiana in conflictu cum Turcis habito captus vinculisque Petri filii Pauli filii Raden mancipatus extitisset ipseque Batholomeus de ipsa captivitate non aliter nisi solutis octo milibus florenorum se liberare potuisset.*“ MNL-OL, DL 69386; *ZsO*, VI, 305, nr. 1046; I. Borsa, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Hetedik közlemény) 1401–1420, Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv (=SMM) 32 (Kaposvár 2001) 61, nr. 772. На полеђини стоји белешка: „*Secunda perpetuatio super mediatate Zaazd per filios Fanch Paulo de Koaar(!) facta*“, што указује на то да је већ раније дошло до некакве трансакције између Грђевачких и Коварија. Да ли је то била замена половине Саздица за Кишкер у Ноградској жупанији 1414. (видети нап. 48) или је до препуштања друге половине дошло и нешто пре јесени 1417. када би на делу била „*secunda perpetuatio*“, није сасвим јасно. Изгледа да су још неки људи полагали право на Саздице или делове тога поседа.

⁴⁸ О поседу Ковар – данас Коларе (Koláre) у јужној Словачкој, у Банскобистричком крају – и породици Ковари видети: I. Bakács, *Hont vármegye Mohács előtt*, Budapest 1971, 142–144, 326–332 и даље према регистру. О Саздицама, које су Грђевачки стекли 1408. године након неверства Михаила, сина Ивана Сарацена (*ZsO*, II/2, 178–179, nr. 6389), видети у: I. Bakács, *Hont vármegye*, 77–78, 201, 237, 288, 293, 327, 407 и даље према регистру. Ковари су неколико година раније, заменом поседа са Грђевачким, стекли другу половину Саздица, а посед су објединили 1417. Видети: MNL-OL, DL 14110, 69440, 69411, 69429, 69452, 69466, 69467, 69469, 69474; *ZsO*, IV, 360–362, nr. 1521, 426, nr. 1856, 465–466, nr. 2031, 475, nr. 2077–2078, 483, nr. 2097, 506, nr. 2211, 507, nr. 2116; *ZsO*, VI, 305, nr. 1046, 371–371, nr. 1334; *ZsO*, VII, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 2001, 240, nr. 901–902, 249, nr. 958, 351, nr. 1490; *ZsO*, VIII, 385, nr. 1269; *ZsO*, IX, eds. I. Borsa – C. N. Tóth, Budapest 2004, 244, nr. 765; *ZsO*, X, ed. C. N. Tóth, Budapest 2007, 160, nr. 327; *ZsO*, XI, 604, nr. 1505; I. Borsa, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban 1401–1420*, 48, nr. 741, 50, nr. 745, 61, nr. 772; K. Tóth, *A Palástthy család levéltára 1256–1847. Kutatási segédlet*, Esztergom 2001, 121, nr. 148, 121, nr. 150, 127–128, nr. 166–167, 128, nr. 169, 129, nr. 170, 140, nr. 196, 157, nr. 240.

⁴⁹ I. Nagy, *Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest 1858, 113–115; idem, *Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*

Данас је то насеље и општинско седиште Велики Грђевац у Републици Хрватској.⁵⁰ Најзначајнији представник овог рода био је Ладислав, син Ладислава, Грђевачки, који је, почетком XV века, заједно с Павлом Бешењем од Ездега, вршио дужност славонско-хрватско-далматинског бана (око 1402–1404), ратујући са Босном и побуњеним угарским племством у пограничју, с ограниченим успехом. Ладислав је, због својих заслуга за Жигмунда Луксембуршког, у својству дворанина и службеника, успео да прошири породичне поседе и уздигне свој род. Синови су му носили титулу маистра, а неки од њих су били и витезови краљевског двора и означавани су епитетом *magnificus*.⁵¹ Главно тежиште поседа

(Pótlék-kötet), Pest 1868, 227–228; *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch : Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephanskrona* (Supplementband), eds. G. von Csergheö – J. von Csoma, Nürnberg 1894, 47, tafel 31; *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch : Der Adel von Kroatien und Slavonien*, ed. I. Bojničić, Nürnberg 1899, 46, tafel 34; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke = Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, II/2–3, eds. I. Szentpétery – I. Borsa, Budapest 1961, 266–267, nr. 3072; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I, Budapest 1996, 294, 456, 465; idem, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, II, Budapest 1996, 72; idem, *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*, Budapest 2001. (CD-ROM).

⁵⁰ Велики Грђевац је раније био у саставу општине Грубишно Поље, а данас је део Бјеловарско-билогорске жупаније.

⁵¹ MNL-OL, DL 12696; G. Fejér, *CDH*, X/4, Budae 1841, 200–202, nr. LXXXVI, 206–208, nr. LXXXIX, 233–237, nr. CIII, 289–292, nr. CXXIV–CXXV, 307–308, nr. CXXIX, 311, nr. CXXXI, 330–332, nr. CXLIX–CL, 480–484, nr. CCXVII, 746–747, nr. CCCXLI; idem, *CDH*, X/5, Budae 1842, 47–48, nr. VII, 92–93, nr. XXXI, 400–404, nr. CLXXXI, 449–450, nr. CCII; idem, *CDH*, X/7, Budae 1843, 148–168, nr. XLII, 634–638, nr. CCXCVIII; idem, *CDH*, X/8, Budae 1843, 469, nr. CCXXXVII, 570–581, nr. CCLXXIV; I. Nagy – I. Páur – K. Ráth – D. Véghely, *Hazai okmánytár = Codex diplomaticus patrius*, II, Győr 1865, 169–170, nr. 121; I. Nagy, *Sopron vármegye története*, II, Sopron 1891, 31, nr. 25; *Codex diplomaticus*, XVIII, 352–353, br. 243; *ZsO*, I, 519, nr. 4702, 524, nr. 4748, 590–591, nr. 5355, 600, nr. 5452; *ZsO*, II/1, 227, nr. 1915, 232, nr. 1958, 244, nr. 2035, 286, nr. 2422, 287, nr. 2428, 316, nr. 2711, 340, nr. 2904, 341, nr. 2906–2907, 362, nr. 3079, 362, nr. 3084, 365, nr. 3100, 367–368, nr. 3119–3121, 370, nr. 3138, 377, nr. 3190, 408, nr. 3448, 433, nr. 3657, 434, nr. 3660, 441–442, nr. 3697, 485, nr. 3982, 571, nr. 4652, 576, nr. 4694, 578, nr. 4704, 612–613, nr. 4913; *ZsO*, II/2, 5, nr. 5239, 6–7, nr. 5243, 178–179, nr. 6389, 182, nr. 6415, 234, nr. 6745, 255–256, nr. 6889, 259, nr. 6917, 259, nr. 6920, 293, nr. 7142, 408, nr. 7882; *ZsO*, III, 97, nr. 126, 227–228, nr. 759, 263–264, nr. 956, 363–364, nr. 1419; *ZsO*, IV, 176, nr. 677, 211, nr. 863, 216, nr. 891, 294, nr. 1231, 426, nr. 1856, 465–466, nr. 2031, 466, nr. 2035, 506, nr. 2211; *ZsO*, V, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1997, 186,

Грђевачких се почетком XV столећа премешта у Шомођску жупанију Краљевине Угарске, где је породица и раније држала велик број поседа, а имали су их и у бројним другим жупанијама.⁵²

Како историја Грђевачких није предмет овога рада, треба још рећи само неколико речи о Бартолу Грђевачком, који је допао заробљеништва у Босни. Он је, по свему судећи, био најстарији син бана Ладислава и једне племкиње, непознатог имена, ћерке Јакова од Зичија. Према истраживањима Пала Енгела помиње се од 1398. до 1439. године. Током своје каријере био је кастелан Калника (1405), означавао је као витез краљевског двора, дворанин, дворски фамилијар, вршио је и дужност судије, а носио је титулу магистра и јављао се с епитетом *magnificus*.⁵³

nr. 551, 449–451, nr. 1629, 460–463, nr. 1677, 535, nr. 1993, 548–549, nr. 2036, 587, nr. 2202, 605, nr. 2278, 680, nr. 2566; *ZsO*, VI, 305, nr. 1046, 322, nr. 1117, 326–327, nr. 1130, 347–348, nr. 1223, 355, nr. 1258, 395–396, nr. 1457, 421, nr. 1569, 423–424, nr. 1582, 478, nr. 1881; *ZsO*, VII, 87, nr. 211, 99, nr. 265, 133–134, nr. 392, 249, nr. 958, 359–360, nr. 1539, 430, nr. 1859, 501, nr. 2200, 502, nr. 2207, 535–536, nr. 2348; *ZsO*, VIII, 138–139, nr. 440, 259, nr. 877, 314–315, nr. 1027; *ZsO*, IX, 345, nr. 1077; *ZsO*, XI, 110, nr. 268, 180, nr. 445, 210, nr. 530, 220, nr. 564, 385, nr. 934, 458, nr. 1112; *ZsO*, XII, eds. C. N. Tóth – B. Lakatos, Budapest 2013, 160–161, nr. 381, 260–261, nr. 691; I. Borsa, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban 1401–1420*, 20–21, nr. 647–648, 21, nr. 650, 22, nr. 652, 32, nr. 688, 35, nr. 698, 36–37, nr. 701, 39, nr. 709, 44, nr. 725, 45, nr. 728, 48–49, nr. 742–743, 51, nr. 747, 53, nr. 757, 54–55, nr. 758, 56–58, nr. 761, 61, nr. 772; D. Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, Budapest 1893, 24, 32, 50, 85, 121, 129; P. Engel, *Magyar középkori adattár* (CD-ROM); C. N. Tóth, *Vingarti Geréb Péter országbíró ítéletlevele 1498-ból*, LK 73 (2002) 131–175; idem, *A Gordovai család vagyoni helyzete 1424-ben*, Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról, ed. T. Neumann, Budapest 2004, 271–290; T. Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Budapest 2014, 111–118.

⁵² D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894; *ibidem*, III, Budapest 1897; *ibidem*, V, Budapest 1913 (коришћено према: *Arcanum DVD konyvtar IV : család-történet, heraldika, honismeret*, Budapest 2003); S. Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai (=MNV) : Vas vármegye*, Budapest 1898, 554; idem, *MNV : Komárom vármegye és Komárom*, Budapest 1907, 122, 555; idem, *MNV : Torontál vármegye*, Budapest 1912, 91; idem, *MNV : Somogy vármegye*, Budapest 1914, 37–38, 40, 43, 53, 59–60, 73–74, 76, 93–94, 98, 103–106, 108–109, 118, 139, 149, 152, 155, 159–160, 166, 172, 364, 372, 382, 409, 411, 413, 441, 594, 617–618.

⁵³ MNL-OL, DF 230850, 258090; S. Katona, *Historia regum stirpis mixtae*, Tom. V. Ord. XII 1410–1439, Budae 1790, 96; G. Fejér, *CDH*, X/7, 148–168, nr. XLII; E. Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban : hetedik közlemény*, LK 10 (1932) 101, nr. 84; P. Lukcsics,

Нема сумње да је он заробљен у бици у Лашви јула 1415. године, у којој су првенствено учествовали племићи из Славоније и јужне Угарске, прецизније северни суседи Краљевине Босне и, уједно, дугогодишњи ривали Хрвоја Вукчића.⁵⁴ Документ који смо пронашли је, чини се, једини који сведочи о Бартоловом заробљавању. Бартолови синови и наследници, Стјепан и Петар, такође су заузимали релативно истакнуте положаје на краљевском двору и у својим локалним заједницама. Касније су били у служби Таловаца и других магнатских породица. Петров син Гашпар био је подбан (бановац) у Славонији 1490. године.⁵⁵

XV. századi pápák oklevelei, II, Budapest 1938, 246; *ZsO*, II/1, 576, nr. 4694, 612–613, nr. 4913; *ZsO*, II/2, 5, nr. 5239, 178–179, nr. 6389, 182, nr. 6415, 234, nr. 6745, 255–256, nr. 6889, 259, nr. 6917, 259, nr. 6920, 293, nr. 7142; *ZsO*, III, 97, nr. 126, 227–228, nr. 759, 263–264, nr. 956; *ZsO*, IV, 176, nr. 677, 211, nr. 863, 426, nr. 1856, 465–466, nr. 2031, 506, nr. 2211; *ZsO*, V, 186, nr. 551, 449–451, nr. 1629, 535, nr. 1993, 548–549, nr. 2036; *ZsO*, VI, 305, nr. 1046, 326–327, nr. 1130, 395–396, nr. 1457, 421, nr. 1569; *ZsO*, VII, 87, nr. 211, 99, nr. 265, 133–134, nr. 392, 359–360, nr. 1539, 501, nr. 2200, 535–536, nr. 2348; *ZsO*, VIII, 259, nr. 877, 314–315, nr. 1027; *ZsO*, IX, 345, nr. 1077; *ZsO*, XI, 110, nr. 268, 180, nr. 445, 210, nr. 530, 220, nr. 564, 385, nr. 934; *ZsO*, XII, 160–161, nr. 381, 260–261, nr. 691; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu JA* (I), 336, br. 1302; I. Borsa, *A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei* (Második, befejező közlemény), SMM 10 (1979) 68–69, nr. 106; idem, *A Somogy megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei*, SMM 14 (1983) 31–33, nr. 60; idem, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban 1401–1420*, 35, nr. 698, 39, nr. 709, 44, nr. 725, 61, nr. 772; idem, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Nyolcadik közlemény) 1421–1440, SMM 33 (2002) 10–11, nr. 818, 14, nr. 827, 14–15, nr. 829, 33–34, nr. 879; I. Kovács, *A türjei Premonsteri Prépostság története*, Zalai Gyűjtemény 32 (Zalaegerszeg 1991) 30; *Levéltárak-kincstárak – Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686*, Budapest–Szeged 1998, 42–49, nr. 10; P. Engel, *Neki problem*, 60; idem, *Magyar középkori adattár* (CD-ROM); T. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, 112–113.

⁵⁴ P. Živković, *Tvrto II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 71–72; D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, Raukarov zbornik : zbornik u čast Tomislava Raukara, ur. N. Budak, Zagreb 2005, 275–295; isti, *Na klizištu povijesti*, 175–178, 196–212; N. Isailović, *Sigismund of Luxemburg and the Veterans of the "Bosnian Wars"*, Hof und Kanzlei Kaiser Sigismunds als politisches Zentrum und soziales System = The Court and Chancery of Emperor Sigismund as a Political Centre and as a Social System, ed. P. Elbel, Wien–Köln–Weimar 2017. (у штампи).

⁵⁵ MNL-OL, DL 13829, 13782, 13787, 13933, 14952–14953, 15940, 32772, 39290, 44368, 67140, 101741, 103599, 103978; MNL-OL, DF 201295–201297, 201300, 201304, 201472; E. Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : első közlemény, LK 3 (1925) 106, nr. 16; I. Molnár,

Остаје још да се размотри питање како је Бартол доспео у заробљеништво Петра Павловића и када је из њега откупљен. Већ је речено да се сукоб с Турцима у Босанском краљевству односио на битку у Лашви. Да ли су Босанци, а са њима и Петар Павловић узели учешћа у бици? Готово сви угарски извори типски говоре о наведеној бици као о сукобу с Турцима, а не с Турцима и Босанцима.⁵⁶ То је наводило истраживаче да тумаче догађаје на следећи начин – Босна је у том тренутку подељена између присталица веза с угарским двором и присталица веза с Османлијама. Турци, са којима су и знатно раније одржавани живи контакти, долазе још 1414. на позив Хрвоја Вукчића, но њихови напади нису усмерени првенствено на Босну, већ на Угарску, па и земље Светог римског царства. Хрвојеве трупе највероватније нису следиле акинџијске упаде далеко од својих граница. Стога је могуће да је сукоб у Лашви заиста био конфликт надолazeће угарске војске с турским одредима који су се враћали из пљачке и онима који су долазили да те одреде одмене.⁵⁷ Цела Босна свакако није узела учешће у бици. То, међутим, не значи да турске присталице међу босанском властелом (а ту су, у том тренутку, пре свега Хрвоје и Павловићи, као и раније збачени краљ Твртко II) нису биле присутне у Лашви.⁵⁸ Из формулације у анализираној повељи из 1417. године није сасвим јасно да ли је Петар

A magyarországi pálosok „Zöld kódex”-ének Somogy megyei regesztái, Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 224; F. Döry – G. Bónis – V. Bácskai, *Decreta Regni Hungariae : Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest 1976, 306, 336; C. N. Tóth, *A somogy konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Kilencedik közlemény) 1441–1453, SMM 34–35 (2004) 20, nr. 981; T. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, 113–118.

⁵⁶ С. Ћирковић, *Две године*, 33–38; исти, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16 (2005) 229–240; D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi*, 275–295; исти, *Na klizištu povijesti*, 196–212; Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, *Шах Мелек (прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. г.)*, Споменица академика Симе Ћирковића, ур. С. Рудић, Београд 2011, 448–453; N. Isailović, *Sigismund of Luxemburg and the Veterans* (у штампии).

⁵⁷ С. Ћирковић, *Две године*, 31–35; Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, *Шах Мелек*, 441–453, 458.

⁵⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 242–243. Нетачна је констатација да су се сви босански великаши окренули против Угара пре Лашве. Грешка је настала због погрешног разумевања хронологије дубровачког дописа с почетка августа 1415. године (видети: В. Ћоровић, *Хисторија Босне. Прва књига*, Београд 1940, 416–418; *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Knj. I, Sarajevo 1942, 444–445).

заробио Бартола Грђевачког или су му га предали Турци. Но, независно од тога, јасно је да се наведени врло брзо нашао у његовим рукама.

Питање племенитих угарских заробљеника после битке у Лашви је више пута разматрано у историографији, а у скорије време у чланку Симе Ћирковића, те у чланку и поглављу синтетичке монографије Дубравка Ловреновића.⁵⁹ Да се закључити да су највиђенији заробљеници завршили у рукама самих Османлија – одведени су или у Турску или у турска упоришта на Балкану (на Косову, у Скопском крајишту). Неки су, пак, наводно завршили и у рукама Босанаца. Позната је прича о обрачуњу Хрвоја Вукчића са славонским баном Павлом Чупором. Иако није сигурно да ли је бан скончао на начин који је забележио хроничар Туроци, извесно је да се он није вратио из заробљеништва.⁶⁰ Док није тешко разумети да су поједини заробљеници завршили у рукама Вукчића или Петра Павловића, помало збуњује податак из једног писма да су се Ласло Тетеши (Ладислав Титушевић од Батмоноштора и Блиње) и један члан породице Албен (брат печујског епископа Ивана) ослободили од Турака и нашли у рукама Сандаља Хранића крајем октобра 1416. године. Они су, наводно, били код њега и очекивало се њихово ослобађање, само да би се касније испоставило да се Тетешијев случај и даље помиње, и то, чини се, сасвим независно од Сандаља. Тетеши, на крају, није дочекао ослобођење и умро је у заточеништву.⁶¹ Сандаљ је до Лашве био чврсти угарски присталица, а све до 1418. није с Турцима успоставио довољно чврсте односе, већ им је само повремено давао новац да га не би нападали. О његовом учешћу у сукобу из јула 1415. тешко да може бити говора.⁶²

⁵⁹ С. Ћирковић, *О једном посредовању*, 229–240; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 205–212.

⁶⁰ J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuine*, I, Tyrnaviae 1765, 375–377 (Joannes de Thwroc); С. Ћирковић, *Две године*, 33–35; J. Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, trans. Frank Mantello, Bloomington 1991, 76–78; Z. Nikolić Jakus, *Obitelj Čupor Moslavački*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4 (2011) 285–287.

⁶¹ „...me ex relatione fidedigna percepisse et in aures nostras devenisse, quomodo karissimus vir tuus Ladislaus Tutus, videlicet vir magnificus ex terra turcorum liberam habuisset exiendi facultatem, unacum fratre nostro, qui quidem nunc apud Zandalem gauderetur de presenti.“ CD Zichy, VI, ed. I. Nagy, Budapest 1894, 426–427, nr. 295 (26. октобар 1416); S. Miljan, *Familiaritas i klijentelski sustav unutar plemićkog društva Zagrebačke županije za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387.–1437.)*, Zbornik OPZ HAZU 33 (2015) 115. Уп. С. Ћирковић, *О једном посредовању*, 238–239; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 209–210.

⁶² E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 183–212.

Ако подаци о присуству двојице заробљеника у његовом окружењу 1416. нису пука дезинформација, он је до њих могао доћи или као посредник (преко веза са Турцима и Српском деспотовином) или тако што их је преотео неком другом босанском великашу – Хрвојевим наследницима или Павловићима.⁶³ Но, то све остаје на нивоу спекулација.

Бартол Грђевачки је, судећи према доступним изворима, ослобођен из заробљеништва сразмерно брзо – чини се да је већ у првој трећини 1416. био слободан и да је наступао заједно са својом браћом.⁶⁴ Не можемо знати када је тачно дошло до реализације откупа. Тешко је помислити да се то десило убрзо после битке у Лашви, пре убиства на Пареној пољани. Вероватније је да је трансакција обављена након што се Петар ослободио заточеништва у Бобовцу, а уочи покретања акција против Сандаља Хранића. Павловићима је тада значио новац, а несумњиво су имали и турску подршку. Можда су чак Османлије тек тада изручиле Грђевачког кнезу Петру, као вид индиректне финансијске подршке, али је то мало вероватно. Износ који је тражен је био прилично висок, но поређења ради, треба рећи да су нешто истакнутији великаши (њих четворица – мачвански бан Иваниш Моровићки, угледни славонски племић Мартин Држанић Средички, Иван од Харапа, те Петар Хенриков од Спиша) за које је угарски двор прикупљао откуп, процењени на 65.000 дуката (16.250 по глави).⁶⁵

На крају се треба позабавити стављањем горе изложених података у шири контекст босанског политичког живота средином друге деценије XV века. Ако је први податак о учешћу Петра Павловића у ратовању са Угрима и магловит, други јасно сведочи о његовој сарадњи с Хрвојем и Турцима средином 1415. године. Да би се стекао потпун увид, мора се

⁶³ В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 409–413. Према расположивим подацима, ниједан члан породице Албен није умро у турском или босанском заробљеништву, те ипак делује да информација која је саопштена октобра 1416. није била сасвим нетачна, мада је могла бити непрецизна или непотпуна (тако нпр. не можемо знати да ли су заробљеници заиста били заједно, нити да ли су заиста били код Сандаља). О породици Албен видети: М. Karbić, *Velikaška obitelj Alben i njezina uloga u hrvatskoj povijesti*, *Godišnjak njemačke zajednice* 19 (2012) 11–30.

⁶⁴ *ZsO*, V, 449–451, nr. 1629 (1. март 1416), 535, nr. 1993 (9. јун 1416), 548–549, nr. 2036 (19. јун 1416). Ниједан од наведених докумената не гарантује да је у време њиховог настанка Бартол био слободан. Међутим, он се у њима помиње, заједно са браћом, као актер судских процеса, а ничим се не наводи да је одсутан због заробљавања од стране Турака.

⁶⁵ J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 250–252; С. Ђирковић, *О једном посредовању*, 229–240; S. Miljan, *Familiaritas i klijentelski sustav*, 115.

дати осврт на положај Павловића на политичкој сцени Босне. Иако је деценијама био међу водећим личностима у држави (а пре свега у земљи Босни, централној области композитног краљевства), често као први или један од првих међу сведоцима на повељама и, уједно, близак двору, кнез Павле је с временом дошао у сенку дуго свемоћног краљотворца Хрвоја Вукчића, а затим и млађег и амбициозног Сандаља Хранића. Можда се управо због њихове важности, а посебно статуса потоњег – војводе у земљи Босни, Павле и није уздигао до војводске титуле.⁶⁶ Жена краља Остоје – Кујава, била је сродница Павловића, што је за породицу испрва морала бити корисна чињеница. Чини се да Остојин први пад није наштетио Павловићима и да су они сасвим успешно сарађивали с новим владаром – Твртком II и Хрвојем као његовим заштитником.⁶⁷ Извори су релативно оскудни, па је тешко рећи какав су став Павловићи заузели после промене Хрвојевог држања према Ладиславу Напуљском и краљу Жигмунду (1408). Изгледа да су они, налазећи се у таквом окружењу, следили став већинске властеле која је наставила отпор Угарској све до 1410/11. када су борбе постепено почели да смењују преговори, који су успешно окончани у другој половини 1411. Но, иако је у њих био укључен и кнез Павле, те су преговоре углавном водили Сандаљ Хранић и угарски штићеник – повратник на престо, краљ Остоја. Можда се такав утисак стиче само услед недостатка грађе, али делује као да су Павловићи били ношени политиком краља и Косача.⁶⁸ Кнез Павле је највероватније учествовао на турниру у Будиму 1412. године, у тренутку када је, иако међусобно завађена, практично цела Босна пристала уз краља Жигмунда.⁶⁹

⁶⁶ J. Радонић, *О кнезу Павлу* (I), 39–62, (II), 34–61; E. Kurtović, *Dileme*, 252–253.

⁶⁷ P. Živković, *Tvrtko II*, 22, 40–43; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 114–117, 128–129, 133, 136, 141–142; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 131–144.

⁶⁸ J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 202, 204; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 221–224; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 400–408; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 211–212; М. Анчић, *Na rubu Zapada*, 15–19, 262–267; П. Рокаи, *Павловићи и угарски краљеви*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 161–166; E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 183–185. Шишић греша када каже да се и Сандаљ измирио са Жигмундом 1408. године, па касније опет изневерио (F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 204).

⁶⁹ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 224; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 240; Е. О. Филиповић, *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika*, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 288, 297, 303–304.

Поуздану промену је донела 1414. година. Кнез Павле се не помиње у склопу експедиције у којој се нашао велики војвода Сандаљ, борећи се, уз снаге деспота Стефана, у османском рату око престола између султанâ Мусе и Мехмеда I, и то на страни Мехмеда. Не чини се, међутим, да тај податак нужно указује на његове евентуалне везе са Хрвојем, јер нису пале ни оптужбе да је са њиме сарађивао у стварним или наводним нападима на Сандаљеве земље. Штавише, делује да се сâм Павле није имао за шта окривити ако се посматра његово деловање пре средине 1414. године, односно пре проласка Турака кроз Босну.⁷⁰ Очито је да су Турци, користећи природну путању, провалили у Босну управо кроз његове области, због чега се Павле и жалио Дубровчанима чији су племићи и грађани, Хрвојеви људи, били одговорни за довођење и спровођење османских трупа.⁷¹ Међутим, убрзо након те жалбе, чини се да је, можда под притиском околности, дошло до промене политичког усмерења Павловића. Да ли је томе кумовао првенствено кнез Павле или његов син, кнез Петар, тешко је рећи.

Иако је сва Босна, изузев нападнутог Хрвоја, наступала проугарски током 1413. и прве половине 1414, а већина је то наставила да чини и све до друге половине 1415. године, што је вероватно био и став државног сабора, Павловићи су, по свему судећи, склопили некакав споразум са Турцима убрзо након што су почели њихови упади. Почели су да подржавају Твртка II који се с Османлијама вратио у Босну и нашао у дубровачком залеђу (вероватно у требињском делу области Павловића), окрећући тако леђа Угарској, али и Босни, оличеној у сабору и краљу Остоји са којим су били и родбински повезани.⁷² Повезаност с Хрвојем до сада се сматрала начелном, посредном и површинском, али је она можда била суштинске природе, те Петров разговор с дубровачким послаником уочи убиства кнеза Павла није био сачињен само од пуких „лажи и претњи“.⁷³

⁷⁰ G. Fejér, *CDH*, X/5, 404–411, nr. CLXXXII; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 226–233; С. Ћирковић, *Две године*, 29–30; исти, *Историја Босне*, 240–242; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 166, 169–178; Д. Маликовић, *Павловићи и Турци*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 172–174.

⁷¹ J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 737; С. Ћирковић, *Две године*, 30–31; Е. Kurtović, *Sudbina Pavlovića*, 13; Н. Исаиловић, *Михаило Кабузжић, дубровачки одметник – босански дипломата*, ИЧ 56 (2008) 395–397.

⁷² С. Ћирковић, *Две године*, 31, 39–40; Р. Živković, *Tvrtko II*, 68–70; Е. Kurtović, *Sudbina Pavlovića*, 13–14.

⁷³ Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика*, 358, 363.

У светлости тих информација није тешко схватити и објаснити исход састанка на Пареној пољани, али се вреди запитати зашто су Павловићи на тај састанак пристали. Можда је најлакше објашњење недостатак осећаја за размере почињеног прекршаја код кнеза Павла, односно осећај политичке надмоћи после недавне турске победе и катастрофалног угарског пораза у Лашви и код Павла Радиновића и код Петра Павловића. Очекивало се да је њихово политичко усмерење однело превагу, а Павловићи су били, између осталог због географског положаја својих поседа, принуђени да делују у оквирима државног апарата Босне, што је Хрвоје, чији су поседи били на западу, *de facto* престао да чини већ почетком 1409. године.⁷⁴ Сматрамо да Хрвојево одсуство са састанка није потребно тумачити неким посебним разлозима – он на такав састанак нипошто не би дошао јер су за њега „слога све Босне“ коју помињу дубровачки извори после Лашве, прецизније 6. августа 1415, и измирење са Сандаљем били оно што заправо и јесу представљали – пуки привид.⁷⁵ Павловићи су, пак, своју лошу процену скупо платили, као што ће и њихове противнике, мада не подједнако скупо, коштати чињеница да нису затрли читаву породицу на Пареној пољани.⁷⁶

⁷⁴ С. Ћирковић, *Русаика господа*, ИЧ 21 (1974) 12–14. Степен самосталности који је, у односу на Босну, имала Хрвојева област од 1409. до 1416. касније ће имати само област херцега Стјепана Вукчића Косаче. Међу русашком господом, само њих двојица се могу без икакве задршке назвати обласним господарима.

⁷⁵ J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 251 („*Bosna si e tucta quanta in una volunta contra li Hungari et che Sandal se a pacificato con Hervoie, et che imperador a lor conferma per lor re Hostoia*“); С. Ћирковић, *Две године*, 38; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 200–201, 215; E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 202–211. Нема назнака да је Хрвоје изостао са састанка због болести, за разлику од краја те године када је таквих назнака побољевања, макар и индиректних, било (С. Ћирковић, *Две године*, 40–41; Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, ИЧ 54 (2007) 139–140). Међутим, сматрамо да се он, практично, ни у ком случају не би појавио на састанку или сабору босанске госпде. Његови односи са већином политичких актера били су изразито лоши од почетка 1409, а његова област готово да је деловала изван оквира Босанског краљевства. Ако искључимо турнир у Будиму из 1412. године, једина озбиљна назнака о могућем личном састанку Хрвоја, Сандаља и кнеза Павла била би једна одлука дубровачких власти да се потоњој двојници упуту посланик у Сану (*in Sane*), 21. новембра 1410. године (N. Iorga, *Notes et extraits*, II, 127). Погрешни су наводи да је Хрвоје био на састанку у: *Poviest hrvatskih zemalja BiH*, 445, 448; V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Sarajevo 1990², 253.

⁷⁶ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 244; E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 212–216.

О самом обрачуна који је однео живот кнезу Павлу већ је довољно писано.⁷⁷ Нама остаје само да се осврнемо на неколико важних момената који се односе на улогу Петра Павловића и контроверзе у вези с њим. Најпре, Петар је детаљно преносио дубровачком посланику Хрвојеуве изјаве и планове, као неко ко је био детаљно упућен у њих, чини се из разговора уживо. Гундулић је, изгледа, у свом извештају изнео олаку оцену да он мисли да су то све лажи и претње. Павловић је можда и намеравао да застраши и остави јачи утисак, али саме информације нису нужно биле спорне.⁷⁸ Истраживачи су се питали и да ли је Гундулић хтео Хрвоја или Петра назвати лажовом.⁷⁹ Било како било, у светлости нових података не треба оспоравати да су њих двојица били непосредно повезани. Чињеница да је, у наставку дана, Петар био свезан и послат у Бобовац непосредно пре него што му је отац убијен, може значити не само превентивну радњу, већ и указивати на то да је он био означен као примарни кривац, односно као повод обрачуна.⁸⁰ Осим Сандаља и краља Остоје, већина присутних племића, па и учесника убиства, тек је уочи догађаја упућена у планове. Убиство кнеза Павла је, стога, за саму жртву, али и многе друге, ипак дошло као својеврсно изненађење, а сасвим је логично закључити да је он платио главом синовљеву директну издају и изневеравање читаве породице Павловића, као старешина свога рода.⁸¹ Оптужбе су биле сасвим умесне – Павловићи су окренули леђа краљу Босне, и поред породичних веза, као и краљу Угарске, без обзира на то што потоњи у том тренутку више није могао уживати отворену подршку оних који су на Пареној пољани бранили његову част, нити им на било који начин помоћи.⁸² Разуме се, издаја је могла бити повод иза кога су стајали и неки ефемернији мотиви као што су отимање поседа и прерасподела политичке моћи, али је тај повод био аутентичан.

⁷⁷ DAD, Lettere e commissioni di Levante 7, f. 133'–134' (24. август 1415); С. Ћирковић, *Две године*, 38–40; Р. Živković, *Tvrtko II*, 72–73; Р. Ћошковић, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.–1423.)*, *Croatia Christiana Periodica* XIX/35 (1995) 28–34; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 37–39; исти, *Писмо дубровачког посланика*, 357–366; Е. Куртовић, *Sudbina Pavlovića*, 13–16.

⁷⁸ С. Ћирковић, *Две године*, 39–40; исти, *Историја Босне*, 243–244; Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика*, 358, 363. Зна се да је неке од наведених „претњи“, Хрвоје заиста покушао да оствари.

⁷⁹ Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 37–38; исти, *Писмо дубровачког посланика*, 358–359, 363.

⁸⁰ Исти, *Писмо дубровачког посланика*, 359, 363.

⁸¹ Исто, 360–361, 364–365; Е. Куртовић, *Sudbina Pavlovića*, 13–16. Уп. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 416–418.

⁸² И следеће године, када је Мехмед I послао два изасланика да мире завађену босанску господу, очито је покретано питање казне за убиство кнеза Павла. Наводно је било очекивано затварање краља Остоје и кнеза Драгише Дињичића,

Остаје, најзад, само да се постави питање зашто и Петар није убијен, када је његова кривица била недвосмислена, зашто није ослепљен, као што се очекивало и како се ослободио бобовачке тамнице. Оцена да би краљ, а посебно војвода Сандаљ избегли бројне потешкоће да су одмах затрли породицу Павловића, или барем убили кнеза Петра, сасвим стоји. Међутим, драстичне мере нису у том раздобљу биле ствар свакодневице. Такође нам није познато да ли је Петар ослобођен бекством, откупом или знаком добре воље својих тамничара који су најављивали његово отпремљивање за Борач, средиште Земље Павловића.⁸³ Било како било, познато је да је он, убрзо након напуштања притвора, повео рат против Косача уз помоћ Турака. До почетка 1417. измирио се с краљем Остојом који се разишао са Сандаљем, стекао војводску титулу и покушавао да одбрани породичне поседе у Конавлима. Међутим, његов тврди преговарачки став и постепено приближавање Косача и Османлија, као и дубровачки захтеви за Конавлима, довели су га у сукоб с Османлијама и њиховим скопским крајишницима. Петар је, на крају, окончао живот највероватније током марта 1420, у сукобу са Исхак-бегом, јер се, према Сандаљевој оцени, „изневерио турском цару“.⁸⁴

па су њих двојица побегли, а султанова мисија се завршила неуспехом. Са друге стране, чини се да су Павловићи као главног кривца за смрт свога оца означили Сандаља Хранића. Видети: J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 261, 284; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 245; Д. Маликовић, *Павловићи и Турци*, 176; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 217. У хрватској хисториографији постоји мишљење да је босанска држава у начелу признавала власт и супрематију Краљевства Св. Стефана (Иштвана) и да је била део њеног „archiregnum-a“. О тој контроверзној тези да се расправљати, али у датом случају неверство кнеза Павла угарском краљу није у вези с вековним односима Босне и Угарске, већ са кршењем конкретног споразума краља Жигмунда, босанског краља и већине босанских магната из 1411. године. Уп. М. Анчић, *Na rubu Zapada*, 19–24.

⁸³ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 244; Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика*, 359–365; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 209–216.

⁸⁴ J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 284; Љ. Стојановић, *ССПП*, I/1, 310, бр. 322; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 244–249; Р. Živković, *Tvrtko II*, 74–75; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar*, 39–46; Е. Kurtović, *Sudbina Pavlovića*, 16–18. Више о питању продаје Конавала видети у: Е. Kurtović, *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 38 (2000) 103–120; isti, *Dubrovačko-ugarski pokušaji zatvaranja konavoskog kruga 1407–1415. godine*, *Hrvatska misao* 19–20 (Sarajevo 2001) 63–76; isti, *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću*, *Istorijska nauka u Bosni i Hercegovini* 1990–2000. (Posebna izdanja ANUBiH CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36), Sarajevo 2003, 191–198; isti, *Veliki vojvoda*, 200–244.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

- Državni arhiv u Dubrovniku
– Reformationes 32
– Lettere e commissioni di Levante 7
Kaptolski arhiv Zagreb
– Acta loci communis I
Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, Budapest
–Diplomatikai levéltár – Mohács Előtti Gyűjtemény
–Diplomatikai fényképgyűjtemény

Извори – Primary Sources

- A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, V, ed. I. Nagy, Budapest 1888.
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo, VI, ed. I. Nagy, Budapest 1894.
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo, VIII, ed. E. Kammerer, Budapest 1895.
A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo, XII, ed. P. Lukcsics, Budapest 1931.
Anjou–kori Oklevéltár, IV, 1315–1317, ed. Gy. Kristó, Budapest–Szeged 1996.
Arcanum DVD konyvtar IV : csaladtortenet, heraldika, honismeret, Budapest 2003.
Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke = Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, II/1, ed. I. Szentpétery, Budapest 1943.
Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke = Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, II/2–3, eds. I. Szentpétery – I. Borsa, Budapest 1961.
Borsa I., *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Hetedik közlemény) 1401–1420, Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 32 (Kaposvár 2001) 7–78.
Borsa I., *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Nyolcadik közlemény) 1421–1440, Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 33 (Kaposvár 2002) 7–58.
Borsa I., *A Somogy megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei*, Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 14 (Kaposvár 1983) 3–81.
Borsa I., *A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei* (Második, befejező közlemény), Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 10 (Kaposvár 1979) 59–149.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, VIII, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1910.

- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IX, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1911.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XI, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1913.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XII, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1914.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XIII, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić – E. Laszowski, Zagreb 1915.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XV, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić, Zagreb 1934.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVI, eds. T. Smičiklas – M. Kostrenčić – J. Stipišić – M. Šamšalović, Zagreb 1976.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVII, eds. T. Smičiklas – S. Gunjača – J. Stipišić, Zagreb 1981, Zagreb 1981.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVIII, eds. T. Smičiklas – D. Rendić-Miočević etc., Zagreb 1990.
- Collectio Diplomatica Hungarica – A középkori Magyarország digitális levéltára*, Budapest 2008. (DVD-ROM)
- Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894.
- Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, III, Budapest 1897.
- Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapest 1913.
- Döry F., Bónis G., Bácskai V., *Decreta Regni Hungariae : Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest 1976.
- Engel P., *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*, Budapest 2001. (CD-ROM)
- Engel P., *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis [a középkori Magyar Királyság településeiről]*, Budapest 2001. (CD-ROM)
- Engel P., *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I, Budapest 1996.
- Engel P., *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, II, Budapest 1996.
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/4, Budae 1841
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/5, Budae 1842.
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/6, Budae 1844.
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/7, Budae 1843.
- Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/8, Budae 1843.
- Gelchich J., Thallóczy L., *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
- Iorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XIe siècle*, II, Paris 1899.
- Katona S., *Historia regum stirpis mixtae*, Tom. V. Ord. XII 1410–1439, Budae 1790.
- Klaić V., *Povelja, izdana u Varaždinu 15. listopada 1455. od kneza i bana Ulrika Celjskoga za samostan Pavlina u Lepoglavi*, Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 10 (1908) 238–240.
- Laszowski E., *Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć „Zagrebačko polje“ zvane*, I, Zagreb 1904.

- Levéltárak-kincstárak – Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686*, Budapest–Szeged 1998.
- Lopašić R., *Hrvatski urbani*, I, Zagreb 1894.
- Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*, II, Budapest 1938.
- Mályusz E., *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : első közlemény, *Levéltári Közlemények* 3 (1925) 100–191.
- Mályusz E., *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : harmadik közlemény, *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 87–203.
- Mályusz E., *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* : hetedik közlemény, *Levéltári Közlemények* 10 (1932) 92–123.
- Miscellanea. Državni arhiv Zadar*, I, Zadar 1949.
- Molnár I., *A magyarországi pálosok „Zöld kódex”-ének Somogy megyei regesztái*, *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 217–233.
- Nagy I., Páur I., Ráth K., Véghely D., *Hazai okmánytár = Codex diplomaticus patrius*, II, Győr 1865.
- Rački F., *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, *Starine JAZU* 4 (1872) 201–229.
- Schwandtner J. G., *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuine*, I, Tynaviae 1765.
- Stipišić J., Šamšalović M., *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 2 (1959) 289–379.
- Stipišić J., Šamšalović M., *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)* (II), *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 3 (1960) 563–643.
- Thallóczy L., Barabás S., *A Blagay-család oklevéltára = Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897.
- Thallóczy L., Barabás S., *A Frangepán család oklevéltára*, I, 1133–1453, Budapest 1910.
- Thallóczy L., Barabás S., *A Frangepán család oklevéltára*, II, 1454–1527, Budapest 1913.
- Thallóczy L., Horváth S., *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710*, Budapest 1912.
- Thuróczy J., *Chronicle of the Hungarians*, trans. Frank Mantello, Bloomington 1991.
- Tóth C. N., *A somogy konvent oklevelei az Országos Levéltárban* (Forrásközlés) (Kilencedik közlemény) 1441–1453, *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 34–35 (Kaposvár 2004) 9–38.
- Tóth K., *A Paláस्थ्य család levéltára 1256–1847. Kutatási segédlet*, Esztergom 2001.
- Zsigmondkori oklevéltár*, I, ed. E. Mályusz, Budapest 1951.
- Zsigmondkori oklevéltár*, II/1, ed. E. Mályusz, Budapest 1956.
- Zsigmondkori oklevéltár*, II/2, ed. E. Mályusz, Budapest 1958.
- Zsigmondkori oklevéltár*, III, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1993.
- Zsigmondkori oklevéltár*, IV, eds. E. Mályusz, I. Borsa, Budapest 1994.
- Zsigmondkori oklevéltár*, V, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1997.
- Zsigmondkori oklevéltár*, VI, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 1999.
- Zsigmondkori oklevéltár*, VII, eds. E. Mályusz – I. Borsa, Budapest 2001.
- Zsigmondkori oklevéltár*, VIII, ed. I. Borsa – C. N. Tóth, Budapest 2003.
- Zsigmondkori oklevéltár*, IX, eds. I. Borsa – C. N. Tóth, Budapest 2004.

- Zsigmondkori oklevéltár*, X, ed. C. N. Tóth, Budapest 2007.
- Zsigmondkori oklevéltár*, XI, eds. T. Neumann – C. N. Tóth, Budapest 2009.
- Zsigmondkori oklevéltár*, XII, eds. C. N. Tóth – B. Lakatos, Budapest 2013.
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, I/1, Београд–Сремски Карловци 1929.
[Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd–Sremski Karlovci 1929]
- Тошић Ђ., *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево (2003) 357–366 [Tošić Đ., *Pismo dubrovačkog poslanika Ivana Gundulića o smrti kneza Pavla Radenovića*, Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, gl. ur. M. Vasić, Banja Luka–Srpsko Sarajevo (2003) 357–366]

Литература – Secondary Works

- Ančić M., *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001.
- Bakács I., *Hont vármegye Mohács előtt*, Budapest 1971.
- Borovszky S., *Magyarország vármegyéi és városai : Komárom vármegye és Komárom*, Budapest 1907.
- Borovszky S., *Magyarország vármegyéi és városai : Somogy vármegye*, Budapest 1914.
- Borovszky S., *Magyarország vármegyéi és városai : Torontál vármegye*, Budapest 1912.
- Borovszky S., *Magyarország vármegyéi és városai : Vas vármegye*, Budapest 1898.
- Buturac J., *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 59 (1984) 43–108.
- Csánki D., *Körösmegye a XV-ik században*, Budapest 1893.
- Čošković P., *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.–1423.)*, Croatica Christiana Periodica XIX/35 (1995) 1–54.
- Engel P., *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 16 (1998) 57–72.
- Engel P., *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001.
- Filipović E. O., *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika*, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 285–306.
- Isailović N., *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka*, Spomenica akademika Marka Šunjića, ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 307–325.
- Isailović N., *Sigismund of Luxemburg and the Veterans of the "Bosnian Wars"*, Hof und Kanzlei Kaiser Sigismunds als politisches Zentrum und soziales System = The Court and Chancery of Emperor Sigismund as a Political Centre and as a Social System, ed. P. Elbel, Wien–Köln–Weimar 2017. (in print).
- Karbić D., Miljan S., *Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362.–1414.)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 30 (2012) 87–107.

- Karbić M., *Velikaška obitelj Alben i njezina uloga u hrvatskoj povijesti*, Godišnjak njemačke zajednice 19 (2012) 11–29.
- Klaić V., *Građa za topografiju Ličko-krbavske županije u srednjem vijeku*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva n. s. 6 (1902) 1–31.
- Klaić V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Sarajevo 1990².
- Kovács I., *A türjei Premonteri Prépostság története*, Zalai Gyűjtemény 32, Zalaegerszeg 1991.
- Kurtović E., *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXXVI/34 (2007) 243–261.
- Kurtović E., *Dubrovačko-ugarski pokušaji zatvaranja konavoskog kruga 1407–1415. godine*, Hrvatska misao 19–20 (Sarajevo 2001) 63–76.
- Kurtović E., *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 38 (2000) 103–120.
- Kurtović E., *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću*, Istorijska nauka u Bosni i Hercegovini 1990–2000. (Posebna izdanja ANUBiH CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36), Sarajevo 2003, 191–198.
- Kurtović E., *Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija*, Пад Босанског краљевства 1463. године, гл. ур. С. Рудић – Д. Ловреновић – П. Драгичевић, ур. Н. Исаиловић, Београд–Сарајево–Бања Лука 2015, 9–28. [Kurtović E., *Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija*, Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine, gl. ur. S. Rudić – D. Lovrenović – P. Dragičević, ur. N. Isailović, Beograd–Sarajevo–Banja Luka 2015, 9–28]
- Kurtović E., *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- Lopašić R., *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb 1890.
- Lopašić R., *Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povijesne crtice*, dop. E. Laszowski, Zagreb 1895.
- Lovrenović D., *Bitka u Lašvi 1415. godine*, Raukarov zbornik : zbornik u čast Tomislava Raukara, ur. N. Budak, Zagreb 2005, 275–295.
- Lovrenović D., *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006.
- Miljan S., *Familiaritas i klijentelski sustav unutar plemićkog društva Zagrebačke županije za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387.–1437.)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 33 (2015) 103–132.
- Miljan S., *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)*, Zagreb 2015 (doktorska disertacija u rukopisu).
- Nagy I., *Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest 1858.
- Nagy I., *Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (Pótlék-kötet), Pest 1868.
- Nagy I., *Sopron vármegye története*, II, Sopron 1891.
- Nikolić Jakus Z., *Obitelj Čupor Moslavački*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4 (2011) 269–300.
- Pálosfalvi T., *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Budapest 2014.

- Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Knj. I, Sarajevo 1942.
- Rady M., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills–New York 2000.
- Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch : Der Adel von Kroatien und Slavonien*, ed. I. Bojničić, Nürnberg 1899.
- Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch : Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephanskron (Supplementband)*, eds. G. von Csergheő, J. von Csoma, Nürnberg 1894.
- Šišić F., *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb 1902.
- Tošić Đ., *Vojvoda Petar Pavlović, Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (2001) 35–46.
- Tóth C. N., *A Gordovai család vagyoni helyzete 1424-ben*, Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról, ed. T. Neumann, Budapest 2004, 271–290.
- Tóth C. N., *Vingarti Geréb Péter országbíró ítéletlevele 1498-ból*, *Levéltári Közlemények* 73 (2002) 131–175.
- Živković P., *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.
- Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003. [*Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine*, gl. ur. M. Vasić, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003]
- Ивић А., *Радосав Павловић, велики војвода босански*, *Летопис Матице српске* 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48 [Ivić A., *Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski*, *Letopis Matice srpske* 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48]
- Исаиловић Н., Јаковљевић А., *Шах Мелек (прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. г.)*, *Споменица академика Симе Ћирковића*, ур. С. Рудић, Београд 2011, 441–463 [Isailović N., Jakovljević A., *Šah Melek (prilog istoriji turskih upada u Bosnu 1414. i 1415. g.)*, *Spomenica akademika Sime Ćirkovića*, ur. S. Rudić, Beograd 2011, 441–463]
- Исаиловић Н., *Један непознати извор о предаји градова Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду 1410. године*, *Историјски часопис* 64 (2015) 135–158 [Isailović N., *Jedan nepoznati izvor o predaji gradova Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu 1410. godine*, *Istorijski časopis* 64 (2015) 135–158]
- Исаиловић Н., *Михаило Кабуџић, дубровачки одметник – босански дипломата*, *Историјски часопис* 56 (2008) 389–406 [Isailović N., *Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik – bosanski diplomat*, *Istorijski časopis* 56 (2008) 389–406]
- Исаиловић Н., *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, *Историјски часопис* 54 (2007) 131–150 [Isailović N., *Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe*, *Istorijski časopis* 54 (2007) 131–150]
- Исаиловић Н., *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији : Сучани, 23. август 1393. године*, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 87–97 [Isailović N., *Povelja vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu i kraljici Mariji : Sučani, 23. avgust 1393. godine*, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 87–97]

- Исаиловић Н., *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008, 66–181 (магистарски рад у рукопису) [Isailović N., *Politika bosanskih vladara prema Dalmaciji (1391–1409)*, Beograd 2008, 66–181 (magistarski rad u rukopisu)]
- Маликовић Д., *Павловићи и Турци*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. Васић М., Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 171–201 [Maliković D., *Pavlovići i Turci*, Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, gl. ur. Vasić M., Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003, 171–201]
- Мргић Ј., *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002. [Mrgić J., *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd 2002]
- Радека М., *Кордун у прошлости*, Загреб 1989. [Radeka M., *Kordun u prošlosti*, Zagreb 1989]
- Радонић Ј., *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV. и поч. XV. века*, Летопис Матице српске 211 (1902) 39–62, 212 (1902) 34–61 [Radonić J., *O knezu Pavlu Radenoviću. Priložak istoriji Bosne krajem XIV. i poč. XV. века*, Letopis Matice srpske 211 (1902) 39–62, 212 (1902) 34–61]
- Рокаи П., *Павловићи и угарски краљеви*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, гл. ур. М. Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 161–169 [Rokai P., *Pavlovići i ugarski kraljevi*, Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, gl. ur. M. Vasić, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003, 161–169]
- Тошић Ђ., *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998. [Tošić Đ., *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd 1998]
- Ћирковић С., *Две године босанске историје (1414–1415)*, Историјски гласник 3–4 (1953) 29–42 [Ćirković S., *Dve godine bosanske istorije (1414–1415)*, Istoriski glasnik 3–4 (1953) 29–42]
- Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964. [Ćirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964]
- Ћирковић С., *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16 (2005) 229–240 [Ćirković S., *O jednom posredovanju despota Stefana između Ugarske i Turske*, Istraživanja 16 (2005) 229–240]
- Ћирковић С., *Русашка господа*, Историјски часопис, 21 (1974) 5–17 [Ćirković S., *Rusaška gospoda*, Istorijски časopis, 21 (1974) 5–17]
- Ђоровић В., *Хисторија Босне. Прва књига*, Београд 1940. [Đorović V., *Historija Bosne. Prva knjiga*, Beograd 1940]
- Ђошковић П., *Дубица у босанско-угарским односима 1398–1402. године*, Историјски зборник 2 (Бањалука 1981) 43–53 [Đošковић P., *Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398–1402. godine*, Istorijски zbornik 2 (Banjaluka 1981) 43–53]

Neven Isailović

**A CONTRIBUTION ABOUT THE ACTIVITY OF *KNEZ* AND
VOIVODE PETAR PAVLOVIĆ IN THE BOSNIAN-HUNGARIAN-
TURKISH CONFLICTS AT THE BEGINNING OF THE 15TH
CENTURY**

Summary

On the basis of new sources from the Hungarian State Archives it was determined that *knez* and, later, *voivode* Petar Pavlović, son of *knez* Pavle Radinović, had a significant role in the wars that Bosnia led with Hungary at the beginning of the 15th century, sometimes in cooperation with the Turks. Petar, whose name is explicitly mentioned in the sources, most likely acted as a close associate of Hrvoje Vukčić and participated in conflicts around the Una River, while after the Battle of Lašva (1415) he captured a prominent nobleman from Slavonia – Bartholomew Fácnsy of Gordova (Bartol Fanči Grđevački), the eldest son of Ladislav, the former ban of Croatia and Dalmatia. Bartholomew was ransomed for 8,000 ducats and his family had to cede a part of their estates to the persons who lent them money. It is not known when the payment occurred, but it seems Bartholomew was free by the spring of 1416. The fact that Petar was involved in the Battle of Lašva and that he actively cooperated with the Turks, sheds new light on the incident in Parena poljana i.e. the murder of Petar's father *knez* Pavle Radinović organised by the Bosnian king Ostoja and his leading supporter – grand *voivode* Sandalj Hranić. It becomes clear that the “accord of the Bosnian nobility” in the summer of 1415 was in fact only an episode, if not an illusion, and that the Pavlovićs were justifiably considered collaborators of Hrvoje Vukčić and the Ottomans, and it is quite likely that *knez* Pavle, as the leader of his family, received capital punishment for his son's sins. However, the reasons why Petar's life was spared and the circumstances of his liberation after temporary detention in the Bobovac castle remain unexplained.

Keywords: Petar Pavlović, Bartholemew (Bartol) Fácnsy of Gordova (Grđevac), *knez* Pavle Radinović, Battle of Lašva, Bosnia, Hungary, Turks, 15th century, year 1415.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 07. 2017.

Аранђел СМИЉАНИЋ*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
Бања Лука
Република Српска
Босна и Херцеговина

ПЛАЋАЊЕ И НАГРАЂИВАЊЕ ДИПЛОМАТА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА У БОСНИ

Апстракт: У средњовјековном друштву издијељеном на оне који владају и ратују, на оне који су потчињени и раде, и на оне који се моле, вертикалну покретљивост тешко је било остварити. Једна од оних дјелатности које су омогућавале скок на друштвеној лествици била је и дипломатија, посебно за оне који су потицали из нижих друштвених слојева. Истина, дио дипломата био је владеоског поријекла, док је други потицао из трговачких или сеоских породица, те се својим знањем и способностима уздигао до првих савјетника или сарадника обласних господара у Босни. Први су имали властите приходе са својих имања или од других послова којима су се бавили. За разлику од њих, они други су кроз бављење дипломатијом стицали највећи дио својих прихода. Кроз овај рад аутор покушава одговорити на питања да ли су ти приходи били редовни или повремени, колики су они били, какве су биле награде и дарови и колики су удио имали у укупним приходима дипломата. Највећи дио овог рада чини навођење појединих примјера из оновремених историјских извора о поклонима урученим дипломатима. Дио рада посвећен је награђивању дипломата за учињене услуге, као и обећањима да ће бити награђени ако обаве послове који иду у корист друге стране у преговорима. У посљедњем дијелу рада аутор саопштава сазнања о материјалном богатству појединих дипломата.

Кључне речи: дипломати, обласни господари, Босна, Дубровник, Венеција, плаћање, дарови, награде, обећања, преговори, материјално богатство.

---

* arandjel.smiljanic@ff.unibl.org

У историјским изворима готово да нема података о томе како су и колико обласни господари у Босни плаћали рад својих дипломата. Сасвим сигурно да су им давали новац када би их слали у неке мисије, али је то углавном био новац који би они трошили за издатке које је сама мисија захтијевала (превоз, смјештај, ангажовање курира и слично). Да ли су они нешто од тог новца задржавали или су све што би остало морали вратити господарима, уз подношење извјештаја, остаје питање. Постоји могућност да су након извршене мисије били исплаћивани, али исто тако и да су, условно говорећи, имали редовну плату. Због недостатка грађе, прецизне одговоре на сва та питања тешко је изрећи.

У одређеној мјери могу нам помоћи подаци који се односе на плаћање дубровачких *поклисара* будући да су они за своје мисије добијали новац који им је требао искључиво за подмирење трошкова, док се њихов посао у мисији није плаћао јер се сматрало да је то обавеза сваког племића, као уосталом и њихов рад у појединим вијећима Републике. Иако је у дубровачком Статуту наведен већи број одредишта на која иду њихови поклисари, као и трошкова које то изискује, навешћемо само оне дестинације које имају значаја за обласне господаре у Босни. Поклисари су до Улциња и Бара добијали пет перпера, док би за Скадар добијали два перпера више. За одлазак у Котор, било је предвиђено да се исплати посланицима три перпера, док је до Брскова било предвиђено чак 30 перпера. До Попова или Стона поклисари би добијали четири, док би одлазак у Дријева коштао шест перпера. За одлазак у Босну требало је исплатити посланицима 25 перпера.¹

Вјероватно да су и обласни господари на сличан начин плаћали трошкове мисија својих посланика, с тим да остаје отворено питање шта се дешавало ако би они добили мање новца него што им је требало. Ако су морали остати у мисији дуже времена, а новца је недостајало како је тај недостатак покриван, да ли слањем новца преко курира, или неком погодбом с оном страном код које је било посланство. Наравно, при томе треба обратити пажњу и на специфичне услове, односно да ли су посланици били код пријатељске стране која је покривала све трошкове, или код оне која није чинила сличне услуге. У првом случају могао је владати и реципроцитет услуга у случају примања посланика пријатељске стране.

¹ Уз све то они су имали право на бесплатну послугу, а понегдје и на коришћење коња. Од других одредишта занимљиво је колико су плаћали за далматинске градове. До Омиша, Сплита и Трогира плаћало се шест перпера, а до Задра 10 перпера. *Statut Dubrovnika*, Dubrovnik 1990, 105–106.

Плаћање дипломата није морало бити искључиво у новцу. Постојали су и други начини како би се материјално обезбједили особе укључене у дипломатску службу обласних господара. Тако је војвода Сандаљ Хранић Косача кнеза Алексу Паштровића средином јуна 1409. наградио имањем Кричена Драга у области Островице.² Краће вријеме је провео као Сандаљев кнез у скрадинској тврђави, јер ју је Косача продао Млечанима већ 1410. године.³ Приликом Сандаљеве продаје Островице, Алекса је добио заштиту својих права.⁴

Од значаја за ову тему могли би да буду и которски дукали, али они се више односе на посланике Млетачке републике. Први од њих помиње се 17. јануара 1428, а по коме се налаже исплата дневница присутним посланицима. За ову тему је значајан и онај с почетка децембра 1448. када је которском кнезу наређено да исплати посланицима по 30 дуката из државне благајне.⁵

Помало неочекивано, најзначајнији подаци везани за ову тему долазе са самог краја средњег вијека, мада се они морају узети с одређеном дозом опреза с обзиром на извјесну временску дистанцу у односу на „златно доба“ обласних господара. Дугогодишњи посланик Косача, Радич Богашиновић након смрти херцега Влатка остао је у служби његове удовице Маргарите. Она га је као свог прокуратора обеснажила крајем 1493. када је затражила од Дубровчана да му исплате 100 дуката, вјероватно као неку врсту отпремнине из њене службе. Иако се радило о приличном новчаном износу, Радич се није повукао у пензију, већ је ступио у службу сина херцега Стјепана Вукчића Косаче, Ахмет

² У том чину учествовала је и његова пуница (ташта) баница Анка. При томе треба напоменути да је Алекса био властеоског поријекла, али је често учествовао у дипломатским акцијама прво Косача, а затим и Павловића, па чак и краља Босне. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 371–372; А. Бабић, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Сарајево 1995, 99; Е. Куртовић, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Сарајево 2009, 175.

³ Ђ. Тошић, *Остоја Паштровић (трагом једног контроверзног дипломате)*, Истраживања 20 (Нови Сад 2009) 257–258; А. Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Бања Лука 2015, 180.

⁴ Том приликом била су заштићена права и двојице задарских грађана Шимуна Детрика и Габријела Ноздроње. Ђ. Тошић, *Босански „лутајући витезови“ Паштровићи*, Историјски часопис 58 (2009) 152.

⁵ У међувремену биљежи се дукал о исплати дневница посланицима 19. маја 1437. G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja (=GZM) 33 (1921) 134, 147–148, 162.

паше Херцеговића, те се као његов посланик помиње у Дубровнику крајем јануара 1501. године.⁶ Ипак, много значајнији податак, када је ријеч о плаћању дипломата обласних господара, потиче из средине маја 1469. године. Тада су херцег Влатко Косача и његов малољетни брат кнез Стјепан замолили власти Републике да из њиховог поклада издвоје по 20 дуката за њихове посланике дијака Гала и Гргура Сегединца, јер **сѣвѣ пѣнези не имасмоу цю бисмо имѣ исправили нѣхъ работ**⁸. Посебно је значајан дио документа у коме се истиче: **... есѣ намѣ слѣжили Галъ дѣпакъ и Гргѣрѣ Сегединацѣ нѣколикоу врѣмена а сада нѣхъ есмо удѣредили ....**⁷ Начин на који је посљедња реченица формулисана сугерише да су обојица (дијак Гал и Гргур Сегединцац) једно вријеме служили херцега Влатка, те да им у то вријеме служба на двору Косача престаје, након чега је требало да буду награђени са по 20 дуката. Нажалост, из тога не можемо извући далекосежније закључке, јер не знамо када је почела њихова служба на двору Косача, колико су времена били ангажовани, у колико мисија, нити да ли су прије тога били на сличан начин исплаћивани. У сваком случају то је „најближе“ са чим располажемо у покушају да откријемо висину евентуалне плате дипломата или бар трага о некаквој плати. Опрез је свакако неопходан, јер, природно, увијек постоји могућност да се у овом случају радило о једнократној накнади за неки конкретан посао.

Посебно питање односи се на пригодне дарове размијењиване у дипломатији. Узајамна даривања била су уобичајена при сусретима владара или обласних господара, али и приликом слања посланика у мисије, као и примања посланика друге стране, те би се и то могло сматрати видом дипломатске куртоазије.⁸ Када су Дубровчани слали своје

⁶ Претходно је 1489. подигао конавоски доходак за Маргариту. Чини се да је и приликом исплате 100 дуката то учињено, између осталог и на интервенцију Ахмет паше Херцеговића. Када је долазио у Дубровник на почетку XVI вијека с њим су били и светогорски монаси. Они су заједнички требали регулисати исплату стонског дохотка манастирима Хиландару и Светом Павлу. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 168, нап. 14; С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 107; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 235.

⁷ У питању је била петнаеста потврда херцега Влатка и кнеза Стјепана о преузимању дијела очевог поклада, писана 14. маја 1469. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–2, 187.

⁸ Предавање дарова могло је симболисати међусобно пријатељство, политичку и економску сарадњу, али и ублажавати посљедице убистава, рањавања или пљачки. И Дубровчани су, упућујући своје *поклисаре* у Босну, обично носили поклоне, који су претходно били изгласани у Вијећу умољених. У неким случајевима то даривање имало је облике прикривеног или отвореног подмићивања. А. Babić,

посланике у Босну обично су у питању били поклони у виду оних драгоцености до којих је у држави тешко било доћи. При томе су вриједност дарова одређивали према положају и значају особе којој се они шаљу.⁹ Први забиљежени случај даривања посланика једног обласног господара потиче из фебруара 1399. када су Дубровчани даровали Раупа Драговића, *слугу* војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића приликом доласка у њихов град. Они су му тајно дали чак 150 перпера више у односу на Стефана, логотета краља Остоје.¹⁰ У питању је веома занимљив податак, који тешко може помоћи у покушају да се изврши компарација између дипломата владара и дипломата обласних господара, бар када је ријеч о њиховој заради. Сама чињеница да су Дубровчани исплату посланику војводе Хрвоја обавили у тајности, сугерише да је награду одређивао више статус самог великаша него што је нешто друго било у питању. Дубровчани су били свјесни утицаја војводе Хрвоја и његовог ангажовања како би се комплетан посао реализовао, те су то на адекватан начин пропратили кроз дар његовом посланику. У некој другој ситуацији, ако би успјех преговора зависио од владара, а не од великаша, свакако би и краљев посланик то осјетио у виду бољег дара који би му припао. У сваком случају ради се о занимљивом питању, које нажалост остаје без конкретнијег одговора, јер у посматраном периоду има много више података о дипломатама обласних господара него о краљевима. Једини изузетак представља Трогиранин Никола Теста, али се поставља питање да ли је он релевантна личност имајући у виду да је служио и владаре и обласне господаре у више мисија. При томе не смије се занемарити чињеница да се, поред тога, бавио и трговином која му је могла донијети веће приходе.¹¹

Diplomatska služba, 56–57, 104; *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 137 (Н. Ф. Павловић).

⁹ Дешавало се да и сами владари или обласни господари саопште Дубровчанима какве поклоне желе. Обично су то биле вунене и свилене тканине, кадифа из италијанских градова, јужно воће, слаткиши, бибер, слана риба, ријетке врсте вина и слично. А. Бабић, *Diplomatska služba*, 57.

¹⁰ У питању је била њихова заједничка мисија након што је краљ продао Дубровчанима Приморје, уз утицај војводе Хрвоја, што је резултирало тиме да су они добили дубровачко грађанство, уз по кућу за обојицу у њиховом граду. DAD, *Reformationes* XXXI, 129; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Бања Лука–Београд 1999, 363; Ј. Мргић Радојчић, *Доњи Краји–Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 99; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 250.

¹¹ О њему више видјети у: Н. Исаиловић, *Акредитивно писмо краља Стефана Томаша за посланика Николу Тесту*, *Стари српски архив* 7 (2008) 181–183; В. Маћинковић, *Vitez Nikola Testa među diplomatama*, *Viteška kultura* 3 (2014) 97–110; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 260–263.

У августу 1399. године војвода Радич Санковић уступио је Дубровчанима своје село Лисац у Приморју. Услиједило је њихово увођење у посјед што је обавио његов дипломата Будислав Милшић за шта је добио пригодан дар од власти Општине.¹² Обичај даривања није ишчезао ни у ратним условима за вријеме сукоба Дубровника и краља Стефана Остоје. Приликом доласка његовог посланика крајем новембра 1403. одлучено је да се дарује када је полазио из њиховог града 1. децембра, без обзира на то што његова понуда није задовољила власти. Било је предвиђено да за своје потребе купи тканина и неких других ствари у вриједности од 25 дуката,¹³ што је примјер који може послужити за поређење даровања дипломата круне и оних који су долазили представљајући интересе појединих обласних господара.

Пригодне дарове нису уручивали само Дубровчани. У априлу 1405. делегација посланика Трогира посјетила је војводу Сандаља и даровала му 100 перпера поводом женидбе с Катарином, синовicom херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића.¹⁴ Почетком јуна 1409. у Дубровнику су били посланици херцега Хрвоја, краља Жигмунда и хрватског бана. Задовољни преговорима, власти Републике на поласку су даровали посланике са 90 перпера, што се у то вријеме сматрало веома богатим поклоном.¹⁵

У јесен 1419. када су Дубровчани примили за свог грађанина кнеза Остоју Паштровића, у каснијем времену истакнутог дипломату војводе Радослава Павловића, даривали су га поклоном од 100 перпера.¹⁶ Слично

¹² Одлука о његовом даривању донесена је 4. септембра. J. Tadić, *Promet putnika kroz Dubrovnik u srednjem веку*, Dubrovnik 1939, 141; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 71.

¹³ Reformationes XXXII, 182; Иако није именом поменут, могуће је да се радило о крстјанину Влатку Тумурлићу, на шта упућују подаци из претходног периода, као и вијести с почетка марта сљедеће године. Р. Ћошковић, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1401–1423.)*, Croatia Christiana periodica 35 (Zagreb 1995) 26; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 77.

¹⁴ То се десило негдје на Хрвојевој територији гдје су и обављене свадбене свечаности. Истовремено су упутили посланике у Сплит да честитају Хрвоју на удаји синовца, те да му предају пригодне поклоне. Е. Kurtović, *Sandalj*, 149.

¹⁵ Они су том приликом разговарали о координисаној акцији на Јадрану. D. Lovrenović, *Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV u XV stoljeće*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 27 (Sarajevo 1987) 63.

¹⁶ У исто вријеме за њиховог грађанина био је примљен и његов брат Радич, али нема помена да је и он добио сличан поклон. Од 100 перпера које је Остоја добио, 30 је одмах изузето како би се платила закупнина куће у којој је једно вријеме

је прошао његов старији брат Алекса Паштровић у августу 1421. када је у својству посланика краља Твртка II боравио у Дубровнику.¹⁷

Пригодни дарови уручивали су се и за лијепе вијести, односно за муштулуке како би се то у каснијем времену називало. Средином фебруара 1423. у Дубровник је стигло заједничко посланство војвода Сандаља Хранића Косаче и Радослава Павловића да саопшти лијепу вијест како је између њих двојице договорен и успостављен мир. У знак захвалности на лијепој вијести, а како су налагали и тадашњи обичаји Вијеће умољених је изгласало да буду даровани квалитетним тканинама.¹⁸ Крајем јуна 1423. када се војводи Радославу родио син Иваниш, у Дубровник је с том вијешћу стигао његов посланик, те је због тога био дарован са 100 перпера.¹⁹ Слично је било и са Рудечом (Рудецом) Поповићем из Требиња, послаником војводе Радослава који је крајем априла 1425. дошао у град подно Срђа с вијешћу како се војводи родио други син.²⁰

провео са својом породицом. DAD, Cons. Min. II, 90 (25. X 1419); Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 159–160; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 183.

¹⁷ С њим је била његова жена која је такође добила поклон у висини од 10 перпера. DAD, Cons. Min. II, 210' (1. VIII 1421); Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 156, нап. 36; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 181.

¹⁸ Вијеће је 14. фебруара одлучило *de donando istis oratoribus vojvode Sandalii et vojvode Radossavi Paulovich cuilibet ex iis ad XV brachia panni florentini fini, si omnes ibunt simul et, si non irent simul, illis omnibus qui ibunt, scilicet duobus patarenis et duobus laicis*. У Радослављевом посланству били су крстјани Радин и Влатко, као и кнезови Вукашин и Будислав. Поред тога, требало је да предају тврђаву Соко, као и да за свог господара добију повељу о дубровачком племству. Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina. Prilog patarenskom pitanju*, GZM 23 (1911) 357–358; Р. Ћошковић, *Krstjanin Vlatko*, 44.

¹⁹ Уз то, сретни гласник са собом је понио 60 перпера *pro dono dando filio ultra scripti vojvode, nato sibi*. DAD, Cons. Mai. II, 129 (30. VI 1423); В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423–1427)*, Годишњица Николе Чупића 36 (1927) 81; В. Ћоровић, *Из прошлости Босне и Херцеговине: Војвода Иваниш Павловић; Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455*, Годишњица Николе Чупића 48 (1939) 133; В. Nilević, *Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća* (magistarski rad), Beograd 1977, 25, нап. 1 (магистарски рад Бориса Нилевића објављен је у часопису *Historijska traganja* 5 (2010), а доступан је и на интернету; В. Nilević, *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 14–15 (1978) 350.

²⁰ Вијеће умољених 26. априла је одлучило *de donando Rudec nuncio vojvode Radossavi pro novo portato de navitate filli dicti vojvode qui sibi natus est*. DAD, Cons. Mai. III, 69' (26. IV 1425); В. Nilević, *Posljednji Pavlovići*, 25, нап. 3; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 252.

У међувремену, тачније средином фебруара 1424. кнез Остоја Паштровић као посланик краља Твртка II долазио је у Дубровник по светодмитарски доходак. На поласку је био дарован поклоном у вриједности од 50 перпера.²¹ Даром у сукну вриједности 30 перпера био је почашћен Санко Богавчић у јулу 1427. приликом свог боравка у Дубровнику. Они су по њему јавили војводи Радославу како је одобрена његова молба за земљиште у Конавлима.²² Истовјетан дар посланицима војводе Радослава биљежи се и 25. октобра 1432. када је у Дубровнику био закључен мир.²³

За вријеме Конавоског рата, прецизније у фебруару 1431, одржан је мини-самит у Дубровнику на коме су поред представника зараћених страна учествовали и турски и угарски посланик. Поред њих био је присутан и Сандаљев посланик Прибислав Похвалић који је на поласку добио дар вриједности 150 перпера.²⁴ Крајем 1436. у Дубровнику је Браило преговарао с властима о продаји пограничног краја Површи. Иако није постигнут никакав договор, власти су Тезаловића даровале с поклоном у сукну вриједности 40 перпера када је пошао кући из њиховог града.²⁵

У марту 1438. посланици војводе Стјепана Вукчића Ненад Копић и Радич Ружица по обављеној мисији у Дубровнику, од тамошњих власти на поласку су добили поклон у тканинама вриједности чак 120 перпера.²⁶

²¹ Поред тога, добио је још један поклон и то у непознатом износу. DAD, Cons. Rog. III, 208' (16. II 1424); Ђ. Тошић, *Остоја Паштровић*, 260; Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 162; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 185.

²² О томе су власти Републике одмах обавијестиле другу двојицу дипломата војводе Радослава, Браила Тезаловића и Вукаса Прибиловића. DAD, Cons. Rog. IV, 29 (18. VII 1427); Cons. Rog. IV, 39' (3. XI 1427); P. Živković, *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 10–2 (1974) 47; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 43.

²³ У том посланству биљеже се Радин крстјанин, касније познати Радин гост, дијак Остоја, те кнезови Санко Богавчић и Иваниш Хребелановић. А. Ивић, *Радосав Павловић, велики војвода босански*, *Летопис Матице српске* 246 (1907) 31–32; Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 359.

²⁴ Он је том приликом само потврдио дубровачке аргументе без сувишног утицаја на расправе, те су га власти на овај начин наградиле. Ћ. Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, GZM 29 (1917) 189; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 202.

²⁵ DAD, Cons. Rog. VI, 104' (30. XII 1436); Преговори су почели у јесен исте године, али послје првих назнака да би посао могао успјети, Дубровчани су ипак одустали. P. Živković, *Brailo*, 51; О свему више погледати у А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 66–67.

²⁶ Није позната садржина њихове мисије, али судећи према поклонима, она је и те како одговарала дубровачким интересима. DAD, Cons. Rog. VI, 185 (19. III 1438); М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 369.

Из досадашњег излагања јасно је који су поклони преовладавали када је ријеч о дубровачком даривању посланика обласних господара. Међутим, оно није било једнострано, пошто се зна да су и обласни господари посредством својих посланика слали поклоне Дубровчанима. Обично су то били дарови састављени од домаћих производа, најчешће се радило о стоци као што је био случај с даривањем посланика војводе Стјепана крајем 1441. године.²⁷ Приликом слања посланика у удаљене мисије тако нешто није било изводљиво, али су свакако и тамо носили неке поклоне. Занимљив податак потиче из средине септембра 1440. када је Сињорија одлучила да се дарују посланици војводе Стјепана поклоном приближно једнаке вриједности ономе који су они претходно са собом донијели.²⁸

Средином августа 1444. у Дубровнику су боравила два посланика Косача која су на поласку била дарована сукном у вриједности 100 перпера.²⁹ Када је у августу 1445. склопљен мир између Косаче и Млетачке републике, Сињорија је одлучила да за чашћење четири посланика војводе Стјепана може потрошити 120 дуката.³⁰ Радич Озрисаљић и Вучић (Вукић) Муржић су 1448. у Дубровнику подигли камате на уложени новац у име војводе Иваниша Павловића. На поласку су били даровани сукном чија је вриједност била 40 перпера.³¹

²⁷ Товљена стока се обично слала уочи или током великих празника. Тако је било и 28. децембра 1441. када је у Вијећу умољних одлучено да се дарује посланик Косача *qui portavit donum animalium factum per dictum vojvodam Stipanim dominio nostro in hac festivitatem nativitatis domini nostri*. А. Бабић, *Diplomatska služba*, 62.

²⁸ Одлуку о томе Сињорија је донијела 13. септембра те године. А. Бабић, *Diplomatska služba*, 61.

²⁹ Поменуто даривање било је у вези с дубровачким писмом од 10. августа упућеном војводи Стјепану који им је претходно јавио о промјени господара у Дријевима. Дубровчани су препоручивали своје трговце у том тргу, а онда је уследило даривање његових посланика. Р. Ћошковић, *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443–1446*, Banja Luka 1988, 60.

³⁰ Приликом одлуке о томе дана 21. августа, наглашено је да се ради о веома уваженим особама код свог господара: *quod pro vestiendo ipsos oratores, qui sunt quatuor, et sunt principales et maiores apud ipsum dominum seu pro presentando eos possint expendi usque ad summam ducatorum 120 de pecuniis nostri comunis*. S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, 226; М. Ђунјић, *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420–1463*, *Historijski zbornik* 14 (1961) 131.

³¹ Подигнути новац нису понијели са собом, већ су га вратили у комуно, наравно за годишњу добит од 5%. Р. Ђивковић, *Radić Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*, *Prilozi*. Institut za istoriju u Sarajevu 13 (1977) 314; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 144, 168.

Муштулугџије су у средњем вијеку веома добро пролазиле, свакако много боље него у наше вријеме. Тако је био дарован посланик војводе Владислава који је 7. јула 1452. у Дубровник донио вијест о још једном успјеху устаника против херцег Стјепана у Хуму.³² Слично је било и с херцеговим гласником Вукићем који је био дарован од власти Републике с 50 перпера када је првих дана маја 1454. дошао у њихов град с вијешћу да је коначно склопљен мир с његовим господаром.³³

Када су у другој половини фебруара 1456. у Дубровник долазили као херцегови посланици Радин гост, војвода Радич Ружица и дијак Божидар, били су даровани од власти Републике. Прва двојица су добили поклоне у вриједности од по 100 перпера, док је дијак био дарован поклоном вриједности 30 перпера.³⁴ Тачно три године касније на истом мјесту били су даровани херцегови посланици Павко Мирковић и Божидар дијак, да би неколико дана касније исто доживјели Радин гост, Павле Марковић и Радич Богдановић звани Опровда.³⁵

У међувремену је херцег Стјепан слао посланство миланском херцегу обавјештавајући га како му по својим дипломатама шаље мали дар.³⁶ Нови случај даровања гласника који доносе лијепу вијест биљежи се 18. јула 1463. када је по једном свом човјеку војвода Владислав Косача јавио Дубровчанима о ослобођењу Љубушког.³⁷ У јесен 1472. у Венецији

³² Нема података у чему се састојао тај поклон. DAD, Cons. Rog. XIII, 47 (7. VII 1452); С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 184.

³³ У исто вријеме они су поклонили 50 перпера и Покрајцу, док је Радин гост добио 100. Сви они су још били даровани с тканинама. Тако је Радин гост добио печу тамносмеђе свите, док су Вукић и Покрајац добили по печу мантованске свите. DAD, Cons. Rog. XIV, 55 (5. V 1454); Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 363; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 509; С. Ћирковић, *Херцег*, 211.

³⁴ Одлуку о томе донијело је Вијеће умољених на сједници одржаној 20. фебруара. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967, 231; Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 364.

³⁵ Одлука о даривању првих донесена је 20. фебруара 1459, да би 2. марта исте године били даровани касније поменути посланици. Из ове друге одлуке види се да се дар састојао од мантованске свите. DAD, Cons. Maius XI, 97' (20. II 1459); М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 231–232; В. Nilević, *Posljednji Pavlovići*, 52, нап. 21.

³⁶ У питању је посланство које је на пут кренуло крајем септембра 1458. А. Babić, *Diplomatska služba*, 62.

³⁷ Вијеће умољених је одлучило *de donando ambasiatori voyvode Vladisslaui qui tulit nouum pro Gliubuschi recuperato*. F. Rački, *Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke obćine naprema Bosni i Turskoj godine razspa bosanske kraljevine*, Starine 6 (1874) 9.

се биљеже двојица посланика херцега Влатка Косаче, Трогиранин Јероним Теста и Павле калуђер. Након што им је Сињорија предала одговоре, обојица су добили као дар текстила у вриједности од 30 перпера.³⁸ Истовјетан дар добио је и Владислав Комленовић који је као посланик херцега Влатка почетком јуна 1473. долазио у Дубровник.³⁹ У марту 1476. дарован је посланик херцега Влатка Радич Дракуљевић, да би почетком фебруара 1477, такође његов посланик Радич Богдановић звани Опровда добио на поклон 30 перпера.⁴⁰

Када је ријеч о награђивању за услуге, овај вид даривања у поклонима или новцу треба разликовати од претходног по томе што су друге државе, обично Дубровчани, награђивали дипломате или саме обласне господаре искључиво због каквих услуга које су им чинили или су обећали да ће учинити. Међу самим дипломатама владала је понекад прилична похлепа када је ријеч о овој могућности, иако је она за собом повлачила извјесне ризике, али и могућност много већег богаћења него што је обезбјеђивала дипломатска служба код обласних господара.⁴¹ Као што су награђивали дипломате, Дубровчани су исто чинили и с њиховим господарима. Тако су у преговорима за куповину Приморја обећали краљу Стефану Остоји и Хрвоју бројне привилегије, што су и испунили након добијања повеље о уступању поменуте територије 15. јануара 1399. године.⁴²

Колико год су Дубровчани у прве двије деценије XV вијека били уздржани када је ријеч о награђивању посланика за учињене услуге, толико су се у наредном периоду у томе истакли. Разлог је била њихова жеља да се докопају Павловића дијела Конавала након што су купили дио ове плодне жупе од војводе Сандаља. Како су преговори с Павловићима

³⁸ Они су изнијели став свог господара да Млечани заузму Клис, а ако они то не учине да ће урадити херцег Влатко. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 84, 86–87; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 177, 262.

³⁹ Вијеће је 9. јуна одложило одговор херцеговим посланицима, да би неколико дана касније донијело одлуку да се дарује Владислав, али не и друге особе из Косачиног посланства. DAD, Cons. Rog. XXII, 47' (14. VI 1473); М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 358; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 292; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 75–76.

⁴⁰ У питању су биле мисије посланика у Дубровнику чије садржине нису у потпуности познате. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 109, нап. 154, 158.

⁴¹ Сами Дубровчани су у већини знали да оцјене које су то особе које би могле утицати на одлуке својих господара, наравно у њихову корист, те су их привлачили поклонима или новцем. А. Бабић, *Дипломатска служба*, 58.

⁴² Обећано је било грађанство и по једна кућа у Дубровнику у вриједности од 1.500 перпера. В. Ћоровић, *Историја Босне*, 361.

били тешки, Дубровчани су одлучили да се користе услугама људи из њихове околине који су по њиховој процјени могли да утичу на попуштање Павловића и коначни договор. Природно да су те особе заузврат очекивале од Дубровчана конкретне награде како би помогли њихова настојања. Тако се већ у јануару 1419. биљежи дубровачко обећање 1.500 дуката четворици властелина из околине војводе Петра Павловића, ако буду утицали на њега да им уступи свој дио конавоске жупе. Истовремено су Браилу Тезаловићу понудили 1.000 дуката и дубровачко грађанство као награду за помоћ у посредовању код војводе Петра.⁴³

За разлику од овог куповина дијела Конавала у власништву Косача ишла је брзо и лако. У томе је важну улогу одиграо и Прибислав Похвалић за шта су га власти Републике наградили с 500 дуката, од којих је 400 уложио на годишњу добит од 5%.⁴⁴ У преговорима између Дубровника и војводе Радослава, који су донијели измирење и признање Сандаљевог уступања Конавала у јесен 1420. истакли су се кнез Остоја Паштровић и крстјанин Влатко Тумурлић за шта су били награђени од власти Републике с вриједним поклонима.⁴⁵

У вријеме када је Радослав заточио њиховог племића Паладина Гундулића, Дубровчани су обећали кнезу Вукцу Хранићу, иначе војводином тасту (пунцу), и једном дворјанину по 500 дуката ако помогну

⁴³ Према њиховом обећању новац би подијелили четворица *nobiles*: *videlicet Volchassinum Obradouich, Radoslauum eius fratrem, Volchassinum Sbisaglich et Volchinam Bratigleuch*. DAD, Cons. Rog. II, 11' (24. I 1419); P. Živković, *Brailo*, 35–36; M. Шуица, *Босанска властееоска породица Бановићи*, Историјски гласник 1–2 (1993) 27; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (2001) 44–45; A. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 58.

⁴⁴ Крајем јула Вијеће умољених је одлучило *de dando libertatem domino rectori et Minori consilio confirmandi Pribissauo Poqualize oblationem quingentorum ducatorum ei factam pro facto canalis de mense januarii proxime preteriti ut patet in presenti libro*. DAD, Cons. Rog. II, 54' (29. VII 1419); Тада се улагање новца на добит сматрало великом привилегијом. E. Kurtović, *Sandalj*, 229, нап. 820; Према мишљењу Д. Ковачевић-Којић, Прибислав је до 1424. подигао 200 дуката на име добити, али је E. Куртовић доказао да се радило о упола мањем износу, тачније о 90 дуката. D. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Сарајево 1961; E. Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010, 188; A. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 195, нап. 1021.

⁴⁵ Вриједност поклона процијењена је на 50 перпера. A. Babić, *Diplomatska služba*, 99; Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 162; A. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 78, 184.

његовом изабављењу, као и у наставку преговора о Конавлима.⁴⁶ Они нису заборављали ни друге људе укључене у преговоре којима су обећавали новац како би их помогли. У једном тренутку поклисари су имали према инструкцији на располагању чак 5.000 перпера које су могли потрошити на подмићивање.⁴⁷ Ипак, посао је ишао прилично тешко јер је у свему опозицију представљао кнез Браило Тезаловић кога је једно вријеме војвода удаљио из преговора због наводне наклоности Дубровнику. Браило је осјетио да би из свега могао остати празних руку, те је на све начине опструисао преговоре како би га војвода вратио у њих и то се заиста и десило почетком 1425. Од тога момента он је успио изградити код Дубровчана иста обећања која су му дали на почетку преговора, још 1419. године.⁴⁸

На крају преговора 31. децембра 1426. када је била издата повеља о уступању Конавала, Дубровчани нису заборавили своје обећање дато оној четворици посланика с њиховог почетка, те су уручили Браилу Тезаловићу 1.500 дуката које је он требало да им расподијели.⁴⁹ Иако се није превише истакао у преговорима, Браило је успио постићи код Дубровчана да његовог нећака, Радича Озрисаљића награде са 150 перпера.⁵⁰ Уз то неколицина

⁴⁶ Наводно су они били једине особе у близини војводе Радослава које су тада подржавале дубровачке интересе. Могуће да се тада Вукац налазио код свог зета, да ли случајно или намјерно не можемо знати, што су Дубровчани жељели искористити како би им помогао у ослобађању њиховог племића. Нешто касније поновили су обећање према кнезу Вукцу, с тим да је износ био мањи за 100 дуката. В. Ћоровић, *Продаја Конавља*, 86, 95–96; Р. Živković, *Brailo*, 40.

⁴⁷ При томе их је Влада упозоравала да ипак буду штедљивији, те да од тих 5.000 дио, тачније 500 припада Браилу, јер од њега много тога зависи у тим преговорима. Р. Živković, *Brailo*, 40–41.

⁴⁸ У фебруару те године у питању је било само 1.000 дуката, а када су видјели да га то у потпуности не може придобити, онда су 20. септембра исте године одлучили да му обећају и њихово грађанство: *responsionem literis Brailli Texalovich nuper lectris in presenti consilio et oferendi sibi ducatos auri mille, et civitatem Ragusii*. DAD, Cons. Rog. III, 262 (20. IX 1425); Тек с тим успјели су га у потпуности придобити. А. Ивић, *Радосав*, 29; Р. Živković, *Brailo*, 40, нап. 52, 42–43.

⁴⁹ Њихова имена забиљежена су у једној од претходних напомена. Занимљиво да се они нису помињали у наставку преговора, или је то било у малој мјери, тако да се не зна права позадина њихове активности. DAD, Cons. Rog. II, 11' (24. I 1419); М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 364, 400; Р. Živković, *Brailo*, 47; М. Шуица, *Бановићи*, 29; С. Рудић, *Грбовник*, 104.

⁵⁰ Он је чак покушао за свог нећака да повећа награду или да му обезбиједи посјед у Конавлима, али његови захтјеви у том смјеру нису успјели. DAD, Cons. Rog. IV, 6' (12. I 1427); В. Ћоровић, *Продаја Конавља*, 106; Р. Živković, *Brailo*, 46; Р. Živković, *Radić*, 312.

дипломата или властелина војводе Радослава била је награђана комадом земљишта у Конавлима.⁵¹ Прве дане 1427. кнез Браило и војвода Вукас Прибиловић провели су на Локруму. Ускоро су добили 2.000 дуката које је требало однијети Радослављевој супрузи Теодори која је одиграла важну улогу утичући на свог мужа да прода Републици Конавле.⁵² Чини се да је у финишу преговора значајну дјелатност имао и војвода Радоје Љубишић, те су га Дубровчани наградили својим грађанством.⁵³

Закључење посла између Дубровчана и војводе Радослава око његовог дијела Конавала по нешто већим параметрима у односу на војводу Сандаља, изазвало је незадовољство код њега. Одмах је протествовао код Дубровчана који су послјје почетног отпора били принуђени да му дају 2.000 дуката у виду поклона, мада се радило о несумњивој корупцији како би се смирио. Војвода Радослав за то није смио никако сазнати, те је читав посао у два наврата обавио поуздани Прибислав Похвалић који је за то био награђен тканинама у вриједности од 150 перпера.⁵⁴ Незадовољство није задржано само у оквиру двора Косача, већ је било присутно и код краља Твртка II пошто се на његовом двору 1428. приговарало Дубровчанима како су посланике Павловића почастили боље и више него краљеве.⁵⁵

⁵¹ Међу њима се биљеже уз Браила, кнез Радослав Обрадовић звани Бан и војвода Вукас Прибиловић. Они су ишли у Конавле како би Дубровчане увели у нови посјед, као и да за извршену промјену саопште окупљеном народу. Занимљиво да је с њима био и војвода Радоје Љубишић, али да он није добио комад земље. Сви они су том приликом добили по 200 дуката као неку врсту награде за учињену услугу. Одлука о њиховом даривању донесена је на сједници Вијећа умољених 12. јануара. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА LXVI (Земун 1926) 35; В. Ћоровић, *Продаја Конавља*, 106–107; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 364; Р. Živković, *Brailo*, 46; П. Живковић, *Учешиће босанске властеле у диоби Конавала*, Прилози. Институт за историју у Сарајеву 16 (1979) 184–186; М. Шуица, *Бановићи*, 29.

⁵² Они су јој тај новчани износ обећали у јесен 1425, дакле нешто више од годину дана прије коначног договора. Р. Živković, *Brailo*, 43, 45; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 63.

⁵³ Вијеће умољених је 13. јануара 1427. одлучило *de creando et faciendo cives Ragusii Radoie Gliubisich et fratres et eorum heredes*. DAD, Cons. Rog. IV, 7 (13. I 1427); М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 340; Ћ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 101; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 242.

⁵⁴ DAD, Cons. Rog. IV, 114 (15. VII 1429); Пола износа припадало је Сандаљевој жени госпођи Јели. Одбијен је њихов захтјев да се тај новац уложи у комуно на добит, те је исплаћен на руке Прибиславу који га је однио својим господарима. Е. Kurtović, *Sandalj*, 293–294; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 199.

⁵⁵ Наравно, мислило се на све оно што су они добили након продаје Конавала Републици. А. Babić, *Diplomataska služba*, 24.

По завршетку Конавоског рата многи рачуни између до јуче зараћених страна остали су нерашчишћени. Тако су Дубровчани били посебно кивни на војводу Радоја Љубишића кога су оптуживали за многе нанесене штете током трајања непријатељстава. Стога су јануара 1433. обећали кнезу Алекси Паштровићу велику новчану награду и добијање њиховог грађанства ако оствари ослијеђење војводе Радоја.⁵⁶

У преговорима око продаје Површи крајем 1436. и првих дана 1437. у којима је учествовао кнез Браило као представник војводе Радослава, Дубровчани су одлучили да га за посредовање награде са 300 перпера, с тим да у случају њиховог неуспјеха, Теазаловић плати казну од 200 перпера.⁵⁷ Гранично питање између Драчевице и Конавала, а самим тим и између Косаче и Дубровника, било је спорно током 1448. и 1449. Тек тада је био постигнут договор, а у њему је важну улогу одиграо својим ангажовањем кнез Владоје Новаковић. Како су Дубровчани били задовољни постигнутим, тако су га и наградили с даром у вриједности од 50 перпера.⁵⁸

Дубровчани су за вријеме рата против херцега много нада полагали у људе из његове околине. У питању су били прије свега Радин гост, али и Радован Вардић. Зна се да су њима у августу 1453. обећали по 400 дуката ако помогну што хитнијем склапању мира.⁵⁹ Они су Радину и прије тога обећавали новчану награду ако им помогне. Зна се да су му већ почетком јула 1451. стављали у изглед добијање 200 дуката како би утицао на херцега да престане с нападима на њихову територију.⁶⁰ Колико

⁵⁶ Чини се да је сам кнез Алекса започео ту игру својим нејасним обећањем Дубровчанима како их чекају *не коњи или сребрене пладње, већ много боље ствари*. Давали су му за ту услугу 200 дуката одмах, и још 800 по обављеном задатку, и то у мјесечним ратама. На крају од читаве приче није било ништа. DAD, Lett. di Lev. VIII, 128 (17. I 1433); A. Babić, *Diplomatska služba*, 62, 100; Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 158.

⁵⁷ Још је требало да му се исплати 200 перпера од 400 колико је имао уложених у комуну. DAD, Cons. Min. VII, 118 (11. I 1437); P. Živković, *Brailo*, 51; A. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 66–67; Није познато да ли је морао да плати казну од 200 перпера, пошто преговори нису успјели.

⁵⁸ Њему је тај дар уручен крајем новембра 1449. М. Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег-Нови 1969) 70.

⁵⁹ Они су им обећали помоћ, али и поред тога стварног напретка није било. DAD, Lett. di Lev. XIV, 126, 129'; Ć. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 363; С. Ћирковић, *Херцег*, 204; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 367; A. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 74, 226.

⁶⁰ Чак су га позивали да дође у њихов град, узме тај новац, а затим се мало одмори. У исто вријеме према њима је наклоност почео да показује и војвода Иваниш

су били захвални Радину за његов ангажман током рата види се и по њиховој повељи из новембра 1455. којом су му гарантовали склониште у Дубровнику у случају да буде принуђен да напусти херцегову област.⁶¹

У посљедњем периоду живота херцега Стјепана уз Радина госта као један од његових најближих сарадника и поузданих дипломата појавио се кнез и *почтени витез* Прибислав Вукотић. Он је често ишао у мисије за свог господара у италијанске градове, природно и у Венецију. Тамо је стекао такав углед и везе, те је почетком септембра 1463. добио њихово грађанство што би се могло сматрати не само наградом за услуге учињене у мисијама, већ и сејеврсном привилегијом у тим немирним временим.⁶²

Посљедње питање везано за ову тему односи се на материјално богатство дипломата обласних господара у Босни. Дипломате су биле различитог материјалног стања што је највише зависило од њихових способности и количине послова које су обављали за своје господаре. Наравно, при томе се не смију занемарити ни сви они други послови који

Влатковић, те су размишљали да и њега покушају купити поклонима. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 203; С. Ћирковић, *Херцег*, 158; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 225.

⁶¹ Из дубровачког документа видимо да су они *смишљајуће правдѣ и любавѣ, коју е к намѣ вѣзѣде показивалѣ и показѣ господинѣ Радинѣ гостѣ а ѣзѣ нашѣ к нѣмѣ тако(и), да вѣан њѣша любавѣ вѣде напредовати вѣзда крѣпкѣ, вѣѣтовасмѣ и овѣѣдемѣ, да ако би кѣда хотиѣ доѣти постати мегю нами ѣ Дѣбровникѣ, да мѣ к слободнѣ дошастие, станѣк и пошастие нѣмѣ и нѣговѣмѣ слѣгамѣ... и вѣѣ мѣ вѣѣтовасмѣ и вѣѣѣдемѣ, да мѣ даамѣ кѣѣѣ подобнѣ за нѣга и нѣговѣхѣ кѣѣѣана и слѣга, чимѣ би прѣѣстав мегю нами, безѣ нѣдне платѣ и наима, и вѣѣ мѣ вѣѣтовасмѣ и вѣѣѣдемѣ, да за колико би прѣѣсталѣ мегю нами, даѣ а помагамѣ спензомѣ, колико би се пристѣгалѣ нѣговѣ приѣазни.* F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 472–473; Ѓ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 364.

⁶² Млетачки документ почиње ријечима *privilegium civitatis de intus tantum per gratiam spectabilis comitis et militis domini Pribissai Vocotich, qui fuit orator illustris domini ducis Stefani, cum suis filiis et heredibus*, да би се у наставку саопштило *attendentes itaque ingentis fidei et devotionis integritatem ac optimam dispositionem, quam spectabilis comes et miles dominus Pribissaus Vocotich, qui nuper apud nos fuit orator illustris domini ducis Stefani, fratris nostri carissimi, ad nos nostrumque ducatum et ad reipublice nostre omniumque civium nostrorum commoda, multis modis ab ipsa rerum experientia dudum habuisse et babere cognovimus.* S. Ljubić, *Listine*, X, 270–271; С друге стране и Сињорија је имала своје интересе када му је дала грађанство јер је на тај начин жељела обезбиједити подршку утицајних људи из Босне, а Прибислав је свакако био један од њих. В. Торовић, *Хисторија Босне*, 564–565.

су испуњавали њихове животе. Дио дипломата је уз службу својим господарима стизао да се бави и другим пословима, највише трговином. Међу њима могу се издвојити дипломате Павловића, браћа Муржићи, Радослав и Богдан, те посебно Браило Тезаловић. Они су толико добро зарађивали од трговине оловом и сољу почетком друге деценије XV вијека да су у једном тренутку закупили дријевску царину и из ње извлачили профит колико су могли.⁶³ Уз име Браила Тезаловића у децембру 1422. у једном крупном послу са сољу појављује се име кнеза Рајка Припчића, такође повремено ангажованог у дипломатској служби, али не Павловића, већ Косача, посебно војводе Сандаља.⁶⁴

Својим посредовањем у продаји Конавала, кнез Браило стекао је знатно богатство. Поред 1.000 дуката и комада земље у Конавлима,⁶⁵ од власти Републике добио је посебну привилегију, а то је било право да дио свог новца може уложити у њихову комуну на каматну оплодњу у годишњем износу од 5%.⁶⁶ Браило је до смрти редовно остваривао

⁶³ Из Босне су извозили олово, а увозили со коју су потом по вишим цијенама препродавали. Зараду су искористили како би закупили неретљански трг 1412. године. Дубровчани су у априлу те године изражавали радост што су управо они као њихови пријатељи закупили трг изражавајући наду **да с тръговци добро живе и право, а подъ законъ више речени, а да имъ нѣкож новъцине не чини, а и васъ такогъ молимо да ђчините како плъно имамо ђфанък да кѣте ђчинити**. М. Пуцић, *Споменици српски*, I, Београд 2007², 112; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–I, Београд 1929, 533; D. Kovačević, *Trgovina*, 118; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 125; P. Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila sa Dubrovčanima*, *Zgodovinski časopis* 34/3 (1980) 304–305.

⁶⁴ Дана 9. децембра те године Петар Примовић и Влахота Хранковић, тада закупци дријевске царине продали су готово 200 тона соли војводи Павлу Радивојевићу, Браилу Тезаловићу и Рајку Припчићу. Ђ. Тошић, *Дријева*, 196; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 59–60, 163.

⁶⁵ Тај комад земље није обрађивао већ га је продао Дубровчанину Томи Бунићу, иначе свом блиском пријатељу и његовим синовима. П. Живковић, *Властела у диоби Конавала*, 188.

⁶⁶ Дана 10. јануара он је уложио 500 дуката у комуну, што је уједно и био услов да би му уручили њихово грађанство. У потврди се између осталог истиче **да је вољан кнез Браило ове дукате узети увијек када му буде жеља било лично било пославиши свој лист... а ми још обећавамо кнезу Браилу да поменути дукате кнезу Браилу не можемо задржати вољом ниједнога човјека, ни због рата, ни због страха, ни за дуг, ни на приједлог, ни на наговор, ни за један узрок који би могао бити на свијету, да му се ти дукати не могу задржати, већ да их имамо дати када их буде хтио узети**. П. Карано-Твртковић, *Србски споменици*, Београд 1840, 165–166; F. Mikosich, *Monumenta Serbica*, 330–331; М. Пуцић, *Споменици српски*, II, Београд 2007², 83–84; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 535–536; А. Смиљанић,

годишњу добит од 25 дуката. Није подигао главницу тако да његови наслѣдници 1469. и 1475. подижу камате на тај новац.⁶⁷ Један податак из 1429. на посредан начин говори да је Браило тада био укључен у уносну трговину сребром, и то у заједници с нећаком Радичем Озрисаљићем.⁶⁸ Занимљиво да је кнез Браило пред саму смрт тражио да изузме 100 дуката из комуне, што би могло да укаже да је запао у извјесне новчане проблеме. У прилог томе иду и преговори којима је у име војводе Радослава покушавао Дубровчанима продати погранични крај Површи крајем 1436. и првих дана 1437, као и чињеница да се у том периоду не помиње било каква његова пословна активност.⁶⁹ То је помало и чудно када се има у виду количина новца коју је својим наслѣдницима оставио опоручом.⁷⁰

Дубровачка потврда кнезу Браилу Тезаловићу о примању новца на добит, Б 4 (2011) 114; Р. Грујић, *Конавли*, 35; Р. Živković, *Brailo*, 46; Два дана раније одлучено је да се Браило обавијести да је 500 дуката упућених на чување стигло у њихову комуно. Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 63.

⁶⁷ Тестаментом из 1436. оставио је 400 дуката својим наслѣдницима. Д. Ковачевић, *Trgovina*, 119, 188; Браилови наслѣдници били су у пасивном статусу. Они су могли да остварују добит и да изврше ликвидацију главнице, али не и да улажу нова средства. Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 63.

⁶⁸ Њих двојица су се обавезали да ће вратити у сребру дуг од 160 дуката који су имали према Луки Соркочевићу. Д. Ковачевић, *Trgovina*, 118; Р. Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, *Zgodovinski časopis* 34/3 (1980) 307–309; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 64, 142.

⁶⁹ Могуће да је од посредовања у тим преговорима очекивао нову добит, а када је видио да од њих нема ништа, јер Дубровчани нису били претјерано заинтересовани, онда је затражио дио свог новца. Приликом подизања 100 дуката имао је пуно проблема јер са собом није имао признаницу о уложеном новцу, али му је прискочио у помоћ Иван Гундулић који је био гарант да ће се новац вратити. Браило му је врло брзо вратио дуг што се види из поништења признанице о задужењу. Ускоро је сачинио тестамент, могуће свјестан блиске смрти пошто се помиње болест и повишена температура код Браила. Р. Živković, *Brailo*, 50; Р. Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila*, 310.

⁷⁰ Већ је поменуто како се радило о суми од 400 дуката с годишњом добити од 5%. Као његови наслѣдници који 1466, 1467, 1468, 1469. и 1475. подижу дијелове депозита помињу се Влатко Поповић и Јурај Хваловић. Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–2, 170–173, 199–200; Ѓ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, Сарајево 1911, 29, 38; С. Рудић, *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику* (*I Дубровник*, 1466, јануар 1. – април, 25, *II Дубровник*, 1466, април 25, *III [Дубровник]*, 1468, фебруар 5.), *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 153, 161; Р. Živković, *Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića*, *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu* 9–1 (1973) 320, 322; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 111.

Да се од дипломатије могло добро зарадити и квалитетно живјети најбољи примјер јесте *почтени витез* Прибислав Похвалић. Наиме, за њега нема податка да се бавио било чиме осим што је служио у разним дипломатским мисијама свог господара војводу Сандаља. Захваљујући новцу који је добијао од Косаче, али и поклонима и наградама које је скупио не само у Дубровнику, већ и на другим одредиштима својих мисија, он је умро као богат човјек. Својој четворици синова оставио је 200 дуката које су они међу собом у једнаким износима подијелили.⁷¹ Највећи дио тог богатства стекао је у лјето 1419. када је након продаје Сандаљевог дијела Конавала добио 500 дуката од Дубровчана, с посебном привилегијом да тај новац може улагати у комуноу на каматну оплодњу.

Оно што је за Сандаља био Прибислав Похвалић, за херцега Стјепана био је Радин гост који се такође обогатио од дипломатије. Овај припадник Цркве босанске до новца је долазио не само на двору Косача, већ и на другим странама, прије свега у Дубровнику гдје је често био награђиван што у новцу, што у разним драгоценостима. Стога не изненађује да за собом оставља чак 5.640 дуката према опоруци с почетка 1466, чиме се може сматрати једним од најбогатијих људи свог времена у Босни.⁷²

Познати дипломата Павловића кнез Радич Озрисаљих такође је стекао прилично богатство током своје каријере, али оно није потицало само од дипломатије имајући у виду његове пословне везе, као и учешће у закупу појединих царина. Захваљујући свему прије смрти депоновао је

⁷¹ Они су по 50 дуката подизали у току 1438. и 1439. Именом се помињу Влатко, Стјепан и Радић, док је четврти чије се име у том документу не помиње био Радоје, познат из других историјских извора. Уз главницу они су подигли и добит на уложени новац, а пошто се радило о малој суми од 50 дуката ни добици нису били претјерано велики. У питању је било свега 2,5 дуката годишње. DAD, Cons. Rog. VI, 179 (3. III 1438); DAD, Cons. Rog. VII, 23 (28. II 1439); Cons. Rog. VII, 60' (27. V 1439); Cons. Rog. VII, 89 (23. IX 1439); E. Kurtović, *O vremenu smrti Pribislava Pohvalića i njegovim nasljednicima*, Radovi. FF u Sarajevu 13 (2004) 308–309; E. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 75–79; А. Смиљанић, *Људи из сјенке*, 206–207.

⁷² Тестамент је писан 5. јануара 1466. Од скупоцјеног одјела поменутог у опоруци Радин захтјева да *шбв8 мою црвен8 шдѣ аксамита подставлен8 циб(ь)лини кою ми е даровав господинь краль Матиаш(ь), а кою дакмь кнез8 Андѣшк8 Горкочевић8*. У тестаменту још помиње и своје *слуге* у које убраја и свог коморника, али и човјека и жену који су служили његову сестру. Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–2, 153–156; Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 365; ЛССВ, 312 (М. Маловић Ђукић); ЛССВ, 466 (Ђ. Петровић); ЛССВ, 560 (С. Ћирковић – С. Рудић)

прво у Самобору чак 3.000 дуката у готовом, а затим у Новом још 830 дуката, као и бројне драгоцености од злата и сребра.⁷³

У исто вријеме када је приходе као дипломата Павловића, али и на друге начине остваривао кнез Радич Озрисаљић, на двору Косача градио је каријеру његов млађи савременик Прибислав Вукотић. Захваљујући свом знању, способностима и успјесима у мисијама постепено је напредовао у херцеговој служби што се свакако позитивно одразило на стање његових финансија. Поред новца који је несумњиво добијао од дипломатије, бавио се и трговачким пословима, дијелом самостално, а дијелом за свог господара. Након што је преживио турско освајање већег дијела Херцеговине, напустио је наше крајеве и наставио се у Италији, гдје је 1475. саставио тестамент који је најрјечитије свједочанство о његовом нагомиланом богатству. У питању нису били само новац и драгоцености, већ и читав низ некретнина које је покуповао по свом доласку у Италију.⁷⁴

Имајућу у виду све до сада саопштено, јасно је да су дипломати, бар већина њих, сасвим солидно зарађивали што кроз редовно или повремено плаћање од стране својих господара, што кроз поклоне и награде које су добијали од друге стране приликом дипломатских мисија. Томе свакако треба додати и могућности зараде кроз безмало институционализовану корупцију карактеристичну за вријеме у коме су дјеловали. Све то им је омогућавало да за себе и своје породице остваре пристојан животни стандард за оновремене услове. Када се томе дода да се дио дипломата бавио трговачким и кредитним пословима, сигурно је њихово материјално богатство било далеко изнад просјека савременика. Природно, приликом проучавања плаћања и награђивања дипломата обласних господара у Босни, као и толиких других проблема у средњем

⁷³ Од драгоцености издвајају се два пехара и појаса од сребра. У Самобору је тај новац депоновао код Радича Богчиновића који је умро прије 20. јануара 1467, што је уједно и *terminus ante quem* смрти кнеза Радича Озрисаљића. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 149.

⁷⁴ Опорука је састављена у Падови 1475, у коју је стигао отприлике око три године раније. На његову дипломатску каријеру подсећале су га *la divisia che me dono re Alfonso*, и *la colaina che me dono re Cipro*. То је остављао другој жени Доротеји, као и велики маслињак вриједности 1.000 дуката. Витешке знаке мач, мамузе и појас остављао је оном од синова који би постао витез или доктор. С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ. Београд 10–1 (1968) 260–261; А. Babić, *Diplomatska služba*, 91, 93; *ЛССБ*, 83 (С. Ћирковић); *ЛССБ*, 312 (М. Маловић Ђукић); *ЛССБ*, 431 (Б. Радојковић); *ЛССБ*, 536 (Д. Петровић).

вијеку, појављују се отворена и спорна питања, која је тешко ријешити с постојећом изворном грађом. Питање редовног плаћања, евентуално висине износа новца који су дипломати добијали од обласних господара једно је од оних која ће бити тешко ријешена. Много боља ситуација је с поклонима у виду дарова и новца које дипломати добијају по обављеној мисији, о чему сазнајемо захваљујући подацима из архива у Дубровнику и Венецији. У одређеној мјери исти став се може изнијети и приликом проучавања материјалног богатства појединих дипломата. Сасвим сигурно да би нека од спорних и отворених питања везаних за плаћање, награђивање и материјално богатство дипломата била ближе рјешењу коришћењем података из слабије истражених серија Дубровачког архива, као што су *Diversa Cancellariae*, *Debita Notariae*, и посебно *Lamenta de Foris*.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):

- Consilium Maius
- Consilium Minus
- Consilium Rogatorum
- Reformationes
- Lettere di Levante

Извори – Primary Sources

Čremošnik G., *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 33 (1921) 115–196.
Ljubić S., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. IX, *od godine 1423 do 1452*, Zagreb 1890.

Ljubić S., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. X, *od godine 1453 do 1469*, Zagreb 1891.

Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusi, Viennae* 1858.

Rački F., *Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke obćine naprema Bosni i Turskoj godine razspa bosanske kraljevine*, Starine 6 (1874) 1–19.

Statut grada Dubrovnika 1272, uvod napisao Ante Cvitanić, preveli Mate Križman i Josip Kolanović, Dubrovnik 1990.

Truhelka Ć., *Testament gosta Radina. Prilog patarenskom pitanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 23 (1911) 355–376.

Truhelka Ć., *Tursko-slovjenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911.

Динић М., *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967 [Dinić M., *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, Beograd 1967]

Исаиловић Н., *Акредитивно писмо краља Стефана Томаша за посланика Николу Тесту*, Стари српски архив 7 (2008) 181–183 [Isailović N., *Akreditivno pismo kralja Stefana Tomaša za poslanika Nikolu Testu*, Stari srpski arhiv 7 (2008) 181–183]

Карано-Твртковић П., *Србски споменици*, Београд 1840 [Karano-Tvrtković P., *Srbski spomenici*, Beograd 1840]

Пуцић М., *Споменици српски*, I, Београд 2007 [Pucić M., *Spomenici srpski*, I, Beograd 2007]

Пуцић М., *Споменици српски*, II, Београд 2007 [Pucić M., *Spomenici srpski*, II, Beograd 2007]

Рудић С., *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику (I Дубровник, 1466, јануар 1. – април, 25, II Дубровник, 1466, април 25, III [Дубровник], 1468, фебруар 5.)*, Грађа о

- прошлости Босне 3 (2010) 153–162 [Rudić S., *Tri potvrde kneza Vlatka Popovića o primanju dohotka od zaostavštine kneza Braila Tezalovića u Dubrovniku (I Dubrovnik, 1466, januar 1. – april, 25, II Dubrovnik, 1466, april 25, III [Dubrovnik], 1468, februar 5.)*, Građa o prošlosti Bosne 3 (2010) 153–162]
- Смиљанић А., *Дубровачка потврда кнезу Браилу Тезаловићу о примању новца на добит*, Грађа о прошлости Босне 4 (2011) 111–116 [Smiljanić A., *Dubrovačka potvrda knezu Brailu Tezaloviću o primanju novca na dobit*, Građa o prošlosti Bosne 4 (2011) 111–116]
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд–Сремски Карловци 1929 [Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I–1, Beograd–Sremski Karlovci 1929]
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, I–2, Београд–Сремски Карловци 1934 [Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I–2, Beograd–Sremski Karlovci 1934]

Литература – Secondary Works

- Babić A., *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1995.
- Čošković P., *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443–1446*, Banja Luka 1988.
- Čošković P., *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1401–1423.)*, Croatia Christiana periodica 35 (1995) 1–54.
- Kovačević D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Kurtović E., *O vremenu smrti Pribislava Pohvalića i njegovim nasljednicima*, Radovi. Filozofski fakultet u Sarajevu 13 (2004) 301–310.
- Kurtović E., *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- Lovrenović D., *Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV u XV stoljeće*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 27 (Sarajevo 1987) 55–66.
- Mačinković B., *Vitez Nikola Testa među diplomatama*, Viteška kultura 3 (2014) 97–110.
- Nilević B., *Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća*, Historijska traganja 5 (2010) 13–64.
- Nilević B., *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 14–15 (1978) 349–361.
- Šunjić M., *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420–1463*, Historijski zbornik 14 (1961) 119–145.
- Tadić J., *Promet putnika kroz Dubrovnik u srednjem veku*, Dubrovnik 1939.
- Tošić Đ., *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, Jugoslovenski historijski časopis 1–2 (2001) 35–46.
- Truhelka Ć., *Konavoski rat (1430–1433)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 29 (1917) 145–212.
- Živković P., *Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 9–1 (1973) 319–326.
- Živković P., *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 10–2 (1974) 31–53.

- Živković P., *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, Zgodovinski časopis 34/3 (1980) 299–311.
- Živković P., *Radić Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 13 (1977) 301–321.
- Атанасовски В., *Пад Херцеговине*, Београд 1979 [Atanasovski V., *Pad Hercegovine*, Beograd 1979]
- Божић И., *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952 [Božić I., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952]
- Грујић Р., *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА LXVI (Земун 1926) 3–121 [Grujić R., *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomenik SKA LXVI (Zemun 1926) 3–121]
- Динић М., *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003 [Dinić M., *Humsko-trebinjska vlastela*, Iz srpske istorije srednjega veka, Beograd 2003]
- Живковић П., *Учешиће босанске властеле у диоби Конавала*, Прилози. Институт за историју у Сарајеву 15–16 (1979) 181–188 [Živković P., *Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala*, Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu 15–16 (1979) 181–188]
- Злоковић М., *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег-Нови 1969) 53–72 [Zloковић M., *Slovenska župa Dračevica*, Boka 1 (Herceg-Novi 1969) 53–72]
- Ивић А., *Радосав Павловић, велики војвода босански*, Летопис Матице српске 246 (1907) 1–32 [Ivić A., *Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski*, Letopis Matice srpske 246 (1907) 1–32]
- Куртовић Е., *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010 [Kurtović E., *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (ulaganje novca na dobit)*, Beograd 2010]
- Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић и Р. Михалчић, Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg veka, prir. S. Ćirković i R. Mihaljić, Beograd 1999]
- Мргић Радојчић Ј., *Доњи Краји-Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002 [Mrgić Radojčić J., *Donji Kraji-Krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd 2002]
- Рудић С., *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006 [Rudić S., *Vlastela Ilirskog grbovnika*, Beograd 2006]
- Смиљанић А., *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Бања Лука 2015 [Smiljanić A., *Ljudi iz sjenke – diplomati oblasnih gospodara u Bosni*, Banja Luka 2015]
- Тошић Ђ., *Босански „лутајући витезови“ Паштровићи*, Историјски часопис 58 (2009) 147–172 [Tošić Đ., *Bosanski „lutajući vitezovi“ Paštrovići*, Istorijски časopis 58 (2009) 147–172]
- Тошић Ђ., *Остоја Паштровић (трагом једног контроверзног дипломате)*, Истраживања 20 (Нови Сад 2009) 265–274 [Tošić Đ., *Ostoja Paštrović (tragom jednog kontroverznog diplomate)*, Istraživanja 20 (Novi Sad 2009) 265–274]
- Тошић Ђ., *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987 [Tošić Đ., *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo 1987]
- Тошић Ђ., *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998 [Tošić Đ., *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd 1998]

- Ћирковић С., *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник Филозофског факултета. Београд 10–1 (1968) 259–276 [Ćirković S., *Počteni vitez Pribislav Vukotić*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd 10–1 (1968) 259–276]
- Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964 [Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964]
- Ђоровић В., *Из прошлости Босне и Херцеговине: Војвода Иваниш Павловић; Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455*, Годишњица Николе Чупића 48 (1939) 133–145 [Ђоровић В., *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine: Vojvoda Ivaniš Pavlović; Pitanje ženidbe hercega Stjepana i njegovih sinova 1455*, Godišnjica Nikole Čupića 48 (1939) 133–145]
- Ђоровић В., *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423–1427)*, Годишњица Николе Чупића 36 (1927) 73–109 [Ђоровић В., *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje (1423–1427)*, Godišnjica Nikole Čupića 36 (1927) 73–109]
- Ђоровић В., *Хисторија Босне*, Бања Лука–Београд 1999 [Ђоровић В., *Historija Bosne*, Banja Luka–Beograd 1999]
- Шуица М., *Босанска властеоска породица Бановићи*, Историјски гласник 1–2 (1993) 25–36 [Šuica M., *Bosanska vlasteoska porodica Banovići*, Istorijski glasnik 1–2 (1993) 25–36]

Arandel Smiljanić

**PAYMENTS AND AWARDS OF DIPLOMATS
OF LOCAL MAGNATES IN BOSNIA**

Summary

Due to the lack of adequate historical testimonies, we know little about the manner and the extent to which local magnates in Bosnia paid for the work of their diplomatic representatives. It is known that they were giving them money when sending them to missions, which the representatives would spend on the mission expenses. The question remains open as to whether they kept some of that money or had to return all what remained to the lords. It is possible that they were paid after completing a mission, as well as that they might have received regular 'wages'. Some cases of awarding land estates are also known. We know much more about the gifts that the envoys would receive after a completed mission, from the party that they negotiated with. It is natural that the other party (most often Dubrovnik) richly awarded the envoys if the results of negotiations were favourable for them. Otherwise, less generous gifts would be given, only for the sake of respecting the diplomatic courtesy. Regardless of how much the value of gifts varied from one mission to another, long-lasting engagement in diplomacy enabled envoys to get rather rich for the time. The most highly valued among gifts was money, which in several cases could be invested for profit in the Dubrovnik commune, which was considered a great privilege. In addition to money, also recorded was fabric, with Italian fabric particularly valued. The custom of giving gifts was used not only when concluding negotiations, but could also take place in the event of bringing good news (*mushtuluk*). Giving awards for services (in money or gifts) should be differentiated from the customary giving of gifts following completed missions also in light of the fact that other states (usually Dubrovnik) were awarding diplomats or local magnates themselves exclusively because of services they made to them or promised to make. Diplomats were sometimes greedy in regard to this possibility, although it incurred some risks, but also the opportunity of amassing much greater fortune than from a diplomatic service with local magnates. In this way, diplomacy enabled not only vertical mobility in society, but also significant enrichment of some participants in the diplomatic process. At the same time, all other activities in their lives, most often trade, should not be disregarded either. Typical such diplomats were

Brailo Tezalović, Radič Ozrisaljić and Pribislav Vukotić. On the other hand, Pribislav Pohvalić and Radin gost obtained their fortune mainly by carrying out diplomatic tasks for their lords.

Keywords: diplomats, local magnates, Bosnia, Dubrovnik, Venice, payments, gifts, awards, promises, negotiations, material wealth.

Чланак примљен: 06. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 06. 2017.

Жарко ВУЈОШЕВИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

**ВРАЊИНА И СВ. АРХАНЂЕЛИ У ЈЕРУСАЛИМУ –
ЈОШ ЈЕДАН ОСВРТ НА ТРАДИЦИЈУ ДАРОВНЕ ПОВЕЉЕ
ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА****

Анстракт: Када је у мају прошле године (2016) у Митрополији црногорско-приморској пробуђено шире интересовање за статус манастира Врањине у средњем веку, у средишту пажње нашла се и повеља цара Стефана Душана из средине 14. столећа, којом је, између осталог, ова обитељ на некадашњем острву у Скадарском језеру требало да буде потчињена манастиру Св. арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму. Иако се о том документу занимљивог садржаја у науци доста писало, чини се да тема нипошто није исцрпљена. Уместо оригинала сачувана су три примерка неједнаке традиције – настала у различито време, у различитим околностима и са различитим побудама. Циљ рада је да унеколико допуни одавно започету расправу (најпре између осталих И. Руварац, касније В. Мошин, у новије време Ђ. Бубало) о њиховом међусобном односу и степену аутентичности. Посебна пажња поклања се хиландарском примерку (Хил. 131) и његовој изворној вредности, уз разматрање о могућем предлошку према коме је сачињен. Рад садржи ново издање диспозитива, санкције и завршних формула овог акта. Уз његов снимак, у прилогу се дају и фотографије дубровачког примерка (са датумом 1348).

Кључне речи: манастир Врањина, манастир Св. арханђела у Јерусалиму, манастир Хиландар, Дубровник, Стефан Душан, повеље, традиција докумената, издање.

---

* zarko.vujosevic@f.bg.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура* (Ев. бр. 177003).

Међу бројним неразјашњеним питањима српског средњовековља која отвара сачувана дипломатичка грађа, посебно су изазовна она у вези са променама статуса појединих манастира и њихових поседа и права. Ово између осталог због тога што те промене, фиксирани владарским повељама, понекад није могуће потврдити и пратити у савременим или каснијим изворима. У таквим случајевима се, с обзиром на могућ изостанак реализације правног чина, може поставити и питање аутентичности одговарајуће повеље.¹ С друге стране, они подстичу и на размишљање о значају и употреби различитих облика дипломатичке традиције у средњовековној средини.

Недавна полемика о некадашњем и будућем статусу манастира Св. Николе Врањинског на Скадарском језеру показала је да је (бар на овим просторима) још могућа актуализација правног садржаја докумената из давних времена.² Ово је за дипломатичара утолико изазовније, јер представља својеврсно подсећање на *bella diplomatica* раног новог доба и потенцијално смешта његове ускостручне активности у шири друштвени контекст. С друге стране, „јавна расправа“ о Врањини сведочи и о понекад спором и само делимичном продору резултата научних истраживања у „лаички свет“. Због наведених околности, као и због једне нове перспективе коју отвара упоредна текстуална анализа односних докумената, чини нам се да је вредан труда још један осврт на традицију повеље Стефана Душана која је предмет овог рада.

Податак о потчињавању манастира Врањине јерусалимској обитељи Св. арханђела налази се у три сачувана примерка повеље српског цара Стефана Душана, издате Јерусалимском манастиру средином 14. века:

1. Документ на пергаменту, писан вероватно у другој половини 14. столећа, с датумом 29. април 1348. у Призрену. Чува се у Дубровачком архиву (стара сигнатура: *Diplomata et acta XIII 224*; „бечки број“ 975).³

¹ Као примере овде можемо навести исправу о уступању манастира Леснова Хиландару (в. Ж. Вујошевић, *Повеља Костантина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia Byzantino-Balkanica*, Софија 2014, 453–475), али и још неке повеље Драгаша које би требало да сведоче о променама у поседовним односима између Хиландара и Св. Пантелејмона, извршеним под нејасним околностима (о томе М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 43 (2006) 46–49).

² О томе између осталог в. чланак из „Вечерњих новости“ од 7. маја 2016: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:604235-Vranjina-sad-deli-vernike> — последњи увид 31. марта 2017.

³ Нетачан податак В. Мошина да је документ писан на хартији преузели су и каснији истраживачи (в. радове наведене у нап. 5 и 7 даље). Непосредним увидом

2. Препис дубровачког канцелара за ћирилску кореспонденцију Никше Звијездића из средине 15. века у копијалну књигу, с датумом 8. (март) 1350. у Мелнику. Чува се у Дубровачком архиву (Codex Ragusinus, 24–24v, данас књига Privilegia I у оквиру серије Diplomata et acta).

3. Документ на хартији, писан најраније крајем 15. века, с датумом 8. март 1350. у Мелнику.⁴ Чува се у манастиру Хиландару (Хил. 131; нова сигнатура А 11/5).⁵

Осим одредбе о уступању Врађине, диспозитив садржи и цареву одлуку да се *стонски доходак*, који су Дубровчани од 1333. исплаћивали српском владару у износу од 500 перпера годишње, преноси на Јерусалимски манастир.⁶

уверили смо се да се ради о пергаменту, за шта дугујемо захвалност љубазном особљу Државног архива у Дубровнику.

⁴ Према палеографским особеностима и историјском контексту, настанак овог примерка у науци је различито датован – од краја 15. до 17. века (најпозније А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 150; за остало в. радове В. Мошина, Д. Синдика и Ђ. Бубала у нап. 5 и 7 даље). Подаци о присуству воденог знака до сада нису објављени.

⁵ Упоредно издање сва три примерка: В. Мошин, Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на скадарском острву Врађини, *Folia Slavica* 3, Nr. 1–2, Columbus, Ohio, 1976, 175–200 (уз опширан коментар и снимке слабог квалитета), прештампано под истим насловом у Археографски прилози 3 (1981) 7–36. Ово издање фототипски је пренето у Б. Шекуларца, Дукљанско-зетске повеље, Титоград 1987, 87–99. Хиландарски примерак дипломатички је описао Д. Синдик, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, Хиландарски зборник 10 (1998) 112. Квалитетан снимак у боји Звијездићевог преписа може се наћи на порталу Monasterium у збирци „Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)“, израђеној 2012. на Балканолошком институту САНУ у оквиру међународног пројекта European Network on Archival Cooperation (аутор Н. Порчић: http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13500308_-_Dušan_B/charter – последњи увид 31. марта 2017). Пошто је наш рад већ предат редакцији, из штампе је изашла студија са новим издањима (примерак 1 са разликама „у подударном делу“ у односу на примерак 2 и примерак 3) и коментаром: Н. Порчић, Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића, Београд 2017, 236–243 (снимци у боји на таблама 58 и 59).

⁶ Из релативно обимне литературе о стонском дохотку издајамо неколико радова: К. Јиреček, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelja o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Jagić Festschrift, Berlin 1908, 527–542; М. Живојиновић, *Света Гора и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983) 165–206; С. Ћирковић, *Хиландарска свећа у Дубровнику*, Настава историје 8 (1998) 5–19. Укратко о околностима преноса стонског дохотка са Јерусалимског манастира на светогорске обитељи Хиландара

Документи су привукли пажњу истраживача још половином 19. столећа, када су се појавила и прва издања, а детаљније их је анализирао крајем тог века Иларион Руварац. Његов закључак о веродостојности садржаја ових аката прихватили су, или га бар нису оспоравали, сви научници који су се њима позабавили током наредних неколико деценија. У новије време детаљну анализу извршио је најпре Владимир Мошин у радовима објављеним 70-их и 80-их година 20. века, а затим пре једну деценију Ђорђе Бубало. На питања о статусу и изворној вредности докумената двојица научника понудила су различите одговоре.⁷

Мошин је начинио значајан искорак, јер је за разлику од свих претходних истраживача био у прилици да изврши упоредно испитивање текстова сва три документа. Тако је могао да утврди да ниједан од аката према дипломатичким својствима не представља оригинал, али и да се *примерак 1* од остала два разликује не само у податку о времену и месту издавања, већ и у делу диспозитива о Врањини, који осим опште одредбе о уступању Јерусалимском манастиру садржи и детаљан списак њених права, прихода и повластица. Пошто није могао да оспори Душанову одлуку о преносу стонског дохотка, јер су га од 1350. у Дубровнику заиста подизали Јерусалимци, дипломатичке нејасноће су подстакле Мошина да посумња у одлуку о поклањању Врањине. Ово утолико пре, што би она била у директној супротности с текстом сачуване верзије повеље архиепископа Саве I из 1232/33, којом је тај манастир непосредно потчињен поглавару Српске цркве, а у чију је потпуну веродостојност Мошин био чврсто уверен. Штавише, о статусу Врањине као метоха Св. арханђела у Јерусалиму у каснијим изворима нема непосредних података. Поменуте околности навеле су Мошина на закључак који би се у основним тезама могао представити овако: Душанова повеља о уступању стонског дохотка Јерусалимском манастиру заиста је постојала, али је њен оригинал изгубљен; осим тога, Јерусалимци су српском цару у два наврата подносили пројекте с већим захтевима, најпре у Призрену 1348, а затим у Мелнику 1350 (*примерци 1* и *2*), али је он оба пута одбио да их

и Св. Павла, као увод у приказ последње фазе историјата овог трибута, Ђ. Бубало, *Хиландар и Стонски доходак у XIX веку*, Хиландарски зборник 13 (2011) 83–85.

⁷ Мошинови резултати из рада наведеног у нап. 5 поновљени су у дипломатичком прегледу Л. Славева – В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 54–58. Критички осврт на Мошинову анализу са предложеним другачијим решењима даје Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, Стари српски архив (=ССА) 5 (2006) 265–269. У радовима обојице дати су прегледи свих старијих издања и значајније литературе.

потпише због тога што би се тиме прекршила наводна одлука архиепископа Саве I о Врађини; према томе, решење о потчињавању овог манастира Св. арханђелима у Јерусалиму Душан никада није донео; *примерак 3* представља познији хиландарски фалсификат, сачињен у намери да се „озваничи“ пренос стонског дохотка на српски манастир на Светој гори, који се заиста догодио око 1500. године.

У својој анализи Бубало најпре износи слабости Мошинове аргументације, које се односе како на дипломатичке елементе у сачуваним примерцима, тако и на опште историјско-правне околности везане пре свега за одредбу о уступању Врађине. Тако он између осталог истиче значај чињенице да *примерак 2* представља препис „званичног“ карактера, с обзиром на то да се налази у дубровачкој копијалној књизи која садржи веродостојне текстове најважнијих ћирилских докумената у поседу града под Срђем.⁸ С друге стране, Бубало је на претходним страницама истог чланка изнео дипломатички аргументовано уверење да је сачувани примерак Савине повеље за Врађину интерполирана прерада, настала највероватније управо с намером да се изменама у одговарајућем делу првобитног текста осујети потчињавање овог манастира Св. арханђелима у Јерусалиму.⁹ Тако он закључује да је Звијездић у *примерку 2* аутентично пренео текст изгубљеног оригиналног Душановог акта. О статусу и околностима настанка *примерка 1* није могао да се прецизније изјасни, мада је уз кратко образложење изразио сумњу у његову веродостојност. Што се тиче *примерка 3*, он би, као што је истакао и Мошин, био позни хиландарски фалсификат.¹⁰

⁸ О Звијездићевим преписима у зборнику познатом под називом „Codex Ragusinus” укратко је у оквиру студије о овом дубровачком канцелару писао М. Решетар, *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV. вијека*, Глас СКА 169 (1936) 167–209 (174–175). Тешко је рећи у којој мери се та збирка преписа може сматрати „званичном“, пошто нису познате околности под којима је вршен избор докумената, осим што је јасно да се ради о исправама готово искључиво страних субјеката упућених Дубровнику. Дипломатички статус неких предлога (међу њима и овог којим се бавимо) не може се са сигурношћу утврдити, мада су у већини случајева у Дубровачком архиву сачувани одговарајући оригинали. Решетарова оцена да је Звијездић повеље преписивао несистематично, уз то „немарно и нетачно“, упућује на изванредан опрез при давању суда о изворној вредности његовог материјала.

⁹ Ђ. Бубало, *Средњовековни архив*, 247–251.

¹⁰ Документима о којима је реч бавио се и Божидар Шекуларац, додуше без самосталног истраживачког доприноса. У својим двома књигама он је у потпуности преузео Мошинове закључке, истичући у складу са њима да одлука цара Душана

Наше је мишљење да поверење у основи заслужује аргументација Ђорђа Бубала. Чини нам се да би се његово уверење о аутентичности Звијездићевог преписа могло додатно поткрепити подробнијом анализом *примерка 3*. Наиме, овај документ састављен је свакако за потребе Хиландара најраније крајем 15. века, али је његов предложак могао бити доцније изгубљени Душанов оригинал дат Јерусалимцима, са истим текстом који је пред собом имао и Никша Звијездић. На овај закључак упућују подударности у диспозитивној одредби о Врањини, санкцији и податку о месту и времену издавања повеље (Мелник, 8. март 1350).¹¹ Досадашња издања нису остављала утисак да се ради о готово сасвим подударним текстовима, али ново читање појачава уверење о томе да су дубровачки канцелар и Хиландарци преписивали документе истоветног садржаја. Следи издање диспозитива, санкције и завршних формула хиландарског примерка, уз напомене о разликама у односу на препис из Codex Ragusinus.¹²

Приложи |22| царство ми да оузима Цркъвъ ѳроусалимьскаа на всако годиште w Вѣлицѣ дњи~ ф перпе|23|рѣ бнетачьких ѿ доход[ка] доубровьчкога.¹³ И еште приложи царство ми Светаго Николоу Врани|24|но съ всеми метохіам[и и п]равинами и мегіами сѣль т[ехъ] и съ всемъ иманіемъ. |25| И что єсть димнина н[а людехъ]¹⁴ вранинскихъ, и то да си скоуп[и] Цркъвъ ѳроусалимьскаа.

о уступању Врањине Јерусалимском манастиру никада није постојала (пре публикације поменуте претходно у нап. 5 исти аргументи и закључци објављени су у Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, Титоград 1984, 69–81).

¹¹ У Звијездићевом препису, додуше, назив месеца због оштећења у тексту није видљив (прва реч у последњем реду – за снимак в. претходну нап. 5).

¹² Црвеним мастилом исписани су реч „СЛОВО“ у санкцији и потпис. Реконструкције у издању смештене су у угласте, а редни бројеви редова изворног текста у равне заграде.

¹³ Редослед диспозитивних одредаба код Звијездића је обрнут: најпре се помиње Врањина, а затим стонски доходак. Међутим, структура реченица је иста, осим што се у хиландарском препису још једном наглашава да је дестинатар „Цркъвъ ѳроусалимьскаа“. Тако израз „w Вѣлицѣ дњи“ назиремо и у оштећеном делу Звијездићевог текста (јасно видљиво „w Вел... д...и“), уместо „на Васкресење“ (као у *примерку 1*), како га је погрешно прочитао Мошин.

¹⁴ Оштећено место Соловјев погрешно чита „отъ сель“, док и у Звијездићевом и у *примерку 1* стоји „на людехъ“ (овде јасно видљиво „н“ после речи „димнина“).

[26] И сїе прилѡженїе царств[а ми]. Ктo ѡниметъ и потворит[ъ] сїе златопечатноє [27] СЛГДВО царства ми, да [ѡсть пр]оклетъ ѡ Господа Бога и ѡ прѣчистїе єго [матере] Богородице и да моу ѡсть мьстникъ [28] архаггелъ Михаилъ и Га[врилъ] и ѡ царства ми да нѣсть благословенъ.¹⁵

[Сѣт]вори же се сїи хрисоволь [29] въ свѣдѣнїе всемъ въ лѣто #СГДПИ, мѣсеца марѣѡа ѿ днѣ ѡу Мелницѣ.¹⁶

[30] + СТѢФАНЪ ВЪ ХРИСТА БОГА БЛАГОВЕРНИ ЦАРЬ

Према томе, *примерак 3* би додуше представљао тзв. дипломатички фалсификат, али са веродостојним текстом, што значи да се при покушају реконструкције Душановог оригинала и он мора узети у обзир као релевантан извор. Могуће је да су Хиландарци преписивали из јерусалимског картулара или неког другог извода који је садржао само диспозицију, санкцију и завршне формуле. Због тога су, у настојању да сачине псеудо-оригинал, документ снабдели новом аренгом и новом експозицијом пригодног карактера – преамбула је посвећена арханђелу Михаилу, док у наразији читамо молитву царске породице „владики Христу“, уз помен Јерусалимског манастира, обновљеног од краља Милутина и дарованог од краља Стефана Дечанског. Управо изостанак аренге која се у истоветном облику налази у оба старија примерка може бити јак аргумент у прилог претпоставци о настанку хиландарског примерка на основу непотпуног текста јерусалимског предлошка.

Посведочене блиске везе Светогораца са Јерусалимским манастиром, нарочито током његовог пропадања у 15. веку, имале су за последицу хиландарско присвајање оних права и поседа Св. арханђела, чије је преузимање било практично изводљиво. Тако су Хиландарци најраније крајем 15. века, пошто су саставили фалсификате приписане цару Урошу (са годином 1358) и царици Мари Бранковић (са годином 1479) којима је требало да правно „утемеље“ у међувремену настало фактичко стање у вези са убирањем поменутог прихода у Дубровнику, овим документима придружили и аутентични препис Душанове повеље

¹⁵ Осим додатка „его матере“, текст санкције је идентичан верзији из Codex Ragusinus. Нејасно је због чега је Соловјев у своје издање 27. реда хиландарског примерка уз помен Господа Бога и Богородице уносио епитете којих нема у изворнику.

¹⁶ Белешка о записивању такође је иста као у Codex Ragusinus, осим што је Звијездић на крају прецизирао географску одредницу Мелник: „у Грѣциех на Романију“.

из 1350, која им је могла бити добро позната због сталних контаката с Јерусалимцима. На тај начин желели су да оправдају и планирано присвајање Врађине.

С мање сигурности се може закључивати о статусу и пореклу *примерка 1*. Као што је веровао Мошин, могуће је да се заиста ради о пројекту који је Душану требало да буде поднет у Призрену крајем априла 1348, али је из неког разлога остао неоверен. Његов датум би из више разлога могао бити споран: година је убележена без десетица и јединица, те се одређује по индикту; према сигурном податку из дубровачких књига, стонски доходак је још 1349. исплаћен цару, а не Јерусалимском манастиру.¹⁷ Осим тога, ово би било и једино сведочанство о посети цара Душана Призрену по повратку са вишемесечног боравка на Светој гори. Главни мотив посете помиње се у формули датума: „када постави царство ми темеље Арханђела Михаила“. Међутим, према поузданом сведочанству у италијанском преводу једне царевог разрешне повеле Дубровчанима, Душан је још у августу 1347. дошао у Призрен поводом освећења (или почетка градње?) свог маузолеја („ad incharar la sua ecclesia“).¹⁸ Засада се не може са сигурношћу рећи да ли се заиста радило о два различита повода и две посете – другим речима, да ли је Душан 29. априла 1348. уопште боравио у Призрену.

Претпоставка о пројекту може се ослонити и на садржај документа, који у вези с тим оставља утисак дестинатарског производа. Ово пре свега због чињенице да се детаљно наводе подаци о поседима, приходима и имунитетима које су најбоље познавали управо сами монаси манастира на Скадарском језеру, или њихови (могуће) нови патрони Јерусалимци. За разлику од Душановог оригинала, како га по нашем мишљењу преносе Никша Звијездић и хиландарски примерак, овај текст садржи и санкцију чија структура упућује на порекло у манастирској средини: уместо сведене формуле (проклетство Господа Бога и Богородице, осветници арханђели Михаил и Гаврило, изостанак царевог благослова), она наводи бројне духовне казне и осветнике на небу, као и необично високу глобу од

¹⁷ К. Jireček, *Dohodak stonski*, 528–529.

¹⁸ Реч је о разрешници издатој Николи Лукаретићу и Марину Гучетићу 1. августа 1347. у Призрену (издања: К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 28, бр. 106 и *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, XI, ur. T. Smičiklas, Zagreb 1913, 383–385, бр. 290). Дискусија о значењу израза *incharar* и времену градње Св. арханђела у Призрену: *Споменици за средњовековната и поновата историја на Македонија*, III, ur. В. Мошин, Скопје 1980, 324–327.

2.000 перпера. С друге стране, опширна аренга посвећена заштитницима јерусалимске цркве нашла се и у документу који је издао Душан, што би требало да потврди њен истоветни садржај у *примерку 2*.

Посебна тешкоћа је што нема довољно ослонаца за било какав сигуран закључак о разлозима због којих се овај претпостављени пројекат нашао и задржао у Дубровнику. Ако на основу до сада наведеног одбацимо могућност да се заправо ради о оригиналу или његовом препису, судбина и улога *примерка 1* засада могу бити само предмет нагађања. Једна од хипотеза била би да је у Дубровник доспео накнадно, у неком тренутку почев од средине 14. века, и то као својеврсна допуна оригиналног акта. Могли су га донети Јерусалимци, или чак сами Врађинци у време док су (и ако су) још били у некој вези са Св. арханђелима.¹⁹

Тако долазимо и до питања правног дејства Душанове одлуке о поклону Врађине. Осим усамљеног и посредног податка из 1355. о вези са Јерусалимским манастиром, на који је указао Сима Ћирковић, нема других вести о промени њеног статуса у складу с одредбом из повеље.²⁰

---

¹⁹ Недавна палеографска анализа Небојше Порчића, којој поклањамо поверење, сугерише да је примерак 1 препис из последњих деценија 14. века, сачињен руком Видоша Богданића, дубровачког словенског канцелара у раздобљу 1372–76. и 1387–90. Овај налаз свакако усложњава дискусију о традицији Душанове повеље, отварајући простор за нова тумачења (о којима расправља Н. Порчић, Документи у дубровачким збиркама, 241–243, уп. исто, 114–116). Према једном од њих, примерак 1 би заправо био препис оригинала, уз могућност и да је Душан издао два аутентична документа: једну „општу даровницу“ Јерусалимском манастиру и једну „практичну потврду“, чији текст преносе примерци 2 и 3. Иако се током ове дискусије превасходно могу износити мишљења, а не докази, склони смо уверењу да предлог Видоша Богданића није нужно морао бити оригинал, али и да издавање два аутентична акта у овој прилици не би било очекивано. То уверење се заснива на претходно изнетим разматрањима о карактеру примерака 2 и 3, као и на општим закључцима о значају и употреби докумената различите традиције у средњовековној средини, које износимо на крају овог рада.

²⁰ Чињеницу да су 1355. врађински монаси Михаило и Антоније добили овлашћење да за Јерусалимски манастир подигну стонски доходак у Дубровнику, Ћирковић истиче као доказ аутентичности „Душанове повеље из 1350.“ – С. Ћирковић, *Хиландарска свећа*, 12. Манастир у Зети и Св. арханђеле можда повезује и недовољно позната личност монаха Никона Јерусалимца из средине 15. века, иза које су остали драгоцени егзегетско-догматски састави *Шестодневник* и *Горички зборник*: М. Спремић, *Црквене прилике у Зети у време Никона Јерусалимца*, Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело, прир. Ј. Ћулибрк, Цетиње 2004, 91–95. Уз веровање да је био подвижник Св. арханђела, претпоставља се да се касније, 1454, с великосхимничким именом Никандар јавља у Врађини,

Изгледа да та одредба није заживела, између осталог због отпора самих Врањинаца, али и због чињенице да је обитељ Св. арханђела током 15. века пропадала, да би крајем тог столећа на неко време запустела.²¹

Али чињеница да у изворима нема директних података о Врањини као метоху Јерусалимског манастира нипошто не значи да о томе није постојала одлука цара Душана. То уосталом не би био усамљени пример изостанка реализације правног чина фиксираним неком владарском повељом. Напротив, слични случајеви узроковани различитим околностима постоје и другде, нарочито у време када је нестабилна политичка ситуација после пропасти Српског царства утицала на поремећај поседовних односа у том делу Балкана.²²

Према свему наведеном, наши закључци, засновани на дипломатичкој и правно-историјској анализи сва три документа, били би следећи:

Цар Стефан Душан је у Мелнику 8. марта 1350. манастиру Св. арханђела у Јерусалиму издао повељу којом му је уступио стонски доходак и поклонио манастир Врањину. Оригинал је по обичају предат дестинатару, док је други примерак истог акта послат у Дубровник, који је од тада требало да исплаћује поменути трибут Јерусалимцима.

Са тог дубровачког документа Никша Звијездић је средином 15. века сачинио аутентичан препис у копијалној књизи (*примерак 2*). Оригинал из неког разлога није сачуван, што није једини такав случај у документарној заоставштини града под Срђем.²³ Уместо њега, у

1468. чак као проигуман. Ипак, закључци о деловању Никона-Никандра у манастиру на Скадарском језеру, али и о Врањини као успутној станици Јерусалимаца на путу за Дубровник ради подизања стонског дохотка, заснивају се пре свега на премиси о њеној потчињености Јерусалимској обитељи која произлази из повеље цара Душана (уп. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 222–224. и М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 195), тако да се не могу узети као полазиште за аргументацију у супротном смеру.

²¹ Студија о Јерусалимском манастиру: В. Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности МС 16 (1980) 25–70 (о повељама везаним за стонски доходак и Врањину 29–32; о пропадању манастира и његовој обнови „најкасније 1504.“ 38, 51).

²² Бавећи се пре извесног времена повељом Константина Драгаша о Леснову из 1381. и статусом овог манастира у другој половини 14. века, сrekli смо се са сличним питањем, заправо могућношћу да одредбе тог по свему судећи оригиналног акта никада нису спроведене у дело (в. нап. 1 претходно).

²³ Познато је чак шест повеља босанских владара упућених Дубровнику, чији су оригинали нестали, али су сачувани преписи у Codex Ragusinus (захвалност

Дубровачком архиву се стицајем околности сачувао *примерак 1*, вероватно препис непотврђеног пројекта, који је под непознатим околностима тамо доспео као незванична допуна Душановог акта с прецизираним правима и приходима Врађине које треба да преузму Св. арханђели.

Текст јерусалимског оригинала у картуларском или другом изводу послужио је као предложак Хиландарцима за израду веродостојног преписа најраније крајем 15. века (*примерак 3*).

Врађина ипак *de facto* никада није постала метох Јерусалимског манастира, или такав њен статус у стварности није дуго трајао. О жељи врађинских монаха да сачувају пуну самосталност сведочи и њихова прерада повеље архиепископа Саве I, настала средином 14. столећа.²⁴ Како било, обитељ Св. арханђела је током 15. века пропадала, да би нешто пре 1500. запустела. Тада су Хиландарци саставили фалсификате приписане цару Урошу и царици Мари. У намери да „озваниче“ преузимање не само стонског дохотка, већ и Врађине, досије су употпунили псеудо-оригиналом, насталим према тексту Душановог изворника у поседу Јерусалимског манастира. Изгледа, међутим, да други циљ нису постигли, јер ни о њиховој власти над манастиром у Зети засада нису познати никакви подаци.

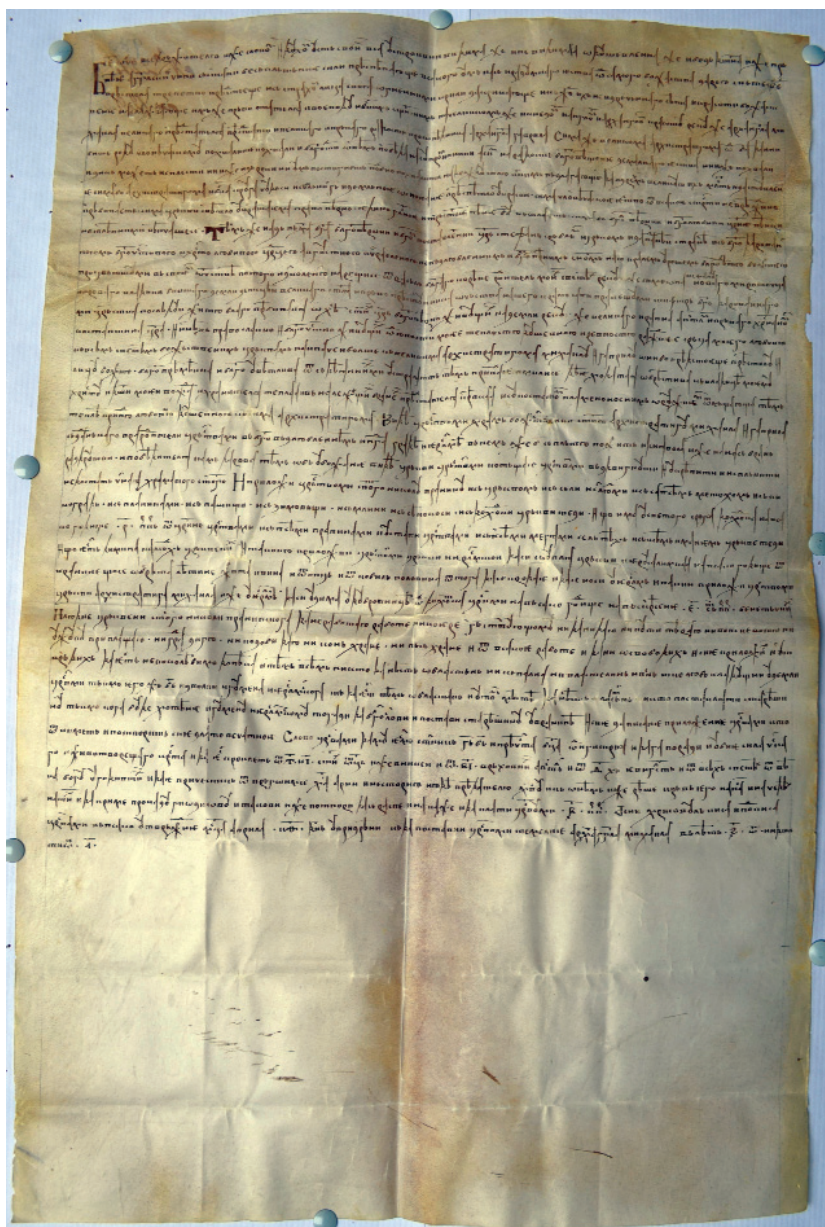
Невену Исаиловићу из Историјског института Београд на саопштеним подацима): бана Стјепана II из 1332. и 1333 (Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 35–54; Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића: под Сребреником, 1333, фебруар 15*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 29–46), краљице Јелене Грубе из 1397 (А. Фостиков, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, ССА 5 (2006) 173–186), краља Остоје из 1418 (Ј. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–I, Београд–Сремски Карловци 1929, 446, бр. 457), војводе Радосава Павловића из 1420 (Ј. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 567–568, бр. 587) и краља Твртка II из 1439 (Ј. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 515–516, бр. 532). То је можда случај и са повељом кнеза Лазара од 9. јануара 1387. Она је поред Звијездећевог преписа сачувана у примерку на хартији за који није сигурно да је оригинал, пре свега због вероватног изостанка потписа (опис и квалитетан снимак: http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13870109_-_Lazar_A/charter – последњи увид 31. марта 2017; различита мишљења о дипломатичком статусу изношена су без објашњења: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858, 205–207, бр. 195 – препис; Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ. Београд 12–1 (1974) 372 – оригинал; тако и у последњем издању с коментаром: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 191–200).

²⁴ Ђ. Бубало, *Средњовековни архив*, 251.

Изнета разматрања о традицији изгубљене оригиналне повеље цара Стефана Душана о уступању стонског дохотка и манастира Св. Николе на Врањини обитељи Св. арханђела у Јерусалиму могла би да буду и својеврстан прилог начелној дискусији о схватању појма аутентичности у средњовековном документарном саобраћају. За разлику од класичне дипломатике, као научне дисциплине која у документима настоји да препозна формалну аутентичност (оригиналност) проистеклу из рада „државних органа“ (владарске канцеларије), за савременике је у првом реду значајна суштинска аутентичност, која може бити садржана у било ком облику традиције одговарајуће исправе. Тако су у случају правне радње којом смо се у овом раду бавили оба примерка оригинала нестала, али су сви актери (са)чували барем по један секундарни примерак различитог карактера. При томе је значај сваког од њих у првом реду био практичне, а не архивистичке природе – коришћени су, наиме, као докази о правном чину, чак документи с правном снагом (*примерак 3*), без обзира на то што у формалном смислу нису оригинали. За Дубровчане су, дакле, били релевантни како *претис с оригинала* (у зборнику Codex Ragusinus – *примерак 2*), тако и *дестинатарски пројекат* (и то у препису – *примерак 1*). Хиландарци су као потврду стечених права и аспирација чували *псеудо-оригинал* који су сами саставили (*примерак 3*), док је код Јерусалимаца по свему судећи у употреби био *картуларски извод*, претпостављени предлогак претходног. Све четири традиције имале су мање-више подједнако важну улогу у средњовековној небирокупатској средини, за коју све више разумевања показује и модерна дипломатика. Постепено превазилазећи свој првобитни задатак, формулисан одавно као *discrimen veri ac falsi*, она у последње отприлике две деценије примарној и секундарној традицији придаје исти значај.²⁵ Овакав концепт би требало да потисне стари формалистички приступ у оцени изворне вредности разнородног документарног наслеђа средњег века.

²⁵ Један од радова који образлаже нови поглед на изворну вредност оригинала и преписа и наглашава важност истраживања секундарне традиције, укључујући и фалсификате: O. Guyotjeannin – L. Morelle, *Tradition et réception de l'acte médiéval: Jalons pour un bilan des recherches*, Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 53 (2007) 367–403. Уп. и зборник радова с конференције Commission internationale de diplomatie одржане у Принстону и Њујорку 1999. под називом „La tradition des documents diplomatiques“: *Charters, Cartularies, and Archives. The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West*, ed. A. J. Kosto, A. Winroth, Toronto 2002. Овај тренд запажен је и у српској дипломатици (в. између осталог рад који је у посредној вези и са нашом темом: Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 99–142). Последњи нама познат пример из домаће грађе: Н. Порчић, *Старији препис велике повеље цара Душана Дубровнику*, Иницијал 4 (2016) 167–185.

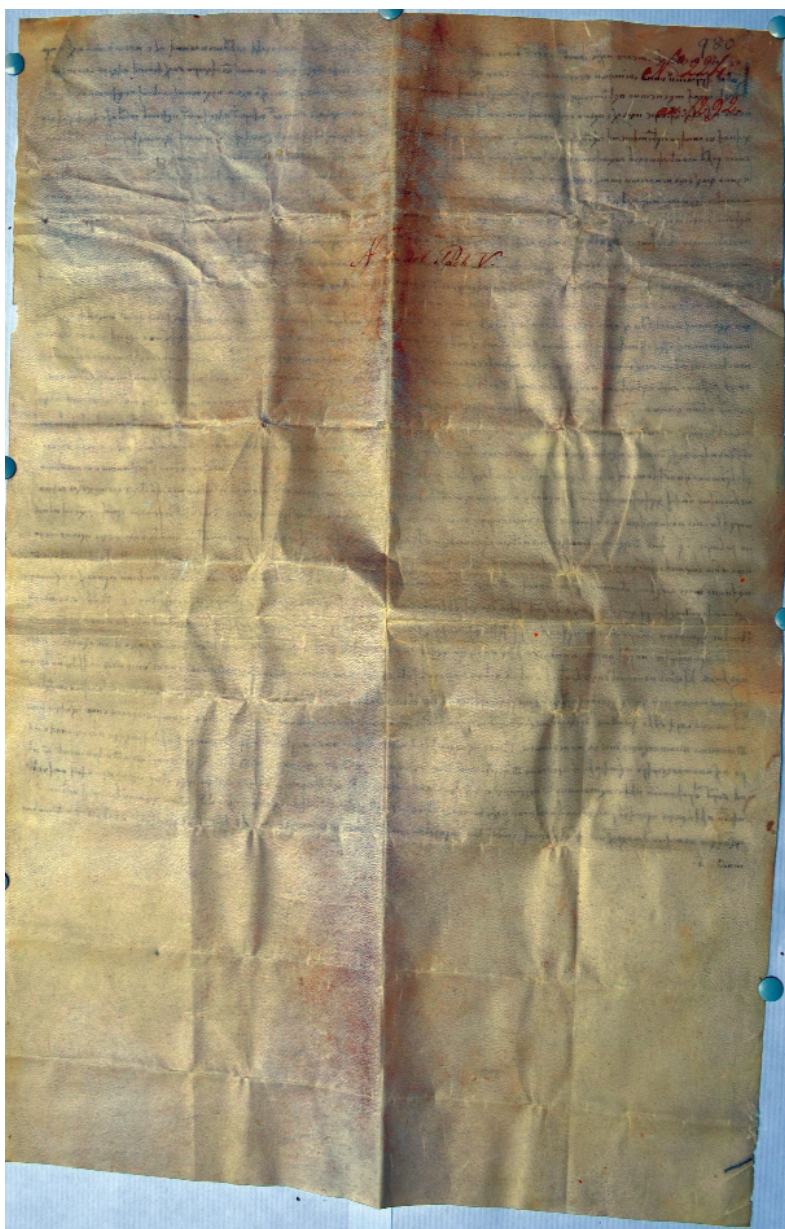

Сл. 1

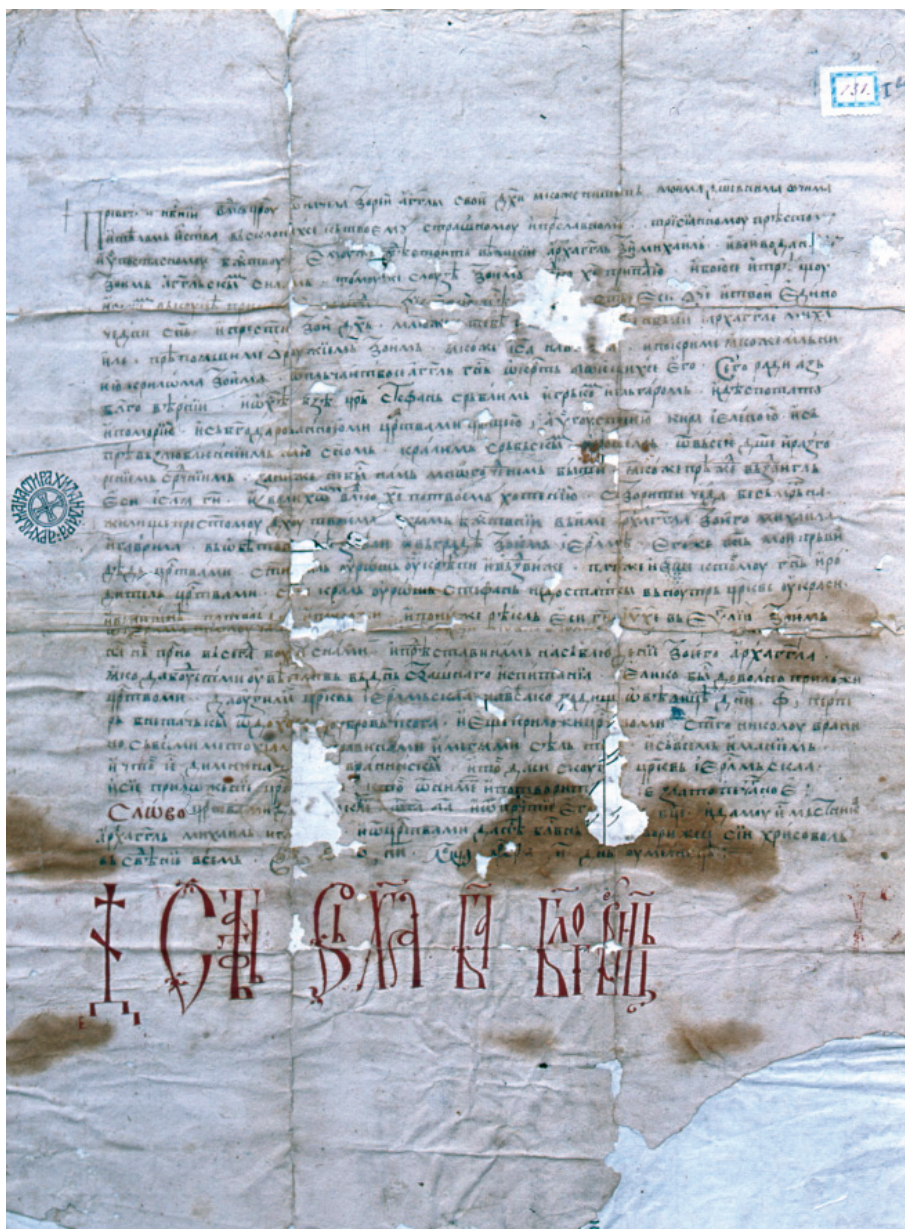
Дубровачки примерак са датумом 1348

(Državni arhiv Dubrovnik – Diplomata et acta XIII 224; сопствени снимак).

Сл. 1а
Дубровачки примерак – полеђина.

Сл. 2

Хиландарски примерак
(манастир Хиландар – Хил. 131, А 11/5; снимак Архива Србије)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, XI, ur. T. Smičiklas, Zagreb 1913, 383–385, бр. 290)
- Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858.
- Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13500308_-_Dušan_B/chartar – (poslednji uvid 31. marta 2017).
- Бубало Ђ., *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, Стари српски архив 2 (2003) 99–142 [Bubalo Đ., *Falsifikovana povelja cara Stefana Uroša o Stonskom dohotku*, Stari srpski arhiv 2 (2003) 99–142]
- Вујошевић Ж., *Повеља Костантина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia Byzantino-Balcanica*, Софија 2014, 453–475 [Vujošević Ž., *Povelja Kostantina Dragaša Hilandaru o manastiru Lesnovu*, *Realia Byzantino-Balcanica*, Sofija 2014, 453–475]
- Јечменица Д., *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића: под Сребреником, 1333, фебруар 15*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 29–46 [Ječmenica D., *Stonska povelja bana Stefana II Kotromanića: pod Srebrenikom, 1333, februar 15*, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 29–46]
- Јиречек К., *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) [Jireček K., *Spomenici srpski*, *Spomenik SKA* 11 (1892)]
- Младеновић А., *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003 [Mladenović A., *Povelje kneza Lazara*, Beograd 2003]
- Мошин В., *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини*, *Folia Slavica* 3, Nr. 1–2 (Columbus, Ohio 1976) 175–200 прештампано под истим насловом у Археографски прилози 3 (1981) 7–36 [Mošin V., *Povelje cara Stefana Dušana o Arhanđelovom manastiru u Jerusalimu i o manastiru Sv. Nikole na skadarskom ostrvu Vranjini*, *Folia Slavica* 3, Nr. 1–2 (Columbus, Ohio 1976) 175–200 (preštampano pod istim naslovom u Arheografski prilozi 3 (1981) 7–36)]
- Поповић Р., *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, Стари српски архив 6 (2007) 35–54 [Popović R., *Povelja bana Stjepana II Kotromanića o rešavanju sporova između Bosne i Dubrovnika*, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 35–54]
- Порчић Н., *Старији препис велике повеље цара Душана Дубровнику*, Иницијал 4 (2016) 167–185 [Porčić N., *Stariji prepis velike povelje cara Dušana Dubrovniku*, *Inicijal* 4 (2016) 167–185]
- Порчић Н., *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017.

- Соловјев А., *Одабрани споменици српско гправа од XII до краја XV века*, Београд 1926 [Solovjev A., *Odabrani spomenici srpsko gprava od XII do kraja XV veka*, Beograd 1926]
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, III, ур. В. Мошин, Скопје 1980 [Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija, III, ur. V. Mošin, Skopje 1980]
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, I–I, Београд–Сремски Карловци 1929 [Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I–I, Beograd-Sremski Karlovci 1929]
- Фостиков А., *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, Стари српски архив 5 (2006) 173–186 [Fostikov A., *Povelja kraljice Jelene Dubrovčanima o ukidanju carina u Maslinama i Slanom*, Stari srpski arhiv 5 (2006) 173–186]
- Шекуларец Б., *Врањинске повеље*, Титоград 1984 [Šekularac B., *Vranjinske povelje*, Titograd 1984]
- Шекуларец Б., *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987 [Šekularac B., *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987]

Литература – Secondary Works

- Charters, Cartularies, and Archives. The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West*, ed. A. J. Kosto, A. Winroth, Toronto 2002.
- Gregović S. i Kadić V., *Vranjina sad deli vernike*, Večernje novosti online, 7. maj 2016, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:604235-Vranjina-sad-deli-vernike> (poslednji uvid 31. marta 2017).
- Guyotjeannin O. – L. Morelle, *Tradition et réception de l'acte médiéval: Jalons pour un bilan des recherches*,
- Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 53 (2007) 367–403.
- Jireček K., *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelja o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)*, Jagić Festschrift, Berlin 1908, 527–542.
- Баришић Ф., *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник Филозофског факултета. Београд XII–I (1974) 357–377 [Barišić F., *O poveljama kneza Lazara i patrijarha Spiridona*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd 12–I (1974) 357–377]
- Богдановић Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980 [Bogdanović D., *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980]
- Бубало Ђ., *Хиландар и Стонски доходак у XIX веку*, Хиландарски зборник 13 (2011) 83–103 [Bubalo Đ., *Hilandar i Stonski dohodak u XIX veku*, Hilandarski zbornik 13 (2011) 83–103]
- Бубало, Ђ. *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, Стари српски архив 5 (2006) 243–276 [Bubalo, Đ. *Srednjovekovni arhiv manastira Vranjine (prilog rekonstrukciji)*, Stari srpski arhiv 5 (2006) 243–276]
- Живојиновић М., *Драгаши и Света Гора*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 41–57 [Živojinović M., *Dragaši i Sveta Gora*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 41–57]

- Живојиновић М., *Светогорци и стонски доходак*, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 165–206 [Živojinović M., *Svetogorci i stonski dohodak*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 22 (1983) 165–206]
- Недомачки В., *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 16 (1980) 25–70 [Nedomacki V., *Manastir arhanđela Mihaila i Gavrila u Jerusalimu – zadužbina kralja Milutina*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 16 (1980) 25–70].
- Решетар М., *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV. вијека*, Глас СКА 169 (1936) 167–209 (174–175) [Rešetar M., *Nikša Zvijezdić, dubrovački srpski kancelar XV. vijeka*, Glas SKA 169 (1936) 167–209 (174–175)]
- Синдик Д., *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998) [Sindik D., *Srpska srednjovekovna akta u manastiru Hilandaru*, Hilendarski zbornik 10 (1998)]
- Славева Л. – В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988 [Slaveva L. – V. Mošin, *Srpski gramoti od Dušanovo vreme*, Prilep 1988]
- Спремић М., *Црквене прилике у Зети у време Никона Јерусалимца*, Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело, прир. Ј. Ћулибрк, Цетиње 2004, 91–95 [Spremić M., *Crkvene prilike u Zeti u vreme Nikona Jerusalimca*, Nikon Jerusalimac. Vrijeme – ličnost – djelo, prir. J. Ćulibrk, Cetinje 2004, 91–95]
- Ћирковић С., *Хиландарска свећа у Дубровнику*, Настава историје 8 (1998) 5–19 [Ćirković S., *Hilendarska sveća u Dubrovniku*, Nastava istorije 8 (1998) 5–19]

Žarko Vujošević

**VRANJINA AND THE HOLY ARCHANGELS MONASTERY
IN JERUSALEM – ANOTHER LOOK AT THE TRADITION OF
EMPEROR STEFAN DUŠAN'S DONATION CHARTER**

Summary

The paper discusses three surviving copies of emperor Stefan Dušan's 1350 charter for the monastery of the Holy Archangels in Jerusalem, which transfers the right to the so-called Ston tribute to its brotherhood and grants them the monastery of Vranjina on Lake Scutari: 1) a plain copy dated 1348, preserved in Dubrovnik; 2) a copy in a Dubrovnik cartulary from the mid-15th century (*Codex ragusinus*), and 3) a copy made no earlier than about 1500, preserved in the monastery of Hilandar. Among the three documents, special focus is placed on the latest. In addition to providing a new edition of its disposition and concluding formulas, the paper presents the hypothesis that this copy was created from an excerpt (perhaps contained in a cartulary) of the now lost original charter in the possession of the Jerusalem monastery. The purpose was to complete the set of documents proving the claims to the Ston tribute and the monastery of Vranjina put forth by the monastery of Hilandar after the monastery of the Holy Archangels was temporarily deserted. The same text appeared in the Dubrovnik original which is also lost, transcribed by the author of Copy 2 – Dubrovnik's Slavic scribe Nikša Zvijezdić. Copy 1 would be a transcription of a draft submitted by the Jerusalemites to Dušan intended to specify their rights over the monastery of Vranjina, which arrived in Dubrovnik only later as a supplement to the original document. All three surviving documents were of relevance to contemporaries in terms of content and legal effect, and scholars should take them as being historical sources of equal importance. They are also clear proof that emperor Stefan Dušan did indeed grant Vranjina to the Holy Archangels even though this act of donation apparently remained without a lasting legal effect.

Keywords: Vranjina monastery, monastery of the Holy Archangels in Jerusalem, Hilandar monastery, Dubrovnik, Stefan Dušan, charters, tradition of documents, copy.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2017.

Гжегож ЈАВОР*

Универзитет „Марија Кири-Склодовска“

Хуманистички факултет

Одсек за историју средњовековне Пољске и привредну историју

Лублин

Пољска

**БАЛКАНСКИ ИМИГРАНТИ У ПОЉСКОЈ XVI ВЕКА.
СЛУЧАЈ БРАЋЕ ДУКАЋИНОВИЧА,
ВЛАСНИКА ГРАДА УЛАНОВА НА ПОДОЉУ****

Анстракт: Миграције с простора Балкана у пољске земље током XV и XVI века спадају у проблеме који су ретко обрађивани у историографији. Те миграције сматране су појавом мањег значаја, мада су поједини истраживачи прошлости покренули њихову обраду на маргинама појединих расправа које се тичу шире проблематике, али је ова тематика ипак остала и даље у категоријама ретких примера. Предузимању ширих истраживања није ишла на руку ни специфичности информација у изворима: оне су малобројне, по правилу веома уопштене и разбацане у бројним издањима изворâ и рукописних материјала, похрањених у пољским архивама. Циљ је овога рада да укаже на судбину представника породице назначене у наслову рада – Дукађиновича, која је вероватно из Албаније досељена у XVI веку на подручје Подоља, области која је тада припадала Пољском краљевству. Аутора су посебно интересовали место порекла ових дошљака, узроци и вероватни правац њиховог миграционог кретања, као и привредне иницијативе у новој домовини. Такође је указано на тешкоће с којима су се морали сучелити на Подољу, а чија је последица на крају био и неуспех подухвата браће Дукађинович. Исто тако, суштински задатак овога рада била је намера аутора да укаже на потенцијалне, до сада неискоришћене могућности предузимања целовитих истраживања миграција представника разних балканских етноса у правцу граница пољско-литванске државе, како у

* grzegjaw@poczta.onet.pl

** Посебну захвалност изражавам др Милошу Луковићу из Балканолошког института САНУ за помоћ у прибављању балканске историографске литературе, без чега овог рада не би било.

позном средњем веку тако и у раном новом веку. У том оквиру намеће се као постулат израда посебних монографија о овој проблематици.

Кључне речи: Балкан, миграције, Пољска, Подоље, XVI век.

Миграције становништва с простора Балкана, уз учешће представника разних етноса, које су биле усмерене према границама Пољског краљевства или Великог литванског кнежевства до сада нису доживеле целовиту научну обраду. Предузимање таквих истраживања несумњиво је отежавало оправдано уверење о невеликој количини постојећег изворног материјала, разбацаног по различитим фондовима, као и језичка баријера и тежак приступ постојећој литератури о овој проблематици. Стога се помињање ове врсте имиграната може наћи само на маргинама појединих расправа које се тичу шире проблематике из историје наведених земаља, које су дуго биле у унији. Вести о дошљацима с Балкана у раздобљу које нас овде интересује (XV–XVI столеће) појавиле су се пре свега при истраживањима разних аспеката дуготрајне колонизације на влашком праву, насељеничког тока који је обухватио не само Западне Карпате већ и удаљеније просторе средњовековне Црвене Русије¹ и Подоља, области које су тада већ биле под пољском круном.² Иницирање и ширење тога насељеничког тока,

¹ Аутор овог рада објавио је опсежну монографију о влашким миграцијама на простору средњовековне Црвене Русије у два издања, уз коришћење и цитирање богате литературе о овој проблематици. Пољско издање: G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* [The Settlements of the Wallachian Law and their Inhabitants in Red Ruthenia in the Late Middle Ages], Lublin 2004²; (румунско издање: G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu*, Jași 2013).

² Црвена Русија (латински: *Russia Rubra*; пољски: *Ruś Czerwona* / *Ruś Koronna*; украјински *Галичина*) представља део ранијег Галичко-владимирског кнежевства, а тај део припојио је Пољском краљевству у другој половини XIV века краљ Казимир/Казимјеж Велики (1333–1370). Црвена Русија је обухватала подручје у сливу реке Сан (на територији данашње југоисточне Пољске) и подручје горњег слива реке Дњестар (на територији данашње југозападне Украјине). На истоку се граничила с облашћу Подоље (латински: *Podolia*, пољски: *Podole*; украјински: *Поділля*), у сливу северних притока средњег Дњестра и горњег тока реке Лужни Буг (на територији данашње Украјине). Подоље је коначно припојено Пољском краљевству у првој половини XV века, тако да је постало гранична област пољске круне према поседима кримских Татара, турских вазала.

посебно у његовој најстаријој фази, било је дело Влаха – источнороманског сточарског становништва, које је доспевало до Пољске пре свега с простора Молдавије, Трансилваније (Седмоградске) и Закарпатја. Данас је прихваћено становиште да су се међу тим сточарским дошљацима, уз романско становништво, налазили и представници различитих балканских етноса, такође обухваћени термином *Власи*.³ Трајним траговима њиховог боравка у пољским земљама историчари и филолози сматрају не само речи влашког, јужнословенског и албанског порекла што се јављају на просторима с некадашњим влашким колониистичким насељима (те су речи иначе доста укореење у локалној топонимији и антропонимији) већ и елементе сточарске традиције, народних обичаја и веровања, па чак и ношње, музике и материјалне културе пољских горштака (пољски: *górale*).⁴ Ипак, не може се са сигурношћу рећи да ли су те балканске аналогije последица, између осталог, непосредног досељавања јужнословенског или албанског становништва у Пољску или посредних позајмица које су романски Власи преузели у контакту с балканским тереном, а које су потом пренели у пољске или русинске земље.

Непосредне вести о Србима или Хрватима у пољским земљама јављају се у већем броју почев од друге половине XVI века. Није сигурно да ли је то одраз нарастајућег таласа миграција у том периоду или пак само увећавања количине писаних извора, знатно богатијих у поређењу с ранијим периодом. Међу дошљацима срећемо људе из веома различитих средина: бегунце из интелектуалних средина, бивше турске заточенике,

---

³ J. Štika, *Význam slova „Valach” v západních Karpatech*, Slovenský Narodpis 10/3 (1962) 398–399.

⁴ K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrówek pasterskich od XIV–XX wieku*, Wierchy 29 (1960) 23; исти, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930, 21–22; исти, *Studia nad nazwami miejscowymi Karpat Polskich*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU 8 (1930) 1–5; исти, *Studia nad pochodzeniem ludności pasterskiej w Karpatach Zachodnich*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU 6 (1951) 479–483; R. Reinfuss, *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny*, Łemkowie w historii i kulturze Karpat 1, Rzeszów 1992, 168–169; J. Rieger, *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław 1969, 196; S. Czajka, *Ochotnica. Dzieje gorczańskiej wsi 1416–1986*, Jelenia Góra 1987, 32–33; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, Łemkowie w historii kulturze Karpat 1, Rzeszów 1992, 150; R. Grządziela, *Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na pocz. XVI w.*, Łemkowie w historii kulturze Karpat 2, Sanok 1994, 208; K. Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, 2, *Schyłek średniowiecza*, Warszawa 1966, 433.

људе осумњичене за разне преступе и др. Ипак, највидљивији су бројни војници који током XVII века служе као најамници у пољским одредима.⁵ Има и вести које су настале много раније (сежу до средине XIV века), а тичу се брачних веза принцеа из династије Пјаста с босанским бановима. Потом, по паду Србије под турску власт, вести говоре о родбинским везама представника династије Бранковића с литванско-русинским кнежевима.⁶ Међутим, на југоисточним подручјима пољско-литванске државе појавиле су се, у најмању руку од почетка XV века, и племићке (бојарске) породице балканског порекла. Попут дошљака из других земаља, хрватско и српско племство добијало је на тим подручјима земљишне поседе као накнаду за обавезу вршења војне службе. Терен на коме је насељавано ово племство био је политички веома нестабилан, изложен сталним татарским или влашким (молдавским) најездама. Последице таквог стања биле су вишеструко тешке: општа депопулација широког пограничног простора, слабо развијена и нестабилна мрежа насеља, бројна опустошена подручја, која су у стварности била лишена економске вредности. Недостатак монографских истраживања проблема миграција балканског племства у пољске земље приморава нас да се у расветљавању те појаве задовољимо навођењем неколико карактеристичних примера.

Породица Јармолински (*Jarmoliński/Jarmoliński*), која је насељена на Подољу, у својој хералдичкој легенди имала је уписано хрватско порекло. Према тој легенди први представник породице Хотко (*Chodko*) дошао је из Хрватске и добио је 1407. године од краља Владислава Јагјела подољско село Јармолиње (пољски: *Jarmolińce*, данашње *Ярмолинці*), јужно од града Хмељницьки (пољски: *Chmeilnicki*, данашњи у *Хмельницький* у Украјини, некадашњи *Płoskurów*).⁷ Тај документ, који нам је познат у копији из 1559. године, не садржи информацију о Хотковом пореклу, а једино Хотка означава као краљевог слугу, који је

⁵ T. Ulewicz, *Związki kulturalne i literackie Polski ze Słowiańszczyzną południowozachodnią w dobie humanizmu i renesansu (kilka uwag i propozycji)*, *Ruch Literacki* IV–4/19 (1963) 180–181; J. S. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. I, Warszawa 1933, 126; t. II, Warszawa 1934, 350; I. Крипякевич, *Сербі в українським бітві 165–1660 рр*, *Записки Наукового Товариства Імени Шевченка* CXXIX (1920) 81–93.

⁶ T. Wasilewski, *Przyczynki źródłowe do stosunków Polski ze Słowiańszczyzną południową w wiekach XIII–XVI*, *Studia Źródłoznawcze* VIII (1963) 119–123.

⁷ В. М. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття*, Київ 2012, XVI.

добрио Јармолињце уз обавезу да служи као копљаник с двама стрелцима.⁸ Овај Хотко је 1428. године такође добио од кнеза Витолда село Волков (пољски: *Wolków*).⁹ Истом периоду припада и следећи пример: велики литвански кнез Свидригјел даје Богдану Србину (*Bogdan Serbin*; надимак *Serbin* очито упућује на српско порекло) насеље Јуровиче (пољски: *Jurowicze*, данашње *Юравічы*, јужно од данашњег града *Мазыр* у Белорусији), што је 1510. године потврдио краљ Зигмунт Стари у корист Богданових унука: Сјенка и Фједка Богдановича Србиновича (*Sienko, Fiedko Bogdanowicz Srbinowicz*).¹⁰

Имигранти се могу срести и међу осиромашеним литванским бојарима, који нису били снабдевеним земљишним поседима већ су, у накнаду за обављање војне службе, били издржавани преко велико-кнежевског фискаса. Као пример може послужити случај Пјотра Србина (*Piotr Serbin*), који је 1507. године на име војне службе добио 180 гроша од трошарине у Бресту (пољски: *Brześć*, данашњи *Брѣст* у Белорусији, уз границу с Пољском). Веома је упутна чињеница да је Пјотр Србин у то време урачунат у невелику групу бојара – Влаха. То чини одрживом напред наведену претпоставку да су термином *Влах* обухваћени не само представници источнороманског становништва већ и представници разних балканских етноса који су доспели на подручја пољско-литванске државе.¹¹

У сноп описаних миграција уплиће се и судбина породичне групе наведене у наслову овог рада – Дукађиновича. Нешто светла баца на њу титулатура употребљена у двама краљевским документима издатим у Пјотркову (данашњи *Piotrków Trybunalski* у централној Пољској). Прво су 12. априла 1552. године браћа Дукађиновичи постали власници запустелог насеља Уланов (пољски: *Ulanów*, данашњи *Уланів*, северно од данашњег града *Вінниця* у Украјини) у ондашњем Хмељицком староству.¹² Један дан касније стекли су привилегију насељавања тог

⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich*, Wydali I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1974, nr 1700; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. 93, k. 125v–126.

⁹ J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich: studia i materiały*, Kraków 2011, 442–443.

¹⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, Parengė: A. Baliulis, R. Frikovičius, D. Antnavičius, Vilnius 1995, nr 476.

¹¹ Исто, nr 551: **Волохобе:** Урѣсулу Волошину 3 копы грошеи з мыта берестеиского. Васку Волошину 3 копы грошеи з мыта берестеиского. Накулу Волошину 3 копы грошеи з мыта берестеиского. **Петру Србину** (подвукао Г. Јавор) 3 копы грошеи з мыта берестеиского.

¹² У средњовековној пољској држави (почев од XIV века) формирали су се повјати (пољски: *powiat*) као територијалне јединице у надлежности тзв. земаљских

места на немачком праву. У оба документа означени су као „браћа племићког рода Лукаш, Пјотр, Жежи и Јан Дукађиновичи, Македонци пореклом из грчке земље“.¹³ У њихово име пред краља Зигмунта Аугуста иступио је Лукаш, коме је уручен први од наведених докумената. Већ у том тренутку наденуто му је презиме Улановски, што је био израз стеченог права на то насеље.¹⁴ Кључни елемент за одређење територијалног порекла и породичне везе ове браће јесте надимак (презиме) које се јавља уз њихова имена – Дукађиновичи. Не подлеже сумњи непосредна веза тог надимка с пограничним североисточним подручјем данашње Албаније, који Албанци називају *Dukagjini*, а Срби *Дукађин*. Тај назив првобитно је обухватао ужи простор: планинску област између река Дрим и Фанда, куда је водио пут од Скадра до Призрена. После пада ове области под турску власт 1478. године образован је Дукађински санџак, који је обухватио и неке суседне области, а повремено је мењао територију.¹⁵

О истакнутој улози коју је у историји те области одиграо род Дукађина на свој начин сведочи и чињеница да је цела област добила назив по том роду. Још у другој половини 13. века родоначелник рода Ђин Тануш користио је титулу *дука* (1281 *ducam Ginium Tanuschum Albanensem*), што може бити израз подршке коју је уживао од

судова, претежно око градских центара. Унутар повјата широку административно-судску власт имао је староста (пољски: *starosta*), који је управљао имовином и приходима владара.

¹³ *Quia nobilis Lucas, Petrus, Georgius, Joannes Dukadzinowicze, Macedones de terriis Graeciae*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. 82, k. 190 (књига је доступна на интернет страни: <http://www.pther.eu/MK/082/index.html>); слично: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Такозвана: Metryka Litewska, Dział IV B, sygn. 17, k. 134v, 136v.

¹⁴ *Lucas Dukadinowicz Ulanowski suo et fratrorum suorum nomine accepit litteras suprascriptas* – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Такозвана: Metryka Litewska, Dział IV B, sygn. 17, k. 137.

¹⁵ *Enciklopedija Jugoslavije*, t. 3 (Срп–Ђ), одредница: *Dukađin*, Zagreb 1984, 674; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 98–99; Г. Елезовић, *Турски споменици, I*, Београд 1940, 770–792; И. Божић, *Нетирно поморје XV века* [поглавље: *О Дукађинима*], Београд 1979, 332–384, посебно 347 (карта Дукађина); Н. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV (1952) 185; S. Rizaj, *O defteru skadarskog sandžaka iz 1485. god.*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1980) 11–112; С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 63, 68, 138, 249, 250 [посебно 138: о породици Дукађиновичи].

византијских Палеолога или српских краљева. У следећем столећу Дукађини представљају необично разгранат род/братство (албански: *shpija/shtëpi e fortë*; „јака кућа“), који се састоји од бројних грана, породица (бочних линија), што су 1393. године запазили и Млечани означавајући његове чланове као бројне: *propinqui, consanguinei ac germani*.¹⁶ За наша разматрања важне су две чињенице из историје тога рода. После пада под турску власт главне линије Дукађина прихватиле су ислам стичући тако важне положаје административне и војне природе у турској хијерархији. На другој страни, неки Дукађини су до краја XV века учествовали (заједно са Скендербеговим сином) на страни Млетака и других хришћанских снага у отпору Турцима, који су дефинитивно покоравали један по један део албанских области.¹⁷ Штавише, неки Дукађини су водили веома активну антитурску политику и током XVI века.¹⁸ После сламања антитурског отпора део Дукађина био је приморан да оде у емиграцију, али даља судбина ових Дукађина у литератури није разјашњена.¹⁹ Неки од њих могли су кренути у правцу североистока да би се на крају нашли у границама пољско-литванске државе. Постоји неколико аргумената који подупиру ту хипотезу.

Почнимо од већ истакнуте напомене да су Браћа Дукађиновичи означени као *Macedoni de terris Graeciae*. Како ваља разумети ову

¹⁶ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi. (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd 1925, 123; И. Божић, *нав. дело*, 334–335.

¹⁷ И. Божић, *нав. дело*, 332–333, 384.

¹⁸ Веома активна антитурска политика Дукађина крајем XVI века била је, по свему судећи, један од разлога за појављивање породице Дукађиновић (Дукађини) у тзв. *Илирском грбовнику*. *Илирски грбовник* је настао пре средине марта 1594. године, а сврха настанка овог дела било је доказивање (непостојећег) племићког порекла Петра Ивељиного Охмућевића-Гргурића, Дубровчанина (пореклом из места Слано на територији Дубровачке републике) у служби шпанских поморских снага. А управо последња деценија XVI века обележена је живом делатношћу Римске курије, шпанског двора у Напуљу и Аустрије на подизању устанка балканских хришћана против Турака, тако да се међу њима (пре свега у Далмацији) почиње да развија духовни и политички покрет који носи предзнак *илирски* или *словински*. Отуда и назив овом грбовнику *Илирски*, који није сачуван у оригиналу, али има око тридесет преписа (тзв. *Илирски грбовници*). Међу породицама које је *Илирски грбовник* обухватио само један део породица потврђен је у историјским изворима, а међу њима и породица Дукађиновић (Дукађини). О свему томе вид. подробније у: С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, посебно стр. 59–97, 138, 243–294.

¹⁹ Принудно исељавање Албанаца, које је изазивало знатне таласе миграција, спровођено је почев од 1468. године до почетка XVI века. Уп.: J. Hauziński, *U źródeł systemu osmańskiego w Albanii*, *Balkanica Posnaniensia* IX/X (1999) 111.

квалификацију? Познато је да се под утицајем протагониста хуманизма и ренесансе и Птоlemeјевог атласа у католичком делу Европе током XV и XVI века поново уводе у употребу давно заборављени грчки и римски географски и етнографски називи. Тако су територије насељене Словенима на Балканском полуострву називане античким именима *Илирија* и *Македонија*,²⁰ али овим територијама нису прецизно одређиване границе. Међутим, те античке називе византијски писци користили су током целог средњег века, при чему је Македонија још од краја VIII века једна од византијских тема, али са веома променљивим границама.²¹ Према томе, квалификација Браће Дукађинович као *Macedoni* има веома широк смисао. Додатно одређење *de terris Graeciae* такође захтева дискусију. У разним списковима средњовековне властеле налази се податак да су Дукађиновићи „из Горње Зете у Епиру“ (*Ducaginovich, de Superiori Zenta in Epyro*).²² У XIII и првој половини XIV века осамостаљена Епирска деспотовина (после стварања Латинског царства на тлу Византије) обухватала је поред матичне епирске области и Етолију и Арканију, а на северу је допирала све до Драча, повремено чак и до реке Дрим. Тако је и појам Епира био широк и дисперзиван, али је он увек остајао „грчка земља“ која је претендовала на обнову Византије у конкуренцији с Никејским царством.²³ С друге стране, после распада српског царства историјска покрајина Зета, на челу с обласним господарима, крајем XIV века има у привременом поседу извесна подручја далеко на југу од својих матичних области (чак и на југу територије данашње Албаније, око Валоне, Канине и Берата).²⁴ У извесним периодима позног средњег века вероватно је долазило и до делимичног територијалног преклапања тако широко одређених појмова *Горња Зета*, *Епир* и *Македонија*, па се то могло рефлектовати и на квалификацију (средином XVI века) браће Дукађинович као *Macedoni de terris Graeciae*. У сваком случају може се претпоставити да је њихова матична или транзитна област лежала негде „у грчкој земљи“ – у

²⁰ С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 265–266.

²¹ О византијској теми Македонији вид. више у: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 198–199, 204, 229, 242, 246, 379.

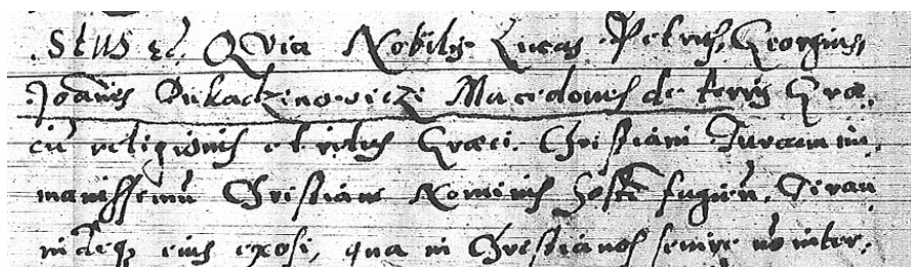
²² С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 138.

²³ О настанку, територији, успону и паду Епирске деспотовине вид. више у: Г. Острогорски, *Историја Византије*, 396–435, 473–474, посебно карту: *Доба латинске владавине у Цариграду*. 474.

²⁴ Уп.: Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 35–37, посебно карту: *Средњовековна Зета* (на крају књиге).

широком региону пиндског планинског система, коме су делимично припадали и Епир и Албанија.

У наведеном документу од 12. априла 1552. године садржано је и сведочанство једнога од браће – Лукаша: он је навео да је разлог њиховог досељења на територију Пољске бежање пред окрутним турским одредима, али је уједно истакао и жељу да остану при хришћанској вери грчког обреда. Како је тај фрагмент, иначе кључан за наша разматрања, исписан веома нечитко тако да његово ишчитавање није једнозначно, овде дајемо његову скенирану копију:

По нашем мишљењу овај фрагмент гласи: *Quia nobilis Lucas, Petrus, Georgius, Joannes Dukadzinowicze, Macedones de terris Graeciae, religionis et ritus Graeci Christiani, Turcum immanissemum Christiane nominis hostes fugiens Tirrani denique eius exosi.*²⁵

Према овом документу, убрајање браће у круг племства (*nobilis*) указивало би такође на њихово високо порекло, у складу с положајем какав је имао род Дукађини у својој отаџбини, али се с тим у вези ипак јављају и одређене сумње. Вероватно нећемо нигде са сигурношћу наћи доказ да су браћа Дукађиновичи стварно представљали једну грану тог знаменитог рода. Наиме, могуће је да су у току дугог путовања до Пољске браћа на неки начин узурпирала припадност роду Дукађина будући да су потицала из те области и на неки начин били повезани с тим родом. Браћа су могла припадати неком од албанских племена која насељавају област Дукађин, на пример: Дибри, Кушнени, Ороши, Спачи, Фанди и др.²⁶ А

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Такозвана: Metryka Litewska, Dział IV B, sygn. 17, k. 136v. Овај запис слично је интерпретирао аутор одреднице *Ulanów* у: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892, 790.

²⁶ *Dukađin*, 674.

није искључено да су то у ствари били представници влашких сточара из планинских области северне Албаније (који су имали сличан статус као и албански сточари), заправо влашке старешине: кнезови и војводе. У Пољској XV и XVI века били су веома бројни случајеви да старешине влашких заједница стичу племићки статус на неформалан начин.

Браћа Дукађиновичи су могли доспети на Подоље преко Трансилваније или Молдавије, а у обема тим земљама, почевши од XIV века, срећу се јужнословенски и други балкански имигранти. У Трансилванији и на другим угарским подручјима били су већ настањени Срби, који су после пропасти своје државе управо ту нашли уточиште. Неки од њих стекли су веће земљишне поседе и знатан политички утицај, а у време Матије Корвина бројни српски одреди чували су државне границе Угарске и уживали пуно поверење владара.²⁷ Поред тога, у Молдавији и Влашкој нашли су се, између осталог, Грци, Бугари и бојари албанског порекла, као што су породице Цоци и Гица (*Coci, Ghica*). У војништву су даље важну улогу одиграли Срби, на које су се ослањали одреди хинсара, хајдука и сејмена.²⁸ Истраживање процеса стварања бројних насеља на влашком праву и њиховог ширења у Пољској (посебно на подручју Црвене Русије и Подоља), о чему постоје посебне студије, указује на постојање снажног миграционог покрета из Молдавије и Трансилваније ка границама Пољске. Не подлеже сумњи чињеница да су се међу имигрантима – како међу бојарима тако и међу простим сточарима и земљорадницима – нашли и дошљаци с Балкана, мада засигурно у ограниченом броју.²⁹ При доношењу одлуке о иселењу на просторе под контролом пољске државе, прилично удаљене од њихове отаџбине, ови емигранти имали су у виду не само претпоставке политичке и економске природе већ и могућност да у новој средини на одређени начин задрже свој дотадашњи стил живота, што би им омогућило и laku интеграцију с локалним окружењем. Наиме, знали су да

²⁷ T. Wasilewski, *нав. дело*, 120; Ș. Pascu, *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siehenbürgen (bis 1400)*, Nouvelles études d'histoire, 2. Piblies l'occasion du XIe Congres des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Bucarest 1960, 144–145.

²⁸ I. Czamańska, *Skład etniczny Moldawii i Wołoszczyzny w średniowieczu*, Balcanica Posnaniensia XI/XII (2001) 59–60.

²⁹ G. Jawor, *Sur la provenance territoriale des immigrants valaques dans le royaume de Pologne (XIVème s. – début du XVIème s.)*, Banatica 23 (2013) 545–555; исти, *Osady prawa wołoskiego*, 28–31; В. М. Михайловський, *нав. дело*, 203–204, 240; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996, 184–193.

ће се наћи на просторима где без тешкоћа могу остати у хришћанству источног обреда, које је у ствари доминирало у русинским земљама припојеним пољско-литванској држави. А у тој новој средини сусретали су се такође с добро познатим непријатељем – Турцима, чије су најезде биле континуиране, као и њихових татарских вазала.

Као што је речено, браћа Дукађиновичи су се први пут појавили у знаним нам пољским изворима у документима из пролећа 1552. године. Вероватно су на Подоље пристигли недуго пре тога јер се у овим документима ништа не каже о њиховим ранијим заслугама или о служби за краља, што је представљало извесну стандардну праксу при додељивању земљишних поседа. Једино се констатује да је краљ уважио њихову молбу за додељивање места где би се могли настанити.³⁰ А краљево додељивање поседа имигрантима сасвим лишених политичког уплива и родбинских веза – изгледа издашно. Како, наиме, произлази из садржаја докумената из 1552. године, као и тим догађајима блиске контроле краљевских добара из 1565. године, ово додељивање поседа односило се на испражњено подручје и напуштена насеља уз јужну пољско-литванску границу. Туда се простирао правац сталних татарских најездâ, које су биле праћене пустошењем терена. Поред тога, суморну слику стања на том подручју треба употпунити отимачинама које су предузимали козаци, номинално подређени Великом литванском кнежевству.³¹

Сналазећи се у таквим околностима сталних опасности, браћа су одредила границе града на месту старогâ, вероватно старорусинског града, прилагођавајући за његову одбрану преостале веће земљане насипе, окружене површинама под водом.³² Привилегија за насељавање Уланова на немачком праву подразумевала је предузимање типичних иницијатива, које су биле уобичајене у пољским земљама XVI века.³³ И поред описаних опасности, начин да се привуку насељеници био је

---

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Такозована: Metryka Litewska, Dział IV B, sygn. 17, k. 136v.

³¹ *Архив Юго-Западной России, Часть 7. Том II: Акты о заселении Юго-западной России*. Киев 1890, 163: *Macedończykowie pokazali swój przywilej na mocy którego zezwolono im na osadzenie pustkowia Ulanów, przy szlaku tatarskim, nad potokiem Sinowoda. Ten Ulanów leży przy granicy litewskiej (...) które miejsce leżało puste od wielu lat.* (оригинал овог записа на пољском језику доступан је такође на интернет страни: <http://www.runivers.ru/lib/book3030/9525/>).

³² Исто.

³³ Резултати истраживања о насељавању местâ на немачком праву у том периоду обрађени су у: R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.

стављање у изглед могућности да сваки насељеник у дугом 15-годишњем периоду буде ослобођен од већине дажбина и других обавеза у корист власника, као краљевских пореза (такозвана *wolnizna* / „слобоштина“).³⁴ Те повластице ипак нису отклањале бојазни у вези с несигурним положајем Уланова. Акција насељавања одвијала се веома споро, што је у крајњој линији и довело до неуспеха подухвата браће Дукађинович. Посебне податке пружа контрола краљевских добара из 1565. године. Око 1553. године браћа су успела да обезбеде осам насељеника, а њихова антропонимија указује на локално, русинско порекло првих становника Уланова. Није искључено да су се међу њима нашли и влашки сточари пошто се помињу дажбине у виду једне двадесетине оваца и свиња (*vigesima*), типичне за ову категорију зависног становништва.³⁵ Ово запажање може подупрети већ изнету претпоставку о повезаности Дукађиновича с влашком колонизацијом. У наредним годинама насељеници су пристизали у невеликом броју.³⁶

Може се претпоставити да су се, осим наведених околности, браћа сусрела с додатном препреком у реализацији тог амбициозног подухвата: недостатком потребних финансијских средстава. Насељавање града, посебно на једном подручју са запустелим насељима, било је увек скуп подухват, а повраћај извршених улагања могао се пак очекивати тек у перспективи од десетак година после истека периода ослобађања становника од плаћања дажбина. У случају Уланова, стално изложеног најездама непријатеља, били су неопходни знатни трошкови ради јачања његовог одбрамбеног стања. Браћа нису предузела такве инвестиције тако да су сви њихови напори испали безуспешни пред најездама Татара и козака, како је то записано у наведеној контроли краљевских добара. То што нису могли учинити они учинио је нови власник Уланова, како се чини, такорећи одмах по преузимању овог важног места. Био је то велики хетман круне и војвода русински Миколај Сјењавски (*Mikołaj Sieniawski*), који је убрајан у круг пољских магната. Он је, наиме, приступио изградњи невеликог замка и поновном насељавању града, а његове је напоре чак

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. 82, k. 190–193.

³⁵ *Архив Юго-Западной России*, VII/2, 163. Били су то: Иван Дрозд (*Iwan Drosd*), Холовка (*Hołowka*), Карачисјента (*Karaczysięta*), Хаврило (*Hawryło*), Максимовјента (*Maksymowięta*), Устјан (*Ustian*), Андрушко (*Andruszko*) и Матвјеј (*Matwiej*) Чилка (*Czylka*).

³⁶ Око 1555. године појавила су се три нова становника, годину дана касније такође три, око 1558. године било их је седам, а следеће године само три. Уп.: *исто*, 163–164.

наставио и син Рафал (*Rafał*) Сјењавски. Неупоредиво веће финансијске могућности овог магната, као и његови политички утицаји и значајно место у хијерархији Подоља, уз познавање специфичности тог подручја, одлучили су на крају о успеху фактичке изградње тога градског центра, мада се тај процес прилично временски отегао јер је трајао све до почетка XVII века.³⁷

Последица наведених ограничења било је одрицање браће Дукађиновича од поседа који су стекли 1552. године у корист Миколаја Сјењавског. То се вероватно десило у току заседања варшавског сејма 1563–1564. године пошто су у току његовог трајања (како то произлази из више пута наведене контроле краљевских добара из 1565. године) показали документе на којима се заснивају њихова власничка права на Уланов. Трансакција коју су обавили с хетманом Сјењавским имала је карактер замене поседа своје врсте, само се не зна да ли су на то браћа била и приморана од овог магната. У замену за Уланов Дукађиновичи су од магната добили имовину која није била ближе утврђена: *jegomość Pan z Sieniawy wojewoda ruski, dał tym Macedończykom inne zabezpieczenie w pobliżu Brzeżan ze swojego majątku*.³⁸ Треба нагласити да су Бжезани (данашње *Бережани*, западно од града *Тернопіль* у Украјини), насељени као град 1530. године, постали центар простране мреже земљишних поседа у ондашњем Лавовском повјату који су се столећима налазили у рукама Сјењавских.³⁹ Поред наведених тешкоћа с којима су се сусретали при насељавању Уланова, за браћу Дукађиновиче могла је бити такође привлачна перспектива настањивања на терену који се налазио око 200 километара западније од Уланова, много мање изложеном татарским најездима. По извршеној замени Дукађиновичи се више нису појављивали у изворима из XVI века. Бројни објављени грбовници пољског племства такође не помињу породицу која носи њихово презиме.⁴⁰ Могућност

³⁷ У току 1563–1564. године, када су Уланов преузели Сјењавски, населиле су се овде чак 23 породице. Уп.: *исто*, 163–164. Како то произлази из контроле од 1570. године, у овом градићу је било настањено већ 70 породица, које су још биле ослобођене дажбина. Градић је бранио невелики дрвени замак с трима кулама, слабо опремљен оружјем. У циљу одбране од Татара није испуштана вода из околних рибњака. Уп.: *Жерела до історії України-Руси*, т. VII, *Люстрація королівщин в руських землях Корони з р. 1570*, Львов 1903, 86–87.

³⁸ *Архив Юго-Западной России*, VII/2, 163. Цитирани фрагмент записан је на пољском језику.

³⁹ R. Szczygieł, *нав. дело*, 266.

⁴⁰ Информације које су садржане у малобројним грбовницима пољског племства ограничавају се једино на спомињање Дукађиновича у вези с наведеним додељивањем

промене презимена чланова породице о којој је овде реч представља питање за даља детаљнија истраживања. У Пољској XVI столећа била је раширена пракса да се племићка презимена често не везују с одређеним лицима (прецима) већ су потицала од земљишних поседа којима су ти племићи располагали.⁴¹

Карактеристичан је податак да у детаљном пореском регистру из 1578. године, који је настао не тако дуго после описаних догађаја, Дукађиновичи нису забележени као власници макар и невеликих земљишних поседа.⁴² Нажалост, разлози таквог стања остају за сада у сфери спекулације. Могуће је да магнат Сјењавски уопште није дао браћи било какве земљишне поседе већ су браћа само ојачала неке од његових племићких служби, а можда су неке поседе заиста и стекли, само нису успели да их и задрже у својим рукама. Могло би се указати и на знатно више могућности, али би то било више питање маште неголи научног дискурса. У сваком случају, нестанак Дукађиновича са страница историје русинских земаља у оквиру Пољског краљевства уследило је у исто тако тајновитим околностима у каквим су се недуго пре тога и појавили.

*

На крају нашег разматрања ваља дати и неколико напомена општије природе. Пре свега, неодложни истраживачки постулат регуларно постаје монографија о миграцијама балканског становништва у правцу средње и источне Европе у разним историјским периодима. Таква истраживања могућа су не само захваљујући дигитализацији, која брзо напредује, као и доступности у електронској форми архивских и библиотечких фондова појединих земаља, већ и захваљујући јачању опште свести о улози сеоба у стварању цивилизацијског лика савремене

Уланова 1552. године. О даљој судбини ове браће и њихових потомака нема помена. Уп.: S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, III, Warszawa 1906, 284; H. Stupnicki, *Herbarz polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi*, Lwów 1855, 142. Али, као што је претходно наведено, племићка (властилинска) породица Дукађиновић обухваћена је *Илирским грбовником*, који је настао у последњим годинама XVI века. Уп. С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 63, 68, 138, 249–250, 257, 271, 301, 307.

⁴¹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004⁶, 76.

⁴² A. Jabłonowski, *Źródła dziejowe*, XVIII–1, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*; VII–1, *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, Warszawa 1902, посебно стране 62 и 156.

Европе. Таква истраживања постићи ће свој циљ и дати очекиване резултате једино ако буду остварена у раду компетентнога и стабилног међународног истраживачког тима. Сада постоје финансијске и логистичке могућности за такав подухват. У супротном случају вероватно ће настајати ту и тамо драгоцене детаљне монографије о појединим питањима из оквира проблематике балканских миграција, као и мањи текстови који припадају категорији студије случаја (*case studies*), као што је овај о коме је овде реч. Ипак, нема сумње да ће при таквом традиционалном приступу историјским истраживањима многе области остати непроучене, што би представљало несумњиву штету у обради тога изузетно занимљивог проблема.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви - Archives

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD): Metryka Koronna, sygn. 82 (доступно/e-access: <http://www.pther.eu/MK/082/index.html>), sygn. 93; Metryka Litewska, Dział IV B, sygn. 17.

Извори – Primary Sources

Архив Юго-Западной России, Часть 7. Том II, Киевъ 1890 [*Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*, čast 7, tom II, Kiev 1890]. (доступно у польском оригиналу/e-access in polish: <http://www.runivers.ru/lib/book3030/9525>).

Jabłonowski A., *Źródła dziejowe*, XVIII–1, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*; VII–1, *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, Warszawa 1902. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*. Parengė: A. Baliulis, R. Frikovičius, D. Antnavičius, Vilnius 1995.

Zbiór dokumentów małopolskich, Wydali I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1974. Елезовић Г., *Турски споменици*, I, Београд 1940. [Elezović G., *Turski spomenici*, I, Beograd 1940]

Жерела до історії України-Руси, т. VII, Львов 1903. [*Źerela do istorii Ukrainy-Rusy*, tom VII, Lvov 1903]

Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912. [Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912]

Литература - Secondary Works

Bystroń J. S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. I, Warszawa 1933, 126; t. II, Warszawa 1934.

Czajka S., *Ochotnica. Dzieje gorczańskiej wsi 1416–1986*, Jelenia Góra 1987.

Czajkowski J., *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, Łemkowie w historii kulturze Karpat 1, Rzeszów 1992.

Czamańska I., *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996.

Czamańska I., *Skład etniczny Mołdawii i Wołoszczyzny w średniowieczu*, Balcanica Posnaniensia XI/XII (2001).

Dobrowolski K., *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930.

Dobrowolski K., *Studia nad nazwami miejscowymi Karpat Polskich*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU 8 (1930).

Dobrowolski K., *Studia nad pochodzeniem ludności pasterskiej w Karpatach Zachodnich*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU 6 (1951).

Dobrowolski K., *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV–XX wieku*, Wierchy 29 (1960).

- Enciklopedija Jugoslavije*, t. 3 (Crn–Đ), Zagreb 1984.
- Grządziela R., *Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na pocz. XVI w.*, Łemkowie w historii kulturze Karpat 2, Sanok 1994.
- Hauziński J., *U źródeł systemu osmańskiego w Albanii*, Balcanica Posnaniensia IX/X (1999).
- Jawor G., *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* Lublin 2004².
- Jawor G., *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu*, Jași 2013.
- Jawor G., *Sur la provenance territoriale des immigrés valaques dans le royaume de Pologne (XIVe s. – début du XVIe s.)*, Banatica 23 (2013).
- Kurtyka J., *Podole w czasach jagiellońskich: studia i materiały*, Kraków 2011.
- Pascu Ș., *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siehenbürgen (bis 1400)*, Nouvelles études d'histoire, 2. Piblies l'occasion du XIe Congrès des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Bucarest 1960.
- Reinfuss R., *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny, Łemkowie w historii i kulturze Karpat 1*, Rzeszów 1992.
- Rieger J., *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław 1969.
- Rizaj S., *O defteru skadarskog sandžaka iz 1485. god.*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1980).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892.
- Stupnicki H., *Herbarz polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi*, Lwów 1855.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004⁶.
- Štika J., *Význam slova „Valach” v západních Karpatech*, Slovenský Narodopis 10/3 (1962).
- Šabanović H., *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV (1952).
- Šufflay M., *Srbi i Arbanasi. (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd 1925.
- Tymieniecki K., *Historia chłopów polskich*, 2, *Schylek średniowiecza*, Warszawa 1966.
- Ulewicz T., *Związki kulturalne i literackie Polski ze Słowiańszczyzną południowozachodnią w dobie humanizmu i renesansu (kilka uwag i propozycji)*, Ruch Literacki IV–4/19 (1963).
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, III, Warszawa 1906.
- Wasilewski T., *Przyczynki źródłowe do stosunków Polski ze Słowiańszczyzną południową w wiekach XIII–XVI*, *Studia Źródłoznawcze* VIII (1963).
- Божий И., *Нетурно поморје XV века*, Београд 1979 [Božić I., *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd 1979]
- Крип'якевич І., *Серби в українськiм бiйську 165–1660 рр*, *Записки Наукового Товариства iмени Шевченка* CXXIX (1920) [Крип'якевич І., *Serby v Ukrayinskim viysku 165–1660 rr*, *Zapysky Naukogo Товариства Imenyi Ševčenska* CXXIX (1920)]
- Михайловський В. М., *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття*, Київ 2012. [Mihaiylovskiy V. M., *Elastična spilnota. Podilska šliyahta v drugii poloviny XIV - 70-h rokah XVI stolitia*, Kiev 2012]

- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1996 [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1996]
- Рудић С., *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006. [Rudić S., *Vlastela Ilirskog grbovnika*, Beograd 2006]
- Шкриванић Г., *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959. [Škrivanić G., *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Titograd 1959]

Grzegorz JAWOR

**BALKAN IMMIGRANTS IN POLAND OF THE 16TH CENTURY.
CASE OF BROTHERS DUKAGJINI,
OWNERS OF THE TOWN OF ULANOV IN PODOLIA**

Summary

The migrations from the Balkan region to Polish lands in the 15th and 16th centuries have been rarely studied in historiography. These migrations were considered a phenomenon of lesser importance, though some researchers of the past initiated their study on the margins of treaties of a wider scope; however, this issue remained among the categories of rare examples. In addition, any broader research was hampered by the specificity of information in sources – this information is scarce and, as a rule, rather generalised and scattered across numerous editions of sources and manuscripts, stored in Polish archives. The objective of this paper is to shed light on the destiny of representatives of the family indicated in the title – the Dukagjini, who arrived in the 16th century most probably from Albania to the area of Podolia, which at the time belonged to the Polish Kingdom. The author focuses particularly on the place of origin of these immigrants, the causes and probable direction of their migration movement, as well as economic initiatives in the new homeland. Also highlighted are the difficulties that they must have faced in Podolia, which eventually resulted in the failure of the endeavour of brothers Dukagjini. Besides, the key objective of this paper is the author's intention to underscore potential possibilities, unused so far, of undertaking comprehensive researches of migrations of representatives of various Balkan ethnic groups towards the borders of the Polish-Lithuanian state, both in the late Middle Ages and the early modern times. In this context, the postulate of the development of separate monographs on this issue is put forward.

Keywords: Balkans, migrations, Poland, Podolia, 16th century.

Чланак примљен: 26. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 05. 2017.

Марина МАТИЋ*

Београд

**ОКОЛНОСТИ ИЗГРАДЊЕ
ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ МАНАСТИРА САВИНА
У БОКИ КОТОРСКОЈ 18. ВЕКА****

Анстракт: У тексту се бавимо током изградње Велике цркве манастира Савина (1777–1797), важним центром духовности православних Боке Которске у 18. веку. Борба православних Срба за очување идентитета, у компликованим историјским околностима и под млетачком влашћу, у многоме је зависила од оваквих духовних упоришта. На основу необјављене архивске грађе, омогућено нам је да стекнемо увид у живот и активности, стремљења и проблеме локалне заједнице, те околностима које су пратиле Савинце током дводеценијског настојања да подигну нову цркву Успења Богородичиног. Уједно стичемо увид и у шира сагледавања односа, веза, потреба, политичких и црквених прилика унутар ширег локалног подручја у времену већ увелико малаксале Млетачке републике.

Кључне речи: манастир Савина, Велика црква, *Трошковник* из 1777, Бока Которска, млетачка власт, 18. век.

Изградња нове цркве манастира Савина у Боки Которској, под млетачком влашћу у 18. веку, тесно је повезана са згуснутим збивањима тог времена. Руско-османски рат (1768–1774), иако се није непосредно прелио на подручје Херцег-Новог, захватио је неке делове Боке и био потенцијална претња за *Serenissimu*.¹ Новљани нису били директно умешани у ратне сукобе, али је млетачка власт била веома подозрева и

---

* maticmarina@yahoo.com

** Текст је обликован као оригинални научни рад и резултат је вишегодишњег научно-истраживачког проучавања на подручју Боке Которске (Херцег-Новог).

¹ *Serenissima* (*Пресветла*) је један од назива за Млетачку републику.

забринута, сматрајући да је становништво Херцег-Новог „склоно прекомерном фанатизму“.² Један наоружани млетачки брод стално је као контрола крстарио дуж спољне обале Боке.³ Власти су будно мотриле на све путнике, нарочито калуђере, сматрајући да одржавају контакте са странцима који долазе у Црну Гору.⁴ Свештеници и монаси подвргавани су строгом претресу при доласку из страних земаља, нарочито из Османског царства и Дубровачке републике.⁵ Мотрено је и на калуђере манастира Савина. Њихово кретање, по налогу тадашњег провидура Алвизеа Кверинија, строго је проверавано.⁶

Међутим, рат није био једина невоља. Зна се да је 1771. била сушна и крајње неродна, што се одразило на низ наредних година.⁷ Заправо, од 1772. до 1783. глад је скоро непрекидно присутна у Далмацији и околним подручјима.⁸

Већ одомаћено социјално-економско раслојавање сада још више долази до изражаја. Свирепост народних сердара, дојучерашњих примерних вођа, постајала је неподношљивија од небрига млетачке владе. Грубо присиљавани да без накнаде обрађују сердарску земљу, копају винограде, косе ливаде, граде виле сердарима, сељани су једини излаз налазили у бекству. У сарадњи са властима, сердари су вршили притисак и на цркву.⁹ Томе се може додати и упорно нерешавање питања верске

² „I Territoriali di Castel Novo erano troppo sensibili al fanatismo del Rito, ben istruiti nella professione nautica e facili per cause differenti a lasciarsi sedurre senza riflesso dalla propria passione.“ Архив Српске академије наука и уметности, *Заоставштина Јована Томића*, 8711–XXI/b–48 (у даљем тексту АСАНУ ЗЈТ).

³ С. Мијушковић, *Учешће Бокеља у руској флоти на Медитерану за време великог Руско-турског рата (1769–1774)*, Годишњак Поморског музеја у Котору X (1962) 157 (у даљем тексту ГПМК).

⁴ АСАНУ ЗЈТ, 8711–XIII/k–47b; XIII/j–50, 51, 52.

⁵ Архив Херцег-Новог, *Политичко-управни млетачки архив 1689–1797*, f. 231, 90 (1) (у даљем тексту АН РУМА).

⁶ АСАНУ ЗЈТ, 8711–XIII/v–5.

⁷ М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984, 107.

⁸ Г. Станојевић, *Далматинске крајине у XVIII веку*, Београд–Загреб 1987, 99. Сличну ситуацију и у Херцег-Новом потврђује препис писма Етора Буровића, сопраинтендента у Херцег-Новом, од 8. 1. 1782, упућеног ванредном провидуру Дањелу Барбару у Котору. Овим писмом Буровић образлаже извештај свог извештача из Херцег-Новог, да ту влада зараза и да народ гладује [АН РУМА, f. 271/2, 29(1)].

⁹ На пример, у част устоличења новог папе (1775) присиљавали су своје калуђере, ударајући у најболније место за далматинске Србе, да звоне у православним

слободе, вишедеценијско млетачко оспоравање епископске надлежности православнима далматинско-бокељске регије, као и претња унијаћења.¹⁰ Због тога је излаз тражен у исељавању.

Први талас спонтаног исељавања, првенствено због глади, кренуо је 1773. и 1774. Сељаци углавном нису имали више од пола до једног кампа земље,¹¹ што је било недовољно, а богати закуподавци узимали су им за најам уместо десетине петину.¹² Свештенство је једино делило праву судбину са народом, не одвојивши се као сердарски слој. Стога је имало и знатан утицај на усмеравање народа, те организовања исељавања из далматинско-бокељског подручја.¹³ Архимандрит савински, Нектарије Љубибратић,¹⁴ такође се укључио у акцију исељавања и 1768. превео неколико породица у Русију.¹⁵ Смрт га је спречила у таквом даљем деловању.

Исељавање је остављало бојазан код млетачке владе да ће простори приморског залеђа, ионако слабије насељени, остати без становника преко потребних за тампон зону према Османској империји, али и према све већим продорима и претензијама Хабзбуршке монархије. *Serenissima* посебно настоји да сузбије оправдано незадовољство православног свештенства, највећег заговорника и организатора исељавања. У таквим околностима била је спремна да направи извесне уступке православнима. Отуд покушај да компромисно реши питање епископа, постављањем

храмовима три дана по три пута дневно. Пошто калуђери нису пристајали, били су саслушавани и кажњавани од провидура [В. Вујиновић, *Биљешке и подаци за историју цркве и књижевност*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1884, (1884) 42] (у даљем тексту ШПЕБДС).

¹⁰ Шире о томе: М. Матић, *Борба за Далматинско-бокељску епископију у XVIII веку*, Историјски часопис 65 (2016).

¹¹ У питању су падовански кампи. Сваки камп је износио 3.862,27m², то јест приближно 40 ари.

¹² Г. Станојевић, *Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII века*, Историски гласник 1 (1955) 109.

¹³ Тако провидур Граденико, у свом извештају од јуна 1775, тврди да је исељавање производ кухиње православних свештеника који долазе из иностраних земаља и без контроле заводе и побуњују неуки народ. („Самоволни црковњаци, иностранци без достојанственика и поглавице, заузеше се из петних жила да толике породице из ових крајева преселе, самоволно чинећи што им је драго...“) [Г. Петрановић, *Списи о православној цркви у Далмацији за времена Млетачке републике*, Србско-далматински магазин за годину 1868 (1868) 135].

¹⁴ М. Матић, *Нектарије Љубибратић*, Српски биографски речник 5 (Кв – Мао), Нови Сад 2011, 701.

¹⁵ АСАНУ ЗЈТ 8711–XIII/v–5.

српског православног егзарха за Далмацију, изабраног од самих настојатеља далматинских манастира.¹⁶ Такође, чешиће им је одобравала потраживања и молбе, како би их примирила и задржала под својим окриљем. Оваква политика према православнима, тренутно нешто благонаклонија, ишла је на руку и калуђерима манастира Савина. После вишедеценијског чекања, користећи историјски тренутак, успевају да добију дозволу млетачког дужда за градњу нове манастирске цркве.

Савинско братство је већ 15. јануара по старом календару (28. јануар) 1775, на манастирском збору, одлучило да архимандрит Данило Јоанорајовић и калуђер Никанор Богетић крену у Венецију. Тамо је требало да се обрате дужду молбом за „корист обћевну манастира и за начинити изнова цркву“, како се наводи у писму савинског братства од 26. јануара по старом календару (8. фебруар) 1775. На крају документа, уз печат манастира, потписани су сви калуђери (Данило Јоанорајовић, архимандрит савински; јеромонаси: Инокентије Дабовић, Спиридон Сабличих, Дионизије Владојевић, Исаије Стојковић, Никанор Богетић, Герасим Илић, Симеон Лучић, Стефан Аврамовић; ђакон: Нектарије Милиновић).¹⁷ Дужд Алвизе Моћениго, након повољних извештаја власти и магистрата провинције, одобрава дукалом од 25. јула 1776. да Савинци о свом трошку могу „поновити и раширити“ Цркву Пресвете Богородице на Савини, „на мјесту које се наводи затворено у њиховом манастиру“.¹⁸ Ову одлуку спровео је которски провидур Вићенцо Дона, потврђујући веродостојност издатог дукала, 17. новембра 1776. године у Котору.¹⁹ Манастирско братство је 4. децембра 1776. на својој скупштини усвојило документ-захвалницу Вићенцу Дони, предочену од архимандрита Данила Јоанорајовића. У њој се, између осталог, братство захваљује провидуру на „поспјешењу, творењу и испуњењу препоклонијег писама и заповједих преузвишенога Сената, с којима благодарно допустише и дароваше нама не само да можемо понаправити ову нашу цркву, него пачак да можемо и раширити; и да од сада имамо бити подложни само наредбама и заповједима екстраординарија и насљедника његовијех. Ово је што нас већма и подпуно веже са вашом дужности и вјерности поданическом.“ Као

¹⁶ Н. Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-историјском владичанству од XV–XIX века*, Задар 1899, 474–475.

¹⁷ Ј. Ђордан, *Старине*, ШПЕБДС за годину 1892 (1892) 37–38; Архив манастира Савина, *Несређена грађа* (у даљем тексту АМС).

¹⁸ Ј. Ђордан, *Старине*, ШПЕБДС за годину 1888 (1888) 34; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 137.

¹⁹ Ј. Ђордан, *нав. дело*, 34; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 137.

сведочанство своје велике захвалности и наде да ће и у будуће „вазда бити наш особити обранитељ и преплеменити настојник и јошт и тамо у преведрому његову отечеству“, братство провидуру поклања „један малахни дар, ови сахат, т. ј. оролоћ од терпрзе овога нашега манастира“.²⁰ И захвалницу су потписали сви калуђери манастира. Братство манастира обавестило је и црногорског митрополита Саву о доспелим одобравајућим дукалима млетачких власти за обнову храма. Он је одговорио архимандриту Данилу Јоанорајовићу 15. марта 1777. из Стањевића, поздрављајући, одобравајући и благосиљајући његову намеру да „обнови и подигне“ Велику савинску цркву.²¹

Прикупивши сва неопходна документа од млетачких власти, Савинци су коначно могли да започну градњу нове цркве. О томе сведоче два натписа на првом спрату звоника Велике цркве. Натписи се налазе у посебно исклесаним призматичним пољима, са западне и јужне стране звоника, док је поље са северне стране остало без натписа.²²

Доста података о издацима манастирског братства током градње Велике цркве добијамо из *Либро от потрошковъ* из 1777. године.²³ Књига и започиње речима: „Слава Господу Богу у монастиру на Савини, 1777. јануариа 16.“ А установљена је да би се знало „колико идет потрошков за камен ради цркве, и плате мештрима...“ Стога се може закључити да су припремни радови за градњу Велике цркве започети највероватније 16. јануара 1777. године, а последња година која се наводи у вези с улагањима у градњу је 1791.²⁴ Тада се бележи: „Дасмо проту Момулу за посалижати“²⁵

²⁰ Ј. Ђордан, *нав. дело*, 34–36.

²¹ Д. Медаковић, *Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978, 20, сл. 106; АМС, *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 138.

²² Комплетни цитати натписа: М. Црногорчевић, *Натписи и записи манастира Савине*, ШПЕБДС за годину 1895 (1895) 34; М. Матић, *Манастир Савина у XVIII веку* (докторска дисертација), Београд 2015, 120–121.

²³ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), инв. бр. 42. О подацима из ове књиге писао је архимандрит манастира Бање код Рисна, Дионисије Миковић (Д. Миковић, *Из савинских старина*, Гласник Српске православне патријаршије 17 (1927) 263–264; 18 (1927) 280–281).

²⁴ Изгубљени *Летопис Јована Дабовића* (1751), према наводима М. Црногорчевића, имао је убележене податке о почетку и крају градње Велике цркве. У њему је писало да је копање темеља започето 12. марта (у понедељак, треће недеље Великог поста). Црква је освештана 2. маја 1799. од стране архимандрита Инокентија Дабовића (М. Црногорчевић, *Манастир Савина у Боци Которској*, Београд 1901, 38).

²⁵ S. Musić, *Romanizmi u sever-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd 1972, 210. *Посалижат* – поплочати, покалдрмисати.

и илуштрати²⁶ цркву, и сувише мештру Николи за посалижати олтар.²⁷ Према поменутом *Трошковнику*, током 1777, али и наредних година, набављане су велике количине камена, клака (креча), греда, плоча, тигли (црепа), олова, гвозђа. Овај грађевински материјал стизао је углавном баркама. Више пута наводи се да је плаћан *навао*²⁸ разним бродским патрунима (власницима бродова), али и главном градитељу цркве Корчуланцу Николи Форетићу (највише 1782) за превоз камена. Камен је набављан из Доброте, некад из Драча, али највише са Корчуле. Највероватније, тим поводом и савински калуђер Дионисије Владојевић путује већ марта 1777, барком патруна Саве Вукадиновића, на Корчулу.²⁹ Такозвани туф³⁰ довожен је по више стотина комада из Боке, у околини Богдашића. Храст је довожен из Бијеле, јер су велике количине дубових греда биле коришћене за темељ цркве. То је установљено приликом санационог истраживачког рада, након земљотреса 1979. године. Тада је утврђено да је северни зид храма фундиран на дрвеној решеткастој структури, зато што је црква подигнута на слабом тлу, мале носивости. Стога је градитељ храма, свестан ове мањкавости, пре почетка зидања камених темеља вештачки ојачао тло на дубини од 5,97 до 6,07 метара. То је учињено набијањем храстових шипова у тло, преко којих је била израђена мрежаста платформа од дрвених греда, као подлога за зидање темељне стопе, а затим и темељног зида.³¹ Простор између греда попуњаван је каменом, те је тако добијена чврста подлога за зидање темеља храма.

На градилишту Велике цркве радило је обично више од десет тежака дневно, а у неким периодима унајмљивани су и *солдати* (војници). Сваки тежак добијао је око четири либре по дану, али су обично исплаћивани за извесан период и то у принциповим или ћесарским талирима (новац Хабзбуршке монархије). Поред главног мајстора Форетића, из познате корчуланске градитељске породице,³² са Корчуле су

²⁶ V. Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad 2004, 198. *Луштрам* – изглачати.

²⁷ АМС, нав. дело, 71.

²⁸ V. Lipovac-Radulović, нав. дело, 193. *Навао/навла* – бродарина.

²⁹ П. Шеровић, *Неколико података о поморству Херцеговске општине XVIII и XIX в.*, ГПМК II (1953) 50.

³⁰ *Речник српског језика*, ур. М. Николић, Нови Сад 2011, 1327. *Туф* – кречњак, сига.

³¹ Б. Дабовић, *Манастир Савина – нови подаци о градњи*, Бока 15–16 (1984) 438.

³² К. Prijatelj, *Barok u Dalmaciji*, Barok u Hrvatskoj, А. Horvat, R. Matejčić, К. Prijatelj, Zagreb 1982, 695.

долазили и други мајстори, од којих су остала забележена имена: Андреја, Мићел, Надал и Виде.³³ У време завршних радова на новом здању цркве, од пролећа 1784, и број мајстора био је већи. Тако сазнајемо да 10. маја 1784. „дођоше мајстор Коста и мајстор Никола и с њима служитеља пет“.³⁴

Године 1778. Савинци су наручили за цркву седам великих прозора од гвожђа и два мала бојена (са питуром), као и велику нову браву. Године 1780. набављено је гвожђе за кампанил (звоник), на којем су радила тројица мајстора.³⁵ Изгледа да им је већ тада понестало средстава, па архимандрит Данило Јоанорајовић са братством манастира шаље на пут јеромонаха Инокентија Дабовића, опремљеног манастирском *Окружницом*, обраћајући се свим православним хришћанима „милостињи ради, испомаженија цркви Светоуспенској“.³⁶ Како сазнајемо из преписа млетачког документа у Архиви манастира, Дабовић је од которског ванредног провидура Августина Соранце, 10. марта 1780, добио дозволу за тај пут (сл. 1). У дозволи стоји, између осталог, да јеромонах Инокентије Дабовић, „имајући поћи по путима млетачкијем с једнијем његовим другом до у Белграду, за работе и својих преша од истога манастира. Зато допуштавамо њему, сигур паспорат...“³⁷ И сам архимандрит Данило Јоанорајовић путовао је у удаљене крајеве како би обезбедио потребна средства за наставак радова. Тако се обраћа и богатој, православној црквеној општини у Трсту, где српској Цркви Светог Спиридона поклања и једно Јеванђеље, јуна 1786.³⁸ На ову већ евидентну оскудицу у новцу надовезала се и велика глад у Боки, која је харала током 1781. и нарочито 1782, заједно са заразом.³⁹ Становништво многих места у Боки почело је да се иселава на османску територију.⁴⁰ Ипак, Савинци, вероватно прикупивши Дабовићевим путовањем извесна средства из других крајева, успевају да без дужих прекида наставе градњу Велике цркве.

Здање цркве било је у завршној фази градње током 1784. То потврђује податак из *Либро от земаља*, где је записано 12. јула 1784:

---

³³ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 124.

³⁴ *Исто*, 25.

³⁵ *Исто*, 80.

³⁶ АМС, *Фасцикла са повељама*.

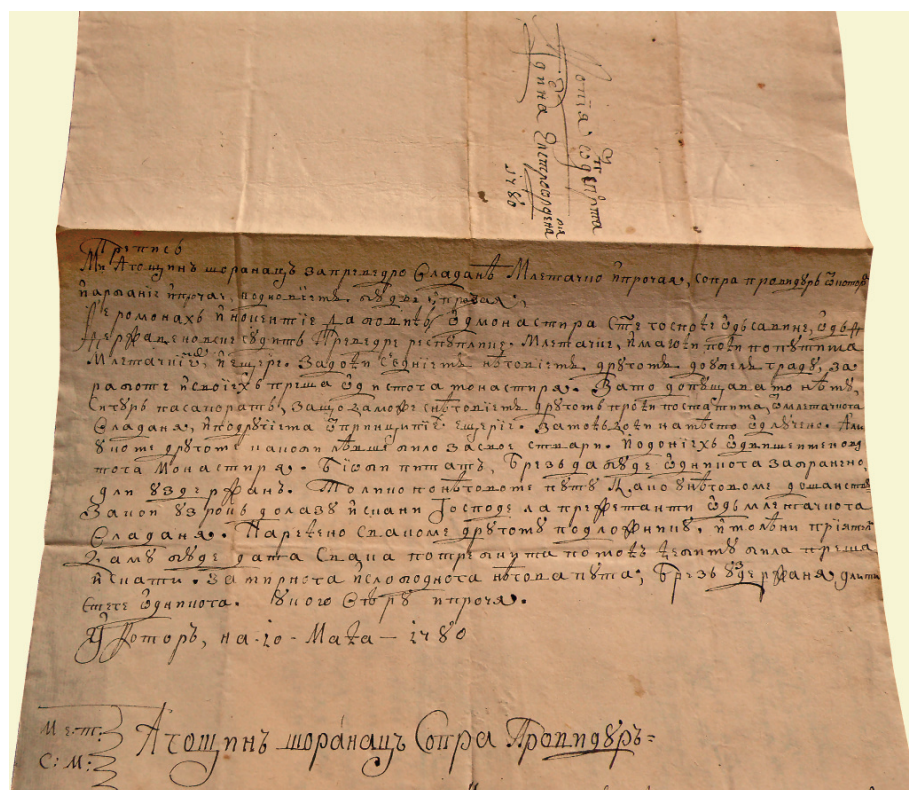
³⁷ *Исто*.

³⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, Сремски Карловци 1926, бр. 10210, 123.

³⁹ АН РУМА, f. 271/2, 29 (1).

⁴⁰ Ђ. Д. Миловић, *Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. и њене политичке посљедице*, Историски записи 1–2 (1956) 133–134.

сл. 1.

Пасош (копија) јеромонаха Инокентија Дабовића за одлазак у Београд, 1780. година (Архив манастира Савина).

„Данас водрузисја⁴¹ крст на врху трула (куполе) цркве нове.“⁴² Дан након тога плаћено је 94 либара мештру Паулу „што кова, и направља керсте (крстове) и остала гвозђа“.⁴³ Октобра исте године плаћено је намештање звона на кампанилу.⁴⁴ Вероватно је у питању звоно изливено у Венецији двадесет година пре почетка зидања Велике цркве, 1757, када су Савинци

⁴¹ С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935, 33. *Водрузити* – подигнути, начинити.

⁴² АМС, *Либро от земаља монастирских* (1785/86), инв. бр. 39.

⁴³ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 54.

⁴⁴ *Исто*, 57.

били онемогућени да подигну нови звоник.⁴⁵ Недуго затим, 18. новембра 1784, Савинци су исплатили главном градитељу Николи Форетићу сав дуг за посао урађен на цркви: „Данас учинисмо конат (рачун) с протом Николом, от свега првога што му није додато, и от последњег што је служило за труло и у кампанел од волта испод звона, и платисмо му све цекина 744.“⁴⁶

Дакле, крајем 1784. главни грађевински радови на новој цркви били су окончани, купола и крст на њој постављени, а главни мајстор исплаћен. Наредних година дорађивани су мањи захвати на здању и унутрашњи грађевински радови. Тако су 1785. набављене две ограде за кампанил, стакла за осам прозора на тамбуру куполе,⁴⁷ израђују се скалине⁴⁸ за цркву и пред црквом, набавља се камена крстионица и неколико плоча за гробове уз цркву.⁴⁹ Године 1786. плаћено је за велики и два мала прозора на кампанилу, као и за црквени налоњ.⁵⁰ Наредне године, 1787, плаћено је за гвожђе и даске за троја црквена врата, набављен је амвон („плоча од мермера на сред цркве“).⁵¹ Септембра месеца исте године „дође мештар Пашквали, с двојицом из Дубровника да начинија врата, и баладур⁵² и с њим се и погодисмо на дан по либара 23“.⁵³ Током 1788. набављено је доста дасака за унутрашње радове, а на Леванту плоче од мермера за тараце (тераса) црквене.⁵⁴ Како је већ поменуто, 1791. постављен је и олтар, чиме су и унутрашњи грађевински радови, окончани.

По завршетку грађевинских радова на Великој савинској цркви, требало је још разматрати конституисање иконостаса у храму, чиме би црква у потпуности била оспособљена за богослужење, а сви послови били би тада заокружени. Средстава за наставак радова на унутрашњем

⁴⁵ АМС, *Либро от потрошковъ монастырских* (1755), инв. бр. 41.

⁴⁶ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 103. Након завршетка градње савинске цркве, о Форетићевој даљој делатности у Боки нема много података. Зна се поуздано да је двадесетак година касније, 13. октобра 1805, заједно са сином Салватором потписао уговор о допремању и обради корчуланског камена за градњу звоника Цркве светог Еустахија у Доброти (А. Томић, *Crkva sv. Eustahije u Dobroti*, ГПМК XXVII–XXVIII (1979–1980) 99).

⁴⁷ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 88.

⁴⁸ S. Musić, *нав. дело*, 223. Скалин – степеник.

⁴⁹ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 100.

⁵⁰ Исто, 88.

⁵¹ Исто, 88.

⁵² S. Musić, *нав. дело*, 130. Баладур – галерија у цркви.

⁵³ АМС, *Либро от потрошковъ* (1777), 105.

⁵⁴ Исто, 90.

уређењу цркве није било довољно. Монаси манастира неуморно су прикупљали лемозине у далеким крајевима. И сам архимандрит Данило Јоанорајовић, вредни и пожртвовани, завршио је живот у туђини, прикупљајући неопходне прилоге за наставак радова. Смрт га је затекла 23. новембра 1789. године, у Пули.⁵⁵ На место Данила Јоанорајовића дошао је архимандрит Инокентије Дабовић и током његовог управљања изведени су радови на иконостасу цркве (умире 12. јуна 1802).⁵⁶

Оскудна расположива средства и повелика дуговања појединаца братству манастира принудили су Савинце, почетком 1795, да потегну принудно наплаћивање неких дугова. Тако је, по наређењу провидура Херцег-Новог, заплењена имовина двојици дужника према манастирском братству (трговцу Марку Каспурићу из Херцег-Новог и Илији Матисоровићу из Пода) у вредности 166 цекина.⁵⁷ Прикупљене лемозине, наплате неких дуговања и „фит од бутига“ (кирија од издавања продавнице),⁵⁸ омогућили су изгледа, бар за прво време, наставак радова у унутрашњости Велике цркве.

Истовремено, манастир потресају и друге недаће. У јесен 1794. у манастирском братству дошло је до великог раскола, изазваног размирицама двојице монаха с архимандритом Инокентијем Дабовићем. Први документовани помен о томе је из 17. октобра 1794, када су калуђери Симеон Лучић и Никанор Богетић упутили жалбу ванредном провидуру у Котору. У њој обавештавају провидура да им старешина манастира, архимандрит Инокентије Дабовић, не дозвољава да се хране у манастиру, иако они на то имају право као његова сабраћа.⁵⁹ Архимандрит је против њих поднео и тужбу надлежним млетачким властима. Нешто касније, калуђер Симеон Лучић је изопштен из манастира Савина, како се наводи у документу од 31. децембра 1794, због непристојног понашања према свом старешини архимандриту Дабовићу.⁶⁰ Калуђера Никанора Богетића, такође одстрањеног из

⁵⁵ АМС, *Либро от сарандара цркве* (1742), инв. бр. 38, 92. Сахрањен је у Пули у недељу, по свршетку литургије и опела у Цркви Светог Николе, које је служио архимандрит Јосиф Кнежевић, парох те цркве.

⁵⁶ *Исто*, 92а.

⁵⁷ АН РУМА, f. 315, 19 (1), 20 (2), 21 (1), 22 (2), 23.

⁵⁸ АМС, *Либро от земаља*, 5. године 1796, 19. фебруара, братство манастира добило је фит за закуп својих бутига од Александра Горакуће у износу од 400 либара.

⁵⁹ АН РУМА, f. 308, 501 (1), 504 (2), 505.

⁶⁰ АН РУМА, f. 308, 1 (3), 2, 8, 10, 79.

манастира, ухапсиле су власти. Уз казну, која би требало да утиче на његово будуће понашање, касније је условно пуштен и враћен у манастир. Строго му је наложена најпонижнија покорност према архимандриту, уз претњу најстрожим санкцијама и поновним изопштењем из манастира. Богетић је, међутим, покушао да се успротиви одлуци провидура о покорности према свом архимандриту. Желео је да се његова подређеност ограничи само на епископа цетињског, што провидур није прихватио, те је Богетић био принуђен да испуни наложене услове.⁶¹ Цетињски епископ Петар I Петровић и сам је упутио званични документ о изрицању казне калуђерима. Нешто касније, 1. јануара 1795, провидур Соранца био је склон да се, поводом владициног доласка у Боку, помилује и поново прими у манастир и калуђер Симеон Лучић.⁶² На овакав предлог провидура, братство манастира подноси своју молбу да се такво наређење повуче. Сматрали су да би именовани калуђер поновним доласком у манастир пореметио мир, ред и дисциплину, и укаљао углед и достојанство манастира.⁶³

Цео тај вишемесечни спор коначно је разрешен указом Марка Цорција, ванредног провидура Котора, Албаније, Херцег-Новог и Будве, од 15. маја 1795. године. Овим декретом услишена је молба калуђера манастира Савина да монах Симеон Лучић не буде враћен у манастир, него разрешен и трајно одстрањен. Ради коначног повратка мира у манастир, али и како би се предупредили евентуални каснији сукоби и непослушања, провидур је званично прописао и нека правила којима ће,

⁶¹ „In questo istante S.E licenziò dall’arresto il Calogero Nicanor previa la più efficace correzione, quale certamente dovrà servirgli di fondamento nelle future di lui direzioni. L’anatema sarà ritrattato a piacere della parte offesa, e saranno pure esercitate le più umili offiziosità verso il proprio superiore, come di tutto ciò si è obbligato di adempiere, altrimenti un solo cenno o dal Pubb.o Rappresentante o dell’Archimandrita costerà a replicarne più pesanti castighi e risoluzioni decise di espulsione. Li percorse un po’ di ostinazione dal conto di costui, limitandosi ad esercitare soltanto quello che sarà per prescrivergli Mons. Arcivescovo. Il Provv. Estr. Ha respinto con calore una simile riserva e lo costrinse con la propria autorità che condizioni sue espresse. Bramava il proprio collega, ma non fù esaudito; nè uno sa del destino dell’altro. Di lui a qualche giorno sarà eseguito quanto e la mi significò rapporto il Simeon. Sarà pure scritto in uniformità al S. Ecc. Provv.: opportunamente per le necessaria prudente cautela al caso dell’inventario.

Cattaro 23 Dicembre 1794, Al Nso: S. Co Luigi Burovich, Castel Novo“ (AMC, *Несређена грађа*).

⁶² АН РУМА, f. 315, 446 (4) до 450, 455.

⁶³ Исто, 455.

како наводи, „заштитити ово Свето место“. Овим указом калуђери манастира морају да буду потпуно покорни и подређени ауторитету високоцењеног архимандрита. Ни један монах не сме да напусти Млетачку републику, те да оде у страну државу без одобрења провидура, које он не може издати без благослова архимандрита. Калуђери не смеју да напуштају манастир, нити да ноће ван њега, без одобрења свога старешине. Монасима није дозвољено да се по сопственом нахођењу ослобађају својих манастирских дужности и обавеза, без претходне сагласности старешине манастира.⁶⁴

Тако је окончана ова прилично озбиљна криза у манастиру, која је обележила период завршетка радова на уређењу Велике цркве. Недуго потом, братство је уговорило (1795) осликавање темпла (иконостаса), чиме ће бити заокружени дводеценијски радови на уобличавању Велике савинске цркве (1777–1797).

Изградња Велике цркве манастира Савина била је плод вишедеценијске борбе православних Срба Боке, под млетачком влашћу, да учврсте своју улогу и статус, етнички и верски идентитет у околностима одсуства епископског поглаварства у Боки и Далмацији током 18. века. Због специфичности свог положаја, на размеђу великих империја, компликованог и немирног историјског времена, конфесионалних хетерогености и друштвено-политичких репресија, манастир Савина добија изразиту улогу инструмента у очувању идентитета српске православне заједнице у Боки 18. века. Изградња Велике цркве манастира Савина била је круна у остварењу предочених циљева.

---

⁶⁴ АМС, *Фасцикла са повељама*.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Херцег-Новог [Arhiv Herceg-Novog]

– Политичко-управни млетачки архив 1689–1797 [*Političko-upravni mletački arhiv 1689–1797*]

Архив манастира Савина [Arhiv manastira Savina]

– *Либро от земаља монастирских* [*Libro ot zemalja monastirskih*]

– *Либро от потрошков монастирских* [*Libro ot potroškov` monastirskih*]

– *Либро от сарандара цркве* [*Libro ot sarandara cerkve*]

– *Несређена грађа* [*Nesređena građa*]

– *Фасцикла са повељама* [*Fascikla sa poveljama*]

Архив Српске академије наука и уметности [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]

– *Заоставштина Јована Томића*, [*Zaostavština Jovana Tomića*]

Извори – Primary Sources

Вујиновић В., *Билешке и подаци за историју цркве и књижевност*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1884 (1884) [Vujinović V., *Bilješke i podaci za istoriju crkve i književnost*, Šematizam pravoslavne eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za godinu 1884 (1884)]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, VI, Сремски Карловци 1926 [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, VI, Sremski Karlovci 1926]

Литература – Secondary Works

Lipovac-Radulović V., *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad 2004.

Musić S., *Romanizmi u sever-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd 1972.

Prijatelj K., *Barok u Dalmaciji*, Barok u Hrvatskoj, A. Horvat, R. Matejčić, K. Prijatelj, Zagreb 1982.

Tomić A., *Crkva sv. Eustahije u Dobroti*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXVII–XXVIII (1979–1980) 89–102.

Дабовић Б., *Манастир Савина – нови подаци о градњи*, Бока 15–16 (1984) 437–448 [Dabović B., *Manastir Savina – novi podaci o gradnji*, Boka 15–16 (1984) 437–448]

Ђордан Ј., *Старине*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1888 (1888) [Đordan J., *Starine*, Šematizam pravoslavne eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za godinu 1888 (1888)]

- Ђордан Ј., *Старине*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1892 (1892) [Ђордан Ј., *Starine*, Šematizam pravoslavne eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za godinu 1892 (1892)]
- Јачов М., *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984 [Јачов М., *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, Beograd 1984]
- Матић М., *Борба за Далматинско-бокељску епископију у XVIII веку*, Историјски часопис 65 (2016) 159–182 [Matić, M. *Borba za Dalmatinsko-bokeljsku episkopiju u XVIII veku*, Istorijski časopis 65 (2016) 159–182]
- Матић М., *Манастир Савина у XVIII веку* (докторска дисертација), Београд 2015 [Matić M., *Manastir Savina u XVIII veku* (doktorska disertacija), Beograd 2015]
- Матић М., *Нектарије Љубибратић*, Српски биографски речник 5 (Кв – Мао), Нови Сад (2011) 701 [Matić M., *Nektarije Ljubibratić*, Srpski biografski rečnik 5 (Kv – Mao), Novi Sad (2011) 701]
- Медаковић Д., *Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978 [Medaković D., *Manastir Savina – Velika crkva, riznica, rukopisi*, Beograd 1978]
- Мијушковић С., *Учешиће Бокеља у руској флоти на Медитерану за време великог Руско-турског рата (1769–1774)*, Годишњак Поморског музеја у Котору X (1962) 145–159 [Mijušković S., *Učešće Bokelja u ruskoj floti na Mediteranu za vreme velikog Rusko-turskog rata (1769–1774)*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru X (1962) 145–159]
- Миковић Д., *Из савинских старина*, Гласник Српске православне патријаршије 17 (1927) 263–264; 18 (1927) 280–281 [Miković D., *Iz savinskih starina*, Glasnik Srpske pravoslavne patrijaršije 17 (1927) 263–264; 18 (1927) 280–281]
- Милаш Н., *Списи о историји православне цркве у далматинско-историјском владичанству од XV–XIX века*, Задар 1899 [Milaš N., *Spisi o istoriji pravoslavne crkve u dalmatinsko-istorijskom vladičanstvu od XV–XIX veka*, Zadar 1899]
- Миловић Ђ. Д., *Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. и њене политичке посљедице*, Историјски записи 1–2 (1956) 133–142 [Milović Đ. D., *Glad u Boki i susjednim krajevima 1782. i njene političke posljedice*, Istoriski zapisi 1–2 (1956) 133–142].
- Петковић С., *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци 1935 [Petković S., *Rečnik crkvenoslovenskoga jezika*, Sremski Karlovci 1935]
- Петрановић Г., *Списи о православној цркви у Далмацији за времена Млетачке републике*, Србско-дамлатинскиј магазин за годину 1868 (1868) [Petranović G., *Spisi o pravoslavnoj crkvi u Dalmaciji za vremena Mletačke republike*, Srbsko-damlatinskij magazin` za godinu 1868 (1868)]
- Речник српскога језика*, ур. М. Николић, Нови Сад 2011 [Rečnik srpskoga jezika, ur. M. Nikolić, Novi Sad 2011.]
- Станојевић Г., *Далматинске крајине у XVIII веку*, Београд–Загреб 1987 [Stanojević G., *Dalmatinske krajine u XVIII veku*, Beograd–Zagreb 1987]
- Станојевић Г., *Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII века*, Историјски гласник 1 (1955) 87–110 [Stanojević G., *Nešto o Srbima u Dalmaciji u drugoj polovini XVIII veka*, Istoriski glasnik 1 (1955) 87–110]

- Црногорчевић М., *Манастир Савина у Боци Которској*, Београд 1901 [Crnogorčević M., *Manastir Savina u Boci Kotorској*, Beograd 1901].
- Црногорчевић М., *Написи и записи манастира Савине*, Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1895 (1895) [Crnogorčević M., *Natpisi i zapisi manastira Savine*, Šematizam pravoslavne eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za godinu 1895 (1895)]
- Шеровић П., *Неколико података о поморству Херцеговске општине XVIII и XIX в.*, Годишњак Поморског музеја у Котору II (1953) 49–71 [Šerović P., *Nekoliko podataka o pomorstvu Hercegovske opštine XVIII i XIX v.*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru II (1953) 49–71]

Marina Matić

**CIRCUMSTANCES IN WHICH THE SAVINA MONASTERY
BIG CHURCH WAS CONSTRUCTED IN THE BAY OF KOTOR
IN THE 18TH CENTURY**

Summary

The text deals with the archive material depicting the construction process of the Savina Monastery Big Church (1777–1797). The original materials were synthesized from the Monastery books, regularly kept from mid-XVIII century, mostly from the *Book of Expenses from 1777*. Making use of favorable social and political circumstances, more reluctant involvement of Russia in the Balkans, the 1768–1774 Russo-Turkish war, big migrations of the population from Dalmatia and the Bay of Kotor in the 1770s, the general economic crisis of the Republic, resulting in certain easiness and tolerance towards Orthodox Christians, the Savina fraternity finally managed to receive approval from the Venetian authorities for the construction of the Big Church (1776). Following the construction of the Big Church, according to given data, we also assembled a picture about the life in the Monastery, circumstances, problems, activities and efforts of the Savina fraternity, as well as numerous accompanying events, which marked the two-decade erection of the Savina Monastery Big Church, the Zion of the Orthodox people in the XVIII century Bay of Kotor, in the absence of the Diocese of Dalmatia, and the Bay of Kotor under foreign Venetian rule.

Keywords: Savina Monastery, Big Church, *Book of Expenses from 1777*, Bay of Kotor, Venetian rule, 18th century.

Чланак примљен: 02. 07. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 05. 2017.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ВИДИН И СРБИЈА ПОЧЕТКОМ 19. ВЕКА**

Анстракт: Рад је посвећен сложеним и противречним политичким односима између Београда и Видина, крајем 18. и почетком 19. века. Несумњив утицај јањичарских вођа у та два града, као и њихов енергичан отпор програму реформи султана Селима III, био је увод у даље слабљење турске власти на простору читавог северног Балкана. Захваљујући потпори Османа Пазваноглуа, самозваног господара Видина и околине, вође београдских јањичара успеле су да преузму власт на простору Београдског пашалука. Насиљан и пун несигурности, кратак период јањичарске самовладе изазвао је жестоке сукобе између Срба и Турака и убрзао избијање устанка у Србији, почетком 1804. године.

Кључне речи: Београд, Видин, Дунав, јањичари, Осман Пазваноглу, Карађорђе Петровић, Хајдук-Вељко Петровић.

Градови на периферији Отоманског царства, иако повезани мноштвом заједничких интереса, често су имали сасвим различите судбине, успоне и падове. Када је пак реч о прошлости пограничних вароши Подунавља крајем 18. столећа и њиховим међусобним односима, случај Београда и Видина поучан је колико и занимљив. Иако речни пловни пут који спаја та два града износи близу 350 километара, успомена на Видин као на важан подунавски град остала је сачувана и на малобројним споменицима урбане архитектуре 18. века. Једна од капија

---

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава до националних држава: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

Београдске тврђаве окренута Дунаву и данас носи назив Видин капија, како се у турско време звала и најисточнија варошка капија Београда.¹

Транзитна трговина Дунавом и војни значај речног пута који их је спајао, створио је нарочите везе између турских центара моћи у Београду и у Видину. Дунав је представљао сигурну путну комуникацију која је омогућавала брзо дотурање војне помоћи, трупа и хране, али и најкраћи правац у случају бекства.² Оно што је посебно везивало та два града по свршетку рата с Аустријом, 1791. године, била је нестабилна политичка клима која је завладала Турском царевином.³ Крајем 18. века у многим рубним областима јављају се знаци отпора провинцијалних великаша, незадовољних укупном политиком Порте. И у опустошеном Подунављу започела је слична борба, а локални обласни господари у чијим је рукама лежало економско богатство и војна моћ стали су насупрот султановим званичницима. Врење на границама Царства обиловало је честим и необичним преокретима, као и годинама безвлашћа и насилним узурпацијама изазваним слабошћу централне власти.

Сукоб о коме је реч разбуктао се управо услед покушаја султана Селима III да обимним реформама обнови војну моћ Царства, уз истовремено отварање политички осетљивог питања улоге јањичара.⁴ Та одлука била је изазвана како славим учинком јањичарских одреда током последњих ратова тако и њиховим упорним оспоравањем ауторитета

¹ Подигнута у време аустријске окупације Србије, почетком 18. века, Видин капија Београдске тврђаве првобитно се називала *Вишињичка капија*. Између тврђавске и варошке Видин капије налазио се *Дорћол*, крај Београда насељен махом домаћим Турцима и Јеврејима. Далека успомена на Видин остала је присутна и при одређивању имена београдских улица, крајем 19. века. Једна од главних улица Дорћолског кварта такође је названа Видинска (данас улица Душанова). М. Поповић, *Београдска Видин капија*, Наслеђе XIV (2013) 9–18.

² Сем војним, Београд и Видин били су повезани уносним економским интересима. Извозна трговина текстилом и памуком као и бројне трговачке колоније Грка, Цинцара и Јевреја, цветале су у Подунављу током 18. века. Б. Храбак, *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)*, Београд 2009, 193, 195–197, 209; Д. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1998, 247–253, 131–137, 399.

³ Градови на северу Балкана претрпели су много услед ратних разарања, крајем 18. века. Бар кад је реч о Београду, били су то остаци старе славе какву је још Евлија Челеби видео средином 17. века. *Evlija Čelebi Putopis odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentarisao Н. Šabanović, Sarajevo 1967, 77–94.

⁴ J. Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 3, Zagreb 1979, 265–271.

султанових званичника.⁵ Главни изазивачи нереда у пограничним пашалуцима, јањичари су у том тренутку представљали само језгро војних снага Царства. Угрожени, они су покушај султана да војску уреди по узору на хришћанске армије представљали као чин светогрђа, стичући мноштво савезника широм царских градова.⁶ Дубоко подељено на присталице и противнике султанових реформи, Отоманско царство налазило се крајем 18. века у стању унутрашњег раскола.

Једно од нових жаришта сукоба између централне власти и јањичара букнуло је у Београдском пашалуку, на самој периферији Царства. У тој ратом опустошеној области био је спроведен читав низ реформаторских мера Селима III одмах по повратку пашалука под власт султана. Противно очекивању домаћих Турака, тамошњој раји не само што је опроштено већ јој је било гарантовано и право кнежинске самоуправе, упркос чињеници да су Срби током рата прешли сасвим отворено на страну непријатеља.⁷ Верске слободе и економске повластице које је институција кнежинске самоуправе нудила, требало је да потпуно задовоље хришћане и спрече нове немире.⁸ Супротно благонаклоном ставу према раји локални јањичари били су сурово кажњени. Услед сталног кршења султанових наређења и самовоље коју су испољавали, били су лишени својих поседа и силом протерани изван територије спорног пашалука.⁹

⁵ F. Adanir, *Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia*, Cambridge History of Turkey, III, ed. by S. N. Faroqhi and K. Fleet, Cambridge 2006, 179–182; D. Sadat, *Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century*, Journal of Modern History, Vol. 44, No. 3 (Sep. 1972) 346–363.

⁶ О конспиративним и сложеним друштвеним везама и улогама, које су јањичари развијали у самој престоници Царства: A. Çaksu, *Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth-Century Istanbul*, Ottoman Tulips, Ottoman Coffee, Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century, ed. by D. Sajdi, London 2007, 117–125.

⁷ Л. Арсенијевић, *Историја Српског Устанка*, I, Београд 1988, 17.

⁸ Слично правно-политичкој формули каква је од 1774. године важила у Влашкој и Молдавији, свака од 12 нахија Београдског пашалука била је под управом једног нахијског – оборкнеза и мноштвом локалних сеоских кнезова. В. Караџић, *Прва година српскога војевања на даије*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969, 322–333; С. Новаковић, *Турско Царство пред Српски устанак*, Београд 1906, 246–248; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања : историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*, Београд 2008, 144.

⁹ *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, *Списи царске канцеларије 1789–1804*, уредио и превео Хазим Шабановић, Београд 1956, 175, 178–180.

Султанова одлука да се из Београдског пашалука сасвим прогнају бунтовни јањичарски одреди, представљала је својеврстан увод у врло богату историју односа Видина и Србије крајем 18. и почетком 19. века.¹⁰ У јесен 1792. и током 1793. године знатан број јањичарских емиграната нашао је сигурно уточиште у Видинском пашалуку, области у којој је процес растакања султанове власти одавно започео.¹¹ Како је Видин важио за најтврђе упориште јањичара на Дунаву, развој догађаја у суседном Београдском пашалуку морао је тамо врло неповољно одјекнути.¹² У време доласка београдских јањичара у Видин, султанов представник у том граду већ је живео у сталном страху од плаћених убица. Зато се ретко усуђивао да напусти сигурност двора и покаже се у јавности.¹³

Снажни бедеми тврђаве и пркосан став становника Видина постали су ускоро основ дугогодишње успешне побуне против Порте. Окупљени под вођством локалног јањичарског првака, Османа Пазваноглуа, противници реформи Селима III узурпирали су власт и наметнули сопствени политички режим у Видину. Пропагандно приказиван као ослободилачки, он је заправо садржао кључне елементе конзервативне идеологије војничког staleжа отоманске провинције. Заснован на самовољи јањичара и личној користи земљопоседничке елите коју су представљали, тај концепт састојао се у неколико међусобно повезаних принципа. У категоричком одбијању султановог плана за спровођење војних реформи, у подвргавању раје читлучком систему производње, као и у приватизовању локалних извора прихода читаве области.¹⁴ Знатне суме новца стечене тим путем, употребљене су ради поткупљивања противника, ширења политичког утицаја и одржавања довољне војске најамника, ради терорисања суседних пашалука.¹⁵

¹⁰ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, I, Београд 1927, 129.

¹¹ С. Новаковић, *нав. дело*, 332–339.

¹² Како су у Видину јањичари представљали суверену већину, не чуди да је већ крајем 1787. године забележено да се град налазио у побуни. Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*, II, Београд 1949, 5.

¹³ Не само што су јањичари у истом периоду повремено убијали трговце и поданике суседних Царстава, већ су се оглушили о обичаје и правила ратовања. Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 10–12.

¹⁴ Х. Атанасов, *В Османската периферия: общество и икономика във Видин през XVIII век*, София 2008, 87–89, 128–129, 242–245, 275–276.

¹⁵ Иако су готово сваке године између 1793. и 1799. Пазваноглу и султану верне паше водили жестоке борбе, периоди примирја били су испуњени формалним гестовима љубазности огрезлим у помпи и претераности. Пазваноглу и београдски

Наметнувши се у Видину, Пазваноглу је намеравао да своју власт прошири даљим територијалним освајањима и пљачком суседних области.¹⁶ Како је то својим бројним присталицама и поручио, приликом једног од напада на Београдски пашалук – „од мене је новац, муниција и остали материјал, а ваше је прегалаштво.“¹⁷ Он уједно помаже намеру београдских јањичара да правним путем поврате пређашњи статус и тиме прошире његов утицај све до граница Босанског пашалука. То чини дипломатским средствима, новцем и личним везама у самој престоници Царства. Самозвани господар Видина и околине развио је врло упорну пропаганду и у областима које су се налазиле много јужније од тог дунавског града, путем запаљивих прогласа које је слао у Македонију и међу ратоборне Албанце.¹⁸ Не чуди зато да је у турским званичним изворима крајем 18. века сам спомен Пазваноглуа често праћен увредљивим епитетима. Осим као „одметник“, „безверни издајник“, „издајник вере и државе“, Пазваноглу је био познат и као „Видински проклетник.“¹⁹

Уколико је јањичарски елемент представљао противречну и донекле субверзивну снагу унутар Царства, то је још више важило за крцалије, другу важну војну формацију везану за брз успон Пазваноглуа. Најамници без моралних скрупула, чије се присуство крајем 18. века осећало широм Балкана, крцалије се често јављају у стотинама служећи султанове везире као тврђавска посада по варошима попут Београда.²⁰ Међутим, крцалије се истовремено спомињу као немилосрдни пљачкаши и уништитељи вароши, служећи и код одметника Пазваноглуа. Верност и

везир Мустафа паша, иначе смртни непријатељи, такође размењују раскошне поклоне вредне на хиљаде дуката. Mériage, *Bilješke o Pazvan-Oglu i događajima, što se tiču Turske za života ovoga paše*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII (1905) 183.

¹⁶ О административним границама Видинског пашалука током 18. века, Х. Атанасов, *нав. дело*, 64–67, 73, 77.

¹⁷ *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 195.

¹⁸ Пребези из централних и западних пашалука Царства, муслимани, али и хришћани, чинили су знатан део његових најамних трупа. Стварањем мреже повереника и вештом дипломатијом, Пазваноглу је током последње деценије 18. века поткопао војну моћ Царства на читавом Балкану. Песме о његовим јуначким подвизима биле су популарне и међу морнарима турске флоте на Медитерану. F. C. H. L. Pouqueville, *Travels through Morea, Albania, and several other parts of the Ottoman Empire, to Constantinople, during the years 1798, 1799, 1800. and 1801*, London 1806, 100–110; *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 197–198.

¹⁹ *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 206–207, 284.

²⁰ С. Новаковић, *нав. дело*, 183–184.

учинак крцалија као и свих других најамних ратника, зависила је искључиво од уносног плена или редовне плате.²¹ Драконским мерама и харизматичним вођством, Пазваноглу је успео да уједини иначе бунтовне и недисциплиноване јањичаре и крцалије против султанових трупа.²²

Историја Пазваноглуовог успињања на власт и настанак његовог самодржавног програма текли су упоредо с процесом сасвим обратним у суседном Београдском пашалуку. Чинило се да је западно од Видина реформски план Селима III доносио врло добре плодове. Пратећи верску и економску поделу на српско село и османлијски град, непосредна власт над рајом била је пренета на нахијске кнезове, имућније и угледније представнике локалне елите. Они делају у улози посредника између турских власти и хришћана, успешно умањујући напетости и штитећи нејаке.²³ Милитаризација српског села и установљење војних одреда наоружаних хришћана спремних за борбу против јањичара, одвијала се у склопу кнежинске аутономије. Насупрот Видинском, Београдски пашалук је у периоду између 1791. и 1801. године био пример покрајине сасвим лојалне султану, чији су хришћански поданици уживали знатну економску и личну самосталност.²⁴ Био је то сасвим другачији пут но Пазваноглуов, који је нудио сасвим различит расплет постојеће кризе на периферији Царства.

Разлика у унутрашњем уређењу и социјалној структури која је владала у два суседна пашалука, огледала се и у битно различитим облицима економског привређивања. Док је моћ јањичарских поседа почивала на ефикасној пољопривреди, контроли вишкова за продају и везивању раје за земљу, благостање српске сеоске елите лежало је у развијеној сточној трговини и масовном узгоју свиња.²⁵ Био је то обновљив и исплатив економски извор, заснован на прекограничној

²¹ Вук Караџић, сведок и савременик, појаву крцалија везује управо за успон Пазваноглуа, додајући да су се прочули уцењивањем богатих вароши од којих су неке сасвим разорили, попут Москопоља у Македонији. В. Караџић, *Српски ријечник*, Београд 1977, 309–310.

²² Маријаж открива да уколико би ма ко на територији којом је он управљао чинио изгреде, могло му се догодити да буде сурово кажњен. Махом одсецањем руку и прогонством. Mériage, *Bilješke o Pazvan-Oglu*, 214.

²³ Посредовање нахијских кнежева искључивало је присуство турских пореских органа приликом прикупљања данака од хришћанске раје, чиме је отклоњен чест узрок побуна и незадовољства.

²⁴ Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 265.

²⁵ М. Паларе, *Балканска привреда око 1800–1914. Еволуција без развоја*, Београд 2010, 54–55.

трговини између саме раје и купаца из Аустрије. Богатство сточног фонда у Београдском пашалуку које спомињу многи савременици, било је делом последица знатног запостављања пољоделства, услед несигурних прилика у самом Царству.

У слабо насељеној и ратом опустошеној земљи, узгој стоке представљао је сигурнији извор прихода сеоском становништву. Како је то један од самих јањичарских вођа у Србији сликовито сажео – „раја у шумама живи, њој су шуме градови.“²⁶ Очување комплекса жирородне шуме потребне за тов свиња, као и пространство необрађених површина, погодно за прерастању сточарства у основни вид привреде у Србији током 19. века.²⁷ Не случајно, централна област Београдског пашалука називала се *Шумадија* по густим столетним храстовим шумама, природном станишту стотина хиљада свиња. Међу устаничким знамењима, на државним печатима и војним заставама, напореда с грбом средњовековне Србије стајао је грб Шумадије, представљен сликом вепрове главе прободене стрелом. Био је то својеврстан хералдички омаж животињи која је створила основе српске економске и политичке независности.²⁸

Карактеристично је да читава устаничка елита у Србији, почев од Карађорђа и кнеза Милоша Обреновића, потиче из редова крупних сточарских трговаца пореклом са села. Рат до истребљења између српских народних старешина и јањичара, као власника крупних земљишних газдинстава, био је у извесном смислу неминован. Реч је о борби за земљу и одлучивању о начину њене експлоатације, о сукобу две суштински различите економске идеологије. Уместо имућних сеоских газда и сточних трговаца, јањичари су желели да пред собом виде покорну рају која вредно обделава њихове њиве и вртове.²⁹

²⁶ Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања о Српском устанку 1804*, прир. Д. Самарцић, Београд 1980, 162.

²⁷ Трговина живом стоком била је веома битан ресурс и током устаничких година. У недостатку готовог новца њоме су подмириване сталне потребе у наоружању и куповини житарица у којима је Србија често оскудевала. Ради унапређења узгоја домаће свиње, у Србији кнеза Милоша ограђују се читаве планине пошумљене храстом. У тим забранима су напасани чопори кнежевих свиња намењених искључиво извозу. Такође, вршени су експерименти укрштања домаће и дивље свиње јер се веровало да ће то знатно допринети квалитету и жилавости соја. Е. Г. Маретић, *Историја српске револуције 1804–1813*, превео Бранимир Живојиновић, Београд 1987, 157; Л. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 218–219.

²⁸ Животињи иначе нерадо виђеној у многим крајевима Отоманског царства, а сасвим прогнатој из њених урбаних средишта.

²⁹ Управо у контексту суштинске друштвене улоге коју су од Срба очекивали носиоци отоманске политичке елите, занимљива је вест коју доноси Вук Караџић.

Усред свеопште напетости, могућност уносне зараде јачала је профит српских сточарских трговаца и других који су посредовали на граници Аустрије и Турске.³⁰ Но уместо економског процвата уследио је период нових политичких потреса унутар самих градова, јаким упоришта јањичара. Криза градова на периферији досегла је врхунац крајем 18. века, а процес ширења нередовног стања из Видина постепено је захватио и Београдски пашалук. Упркос прогонима, струја склона јањичарима била је политички активнија од Мустафа-паше и његових војних плаћеника чак и у Београду. Према речима савременика, јањичари су „већ и своје потајне сајмове (клубове) имали“ ради обарања власти београдског везира.³¹ У тој чињеници леже корени унутрашње нестабилности у Београдском пашалуку и узроци бројних успешних напада које је Пазваноглу покретао.

Нема сумње да је приврженика Пазваноглуа било много и међу становницима самог Београда. Видинским четама је више пута успевало да стигну у предграђа Београда, чак да привремено освоје и саму варош. У тим ванредним приликама Мустафа-паша скривао се у градској тврђави, заштићен топовима које је без устезања користио против правоверних. Зато је Београдска варош горела неколико пута, док је Кула Небојша у Доњем граду тврђаве била позорница мученичке смрти десетина заробљених јањичара.³² Ипак, београдски јањичари и њихове присталице нису одустајали од намере да поврате утицај и власт, у чему их је храбрио енергични Пазваноглу. Сурови призори унутрашњег рата који је трајао од 1793. до 1801. године, сведоче о знатној енергији која је

Током похода који је 1805. године повео Хафис-паша како би силом покорио Србе, сем 20.000 бораца он је припремио и много малих капа и ножића. Ти предмети били су намењени подсећању раје на скромност која јој доликује, уместо сјајног ратничког оружја и раскошне господске одеће намењене искључиво Османлијама. Како би сасвим понизио противнике, Хафис-паша је понео и мноштво ужади и ланаца којима је желео да „украси“ непокорну рају и њене вође. В. Карацић, *Друга година српскога војевања на даије*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969, 480–481.

³⁰ Као и Јевреји, Грци, Цинцари и Турци, Срби трговци и занатлије су у скромном проценту насељавали поједине делове Ужица, Ваљева, Шапца и Београда на преласку 18. у 19. век. *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 4–6.

³¹ Л. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 24.

³² Током једног од таквих напада, 1795. године, изгорела је и мало позната српска црква која се налазила наомак варошких зидина. *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 189, 194–195; Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 41–43.

била уложена с обе стране.³³ Извори говоре о борбама које су готово сваке године прекидане и обнављане на простору између Видина, Београда, Туприје и Соко Бање.

После многих напада и жестоких окршаја, погранични рат између Мустафа-паше и јањичара одлучен је неочекиваним исходом догађаја под бедемима самог Видина. Султанов план о уништењу Пазваноглуа једним опсежним војним походом у лето 1798. године, нападом новоизграђене флоте и вишемесечном опсадом, завршио се поразом. Након вишемесечне опсаде у којој су учествовали одреди Мустафа-паше из Београдског пашалука, нападачи су претрпели тешке губитке током одсудног јуриша на градске капије, док знатан део царских трупа, поткупљен од Пазваноглуа, није ни узео учешћа у борби.³⁴ Слаб после војног неуспеха на Дунаву и изненадног француског упада у Египат, Селим III био је принуђен да се послужи дипломатским лукавством. Формалним уговором из 1799. новија прошлост бачена је у заборав, а дојучерашњи бунтовник из Видина уздигнут је на ранг паше са три туга.³⁵

Пут Пазваноглуа од јањичара до одметника, а затим до султановог званичника највишег ранга, није био тако несвакидашња појава. Према речима управника Илирских провинција који је одлично упознао прилике у Босанском пашалуку почетком 19. века, у Отоманском царству постоје само две врсте паша – јаки и слаби. Први, у које је свакако спадао и Пазваноглу, су „они који су сами себе подигли на тај положај разбојништвом, побуном и узастопним отимањем најпре малог, па већег, па још већег територија и који су добили у Цариграду, служећи се подмићивањем, наслове легитимног посједовања.“³⁶ За себе, Пазваноглу је осигурао и област Неготинске Крајине до острва Пореч на Дунаву, као и Тимочке Крајине до њених југозападних тачака – тврђава Бање,

³³ Као жртва огорченог рата између Мустафа паше и Пазваноглуа страдао је и грчки песник и револуционар, Рига од Фере. Упркос залагању Пазваноглуа, чији је лични пријатељ био Рига од Фере, да се он поштеди, он и његова дружина погубљени су по наређењу београдског везира. R. Gradeva, *Secession and revolution in the Ottoman Empire at the end of Eighteenth century: Osman Pazvantoglu and Rhigas Velestinlis*, Ottoman rule and the Balkans 1760–1850 Conflict, Transformation, Adaptation, Rethymno 2007, 82–84, 87.

³⁴ Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 168–173; *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 217.

³⁵ Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 174–178.

³⁶ У групу инфериорних спадале су дворске паше које се на ограничено време шаљу у побеђене провинције. *Maršal Marmont Memoari*, priredio i preveo Frano Baras, Split 1984, 173.

Гургусовца и Сврљига.³⁷ После војног тријумфа он успева да издејствује и милост за јањичаре Београдског пашалука, којима је било допуштено да се могу враћати на своја имања.

Рехабилитација јањичара и њихов повратак у Београдски пашалук представљали су сумрак пројекта кнежинске аутономије и крај владавине Мустафа-паше. Ускоро, јањичарима се пружила прилика да се освете свом смртном непријатељу и потпуно преузму власт у самом Београду.³⁸ Смелим препадом у лето 1801. године они су заробили београдског везира и започели са владавином какву је Пазваноглу већ успоставио у Видину. Краће време држали су свог таоца као почасног госта, све док нису дознали да предузимљиви Мустафа-паша изнова кује заверу да их збаци и прогна. Зато је крајем 1801. године било решено да се немирни заробљеник погуби. Кучук Алија, један од вођа јањичара својеручно је убио свргнутог везира и одсекао му главу, а потом дахије опљачкаше његову благајну и опленише пашин двор.³⁹

Како би донекле оправдали свој злочин пред Портом, јањичари су лукаво изјавили како је паша био лош муслиман, склонији хришћанима но Турцима, да је ковао заверу, као и да ће радо прихватити новог пашу ког им пошаљу. Речити и склони дипломатским лукавствима, раји су преко својих присталица поручивали да остане мирна. Обећавали су да ће народ штитити од злотора и странаца какав је наводно и сам паша био, а да су сами решени да живе с рајом и с њом мру.⁴⁰ Макар током прве године своје управе нови господари чинили су много на обнови привреде и плаћали у готовом новцу, док је раја привидно мирно прихватила повратак ага и бегова, старих и нових читлук сахибија.⁴¹

³⁷ У областима у којима су постојале локалне кнежинске самоуправе Пазваноглу није укидао, већ их је инкорпорирао унутар новог апарата власти. Т. Станојевић, *Неготин и Крајина од првих трагова до 1858. године*, Неготин 1972, 63–64, 123–126.

³⁸ *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 295; Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 25–26; Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 265.

³⁹ У јавности се веровало да је убиство београдског везира дело самог Пазваноглуа. Дахије су такође изјављивале да су они повереници Пазваноглуа, као и да ће он ускоро доћи да преузме власт у Београду. *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 296–300; Д. Пантелић, *нав. дело*, II, 264.

⁴⁰ Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 88–89, 122.

⁴¹ Предузимљиви јањичари отворили су рудник олова на планини Медведнику у Ваљевској нахији и за свака запрежна кола руде плаћали по 20 пара. Оживела је и трговина у околини Београда, те је и сам Карађорђе повремено свраћао у Београд ради наплате неке дрвне грађе. Прота Матеја Ненадовић, *Избрана дела*,

Познато у бугарској историографији као *време крџалија*, услед великог страха од војних најамника, било је то и време знатно убрзане социјалне проходности у Царству.⁴² Сам Пазваноглу пример је потпуног успеха преторијанских тежњи и рушења устаљених метода уздизања на власт. Он је показао како обичан јањичарски војни старешина са границе може постати паша највишег ранга у родном граду. Слично томе један од каснијих јањичарских вођа у Србији, дахија Аганлија, био је у свом претходном животу лађар.⁴³ Од тог, готово понижавајућег занимања, он се уздигао до удела у власти над читавим пашалуком.⁴⁴ Социјална револуција и преврат, продор смелих појединаца из засенка у прве редове, откривају значајан политички таленат код султанових поданика са дубоке периферије.⁴⁵

Многи су почетком 19. века из потпуне анонимности закорачили на историјску сцену. Корисно је зато осматрити оскудне податке о дахијама, вођама београдских јањичара понаособ, као и о њиховим поступцима у Србији после 1801. године.⁴⁶ Поменути дахија Аганлија остао је у приличној мери запамћен у мемоарима Проте Матеје Ненадовића. Осветољубив и препреден, Аганлија је милицију хришћанске раје

прир. Г. Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад 2007, 63; Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 89.

⁴² К. Лиречек, *История на Българитъ*, София 1929, 366–379.

⁴³ Занимљиво је шта о лађарима као професији каже сам прота Ненадовић. То су људи, готово наги, само у кошуљи и са оружјем који сплаваре и гоне реком грађу из Босне за Србију. Њихово је искључиво право да бесплатно једу и пију у сваком селу у ком заноће. Прота Матеја Ненадовић, *Изабрана дела*, 72–73.

⁴⁴ Некадашњи човек са друштвене маргине, од кад се домогао највише власти у Београдском пашалуку Аганлија је намеравао да у елитне кругове увуче и неког свог пријатеља Србина, Павла Градојевића, простог сељанина коме је дуговао велику услугу. Као што му је то једном приликом и обећао, намеравао је да га постави за владика, што је овај као неписмен човек одлучно одбио. С. Л. Поповић, *Живот и прикљученија Павла Поповића*, Грађа за историју Првог српског устанка, у редакцији Р. Перовића, Београд 1954, 64–65; В. Караџић, *Прва година српскога војевања*, 326.

⁴⁵ Способност Пазваноглу да се одржи у Видину дуже од једне деценије, што стицајем срећних околности што сопственом енергијом, претходи каснијем мање успешном покушају дахија, као и подухватима српских устаничких вођа, попут Карађорђа Петровића или Хајдук Вељка Петровића.

⁴⁶ Драгоцен приступ питању појаве дахија у Србији понудио је Милорад Екмечић везујући ту институцију за древне локалне господаре у Тунису. М. Екмечић, *нав. дело*, 150–152.

Ваљевске нахије користио против својих личних противника, Турака из Босне.⁴⁷ О осталој тројци дахија подаци су тек фрагментарни. Карактеристично је међутим да је и дахија Мула Јусуф, управљач Крагујевачком нахијом, био спреман да помоћу српских одреда брани свој домен од других Турака.⁴⁸ Дахија Кучук Алија, убица Мустафа-паше, био је рођени Рудничанин, домаћи Турчин и чини се централна фигура дахијског режима. Остао је познат по охолостима држању како према новом београдском везиру, тако и према аустријским граничним властима.⁴⁹ Много више и то по злу, био је упамћен његов брат Сали-бег као управитељ Рудничком нахијом, том централном облашћу читавог пашалука. Његова неутажива пожуа и прекомерно угњетавање раје, имали су знатног удела у подизању устанка на дахије. Источним делом пашалука, најближим Пазваноглуовој територији, владао је Мехмед Фочић, седобради Бошњак и најстарији међу дахијама.⁵⁰

Вешта реторика и придобијање градског становништва, уз покораване руралних области изградњом кула и ханова по селима, представљали су покушаје дахија да своју власт учине дуговечнијом. Иако је много тога што је дахијски режим донео подсећало на систем управе какав је у Видину већ постојао, укључујући и очување органа кнежинске управе, било је неизвесно да ли ће резултати бити једнако успешни. Пошто су се једном учврстили на власти и приграбили уносне

⁴⁷ Једном приликом захтевао је да оборкнез Ваљевске нахије изведе својих 1.800 војника на Дрину и да тамо сваком од њих нареди да попије по једну оку љуте ракије. Тако пијани, требало је да прегазе набујалу реку и да затим попале села Агантијиних непријатеља. Прота Матеја Ненадовић, *Изабрана дела*, 64–66.

⁴⁸ Извори га спомињу као врло несклоног уступању нових територија самозванцима који би дошли из Видина и тражили свој део, какав је био извесни Тосун који је против Мустафа-паше ратовао много пре дахија. Тосун је захтевао да му дахије доделе посебну област на управу, мислећи при томе на Ћуприју, али му је дато само неколико села у Пожаревачкој нахији. У бици која је претходила том договору и коју су дахије повеле против Тосуна, Срби су учествовали као њихова помоћна војска. Они су се жалили Мула Јусуфу како их Турци дахије Фочића намерно убијају с леђа, што из симпатија, а што и због сродничких веза с Турцима које је Тосун водио са собом. Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 86–89.

⁴⁹ Кучук Алија не само што је изазивао пограничне сукобе с Аустријом, већ је пружао уточиште највећем хајдуку Београдског пашалука, славном Лазару Добрићу званом *Лепи Лаза*. Д. Пантелић, *нав.* II, 358–363.

⁵⁰ Епска традиција памти га као наводно најблажег и најсношљивијег међу узурпаторима.

приходе, дахије су појачали систем експлоатације, увели нове намете и сасвим притисли рају, супротно ранијем обећању. Увођење институције сеоских ханова, злостављање и брутално тлачење раје, уместо економског напретка увећало је незадовољство и хајдучију.⁵¹ Српски извори сведоче да је мржња према ханцијама и њиховим злоделима била важан покретач побуне. У намери да се изнова отресу дахија и јањичара, представници локалне хришћанске елите склапали су различите политичке нагодбе и свим средствима радили и на Порти али и код Аустријске војне команде.⁵²

Као и 1801. године када су сазнали да Мустафа-паша кује заверу, дахије су енергично реаговале и по сазнању да српски нахијски кнезови имају сличне намере. На вести о припреми побуне и по пресретању конспиративне преписке појединих виђенијих Срба, дахије су решиле да спрече њено избијање путем масовне ликвидације народних старешина.⁵³ Сеча кнезова која је изведена почетком 1804. године, открива да је мучко убиство представљало основно средство дахијске управе, огрезле у крви и насиљу. Покољ, међутим, није био изведен довољно енергично и синхронизовано, нити је довео до погубљења кључних противника. Како су то и саме дахије признале у опширном писму Пазваноглуу (при томе свесно умањујући број убијених), погубљење десетак кнежева завереника изазвало је појаву хајдука-разбојника који су подбунили народ. Устанике дахије називају „поквареном ешкијом“, сматрајући да су „српским ђаурина“ неваљалштине урођене.⁵⁴

Масовни устанак Срба који је убрзо букнуо, открио је напротив колико је власт јањичара била слаба. Већ у пролеће 1804. године, сем неколико јачих тврђава, читава Шумадија нашла се у рукама устаника, а стотине ханова по селима и путевима претворени су у пепео. Дугорочне последице дахијске узурпације биле су погубне по становништво малобројних турских паланака, варошица и градова у унутрашњости Београдског пашалука.⁵⁵ Многи од њих,

⁵¹ Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 27–29.

⁵² Прота Матеја Ненадовић, *Изабрана дела*, 67–68.

⁵³ В. Карацић, *нав. дело*, 328–329.

⁵⁴ *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 314–315; Р. Љушић, *Карађорђе*, I, Београд 2000, 64–71.

⁵⁵ Ишчезавање отоманске градске елите на Балкану и њено смењивање домаћом хришћанском елитом поједини историчари приказују као тријумф руралне над урбаном цивилизацијом и културолошки суноврат. Реч је међутим о последицама једног сложенијег процеса изазваног како војном слабошћу тако и унутрашњим раскоlima саме османске цивилизације. S. Faroqhi, *Approaching Ottoman history an introduction to the sources*, Cambridge 1999, 201.

попут Рудника, нестали су у пламену већ почетком 1804. године.⁵⁶ Београд, Шабац и Ужице нашли су се под дуготрајном опсадом, а глад и несташница приморали су многе на бекство.⁵⁷

Упркос разорним последицама сопствене управе, највећи страх дахијама није задавала побуњена раја коју су мислили да заварају лажним обећањима, већ босански везир који је кренуо у поход опсађеном Београду са више хиљада трупа. Такође су зазирали од Халила (Алије) Гушанца који је са хиљаду крџалија сасвим изненада прошао кроз читаву Србију и улогорио се испред Београда.⁵⁸ Како то локални турски извор открива, Гушанчевих хиљаду крџалија не само што су били бројнији од снага јањичара, већ су у варош ушли преваром.⁵⁹ Пословично отимање о првенство између јањичара и крџалија као професионалних војника, допринело је њиховој заједничкој пропасти. Српски устаници ослободили су се дахија и јањичара захваљујући омрази и међусобном неповерењу које је завладало међу самим Турцима.⁶⁰

Надјачани и у страху од издаје, дахије су у лето 1804. године тајно напустиле Београд и заплывиле низ Дунав, грабећи ка сигурности Видина.⁶¹

⁵⁶ Ускоро су и саме дахије морале да се повуку у Београд док су њихове присталице држале Смедерево, Пожаревац, Ваљево, Шабац, Ужице и у друга већа утврђена места у пашалуку.

⁵⁷ Таласи глади захватили су Београд и читаву Србију, а недостатак жита и хлеба током ратних година, довео је до жалосних појава у појединим турским варошима. У Ужицу које је 1806. улазило у трећу годину опсаде, један цркнати миш продавао се за један дукат, према тврдњама очевидаца. *Рашид Беја Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, I, с турског превео Д. Чохаџић, Споменик XXIII (1894) 16.

⁵⁸ Он се већ прочуо пљачкајући и палећи градове низводно од Видина, у служби Пазваноглуа. Иако је у Србију дошао на позив дахије Кучук Алије, београдски јањичари нису га пустили у варош. Гушанчевим крџалијама било је одређено логориште на пристојној удаљености. Ђ. М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 166–168; *Рашид Беја Историја чудноватих догађаја у Београду*, 11–12; В. Караџић, *нав. дело*, 333; *Турски извори о српској револуцији 1804*, I, 311–312.

⁵⁹ *Рашид Беја Историја чудноватих догађаја у Београду*, 11–12.

⁶⁰ У лето 1805. устаници и Алија Гушанац склопили су неку врсту привременог савезништва против дахија и јањичара. Уз обилату финансијску помоћ Срба и обећање да ће можда и сам бити постављен за београдског везира, Гушанцу је понуђено да помогне приликом освајања престонице пашалука. В. Караџић, *Прва година српског војевања*, 348; Е. Г. Маретић, *нав. дело*, 126–127.

⁶¹ У варош под опсадом пуштена је вест како су се босански везир, Гушанац и домаћи београдски Турци договорили да похватају и побију дахије. В. Караџић, *нав. дело*, 348–349.

Но, како је први српски услов за примирје био тај да се вође јањичара побију до једног, своје путовање они су завршили на острву Ада Кале. Њихове су главе донете назад у Београд, сем Аганлијине која је игром случаја пала у Дунав. Услед глади и све јаче српске опсаде, опасним речним путем ка Видину ускоро је из Београда кренуо и сам Алија Гушанац. Богато војничко искуство и очајничка решеност његових крцалија, допринели су много успешнијем свршетку његове речне одисеје.⁶²

Алија Гушанац помогао се сигурности Видина да би потом годинама учествовао у крвавим војним походима против Срба.⁶³ Насупрот њему, будући игуман манастира Студеница Герасим Ђорђевић започео је своју монашку каријеру управо одласком из родног Видина у „Београдски предео“, како је том приликом назвао своју будућу домовину.⁶⁴ Извори сведоче да се судбине многих почетком 19. века крећу на простору између Београда и Видина. Токови масовних миграција пратили су већ постојећи смер политичких и територијалних подела унутар Царства. По верској и националној линији, хришћани су пристајали уз хришћане а Турци уз Турке. Свакако да је било бројних одступања од овог општијег тренда, али их није једноставно пратити кроз изворе. Извесно је да су промена вере и стицање новог идентитета водили трауматичном отуђењу од сопствене прошлости.⁶⁵

⁶² Многи мањи одреди крцалија опет, који су се копненим путем евакуисали ка Нишу и Видину, били су збрисани до последњег човека. Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 268–269.

⁶³ После великог српског пораза на Каменици код Ниша 1809, Алија Гушанац прети самом Карађорђу како ће ускоро освојити читаву Шумадију и спалити његов двор у Тополи.

⁶⁴ Његова мемоарска свешчица редак је наративни извор који макар и у најкраћим цртама описује Видин почетком 19. века, не спомињући ничим будуће крвопролиће. Аутор тврди да је због глади у Видину и „жита ради“ пошао у Београдски пашалук. Чини се нешто пре него што су сукоби између српских устаника и Пазваноглуа изазвали погоршање положаја православних становника Видина. *Знаменити догађаји нове српске историје на кратко у везаном и простом слогу, списани Герасимом Георгиевичем, епископом шабачким*, Београд 2010, 94–95.

⁶⁵ Један од таквих Срба био је извесни Митар Продановић из села Неђељица. Осрамоћен услед неуспешне брачне понуде он је напустио родно место и отишао у службу код Мехмеда Фочића, потоњег дахије. Пратећи свог господара по протеривању јањичара у Видин, Продановић се тамо потурчио и добио име Шахин Авдија. Његова изненадна појава изазвала је запрепашћење бивших земљака и комшија, када се почетком 19. века на кратко вратио у свој завичај.

Реч је о феномену галванизације и размене становништва, у сложену, трауматичном и двогубом процесу који је потресао ратом захваћену периферију Царства. Док су хиљаде Турака из Ужица, Београда, Ваљева и Шапца после 1804. године напуштале своје домове и налазиле уточиште у Видину, Нишу и градовима Босне, многи хришћани из тих области пунили су одреде устаничке војске. Слично Србима који су у масама пребежавали преко Дрине, хришћани из области источно од Србије чинили су знатан део најамника.⁶⁶ „Бугарин“ је постао уобичајен термин за оног ко је дошао источно од реке Мораве, као што је „Босанац“ био назив за све оне западно од Србије.⁶⁷ Као странци без фамилије могли су служити у време када је већи део народне војске бивао распуштан кућама, зими или током летњих радова.⁶⁸

След догађаја у Србији почетком 19. века открива да су Пазваноглуови приватни ратови водили отварању Пандорине кутије с несагледивим последицама, доприневши наглој милитаризацији локалног становништва.⁶⁹ Било је зато само питање времена када ће се устаничка Србија и Видин изнова наћи на позицијама отвореног непријатељства. Одложен нејасним развојем догађаја све до изгинућа дахија, рат је постао

Други случај потпуне трансформације, од хришћанског дечака одведеног у робље током Устанка до отоманског господина који се враћа да посети родно село, спомињу извори о Тимочкој Крајини. В. Караџић, *Српске народне пјесме*, I, Београд 1975, 564–566; Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, Гласник Српског ученог друштва LXX (1889) 174–175.

⁶⁶ Многи од њих били су бивше крцалије у служби Пазваноглуа и Алије Гушанца. За једног од њих званог Конда бимбаша (наводно родом из „Поломља“ – области око реке Лом у западној Бугарској) претпоставља се да је довео до пада Београда крајем 1806. године, отварањем Савске капије. М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 166–169.

⁶⁷ Не само што Вук користи израз „бугарски Тимок“ описујући област Тимочке Крајине, већ су и Хајдук Вељко и његови бећари сматрани у Шумадији Бугарима и тако називани од појединих старешина. В. Караџић, *Имена села у Србији изван пашалука београдскога*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969, 355–356; С. Милутиновић Сарајлија, *Сербијанка*, Београд 1993, 298.

⁶⁸ И једни и други били су током Устанка најчешће војни плаћеници – пандури и стражари. У Кнежевини Србији, међутим, назив за сезонског пољопривредног радника, баштована, бостанцију и повртара такође је био „Бугарин“. Била је то далека асоцијација на ефекте интензивираних читлучке пољопривреде у Бугарској, тачније за њено одсуство у Србији.

⁶⁹ Чињеницу да је услед немира у Србији веома опао број хришћанских земљорадника у самом Видинском пашалуку приметио је и француски представник у Видину, пуковник Маријаж. Mériage, *Bilješke o Pazvan-Oglu*, 203, 215.

неминован тек по устаничком заузећу Смедерева и других већих места на Дунаву. Нарочито од кад је устанички вођ Источне Србије, Миленко Стојковић, почетком 1806. загосподарио острвом и тврђавом Пореч која је доминирала дунавским теснацом.⁷⁰ Убрзо потом он је почео жестоко да гусари, потапа лађе, сече и роби Турке, а Дунав постаје река смрти за многе избеглице. Када га је Карађорђе упитао за судбину неких Турака, којима је био обећан сигуран пролаз, Стојковић је саркастично одговорио да су сви они „по риби“ послати у Видин, заправо да су нашли смрт у водама Дунава.⁷¹

Истребљење јањичара, освајање турских градова и напредовање низ Дунав знатно су увећали гнев Пазваноглуа према Србима. Његов непријатељски став може се наслутити већ почетком 1805. године, када у својству видинског паше упозорава Порту како Срби не само што спремају отворену издају, већ на њу подбуњују и народ суседних пашалука.⁷² Подозрење Пазваноглуа било је свакако појачано нескривеном подршком свештенства Карловачке митрополије устаницима. Познато је да је митрополит Стефан Стратимировић издашно помагао српске устанике, новцем, делом и саветом. Међутим владика Бачки Јован Јовановић отишао је и корак даље. Он је из Новог Сада слао запаљиве политичке прогласе Бугарима, позивајући их на свеопшти устанак и представљајући им у најлепшим бојама скори долазак моћне руске армије која ће прећи Дунав.⁷³

Сузбијање упада првих устаничких чета у Крајину и погубљење видинског епископа Калиника, оптуженог за тајну преписку са Србима, потврда су Пазваноглуовог тврдог става током 1806. године.⁷⁴ Даље од тога он није ишао, држећи се у потпуној дефанзиви и према надмоћнијим Русима који су запосели Малу Влашку на самом почетку новог рата. Не чуди зато што је по извештајима аустријских обавештајаца у Србији Порта на пасивно држање Пазваноглуа гледала као на чин отворене

⁷⁰ М. Екмечић, *нав. дело*, 169.

⁷¹ В. Карацић, *Миленко Стојковић*, Историјски списи, II, Београд 1969, 97–99; Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 268.

⁷² В. Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804–1878*, Нови Сад 1995, 43.

⁷³ Посланица владике Бачког Србима и Бугарима, 24. фебруара 1805. *Први српски устанак, акта и писма на српском језику, 1804–1808*, I, у редакцији Р. Перовића, Београд 1977, 113–116.

⁷⁴ Mériage, *Bilješke o Pazvan-Oglu*, 203; Е. Г. Маретић, *нав. дело*, 125; Н. Радосављевић, *Видинска митрополија 1739–1834*, Историјски часопис XLIX (2002) 170–171; R. Gradeva, *Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New*, The Ottoman Balkans, 1750–1830, Princeton 2006, 33–134.

издаје.⁷⁵ Окретање Пазваноглуа од збивања у Србији после 1801. године и избегавање рата с Русима 1806. могуће је схватити и као покушај заштите уносних економских прихода. Главнина отоманске извозне трговине памуком, свилом и осталом текстилном робом за Аустрију одвијала се управо преко територије Видинског пашалука.

Трговинска сарадња коју је и Пазваноглуов наследник Мола (Мула) паша, развио с руским генералима током дугих периода примирја, открива суштину ратне економије. Господари Видина уколико нису ратовали, могли су бити трговачки партнери Русима и Србима, прикупљајући богатство конвенционалним методама.⁷⁶ Сем тога убрзо се показало да је, осим као снажна одбрамбена позиција, Видин исувише слаб да би могао деловати на више фронтова. Изненадна смрт Пазваноглуа, почетком 1807. године, означила је зато почетак наглог опадања војне и политичке моћи тог града. Видин, од чијег су спомена годинама страховали у Београду, Нишу и Букурешту, ускоро се и сам нашао опкољен, на удару бројних непријатељских чета.⁷⁷

Нестанак Пазваноглуа и појава руске војске на Дунаву, означили су и обнову сукоба између Срба и Турака за превласт у областима Неготинске и Тимочке Крајине. Под Миленком Стојковићем устаници су у пролеће 1807. године прешли планину Мироч, северну границу Видинског и Београдског пашалука. Одговор Мола паше, наследника Пазваноглуа, било је енергично гоњење и опкољавање устаничке војске која се повукла у претходно ископане шанчеве код Штубика.⁷⁸ После вишемесечне опсаде, опкољени Срби су стекли предност тек доласком знатних појачања која је довео сам Карађорђе и одреда Руса који су под

⁷⁵ Много је теже поклонити поверење Маретићевим исказима везаним за Видин и Србију, током лета и јесени 1806. године. Према тим подацима Неготинска и Тимочка Крајина биле су прегажене од стране устаника који су се домогли горњег тока реке Лом и удаљеног места Чипровец под самим врхом Старе планине. Маретић даље наводи да је у јесен 1806. године склопљен посебан мировни уговор између Турака из Видина и Срба, са прецизно утврђеним тачкама споразума. Е. Г. Маретић, *нав. дело*, 111–120.

⁷⁶ Mériage, *Bilješke o Pazvan-Oglu*, 204–205, 213–215; Ј. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 220, 294; Б. Храбак, *нав. дело*, 207–208.

⁷⁷ Е. Г. Маретић, *нав. дело*, 149–150; С. Новаковић, *нав. дело*, 335–336.

⁷⁸ Био је то сусрет старих непријатеља. Многи прослављени ратници из војске Пазваноглуа, попут Алије Гушанца, учествовали су у крвавој бици код Малајнице. На другој страни било је доста Срба који су још крајем 18. века под Мустафа пашом ратовали против видинских јањичара и крџалија. Р. Љушић, *нав. дело*, I, 181–187; В. Стојанчевић, *Кључ и Поречка Река од краја 18. века до ослобођења 1833. године*, Београд 1994, 19–20.

генералом Михељсоном прешли Дунав. У жестокој вишедневној бици код Штубика и на Малајници устаници и Руси потпуно су поразили главнину видинске војске, у лето 1807. године.⁷⁹

Међу тамошњим сељанима проносио се глас како је Мола паша виђен како граби ка Неготину гологлав, јашући на некој влашкој кобили у највећој пометњи. Још је сликовитија била приповест једног од самих учесника борби, према којој су пашин раскошни логор и ратна благајна убрзо били захваћени жестоким пламеном. Похлепа за растопљеним златом које су војници у општој збrcи покушавали да зграбе голим рукама, навела је многе да ризикују смрт услед тешких опекотина. Убрзо је читав простор око касе био опкољен нарочитом стражом, како се војници не би више сакатили и страдали у безумном покушају брзог богаћења.⁸⁰ Карађорђе је с поносом јавио другим старешинама како је поражена велика видинска војска и освојено силно благо у топовима, злату и опреми.⁸¹ Неготин, као прва већа варош пред Видином, накратко је пао у руке устаника 1807. године. Ускоро су и чланови локалне елите Неготинске Крајине, попут оборкнеза Мише Карапанџића, пристали уз Србе.⁸²

Сличан преокрет догодио се и у Тимочкој Крајини, али је тамо уместо представника локалне елите власт преузео један од сасвим непознатих ратних вођа, самозванац Хајдук-Вељко Петровић. Његова живописна појава на посебан начин уоквирује сложене односе између Србије и Видина, почетком 19. века. Још као младић немирна духа и својевољан, Вељко Петровић напустио је дужност чобанина и одао се пустоловном хајдучком животу. После бекства из Видинског пашалука он се нашао у чети највећег хајдука предустаничке Србије, Станоја Главаша. Под старешинама Смедеревске нахије учествовао је у освајању Београда, да би у пролеће 1807. по личној молби и одобрењу самог Карађорђа добио устанички барјак и био послат да подигне Тимочку Крајину. Занимљива је тврдња самог Вука, како нико од тада присутних

⁷⁹ Ј. Гагић, *Дневник мој у Србији*, Прилози за историју Првог српског устанка, прир. Р. Перовић, Београд 1980, 80–91; Ј. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 257; Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 283–285, 241–243.

⁸⁰ Радило се о сећањима руског козака добровољца, Топал Ђорђа Петрова из Старе Загоре, који је убрзо прешао у службу код Хајдук-Вељка Петровића. *Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије*, I, (1820–1856), Београд 1987, 127–128; Ј. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 257.

⁸¹ *Први српски устанак, акта и писма на српском језику, 1804–1808*, I, 266–269.

⁸² В. Караџић, *Историјски списи*, II, Београд 1969, 44–45.

нити је чуо нити је до тада ишта знао о Црној Реци (Тимочкој Крајини) као Вељковом завичају.⁸³

Упркос низу жестоких битака између 1807. и 1813. године, Неготинска и Тимочка Крајина заиста су током читавог устанка остале у засенку важнијих догађаја на нишком и дринском војишту. Иако је Крајина сматрана споредним ратиштем, у бојевима код Бање, Гургусовца, Кладова, Неготина и под капијама Видина 1811, Хајдук-Вељко Петровић оправдао је славу хероја која га је пратила. Велики јунак у борби, он није био једнако вешт управитељ током дугих периода примирја.⁸⁴ Прек и нагао, често је био под оптужбом за прекомерно насиље, самовољне испаде и пљачке суседних области.⁸⁵ Сличне критике пратиле су ниже старешине које је он сам постављао у Тимочкој Крајини, а које су се прославиле пленећи углавном територију Видинског пашалука.⁸⁶ Последњих година устанка Карађорђе је Хајдук-Вељка из Бање преместио у Неготин у звању војводе, по смрти тамошњег оборкнеза Мише Карапандића.⁸⁷ У време одсудног турског напада у лето 1813.

⁸³ Током већег дела устанка његов двор био је у утврђеном граду (Соко) Бања на готово једнакој удаљености од родног села Леновца и од јаког турског упоришта Гургусовца. В. Карацић, *Житије Ајдук-Вељка Петровића*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969, 68; Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, 181–183.

⁸⁴ Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања*, 247–248; Л. Арсенијевић, *нав. дело*, I, 293–295, 378.

⁸⁵ Личност која се битно разликовала од типичног ратника и непокорника, какви су били чести у Тимочкој Крајини, био је извесни Иван Стојковић из села Дебелице. Спомиње се као оборкнез Тимока и Заглавка још у доба Пазваноглуа. У време устанка био је члан магистрата у Гургусовцу, а затим као војвода у Бањи по одласку Хајдук Вељка у Неготин. Потом је под Турцима, после 1813. године, изнова био оборкнез. *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, прир. М. Недељковић и М. Станковић, Крагујевац–Топола 1988, док. 787, 53; Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине*, Гласник Српског ученог друштва LXX, 1889, 195–196.

⁸⁶ Међу њима били су Драган Папазоглу из Загоре, Ћира из Тетевена и многи други. М. Милосављевић *Устаничке биографије*, Прилози за историју Првог српског сстанка, необјављена грађа, у редакцији Р. Перовића, Београд 1954, 38–39, 51–52, 72–73; *Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије*, I, (1820–1856), 131.

⁸⁷ Ту се Вељко изнова обогатио прибирући уносне закупе скела и богате царинске приходе, у интензивној пограничној трговини са Видином. В. Карацић, *Житије Ајдук-Вељка Петровића*, 71–74; Л. Арсенијевић, *нав. дело*, II, 867.

године Вељко Петровић се, упркос савету да то не чини, затворио у тврђаву и тамо пружио коначан отпор.⁸⁸

До самог слома устанка Видин је остао неосвојиво упориште турске војне моћи на Дунаву.⁸⁹ Немогућност устаничке војске да га заузме, као и турских одреда да покоре Крајину, створили су својеврсну равнотежу снага и учврстали будућу политичку границу на том подручју. Она се до лета 1813. године протезала од ушћа Тимока у Дунав на југ, остављајући велики део Видинског пашалука у рукама Срба. Преотимање пространих области између Ниша и Видина представљало је најважнију последицу ратовања у Крајини. Источна граница Кнежевине Србије, постављена коначно тек 1833, пратила је линију разграничења устаничке Србије из 1813. године.⁹⁰ Тиме је окончан вишедеценијски период обележен цикличним смењивањем живе прекограничне трговине, хајдучких упада и војних најезди.

Упамћен као важан топос на мапи устаничке Србије, Видин се изнова јавља у улози супарника кроз стваралаштво епске поезије и као важан део културног наслеђа једне епохе. Кључна песма устаничког циклуса, *Почетак буне против дахија*, на врло сликовит начин открива везе између јањичара, Дунава и промена које ће у Србији убрзо наступити. Рат са Царством и разарање турских градова, најављени у тој песми, одредили су и позицију Видина као средишта непријатељске војне моћи на Дунаву. У алегоричној песми *Лазар Мутан и Црни Арапин*, устаничког песника Филипа Вишњића, имагинарни султанов весник из Видина поручује писмом самом Карађорђу како су злодела против Турака већ превршила меру. Он зато предлаже да борбу одлуче личним двобојем, како би се најзад утврдило чије ће бити царство.⁹¹ У песмама Симе

⁸⁸ Погинуо је херојском смрћу, пресечен надвоје топовским ђулетом. Према тврдњи очевидаца то се догодило пошто га је неки бивши руски козак, тада у служби Турака из Видина, препознао и проказао њиховом тобцији.

⁸⁹ Оно што није пошло за руком Хајдук Вељку и устаницима ратом, остварио је тек кнез Милош Обреновић дипломатским путем. Године 1835, током путовања на подворење султану у Цариград, он је дочекан у Видину са до тад невиђеним почастима, ватрометом и грмљавином топова, помпом достојном једног аутономног владара. М. Маринковић, *Шта је писао кнез Милош турском Цару и везирима*, Београд 1996, 68–73.

⁹⁰ Та линија постала је будућа државна граница између Србије и Бугарске. В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд 1957, 30–31, 43–50, 68–70; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1833)*, Београд 1986, 31–33.

⁹¹ М. Панић-Суреп, *Филип Вишњић живот и дело*, Београд 1967, 278–280.

Милутиновића Сарајлије Видин се, напротив, спомиње у нешто реалистичнијем војном фокусу – као могући плен српских чета и Хајдук-Вељковог гнева.⁹²

Слој епске поезије у многоме је подударан каснијим ставовима званичне српске историографије о догађајима из времена устанка. Постоји, међутим, један засебан нанос локалних предања која су остала очувана у самој Тимочкој Крајини. Опречна главној линији српске историографије и њеном јасном ставу према Пазваноглуу и Видину, она су забележена тек много деценија касније. Време Пазваноглуа било је тамо присутно кроз усмено предање и романтизовану успомену локалног становништва, као и ретка сећања стогодишњих старца на једну посебну епоху. Сублимирајући тај период као доба слобода за хришћане какве се не памте, време нестанка зулума, строгог али праведног управљања, економског напретка и пољопривредних улагања. Између осталог, кроз развијање и узгој племенитог соја оваца и цењене пасмине арапских ратних коња.⁹³

Према тврђењу локалних сељана, пуних хвале за време Пазваноглуа, Турци *Видинлије* били су разумни и душевни људи који су и сами знали шта значи немаштина. Зато су радо праштали пун износ пореза, излазили у сусрет нудећи сђ на позајмицу и многе сличне економске погодности.⁹⁴ Казивања мештана Тимока слична су успомени на Пазваноглуа као толерантног и праведног управљача у Неготинској Крајини. Она су остала скривена и у ретким споменицима локалне архитектуре који су подигнути током његове владавине. Попут камене цркве у Неготину из 1803. године и чувене Видинске чаршије, трговачког језгра тог града.⁹⁵

---

⁹² О првом поразу Пазваноглуових чета у Тимочкој Крајини он приповеда у песми *Бој на Цивци-бари*. С. Милутиновић Сарајлија, *нав. дело*, 92–93; *Грађа за историју Првог српског устанка*, 236–239.

⁹³ Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, 161–164.

⁹⁴ М. Милосављевић, *Устаничке биографије, Прилози за историју Првог српског устанка*, необјављена грађа, 121; Д. Јовановић, *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, 162.

⁹⁵ Т. Станојевић, *нав. дело*, 125.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Maršal Marmont. Memoari*, priredio i preveo Frano Baras, Split 1984.
- Jelavić, V., *Pazvan-Oglu od Vidina (Izvješće francuskoga pukovnika Mériage.)*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII (1905) 173–216.
- Pouqueville F. C. H. L., *Travels through Morea, Albania, and several other parts of the Ottoman Empire, to Constantinople, during the years 1798, 1799, 1800. and 1801*, London 1806
- Гагић Ј., *Дневник мој у Србији*, Прилози за историју Првог српског устанка, прир. Р. Перовић, Београд 1980 [Gagić J., *Dnevnik moj u Srbiji*, Prilozi za istoriju Prvog srpskog ustanka, prir. R. Perović, Beograd 1980]
- Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије*, I, (1820–1856), Београд 1987 [Grača za istoriju bugarskog naroda iz Arhiva Srbije, I (1820–1856), Beograd 1987]
- Грађа за историју Првог српског устанка*, у редакцији Радослава Перовића, Београд, 1954 [Grača za istoriju Prvog srpskog ustanka, u redakciji Radoslava Perovića, Beograd, 1954]
- Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, прир. М. Недељковић и М. Станковић, Крагујевац–Топола 1988 [Delovodni protokol Karađorđa Petrovića, prir. M. Nedeljković i M. Stanković, Kragujevac–Topola 1988]
- Ђурић Јанићије – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић, *Казивања о Српском устанку 1804*, прир. Д. Самарџић, Београд 1980 [Đurić Janićije – Gaja Pantelić – Petar Jokić – Anta Protić, *Kazivanja o Srpskom Ustanuku 1804*, prir. D. Samardžić, Beograd 1980]
- Караџић В., *Историјски списи*, II, Београд 1969 [Karadžić V., *Istorijski spisi*, II, Beograd 1969]
- Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877 [Životopis Maksima Evgenovića, Budimpešta 1877]
- Знаменити догађаји нове српске историје на кратко у везаном и простом слогу*, списани Герасимом Георгиевичем, епископом шабачким, Београд 2010 [Znameniti događaji nove srbske istorie na kratko u vezanom i prostom slogu, spisani Gerasimom Georgievičem, episkopom šabačkim, Beograd 2010]
- Турски извори о српској револуцији 1804*, I, Списи царске канцеларије 1789–1804, уредио и превео Хазим Шабановић, Београд 1956 [Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, I, Spisi carske kancelarije 1789–1804, uredio i preveo Hazim Šabanović, Beograd 1956]

Литература – Secondary Works

- Adanir F., *Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia*, Cambridge History of Turkey, III, ed. by S. N. Faroqhi and K. Fleet, Cambridge 2006, 179–182.

- Çaksu A., *Janissary Coffee Houses in Late Eighteenth-Century Istanbul*, Ottoman Tulips, Ottoman Coffee, Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century, ed. by D. Sajdi, London 2007, 117–125.
- Evlija Čelebi, *Putopis : odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentarisao H. Šabanović, Sarajevo
- Farooqi S., *Approaching Ottoman history an introduction to the sources*, Cambridge 1999.
- Gradeva R., *Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New*, The Ottoman Balkans, 1750–1830, Princeton 2006, 33–134.
- Gradeva R., *Secession and revolution in the Ottoman Empire at the end of Eighteenth century: Osman Pazvantoğlu and Rhigas Velestinlis*, Ottoman rule and the Balkans 1760–1850 Conflict, Transformation, Adaptation, Rethymno 2007 73–94.
- Hammer J., *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 3, Zagreb 1979.
- Sadat D., *Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century*, Journal of Modern History, Vol. 44, No. 3 (Sep. 1972) 346–363.
- Арсенијевић Л., *Историја Српског Устанка*, I, Београд 1988 [Arsenijević L., *Istorija Srpskog Ustanka*, I, Beograd 1988]
- Атанасов Х., *В Османската периферия: общество и икономика във Видин през XVIII век*, София 2008 [Atanasov H., *V Osmanskata periferija: obščestvo i ikonomika v'v Vidin prez XVIII vek*, Sofija 2008]
- Екмеčić М., *Дуго кретање између клања и орања : историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*, Београд 2008 [Ekmečić M., *Dugo kretanje između klanja i oranja : istorija Srba u Novom Veku (1492–1992)*, Beograd 2008]
- Јиречек К., *История на Българиятъ*, София 1929 [Jireček K., *Istorija na B'lgarit*, Sofija 1929]
- Јовановић Д., *Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију*, Гласник Српског ученог друштва LXX (1889) 149–201 [Jovanović D., *Iz Timočke Krajine. Knjaževački okrug. Prilog za istoriju i etnografiju*, Glasnik Srpskog učenog društva LXX (1889) 149–201]
- Караџић В., *Друга година српскога војевања на даије*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834 Београд 1969 475–486 [Karadžić V., *Druga godina srpskoga vojevanja na daije*, Danica 1826, 1827, 1828, 1829, 1834 Beograd 1969 475–486]
- Караџић В., *Житије Ајдук-Вељка Петровића*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969 67–78 [Karadžić V., *Žitije Ajduk-Veljka Petrovića*, Danica 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Beograd 1969 67–78]
- Караџић В., *Имена села у Србији изван пашалука београдскога*, Даница 1826 1828 1828 1829 1834, Београд 1969, 355–356 [Karadžić V., *Imena sela u Srbiji izvan pašaluka beogradskoga*, Danica 1826 1828 1828 1829 1834, Beograd 1969, 355–356]
- Караџић В., *Миленко Стојковић*, Историјски списи, II, Београд 1969 [Karadžić V., *Milenko Stojković*, Istorijски spisi, II, Beograd 1969]
- Караџић В., *Прва година српскога војевања на даије*, Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Београд 1969 322–353 [Karadžić V., *Prva godina srpskoga vojevanja na daije*, Danica 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Beograd 1969 322–353]

- Караџић В., *Српске народне пјесме*, I, Београд 1975 [Karadžić V., *Srpske narodne pjesme*, I, Beograd 1975]
- Караџић В., *Српски ријечник*, Београд 1977 [Karadžić V., *Srpski riječnik*, Beograd 1977]
- Љушић Р., *Карађорђе*, I, Београд 2000 [Ljušić R., *Karađorđe*, I, Beograd 2000]
- Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830–1833)*, Београд 1986 [Ljušić R., *Kneževina Srbija (1830–1833)*, Beograd 1986]
- Маретић Е. Г., *Историја српске револуције 1804–1813*, превео Бранимир Живојиновић, Београд 1987 [Maretić E. G., *Istorija srpske revolucije 1804–1813*, preveo Branimir Živojinović, Beograd 1987]
- Маринковић М., *Шта је писао кнез Милош турском Цару и везирима*, Београд 1996, 68–73 [Marinković M., *Šta je pisao knez Miloš turskom Caru i vezirima*, Beograd 1996, 68–73]
- Милићевић Ђ. М., *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959 [Milićević Đ. M., *Pomenik znamenitih ljudi u srpskog naroda*, Beograd 1959]
- Милосављевић М., *Устаничке биографије*, Прилози за историју Првог српског устанка, необјављена грађа, у редакцији Р. Перовића, Београд 1954 [Milosavljević M., *Ustaničke biografije*, Prilozi za istoriju Prvog srpskog ustanka, neobjavljena građa, u redakciji R. Perovića, Beograd 1954]
- Новаковић С., *Турско Царство пред Српски устанак*, Београд 1906 [Novaković S., *Tursko Carstvo pred Srpski ustanak*, Beograd 1906]
- Милутиновић Сарајлија С., *Србијанка*, Београд 1993 [Milutinović Sarajlija S., *Serbijanka*, Beograd 1993]
- Паларе М., *Балканска привреда око 1800–1914. Еволуција без развоја*, Београд 2010 [Palare M., *Balkanska privreda oko 1800–1914. Evolucija bez razvoja*, Beograd 2010]
- Панић-Суреп М., *Филип Вишњић живот и дело*, Београд 1967 [Panić-Surep M., *Filip Višnjić život i delo*, Beograd 1967]
- Пантелић Д., *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, I, Београд 1927 [Pantelić D., *Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791–1794*, I, Beograd 1927]
- Пантелић Д., *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*, II, Београд 1949 [Pantelić D., *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak (1794–1804)*, II, Beograd 1949]
- Поповић Д., *О Цинцарима*, Београд 1998 [Popović D., *O Cincarima*, Beograd 1998]
- Поповић М., *Београдска Видин капија*, Наслеђе XIV (2013) 9–18 [Popović M., *Beogradska Vidin kapija*, Nasleđe XIV (2013) 9–18]
- Поповић Ј. С., *Живот и прикљученија Павла Поповића*, Грађа за историју Првог српског устанка, у редакцији Р. Перовића, Београд (1954) 64–85 [Popović L. S., *Život i priključenja Pavla Popovića*, Građa za istoriju Prvog srpskog ustanka, u redakciji R. Perovića, Beograd (1954) 64–85]
- Први српски устанак, акта и писма на српском језику, 1804–1808*, I, у редакцији Р. Перовића, Београд 1977 [Prvi srpski ustanak, akta i pisma na srpskom jeziku, 1804–1808, I, u redakciji R. Perovića, Beograd 1977]

- Ненадовић М., *Изабрана дела*, прир. Г. Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад 2007 [Nenadović M., *Izabrana dela*, prir. G. Maksimović, Sremski Karlovci – Novi Sad 2007]
- Радосављевић Н., *Видинска митрополија 1739–1834*, Историјски часопис XLIX (2002) 163–182 [Radosavljević N., *Vidinska mitropolija 1739–1834*, Istorijски часопис XLIX (2002) 163–182]
- Рашид Беја *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, I, с турског превео Д. Чохацић, Споменик XXIII (1894) [*Rašid Beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, I, s turskog preveo D. Čohadžić, Spomenik XXIII (1894)]
- Стојанчевић В., *Срби и Бугари 1804–1878*, Нови Сад 1995 [Stojančević V., *Srbi i Bugari 1804–1878*, Novi Sad 1995]
- Станојевић Т., *Неготин и Крајина од првих трагова до 1858. године*, Неготин 1972 [Stanojević T., *Negotin i Krajina od prvih tragova do 1858. godine*, Negotin 1972]
- Стојанчевић В., *Кључ и Поречка Река од краја 18. века до ослобођења 1833. године*, Београд 1994 [Stojančević V., *Ključ i Porečka Reka od kraja 18. veka do oslobođenja 1833. godine*, Beograd 1994]
- Стојанчевић В., *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд 1957 [Stojančević V., *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*, Beograd 1957]
- Храбак Б., *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)*, Београд 2009 [Hrabak B., *Jevreji u Beogradu do sticanja ravnopravnosti (1878)*, Beograd 2009]

Vladimir Jovanović

VIDIN AND SERBIA IN THE EARLY 19th CENTURY

Summary

The time of great turmoil in the Ottoman Empire – the late 18th and early 19th century, was also the period of intensive political changes in the area between Belgrade and Vidin. These two towns on the very periphery of the Empire became the centres for gathering of many of those who were dissatisfied with and opposed the programme of reforms of Sultan Selim III. The temporary strengthening of the influence of janissary leaders and self-proclaimed military commanders in Belgrade and Vidin had far-reaching consequences. Mutual acrimonies and hostilities among the Turks themselves laid the ground for the later outbreak of the mass rebellion of the Serbs led by Karađorđe, while the area between Belgrade and Vidin remained a war zone during the decades following the Austro-Turkish War. With the creation of the rebellious state, the janissary element in Serbia was systematically destroyed, while Vidin remained the janissaries' toughest stronghold on the Danube, although almost surrounded by Serbian and Russian troops. Negotinska and Timočka krajina which belonged to the Vidin pashalik were joined to Serbia, while the Timok river became the border between Serbia and Turkey, which was formally confirmed during the rule of Miloš Obrenović.

Keywords: Belgrade, Vidin, Danube, janissaries, Osman Pazvantoğlu, Karađorđe Petrović, Hajduk-Veljko Petrović.

Чланак примљен: 20. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 05. 2017.

Миљан МИЛКИЋ*

Институт за стратегијска истраживања
Београд

СОЦИЈАЛНИ СТАТУС ВОЈНИХ СВЕШТЕНИКА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1839–1918.**

Апстракт: У чланку се анализира социјално порекло, образовна структура, финансијска примања и личне способности војних свештеника у војсци Кнежевине и Краљевине Србије. Аутор анализира како су статусна питања војних свештеника утицала на њихов углед у српској војсци као и на њихов положај у српском друштву. Посебну пажњу аутор посвећује положају војних свештеника током Првог светског рата када су дошле до изражаја негативне последице укидања службе сталних војних свештеника. Чланак је написан на основу докумената из Војног архива у Београду, објављених нормативних докумената и литературе на српском и енглеском језику.

Кључне речи: војни свештеници, војска Кнежевине/Краљевине Србије, социјални статус, статусна питања, социјално порекло, образовна структура.

У Краљевини Србији владар је био заштитник свих признатих вероисповести, а уставом је гарантовано право слободног обављања верских обреда и организовања по верским канонима.¹ Важну улогу у остваривању верских права имала је војска у којој је била регулисана

---

* miljan.milkic@mod.gov.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (Ев. бр. 47027).

¹ М. Милкић, *Специфичности верског живота у војсци Кнежевине-Краљевине Србије*, Војно дело 1 (2003) 182. Исти, *Религиозни традицији в сръбската армия*, Военноисторически сборник 2–3 (2009) 57.

верска служба и у којој су постојали војни свештеници. Они су имали значајну улогу у мирнодопским условима, а учествовали су и у свим ратовима. Протојереј Михаило И. Поповић у својој књизи објављеној у Београду 1933. године, наводи да је у српској војсци током Првог балканског рата било ангажовано 118 војних свештеника, током Другог балканског рата 140, док су у Првом светском рату учествовала 192 војна свештеника.² Новија истраживања указују на то да су у периоду од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918, у српској војсци била ангажована 202 православна војна свештеника мирјана, 24 војна свештеника јеромонаха, два војна ђаконa, двојица војних имама и један војни рабин, укупно 231 војни свештеник.³ Римокатоличких свештеника није било у српској војсци, иако је током 1917. и 1918. регулисано обављање верске службе за српске војнике римокатоличке вере. Највећи број војних свештеника био је ангажован до 6. децембра 1918. Кад је начелник штаба Врховне команде донео наређење о ослобађању од дужности свих свештеника у оперативним јединицама.⁴ У војсци су остали само они који су изразили жељу да своју делатност наставе и у војсци нове јужнословенске државе. У досадашњим истраживањима није урађена систематска анализа социјалног статуса војних свештеника у српској војсци.⁵ У европским

² М. И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933.

³ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд 2016.

⁴ Исто, 70.

⁵ М. И. Поповић, нав. дело. Б. Ј. Јокановић, *Крстом, пером и мачем (свештеници у служби своје нарави)*, Цетиње 1999. *Војска и вера* : зборник радова са округлог стола о теми „Регулисање верских питања у Војсци Југославије”, Београд 2001. Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, Београд–Гацко 2014. С. С. Карапандин, *Верска служба у Војсци Србије. Утицај на операције Копнене војске*, Београд 2015. М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*. М. Зековић, *Војни свештеник Ристо Шуковић. Ратни фотограф*, Ужички зборник 21 (1992) 63–71. М. Милкић, *Специфичности*, 168–184. Исти, *Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије*, Војноисторијски гласник 1–2 (2005) 136–146. Исти, *Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије*, Војноисторијски гласник 1–2 (2007) 7–20. Исти, *Религиозни традицији*, 57–65. Исти, *The Serbian Army and the Cultural and Religious Heritage in WWI*, *Studia Historica Slovenica* 1 (2009) 51–66. Исти, *Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци (1839–1941)*, Војноисторијски гласник 2 (2009) 9–29. Исти, *Војни свештеници у српској војсци 1914–1918*, Први светски рат и Балкан – 90 година касније, Београд 2011, 118–125. Исти, *Свештеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915–1918*,

оквирима, тема социјалног статуса војних свештеника обрађена је у истраживањима британског историчара Едварда Медигена, који је написао свеобухватну анализу учешћа англиканских свештеника у Првом светском рату.⁶

Нормативни оквир регулисања статуса војних свештеника

Поред тога што је њиме одређено формацијско место свештеника у Главном штабу гарнизона, „Устроением гарнизоне воиске“ од 10. јуна 1839. године нису била регулисана друга питања која се односе на војне свештенике.⁷ Први српски војни закон донет 12. новембра 1839. године у глави II говори о томе колико је важно поштовати војне свештенике, док је истовремено указано и на то да они морају бити људи од посебног угледа. Олакшица у раду војних свештеника учињена је усвајањем „Устроения гарнизонног војинства“ 22. јануара 1845. којим је војном свештенику у Главном штабу придодат подофицир као помоћник.⁸ „Закон о устроениу военог штаба стајаће војске“ од 6. новембра 1862. године такође предвиђа свештеничког помоћника у чину подофицира. На значај војних свештеника у војсци указано је 24. фебруара (по старом календару) 1876. године када је усвајањем „Устројства целокупне војске“ одређен састав команди у случају рата. Главној команди одређен је војни владика, а дивизијским и бригадним командама по један свештеник. Духовне дужности, које су уједно имале и велики значај у подизању морала српских војника (читање молитви, охрабривање војника, причешће, прослављање народних празника и добијених битака), детаљно су објашњене у „Пропису о дужностима војних свештеника при Врховној команди, команди дивизија и команди бригада“ 9. јуна 1876. године. Војни владика је заузимао високо место у војној хијерархији и он је наређења добијао директно од начелника штаба Врховне команде.

Први модерни војни закон усвојен 15. јануара 1883. године, којим је уведена стајаћа војска с општом војном обавезом, унео је и промене у

Историјски записи 3–4 (2012) 85–97. Исти, *Свештеници добровољци у српској војсци 1914–1918* : зборник радова са округлог стола на тему „Српски добровољачки покрет у Првом светском рату“, Сириг–Темерин 2015, 25–36.

⁶ E. Madigan, *Faith under Fire. Anglican Army Chaplains and the Great War*, London 2011.

⁷ М. Милкић, *Специфичности*, 170.

⁸ Исто, 171.

војносвештеничкој струци.⁹ Напредак се огледао у томе што су финансијске обавезе државе према војним свештеницима јасно одређене, а њихов статус прецизиран. Војни прота, чија је дужност била да обавља свештеничке обреде у београдском гарнизону, имао је статус чиновника кога је на предлог војног министра постављао краљ својим указом и могао је бити постављен у једну од две класе које су биле еквивалентне официрским чиновима – мајору (прва класа), односно, чину капетана прве класе (друга класа). У складу са својим постављењем, војни прота је примао плату и остале принадлежности официра – годишње следовање дрва и новчани додатак за момка који се бринуо о коњу (сеиз). До доношења овог закона војне протe нису имале право на сеиза.¹⁰ На основу закона од 15. јануара 1883. свештеници су у војну службу позивани по обавези према прописаном саставу и формацији појединих јединица. Законом је први пут званично уведен критеријум да монаси и свештеници мирјани који су примани у војну службу нису могли бити старији од 50 година, а селекција је обављана у договору с окружним архијерејем. У духу овог закона објављено је 26. фебруара 1892. објашњење министра војног да за свештеничке дужности треба узимати свештенике у складу са њиховим стручним способностима и материјалним стањем њиховог домаћинства.¹¹

Важне позиције у војној хијерархији војни свештеници су наставили да заузимају и на основу формације уведене 12. фебруара 1883. године.¹² У штабу команде целокупне војске и штабу дивизијске команде налазио се по један војни прота, док је у штабовима пукова био распоређен по један војни свештеник. Као и у претходном закону, у „Закону о устројству војске“ од 13. новембра 1886. свештеничка струка је остала помоћна струка, заједно са Ђенералштабном, војно-судском, санитарском, административном, војно-техничком, телеграфском, железничком и поштанском.¹³ „Формацијом војске“ од 12. фебруара 1899. одређено је да се један резервни војни прота налази у штабу дивизијске команде редовне војске у мобилном и ратном стању, резервни војни

⁹ *Законом о устројству војске*, Службени војни лист (1883) 1–28.

¹⁰ Према решењу од 8. јула 1874. године, „сеиз војничком проти није припадао”. *Сборник законских измена и допуна, прописа, решења и објашњења трајне вредности издатих у години 1874*, Београд 1875, 80.

¹¹ *Службени војни лист* (1892) 137–138. М. Милкић, *Специфичности*, 173.

¹² М. Милкић, *Специфичности*, 173.

¹³ *Службени војни лист* (1886) 1007–1042.

свештеници били су постављени у штабовима пукова и по један свештеник обвезник у штабовима пукова народне војске.¹⁴

Квалитативно нове промене у статусу војних свештеника донео је „Закон о устројству војске“ од 9. фебруара 1901. године којим је свештеничка струка сврстана међу главне струке.¹⁵ За обављање вероисповедних обреда у војсци постојали су стални, хонорарни и почасни војни свештеници. Ранг сталних војних свештеника имао је војни прота, чији је положај био одговарајући чину мајора, затим, војни свештеници, подељени на две класе које су одговарале чину капетана прве класе, односно капетана друге класе. Први пут, овај закон је препознавао и војне ђаконе, који су такође били подељени у две класе. Сталне војне свештенике постављао је краљ својим указом, а место службовања одређивао им је министар војни својом наредбом. Законом су први пут дефинисани и јасни критеријуми за напредовање војних свештеника у служби и они су били исти као за официре, осим што свештеници нису полагали испит за виши чин. Позитиван утицај „Закон о устројству војске“ из 1901. на побољшање статуса војних свештеника видљив је и на основу тога што су стални војни свештеници имали право на пензију. У године пензионог стажа њима су признате и године проведене на служби у парохији.¹⁶ Као пример наводимо војног проту прве класе Илију Протића који је пензионисан указом краља Петра од 10. децембра 1902. године.¹⁷ Војни свештеници су за свој успешан рад добијали признања и предлагани за унапређења. Стеван М. Поповић, војни свештеник из Крагујевца, најпре је одликован *Орденом Светог Саве V реда*, а затим је у новембру исте 1902. године на предлог митрополита Инокентија добио протојерејски чин.¹⁸ На предлог епископа нишког Никанора, протојерејски чин је 13. новембра 1902. добио војни свештеник Велисав Милојевић.¹⁹ Краљевим указом од 19. децембра 1902. војни прота прве класе у пензији Илија Протић одликован је *Орденом таковског крста III реда*.²⁰

За период након доношења војног закона из 1901. карактеристично је и увођење једне нове категорије војних свештеника – референта за

¹⁴ *Службени војни лист* (1889) 113–136.

¹⁵ *Закон о устројству војске од 27. јануара/9. фебруара 1901*, Српске новине (1/14. фебруар 1901) 1–9.

¹⁶ *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 1–2 (1903) 18.

¹⁷ *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 1–2 (1903) 1.

¹⁸ *Весник Српске Цркве*, 4 (1902) 764, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 3–4 (1903) 131.

¹⁹ *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 3–4 (1903) 131.

²⁰ *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 1–2 (1903) 1.

вероисповедне обреде при Опште војном одељењу Министарства војног. Протојереј Здравко М. Пауновић био је први који је 25. јануара 1905. постављен на ту дужност.²¹ На истој дужности био је и током балканских ратова и у Првом светском рату до 2. октобра 1917. када га је због болести на тој дужности заменио протојереј из Скопља Љубомир Милетић.

Војним законима који су усвајани у периоду од 1839. до 1904. године, као и подзаконским актима која су пратила њихову имплементацију, статус војних свештеника је унапређиван. Међутим, „Именама и допунама Закона о устројству војске“ од 13. априла 1904. године свештеничка струка је укинута, као и положај сталног војног свештеника.²² Смањивање финансијских издатака за војску била је основна одлика овог закона, а на удару се нашла и војносвештеничка струка. Негативне последице овог закона посебно ће се испољити током Првог светског рата, пре свега због непостојања довољног броја обучених војних свештеника, као и непостојања јасних критеријума за селекцију приликом њиховог пријема. Иако су могли бити искључиво хонорарни, закон је предвиђао да свештеници ангажовани на војним дужностима, поред хонорара задржавају и право на новац за помоћника и надокнаду у дрвима за огрев. На основу наређења од 5. марта 1911. хонорар парохијском свештенику за обављање заклетве војника износио је три динара.²³

Током балканских ратова, свака дивизија је у свом штабу имала по звању старијег свештеника који је био одговоран за рад војних свештеника у оквиру дивизије, док је сваки пук у оквиру дивизије имао свог пуковског војног свештеника.²⁴ Приликом постављења свештеника на војну дужност, или његове прекоманде, иницијатива је долазила од команданта јединице или начелника установе, а коначну одлуку доносио је референт за вероисповедне послове који је имао увид у делатност и личне способности сваког свештеника на војној дужности. Начелну сагласност за постављење давао је и српски митрополит Димитрије, посебно током 1914. и 1915. године, док за период од 1916. до 1918. постоји свега неколико документованих случајева да је митрополитова сагласност уопште и тражена. Приликом постављења свештеника у српским војним болницама током Првог светског рата било је пресудно мишљење начелника Санитетског одељења Врховне команде, док је за

²¹ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 352–354.

²² *Службени војни лист* (1904) 224–240.

²³ *Службени војни лист* (1911) 115.

²⁴ П. Пузовић, *Улога цркве и свештенства у балканским ратовима*, Деведесет година од стварања Балканског савеза, Београд 2003, 69.

постављење српских свештеника у савезничким болницама на Солунском фронту била потребна сагласност команданта Источне војске.

Социјално порекло

Полазећи од чињенице да је Србија била претежно пољопривредна држава, највећи број грађана живео је на селу. Према попису из 1910. године у Краљевини Србији је од укупно 446.909 кућа, на селу било 390.716 кућа, док је од 471.997 домаћинстава, сеоских домаћинстава било 407.771.²⁵ Према попису из 1910. године, било је 1.404 општина, међу којима се 1.319 општинских седишта налазило у сеоским насељима. Средином XIX века Србија је по броју градског становништва била на последњем месту у Европи.²⁶ Због тога и не изненађују подаци да су од увођења редовне војне обавезе 1883. године регрути углавном били са села, у највећем проценту Срби, православне вероисповести, као и да је број писмених међу њима тек пред балканске ратове достигао наполовичну већину.²⁷

Највише података о пореклу војних свештеника сачувано је за период Првог светског рата. Међу 202 православна војна свештеника мирјана који су учествовали у Првом светском рату, било је скоро три пута више свештеника који су живели и радили на сеоским парохјама, од оних свештеника који су радили у градовима.²⁸ Уз неколико изузетака, ови подаци су исти и када је у питању место њиховог рођења. Сачувани подаци о пореклу монаха који су били ангажовани у војсци (24 јеромонаха и двојица јерођакона), не пружају податке о њиховом пореклу. Војни рабин Шалом А. Русо, постављен на војну дужност 27. децембра 1916. године, био је рабин и вероучитељ из Београда. Један од двојице војних имама српске војске Мехмед Хашимић био је родом из Мостара, одакле је 1896. године дошао у Србију и постављен за имама у Шапцу.²⁹ Други војни имам Абдул Баки, постављен је за војног имама 15. фебруара 1917. године, али о његовом пореклу немамо податке.³⁰

²⁵ Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006, 57.

²⁶ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 103.

²⁷ М. Милићевић, *Регрутни састав војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти*, Војноисторијски гласник 1 (2016) 9–25.

²⁸ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 241–420.

²⁹ Ј. Д. Шаљић, *Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878–1912*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд 2015, 158.

³⁰ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 250.

Образовна структура

За разлику од каснијег периода у војсци Краљевине Југославије, ниво образовања свештеника није био услов за њихово постављење на дужност војног свештеника у војсци Краљевине Србије.³¹ На основу фрагментарних података из Првог светског рата, стичемо увид у то да је међу свештеницима било оних који су завршили основну школу, богословију у Београду, оних који су поред формалног државног образовања завршили монашку школу у манастиру Раковица (јеромонах Софроније Михајловић, јерођакон Лукијан Бибић, монах Арсеније Савић, јерођакон Доситеј С. Цојић), као и оних који су завршили црквене школе у иностранству, јереј Данило Л. Поповић, који је завршио богословију у Русији и јереј Сава Рабреновић, који је завршио Казанску духовну академију.

Финансијска примања

С обзиром на то да је у Краљевини Србији православна вера била државна, архијереји, вероучитељи и чланови црквених судова примали су плату од државе.³² Остало православно свештенство монашког и мирског реда издржавало се од прилога и црквеног пореза (бир) који је наплаћиван од верника.³³ У члану 23, *Устроениа гарнизона војинства* 22. јануара 1845. официрима, доктору и војном свештенику, одређена су по три талира (15 динара) месечно „да могу себи слугу набавити“. Плата војних свештеника одређена је посебним решењем. Наредбом министра војног од 4. децембра 1868. војним свештеницима у великим гарнизонима (београдски, крагујевачки, ћупријски и нишки) плаћано је шест цванцика месечно за водоосвећење, док је у мањим гарнизонима накнада износила

---

³¹ Одлуком Министарског савета Краљевине СХС од 30. јануара 1920. године приликом постављења на дужност сталног војног свештеника узимани су у обзир успех у вршењу досадашње службе, квалификације, стручна спрема и понашање. М. Милкић, *Правно регулисање*, 136–146.

³² М. Милкић, *Специфичности*, 170.

³³ Наплата свештеничког бира била је регулисана *Законом о уређењу свештеничког стања* из 1882. године. Бир је наплаћиван уз порез, а затим су га среске власти исплаћивале свештеницима. Законом су били прописани обреди које је свештеник вршио бесплатно. Р. Радић, М. Исић, *Српска црква*, 103.

један цванцик.³⁴ Народна скупштина је 25. октобра 1876. усвојила да се током ратног стања смањују плате, пензије и издржавања из државне касе свим чиновницима, свештеницима, владикама и монасима.³⁵ Наређењем министра војног од 1. јула 1879. војним свештеницима који су примали плату од државе није следовала додатна надокнада за извршене обреде.³⁶ Према истом наређењу, месечна накнада парохијским свештеницима за водоосвећење у великим гарнизонима износила је 4,75 динара, а у мањим гарнизонима 80 пара, док је накнада за извршено опело износила 1,78 динара.

С обзиром на то да је на основу војног закона од 15. јануара 1883. ранг војног проте био једнак чину мајора, односно, чину капетана прве класе, корисно је упоредити распон плата који је био одређен *Законом о устројству војске* од 13. новембра 1886. године. Генерал је имао 10.104 динара, пуковник 7.073, потпуковник 5.052, мајор 4.042, капетан прве класе 2.779, капетан друге класе 2.274, поручник 1.920, потпоручник 1.516, наредник 456. Поред тога, они су, као и официри, имали још по 243 динара за помоћника и по 27,25 m³ дрва на годину. У гарнизонима су ангажовани локални свештеници, којима је плата одређивана буџетом или су им обреди плаћани појединачно за сваки извршени обред на основу посебно утврђене таксе. Висина таксе која је њима исплаћивана за извршену заклетву регрута и која је утврђена наређењем министра војног од 23. октобра 1884. износила је два динара за једног до десет регрута, односно, три динара за преко десет регрута.³⁷ Годишња плата Николе Стефановића, војног свештеника гарнизона у Крагујевцу, предвиђена буџетом за 1881. и 1882. годину, износила је 505,20 динара.³⁸

На основу члана 83, *Закона о изменама и допунама у Закону о устројству војске*, од 26. јула 1898. војном протојереју је припадала накнада за сеобу, службено путовање и дневнице.³⁹ На основу „*Закона о устројству војске*“ од 9. фебруара 1901, војни ђакон друге класе имао је годишњу плату у висини од 1.800 динара, војни ђакон прве класе 2.200, војни свештеник друге класе 2.600, војни свештеник прве класе 3.150 и

³⁴ *Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879*, Београд 1879, 215.

³⁵ *Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих у 1876*, Београд 1881, 467.

³⁶ *Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879*, Београд 1879, 215–216.

³⁷ *Службени војни лист* (1884) 1303–1305.

³⁸ *Службени војни лист* (1883) 114.

³⁹ *Службени војни лист* (1898) 721–735.

војни прота 4.500 динара. Стални војни свештеници су поред плате имали и све принадлежности активних официра (додатак на коња од 252 динара годишње, 27,25 m³ дрва и 243 динара годишње на сеиза). Висину новчаних примања хонорарних војних свештеника одређивао је министар војни својом наредбом. Тако је наредбом од 23. фебруара 1903. године по потреби службе за хонорарног свештеника гарнизона у Чачку постављен прота Сретен Михаиловић с годишњим хонораром од 240 динара.⁴⁰ Због дислокације трупа и повећања броја војника у појединим гарнизонима, наређењем министра војног од 4. јануара 1904. одређена је висина годишње надокнаде хонорарним војним свештеницима за предавање веронауке, извршење заклетве и сва остала чинодејства.⁴¹ Хонорар у гарнизону Књажевац износио је 360 динара, у гарнизону Пирот 288, у гарнизонима Врање, Крушевац, Неготин, Туприја, Краљево, Ужице, Пожаревац, Алексинац, Пожега и Чачак 240 динара, у гарнизонима Горњи Милановац, Шабац, Лозница и Смедерево 120 динара, у гарнизонима Куршумлија и Кладово 60 динара.

Лоши материјални услови свештеника Српске цркве који су крајем 1915. избегли из Србије, били су карактеристични и за свештенике у војсци.⁴² Односом државе према избеглом свештенству био је незадовољан и митрополит Димитрије који је крајем децембра 1916. из протеста био спреман да се одрекне плате.⁴³ Иницијатива коју је средином јуна 1916. преко Министарства војног покренуо архијерејски намесник Сава Рабреновић довела је до тога да је министар просвете и црквених послова 22. јуна донео решење да се двадесетпеторици избеглих свештеника који су живели у лошим материјалним условима свакодневно исплаћује државна помоћ у износу од по три драхме.⁴⁴ С обзиром на то да нису имали статус државних чиновника, свештеници који су постављани на војне дужности нису примали плату од државе, већ свештенички бир. Референт за вероисповедне послове једини је имао примања као и официри – плату, новчану храну и додатак на помоћника. Протојереј Здравко Пауновић је након што је избегао из Србије и у другој половини јануара 1916. стигао у Рим, где је био без новца, тражио од српског посланства да му издају само чисту плату, без додатка на посилног и без

⁴⁰ *Службени војни лист* (1903) 131–132.

⁴¹ *Службени војни лист* (1904) 25–26.

⁴² Р. Радић, М. Исић, *Српска црква*, 112–113.

⁴³ Митрополит је током 1916, 1917. и 1918. године примао месечну плату од државе у износу од 1.250 динара. Р. Радић, М. Исић, *Српска црква*, 113.

⁴⁴ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 113–114.

новчане хране (која му није издавана од 2. новембра 1915).⁴⁵ Од свих новчаних примања које су војни свештеници добијали током ангажовања на Солунском фронту, најзначајнија је била новчана храна. У „Уредби о распореду војних свештеника“ од 27. марта 1916. године, посебно је наглашено да сви војни свештеници који су били на некој дужности, до повратка у Србију примају плату и остале принадежности. Због различитих тумачења ове формулације, министар војни је 12. новембра 1916. објаснио да је имао „нарочито у виду све свештенике који су се евакуисали са нашом војском“.⁴⁶ О значају који је новчана храна имала за стандард војних свештеника говори пример Данила Л. Поповића, пре рата пароха у селу Рановцу, који је као нераспоређени свештеник у Команди нераспоређених официра у Микри у обраћању Врховној команди 18. фебруара 1918. објаснио да су свештенички бир и новчана храна једина средства од којих се издржава и од којих помаже и своју породицу у Србији.⁴⁷ У Моравској дивизији је непоштовање процедуре у вези са постављењем свештеника Стојана Аранђеловића довело до тога да се он 20. јула 1916. обратио команданту Профијантске колоне и жалио се да му је егзистенција угрожена због чињенице да није имао право на новчану храну.⁴⁸ Испоставило се да он заиста није могао да оствари то право, и то из два разлога: постављен је наредбом команданта Моравске дивизије, који није имао право да га постави; и постављен је на непостојеће формацијско место. Како би се ова ситуација позитивно решила, Стојан Аранђеловић је решењем начелника штаба Врховне команде од 9. августа 1916. године постављен за војног свештеника у Команди места Солун. Решењем министра војног од 10. марта 1917. војном свештенику у штабу Треће армије Јоакиму Бједову исплаћивано је по осам драхми дневно.⁴⁹ Од априла 1917. свештеници на првим борбеним линијама имали су дневницу од три динара дневно.⁵⁰

У ратним приликама, појачаним чињеницом да је велики број свештеника избегао из Србије, положај војних свештеника могао се сматрати као привилегија. Многим свештеницима је пријем у војну службу представљао једини начин за обезбеђивање егзистенције. Молбе и апели избеглих свештеника за пријем у војску били су карактеристични

⁴⁵ Исто, 352.

⁴⁶ Исто, 107.

⁴⁷ Исто, 109–110.

⁴⁸ Исто, 244–245.

⁴⁹ Исто, 253.

⁵⁰ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква*, 121.

током првих неколико месеци боравка на Крфу и на Халкидикију. Павле Каличанин, свештеник из села Гојиновац код Прокупља, замолио је 8. марта 1916. године Врховну команду да буде постављен за војног свештеника 6. пешадијског пука првог позива, „како би се у овим тешким тренуцима помогао материјално“.⁵¹ Укидање дивизија другог позива током реорганизације на Крфу довело је до тога да су се пуковски свештеници осетили угроженима. Архимандрит Мирон Хаџи Јанковић, старешина манастира Рајиновац и прота у штабу Дунавске дивизије другог позива, објаснио је 27. марта 1916. министру просвете и црквених послова да би у случају губитка војне службе „остао у туђем свету на улици без средстава за живот“.⁵² Након ступања на снагу *Уредбе о распореду војних свештеника* од 27. марта 1916, састављене у складу са извршеном реорганизацијом војске, у војсци су остала 62 војна свештеника, док је војну службу изгубило 44 свештеника.⁵³ Због лошег материјалног стања, у наредном периоду уследиле су њихове појединачне молбе за поновно постављење на дужност војног свештеника. У складу с наведеном уредбом, ови свештеници су представљали посебну категорију свештеника у војсци. Они нису били у статусу војних свештеника, али су остали у војној служби тако што су били придодати дивизијским командама како би по потреби били распоређени по болницама. Била им је остављена могућност да иду у неку од савезничких земаља ради студирања. На основу расположивих података, међу свештеницима који су изгубили статус војног свештеника, није било оних који су искористили то своје право.

Током Првог светског рата у лошем материјалном положају биле су и породице свештеника. Упркос наредби српске владе из октобра 1915. да на својим парохијама дочекају долазак непријатеља, било је и оних свештеника који нису поступили по овој наредби. Од оних који су остали, велики број свештеника је био интерниран. Сви епископи су били приморани да напусте своје епархије, а епископ нишки Доситеј и епископ шабачки Сергије интернирани су у Бугарску. Са српском војском су у избеглиштво отишли митрополит Димитрије и епископ велешко-дебарски Варнава Росић.⁵⁴ Током боравка у избеглиштву од 1916. до 1918. избегли свештеници помагали су чланове својих породица, од којих су многи живели у окупираној Србији и којима су они преко српског

⁵¹ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 108.

⁵² *Исто*, 108–109.

⁵³ *Исто*, 66.

⁵⁴ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква*, 109.

Црвеног крста слали новац. Намесник азбуковачки Коста Протић је као избеглица у Ници писао министру војном 17. новембра 1916. и молио да буде постављен за војног свештеника у Антибу код Нице, како би могао да издржава жену и ћерку које су интерниране, као и четворо деце која су остала у Србији.⁵⁵ Иницијативу за помоћ свештеничким породицама која је у септембру 1917. потекла од војних свештеника Моравске дивизије, подржао је митрополит Димитрије и тражио од референта за свештенство да све војне свештенике обавести о могућности да својим породицама шаљу помоћ.⁵⁶

Ситуација када је јеромонах Сава Митровић у новембру 1916. Врховној команди упутио молбу да буде разрешен дужности у 2. завојишту Тимочке дивизије, представља пример који потврђује економску страну војносвештеничке службе.⁵⁷ Поред чињеница да је телесно слаб и да на тој служби није неопходан, јер у завојишту постоји још један свештеник, јеромонах Сава је нагласио да он лично има средстава за живот и да му војна служба није неопходна.

На основу решења министра војног од 19. априла 1915. исплаћиван је хонорар локалним имамима који су обављали обреде код војника исламске вероисповести.⁵⁸ За заклетву војске исплаћивано је три динара, за заклетву вештака или сведока код судова или код војних власти хонорар је био један динар, за сахрану војника исплаћивано је четири динара. Нису сачувани подаци о томе да је војном рабину током Првог светског рата исплаћиван хонорар.

Личне способности и углед војних свештеника

Друштвени статус војних свештеника био је важан у контексту њиховог рада у јединицама и угледа који је требало да имају. У вези са њиховим угледом у јединицама, поставља се и питање припремљености српских војних свештеника за борбене ситуације.⁵⁹ Из једне од британско-српских болница тражили су 18. маја 1916. да се свештеник смени због

⁵⁵ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 384.

⁵⁶ *Исто*, 110.

⁵⁷ *Исто*.

⁵⁸ *Службени војни лист* (1915) 183.

⁵⁹ Едвард Медиген указује да су у британској војсци војни свештеници били поштовани сразмерно исказаној храбрости у борби, која је била условљена њиховом припремљеношћу за такву ситуацију. Е. Madigan, *нав. дело*, 20.

тога што није читао молитве болесницима.⁶⁰ Савезничка команда острва Лазарет известила је јула 1916. да „свештеник не врши молитве на острву“.⁶¹ У извештају који је Санитетско одељење Врховне команде упутило Ађутантском одељењу 26. новембра 1916. године наведено је да управа српско-британске војне болнице у Едеси није желела да прихвати на сталној дужности српског војног свештеника „пошто ниједан наш свештеник не уме да врши дужност свештеника у болници“.⁶² Уместо да буде постављен стални војни свештеник, свештеничке дужности у овој болници по потреби је обављао војни свештеник Јован Бошковић из 1. резервне болничке чете.

Војни свештеници су у складу са својим позивом и дужностима које су обављали водили рачуна о свом друштвеном положају. Михаило Поповић, свештеник из Неготина, који је од 14. маја 1915. до 28. априла 1918. био на дужности дивизијског проте у Тимочкој дивизији, постављен је 22. априла 1918. на нижу дужност, односно на место пуковског војног свештеника у Тимочком пољском артиљеријском пуку.⁶³ Сматрајући да је због његовог личног угледа као старијег свештеника и човека погодније да буде на служби у некој дивизији у којој није обављао дужност протојереја, он је у писму команданту Тимочког пољског артиљеријског пука од 22. јула 1918. замолио да буде премештен за пуковског свештеника у неку другу дивизију Друге армије. Његови разлози су уважени и он је 13. августа 1918. постављен за пуковског свештеника 22. пешадијског пука.

Током Првог светског рата показало се да је укидање службе сталних војних свештеника било велика грешка и да су потпуно били у праву политичари који су приликом скупштинске расправе о укидању војносвештеничке струке указивали да се тиме укида служба војних свештеника. Тада је министар војни Радомир Путник одговарајући на критику посланика објаснио да није реч о укидању верских обреда, већ о њиховом јефтинијем обављању и да је уместо „војних прота и свештеника, који имају велике плате, усвојено је то да се узму хонорарни свештеници“.⁶⁴ Због тога што, најпре, није постојала озбиљна селекција

⁶⁰ Војни архив, П 5, 10, 11, 32.

⁶¹ *Исто*, П 5, 11, 6, 3.

⁶² М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 243.

⁶³ *Исто*, 111.

⁶⁴ В. Ј. Иветић, *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд 2013, 356–359.

приликом пријема, затим, војни свештеници нису имали одговарајућу обуку и нису били прилагођени војној средини, као и због тога што их поједине старешине нису озбиљно схватале и уважавале њихов рад, у изворима из периода Првог светског рата имамо случајеве војних свештеника који су били оптужени да су продавали хлеб, да су имали нечасне намере према женама, да су били кукавице, да су били себични. Због личног сукоба са заступником команданта 12. пешадијског пука, потпуковником Јованом Наумовићем, пуковски свештеник Светозар Ивошевић, био је средином марта 1917. оптужен да је војницима овог пука продавао свој хлеб.⁶⁵ Последица ове оптужбе била је његова смена с положаја. Расположива документа указују да је у питању била клевета, а у корист Ивошевићевог исправног поступања говори и чињеница да је 25. септембра 1917. за рад у 12. пуку одликован *Златном медаљом за ревносну службу*. У случају војног свештеника Команде места Солун Трајка Ковачевића, командант места пуковник Милан Дуњић прихватио је оптужбе за нечасне намере које је против њега 26. маја 1917. изнела госпођа Атија Мехмед.⁶⁶ Испоставило се да је реч о часном свештенику који је био оклеветан, а заправо је одбијао да госпођи Мехмед плаћа станарину за смештај у кући која није ни била у њеном власништву. Командант 15. пешадијског пука окарактерисао је пуковског свештеника Славка Павловића, пароха петчанског (околина Пожаревца), као плашљивог човека који због својих позних година није могао да обавља своје дужности.⁶⁷ Командант Пољског артиљеријског пука Вардарске дивизије, пуковник Нестор Манакловић, имао је притужбе на рад војног свештеника Димитрија Милојковића из Књажевца, за кога је сматрао да је недружелубив, тврдица и да није ни мало користан.⁶⁸

Нема података о томе да се неки војни свештеник по свом имовном стању или друштвеном положају, односно, контактима с политичком или војном елитом, издвајао од осталих. Веће друштвено ангажовање појединих војних свештеника уследило је у каснијем периоду. Ту је свакако карактеристичан пример Милана Смиљанића, који је као свештеник равањски, округ ужички, током Првог светског рата био војни свештеник у 4. пешадијском пуку Дринске дивизије другог позива.⁶⁹ У обе југословенске државе прота Смиљанић је као свештеник у селу Сиројојно све до своје смрти 1979. године заузимао значајно место у

⁶⁵ М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 287–290.

⁶⁶ *Исто*, 306–311.

⁶⁷ *Исто*, 91, 348–349.

⁶⁸ *Исто*, 90, 91, 331–332.

⁶⁹ *Исто*, 398.

политичком животу свог краја и државе.⁷⁰ Значајно место у политичком животу током Другог светског рата и у послератном периоду имао је и Јевстатије Караматијевић.⁷¹ Рођен у Новој Вароши 1882, он је био војни свештеник у балканским ратовима, током Првог светског рата као војни свештеник обављао је свештеничке дужности у болници на острву Видо, у Резервној болничкој чети, у британско-српској болници, француско-српској болници, Реконвалесцентском логору, 17. пешадијском пуку, 4. пешадијском пуку и разрешен војне дужности 27. децембра 1918. године.⁷²

*

Недостатак извора о личним подацима онемогућава детаљнију анализу социјалног порекла и образовне структуре војних свештеника. С обзиром на то да је највише података сачувано за период Првог светског рата, наша анализа социјалног статуса војних свештеника заснована је на овим подацима. Због укидања војносвештеничке струке на основу војног закона из 1904. године и чињенице да осим референта за вероисповести, који је био државни чиновник и коме је то био стални посао за који је примао плату и на основу кога је уживао одређен друштвени положај, сви остали свештеници су били хонорарни и по потреби позивани на војну службу. Свештеници су, дакле, само повремено долазили у додир са војном средином и војном хијерархијом, што и није морало да представља проблем у њиховој служби, али је ова чињеница током Првог светског рата проузроковала негативне последице. Тада су војни свештеници практично престали да буду хонорарни службеници, односно, уместо да само по потреби долазе у додир са војском у циљу обављања неких свештенорадњи, они су у потпуности били укључени у војну средину и принуђени да се уклопе у војну хијерархију. Српски војни свештеници нису били у потпуности припремљени и обучени за све војносвештеничке дужности. На овај начин они су не својом кривицом долазили у ситуацију да њихов углед и друштвени положај буду угрожени. Посебну карактеристику оваквог стања чине случајеви ангажовања српских свештеника у савезничким јединицама. Разлог за такво стање проналазимо у томе што је војносвештеничка струка била укинута и што су важне дужности обављали хонорарни свештеници. Још један проблем који се намеће јесте питање колико су старешине и војници озбиљно схватали делатност војних свештеника.

⁷⁰ Б. Матић, *Прота. Крст и петокрака проте Милана Смиљанића*, Београд 1985.

⁷¹ С. С. Карапанџин, *нав. дело*, 108–109.

⁷² М. Милкић, *Верска служба у српској војсци*, 305.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Војни архив [Vojni arhiv]

Извори – Primary Sources

Закон о устројству војске од 27. јануара/9. фебруара 1901, Српске новине (1/14. фебруар 1901) 1–9 [*Zakon o ustroјstvu voјske od 27. јanuara/9. februara 1901*, *Srpske novine* (1/14. februar 1901) 1–9]

Закон о устројству војске, Службени војни лист (1883) 1–28 [*Zakon o ustroјstvu voјske*, *Službeni voјni list* (1883) 1–28]

Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879, Београд 1879 [*Sbornik zakona, uredaba i ostalih voјnih propisa trajne važnosti u 1879*, Београд 1879]

Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих у 1876, Београд 1881 [*Sbornik zakona, uredaba, naredenja i objašnjenja voјnih izdatih u 1876*, Београд 1881]

Сборник законских измена и допуна, прописа, решења и објашњења трајне вредности издатих у години 1874, Београд 1875 [*Sbornik zakonskih izmena i dopuna, propisa, rešenja i objašnjenja trajne vrednosti izdatih u godini 1874*, Београд 1875]

Новине – Press

Весник Српске Цркве [*Vesnik Srpske Crkve*]

Гласник Православне цркве у Краљевини Србији [*Glasnik Pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji*]

Гласник Православне цркве у Краљевини Србији [*Glasnik Pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji*]

Службени војни лист [*Službeni voјni list*]

Литература – Secondary Works

Madigan E., *Faith under Fire. Anglican Army Chaplains and the Great War*, London 2011.

Milkić M., *The Serbian Army and the Cultural and Religious Heritage in WW I*, *Studia Historica Slovenica* 1 (2009) 51–66.

Војска и вера, Зборник радова са округлог стола о теми „Регулисање верских питања у Војсци Југославије”, Београд 2001 [*Voјska i vera*, *Zbornik radova sa okruglog stola o temi „Regulisanje verskih pitanja u Voјsci Jugoslavije”*, Београд 2001]

- Вулетић А., *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002 [Vuletić A., *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*, Beograd 2002]
- Зековић М., *Војни свештеник Ристо Шуковић. Ратни фотограф*, Ужички зборник 21 (1992) 63–71 [Zeković M., *Vojni sveštenik Risto Šuković. Ratni fotograf*, Užički zbornik 21 (1992) 63–71]
- Иветић В. Ј., *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд 2013 [Ivetić V. J., *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2013]
- Јокановић Б. Ј., *Крстом, пером и мачем (свештеници у служби своме народу)*, Цетиње 1999. [Jokanović B. J., *Krstom, perom i mačem (sveštenici u službi svome narodu)*, Cetinje 1999]
- Карапанџин С. С., *Верска служба у Војсци Србије. Утицај на операције Копнене војске*, Београд 2015 [Karapandžin S. S., *Verska služba u Vojsci Srbije. Uticaj na operacije Kopnene vojske*, Beograd 2015]
- Матић Б., *Прота. Крст и петокрака проте Милана Смиљанића*, Београд 1985 [Matić B., *Prota. Krst i petokraka prote Milana Smiljanića*, Beograd 1985]
- Милићевић М., *Регрутни састав војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти*, Војноисторијски гласник 1 (2016) 9–25 [Milićević M., *Regrutni sastav vojske Srbije 1883–1912. Sistem poziva i neki njegovi društveni aspekti*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2016) 9–25]
- Милкић М., *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд 2016 [Milkić M., *Verska služba u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2016]
- Милкић М., *Војни свештеници у српској војсци 1914–1918*, Први светски рат и Балкан – 90 година касније, Београд 2011, 118–125 [Milkić M., *Vojni sveštenici u srpskoj vojsci 1914–1918*, Prvi svetski rat i Balkan – 90 godina kasnije, Beograd 2011, 118–125]
- Милкић М., *Државни и верски празници у војсци Кнежевине и Краљевине Србије*, Војноисторијски гласник 1–2 (2007) 7–20 [Milkić M., *Državni i verski praznici u vojsci Kneževine i Kraljevine Srbije*, Vojnoistorijski glasnik 1–2 (2007) 7–20]
- Милкић М., *Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије*, Војноисторијски гласник 1–2 (2005) 136–146 [Milkić M., *Pravno regulisanje položaja vojnosveštениčke struke u vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije*, Vojnoistorijski glasnik 1–2 (2005) 136–146]
- Милкић М., *Религиозни традицији в срѣбската армия*, Военоисторически сборник 2–3 (2009) 57–65 [Milkić M., *Religiozni tradicii v srbskata armija*, Voenoistoričeski sbornik 2–3 (2009) 57–65]
- Милкић М., *Свештеници добровољци у српској војсци 1914–1918*, Зборник радова са округлог стола на тему „Српски добровољачки покрет у Првом светском рату”, Сириг–Темерин 2015, 25–36 [Milkić M., *Sveštenici dobrovoljci u srpskoj vojsci 1914–1918*, Zbornik radova sa okruglog stola na temu „Srpski dobrovoljački pokret u Prvom svetskom ratu”, Sirig–Temerin 2015, 25–36]

- Милкић М, *Свештеници у војним и дипломатским мисијама српске владе 1915–1918*, Историјски записи 3–4 (2012) 85–97 [Milkić M, *Sveštenici u vojnim i diplomatskim misijama srpske vlade 1915–1918*, Istorijski zapisi 3–4 (2012) 85–97]
- Милкић М., *Специфичности верског живота у војсци Кнежевине-Краљевине Србије*, Војно дело 1 (2003) 168–184 [Milkić M., *Specifičnosti verskog života u vojsci Kneževine-Kraljevine Srbije*, Vojno дело 1 (2003) 168–184]
- Милкић М, *Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци (1839–1941)*, Војноисторијски гласник 2 (2009) 9–29 [Milkić M, *Uniforma vojnih sveštenika u srpskoj i jugoslovenskoj vojsci (1839–1941)*, Vojnoistorijski glasnik 2 (2009) 9–29]
- Младеновић Б., *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006 [Mladenović B., *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2006]
- Поповић М. И., *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933 [Popović M. I., *Istorijska uloga Srpske crkve u čuvanju narodnosti i stvaranju države*, Beograd 1933]
- Пузовић П., *Улога цркве и свештенства у балканским ратовима*, Деведесет година од стварања Балканског савеза, Београд 2003 [Puzović P., *Uloga crkve i sveštenstva u balkanskim ratovima*, Devedeset godina od stvaranja Balkanskog saveza, Beograd 2003]
- Радић Р., М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, Београд–Гацко 2014 [Radić R., M. Isić, *Srpska crkva u Velikom ratu*, Beograd–Gacko 2014]
- Шаљић Ј. Д., *Од конфесије ка идентитету. Муслиманско питање у Србији 1878–1912*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд 2015 [Šaljić J. D., *Od konfesije ka identitetu. Muslimansko pitanje u Srbiji 1878–1912*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd 2015]

Miljan Milkić

SOCIAL STATUS OF SERBIAN MILITARY CHAPLAINS, 1839–1918

Summary

The religious service in the Army of the Principality and Kingdom of Serbia institutionally started in 1839 by adopting the first Military Law. Solutions adopted by the Serbian military authorities for facilitating the exercise of religious rights provided unrestricted living for all religious groups in the Serbian Army. The vast majority of the population in Serbia belonged to the Orthodox faith and the Serbian Church had the status of a state church. In the following years different laws and regulations were adopted and various segments of the religious service in the Serbian Army were regulated. Chaplains were government officials appointed by the King's decree on the proposal of the Minister of War. The religious service in the Serbian Army was headed by a desk officer for confessional affairs in the Ministry of War. He was an orthodox priest with protopresbyter rank. In order to understand the social status of Serbian military chaplains it is important to analyse their social background, educational structure, financial income and personal skills. After the 1904 Military Law was adopted, Serbian military chaplains lost most of their rights. They could be only part-time Army *members and their rank was not strictly determinate. The negative consequences of this Law were particularly manifest during the First World War.* There were not enough trained chaplains, and there were no clear criteria for their selection. The social status of military chaplains was bad because of the financial problems they were facing.

Keywords: military chaplains, Army of the Principality and Kingdom of Serbia, social status, status of military chaplains, social background, educational structure.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 25. 05. 2017.

Момир САМАРЦИЋ*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад

АНАЛИЗА ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ТЕХНИКА У ДОЛИНИ ТИМОКА У ТЕКСТОВИМА АДАМА БОГОСАВЉЕВИЋА**

Апстракт: Суштински сегмент политичких идеја Адама Богосављевића представљало је питање унапређења пољопривреде, односно развој материјалног благостања сељака као претпоставке усавршавања земљорадње и усвајања савременијих оруђа. Последица оваког става били су текстови објављени у листу *Тежак*, у којима свеобухватно анализира аграрне технике егзистенцијалне земљорадње сељачког друштва у тимочној долини. Полазећи од поменутих текстова, као значајних литерарних историјских извора за истраживање наведене проблематике, у раду смо анализирали различите аграрне технике присутне у оквирима предмодерне, прединдустријске земљорадње, односно њихове основне карактеристике и регионалне специфичности условљене географским контекстом тимочке долине.

Кључне речи: Адам Богосављевић, земљорадња, земљорадничке технике, Тимочка крајина, Србија, 19. век.

Политичка биографија Адама Богосављевића представља тему којој је српска историографија посветила знатан простор, имајући у виду кратак животни век и улогу коју је играо у политичком животу Кнежевине Србије у осмој деценији 19. века. Најзначајнији покушај

---

* momir.samardzic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

реконструкције његове политичке делатности представља монографија Растислава В. Петровића,¹ али је и ово дело у великој мери ослоњено на претходнике, односно пре свега на анализе Федора Никића² и Слободана Јовановића³. „Сељаком-философом“ прогласио га је већ Светозар Марковић,⁴ те се овај опис сусреће код различитих аутора, док га је Слободан Јовановић називао „сељаком-факултетлијом“.⁵ У оба случаја алудира се на његово образовање, које га није спречило да се врати на село и бави земљорадњом, односно указује се на преломни животни тренутак који су предимензионирали и, могло би се рећи, политички функционализовали баштиници његових политичких идеја. Међутим, опис Богосављевића као „првог српског популисте“,⁶ „првог народњака у Србији“,⁷ на неупоредиво експлицитнији начин сведочи не само о суштини већ и о перцепцији његове политичке делатности и идеја које је заступао.

Народњачка политичка идеологија представљала је одговор доминантно сељачког друштва на изазове које је наметао развој модерне државе и њених институција, најексплицитније изражен кроз бирократизацију, односно повећање чиновничког апарата, и милитаризацију, односно повећање издатака за јачање народне војске у очекиваном одсудном рату против Османског царства за ослобођење и независност. Процес централизације и институционализације државе био је у супротности са „патријархалним сељачким представама о сопственој државности као органском 'продужетку' традиција“ задруге и општине – основних постојаних форми социјалне заједнице,⁸ те је држава

¹ Р. В. Петровић, *Адам Богосављевић*, Београд 1998². Прво издање из 1972.

² Ф. Никић, *Локална управа Србије у XIX. и XX. веку: област – округ – срез*, Београд 1927, 122–193.

³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990, на више места.

⁴ С. Марковић, *Друга законодавна скупштина*, Светозар Марковић, Целокупна дела, XIV, Београд 1997, 25.

⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 216. И Никић говори о „школованом сељаку, факултетлији“ (Ф. Никић, *нав. дело*, 123).

⁶ Виктор Г. Карасев, *Революционно-демократическая идеология и балканский социализм (60–70-е годы XIX века)*, Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1991, 86.

⁷ L. Perović, *Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: postavljanje organizacije Narodne radikalne stranke*, L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI vek)*, Београд 2006, 114.

⁸ Описујући задругу Владимир Карић је забележио да „задруга није ништа друго до једна малена држава, која кругом рада свог обухвата све задатке и тежње једне

посматрана као њихова вишеструко увећана копија.⁹ У српском случају, развој државе значатно је ишао испред еволуције колективистичког, патријархалног менталитета сељаштва, формираног у оквирима локалне заједнице, а потом екстраполираног и на друштво у целини, што је утицало на стварање негативног става према отуђеном, бирократизованом државном апарату, против којег су и своју делатност усмерили опозициони сељачки посланици у Скупштини предвођени Адамом Богосављевићем.¹⁰ Федор Никић истиче да сељачки покрет, чија је Богосављевић био еманација, представља борбу патријархалног српског друштва и државе у настојању да „васпостави, између нашег друштва и уређења наше државе, потпуну хармонију, т. ј. да се из патријархалног сељачког друштва изгради органски и једна патријархална сељачка држава“. Полицијско-бирократску и војничку државу требало је да замени народно-сељачка држава, која би одговарала социјалној структури српског друштва.¹¹

Суштински сегмент Богосављевићевих идеја представљало је питање унапређења пољопривреде. Развој државе и њеног бирократског апарата није пратио привредни развој, превасходно развој пољопривреде као најзначајније привредне гране, неопходан ради све снажнијег пореског оптерећења сељаштва као претпоставке финансирања државног апарата. „Ако тежак обезбеђује друштву исхрану, а држави омогућава да издржава свој бирократски апарат, треба ли то друштво и та држава својом лошом политиком да уназаде земљорадњу, а тежака да доведу у стање потпуне беде“, записао је у програмском тексту *Глас са села*, објављеном 1873.¹² Међутим, иако је у фокусу Богосављевићевих идеја

сасвим модерне државе“ (В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 202).

⁹ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008, 28–29.

¹⁰ Исто, 27–31; Х. М. Мидлих, *Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века*, Историјски часопис XXXVIII (1992) 115–128.

¹¹ Ф. Никић, *нав. дело*, 134. Према Никићевом мишљењу, Богосављевић је „успео да створи један политички Вјерују у сељачком народу, развио у маси такав један политички и социјални фанатизам, да је његов покрет изгледао као једна бујица, која је у нашим селима узбунила и последњег сељака у оној колиби, да траже своја отета и згажена политичка и социјална права. У тој борби и у том покрету Адам је стајао као велики трибун и поштован као апостол сељаштва“ (Ф. Никић, *нав. дело*, 189–190).

¹² Цитирано према Р. В. Петровић, *нав. дело*, 40. Чланак *Глас са села* објављиван је у наставцима у листу *Исток* у првој половини 1873.

било село и српски сељак, а сам се бавио земљорадњом, биографи и истраживачи његове политичке делатности нису обратили посебну пажњу на неколико његових текстова у којима анализира аграрне технике у тимочкој долини, често имајући на уму и контекст политичких идеја које је заступао. Никић и Петровић дотичу се у основним цртама овог сегмента Богосављевићевог јавног рада, помињу његово чланство у *Друштву за пољску привреду* и активно бављење земљорадњом, настојање да примењује савременија оруђа и технике обраде земље у намери да поучи сељаке, те награде које је освајао на годишњим пољопривредним сајмовима које је *Друштво за пољску привреду* уз подршку владе организовало од 1870. С друге стране, неколико Богосављевићевих текстова објављених у *Тежаку*, листу *Друштва*, представља прворазредан извор за проучавање аграрних техника у тимочкој долини у другој половини 19. века, „у Крајни“, како је сам говорио, посебно када се има у виду да најобимнији од њих дају, историчарима увек драгоцен, целовит увид у проблематику, насупрот архивским изворима о стању пољске привреде или подацима у статистичким публикацијама који пружају парцијалну слику.¹³

¹³ А. Богосављевић, *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, *Тежак* (1869) 55–58; А. Богосављевић, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, *Тежак* (1870) 109–110, А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде?*, *Тежак* (1875) 106–108, 113–119, 130–131, 137–138, 144–146, 163–164, 168–169, 173–175.; А. Б.[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, *Тежак* (1878) 97–98, 105–106, 114–115; 1879, 26–27, 38–39, 45–49, 57–59, 65–67, 81–82, 94–96, 101–103, 109–111; А. Б.[огосављевић], *Једна сеоска прича о орању*, *Тежак* (1879) 51–52, 59–61; [А. Богосављевић], *Неколико речи из сопствене пракције*, *Тежак* (1879) 145–147, 153–155. Сви наведени текстови налазе се на списку објављеном у јубиларној публикацији поводом тридесет година од покретања листа (*Садржина Тежака од 1869 до закључно 1894 године*, Б. Д. Тодоровић (ур.), Београд 1899, 2–3). Поред дела наведених текстова за које је или по иницијалима или по садржају лако утврдити аутора, на списку се помињу још два непотписана текста из 1881, када је Адам Богосављевић већ био мртав. Независно од тога, текстови о којима је реч (*О храњењу и Материјали из којих је биљка састављена*) у потпуности одударају од тема, приступа и стила који су карактеристични за Богосављевићеве текстове, те сматрамо да њихов аутор није био Адам Богосављевић.

* * *

Источна Србија, па самим тим и Тимочка крајина о којој сведочи Богосављевић, представљали су специфичну географску целину, одвојену од остатка Србије и отворену за климатске утицаје с истока. Источне срезове браничевских округа и западне срезове Крајинског и Црноречког округа покривају Хомолске планине, као наставак карпатског планинског масива, с тешко проходним планинским гребенима, раздвајајући на тај начин не само зоне климатских утицаја, већ и појасеве плодног земљишта пограничних округа Србије у сливу Тимока. Специфичност географског положаја утицала је и на динамику и карактеристике привредног развоја.¹⁴

Богосављевићево родно село Копривница налазило се у долини Тимока, у Крајинском срезу истоименог округа, на самој граници са Зајечарским срезом Црноречког округа, односно у областима у којима је земљорадња била доминантна привредна грана. Тимочки басен у целини био је богат плодним земљиштем – ритском црницом, черноземом, гајњачом, а посебно смоницом, док је алувијално земљиште, настало наносима набујалог Тимока у пролеће и јесен и „састављено од финих и врло плодних речних наноса муљака“, било посебно погодно за узгој кукуруза, житарице по којој је тимочка долина била позната, убрајајући овај крај у области с најплоднијим земљиштем у Кнежевини.¹⁵ Најплоднији део тимочког басена налазио се управо у Крајинском округу, с алувијалним проширењима величине један до два километра и брдским странама које се негде благо, негде окомито спуштају у речну долину, док је посебно значајна била равница у којој се налазило окружно средиште Неготин.¹⁶ И у суседном, Црноречком округу, односно Зајечарском срезу, тимочка долина с долинама притока обухватала је простор с најплоднијим земљиштем, ширећи се код управног средишта Зајечара.¹⁷

¹⁴ Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године, Тимочка крајина у XIX веку* : зборник радова, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 59.

¹⁵ М. В. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ: привредно-географска проучавања, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012, 414–415, 434. Према наводима Горана Дугалића и Бошка Гајића, у басену Тимока гајњача је заузимала око 11.000, смоница око 120.000, док је алувијално земљиште (флувисол) настало од речних наноса заузимало око 42.000 хектара. G. J. Dugalić, B. A. Gajić, *Pedologija*, Kragujevac 2012, 219, 236.

¹⁶ М. В. Лутовац, *нав. дело*, 410–411.

¹⁷ С. Мачај, *Црноречки округ, Црна река: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 443.

Поред плодности земљишта, за анализу аграрних техника и степена њиховог развоја од посебног значаја су подаци о величини и структури домаћинства, те величини обрађиваних површина и структури усева. Према статистичким подацима из 1866. и 1874, у 26 насељених места Крајинског среза 1866. је пописано 4.253 куће и 24.635 становника, а 1874. 4.843 куће и 25.948 становника, док је у 23 насељена места у Зајечарском срезу 1866. пописано 4.534 куће и 25.385 становника, а 1874. 5.310 кућа и 27.935 становника.¹⁸ Статистички просек броја чланова домаћинства (Крајински срез 5,8 1866. и 5,3 1874; Зајечарски срез 5,6 1866. и 5,3 1874) упућује на закључак о доминантном присуству нуклеарне породице, што је представљало знатан ограничавајући фактор при ниском степену развоја аграрних техника јер је егзистенцијална земљорадња подразумевала велик број руку неопходних за производњу за преживљавање. Резултати истраживања Александре Вулетић указују на то да су, у поређењу с остатком Србије, домаћинства у Источној Србији била најмалобројнија, с тенденцијом смањења између два пописа.¹⁹

При дефинисању земљорадње у Србији као егзистенцијалне полазимо од тезе да је сељачки економски систем погрешно анализирати из перспективе и категорија тржишне економије, јер се земља, стока и алат не доживљавају као капитал, већ као средство за живот, док се рад махом не плаћа јер је домаћинство заједница у којој се физичка снага користи ради обезбеђења егзистенције. Управо егзистенцијална земљорадња представљала је суштинску карактеристику сељачке економије која властити аграрни систем дефинише кроз корелацију броја уста која треба прехранити и броја руку неопходних за тај посао.²⁰ Егзистенцијални ниво земљорадње и нуклеарна породица представљали су ограничавајући фактор и приликом ширења обрађиваних површина. Величина сељачког земљишног поседа била је ограничена могућностима његове обраде, суштински се крећући око егзистенцијалног оптимума који је влада проценила на шест дана орања (3,42 ha), односно пет дана орања (2,85 ha) и дан орања (0,57 ha) за окућницу. Пописом обрађевина из 1867. у Крајинском срезу забележено је 13.470,98 ha њива, 1.426,71 ha винограда и 2.224,95 ha ливада, док је у Зајечарском срезу забележено

¹⁸ *Пописъ людства Србіе у години 1866*, Државописъ Србіе, III, Београд 1869, 65–66, 87; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, *Државопис Србије*, IX, Београд 1879, 58, 120, 138–139.

¹⁹ А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 226–229.

²⁰ Н. Mendras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986, 61–65.

16.396,39 ha њива, 720,92 ha винограда и 3.863,27 ha ливада.²¹ Поредићи наведене законске параметре с површином забележеном у попису обрађевина из 1867, уочљиве су незнатно веће вредности површине земљишног поседа од егзистенцијалног оптимума. Просечна величина сељачког земљишног поседа у Крајинском срезу била је 4,05 ha, а у Зајечарском срезу 4,63, при чему су орнице заузимале у првом 3,17 ha, а у другом 3,62 ha.

Када је реч о структури усева, резултати пописа обрађевина из 1867, као и њихово поређење са пописом обрађених површина из 1889, указују на присуство монокултуре кукуруза, важног како за исхрану људи и стоке, тако и за трговину свињама, уз успон пшенице од шездесетих година 19. века,²² условљен повећаним могућностима њеног извоза и близином Дунава као међународног трговачког пута. У вези с постепеном изменом врста усева, описујући земљорадњу у Неготинској Крајини и Кључу и промене које су уследиле после 1867, Милисав Лутовац је забележио да „док је жито гајено само за домаћу потрошњу, преовлађивао је кукуруз, који су пратили у плодореду јара пшеница, крупник и јечам“, али „откако је почела трговина житом, озима пшеница потискује све поменуте усеве сем кукуруза“, док „потпуно нестаје крупник, а појављује се овас на исцрпеном а делом и на влажном земљишту“.²³ У тимочким окрузима приноси су били неуједначени, како по срезовима, тако и зависно од пописа током 19. века, што превасходно сведочи о одлучујућем значају који су имали временски услови и конфигурација земљишта.²⁴ Сам Богосављевић писао је да „у овом крају народ се занима једино с произвођењем кукуруза и пшенице, изузимајући Тимочка села почевши од Брусника низ Тимок до ушћа Тимока у Дунав, која се сва, због угодног положаја за винограде, занимају винодјелством, кукуруза сеју мало, а пшенице само толико, колико би имали, што но кажу, да умесе колач за светога (славу). Остала села више производе кукуруза због тога, што га продају у селу свињарским трговцима, којих сада готово у сваком селу има по неколико. [...] Остале гране земљорадње слабо су заступљене. Сточарство је слабо, јер му није место угодно.“²⁵

²¹ *Попис обрађевина у Србији у години 1867, Државописъ Србіс*, V, Београд 1871, 112–113.

²² *Исто. Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године, Статистика Краљевине Србије*, III, Београд 1894, X; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 120.

²³ М. В. Лутовац, *нав. дело*, 426.

²⁴ Д. Милић, *нав. дело*, 61.

²⁵ А. Богосављевић, *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, 57–58.

Релеф, педолошке карактеристике земљишта, величина сеоског земљишног поседа и структура усева представљају контекст неопходан за анализу земљорадничких техника у тимочној долини, које описује Адам Богосављевић у својим текстовима. Када је реч о земљорадничким техникама, у аграрним системима егзистенцијалне земљорадње предмодерног доба, у које је могуће убројати и ниво земљорадње у Србији, основно је било питање одржавања нивоа плодности обрађиваног земљишта, а орање, прихрањивање земљишта ђубривом органског порекла и ротација усева представљали су његову основу.²⁶ Начин и квалитет орања били су непосредно одређени типовима и квалитетом оруђа за орање. У Србији у 19. веку доминантно су коришћени дрвени плуг и рало, али су у различитим деловима Кнежевине биле присутне варијације основних типова, као последица различитих утицаја, а превасходно релефа и педолошких карактеристика земљишта. Долина Тимока, односно Крајински и Зајечарски срез, убрајани су, према резултатима пописа 1866, у области у којима је коришћен искључиво плуг. Према тада прикупљеним подацима, у Крајинском срезу пописано је 1.577 плугова, а у Зајечарском 1.831 плуг.²⁷ Међутим, статистички подаци разликују се од Богосављевићевих навода. „У Крајни се оре само плугом, а у Црноречком и Књажевачком округу, ралицом“, забележио је 1875.²⁸ С друге стране, попис из 1893. проблематизује и попис из 1866. и Богосављевићеве тврдње, јер показује присуство 4.752 плуга и 2.390 рала, односно присуство оба типа оруђа за орање.²⁹ Ако 1866. заиста није било рала у округу, тешко је поверовати да би их три деценије касније било више од две хиљаде, док податак о готово пет хиљада плугова оспорава Богосављевићеве наводе о присуству само рала. Ако као пример динамике унапређења аграрних технологија, у овом случају справа за орање, узмемо Књажевачки округ, с готово искључиво ралима 1866. и доминантно ралима 1893,³⁰ однос у Црноречком округу 1893. несумњиво

²⁶ I. G. Simmons, *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr*, Zagreb 2010, 75–76.

²⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, Државопис Србије*, IV, Београд 1870, 37, 79.

²⁸ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

²⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I (1893), Београд 1895, 91. Према *Закону о административној подели земље* из 1890. округ је остао у истим границама, те су подаци релевантни за поређење (*Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954*, Београд 1955, 25–27).

³⁰ Оваквим поређењем не занемарујемо чињеницу да је административном реформом 1890. формиран Тимочки округ који је, поред старих срезова, чинио и нови,

показује другачије тенденције. Пре би могло да се говори о знатном присуству и рала и плугова 1866, при чему је током деценија дошло до дисбаланса у корист савременијег оруђа. Томе у прилог говорио би и положај Црноречког округа, као прелазног простора између округа с плуговима на северу и округа с ралима на југу. Овакав закључак мање је споран када је у питању Богосављевић, јер његова перцепција стања могла је да буде парцијална, али се намеће питање релевантности целокупних пописних података из 1866, ако је заиста учињен овакав пропуст. У сваком случају, карактеристике терена и педолошке карактеристике земљишта представљају довољну основу да се прихвати став о искључивом или доминантном присуству плугова. Могло би се рећи да је у Црноречком и Крајинском округу однос рала и плуга пратио ширење тимочке долине.

Међутим, за квалитетну обраду земљишта најзначајније је било питање карактеристика самог процеса орања. Асиметричан раоник плуга представљао је једну од претпоставки квалитетнијег орања, али је већ сам дрвени плуг својим техничким карактеристикама био ограничавајући фактор. Значај орања као технике обнове нивоа плодности почивао је управо на дубокој бразди јесењег орања којом је на површину излазило нутријентима богато неисцрпено земљиште, а архаични дрвени плугови нису могли да постигну ни квалитет ни дубину орања коју су постизали гвоздени плугови. Богосављевић сведочи о присуству гвоздених плугова у Крајинском срезу, односно у околини Неготина. У тексту *Како наши тежаци раде* из 1875. забележио је да „Власи у Подунављу, махом ору железним плугом, једно, што им је земља муљак, те се лако оре, а друго, близу су Неготина, где могу лако своје плугове оправљати“, док „остала села у Крајни, што не леже у дунавској равници, ору дрвеним плугом“, ³¹ а о истој теми говорио је и у допису из 1870. ³² Његови наводи потврђују податке из историјских извора. У годишњем извештају за 1863. начелник Крајинског среза обавестио је Министарство финансија да су сељаци у његовом срезу 1862. купили гвоздене плугове увезене из Хабзбуршке монархије. ³³ Другим речима,

---

Бањски срез некадашњег Алексиначког округа. За брдско-планинске делове ранијег Алексиначког округа карактеристично је било рало (према попису из 1866. у Бањском срезу забележена су 152 плуга и 1.769 рала), тако да промена у обиму округа суштински не утиче на нашу оцену.

³¹ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

³² Исти, *Допис: у Копривници 1. марта 1870*, 110.

³³ Годишњи извештај по струци економној за 1863 – Крајински срез (Крајински округ), Архив Србије, Министарство финансија, Економно одељење, 1864, ЕФ–VI, Р№ 7/864.

тимочка долина представљала је простор који је предњачио у увођењу савременијих типова оруђа, па чак и у односу на остале подунавске и посавске округе у којима се седамдесетих година помиње набављање плугова из Монархије и почетак употребе коња као теглеће стоке.³⁴

Сам Богосављевић користио је гвоздени плуг, али је из његових речи („чуде се моме `куповном` плугу, где ја орем сам на два вола“) јасно да је у његовом крају његов пример био усамљен или, у најбољем случају, маргиналан. Међутим, његово размишљање о димензијама проблема с којима се суочавала земљорадња, као и о могућностима превазилажења, било је вишеслојно и разликовало се од поједностављене перцепције земљорадничких стручњака уочљиве у литератури, у којој су сељаци оптуживани за незаинтересованост, па чак и лењост. Тврдио је да одсуство гвозденог плуга није било последица незаинтересованости сељака, већ лоших искустава оних који су га пробали, при чему су се узроци незадовољства кретали од самог земљишта, масне црне смонице, до раније поменуте неприпремљености земљишта за примену савременијег оруђа, сведочећи о општој техничкој заосталости обраде земљишта с начином орања тек као најексплицитнијим примером.³⁵ Истицао је да је при тренутном стању у којем се налазило обрађивано земљиште, напредак у приносима био могућ и с коришћењем дрвеног плуга, односно да су за прелазак на гвоздени плуг биле неопходне вишегодишње припреме које су обухватале не само третман земљишта и постепено повећавање дубине орања дрвеним плугом, већ и обраћање пажње на унапређење сточарства кроз сејање крмног биља и прикупљање животињских излучевина, односно органског ђубрива неопходног за повећање приноса.³⁶

³⁴ Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 200.

³⁵ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

³⁶ А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 31–32; исти, *Једна сеоска прича о орању*, 51–52, 59–61. У другом тексту, који има аутобиографски карактер, говори о сукобу с оцем у вези с неопходношћу увођења промена у начин обраде земље. „На мој предлог да земљу постепено све дубље и дубље оре, он се није ни освртао. Он ми је предбацивао да сам ја још млад и никаког искуства немам, и да је тако његов отац, дед, орао па су сви они били ваљани радници. Зар ја, говораше ми, хоћу да будем паметнији него што су они били! И на тај начин ја сам био принуђен, да на очевом имању орем по старински, што ми је веома тешко било, али се није имало куд. [...] [К]ад сам доцније предузео да сам својом очевином управљам, то ми је највећа жеља и брига била, да и ја моје њиве почнем дубље обрађивати свуда, где је год то могуће било. [...] Пре него што сам почео дубоко орати, морао сам да учиним

Поред незадовољавајућег квалитета и техничких карактеристика коришћених оруђа за орање, проблем је додатно усложњавало питање теглеће марве. Према мишљењу Естер Босеруп, коришћење плуга и његово ширење зависило је пре свега од два фактора – од довољног броја теглећих животиња и хране неопходне за њихов опстанак.³⁷ Када анализирамо место теглеће марве у систему егзистенцијалне земљорадње, најзначајнији проблем је представљао сезонски карактер пољских радова, док је теглећу стоку требало хранити током целе године. Управо из наведеног разлога питање броја и начина прехране теглеће марве представља једно од најзначајнијих, уз два могућа одговора. Први је подразумевао стајски узгој, те, самим тим, трагање за алтернативама и окретање производњи сточне хране, пре свега детелине и крмног биља, док је други искључивао знатнији напор сељака и излагање теглеће марве полуизгладњивању на пожњевеним њивама и пашњацима између сезона пољских радова, уз квалитетнију исхрану од пролећа до јесени.³⁸ У Србији су као теглећа марва, пре свега за орање, коришћени волови, што је такође било један од показатеља степена развоја земљорадње, јер је њихово издржавање било знатно јефтиније него издржавање коња, те је и прелазак с волова на коње као стоку за орање био део процеса трансформације и усавршавања земљорадње.

Приликом објављивања резултата пописа домаће стоке 1866, односно после збирног пописа оруђа за орање, наводи се да плугове „у редовном стању по четири вола тегле“, док се за рала „по два вола ватају да по горским местима ору“. ³⁹ Другим речима, плугове су вукла два јарма волова, а рала један. Међутим, у литерарним изворима за различите крајеве Кнежевине наводе се и различити подаци. За тимочку долину Богосављевић наводи да „угар и стрњику ору са три ретко са два јарма, а

неке друге претходне исправке на имању. Док сам постепено понеке поправке уводио, ја сам обичним плугом мало дубље орао но што се пређе орало, али од правог дубоког орања још сам се једнако уздржавао. Поправке које сам на имању предузео, пре него сам почео дубоко орати, састојале су се у томе, што сам изменио најпре сам начин систем обрађивања земље, услед чега сам добио више сточне хране, па дакле и више стоке, а од више стоке и више ђубрива, *јер ђубре је најважнија ствар, ако хоћемо дубоко да оремо* [истакао А. Богосављевић].“

³⁷ Е. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965, 25.

³⁸ Исто, 24–29.

³⁹ Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, *Државопис Србије*, IV (1870) 140; Р. Алексић, *Путне белешке*, 1870, 200; М. С. Филиповић, *Таково, Таково: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 38.

понекад и понегде и са 4–5 јармова; за разбијање ђипа⁴⁰ нужно је 6 и више јармова, зато има прилика где човек даје другом свој ђип за 3–4 године да га ради“, док један јарам помиње у вези с коришћењем ралице у деловима Црноречког и Књажевачког округа насељеним Бугарима.⁴¹ Величина воловске запреге коришћене при орању наметала је питање недовољног броја теглеће марве као један од суштинских проблема егзистенцијалне земљорадње српског села. „Који има плуг што само њему оре, тај се сматра да је газда, но то је ретка ствар; остали се спрежу међу собом.“⁴² Према попису „ораће стоке“ 1867, у Крајинском срезу забележено је 8.340, а у Зајечарском срезу 8.409 волова и бикова.⁴³ Ако поредимо поменуте податке с бројем домаћинстава (Крајински срез 4.253; Зајечарски срез 4.534)⁴⁴ долазимо до закључка да је просечан број волова и бикова коришћених за орање био испод два вола/бика, односно једног јарма, по домаћинству (Крајински срез 1,96; Зајечарски срез 1,85). Ако се вратимо Богосављевићевим речима о орању са „три ретко са два јарма, а понекад и понегде и са 4–5 јармова“, поменути просек неусмђиво је знатно утицао на динамику земљорадничких радова. Довољан број теглеће марве за орање сопствених њива имали су само богатији сељаци, „газде“, док је велика већина морала да позајмљује од комшија и да позајмљује комшијама, при чему је, имајући у виду раније наведене податке о доминантно иноекосној породици у источној Србији, уобичајени начин решавања континуирано присутног проблема недовољног броја теглеће марве била „спрега“.

Посебан проблем, о којем говори и Богосављевић, био је третман теглеће марве. „Главна мана и погрешка наших тежака, при одгајивању стоке [је] та, што необраћају свуколику пажњу на стоку, да је на време добро нахране и напоје, него чим се кукуруз обере он коњу и кобили с главе скине улар, волу конопац с рогова, па их одбије у свет бели, да иду куд их ноге носе а очи воде, нинајмање се небринући да ли ће она наћи довољно хране, дали неће коме учинити какву штету“, те да „управо изгледа као да су једва чекали, да своју стоку као једну беду с врата скину и да им души мало лакне“.⁴⁵ Екстензиван концепт узгоја стоке био је

⁴⁰ Вип је врста траве.

⁴¹ А. Богосављевић, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, 110.

⁴² *Исто*.

⁴³ *Попис обрађевина у Србији у години 1867, Државописъ Србије*, V (1871) 112.

⁴⁴ *Пописъ людства Србије у години 1866, Државописъ Србије*, III (1869) 65–66, 87.

⁴⁵ А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене, Тежак* (1879) 102.

обележен одсуством квалитетне неге. Иако је, у односу на осталу стоку, теглећа марва, предвиђена за тешке земљорадничке послове, најчешће имала повлашћен третман, услови у којима је држана били су незадовољавајући. Према истраживањима Бојане Миљковић Катић, „у највећем делу земље стока је до почетка седамдесетих година још увек не само лети, већ и зими боравила на пашњацима, хранећи се кукурузовином и преосталом травом, лисником и окресинама, а 'мало мекиња и соли' добијала је ретко, најчешће када би од глади већ толико ослабила да јој је претило угинуће“.⁴⁶

Када је у земљорадничким областима стока почела све интензивније да се користи за потребе обраде земље, интензивирана је и градња објеката за боравак стоке, у њима је превасходно чувана теглећа марва, као највредније сељачко благо. За тимочку долину била су карактеристична насеља збијеног типа с малим окућницама, те су имања била изван села, а карактеристична је и појава „државе“, целокупног имања с кућом, често бољом него у селу, на којој су сељаци живели већи део године, у близини својих њива и стоке. На „државама“ су се налазиле и кошаре, објекти за чување теглеће марве, сачињени од неотесаних брвана или чатме, облепљени блатом, покривени крвином или сламом.⁴⁷ На основу познатих извора није могуће утврдити у којој мери су шездесетих и седамдесетих година 19. века били присутни овакви објекти, али Богосављевићев текст сведоче о елементарној небризи за теглећу марву, па и стоку уопште као присутном стандарду узгоја стоке. Последице су несумњиво биле далекосежне, пре свега када је реч о динамици земљорадничких радова на селу. Наиме, незадовољавајући третман теглеће стоке током зимског раздобља померао је „земљораднички сат“, односно распоред послова и време када су они били започињани. Пошто је орање подразумевало договор извесног броја сељака који су имали најчешће по једног, два или три вола, те имајући у виду и могуће неповољне временске прилике које су одлагале обављање послова, правовремени почетак орања био је од изузетног значаја.⁴⁸ У

⁴⁶ Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 179–180.

⁴⁷ М. Станојевић, *Тимок, Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 28–30; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012, 51–55.

⁴⁸ У петнаестодневним и месечним извештајима среских и окружних начелника Економном одељењу Министарства финансија чест је помен кашњења сељака за пољским радовима, иако ово није било узроковано само незадовољавајућим

суштини, сељаци који нису водили довољно рачуна о теглећој марви током зимског раздобља могли су да ору земљу тек у априлу или мају, односно непосредно пред сетву, што је значајно утицало на приносе.

С третманом стоке било је повезано и питање ђубрења њива, односно очувања нивоа плодности земљишта. Богосављевић је истицао да је „ђубре [...] најважнија ствар“.⁴⁹ Имајући у виду доминантно екстензиван узгој стоке, који је и у свом најинтензивнијем облику најчешће подразумевао целодневни боравак стоке на отвореном и испашу по ливадама, пашњацима и обрађеним њивама, могућности прикупљања веће количине стајског ђубрива биле су ограничене. „Свак живи зна, да њива наторена боље рађа од оне што није наторена, па ипак нико се небрине о томе да ону рану, којом своју стоку израђује, добије опет у форми ђубрета. Ако ко има мало ђубрета то је тек случајно добио, и употребиће га само онда ако има коју кућу близу ана. Нико неможе за 4–5 год. да добије толико ђубрета, да би могао само један дан орања наторити а ман се даље“, тврдио је Богосављевић 1870.⁵⁰ Помињање „наторене њиве“ у његовом тексту указује на то да је доминантна техника повећања нивоа плодности у тимочком крају било „торење“, односно преграђивање појединих делова њиве или ливаде на којима би стока пасла неколико дана, односно недеља, зависно од индивидуалне процене, после чега је следило померање „торине“. Раније помињани екстензиван узгој стоке представљао је оквир за примену наведене аграрне технике повећања нивоа плодности, која је посебно долазила до изражаја у контексту очувања потеског система обраде земљишта упркос намерама владе израженим у *Закону о потесима* из 1866. којим је предвиђено њихово укидање.

Све наведено посебно је долазило до изражаја у вези с још једном земљорадничком техником – угаром, односно у вези с изостанком праксе вишекратног орања као претпоставке квалитетне припреме земљишта за сетву, условљавајући слабије приносе. Остављање земље на угар, односно ротација коришћења обрађиваног земљишта у оквиру тропољног или вишепољног система обраде, уз подразумевајући третман орањем парцеле која остаје незасејана, није била техника чије присуство у Кнежевини Србији потврђују историјски извори, без обзира на често помињање угара у земљорадничкој литератури. Имајући на уму могуће

третманом теглеће марве. Управо из ових разлога од почетка излагања *Тежак* постојала је посебна рубрика која је упућивала сељаке која врста послова, не само земљорадничких, се обавља у одређеном месецу.

⁴⁹ А. Б[огосављевић], *Једна сеоска прича о орању*, 52.

⁵⁰ Исти, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, 110.

регионалне специфичности, могло би се ипак истаћи да је за српског сељака у деценијама које су претходиле стицању независности помињање „угара“ најчешће подразумевало јесење орање за пролећну сетву, односно изложеност земљишта атмосферским приликама одређено време пре другог орања и сетве. Наведено превасходно сведочи о ниском нивоу развијености аграрних техника, јер се махом орало само непосредно пред сетву, чиме су знатно умањивани приноси.⁵¹

У Богосављевићевом крају проблематика угара додатно се усложњавала. Независно од коришћења појма „угар“ у остатку Србије, он у својим текстовима на више места истиче да се у тимочком крају под појмом „угар“ превасходно подразумевало кукурузиште, односно њива на којој је претходне сезоне сејан кукуруз, за коју се сматрало да је, у крају који је и иначе карактерисало плодно земљиште, била посебно плодна, јер је претходно сејање кукуруза додатно припремало земљиште за следећу сетву.⁵² „На угару обично сеје се опет кукуруз, ретко пшеница“, тврдио је, „а то зато што народ мисли, да кукуруз увек и на суши и киши боље роди на угару, но на стрњишту. Али народ зна и то, да пшеница боље роди на угару но на стрњишту, али пошто се народ рани кукурузом, то увек више угађа кукурузу него пшеници.“⁵³ Наведено није значило да у Богосављевићевим текстовима помињање угарења повремено нема и за Србију уобичајено значење, а посебно није значило да јесење орање за пролетњу сетву или било какво орање за којим није следила сетва није била примењивана техника у тимочној долини. Према подацима о „угарењу“ у јесен 1872, које је објавило Економно одељење Министарства финансија, у Крајинском срезу „поугарено“ је, односно поорано у јесен за пролетњу сетву 2.974 дана орања, а у Зајечарском срезу тек 237 дана орања.⁵⁴ Ако наведене податке поредимо с пописом обрађених површина из 1867 (Крајински срез 23.633,3, Зајечарски срез 28.765,6 дана орања), уочљиво је да је реч о незнатном проценту (Крајински срез 12,58%, Зајечарски срез 0,82%) у односу на укупну обрађену површину.⁵⁵ Наведено посебно долази до изражаја уколико имамо на уму да је најзначајнији земљораднички производ Тимочке крајине, као што и

⁵¹ М. Samardžić, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji – između zemljoradničke teorije i prakse*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI–2 (2014) 164–165.

⁵² А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁵³ Исто.

⁵⁴ М. С[пасић], *Извештај економни, о засејаном и поугареном земљишту 1872. године*, Тежак (1873) 47–49.

⁵⁵ *Пописъ обрађевина у Србији у години 1867*, 112–113.

Богосављевић непрестано напомиње, био кукуруз, те да је повећање приноса било неизоставно повезано с применом јесењег орања за његово сејање у пролеће.

Поред кукурузишта као угара, Богосављевић помиње да се у тимочкој долини под појмом „ледина“ подразумева „њива остављена за траву поодавно на прилику 10–15 год“, док је „прелог“ „њива остављена за ливаду пре 3–4 године“.⁵⁶ Наведено представља изузетан оквир за анализу начина обраде земљишта у контексту предмодерне земљорадње изван често подразумевајућег система ротације земљишта унутар двопољног, тропољног или вишепољног система обраде, уз периодично остављање појединих парцела „на угар“, те повећање њихове плодности орањем и ђубрењем за време једногодишње паузе. Насупрот подели земљишта на обрађивано и необрађивано, карактеристичној за развијену, тржишно оријентисану земљорадњу, од суштинског значаја за разумевање функционисања прединдустријске земљорадње јесте усвајање концепта фреквентности обраде – тзв. кратки угар, јер трајна поља не постоје, већ суштину успешног газдовања представља ротирање засејаних површина и њихово одмарање, при чему на развој аграрних техника указује управо скраћивање раздобља током којег одређена површина остаје незасејана – „поугари се“.⁵⁷ Називи „ледина“ и „прелог“ у тимочкој долини представљали су сведочанство поменуте, архаичније верзије кратког угара која је подразумевала привремено напуштање обраде земљишта, а не његово једногодишње одмарање уз истовремени третман усмерен ка што бржој обнови плодности.

Поред наведених аграрних техника очувања плодности земљишта, занимљиви су Богосављевићеви описи сејања кукуруза и пшенице, доминантних земљорадничких култура у долини Тимока, као и жетвених пракси. Егзистенцијална земљорадња српског сељачког друштва познавала је неколико начина сађења кукуруза, с различитом регионалном распрострањеношћу. Изрази „под мотику“, „под пету“, „у бразду“, „на кућице“ или „на оцаке“, који се помињу како у оновременој, тако и у каснијој етнографској литератури, одражавали су суштину земљорадничке праксе бацања по неколико зрна кукуруза (број зрна и размак разликовали су се у појединим крајевима Србије), које је потом петом, прстима или на неки други начин покривано. Пракса убацивања неколико зрна наметала је као неопходно „прашење“, односно окопавање које би редуковало број израслих стабљика, а окопавање више од једном

⁵⁶ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁵⁷ Е. Boserup, *нав. дело*, 5–6, 17.

било је изузетно ретко присутно, због времена које је било потребно, односно недостатка радне снаге. Поменуто је посебно долазило до изражаја при најархаичнијем облику сејања кукуруза – сејању „омашком“ или „на сачму“, односно разбацавању кукурузног зрна по њиви као приликом сејања пшенице и осталих житарица, које је стављало посебан нагласак на процес „прашења“ током којег су формиран редови.⁵⁸

Из Богосављевићевих текстова могуће је закључити да су у тимочкој долини били присутни различити начини сејања кукуруза. Као најприсутније, помиње сејање „под плуг“, односно „у бразду“.⁵⁹ „Кукуруз се понајвише сеје уз плуг, т. ј. орачи ору, а обично жене и девојке за њима сеју. Сејање бива у трећу бразду тако, да ред од реда износи добар корак, а оцак од оцака два добрих корака. У оцак се међу по 3–4–5 зрна кукуруза, једно пасуља или лудаје.“⁶⁰ Помиње, међутим, и сејање „под мотику“ или „под пету“. „Почем се кукуруз сеје мотиком, то наши тежаци, не баш сви, најпре мотиком загрну орање, ушима од мотике или петом од ноге, добро набију и утапкају земљу, па онда на овако набијену земљу метну зрна, која земљом покрију, и најпосле се земља на оцаку мотиком пљоштимице притисне.“⁶¹ Плодни „муљак“ тимочке долине омогућавао је у овом раздобљу сељацима и занемаривање орања као технике обнове агробиолошких карактеристика земљишта. Тимочки „угар“, односно њива на којој је претходне сезоне сејан кукуруз, коришћен је најчешће поново за сејање кукуруза, при чему су сељаци, у случају немогућности да због кашњења у динамици земљорадничких радова поору земљиште, сејали кукуруз у неузорану њиву, у старе „оцаке“, односно рупе у којима је претходне године била стабљика.⁶² Из начина на који Богосављевић говори о сејању новог кукуруза без претходног орања кукурузишта,

⁵⁸ [Ђ.] Р[адић], *Сејте кукуруз*, Тежак (1871) 73; К. Црногорац, *Заоставише радње од априла: А) Ратарство*, Тежак (1880) Црногорац 232–233; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи, Груза: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 289–290; Ј. М. Павловић, *Качер и Качерци: етнолошка испитивања, Качер: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 164; С. М. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза Хомољског, Млава, Хомоље, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 766–768.

⁵⁹ Насупрот тимочкој долини, за књажевачки крај помиње да се кукуруз сеје на најархаичнији начин, „под сачму“. А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 46.

⁶⁰ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 114.

⁶¹ Исти, *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 46.

⁶² Исто, 47.

извесно је да ово није била доминантна пракса, већ начин довијања сељака у настојању да обаве сејање на време. У трагању за разлозима, потребно се вратити на раније наводе о начину орања, односно броју оруђа за орање и теглеће марве неопходне за обављање посла, као оквира за разумевање динамике сељачких радова. У ситуацијама у којима „спрега“, најчешће услед временских прилика, није омогућавала довољно брзо завршавање посла, сејало се и на неузорану земљу.

Слична пракса била је присутна и приликом сејања пшенице. „Наши тежаци нису кадри да стигну своју земљу и поједанпут да изору а неколико по двапут“ наводи Богосављевић, објашњавајући ову појаву недовољним бројем плугова. „Док плуг код једног оре, треви се те увати рђаво време па често многи остану без орања, зато, док људи ору, жене се позајме, па по угари сеју пшеницу „под мотику“. Сејање под мотику најбољи је доказ да наши тежаци немогу да стигну да изору њиве и поједанпут а каколи ли по два и више пута.“⁶³ Сејање пшенице „под мотику“ на неузорану њиву предузимало се само на кукурузишту, јер је сејање кукуруза, посебно ако је сејан с пасуљем као што је била уобичајена пракса, спорије исцрпљивало земљиште.⁶⁴ Пшенично семе прво је бацано „на сачму“ по неузораном кукурузишту, да би потом уследило прекопавање њиве мотикама или бар њено равнање, разбијањем бусења. Поред сејања „под мотику“, Богосављевић је забележио још две технике сетве. Слично сејању „под мотику“, сејало се и „под плуг“. Прво би семе било разбацано по њиви, а потом би њива била преорана и остављена, без „влачења“, односно дрљања. Трећи начин подразумевао је претходно орање, па сетву и дрљање „дрвеном браном“ која је требало да допринесе правилном распоређивању семена по њиви.⁶⁵ Занимљиво је да је Богосављевић као најбољи истакао најархаичнији начин сејања – „под мотику“.

Архаичност аграрних техника уочљива је и у описима жетвених пракси, односно вршидбе. Као и у остатку Кнежевине, жетва је обављана српом, слагањем стогова на крстине, после чега је следио транспорт. Машине за вршење биле су реткост пре стицања државне независности и помињу се у Посавини и Подунављу, док их Богосављевић не помиње у тимочкој долини. Разлог за то свакако треба тражити у монокултури

⁶³ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁶⁴ Фиксирање махунаркама, попут пасуља, представљало је једну од аграрних техника очувања нивоа азота у обрађиваном земљишту (I. G. Simmons, *нав. дело*, 87–88).

⁶⁵ А. Б.[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 57–58.

кукуруза и сејању пшенице само у неопходним количинама, док је у плодним равницама Посавине и Подунавља пшеница као извозни производ заузимала све већу површину. Вршидба је због тога представљала један од најзахтевнијих сељачких послова, а вршена је ручно, на посебно припремљеном месту, у изворима називаном „гупно“. „Није нашем тежаку толико тешко, да пооре, да посеје, да пожње и да превезе пшеницу, колико му је тешко само да је оврше, е, вршидба им, тако рећи, нож у срце забада, и свакоме се кожа јежи и коса на глави диже, када само помисли на вршидбу и на невоље које се при том дешавају. При вршидби са коњима, треба да је време ведро и топло, чим се и најмањи облачак откуд појави, онда ће да се сатру и коњи и људи хитајући. При превртању сламе, за време вршења, и при одвејавању жита, осил пада за врат човеку; ветар неједнако дува, час однесе с лопате жито у плеву, а час и плева и пшеница заједно падну на гомилу, једном речи права беда и невоља, а да не помињем и то, што тако вршећи, никад пшеница неможе да буде чиста од земље, и прашине, која брашну мрк изглед даје и цену му знатно убија“, описивао је сељачке муке при вршидби Богосављевић.⁶⁶

* * *

Мотиви који су подстакли Богосављевића да детаљно опише аграрне технике у тимочкој долини произлазили су из његових политичких ставова о конгруентности социјалне структуре српског сељачког друштва и организације државе, те материјалном благостању српског сељака као претпоставци просвећивања и образовања народа.⁶⁷ Материјално благостање сматрао је и претпоставком усавршавања земљорадње и усвајања савременијих оруђа, јер само сељак који не мора да размишља о егзистенцији могао је да ризикује с техничким и технолошким иновацијама које су потенцијално могле да резултирају изостанком приноса. У ситуацији у којој је земљорадња српског села

---

⁶⁶ Исто, 66.

⁶⁷ У једном од текстова цитирао је Хенрија Томаса Бакла, енглеског историчара чија је *Историја цивилизације у Енглеској* (српско издање Х. Т. Бокл, *Историја цивилизације у Енглеској*, 1, Београд 1871 – превод с енглеског Чедомиљ Мијатовић) била једно од омиљених штива београдских великошколаца седамдесетих. „Енглеz Бокл, у историји цивилизације, вели: ‘у сваком се друштву мора најпре нагомилати богатство, па тек онда знање може да отпочне. Велико незнање плод је велике сиротиње’.“ А. Б. [огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 27.

доминантно остајала на егзистенцијалном нивоу, поучавање примером сматрао је за једини начин. Кроз његове текстове уочљива је ова суштина његове посвећености земљорадњи и постепеном увођењу промена како у обради земље, тако и у коришћеном оруђу, с дугорочним последицама за трансформацију предмодерне земљорадње.

Независно од Богосављевићевих намера, већ смо истакли да његови текстови представљају прворазредан извор за проучавање егзистенцијалне земљорадње у тимочној долини, јер нам донесе целовит опис савремених аграрних техника на географски невеликом простору. Овакви увиди вишеструко су значајни, не само као оквир за разумевање парцијалних историјских извора већ и ради лакшег поређења са осталим областима Кнежевине Србије, а посебно оних с развијеном земљорадњом. У његовим текстовима уочљиве су регионалне специфичности, не само у односу на разлике између Неготинске крајине и остатка Кнежевине, већ и унутар самог тимочног простора, зависно од карактеристика рељефа и педолошких особина земљишта. На тај начин до изражаја је дошла једна од основних карактеристика предмодерних друштава, с пољопривредом као доминантном привредном граном – регионална условљеност примењиваних аграрних техника, као и степена њиховог развоја. Анализирајући предмодерна друштва независно од подразумевајућег поређења с модерним, индустријализованим и урбанизованим друштвом, француски социолог Анри Мендра истакао је да је сељака и његове праксе неопходно разумети унутар вишевековног историјског контекста, односно различитих географских, привредних, друштвених околности које су условиле настанак не једног специфичног сељачког друштва, већ небројених сељачких друштава, у ужем смислу сељачких колективитета, као аутохтоних и релативно аутономних творевина, односно као микрокосмос у којем се одвија живот сељака.⁶⁸ Богосављевићев родни крај представљао је један такав микрокосмос, а аграрне технике које је описао сведочиле су о подређености човека природи унутар концепта егзистенцијалне земљорадње, те о непрестаној борби са „земљорадничким сатом“ као једној од њених основних карактеристика.

---

⁶⁸ Н. Mendras, *нав. дело*, 37–137.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Годишњи извештај по струци економној за 1863 – Крајински срез (Крајински округ), Архив Србије, Министарство финансија, Економно одељење, 1864. [Godišnji izveštaj po struci ekonomnoj za 1863 – Krajinski srez (Krajinski okrug), Arhiv Srbije, Ministarstvo finansija, Ekonomno odeljenje, 1864]
- Попис људства Србије у години 1866, Државопис Србије, III, Београд 1869. [Popis` ljudstva Srbije u godini 1866, Državopis` Srbije, III, Beograd 1869]
- Попис људства Србије у години 1874-ој, Државопис Србије, IX, Београд 1879. [Popis ljudstva Srbije u godini 1874-oj, Državopis Srbije, IX, Beograd 1879]
- Попис обрађевина у Србији у години 1867, Државопис Србије, V, Београд 1871. [Popis` obrađevina u Srbiji u godini 1867, Državopis` Srbije, V, Beograd 1871]
- Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, Државопис Србије, IV, Београд 1870. [Popis` kućevne stoke u Srbiji u godini 1866, Državopis` Srbije, IV, Beograd 1870]
- Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године, Статистика Краљевине Србије, III, Београд 1894. [Popis obrađene zemlje u Kraljevini Srbiji 1889. godine, Statistika Kraljevine Srbije, III, Beograd 1894]
- Статистички годишњак Краљевине Србије, I (1893), Београд 1895. [Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, I (1893), Beograd 1895]

Литература – Secondary Works

- Boserup E., *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965.
- Dugalić G. J., B. A. Gajić, *Pedologija*, Kragujevac 2012.
- Mendras H., *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986.
- Perović L., *Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: postavljanje organizacije Narodne radikalne stranke*, L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI vek)*, Beograd 2006.
- Samardžić M., *Koncept ugara u Kneževini Srbiji - između zemljoradničke teorije i prakse*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI–2 (2014) 159–173.
- Simmons I. G., *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.*, Zagreb 2010.
- Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954, Београд 1955. [Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbije 1834–1954, Beograd 1955]
- Алексић Р., *Путне белешке*, Тежак (1870) [Aleksić, R. *Putne beleške*, Težak (1870)]

- Богосављевић А., *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, Тежак (1869) 55–58 [Bogosavljević A., *Dopis: iz Koprivnice 15. dec. 1869*, Težak (1869) 55–58]
- Богосављевић А., *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, Тежак (1870) 109–110 [Bogosavljević A., *Dopis: u Koprivnici 1. Marta 1870*, Težak (1870) 109–110]
- Богосављевић А., *Једна сеоска прича о орању*, Тежак (1879) [Bogosavljević A., *Jedna seoska priča o oraњу*, Težak (1879)]
- Богосављевић А., *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1875) [Bogosavljević A., *Kako naši težaci rade?*, Težak (1875)]
- Богосављевић А., *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1878) [Bogosavljević A., *Kojim se načinom kod nas može zemљoradnja na bolje da okrene*, Težak (1878)] Богосављевић А., *Једна сеоска прича о орању* [Bogosavljević A., *Jedna seoska priča o oraњу*, 51–61].
- Богосављевић А., *Неколико речи из сопствене практике*, Тежак (1879) 145–147, 153–155 [Bogosavljević A., *Nekoliko reči iz sopstvene prakтиke*, Težak (1879) 145–147, 153–155].
- Бокл Х. Т., *Историја цивилизације у Енглеској*, 1, превод с енглеског Чедомил Мјатовић, Београд 1871. [Bokl H. T., *Istorija civilizacije u Engleskoј*, 1, prevod s engleskog Čedomilј Mјatović, Beograd 1871]
- Вулетић А., *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 216–244 [Vuletić A., *Koliko duša živi u jednoј kući? Broј članova seoskog домаћinstva u Srbiji 1834–1910*, Srpske studije 3 (2012) 216–244]
- Јовановић, К. *Неготинска Крајина и Кључ*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012. [Jovanović, K. *Negotinska Krajina i Ključ*, Poreč, Krajina i Ključ, prir. B. Čeliković, Naselja, poreklo stanovništva, običaji, knj. 21, Beograd 2012]
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, I–II, Beograd 1990]
- Карасев В. Г., *Революционно-демократическая идеология и балканский социализм (60–70-е годы XIX века)*, Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1991. [Karasev V. G., *Revoljucionno-demokratičeskaja ideologija i balkanskij socializm (60–70-e god` XIX veka)*, Razvitie obščestvennoj m`ali v stranah Central`noj i Jugo-Vostočnoј Evrop`, Moskva 1991]
- Карић В., *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887. [Karić V., *Srbija: opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1887]
- Лутовац М. В., *Неготинска Крајина и Кључ: привредно-географска проучавања*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012. [Lutovac M. V., *Negotinska Krajina i Ključ: privredno-geografska proučavanja*, Poreč, Krajina i Ključ: naselja, poreklo stanovništva, običaji, B. Čeliković (ur.), Beograd 2012]
- Марковић С., *Друга законодавна скупштина*, Светозар Марковић, Целокупна дела, XIV, Београд 1997 [Marković S., *Druga zakonodavna skupština*, Svetozar Marković, Celokupna dela, XIV, Beograd 1997]

- Мачај С., *Црноречки округ, Црна река: Насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Mačaj S., *Crnorečki округ, Crna reka: Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Београд 2012]
- Мидлих Х. М., *Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века*, Историјски часопис XXXVIII (1992) 115–128 [Midlih H. M., *Patrijarhalni mentalitet kao smetnja državne i društvene modernizacije u Srbiji XIX veka*, Istorijski časopis XXXVIII (1992) 115–128]
- Милић, Д. *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 59–71 [Milić, D. *Privredni razvoj Timočke krajine posle 1833. godine*, Тимочка крајина у XIX веку : zbornik radova, D. Milić (ur.), Knjaževac 1988, 59–71]
- Милосављевић С. М., *Српски народни обичаји из среза Хомолског, Млава, Хомоле, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Milosavljević S. M., *Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog, Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Београд 2012]
- Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014. [Miljković Katić B., *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Београд 2014]
- Никић Ф., *Локална управа Србије у XIX. и XX. веку: област – округ – срез*, Београд 1927. [Nikić F., *Lokalna uprava Srbije u XIX. i XX. veku: oblast – округ – srez*, Београд 1927]
- Петровић Р. В., *Адам Богосављевић*, Београд 1998² [Petrović R. V., *Adam Bogosavljević*, Београд 1998²]
- Радић Ђ., *Сејте кукуруз*, Тежак (1871) 73 [Radić Đ., *Sejte kukuruz*, Тежак (1871) 73]
- Павловић Ј. М., *Качер и Качерци: етнолошка испитивања, Качер: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Pavlović J. M., *Kačer i Kačerci: etnološka ispitivanja, Kačer: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Београд 2010]
- Петровић П. Ж., *Живот и обичаји народни у Грузи, Груза: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Petrović P. Ž., *Život i običaji narodni u Gruži, Gruža: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Београд 2010]
- Садржина Тежака од 1869 до закључно 1894 године*, Б. Д. Тодоровић (ур.), Београд 1899 [Sadržina Težaka od 1869 do zaključno 1894 godine, В. D. Todorović (ur.), Београд 1899].
- Спасић М., *Извештај економни, о засејаном и поугареном земљишту 1872. године*, Тежак (1873) 47–49 [Spasić M., *Izveštaj ekonotni, o zasejanom i pougarenom zemljištu 1872. godine*, Тежак (1873) 47–49]
- Станојевић Маринко, *Тимок, Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Stanojević Marinko, *Timok, Timok, Zaglavak, Budžak, Svrlijg: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Београд 2012]

- Филиповић М. С., *Таково, Таково: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Filipović M. S., *Takovo. naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (prir.), Beograd 2010]
- Црногорац К., *Заоставше радње од априла: А) Ратарство*, Тежак (1880) 232–233 [Crnogorac K., *Zaostavše radnje od aprila: A) Ratarstvo*, Težak, 1880, 232–233]
- Шемјакин А., *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008. [Šemjakin A., *Ideologija Nikole Pašića: formiranje i evolucija (1868–1891)*, Beograd 2008]

Momir Samardžić

**ANALYSIS OF AGRARIAN TECHNIQUES IN THE TIMOK
VALLEY IN THE TEXTS OF ADAM BOGOSAVLJEVIĆ**

Summary

Agricultural development represented one of the most important issues in political ideas of Adam Bogosavljević. The reason was his perception of interrelatedness of the social structure of Serbian peasant society and organization of the state, as well as of material prosperity of the Serbian peasant as a prerequisite for the education of the people. In a situation in which agriculture in Serbian villages dominantly remained on the existential level, education by example was considered the only way forward. In his writings, these attitudes represented the essence of his commitment to agriculture and to gradual introduction of changes, both in the processing of the land, as well as in tools, with long-term consequences on the transformation of pre-modern agriculture. In several texts Bogosavljević described the characteristics of agricultural techniques of enhancing soil fertility – fallow, crop rotation, fertilization and livestock breeding connected with manuring and working animals – and ways of sowing and harvesting crops. Regional specificities are visible in the texts, not only in relation to differences between the Negotin region and the rest of the Principality, but also within the Timok area, depending on the characteristics of the terrain and soil fertility. In this way, one of the main characteristics of pre-modern societies, with agriculture as the dominant economic activity, came to the fore – regional differences and specificities of applied agricultural techniques as well as their level of development.

Keywords: Adam Bogosavljević, agriculture, agricultural techniques, Timočka krajina, Serbia, 19th century.

Чланак примљен: 20. 03. 2017/

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 05. 2017.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт

Београд

УНАПРЕЂЕЊЕ СТОЧАРСТВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ: СЕЛЕКЦИЈА, УВОЂЕЊЕ НОВИХ СОЈЕВА И УКРШТАЊЕ**

Апстракт: Тема рада је унапређење сточарства у Краљевини Србији селекцијом, укрштањем и увођењем нових сојева. Утврђивању и спровођењу посебних мера у области сточарства претходио је период у коме је долазило до спорадичног увоза страних сојева различитих врста домаћих животиња и непланираног укрштања са домаћим. Крајем 19. и почетком 20. века постављени су темељи политике која ће бити настављена и у каснијем периоду а чији ће главни циљ бити висока продуктивност, пре свега мяса и млека. Наставак и успешност спровођења те политике у каснијем периоду довела је до смањења броја грла аутохтоних раса, којима је данас потребна заштита у циљу очувања биодиверзитета.

Кључне речи: сточарство, државне политике, Србија, биодиверзитет, селекција, укрштање, расе.

Увод

Проблем очувања аутохтоних раса и унапређење коришћења животињских генетских ресурса данас представља једну од најважнијих тема одрживог развоја и новог концепта квалитета који замењује дуго владајући концепт квантитета. Значај очувања старих и мање продуктивних врста домаћих животиња препознат је у целом свету кроз потписивање

---

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

Конвенције о биолошкој разноврсности 1992. године. Њој је приступила и Србија, у којој се налазе неки од најзначајнијих центара биодиверзитета у Европи. Током друге половине претходног века, у Србији је уведен и интензивирани фармски систем на друштвеним фармама и у задругама, који је водио ка ограничавању броја врста и раса.¹ Ово ограничавање има своје корене још у 19. веку, када се у стручној јавности шири идеја о неопходности добијања што продуктивнијих раса домаћих животиња. Концепт квантитета прихваћен је и од стране државних власти, које започињу спровођење селекције и увоза страних раса у циљу добијања високопродуктивних грла говеда, свиња, оваца и различитих врста живине.

Аутохтоне расе домаћих животиња у Србији

На Балканском полуострву, па и у Србији, већина сојева домаћих животиња је узгајана још од предримског периода. Тако су ту узгајани коњи који су по свом изгледу одговарали потомцима евроазијског дивљег коња тарпана (*Equus ferus ferus*). На представе ових коња наилазимо на римским рељефима, а касније и на српским средњовековним фреско-сликама. Према опису анонимног писца из 1308. године, у Србији су гајени мали коњи слични *ронцинима* (термин који је коришћен за коња за вучу, као и за обичне раге). Вероватно је да су већ тада постојале две врсте коња – племенита врста коришћена у ратовима и брдска коришћена за пренос робе и вучу. Коњи племенитог соја помињу се још у доба Светог Саве и Стефана Првовенчаног а из тог доба потиче и први помен арапских коња код нас. Јахаћи коњи су представљали саставни део *signum domini* који је предаван наследнику. Већ у 13. веку наилазимо и на помене о ергелама – *лакимијама коњским*, које су поред владара имали и поједини манастири.²

У деветнаестовековној Србији коњи су били најбројнији у Подринском, Подунавском, Пожаревачком и Тимочком округу, и то у Колубари, Јасеници, Лепеници и у околини Зајечара, а посебно су били чувени коњи из Великог Извора. У тим крајевима гајена су и најбоља грла. Мешање домаћег соја коња с арапским коњима започело је још у средњем веку, тако да су најбоља грла у Србији 19. века припадала тзв. српском

¹ S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Београд 2003, 11–39.

² Р. Катић, *Стојарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 33–39; Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, Београд 1957, 12–15; Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013, 123, 164.

соју, који је настао мешањем домаћих грла с оријенталним расама. Област која се посебно истицала по напредном коњарству била је Тамнава, у којој су коњи били, као и волови, вучне животиње. Најбољи коњи су узгајани поред саме реке Тамнаве, у селима која су обиловала добром пашом. Поред тамнавских села, у узгоју коња су се истицала и Лужничка села у Ужичкој Црној Гори, која су своја грла продавала на трговима у Ваљеву, Чачку и Ужицу. Посебно цењен је био и сој лепеничких коња, иако коњарство у овом крају није било нарочито развијено.³

У наведеним низијским пределима, коњи нешто крупније телесне грађе су употребљавани и у ратарству, и то пре свега за вршидбу, а ређе за орање. У осталим крајевима коришћени су само при вршидби. За ношење терета, коњ је коришћен највише у југозападној Србији, где су путеви били лоши због планинског и кршевитог земљишта. Ту су узгајани домаћи брдски коњи – мали, товарни и издржљиви коњи, који су коришћени за ношење мањих терета до тржнице и млина, затим за јахање, одржавање везе између села и планине, као и за пренос воде тамо где је она била удаљена од сточарских станишта.⁴

Слично као и коњи и домаће говече (*Bos taurus*), које је гајено на нашим просторима још од најранијег периода, води порекло од дивљег претка. Развило се из тура (*Bos primigenius*), које је насељавало Европу, централну Азију, Индију и север Африке. На нашем простору дивља говеда су опстала све до времена Римског царства.⁵ Поред дивљих говеда,

³ Л. Јовановић, *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900, 73; В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 365; С. Мијатовић, *Ресава*, Српски етнографски зборник, књ. 46, Насеља и порекло становништва, књ. 26, Београд 1930, 178; Т. Радивојевић, *Лепеница*, СЕЗ књ. 15, Насеља и порекло становништва, књ. 7, Београд 1911, 320; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, СЕЗ књ. 34, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Земун 1925, 14.

⁴ В. Карић, *Србија*, 365–366; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. 3: *Социологија сељачких радова*, Београд 1983, 138; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73; М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије*, Гласник Етнографског института 9–10 (1960–1961) 23; С. Мијатовић, *Белица*, СЕЗ, књ. 56, Насеља и порекло становништва, књ. 30, Београд 1941, 84.

⁵ Њихова бројна крда могла су се видети у провинцијама Дарданији, Мезији и Тракији. О дивљем говеду – монопосу – писали су још Херодот и Аристотел а у вези с њим је и митолошко биће бонакон (*bonacon*, *bonasus*) које Плиније помиње у области Струме и Вардара. До 13. века, станиште дивљег говеда тура је сведено на исток Европе, да би коначно изумрло у 17. веку. Поред тура, на Балканском полуострву, живела је још једна врста дивљег говечета – *bos perferus*, које се према

Словени на Балкану затичу и домаћа говеда већином брахицерног типа (*Bos taurus brachyceros*), која настављају да гаје.⁶ Судећи према фреско-сликарству, у средњовековној Србији је узгајана неоплеменења буша.⁷ Према истраживањима Милана Ђ. Ђурића, домаће планинско говече било је заступљено на ширем простору Балканског полуострва. Њега је др Леополд Адамец, у својим проучавањима вршеним за време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине са циљем увида у могућности експлоатације локалног сточног фонда, подвео под посебну „илирску расу“.⁸ Међутим, ова

Варону могло наћи у Дарданији и Тракији. У питању су били вероватно бизони (*Bison europeus*). Дивљи европски бизони, код нас познатији као зуброви, опстали су на Балканском полуострву све до средњег века, где их последњи пут помиње анонимни *Опис Европе* из 14. века. Р. Карић, *Сточарство у средњовековној Србији*, 47–50; С. Тројановић, *Тур и зубар*, Гласник Српског географског друштва 12 (1912) 103–122; А. Узелац, *Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана*, Браничевски гласник 8 (2012) 7–23; <http://www.iucnredlist.org/details/136721/0> приступљено 06. 01. 2015; M. de Serres, *Description of the Menagerie at Schaenbrunn in Austria*, The Philosophical Magazine and Journal 47 (1816) 250; <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translat/12r.hti> приступљено 10. 01. 2015; B. Rosen, *The Mythical Creatures Bible*, Octopus Publishing Group 2008, 76; *Пољопривредни лексикон*, Београд 2004, 167.

⁶ Буша – краткорого мало балканско говече је аутентично европско говече (*Bos taurus*), мање и слабије развијено од осталих европских говеда. За ова говеда је Адамец увео термин „илирска“ говеда. Данас истраживачи препознају српску бушу, сиву гатачку бушу, македонску бушу, црвену метохијску бушу, илирску низијску бушу, илирску планинску бушу. *The Genetics of Cattle*, 2th edition, ed. D. Garrick, A. Ruvinsky, CABI 2015, 37; M. Felius, M. Beerling, D. S. Buchanan, B. Theunissen, P. A. Koolmees, J. A. Lenstra, *On the History of Cattle Genetic Resources*, Diversity 6 (2014) 726; Felius, Marleen, Koolmees, A. Peter, Theunissen, Bert, Lenstra, Johannes and Edwards, J. Ceiridwen, *On the Breeds of Cattle – Historic and Current Classifications*, Diversity 3/4 (2011) 682.

⁷ Грла буше су сразмерно мала, сиве, жуте, црвене, беле или црне боје. Тежина им се креће између 250 и 300 килограма за мужјаке и 150 до 250 килограма за женке. Релативно се споро развијају и могу се у пуној мери користити тек након навршене треће године. Такође, дају релативно мало млека, ретко када више од 1.000 литара годишње. С друге стране, погодна су за вучу, добро се гоје и дају квалитетно млеко а развила су и изузетну отпорност на временске прилике, заразне болести (туберкулоза, слинавка и шап) и паразитске болести. S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja*, 75–76; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 75–76; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ.3, 133.

⁸ На исти начин је и брдски коњ распрострањен по целом Балканском полуострву постао „босански“ брдски коњ. Ј. Белић је у својим истраживањима порекла свиње

планинска говеда гајена су, и данас се гаје, на знатно ширем простору. Позната су под називима *буцуље*, *буџани*, *биџани* или *камењари*, а у западним крајевима и под именом *бушани* и *бушанци*.⁹

Крајем 19. века, у Србији су узгајани сојеви домаће овце праменке и то углавном три соја: кривовирски, краљевски и обични домаћи. Овај последњи узгајан је по целој земљи. То је била мала и издржљива планинска овца, прилагођена животу на планинском терену, као и неповољним временским условима зими и великој влази. Нешто већу млечност су имале краљевске овце које су узгајане највише у Рудничком, Крушевачком и једном делу Ужичког округа. Оне су се издвајале својом крупношћом и великом гојазношћу.¹⁰

У српским домаћинствима су узгајане и различите врсте живине, које су биле већином домаћег соја. Наша домаћа кокошка (*Gallus domesticus*) води порекло од средњоевропске – балканске кокоши. То је примитивна раса, слична дивљој кокоши (банкиви). У народу је позната као *погрмуша*, *живичарка* или *сељакуша*.¹¹

Слична свом дивљем претку била је и примитивна свиња шишка, настала припитомљавањем дивље свиње. Судећи према фреско-сликарству, у средњовековној Србији су гајене свиње ове примитивне расе, која је најекстензивније гајена раса свиња. За њихово товлeње у највећој мери су коришћени жир, корење и дивљи плодови.¹² Шишка је остала најраспрострањенија раса свиња све до 19. века. Главне карактеристике су јој биле наоштрена чекиња и високоногост.¹³

шумадинке доказао да су дивља балканска и дивља „босанска“ свиња једна иста врста. Види даљи текст.

⁹ М. Ђ. Ђурић, *Један прилог минографији домаћег планинског говечета*, Крагујевац 1909, 5–7.

¹⁰ Руно јој није упијало влагу, већ је она клизила низ његове власи, што није био случај са страним расама оваца, с финијим руном. Она није давала изразито велики принос ни у вуни нити у млеку – 0,75 до килограм вуне, врло ретко два, и око 60 литара млека током периода muže, који је трајао од средине маја до краја септембра. Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 79; С. Гавриловић, *Гајење оваца*, Београд 1885, 18; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. 3, 119, 124; С. Мијатовић, *Ресава*, 177.

¹¹ *Пољопривредни лексикон*, 107; Ј. Жујовић, *Дневник из Немеикућа: temento oblotovke*, прир. М. Р. Сарић и А. Ж. Петровић, Београд 2003, 211.

¹² Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 60.

¹³ Ј. Белић, *Албум раса стоке*, Београд 1988, 273; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине Крајине до краја прве владавине кнеза Милоша: (1788–1839)*, Београд 1980, 204.

Схватања о селекцији и оплемењивању животиња у Србији

Још са припитомљавањем животиња започиње процес очувања и побољшања генетске структуре и унапређења жељених особина грла о којима човек преузима пуну бригу. Стога су сточари од најранијих времена интуитивно схватили потребу да природну селекцију замене вештачком коју предузимају у циљу веће плодности, прираста, млечности и сл. Ова селекција је представљала одабир јединки за приплод. У многим традиционалним друштвима постојале су различите праксе у одабиру приплодних грла. У случајевима када је за селекцију био расположив мали број јединки, обављан је одабир само мушких грла, док је код врста са већом популацијом, као што су свиње и кокошке, био могућ и одабир женских грла.¹⁴

У привредно развијеним земљама западне Европе формирање нових раса и сојева селективним узгојем и укрштањем започиње још у 18. веку. Прву систематску селекцију у сточарству применио је Роберт Беквел, британски агроном. Његови резултати допринели су унапређењу узгоја коња, говеда и оваца, вештачком селекцијом, која је имала за резултат формирање нових раса. Формирање расе одвијало се у пет фаза. Прва фаза подразумевала је дефинисање одређеног типа животиња који је сматран кориснијим и пожељнијим у односу на друге типове. У другој фази су најбоља грла тог типа издвајана у једно или више крда, у оквиру којих је спровођено њихово размножавање и јасно издвајање од осталих животиња исте врсте. Уколико би се раса показала успешном, она је постајала популарна а њен узгој се ширио. Када би био достигнут знатан број грла, почињало се са вођењем стабла порекла за свако грло, које би се бележило у централном регистру. Пета фаза подразумевала је оснивање друштва за очување расе и заступање њених узгајивача.¹⁵

Основна правила одабирања, била су позната и нашим сточарима, који су за приплод бирали најбоље јединке.¹⁶ Ова селекција није

---

¹⁴ S. J. G. Hall, *Livestock biodiversity: genetic resources for the farming of the future*, Blackwell Science Ltd, 2004, 22; M. Petrović, V. Pantelić, *Savremena selekcija domaćih životinja*, Beograd 2015, 6–7.

¹⁵ R. Trow-Smith, *A History of British Livestock Husbandry, 1700–1900*, Routledge, 2004, 40–69; S. J. G. Hall, *Livestock biodiversity*, 33.

¹⁶ Тако се знало да при селекцији у циљу добијања добрих крава музара треба бирати за приплод краве са великим приносом млека и развијенијег задњег дела трупа. И за бикове, такође, било је пожељно да потичу од добрих музара. С друге стране, за добијање животиња за вучу бирале су се приплодне животиње развијених плећа. Архив САНУ, Етнографска збирка, 372–7.

подразумевала озбиљне и систематске подухвате на формирању нових сојева, као што је то био случај у привредно развијенијим областима. Ипак, озбиљност селекције убрзо схватају сви учесници у сточарској производњи – сточари, стручњаци и држава. Међу нашим стручњацима с краја 19. и почетка 20. века, одомаћују се две речи које описују човеков уплив у генетску базу домаћих животиња – одабир или селекција и оплеменевање. Под селекцијом је подразумевано издвајање и размножавање најбољих јединки у одређеном крају. Оплеменевање је подразумевало мешање и парење домаћих аутохтоних грла са јединкама са стране у циљу добијања јединки бољих особина.¹⁷

Идеја о побољшању домаћих раса стоке укрштањем са страним расама и сојевима јавља се у српским стручним круговима током 19. века. Нови погледи на развој живота и прихватање природне селекције и утицаја средине као начина на који су се мењале и развијале различите расе и сојеви биљака и животиња, доспевају и до Србије и српских биолога и агронома.

Дарвина и еволуционизам у Србији прво прихватају „обични људи“, за разлику од Академије и Велике школе у којима се дарвинизам институционализује тек пред крај 19. века. Први Србин који је писао о Дарвину био је Јован Петровић из Пеште. Он је у „Преодници“ за 1862–1863. годину штампао рад *О стварању света у ужем смислу или о постанку човека и биља по Дарвину*.¹⁸ Са публиком у Кнежевини Србији, Дарвина је први упознао Панта Срећковић, професор Велике школе, штампајући Дарвинове *Дивљаке* у листу „Србија“ за 1869. годину. Следеће године, у истом листу је штампан извод из најзначајнијег Дарвиновог дела *The origin of species by means of natural selection or, The preservation of favoured races in the struggle for life*. Извод је превео са енглеског Милан М. Радовановић, који је цело дело превео 1878. године и објавио под насловом *Постанак фела помоћу природног одбирања или Одржавање поњегованих раса у борби за живот*.¹⁹ У наредном периоду се наставља превођење модерних еволуциониста (Дарвина, Хекела, Бихнера, Спенсера, Фогта...), али су се тиме бавили непрофесионални

¹⁷ М. Petrović, V. Pantelić, *Savremena selekcija domaćih životinja*, 6–7; К. Поповић, *О селекцији уопште*, Тежак 60 (1933) 393–394.

¹⁸ М. Јовановић, *Филозофски – научни погледи српских биолога на природу у времену од 1854. до 1904. године*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац 1998, 226.

¹⁹ Већ следеће године је приказ ове књиге дао Доброслав Ружић у листу *Јавор*. Убрзо је исти аутор објавио и књигу *Чарлс Роберт Дарвин. Живот и рад његов* (Д. Ружић, *Чарлс Роберт Дарвин. Живот и рад његов*, Београд 1899).

биолози. Истовремено, све до краја 19. века, у званичним круговима преовлађују Панчићеве идеје, које су мешавина идеја Бифона, Дарвина и Линеа.²⁰

Као и српски биолози, почев од Панчића, српски пољопривредни стручњаци прихватају идеје о променљивости биљака и животиња у оквиру таксономских нивоа испод врсте.²¹ Стога, они у све већој мери заговарају идеје о побољшању домаћег сточарства људским упливом у генетски материјал домаћих раса стоке. Овај уплив било је могуће спроводити селекцијом, оплемењивањем или њиховом комбинацијом.

Још 1854. године, Атанасије Николић²² пише: „Разни соеви стоке морали су произићи изъ случаиногъ приплођеня, а поглавито споляшнымъ дѣйствомъ климе, помѣстнымъ околностима и рааном држи се да су се образовале. Тако се исто признати мора, да художествено дѣйство, као н. п. навлашний изборъ бика и свойствено употребленѣ стоке мора имати упливъ на образованѣ соева“.²³ Он тада поставља и као неопходан услов за напредак сточарства да: „При скотоводству землѣдѣлскій газда мора имати главный задатак, да свою стоку поболша, то естъ да свойства своѣ стоке поправи, како ће већу газдинску ползу одъ стоке имати.“²⁴ Као пут ка поправци стоке, он српским сточарима указује на поправку укрштањем и *урођењем* (селекцијом). За укрштање Атанасије Николић препоручује: швајцарске, штајерске и енглеске бикове; арапске и енглеске коње; шпанске свилоруне (мерино) овнове; енглеске нерастове.²⁵

Пошет у научном проучавању домаћих раса и сојева стоке започиње почетком 20. века, када на чело сточарске секције Српског пољопривредног друштва долази Паја Т. Тодоровић-Ђаковчић. Чланови секције се нису у потпуности могли посветити раду на проучавању стоке на целој територији Србије. Ипак, као резултат ових напора настала је моногра-

²⁰ М. Јовановић, *Филозофски – научни погледи српских биолога*, 223.

²¹ О Панчићевим идејама видети: Н. Диклић, *Јосиф Панчић и еволуционизам*, Јосиф Панчић, Београд 1976, 191–208; М. Јовановић, *Филозофски – научни погледи српских биолога*, 222–225.

²² Основне биографске податке, као и преглед доприноса Атанасија Николића развоју пољопривреде у Србији дао је академик Милоје Р. Сарић у раду: М. Сарић, *Допринос чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије у области пољопривреде и биологије у XIX веку*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац 1998, 600–602.

²³ А. Николић, *Землѣдѣлско газдинство: скотоводство*, Београд 1854, 3.

²⁴ *Исто*, 4.

²⁵ *Исто*, 4.

фија Светозара Гавриловића *Грађа за проучавање стоке у Србији*. У њој су презентована проучавања одређеног броја говеда у пиротском крају, у току тамошње сточне изложбе. У уводном делу ове књиге Гавриловић даје преглед ондашњих научних погледа на варијетете, расе, типове, сојеве, њихову променљивост и постојаност, као и на основе проучавања стоке путем мерења, упознајући читаоце са мишљењима и радовима Дарвина, Бифона, Вилкенса, Линеа, Сансона, Ритимајера, Натузијуса, Сетегаста, Катрфажа, Дареста, Сент-Илера, Корневена, Галтона, Вернера, Хофакера, Гелерта, Дизинга и Шлехтера.²⁶

Почетком 20. века и наши други стручњаци прихватају Ритимајерове идеје, објављене у делу *Die Fauna der Pfahlbauten in der Schweiz*, о потреби израда анатомских студија спољашње грађе, скелета и лобање у циљу распознавања и поделе раса и сојева.²⁷ Тако настају студије *Један прилог минографији домаћег планинског говечета* Милана Ђ. Ђурића и *Колубарско говече* др Уроша Стајића.²⁸

Селекција или оплемењивање

Ситни посед, као специфичност деветнаестовековне Србије, утицао је и на ограничене могућности у обављању селекције приплодних грла. На овим поседима мали број грла, нарочито коња и говеда, није пружао могућност власницима да за приплод увек користе најпродуктивније јединке најбољих особина.

О пропустима у вези са обављањем селекције домаћих животиња и њихове неге, штампано је више текстова током друге половине 19. века.²⁹ Овај проблем је био дубоко укореван у вишевековну традицију узгоја стоке на нашим просторима, у којој су били чести непажљив одабир приплодне стоке и њена слаба нега. У циљу предузимања првих помака на овом пољу, био је неопходан не само саветодавни и надзорни рад органа Министарства народне привреде, већ и стварање законског оквира на основу кога ће бити остварени постављени циљеви српског сточарства.

²⁶ С. Гавриловић, *Грађа за проучавање стоке у Србији*, Београд 1904.

²⁷ М. Ђ. Ђурић, *Један прилог минографији домаћег планинског говечета*, Крагујевац 1909, 3.

²⁸ У. Стајић, *Колубарско говече*, Београд 1912.

²⁹ *Како да побољшамо наше сточарство*, Тежак 6 (1872) 9–11; С. Гавриловић, *Како да подигнемо и побољшамо наша говеда*, Београд 1882; С. Гавриловић, *Питање о поправци наше стоке*, Београд 1886.

Иако су доношењу овог законског оквира, у коме ће се кретати унапређење сточарства Краљевине Србије, претходила вишегодишња истраживања и расправе наших стручњака, настојања државе да унапреди своју, тада основну грану привређивања – пољопривреду – често су била исхитрена и несинхронизована. Постављано је питање: којим путем кренути – путем селекције домаћих грла, путем увоза приплодних грла и укрштања са домаћим или комбинацијом оба. Истовремено је требало одлучити и какви су запати стоке, нарочито говеда, Србији потребни – да ли стварати запате радне стоке, стоке за добијање млека и меса, или са комбинованим особинама. Одлучивање о политикама у сточарству није било заснивано на научно утемељеном познавању страних а посебно домаћих сојева стоке, чије је истраживање тек било у повоју. Странице стручне штампе, ту мислимо пре свега на лист *Тежак* и *Пољопривредни календар*, преносиле су углавном текстове страних аутора прилагођене за нашу читалачку публику. У њима су описане стране расе говеда, свиња, оваца, коза и живине.³⁰

³⁰ *Крава из Нормандије (сев. Француска)*, Тежак 1 (1869) 228; „*Рамбилет*“ овца, Тежак 2 (1870) 30–31; *Петао бантам и кокошка*, Тежак 3 (1871) 53; *Малајски петао*, Тежак 3 (1871) 84; *Петао капораста шпански*, Тежак 3 (1871) 57; *Петао капорак*, Тежак 3 (1871) 92; *Петао јапански*, Тежак 3 (1871) 120; *Бик, угарско-ердељског соја*, Тежак 3 (1871) 187; *Доркински петао и кокошка*, Тежак 4 (1872) 14; *Патка невестица*, Тежак 4 (1872) 25; *Тулуска или пиренејска гуска*, Тежак 4 (1872) 65; *Кокинкинска кокошка*, Тежак 4 (1872) 88; *Дурхам најбољи сој говеди у Инглеској*, Тежак 5 (1873) 93–94; *Енглеска баиштенска кокош*, Тежак 7 (1875) 194–195; *Холандска и швајцарска говеда*, Тежак 17 (1886) 228; *Ђ. Стефановић Виловски, Азбучни преглед знатнијих сојева говеда, њихова карактеристика, боја и облик тела и остали нужни подаци*, Тежак 18 (1887) 217–221, 301–305, 348–353, 430–436; *Алгајска раса*, Тежак 19 (1888) 291–292; *Нешто о морки*, Тежак 22 (1891) 118; *Арапски коњ*, Тежак 22 (1891) 184–186, 242–243; *Јоркиширско свињче*, Тежак 22 (1891) 198; *Беркиширска раса свиња*, Тежак 22 (1891) 243–244; *М. Миљковић, Руске расе коња*, Тежак 23 (1892) 81–83, 91–93, 112–114, 118–120, 127–128, 136–138, 152–154, 166–168, 174–175; *Американска кокош „Вијадонт“*, Тежак 26 (1895) 226; *Беркиширско свињче*, Тежак 28 (1897) 316–318; *Источно-фризијска овца млечара*, Тежак 30 (1899) 262; *Пловка (патка, шотка) „Ајлебери“*, Тежак 30 (1899) 46; *Талијанска гуска*, Тежак 34 (1903) 245; *А. Мијоковић, Мехеленска кокош*, Тежак 35 (1904) 56; *Гајење јоркиширских свиња*, Тежак 3 (1871) 104–105; *Сименталско говече*, Тежак 39 (1908) 157–158; *Санске козе*, Тежак 39 (1908) 366–367; *Ангорска коза*, Тежак 40 (1909) 65–67; *Источно-фризијска овца*, Тежак 41 (1910) 169–171; *Ајлбрушка пловка*, Тежак 41 (1910) 175; *Нешто о енглеским овцама*, Тежак 41 (1910) 289–290; *Нешто о енглеским говедима*,

Прва озбиљнија истраживања домаћих сојева уследила су тек крајем 19. и првих година 20. века, у тренутку када је увоз страних приплодних грла већ увелико био у јеку, као и ширење страних сојева и њихових мелеза преко државних завода и пољопривредних станица.

Селекција грла домаћих раса и сојева – правни оквир

Први покушаји да власт утиче на селекцију стоке предузети су у време владавине кнеза Милоша. Тада су издате и препоруке народу да јалови ситнију стоку а за приплод оставља боља и крупнија грла. Настојања да се унапреде домаће расе стоке настављена су и у каснијем периоду, са мањим или већим успехом.³¹

Током прве половине 19. века, селекцијом се уобличују и постају познате домаће врсте свиња – шумадинка и мангулица. Шумадинка се у великој мери проширила по Србији. Она је настала из балканске дивље свиње, која је идентична тзв. „босанској“ дивљој свињи, распрострањеној широм Балканског полуострва, што је хронолошким мерењем доказао још 1932. др Јован Белић. Шумадинка је позната и као Милошева-српска свиња. Била је чувена због своје сланине, која је достигала и 15 центиметара дебљине. Месо јој је коришћено нарочито за прављење салама.³²

Поред шумадинке, у време кнеза Милоша формирана је селекцијом као посебна раса и мангулица, српска свиња од које је добијана маст, тада

Тежак 41 (1910) 306–308; *Санска коза*, Тежак 42 (1811) 57–58; *Француска раса оваца*, Тежак 42 (1911) 132–134; М. Радосављевић, *Оберинталска раса говеди*, Пољопривредни календар за просту 1910, Београд 1909, 75–77; исти, *Маријахофска раса говеди*, Пољопривредни календар за просту 1910, Београд 1909, 77–78; П. Тодоровић Ђаковић, *Маријахофско говече*, Пољопривредни календар за преступну 1912, Београд 1911, 55–59.

³¹ Рад на селекцији и оплемењивању домаћих раса стоке у периоду до 1867. године обрадила је Бојана Миљковић Катић у посебном поглављу своје монографије посвећене пољопривреди Кнежевине Србије. Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 277–281.

³² Ова свиња је снажна, доста уске и дуге главе с јаким рилом, испупчених леђа, са коврцавим и густим чекињама, жућкасто-беле или сиве боје, висине од 60 до 70 центиметара, развијених груди и високих ногу. Као и шишку, и ову свињу карактерише касностасност и отпорност на болести. Товљена је давала 54,9% сланине, 38,75% меса, и 6,35% сала. Ј. Белић, *Шумадинка, њено порекло и особине. Докторска теза*, Београд–Земун 1937, 72–80; О. Репић, *Гајење свиња*, Београд 1907, 7; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204–205.

изузетно тражена и цењена. Ово је домаћа, примитивна аутохтона раса, позната по производњи квалитетног меса и масти. Касностасна је, витална и отпорна. Крајем 19. века, њени чисти запати су се још могли наћи у смедеревској Јасеници и Подунављу. Мангулица се по Мађарској раширила захваљујући запату који је основан на поседу Киш-Јене од свиња које је 1833. поклонио кнез Милош.³³

Систематској и организованој селекцији, под надзором државних власти, приступило се крајем 19. века. Њу је омогућио законски оквир који је пружио Закон о унапређењу сточарства донет 1898. године. У питању је један од више закона донетих у време када је министар народне привреде био др Сима Лозанић, захваљујући коме је сточарство Србије постало једно од водећих у југоисточној Европи.³⁴ Основна идеја овог Закона је била унапређење српског сточарства путем селекције обављене под државним надзором. Закон садржи 15 чланова који су имали за циљ унапређење сточарства у Србији, пре свега путем строгог државног надзора над набавком и избором мушких приплодних грла.³⁵

Према овом закону свака општина је морала да има одређени број добрих приплодних мушких грла домаће стоке (коња, говеда, оваца и свиња), који је утврђивала сточна комисија. Прописани минимум је био: на 50 кобила један пастув, на 60 крава један бик, на 60 оваца један ован и на 30 крмача један нераст. Уколико би се појавио недостатак оваквих грла, општине су биле дужне да их набаве и издржавају о свом трошку. Набавка приплодних мушких грла за општине обављана је преко Министарства народне привреде а потребна средства за њихову набавку и издржавање прикупљале су општине прирезом од свих пореских глава по сразмери непосредног пореза. Приплодна грла су набављана из државних пољопривредних завода или куповином у земљи и иностранству. Набављена приплодна грла морала су бити држана у подесним кошарама, уредно храњена квалитетном храном и надзирана од посебних чувара, који су били задужени за њихову негу и употребу за приплод. У одређеним случајевима, ова грла су могла бити уступана на чување и

---

³³ С. Гавриловић, *Монголица*, Тежак 36 (1905) 154–156; S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja*, 115; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 204–205.

³⁴ *Педесетогодишњица професорске службе г. Симе Лозанића, професора Универзитета*, Тежак 49 (1922) 377–378.

³⁵ *Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године*, Београд 1909, 33; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 54, Београд 1899, 367.

приватним лицима, која су за то добијала годишњу накнаду или би им стока, после одређеног времена, прешла у власништво. Надзор над негом и употребом општинских приплодних грла обављали су месни одбори, бирани сваке године а у чији састав су улазили кмет, општински одборник и један грађанин општине. Они су, такође, били дужни да воде евиденцију коришћења приплодних грла.³⁶

Право на употребу општинских приплодних грла стоке имали су сви грађани дотичне општине бесплатно, и то пошто би их сточна комисија, бирана на нивоу среза, прегледала и огласила као способна за приплод. Среску сточну комисију чинили су државни економ, ветеринар и председник општине, док је њен деловођа био општински писар. Закон је прописивао да се преглед мушких приплодних грла домаће стоке у општинама обавља сваке године у фебруару. Прегледу су подлежала сва мушка грла коња старија од четири године, сва мушка грла говеда старија од две године, сва мушка грла оваца старија од годину и по дана и сва мушка грла свиња старија од годину дана. Власници приватних грла која су оглашена као способна за приплод добијали су потврде и могли су своја грла употребљавати за спаривање са својом или туђом стоком. За неспособна су проглашавана она грла која нису била довољно развијена или су имала телесне недостатке или неку наследну болест. Таква грла су обележавана видним знаком и морала су бити онеспособљена за приплод или предата кланици у року од месец дана, рачунајући од дана обележавања. Уколико ова обавеза не би била извршена у прописаном року, онеспособљавање је обављала општинска власт о трошку власника.³⁷

У циљу што боље селекције и заштите домаће стоке, Законом је прописана забрана држања мушких и женских грла дораслих за приплод заједно на испаши уколико мушка грла нису кастрирана. Код заједничке испаше на општинским утринама и пашњацима, општина је била дужна да одреди и раздвоји места на којима се напасају мушка а на којима женска грла. Њихово мешање били су дужни да спречавају општински чувари.³⁸

У овај Закон унете су, седамдесет шест година након доношења Мартиновог закона (Martin's Act) у Великој Британији, одредбе које су

---

³⁶ *Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године*, 33–36; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 54, 363–364.

³⁷ *Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године*, 33–36; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 54, 365–366, 368.

³⁸ *Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године*, 36; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 54, 369.

имале за циљ спречавање злостављања животиња.³⁹ Оне су прописале забрану да се домаћа стока, како одрасла тако и приплод, држи преко зиме напољу, а нарочито током ноћи. За њен смештај сваки власник је морао, према свом имовном стању, да има посебне кошаре. Иако је сваки власник имао неограничено право располагања својом стоком, Закон је забрањивао злостављање или мучење властите или туђе стоке батинама, изгладњавањем, претоваривањем или на неки други начин.⁴⁰

Почеци оплемењивања домаћих раса стоке

Први покушаји унапређења сточарства нису се заустављали само на препорукама везаним за селекцију домаћих грла, већ је поступно увођено и тзв. оплемењивање тј. укрштање са страним расама и сојевима. Идеје о увозу страних раса и сојева сежу у даљу прошлост и нису имале за циљ унапређење сточарства на ширем подручју. То су углавном биле активности везане за одређене личности које су ради личног профита са великих удаљености доводиле животиње које су се одликовале одређеним особинама. Изолованост ових грла није дуго трајала, јер је у новим срединама, након извесног времена, почињало спонтано и непланско укрштање са домаћим грлима. Тако су настали неки од касније укореењених сојева, попут кривовирских оваца или колубарских говеда.

Као што је већ поменуто, поред краљевског соја и обичне домаће праменке, у Србији су узгајане и овце кривовирског соја. Овај сој је нарочито био распрострањен у источној Србији и то у Тимочком,

---

³⁹ Мартинов закон је донет 1822. године у Великој Британији и њиме су заштићени од злостављања коњи, говеда, овце и муле. D. L. Beers, *For the Prevention of Cruelty: The History and Legacy of Animal Rights Activism in the United States*, Swallow Press / Ohio University Press, 2006, 22.

⁴⁰ За злостављање и мучење стоке Закон је сматрао: претоваривање запрежне стоке, када се стока немилице туче, када се знојава стока остави непокривена на ветру, када се бременита стока нагони да скаче, када се за ношење или вучу терета користе недовољно развијена грла, када стока трпи глад и жеђ и када јој се не указује помоћ у болести. *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 54, 369; *Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године*, 36–37.

У Београду је кажњавано продавање живине окачене на обрамицу, пребијање стоке, незаконито клање стоке, преоптерећивање животиња. Историјски архив Београда (ИАБ)–1–1892–2068–1; ИАБ–1–1892–2068–9; ИАБ–1–1900–2121–58; ИАБ–1–1903–2162–605; ИАБ–1–1903–2162–463; ИАБ–1–1911–3054–7–184.

Пиротском и у једном делу Моравског и Нишког округа. Главна одлика му је обилатије руно и финија вуна. Према народном казивању, овај сој је настао мешањем домаће овце са свилорунима овцама Пазваноглуа, који је имао више хиљада ситне стоке од Звездана до Ртња. Он је почетком 19. века добијао овце из Азије, па их је онда укрштао са домаћим, чиме је добијен нови сој са најбољом вуном у Србији.⁴¹

У време Хаци Мустафе и Пазваноглуа, у Србији се одомаћује и добра раса коња. Током Првог српског устанка помиње се више ергела с арапским коњима, међу њима и ергела Алије Гушанца, а устаничке вође посебну пажњу поклањају својим племенитим коњима – атовима. Одмах по ослобођењу, кнез Милош је имао запат арапских коња у својој пожаревачкој ергели.⁴² У Доњој Ресави, домаћи коњи су били измешани са страним расама заслугом Милосава Ресавца, који је довео у овај крај бикове и пастуве бољих пасмина.⁴³

Кнез Милош је у Србију увозио приплодна говеда подолске расе и нерасте енглеске расе са циљем унапређења одлика домаћих сојева. Увоз подолских говеда, утиче на јачање, већ раније присутног, утицаја степских говеда на говеда у северним деловима данашње централне Србије. Захваљујући подолским говедима у кнежевом сточарском добру на Дивчибарама и Маљену у знатној мери су поправљене одлике домаћих грла чиме су настали најбољи запати колубарских говеда.⁴⁴ Под утицајем овог

⁴¹ М. Лутовац, *Сточарство и сточарски живот*, 23–24, 26; С. Вујадиновић, *Пореч: Привредно-географске одлике и саобраћајне везе*, Београд 1962, 40.

⁴² О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 218–221.

⁴³ С. Мијатовић, *Ресава*, 178.

⁴⁴ Колубарски сој говеда узгајан је у области реке Колубаре а гајен је и у подунавском крају. Српско колубарско говече одликује се изузетном издржљивошћу и способношћу за вучу. Сиве је боје, која старењем прелази у белосиву, са карактеристичним тамним ивицама око очију и ресама на ушима. Рогови су нешто краћи него код подолског говеда, просечне дужине 40,6 центиметара, беле боје а при врховима тамне. Колубарско говече је јаке грађе, просечне тежине између 350 и 550 килограма за бикове и краве а од 500 до 600 килограма за волове. У условима интензивног узгоја достизали су и до 40% већу тежину него при екстензивном сточарењу у индивидуалним домаћинствима. Споро се развија и гоји добро, али полако. Месо му није тако сочно зато што није проткано лојем, који се већином таложи у трбушној дупљи, око бубрега. Краве су сразмерно добре музаре и дају обично пет литара масног и укусног млека дневно, а ако се добро хране и до десет. У. Стајић, *Колубарско говече*, 61–67, 72–84; О. Репић, *Говедарство*, Београд 1907, 19–20; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција*, 212; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*,

укрштања, већ средином 19. века напредује говедарство у равничарским и брдовитим пределима Шумадије, Млаве и Мачве. Пример кнеза Милоша следио је и Милисав Ресавац, као и друге старешине.⁴⁵

Први покушаји организоване набавке већег броја грла расплодне стоке у иностранству наилазили су на велике тешкоће због непознавања добрих раса, недостатка новца и непостојања општинских забрана за испашу. Један покушај велике набавке приплодне стоке које би општине обезбедиле заинтересованим домаћинима организован је 1849. године. Међутим, већина општина није реализовала препоруке државних власти.⁴⁶ Стога су приплодна грла набављана углавном за државне установе, у чијој околини се најраније примећују резултати оплемењивања, пре свега домаћих раса говеда.⁴⁷

Средином 19. века осниване су Државна ергела и Топчидерска економија. Циљ Државне ергеле био је да производи квалитетне пастуве ради побољшања домаћих сојева коња. Нешто касније је започела и приватна иницијатива оснивањем удружења познатих под именом *Коло јахача кнез Михаило*, која су имала задатак, да приређивањем изложби и трка на разним местима по земљи утичу на побољшање домаће расе коња.⁴⁸

Приликом оснивања Топчидерске економије, набављена је 1853. године расна стока у западној Европи. Захваљујући овој набавци, у Економији је укрштањем добијен посебан сој тзв. топчидерских бикова и нераста.⁴⁹ Ови сојеви се нису одржали у каснијем периоду, јер крајем 19. века у овом заводу се узгајају пинцгавска, алгајска и бернска говеда и њихови мелези.⁵⁰

Први резултати селекције и укрштања са страним расама, били су највидљивији у коњарству, које обезбеђује све боља грла за војне и мензуланске потребе. Током друге половине 19. века овај процес је

279; П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896, 3; Р. Катић, *Историја ветеринарства Србије*, 124; Ђ. Стефановић Виловски, *Азбучни преглед знатнијих сојева говеди, њихова карактеристика, боја, облик тела и остали нужни подаци*, 430–431.

⁴⁵ П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда*, 6.

⁴⁶ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 278.

⁴⁷ Г. Гарић Петровић, *Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву*, Мешовита грађа (Miscellanea) 37 (2016) 114–115.

⁴⁸ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 73–74.

⁴⁹ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 279.

⁵⁰ Архив Србије (АС), Министарство народне привреде (МНП), 3, ф. 6, 33/997.

посебно интензивирао захваљујући отварању низа пастувских станица чиме је за релативно кратко време знатно побољшан домаћи сој коња.⁵¹

Пастувске станице су се налазиле у свим окрузима и у њима су распоређивани државни пастуви из Државне ергеле у Љубичеву. За издржавање ових пастува била су задужена окружна начелства, која су била у обавези да обезбеде транспорт, храну и смештај према упутствима Државне ергеле и Министарства народне привреде. У њих су сваке године слати приплодни пастуви из Државне ергеле у Љубичеву. За пастуве је морала бити обезбеђена храна за четири месеца и то да задовољи дневне потребе од пет килограма зоби и осам килограма сена по пастуву. Штале су морале бити простране и чисте с простирком од сламе. Бригу о пастувима водили су служитељи које је слала Ергела а које су плаћали окрузи, а рачуне накнадно слали Ергели. За сваког пастува одређиван је број кобила које би требало да опашу. За то су власници кобила плаћали таксу од 2,55 динара. Захваљујући овим станицама у Краљевини Србији је повећан број арапских мелеза, али је народ веровао да ови коњи нису издржљиви и отпорни као грла домаћег соја.⁵²

И поред уложених напора и извесног напретка, до 1867. године резултати државне интервенције на поправљању одлика домаћих раса стоке су били минимални, јер је узгој бољих пасмина остао ограничен на државне заводе.⁵³

Рад државних комисија за унапређење сточарства

Поред коња, чији је квалитет био нарочито важан када су у питању потребе војске, у центру пажње Владе нашла су се и домаћа говеда и настојање да се поправе њихове особине, које ће омогућити ефикаснији

⁵¹ Такве станице су постојале у сваком округу а 1887. године било их је укупно 22, и то у: Алексинцу, Зајечару, Бољевцу, Књажевцу, Нишу, Лесковцу, Неготину, Прокупљу, Врању, Крушевцу, Пироту, Рековцу, Петровцу, Крагујевцу, Аранђеловцу, Рачи, Чачку, Краљеву, Горњем Милановцу, Пожеги, Смедереву, Паланци, Топчидеру, Сопоту, Шопићу, Ваљеву, Обреновцу, Убу, Шапцу, Лозници, Добричеву, Свилајнцу и самом Љубичеву. Исте године у њима је распоређено 111 пастува. АС, МНП, 3, 1887, нефасциклисано, 86, 821; АС, МНП, 3, 1886, ф. 1, 75/886.

⁵² АС, МНП, 3, 1887, нефасциклисано, 86, 821; АС, МНП, 3, 1886, ф. 1, 75/886; *Пожаревачка Морава*, СЕЗ, књ. 43, Насеља и порекло становништва, књ. 25, Београд 1928, 52; С. Мијатовић, *Белица*, 84; С. Мијатовић, *Темнић*, СЕЗ, књ. 6, Насеља и порекло становништва, књ. 3, Београд 1905, 291.

⁵³ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 280.

рад у пољопривреди, већу млечност и телесну масу. Због тога, током друге половине 19. века почиње систематски увоз приплодних говеда. Овај увоз је најпре обављан за потребе државних пољопривредних установа, као огледних добара на којима би се испитала подобност одређених сојева за природне услове који су владали на територији Краљевине Србије.

У првом наврату за Државну ергелу и Топчидерску економију набављена су лаванталска и маријахофска говеда. Нешто касније увезена су мрка швајцарска и алгајска говеда а потом и сименталска и пинцгавска. Укрштањем са домаћом расом постигнута је већа крупноћа, брже развијање и мало већа млечност, али је у исто време запажено опадање способности за вучу и повећање осетљивости према клими и квалитету хране.

Побољшање домаћих говеда укрштањем с увезеним страним сојевима било је препоручено и од *Комисије о изналажењу мера за побољшање и унапређење сточарства*, коју је формирало Министарство народне привреде 1893. године. Чланови комисије су били: у својству председника Љуба Новаковић, начелник Одељења за трговину, радиност и саобраћај и в.д. начелника Одељења за земљорадњу и сточарство, Светозар Гавриловић, шеф Одељења управе државних монопола, Алекса Поповић, ванредни секретар Министарства народне привреде и в.д. управника Државне ергеле, др Зарија Поповић, ветеринар Управе града Београда, Пера Тодоровић, ветеринар Пожаревачког округа и референт Одељења за земљорадњу и сточарство, Паја Тодоровић и Милисав Куртовић.⁵⁴

Разматрајући потребе појединих области Србије, Комисија је донела одлуку да се за планинске области (Ужички, већи део Рудничког, Крушевачког, Топличког, Врањског, Пиротског, Тимочког, Црногорског и Крајинског и мањи део Пожаревачког округа) набаве бикови алгајске, монтафонске и горњо-инталске расе. За Подунавски, Крагујевачки и Моравски округ предвиђена је набавка маријахофских и лаванталских говеда. Такође, одлучено је и да се страна приплодна говеда не набављају за подручје Тамнаве и дела Подунавског округа у коме су се гајила колубарска говеда.⁵⁵ У вези са наведеном рејонизацијом донета је и одлука да се од говеда за

⁵⁴ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997. У питању је предмет који се састоји од више десетина докумената, који се односе на рад *Комисије о изналажењу мера за побољшање и унапређење сточарства* и набавку стоке 1894. године за потребе државних завода и округа. Ови документи се данас чувају у Архиву Србије, у фонду Министарства народне привреде, Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП, 3), под једном сигнатуром 33/997 у оквиру фасцикле бр. 6 у кутији за 1897. годину.

⁵⁵ П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда*, 6.

Државну ергелу набаве говеда маријахофске и лаванталске расе, за Топчидерску економију маријахофске и колубарске расе а за Ратарску школу у Краљеву алгајске, маријахофске и горњо-инталске расе. Од оваца, одлучено је да се и за Државну ергелу и за Ратарску школу набаве овце расе рамбује. Такође, предвиђена је и набавка свиња, и то мангулица и беркшир за Државну ергелу, буђановачких за Топчидерску економију и мангулица за Ратарску школу.⁵⁶

Сви чланови Комисије, изузев Светозара Гавриловића, донели су закључак да је неопходно поправљати наша говеда укрштањем са страним расама. Пре успостављања запата нових раса различитих врста стоке, по државним заводима и пољопривредним школама је изведен комисијски попис стоке. Након што је утврђена раса, старост и пол сваког грла стоке, приступило се шкартирању старих запата.⁵⁷ Готово сва грла су продата на јавним лицитацијама. По бројности шкартиране стоке посебно се истицала Државна ергела у Пожаревцу. Она је продала на јавним лицитацијама 1894. године велики део своје стоке, коју је већином купио Окружни одбор за Пожаревачки округ да би га поделио народу за приплод.⁵⁸

У циљу поправке домаћих говеда, 1894. године, у Немачкој, Швајцарској и Аустроугарској набављена су говеда маријахофске, монтафонске, алгајске, оберинталске и лаванталске расе. За куповину 82 грла утрошено је укупно 38.002 динара. Набављена говеда су разаслата у

⁵⁶ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997.

⁵⁷ Том приликом су у Топчидерској економији пописана два бика (пинцгавске и алгајске расе), 12 крава (пинцгавске и алгајске расе), седам јунаца (пинцгавске и алгајске расе и мелеза), пет мушких телади (пинцгавске и алгајске расе и мелеза), шест јуница (пинцгавске, бернске и алгајске расе и мелеза), три женска телета (пинцгавске расе и мелеза). У Ратарској школи су пописана две бика (бернски и алгајски), три јунца (сименталско-алгајски, бернско-алгајски и бернско-сименталски), три краве (две алгајске и сименталска), четири јунице (бернска, бернско-сименталска, бернско-колубарска, бернско-алгајска), сјенички ован, три сјеничке овце, два беркширска нераста, три крмаче (две беркширске, шумадијска), два беркширска назимчета и једно беркширско женско прасе. У Државној ергели у Љубичеву пописано је 37 говеда (алгајске, бернске, и мелеза између ових раса и ових раса са домаћим), 16 оваца и 46 свиња. У Државној ергели у Добричеву је пописано 77 оваца мерино рамбује, 45 свиња јоркширске и беркширске расе. У школи у Букову пописано је 14 вепова (јоркшир и беркшир расе), 17 крмача (јоркшир и беркшир расе), крава пинцгавске расе, два овна рамбује расе, 12 кривовирских оваца и пет мелеза рамбује и кривовирске расе. АС, МНП, 3, ф. 6, 33/997.

⁵⁸ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997.

Топчидерску економију, Државну ергелу у Љубичеву и Добричеву, Школу за винодеље и воћарство у Букову и Ратарску школу у Краљеву.⁵⁹

Ова набавка је посебно значајна јер је том приликом прибављен и знатан број приплодних говеда за већину округа. О набавци окружних приплодних грла одлучивали су Стални окружни одбори а новац је обезбеђен из окружног приреза. Децембра 1893. послато је циркуларно писмо свим окрузима да доставе спискове приплодне стоке која им је потребна. Одзив је био велик. Шабачки округ је из окружног приреза послао укупно 3.000 динара од којих је купљено пет бикова. Подунавски округ је на редовној скупштини одлучио да набави за потребе округа 16 бикова. Писмом су се обратили Министарству народне привреде тражећи савет за коју расу да се одреде. Препоручена им је маријахофска раса уз напомену да ће цена по бику износити између 500 и 600 динара. Крушевачки стални одбор донео је одлуку да се набави шест или седам бикова. За набавку говеда је издвојио 12.000 динара а нерастова 1.800. Одбор у Пожаревцу одлучио је да за 2.400 динара набави четири бика за звишки и хомољски срез. Накнадно је послао још 2.600 динара. Прокупачки одбор је одлучио да набави бикове у вредности од 5.000 динара, док је Крајински послао 7.700 динара за набавку различите стоке. Иако се у првом моменту одредили за набавку приплодне стоке у земљи, Стални окружни одбор у Крагујевцу је накнадно послао у Српско посланство у Бечу 10.000 динара. Приликом ове набавке, једино се Одбор у Зајечару изјаснио да им није потребна приплодна стока.⁶⁰

Годину дана пре одлуке Комисије, Одбор за Црноречки округ одредио је изасланство, које су чинили окружни ветеринар Тома Милошевић и Сима Кандић, секретар Привредног савета, а чији је задатак био да у Будимпешти набаве приплодна грла у вредности од 20.000 динара. Том приликом су набављена 32 бика која су распоређена по пољопривредним станицама у округу. За пуштање ових окружних бикова на краве није наплаћивана такса, тако да су и најсиромашнија домаћинства била у прилици да укрсте своја домаћа грла.⁶¹

⁵⁹ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997; Љ. Новаковић, *Рад комисије о изналажењу мера за побољшање домаћих сојева и о унапређењу сточарства уопште*, Тежак 24 (1893) 357; П. Тодоровић-Ђаковић, *Набавка приплодних говеда*, 3, 263.

⁶⁰ АС, МНП, 3, 1897, ф. 6, 33/997.

⁶¹ По један бик алгајске расе распоређен је у станицама у Вражогрнцима, Звездану, Рготни, Великом Извору, Зајечару, Слатини, Грлишту, Леновцу, Лубници и Планиници. По један бик горњо-инталске расе распоређен је у станицама у Кривељу, Доњој Белој Реци, Брестовцу, Грљану, Вратарници, Заграђу,

Овакви подухвати наилазили су на неодобравање у појединим круговима у којима је владало мишљење да основ унапређења српског говедарства треба да буде промена устаљених навика у сеоским домаћинствима, пре свега оних везаних за негу и исхрану.⁶² Такође, поједини стручњаци су веровали да се укрштањем са страним расама квари домаћи генетски материјал, а да претходно није спозната и оцењена вредност оног што већ имамо.⁶³

Поред отпора појединих пољопривредних стручњака, и народ је у појединим крајевима, као што је Топлица, приступао оплемењивању своје стоке, нарочито говеда, са посебним опрезом. Посебно је био изражен страх код власника ситнијих домаћих буша. Они су страховали да ће величина приплодних бикова утицати на величину телади, коју ситне краве неће моћи да отеле.⁶⁴

Оштрељу, Оснићу, Врбовцу, Ласову, Валакоњу, Сумраковцу, Злоту, Подгорцу, Јабланици, Лукову и Кривом Виру. Станица у Бољевцу добила је два бика, једног алгајске а другог горњо-инталске расе. *Распоред бикова у округу црногорчком*, Тежак 23 (1892) 253–254; *Набавка бикова*, Тежак 23 (1892) 123.

⁶² У прилог једног дневног питања, Тежак 24 (1893) 151; У. Спасић, *Једна важна напомена одгајивачима говеда*, Тежак 25 (1894) 121–122; С. Динић, *О млекарству и млекарским задругама*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга, Београд 1907, 361.

⁶³ К. Поповић, *О селекцији уопште*, Тежак 60 (1933) 394. Тако председник Српског пољопривредног друштва Сретен Л. Поповић, говорећи о начину на који треба унапредити наше сточарство између осталог каже: „Нека ко говори шта хоће и нека фантазира за туђим расама, моје је убеђење, да би и ми (као што су и Маџари одпочели) да избором добрих бикова и крава (којих има тако млечних да превазилазе и швајцарске краве) нашу домаћу расу у боље савршенство дотерамо и да не тражимо страну расу, која је разњежена, која је на друге навике, угодности и приликама одгајена и подигнута, јер ћемо увођењем стране расе пре ударити натраг него што ћемо напред, него ћемо изгубити и оно што добро имамо, и што би још боље могли дотерати, а то само онда кад би држава узела у своје руке и у својим заводима или доменима, које би, код толиких својих раскошних земаља кад би их груписала, требало створити, то усавршавање одпочела избором најбољих бикова и млечних крава.

Зачудо је, али то је факт, да сам ја бар примећивао, да по многим нашим крајевима особито по тамнавском крају има доста мелезасти крава и волова који уместо да су бољи испали у свему су гори, и немају оне издржљивости у вучи и при плужењу као што имају стари волови, и да онострански трговци – касапи – много радије купују праве наше волове него мелезане, што веле, да је у наших волова и крава боље месо и слађе него код мелеских!“ Г. Гарић Петровић, *Извештај Сретена Л. Поповића*, 117.

⁶⁴ АС, МНП, 3, ф. 6, 33/997.

С друге стране, у привредно развијенијим крајевима, у којима су узгајана крупнија домаћа говеда, имућнија домаћинства су користила прилику да укрштају своју стоку са страним сојевима. Ова појава је посебно била изражена у близини државних пољопривредних завода. Тако је председник српског пољопривредног друштва Сретен Л. Поповић, обилазећи 1886. године Краљево и његову околину, у више домаћинстава приметио мелезе који су добијени укрштањем са биковима из Ратарске школе.⁶⁵

Поред државне иницијативе, и појединци раде на увозу страних раса различитих врста стоке. Тако је Петар Петровић, земљорадник из Тамнича у Неготинском срезу, тражио дозволу да увезе козе за приплод. У молби Министарству народне привреде истакао је да се поред земљорадње, бави и сточарством, па би да набави добар сој коза, и то из Белоградчика у Бугарској. Међутим, ветеринарска полиција није одобрила овај увоз.⁶⁶ Одбијена је и молба Тонче Костића из Зајечара, за увоз 100 оваца и 20 свиња за приплод, такође из Бугарске.⁶⁷

Са оснивањем задружног покрета у Србији, једна од најважнијих улога коју ће добити земљорадничке задруге је и кредитирање набавке стоке. Поред радне стоке, у великој мери је, од ових позајмица, купована и приплодна стока и то различитог порекла.⁶⁸

Резултати укрштања домаћих и страних грла говеда били су видљиви већ крајем 19. века. На јавне позиве од стране државе за откуп бикова за приплод, јављају се и власници чистокрвних грла страних сојева и мелеза.⁶⁹

Као што је већ поменуто, државна политика на оплемењивању домаћих раса стоке, посебно говеда, није била увек и у свему доследна. Одлуке о избору најбољих страних раса за укрштање са домаћим говедима, мењале су се. Тако је Сточарска комисија 1909. године донела одлуку да се за оплемењивање домаћих говеда користе две расе – сименталска у равницама и маријахофска у брдовитим и планинским подручјима. Опредељење за увоз сименталских говеда, као једне од две главне расе за приплод, умногоме је одредила којим ће се правцем кретати развој српског говедарства.⁷⁰ Захваљујући све значајнијем увозу ове расе

⁶⁵ Г. Гарић Петровић, *Извештај Сретена Л. Поповића*, 114–115.

⁶⁶ АС, МНП, П, 1904, ф. 9, 100/905.

⁶⁷ АС, МНП, П, Протокол за 1903, И/19 6777.

⁶⁸ АС, МНП, П, 1904, нефасцикисано 9730.

⁶⁹ АС, МНП, З, 1897, ф. 4, 5/997.

⁷⁰ До 1987. године у централној Србији сименталска раса постаје преовлађујућа са 72%, док број грла буше и мелеза пада на 22,2%, за разлику од целе СФРЈ у којој

говеда, могла су се у све већем броју видети шарена говеда која су била резултат укрштања са сименталским. Сименталска говеда су први пут увезена у Србију 1865. године. У то време је Ђорђе Радић, један од српских најчувенијих агронома, проучавао говедарство у Швајцарској. За потребе кнеза Михаила, он је увезао пет крава и једног бика, који су смештени у кнежевој стаји, да би касније били предати Топчидерској економији.⁷¹

Систематски увоз ове врсте говеда почео је 1899. године, када су за Топчидерску економију набављена два јунца и осам јуница сименталске расе. Са узгојем ове расе и ширењем запата је настављено, тако да је током 1902. и 1903. године набављено још десет грла. На овај начин се тежило да се у Топчидерској економији заснује потпуно чист запат сименталске расе. Резултати овог запата су били задовољавајући јер су се грла добро прилагодила климатским условима а укрштањем са домаћим говедима добијена су грла веће крупноће и млечности.⁷²

Већ поменута Комисија донела је олуку да се и даље шири узгој шумадинке, коју би требало усавршити селекцијом.⁷³ Увоз страних сојева свиња водио је ка стварању нових локалних сојева укрштањем са домаћом шумадинком. Тако су настале домаће расе моравка и ресавка. Моравка (*моравска црна енглескиња*) настала је укрштањем шумадинке са чистокрвним јоркширским свињама. Почетком 20. века била је на добром гласу, тако да је била тражена међу извозницима свиња за јужну Француску, Италију и Малту.⁷⁴ Ресавка је настала када и моравка, укрштањем моравке и беркшира. Једина битнија разлика је у боји. Ресавке су шарене (бело-жуто-црне).⁷⁵

су буша и мелези и даље играли значајну улогу у говедарству с готово 40 процената. Ј. Ферчеј, *Проблеми развоја говедарства у Југославији од 1950. до 1989. године*, Стварање нових генотипова домаћих животиња за југословенске услове производње и допринос академика Јована Белића, Београд 1990, 20, 22.

⁷¹ С. Гавриловић, *Ново раздобље у напретку сточарства у Србији*, Тежак 40 (1909) 182; Ђ. Радић, *Сименталско говече*, Тежак 45 (1914) 75–76.

⁷² М. Миљковић, *Резултати седмогодишњег гајења сименталских говеда у Топчидерској Економији*, Тежак 39 (1908) 101.

⁷³ С. Гавриловић, *Ново раздобље у напретку сточарства*, 183.

⁷⁴ Ове свиње су црне боје, клемпавих ушију. Нерастови су у просеку тешки 135 килограма, а свиње 120. Раса је добро адаптирана на наше услове и изузетно плодна. Одликују је виталност и отпорност. S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja*, 121; О. Репић, *Гајење свиња*, 6.

⁷⁵ Нерастови су просечно тешки 160 килограма а свиње 140. Као и моравка, и ова раса је позната по виталности и отпорности. S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja*, 125.

Ширење узгоја моравки и ресавки је било интензивно. У року од неколико деценија од формирања ових раса, њихова грла су представљала знатан део сточног фонда. Описујући свињогојство у Србији непосредно након завршетка Првог светског рата, Миливоје Савић говори и о расама. Тако су у области између Младеновца и Параћина присутне моравке, као и дуж пруге Крушевац–Краљево. У долини Велике Мораве гајила се и ресавка, док се у осталим крајевима са развијеним свињогојством највише гајила мангулица. У областима уз Дунав и Саву било је и буђановке.⁷⁶

Унапређење осталих грана сточарства настављено је увозом нових јединки за већ постојеће запате у државним пољопривредним установама. Тако је Сточарска комисија 1909. године донела одлуку о увозу цигаја, хемширских, фризијских и каракулских оваца, као и да се спроводи селекција домаћих сјеничких, кривовирских и липских оваца. Такође, предвиђено је и њихово опитно укрштање у државним заводима у Шапцу, Љубичеву, Краљеву, Топчидеру, Добричеву и Букову.⁷⁷

Пут ка продуктивнијем живинарству, подразумевао је увоз страних раса кокошака (италијанке за јаја и орпингтон за месо и јаја), гусака (емденске и италијанске) и патака (пекиншке и руанске), док су домаће ћурке биле доброг квалитета, који је требало поправити селекцијом.⁷⁸ Набавка живине је спровођена преко Комисије за набавку стоке, која је 1904. године из Немачке увезла већу количину различитих врста живине. Након Прве земаљске изложбе, одржане 1905. године, одређена је посебна комисија, која је за 12.000 динара набавила још један контингент приплодне живине из Немачке.⁷⁹

Ширење страних раса свих врста живине, а нарочито кокошака, спровођена је преко државних живинарника при државним заводима и пољопривредним станицама. Нарочито је био значајан живинарник подигнут при Државном сточарском заводу у Добричеву. Завидан рад на овом пољу остварило је и Српско пољопривредно друштво, као и приватни живинарски парк „Јеленац“ из Алексинца. Поменути живинарници су имали своју производњу јаја за насађивање и приплодне живине. Такође, организована је и размена јаја за насађивање страних сојева с јајима домаће живине. Дељена су и приплодна мушка грла страних сојева током сезоне парења, уз обавезу да се врате а њихово

⁷⁶ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, III део, Београд 1923, 4.

⁷⁷ С. Гавриловић, *Ново раздобље у напретку сточарства*, 183.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Г. Гарић Петровић, *Развој живинарства у Краљевини Србији*, Историјски часопис 65 (2016) 289.

коришћење симболично надокнади са једним или два грла добијена укрштањем. На овај начин у народу су се посебно одомаћиле кокошке италијанке, али су их окупациони војници готово истребили током Првог светског рата.⁸⁰ Поред ове расе кокошака, у имућнијим домаћинствима су се могле видети и кокошке опрингтон, плимутрок и лангшан.⁸¹

У којој мери су селекција, увођење нових раса и сојева и укрштање, испунили свој циљ – ефикаснију радну снагу у пољопривреди, више тржишних вишкова сточарских производа и окретање ка интензивној сточарској производњи – није могуће прецизирати. Избијање Првог светског рата и велики губици у сточном фонду у великој мери су анулирали претходне напоре. Период ширења аграрне механизације означиће и крај вишенаменског коришћења говеда и коња, а владајући концепт квантитета утицаће пресудно на почетак опадања броја грла старих нископродуктивних аутохтоних врста и самим тим биодиверзитета сточног фонда у Србији.

Закључак

Државна политика на унапређењу сточарства у Србији селекцијом, увођењем нових раса и сојева и укрштањем започета је још у деветнаестом веку. Она је настављена и након Првог светског рата пратећи тада владајуће трендове у земљама са развијеном сточарском производњом. Мишљење да су аутохтоне расе стоке недовољно продуктивне и да је увођење нових раса и сојева пут ка унапређеној и модерној сточарској производњи владало је и међу пољопривредним стручњацима у каснијем периоду. Иако ситно поседништво и мала пољопривредна газдинства нису дозвољавали брзу и ефикасну примену најновијих научних резултата, измена генетске базе сточног фонда је почела полако да се остварује. Убрзо по завршетку Првог светског рата обнавља се увоз приплодних грла из иностранства, чему су у великој мери допринеле и ратне репарације у стоци.⁸² Рад на селекцији и укрштању у циљу добијања што продуктивнијих грла настављен је већ 1921. када је

⁸⁰ Исто, 288–290.

⁸¹ Ј. Жујовић, *Дневник из Неменикућа*, 159.

⁸² На основу уговора од 3. јуна 1921. године добијено је од Немачке авансно 60 милиона марака за одведену стоку, а уговором од 30. септембра 1921. године додатно је компензовано још 9.320.227,47 златних марака кроз контингент од 11.563 коња. Такође из Немачке, на име ратне одштете, фирма „Omnium Serb“ увезла је 7.500 говеда и 60.000 оваца. Од Мађарске је добијено на име ратних

донета Уредба о организацији државних угледних пољопривредних добара, док ће период након Другог светског рата обележити интензиван увоз грла из иностранства и формирање нових раса говеда и свиња.⁸³ С временом, узгој традиционалних раса ограничио се само на приватна газдинства, и то пре свега у привредно неразвијеним подручјима. Стога је број грла аутохтоних раса и сојева свих врста стоке у сталном опадању. Данас су као угрожене аутохтоне расе означене: од говеда буша; од свиња мангулица; од оваца пиротска праменка, сјеничка праменка, кривовирска праменка, липска праменка, баљуша, влашко-виторога овца; од коза домаћа балканска коза; од магараца домаћи балкански магарац; од коња домаћи брдски коњ. Такође у ову групу су сврстане и расе свиња формиране почетком 20. века – моравка и ресавка.⁸⁴

репарација, између осталог, и 3.000 коња, 1.285 говеда и 5.000 оваца. На основу Нејског уговора Краљевини СХС је лиферовано 50 бикова, 12.000 оваца, 5.000 коња, 6.000 крава музара, 4.000 волова, а уместо 1.000 мазги испоручено је још 400 говеда. В. Kršev, *Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Civitas 1 (2011) 12, 15, 16.

⁸³ Уредба о организацији државних угледних пољопривредних добара од 28. августа 1921, Тежак 48 (1921) 126–127. О периоду након Другог светског рата видети зборник: *Стварање нових генотипова домаћих животиња за југословенске услове производње и допринос академика Јована Белића*, Београд 1990, 85–86.

⁸⁴ S. Stojanović, S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja*, 71–186.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије [Arhiv Srbije]

– Фонд Министарство народне привреде Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП-З) и Одељење за пољску привреду и ветеринарство (МНП-П) [Fond Ministarstvo narodne privrede Odeljenje za zemljoradnju i stočarstvo (MNP-Z) i Odeljenje za poljsku privredu i veterinarstvo (MNP-P)]

Архив Српске академије наука и уметности [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]

– Етнографска збирка [Етнографска збирка]

Историјски архив Београда [Istorijski arhiv Beograda]

– Фонд Управа града Београда [Fond Uprava grada Beograda]

Извори – Primary Sources

Гарић Петровић Г., *Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву*, Мешовита грађа (Miscellanea) 37 (2016) 85–121 [Garić Petrović G., *Izveštaj Sretena L. Popovića iz 1886. godine o Ratarskoj školi u Kraljevu*, Mešovita građa (Miscellanea) 37 (2016) 85–121]

Живковић Т., В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013. [Živković T., V. Petrović, A. Uzelac, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Beograd 2013]

Жујовић Ј., *Дневник из Неменикућа: temento oblomovke*, прир. М. Р. Сарић и А. Ж. Петровић, Београд 2003. [Žujović J., *Dnevnik iz Nemenikuća: temento oblomovke*, prir. M.R. Sarić i A. Ž. Petrović, Beograd 2003]

Зборник закона и уредаба Краљевине Србије, књ. 54, Београд 1899. [Zbornik zakona i uredaba Kraljevine Srbije, knj. 54, Beograd 1899]

Пољопривредни закони од 1882. до 1900. године, Београд 1909. [Poljoprivredni zakoni od 1882. do 1900. godine, Beograd 1909].

Литература – Secondary Works

Beers D. L. *For the Prevention of Cruelty: The History and Legacy of Animal Rights Activism in the United States*, Swallow Press / Ohio University Press, 2006.

Felius M. M. Beerling, D. S. Buchanan, B. Theunissen, P. A. Koolmees, J. A. Lenstra, *On the History of Cattle Genetic Resources*, Diversity 6 (2014) 705–750.

Felius M., P. A. Koolmees, B. Theunissen, European Cattle Genetic Diversity Consortium, J. A. Lenstra, *On the Breeds of Cattle – Historic and Current Classifications*, Diversity 3/4 (2011) 660–692.

- Hall S. J.G., *Livestock biodiversity: genetic resources for the farming of the future*, Blackwell Science Ltd, 2004.
- Kršev B., *Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Civitas 1 (2011) 9–17.
- Petrović M., V. Pantelić, *Savremena selekcija domaćih životinja*, Beograd 2015.
- Rosen B., *The Mythical Creatures Bible*, Octopus Publishing Group 2008.
- Serres M. de, *Description of the Menagerie at Schaenbrunn in Austria*, The Philosophical Magazine and Journal 47 (1816) 249–257; <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translate/12r.htm> приступљено 10. 01. 2015.
- Stojanović S., S. Đorđević-Milošević, *Autohtone rase domaćih životinja u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 2003.
- The Genetics of Cattle*, 2th edition, ed. D. Garrick, A. Ruvinsky, CABI 2015.
- Trow-Smith R., *A History of British Livestock Husbandry, 1700–1900*, Routledge 2004.
- Американска кокош „Вујадонт“, Тежак 26 (1895) 226 [*Amerikanska kokoš "Vujadont"*, Тежак 26 (1895) 226]
- Ангорска коза, Тежак 40 (1909) 65–67 [*Angorska koza*, Тежак 40 (1909) 65–67]
- Белић Ј., *Албум раса стоке*, Београд 1988. [Belić J., *Album rasa stoke*, Beograd 1988]
- Белић Ј., *Шумадинка, њено порекло и особине. Докторска теза*, Београд–Земун 1937. [Belić J., *Šumadinka, njeno poreklo i osobine. Doktorska teza*, Beograd–Zemun 1937]
- Беркширско свињче, Тежак 28 (1897) 316–318 [*Berkširsko svinjče*, Тежак 28 (1897) 316–318]
- Богдановић В., *Холандска и швајцарска говеда*, Тежак 17 (1886) 228 [Bogdanović V., *Holandska i švajcarska goveda*, Тежак 17 (1886) 228].
- Вујадиновић С., *Пореч: Привредно-географске одлике и саобраћајне везе*, Београд 1962. [Vujadinović S., *Poreč: Privredno-geografske odlike i saobraćajne veze*, Beograd 1962]
- Вукосављевић С., *Историја сељачког друштва*, књ. 3. *Социологија сељачких радова*, Београд 1983. [Vukosavljević S., *Istorija seljačkog društva*, knj. 3. *Sociologija seljačkih radova*, Beograd 1983]
- Гавриловић С., *Гајење оваца*, Београд 1885. [Gavrilović S., *Gajenje ovaca*, Beograd 1885]
- Гавриловић С., *Грађа за проучавање стоке у Србији*, Београд 1904. [Gavrilović S., *Građa za proučavanje stoke u Srbiji*, Beograd 1904]
- Гавриловић С., *Како да подигнемо и побољшамо наша говеда*, Београд 1882. [Gavrilović S., *Kako da podignemo i poboljšamo naša goveda*, Beograd 1882]
- Гавриловић С., *Монголица*, Тежак 36 (1905) 154–156 [Gavrilović S., *Mongolica*, Тежак 36 (1905) 154–156]
- Гавриловић С., *Ново раздобље у напретку сточарства у Србији*, Тежак 40 (1909) 182 [Gavrilović S., *Novo razdoblje u napretku stočarstva u Srbiji*, Тежак 40 (1909) 182]
- Гавриловић С., *Питање о поправци наше стоке*, Београд 1886. [Gavrilović S., *Pitanje o popravci naše stoke*, Beograd 1886]

- Гарић Петровић Г., *Развој живинарства у Краљевини Србији*, Историјски часопис 65 (2016) 277–305 [Garić Petrović G., *Razvoj živinarstva u Kraljevini Srbiji*, Istorijski časopis 65 (2016) 277–305]
- Диклић Н., *Јосиф Панчић и еволуционизам*, Јосиф Панчић, Београд 1976, 191–208 [Diklić N., *Josif Pančić i evolucionizam*, Josif Pančić, Beograd 1976, 191–208]
- Динић С., *О млекарењу и млекарским задругама*, Једанаести конгрес српских земљорадничких задруга, Београд 1907 353–397 [Dinić S. *O mlekarenju i mlekarским задругама*, Jedanaesti kongres srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd 1907 353–397]
- Ђурић М. Ђ., *Један прилог минографији домаћег планинског говечета*, Крагујевац 1909. [Đurić M. Đ., *Jedan prilog minografiji domaćeg planinskog govečeta*, Kragujevac 1909]
- Јовановић Д., *Ајлбрушка пловка*, Тежак 41 (1910) 175 [Jovanović D., *Ajlbruška plovka*, Težak 41 (1910) 175]
- Јовановић Л., *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900. [Jovanović L. *Poljska privreda u Srbiji*, Beograd 1900]
- Јовановић М., *Филозофски – научни погледи српских биолога на природу у времену од 1854. до 1904. године*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац 1998, 222–234 [Jovanović M., *Filozofski - naučni pogledi srpskih biologa na prirodu u vremenu od 1854. do 1904. godine*, Nauka i tehnika u Srbiji druge polovine XIX veka, Kragujevac 1998, 222–234.]
- Карић В., *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887. [Karić V., *Srbija: opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1997]
- Катић Р. *Историја ветеринарства Србије*, Београд 1957. [Katić R. *Istorija veterinarstva Srbije*, Beograd]
- Катић Р., *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978. [Katić R., *Stočarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 1978]
- Крава из Нормандије (сев. Француска), Тежак 1 (1869) 228 [Krava iz Normandije (sev. Francuska), Težak 1 (1869) 228].
- Кремић И., *Алгајска раса*, Тежак 19 (1888) 291–292 [Kremić I., *Algajska rasa*, Težak 19 (1888) 291–292]
- Лукићевић М., *Источно-фризијска овца*, Тежак 41 (1910) 169–171 [Lukićević M., *Istočno-frizijska ovca*, Težak 41 (1910) 169–171]
- Лукићевић М., *Санска коза*, Тежак 42 (1911) 57–58 [Lukićević M., *Sanska koza*, Težak 42 (1911) 57–58].
- Лутовац М., *Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије*, Гласник Етнографског института 9–10 (1960–1961) 3–30 [Lutovac M., *Stočarstvo i stočarski život na Beljanici, Kučaju i Rtnju, planinama istočne Srbije*, Glasnik Etnografskog instituta 9–10 (1960–1961) 3–30]
- Мијатовић С., *Белица*, Српски етнографски зборник, књ. 56, Насеља и порекло становништва, књ. 30, Београд 1941, 3–213 [Mijatović S., *Belica*, Srpski etnografski zbornik, knj. 56, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 30, Beograd 1941, 3–213]

- Мијатовић С., *Ресава*, Српски етнографски зборник, књ. 46, Насеља и порекло становништва, књ. 26, Београд 1930, 97–239 [Mijatović S., *Resava*, Srpski etnografski zbornik, knj. 46, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 26, Beograd 1930, 97–239]
- Мијатовић С., *Темнић*, Српски етнографски зборник, књ. 6, Насеља и порекло становништва, књ. 3, Београд 1905 245–406 [Mijatović S., *Temnić*, Srpski etnografski zbornik, knj. 6, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 3, Beograd 1905 245–406]
- Мијоковић А., *Мехеленска кокош*, Тежак 35 (1904) 56 [Mijoković A., *Mehelenska kokoš*, Težak 35 (1904) 56]
- Мијоковић А., *Фризијска раса оваца*, Тежак 42 (1911) 132–134 [Mijoković A., *Frizijska rasa ovaca*, Težak 42 (1911) 132–134]
- Миладиновић М., *Пољаревачка Морава*, Српски етнографски зборник, књ. 43, Насеља и порекло становништва, књ. 25, Београд 1928, 1–190 [Miladinović M., *Požarevačka Morava*, Srpski etnografski zbornik, knj. 43, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Beograd 1928, 1–190]
- Миљковић М., *Јоркширско свињче*, Тежак 22 (1891) 198 [Miljković M., *Jorkširsko svinjče*, Težak 22 (1891) 198]
- Миљковић М., *Руске расе коња*, Тежак 23 (1892) [Miljković M., *Ruske rase konja*, Težak 23 (1892)]
- Миљковић М., *Беркширска раса свиња*, Тежак 22 (1891) 243–244 [Miljković M., *Berkširska rasa svinja*, Težak 22 (1891) 243–244]
- Миљковић М., *Резултати седмогодишњег гајења сименталских говеда у Топчидерској Економији*, Тежак 39 (1908) 101–102, 116–117, 123–124 [Miljković M., *Rezultati sedmogodišnjeg gajenja simentalских говеда u Topčiderskoј Ekonomiji*, Težak 39 (1908) 101–102, 116–117, 123–124]
- Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014 [Miljković Katić B., *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Beograd 2014]
- Набавка бикова*, Тежак 23 (1892) 123 [Nabavka bikova, Težak 23 (1892) 123]
- Николић А., *Земљоделско газдинство: скотоводство*, Београд 1854 [Nikolić A., *Zemljodelsko gazdinstvo: skotovodstvo*, Beograd 1854]
- Новаковић Љ., *Рад комисије о изналажењу мера за побољшање домаћих сојева и о унапређењу сточарства уопште*, Тежак 24 (1893) 357–360, 369–370 [Novaković Lj., *Rad komisije o iznalaženju mera za poboljšanje domaćih sojeva i o unapređenju stočarstva uopšte*, Težak 24 (1893) 357–360, 369–370]
- Павловић Љ., *Ужичка Црна Гора*, Српски етнографски зборник књ. 34, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Земун 1925 1–191 [Pavlović Lj. *Užička Crna Gora*, Srpski etnografski zbornik knj. 34, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 19, Zemun 1925 1–191]
- Педесетогодишњица професорске службе г. Симе Лозанића, професора Универзитета*, Тежак 49 (1922) 377–378 [Pedesetogodišnjica profesorske službe g. Sime Lozanića, profesora Univerziteta, Težak 49 (1922) 377–378]
- Петровић В., *Енглеска баштенска кокош*, Тежак 7 (1875) 194–195 [Petrović V., *Engleska baštenska kokoš*, Težak 7 (1875) 194–195]

- Петровић М., *Нешто о морки*, Тежак 22 (1891) 118 [Petrović M., *Nešto o morki*, Težak 22 (1891) 118]
- Петровић М., *Распоред бикова у округу црноречком*, Тежак 23 (1892) 253–254 [Petrović M., *Raspored bikova u okrugu crnorečkom*, Težak 23 (1892) 253–254]
- Пољопривредни лексикон, Београд 2004 [Poljoprivredni leksikon, Beograd 2004]
- Поповић К., *О селекцији уопште*, Тежак 60 (1933) 393–394 [Popović K., *O selekciji uopšte*, Težak 60 (1933) 393–394]
- Радивојевић Т., *Лепеница*, Српски етнографски зборник, књ. 15, Насеља и порекло становништва, књ. 7, Београд 1911, 1–384 [Radivojević T., *Lepenica*, Srpski etnografski zbornik, knj. 15, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 7, Beograd 1911, 1–384]
- Радић Ђ., *Капорак*, Тежак 3 (1871) 92 [Radić Đ., *Kaporak*, Težak 3 (1871) 92]
- Радић Ђ., *Бик, угарско-ерделског соја*, Тежак 3 (1871) 187 [Radić Đ., *Bik, ugarsko-erdelskog soja*, Težak 3 (1871) 187]
- Радић Ђ., *Доркински петао и кокошка*, Тежак 4 (1872) 14 [Radić Đ., *Dorkinski petao i kokoška*, Težak 4 (1872) 14]
- Радић Ђ., *Дурхам најбољи сој говеди у Инглеској*, Тежак 5 (1873) 93–94 [Radić Đ., *Durham najbolji soj govedi u Ingleskoj*, Težak 5 (1873) 93–94]
- Радић Ђ., *Јапански петао*, Тежак 3 (1871) 120 [Radić Đ., *Japanski petao*, Težak 3 (1871) 120]
- Радић Ђ., *Како да побољшамо наше сточарство*, Тежак 6 (1872) 9–11 [Radić Đ., *Kako da poboljšamo naše stočarstvo*, Težak 6 (1872) 9–11]
- Радић Ђ., *Капораста шпански петао*, Тежак 3 (1871) 57 [Radić Đ., *Kaporasti španski petao*, Težak 3 (1871) 57]
- Радић Ђ., *Кокинкинска кокошка*, Тежак 4 (1872) 88 [Radić Đ., *Kokinkinska kokoška*, Težak 4 (1872) 88]
- Радић Ђ., *Малајски петао*, Тежак 3 (1871) 84 [Radić Đ., *Malajski petao*, Težak 3 (1871) 84]
- Радић Ђ., *Патка невестица*, Тежак 4 (1872) 25 [Radić Đ., *Patka nevěstica*, Težak 4 (1872) 25]
- Радић Ђ., *Петтао бантам и кокошка*, Тежак 3 (1871) 53 [Radić Đ., *Petao bantam i kokoška*, Težak 3 (1871) 53]
- Радић Ђ., *Пловка „Ајлебери“*, Тежак 30 (1899) 46 [Radić Đ., *Plovka „Ajleberi“*, Težak 30 (1899) 46]
- Радић Ђ., *Сименталско говече*, Тежак 45 (1914) 75–76 [Radić Đ., *Simentalsko govče*, Težak 45 (1914) 75–76]
- Радић Ђ., *Талијанска гуска*, Тежак 34 (1903) 245 [Radić Đ., *Talijanska guska*, Težak 34 (1903) 245]
- Радић Ђ., *Тулуска или пиренејска гуска*, Тежак 4 (1872) 65 [Radić Đ., *Tuluska ili pirenejska guska*, Težak 4 (1872) 65]
- Радосављевић М., *Маријахофска раса говеди*, Пољопривредни календар за просту 1910, Београд 1909, 77–78 [Radosavljević M., *Marijahofska rasa govedi*, Poljoprivredni kalendar za prostu 1910, Beograd 1909, 77–78]

- Радосављевић М., *Оберинталска раса говеди*, Пољопривредни календар за просту 1910, Београд 1909, 75–77 [Radosavljević M., *Oberintalska rasa govedi*, Poljoprivredni kalendar za prostu 1910, Beograd 1909, 75–77]
- “Рамбилет”“овца, Тежак 2 (1870) 30–31 [„*Rambilet*““ovca, Težak 2 (1870) 30–31]
- Репић О., *Гајење свиња*, Београд 1907. [Repić O., *Gajenje svinja*, Beograd 1907]
- Репић О., *Говедарство*, Београд 1907. [Repić O., *Govedarstvo*, Beograd 1907]
- Ружић Д., *Чарлс Роберт Дарвин. Живот и рад његов*, Београд 1899. [Ružić D., *Čarls Robert Darwin. Život i rad njegov*, Beograd 1899]
- Савић М., *Наша индустрија и занати*, III део, Београд 1923. [Savić M., *Naša industrija i zanati*, III deo, Beograd 1923]
- Санске козе, Тежак 39 (1908) 366–367 [Sanske koze, Težak 39 (1908) 366–367]
- Сарић М., *Допринос чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије у области пољопривреде и биологије у XIX веку*, Наука и техника у Србији друге половине XIX века, Крагујевац (1998) 598–636 [Sarić M., *Doprinos članova Društva srpske slovesnosti, Srpskog učenog društva i Srpske kraljevske akademije u oblasti poljoprivrede i biologije u XIX veku*, Nauka i tehnika u Srbiji druge polovine XIX veka, Kragujevac (1998) 598–636]
- Секулић А., *Источно-фризијска овца млечара*, Тежак 30 (1899) 262 [Sekulić A., *Istočno-frizijaska ovca mlečara*, Težak 30 (1899) 262]
- Сименталско говече, Тежак 39 (1908) 157–158 [Simentalsko goveče, Težak 39 (1908) 157–158]
- Спасић У., *Једна важна напомена одгајивачима говеда*, Тежак 25 (1894) 121–122 [Spasić U., *Jedna važna napomena odgajivačima goveda*, Težak 25 (1894) 121–122]
- Срдановић-Бараћ О., *Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине Крајине до краја прве владавине кнеза Милоша: (1788–1839)*, Београд 1980. [Srdanović-Barać O., *Srpska agrarna revolucija i poljoprivrede od Kočine Krajine do kraja prve vladavine kneza Miloša: (1788–1839)*, Beograd 1980]
- Стајић У., *Колубарско говече*, Београд 1912 [Stajić U., *Kolubarsko goveče*, Beograd 1912]
- Стајић У., *Нешто о енглеским говедима*, Тежак 41 (1910) 306–308 [Stajić U., *Nešto o engleskim govedima*, Težak 41 (1910) 306–308]
- Стајић У., *Нешто о енглеским овцама*, Тежак 41 (1910) 289–290 [Stajić U., *Nešto o engleskim ovscama*, Težak 41 (1910) 289–290]
- Стварање нових генотипова домаћих животиња за југословенске услове производње и допринос академика Јована Белића. Зборник радова у част академика Јована Белића поводом осамдесетог рођендана, Београд 1990. [Stvaranje novih genotipova domaćih životinja za jugoslovenske uslove proizvodnje i doprinos akademika Jovana Belića. Zbornik radova u čast akademika Jovana Belića povodom osamdesetog rođendana, Beograd 1990]
- Стефановић Виловски Ђ., *Азбучни преглед знатнијих сојева говеда, њихова карактеристика, боја и облик тела и остали нужни подаци*, Тежак 18 (1887) [Stefanović Vilovski Đ., *Azbučni pregled znatnijih sojeva goveda, njihova karakteristika, boja i oblik tela iostali nužni podaci*, Težak 18 (1887)]

- Тодоровић Ђаковић П., *Маријахофско говече*, Пољопривредни календар за преступну 1912, Београд 1911, 55–59 [Todorović Đaković P., *Marijahofsko goveče*, Poljoprivredni kalendar za преступnu 1912, Beograd 1911, 55–59]
- Тодоровић Ђаковић П., *Набавка приплодних говеда у Алгају, Форалбершкој, Тиролској, Корушкој и Штајерској*, Београд 1896. [Todorović-Đaković P., *Nabavka priplodnih goveda u Algaju, Foralberškoj, Tirolskoj, Koruškoj i Štajerskoj*, Beograd 1896]
- Тројановић С., *Тур и зубар*, Гласник Српског географског друштва 12 (1926) 103–122 [Trojanović S., *Tur i zubar*, Glasnik Srpskog geografskog društva 12 (1926) 103–122]
- У прилог једног дневног питања*, Тежак 24 (1893) [U prilog jednog dnevnog pitanja, Težak 24 (1893)]
- Узелац А., *Тигрови на доњем Дунаву – мали прилог проучавању мегафауне средњовековног Балкана*, Браничевски гласник 8 (2012) 7–23; <http://www.iucnredlist.org/details/136721/0> (приступљено 06. 01. 2015) [Uzelac A., *Tigrovi na donjem Dunavu – mali prilog proučavanju mega faune srednjovekovnog Balkana*, Braničevski glasnik 8 (2012) 7–23; <http://www.iucnredlist.org/details/136721/0> (pristupljeno 06. 01. 2015)]
- Уредба о организацији државних угледних пољопривредних добара од 28. августа 1921*, Тежак 48 (1921) 126–127 [Uredba o organizaciji državnih uglednih poljoprivrednih dobara od 28. avgusta 1921, Težak 48 (1921) 126–127]
- Ферчеј Ј., *Проблеми развоја говедарства у Југославији од 1950. до 1989. године*, Стварање нових генотипова домаћих животиња за југословенске услове производње и допринос академика Јована Белића, Београд 1990 19–33 [Ferčej J., *Problemi razvoja govedarstva u Jugoslaviji od 1950. do 1989. godine*, Stvaranje novih genotipova domaćih životinja za jugoslovenske uslove proizvodnje i doprinos akademika Jovana Belića, Beograd 1990 19–33]
- Филиповић Т., *Арапски коњ*, Тежак 22 (1891) 184–186, 242–243 [Filipović T., *Arapski konj*, Težak 22 (1891) 184–186, 242–243]

Gordana Garić Petrović

**ENHANCEMENT OF CATTLE BREEDING
IN THE KINGDOM OF SERBIA: SELECTION, INTRODUCTION
OF NEW BREEDS AND CROSS-BREEDING**

Summary

The strategic and planned implementation of the policy of cross-breeding, selection and introduction of new cattle breeds in Serbia was preceded by the period of occasional imports of foreign breeds of different domesticated animals and unplanned cross-breeding with the domestic ones. In the mid-19th century, the state authorities tried to influence the selection of cattle in private estates, and to import the first important contingents of breed cattle. However, these attempts failed and livestock breeding and breeding of foreign breeds was limited only to state institutes – the Topčider economy and State Stud Farm. The establishment of fundamentals and implementation of a planned policy in the cattle breeding field began with the formation of the Ministry of National Economy and its departments in charge of agricultural production. A standing commission for the procurement of cattle was established, tasked with zoning of entire Serbia and with the procurement of particular breeds of cattle, pigs and poultry abroad in accordance with needs of each zone. Procurements were made for state agricultural institutes and districts, while the cattle purchased was used for breeding and cross-breeding with domestic breeds. Already in the late first decade of the 20th century, it was possible to notice diversity in breeds, particularly in more developed areas, such as Šumadija and Mačva. It is not possible to determine to what extent these policies fulfilled their objective – more efficient working force in agriculture, more market surpluses of cattle breeding products and shifting to intensive cattle breeding production. The outbreak of the First World War and great losses in the livestock population largely annulled the previous efforts. The period of spreading of agrarian mechanisation and adoption of the concept of quantity in cattle breeding production signified the start of dissipation of the number of old low-productive autochthonous breeds, and thus the biodiversity of the livestock population in Serbia.

Keywords: cattle breeding, state policies, Serbia, biodiversity, selection, cross-breeding, breeds.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 06. 2017.

Мирослав Д. ПЕШИЋ*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

Божица Б. МЛАДЕНОВИЋ*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

КРИЗА ПАРЛАМЕНТАРНОГ СИСТЕМА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1892. ДО 1894. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је приказана криза парламентарног система у Краљевини Србији од 1892. до 1894. године. Тешка политичка криза настала после образовања мањинске либералне владе Јована Авакумовића¹

---

* miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

* bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 177009) и *Од Универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене на Балкану* (Ев. бр.177030).

¹ Јован Авакумовић је након избора Јована Ристића на место првог намесника 1889. године постао вођа Либералне странке. Успео је да учврсти организацију странке и знатно повећа њену популарност. Током 1892–1893. био је на челу Владе и Министарства иностраних дела, да би након доласка краља Александра Обреновића на власт повео опозицију против његовог режима. После Ристићеве смрти 1899. поново долази на чело Либералне странке. После Мајског преврата 1903. два пута је веома кратко био на челу Владе и након тога се повукао из политике. (Р. Љушић, *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 171).

августа 1892. године озбиљно је угрозила парламентарни режим владавине. Оштре унутрашње политичке борбе праћене низом државних удара јасно потврђују тежњу ка личној власти младог монарха, који се тешко могао помирити са политичком доминацијом Радикалне странке. Краљ Александар Обреновић био је у сталној борби против тежњи Радикалне странке да уз помоћ Народне скупштине права владара што је могуће више ограничи.²

Кључне речи: парламентаризам, Радикална странка, Намесништво, Никола Пашић, краљ Александар Обреновић.

Увод

Устав из 1888. године створио је услове за увођење парламентарне владе у Краљевини Србији, која ће бити на власти све док ужива поверење скупштинске већине. По томе се он битно разликовао од Устава из 1869. године, који је владару остављао могућност избора министара, док се Скупштина бавила законодавним питањима, али није имала право законодавне иницијативе, већ само да изјављује жеље.³ Нови Устав је завео владавину скупштинске већине, ограничавајући право владару да упркос већини у Народној скупштини мандат за састав владе повери неком послушном чиновнику који је за свој рад одговарао кнезу, а не Скупштини. Народна скупштина је добила право законодавне иницијативе, њена права су знатно оснажена, па је у погледу законодавства постала равноправан чинилац с владарем.⁴ Након доношења Устава, краљ Милан је марта 1889. године абдицирао у корист свог малолетног сина Александра. На основу члана 70 Устава образовано је трочлано Намесништво⁵, које су чинили: два генерала, Јован Белимарковић и Коста Протић и вођа

---

² Сви датуми у основном тексту дати су према новом календару, осим ако није другачије наглашено.

³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд 1990, 348.

⁴ Исти, *Наше уставно питање у XIX веку*, Српски књижевни гласник, књ. XIV (1905) 589–590.

⁵ Намесништво је орган који привремено врши владалачку власт у случају када је владар спречен да је обавља или је малолетан. То је установа коју по правилу чини више чланова (најчешће три). Институцију Намесништва предвиђали су сви српски уставни осим онога из 1838. године (М. Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд 1999, 135).

Либералне странке Јован Ристић. Примена парламентаризма је на тај начин припала либералном Намесништву, које је заступало малолетног краља и Радикалној странци, која је у односу на друге две, Либералну и Напредну имала огромну надмоћ у бирачком телу. Поштујући принцип скупштинске већине, Намесништво је мандат за састав владе поверило најјачој Радикалној странци, која је за време трајања Намесништва имала две владе умереног радикала Саве Грујића (1889/80. и 1890/91) и две владе председника Народне радикалне странке Николе Пашића (1891–1892), што је укупно износило три године и седам месеци на власти. Влада скупштинске већине коју је успоставио Устав из 1888. године „постала је главни носилац свих послова у земљи после марта 1889. године“. Радикали су радили на томе да што више ограниче улогу представника круне у власти, док је Намесништво чинило све не би ли онемогућило већинску владу, тј. владу најјаче странке.⁶ Не треба занемарити ни улогу Намесништва у овом кратком трајању парламентарног режима, јер упркос томе што је признало власт Радикалне странке као најјаче политичке партије, оно је активно учествовало у образовању владе „дајући тако парламентарном систему дуалистички карактер“.⁷ Међутим, иако је Намесништво по Уставу⁸ имало велика овлашћења у сфери законодавне и извршне власти, оно у пракси није успело да се избори за своја уставна права. У свим областима државног живота, радикали су након доласка на власт поставили своје партијске послушнике. Због огромне подршке коју је Радикална странка имала у бирачком телу земље, равнотежа између заступника круне, с једне, и Скупштине, с друге стране, се није могла постићи. Следећи политику страначког врха, радикалске владе су се трудиле да што више умање улогу Намесништва у власти. У неколико чланака под називом *Неодговорност намесништва и одговорност владе* објављених у *Одјеку*, радикали су настојали да докажу да су главни стуб

⁶ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја*, Београдски историјски гласник 1 (2010) 141–142.

⁷ Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914. године*, Београд 2008, 93.

⁸ По Уставу овлашћења Намесништва су била велика, нарочито у погледу законодавне и извршне власти. Намесници су као вршиоци краљеве власти имали право да постављају све чиновнике. „Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва 2 (чл. 45). Уместо краља имали су искључиво право потврђивања и проглашавања закона, јер „никакав закон не може важити докле га краљ не прогласи“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988, 111).

„праве“ уставности и парламентаризма одговорне владе и да народ треба да захтева од владе да му положи рачун, а не од Намесништва, које је по уставу „неодговорно“. По уставним одредбама, Намесништво и владар су имали иста овлашћења, само што прво није имало атрибут неприкосновености. Против оваквих тенденција најпре су се побунили намесници, а касније и сам краљ, чиме је функционисање парламентарног система било озбиљно угрожено.⁹

Смрћу једног од намесника, генерала Косте Протића у јуну 1892. године поставило се питање избора трећег намесника.¹⁰ Око овог питања изродила се озбиљна политичка криза која је претила да озбиљно угрози „млади и неутврђени“ парламентарни режим. Председник владе Никола Пашић био је најозбиљнији кандидат за место намесника.¹¹ Коста Таушановић, министар народне привреде у првој Пашићевој влади је предлагао да Главни одбор усвоји владин предлог о сазиву Ванредне Народне скупштине која би изабрала намесника „па макар он довео и до оставке кабинета“. Остали чланови одбора су се надали да ће оставка Пашићевог кабинета присилити Јована Ристића на попуштање, али да он неће смети да је прими. Једино је Димитрије Катић, председник Народне скупштине саветовао да се питање избора намесника одложи до 13. новембра 1892. године када се Скупштина састајала у редовни сазив. „Кад сте могли до сада да чекате“, говорио је Катић, „можете причекати још и за ова три остала месеца.“ Осим Катића, сви остали чланови Главног одбора странке усвојили су владин предлог о сазиву Ванредне Народне скупштине.¹² Намесништво није прихватило овај предлог који им је стигао са последње седнице Пашићеве владе, одржане 20. августа 1892. године. Ристићев биограф Бранко Петровић наводи да му је Ристић после седнице изјавио следеће: „Овако се више не може, морамо кидати са радикалима. Они у самој почетку нису схватили свој задатак, да о

⁹ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 142.

¹⁰ Чланом 71 Устава из 1888. године било је предвиђено да у случају смрти једног од члана Намесништва друга двојица намесника врше власт до првог сазива Народне скупштине која је бирала трећег намесника (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, 114).

¹¹ Р. Љушић, *нав. дело*, 169; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 150; М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, Никола Пашић – живот и дело : зборник радова, Београд 1997, 123–124.

¹² Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 14556/9, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 7–8.

интересима земље и не говорим. Хоће све, а то им се не сме дати.”¹³ Проблем је био у томе што Намесништво није хтелo да удовољи Пашићевим амбицијама да он буде трећи намесник, јер би се његовим избором ојачала власт радикала и нарушила равнотежа власти између Намесништва и владе.¹⁴ Одбијање Ристића да прихвати владин предлог о неопходности сазивања Ванредне Скупштине довело је до оставке Пашићеве владе, коју је Намесништво прихватило. Нову владу је 21. августа образовао Јован Авакумовић, који је после одласка Јована Ристића на место првог намесника постао вођа Либералне странке.¹⁵ Пашић наводи да му је Ристић једном приликом рекао да можда не би било пада његове владе да радикали нису изашли са „предлогом о сазиву Скупштине и да су могли дати гаранције да се неће нека неподесна личност изабрати.”¹⁶ Слободан Јовановић истиче да је можда и случајност допринела раскиду између Намесништва и радикалске владе, јер када је било покренуто питање о сазивању Ванредне скупштине, руски посланик Персијани, чије је савете Пашић слушао, налазио се ван Србије. Персијани је био присталица сарадње између Ристића и радикала и да се налазио у Београду вероватно би наговорио Пашића на попуштање Намесништву. Ристић и Пашић, истиче Јовановић „остављени без посредника и њихова властољубља сударена једно о друго, изазвали су кризу од 9. августа.”¹⁷ Персијани је у разговору са Милованом Миловановићем, истакнутим радикалом и професором права нагласио да Ристић није желео Пашића у Намесништво, због његове велике

¹³ Б. Петровић, *Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912, 185–186.

¹⁴ М. Војводић, *нав. дело*, 124.

¹⁵ В. Маријан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996, 15; Председник Владе и министар иностраних дела постао је Јован Авакумовић, министар унутрашњих дела Стојан Д. Рибарац, министар правде Живојин Величковић, министар финансија Димитрије Стојановић, министар просвете и црквених дела Јован Бошковић до 26. децембра 1892/7. јануара 1893, а касније заступа Коста Алковић до 4/16. јануара 1893. године, а до краја владе министарство је водио Јован Ђорђевић, министар војни Антоније Богићевић, министар грађевина Коста Алковић, до 8/20. марта 1893. године, а касније заступа Димитрије Стојановић и министар народне привреде Светозар Гвоздић, до 8/20. марта 1893. године, а затим Велизар Кундовић (Р. Љушић, *нав. дело*, 171).

¹⁶ Архив Србије (даље: АС), фонд Николе Пашића, кутија III, бр. 146, 15/27. новембар 1892, Београд, Пашићева белешка о разговору са Јованом Ристићем.

¹⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1990, 170–171.

популарности која би њега „бачила у засенак“. По његовом мишљењу, за Пашића би било боље да остане шеф странке и председник Владе, а да неко други „у кога би и Пашић имао поверење“ постане намесник. Споразум са Ристићем, истиче Персијани био би могућ само ако би Пашић пристао да се за намесника именује неки други члан Радикалне странке.¹⁸

О оставци Пашићеве владе у радикалском листу *Одјек*, речено је да је радикалски кабинет поднео оставку „пошто му није уважен предлог о сазиву Народне скупштине у ванредни сазив за решење новог трговинског уговора и избора трећег намесника.“¹⁹ Од 21. августа када је Влада Николе Пашића поднела оставку па до одржавања Главног скупа Радикалне странке у Алексинцу 4. септембра 1892. године, радикали су одржали неколико локалних партијских скупова на којима су страначки прваци оштро критиковали одлуку Намесништва да мандат за састав нове владе повери мањинској Либералној странци Јована Авакумовића. Тако је, на пример, на месном збору Радикалне странке у Београду, одржаном 25. августа 1892. године, истакнути радикал Коста Таушановић изјавио да је формирање либералне владе на челу са Јованом Авакумовићем у супротности са основним парламентарним начелом владе скупштинске већине. „Заборављајући на обзире парламентарности“, истиче Таушановић „и на високе захтеве морала и уставности они бацају битне интересе земаљске у вртлог недогледних трзавица и партијских страсти, од кога ће ако Бог да, углед земље и уставност изаћи неосиромашена.“²⁰ На партијском збору у Крушевцу радикалски посланик Михајло Поповић је изјавио „да је до 9. августа на управи била чисто народна влада“, чији су чланови уживали народно поверење, а да су „данас дошли на Владу људи, који једва имају 15 посланика у Скупштини“. Сличне изјаве могле су се чути и на осталим партијским скуповима широм Србије. У Пожаревцу је на партијском збору, одржаном 27. августа усвојена резолуција којом је поступак Намесништва оцењен као „неправилан“, јер је „насрнуо на дух уставности и на парламентарни ред и изазвао трзавице у земљи онда, када су јој ред и мир најнужнији“.²¹

Главни одбор Радикалне странке је у свом саопштењу посебно нагласио да је Пашићева влада поднела оставку „држећи се строго

¹⁸ АС, Хартије Милована Миловановића, несређена грађа, разговор Милана Миловановића са Александром Ивановичем Персијанијем, руским послаником у Београду, 23. септембра/5. октобра 1892. године.

¹⁹ *Одјек*, бр.174 (12/24. август 1892).

²⁰ *Одјек*, бр.177 (15/27. август 1892).

²¹ *Одјек*, бр. 179 (18/30. август 1892).

уставности и оног уставног духа, који је у Србији уставом оживео“. Даље се у саопштењу наводи да су намесници Ристић и Белимарковић бржебоље поверили мандат за састав нове Владе „људима из странке која једва 15 посланика у Скупштини има, а и не потражив мишљење о том председништва Скупштине“. ²² У свом говору на Главној скупштини, одржаној 4. септембра 1892. године у Алексинцу, Никола Пашић је истакао да нови Устав без парламентарног политичког система „не може доносити благотворне последице по правилни и сигурни народни развитак и напредак /.../ и да сва тежина његова, сва гаранција, коју он даје народу састоји се у томе што се по духу његовом морају позивати на управу земаљску они људи, који за собом имају несумњиву већину у Народном представништву“. Пашић даље истиче да је либерална Влада Јована Авакумовића дошла на власт супротно парламентарном начину владавине и да је на тај начин „примила на себе одговорност за све оне последице, које ће отуда доћи“. ²³ После Пашића на скупу су говорили Стојан Протић, члан Главног одбора странке који је прочитао извештај одбора о раду странке у претходној години, народни посланици Милан Ђурић и Милија Миловановић. Посебно је занимљив говор Милије Миловановића, који је навео да је „Радикална странка доста грешила, што је сувише попустила. /.../ Намесништво нам је голему услугу указало, давши нам прилику, да све наше диференције нагладимо, и да заједнички, као један човек у борбу ступимо.“ Годишња скупштина је донела одлуку да Пашић буде кандидат за намесника, и да Пера Велимировић, министар грађевина у Пашићевој влади, образује нови кабинет. ²⁴ Изасланици су једногласно усвојили резолуцију у којој је истакнуто да годишња Скупштина у потпуности одобрава одлуку Владе да поднесе оставку и да је „Главни скуп поздравља с уверењем да је она пала у наручје народу, и да ужива народно поверење, да је образовање либералне владе која се ослања на врло незнатну мањину у народном представништву потпуно противно парламентарном реду“, да сву одговорност за учињено дело сносе они „који су се усудили примити владу противно вољи народној, надлежно исказаној у слободним изборима“. ²⁵

---

²² В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1, Београд 1990, 523.

²³ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књ. 1, Београд 2007, 177–181.

²⁴ *Одјек*, бр. 194 (4/16. септембар 1892).

²⁵ В. Казимировић, *нав. дело*, 523; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3, Београд 1924, 144; *Слобода*, бр. 88 (26. август/7. септембар 1892).

На Главном скупу су донекле изглађени односи између руководства странке и странаčkih првака из унутрашњости земље, који су критиковали Пашића за непоштовање странаčkog програма и захтевали већу заступљеност у Главни одбор странке. Намесништво је било добро обавештено о сукобима у вођству Радикалне странке. Захваљујући извештајима министра правде у Пашићевој влади Михаила Ђорђевића намесници су знали да Пашић није био у потпуности сигуран у опстанак своје владе и да је страховао да на збору у Алексинцу не буде збачен са функције председника Главног одбора странке. Осим Пашића „и други министри су страховали да изађу пред збор алексиначки. Министар Андра Ђорђевић први је подигао глас, да се Влада уклони ма под каквим изговором. Њему се ускоро придружио и министар унутрашњих дела у другој Пашићевој влади Светозар Милосављевић из својих разлога.“²⁶ Свестан ситуације у којој се нашао, Пашић на изненађење присутних није кренуо у оштар напад на оне који су желели да га смене, већ је одлучио да незадовољне странаčke прваке из унутрашњости умири на тај начин што ће их предложити за чланове Главног одбора странке. На Пашићев подстрек, Главни скуп је изабрао Ранка Тајсића, познатог радикала из Драгачева и свештеника Милоја Барјактаревића из Крагујевца у Главни одбор странке и тиме у великој мери допринео стишавању страсти у руководству Радикалне странке. Може се слободно рећи да је у том тренутку било обновљено јединство странке.²⁷ На другој страни у саопштењу Главног одбора Народне либералне странке посебно је наглашено да су разлози којима се Радикална странка руководила, захтевајући сазивање Ванредне Народне скупштине „привидни“, јер се трећи намесник није могао изабрати на уставан начин у ванредном сазиву Народне скупштине. Радикали су намеравали, истиче се у саопштењу, да им „Народна скупштина и повреда Устава и државни интереси послуже да се среде међусобни одношаји /.../ да се отклони раздор који је овладао у редовима њених првака, да се избегне олуја, која се могла свалити на главу Пашићева кабинета на главнoме партијском збору, који је већ био сазват за 23. август“. Авакумовићеву владу либерали су представљали као крај „злоупотребама власти, крај пљачки државнога и општинског имања, крај распикућству и партијској обести, обуставу државнога растројства“.²⁸

²⁶ АСАНУ, бр. 14556/9, Заоставштина Драгослава Страњакoвића, Дворска завера у Београду 1. април 1893, куцани текст, 7, 11.

²⁷ *Одјек*, бр. 194 (4/16. септембар 1892).

²⁸ *Српска застава*, бр. 142 (3/15. новембар 1892).

Јован Ристић је у писму краљу Милану од 7. септембра 1892. године истакао да се у Радикалној странци неколико месеци после формирања Пашићеве владе „развила опозиција“, која је желела Пашићеву смену. „Упоредо са опозицијом“, истиче Ристић „развијала се и Карађорђевићка струја. Пашића су кривили да не врши програм радикални, али у ствари, он им је био крив, што ништа не чини за преврат.“ Да би лакше изашао на крај са опозицијом на Годишњем збору странке у Алексинцу 4. септембра 1892. године, Пашић је захтевао од Намесништва да сазове Ванредну Народну скупштину, која би изабрала трећег намесника. „Он се надао да би избор пао на њега, те да се лако ослободи збора Алексиначког.“²⁹

Један од главних задатака Авакумовићеве владе састојао се у томе да спроведе изборе за Народну скупштину у којој би либерали имали већину и да реши питање избора трећег намесника по Ристићевој жељи.³⁰ Авакумовић наводи да је приликом образовања владе саопштио намесницима да ће његова влада радити на томе да на изборима „добије већину посланика“, а ако се то не деси да ће одмах поднети оставку.³¹ Либерална влада није имала намеру да ради са Скупштином у којој су радикали имали већину. Указом од 13. октобра сазвала је Скупштину за 13. новембар 1892. године, затим је новим указом од 6. новембра Скупштину одложила за 28. децембар и најзад, указом од 6. јануара 1893. године распустила радикалску Скупштину и заказала изборе за 8. март 1893. године.³² Унутрашња политика Авакумовићеве владе била је подређена спровођењу избора и победи либерала над њима. Намесништво и Влада су настојали да одложе дан избора, да би имали времена да се што боље припреме за њих. Одмах по преузимању власти, либерална Влада је из партијских разлога започела са чишћењем радикалског чиновничког апарата, са којим није хтела да иде на изборе.³³ Јована Ристића је „у одузимању залогаја од радикала“, у потпуности подржавао други намесник, генерал Јован Белимарковић, који се јавно хвалио да ће пронаћи начин да „по калдрми проспе месо радикалско“.³⁴

²⁹ АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, VIII–226.

³⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 171.

³¹ АС, лични фонд Јована Авакумовића – 47 (даље: АС, ЈА), Одговор Јована Авакумовића Крсти Цицварићу, директору листа *Дневник* поводом објављивања чланка о образовању Владе 1892. и изборима 1893. године, 5. јануар 1924. године.

³² *Српске новине*, бр. 216 (2/14. октобар 1892), бр. 235 (25. октобар/6. новембар), бр. 285 (25. децембар/6. јануар 1893).

³³ Р. Љушић, *нав. дело*, 169.

³⁴ В. Казимировић, *нав. дело*, 523.

Да би смањила број радикалских бирача, либерална Влада је одлучила да изврши проверу бирачких спискова и да свима онима који нису исплатили порез забрани да гласају. Очигледно је да је Авакумовићева влада намеравала да из гласачког тела искључи велики број бирача Радикалне странке, како би повећала проценат гласача наклоњених либералима. Прегледањем бирачких спискова утврђено је да је таквих гласача који нису исплатили порез могло бити око 150.000. Либерали су завели строгу контролу бирачких карата и постављали своје људе за председнике бирачких одбора.³⁵ Министар унутрашњих дела Стојан Рибарац је 28. јануара 1893. године издао распис свим окружним начелницима у коме им је издао упутства да „при издавању бирачких карата мотре с једне странке да бирачку карту добије сваки који је потребни порез, све прирезе платио, као и да ју не добије нико ко ту претходну дужност није испунио тачно и потпуно према Уставу и закону“.³⁶ У складу са чланом 80 Устава,³⁷ Државни савет је 15. јануара објавио преглед броја пореских обвезника и броја посланика које је бирао одређени округ, нагласивши да је број посланика у појединим изборним окрузима исти као и на претходним изборима. У окрузима се бирало 103 посланика, у варошицама 29, док су две сеоске општине Таковска и Добрњска бирале по једног посланика. За нови скупштински сазив бирало се укупно 134 посланика. По жељи министра унутрашњих дела Стојана Рибарца састављен је списак лица која су испуњавала услове за председнике и чланове бирачких одбора. Међутим радикали су игнорисали спискове које им је доставио министар и 15. јануара објавили свој списак председника и чланова одбора за изборе од 8. марта 1893. године.³⁸

За припрему и спровођење избора самоуправни општински органи имали су изузетан значај, јер се у њима водила главна борба за гласове. Општинска управа је имала значајну улогу у изборном процесу, јер је на

³⁵ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1889–1903)*, Београд 2007, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2007, 129.

³⁶ АС, Фонд Николе Пашића, кутија IV, бр. 93, 16/28. јануар 1893. године, Распис Стојана Рибарца свим начелницима.

³⁷ Овим чланом Устава било је предвиђено да посебан Државни одбор састављен од председника Државног савета, председника и оба потпредседника последње Скупштине и председника Касационог суда објављује преглед броја пореских грађана у одређеном округу и „колико посланика он има да бира“. (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, 115).

³⁸ *Српске новине*, бр. 2 (3/15. јануар 1893).

разне начине могла да врши притисак на опредељење бирача. Либерали су настојали да укину што већи број радикалских општина, како би за себе како-тако осигурали изборну победу. Свуда где су то могли радикали су бранили општине од напада либерала. „Али када су увидели да либерали“ уз помоћ полиције насилно отимају општине радикали су у *Одјек*у довикнули својим присталицама: „Не дајте општине!“.³⁹ Да би савладала отпор радикала, који су грчевито бранили општине, либералска полиција је често користила незаконите и насилне мере. Министар унутрашњих дела Стојан Рибарац је почетком септембра 1892. године издао распис у коме је окружним начелницима наредио да на општинским зборовима прочитају програм Владе и да свом снагом „сузбију гласове које опозициони агенти протурају“.⁴⁰ Тако је, на пример, на општинском збору у Лозници 20. септембра 1892. године председник Општинског суда Павле Јеремић, док је окружни начелник П. Јоцковић читао владин програм, изјавио „да он овај програм владин не ферма и да га не верује“. Срески начелник је казнио Јеремића са 15 дана затвора и „да плати 2 динара за овај рад“. Окружни начелник у Голубцу Благоје Кулић је 23. септембра казнио „све председнике општинске тобож због лабавог купљења пореза“. А затим је издао наређење да у својим општинама сазову зборове и прочитају програм Владе.⁴¹ На путу за Петровац где је требало да се одржи срески збор Радикалне странке, сазван за 9. октобар 1892. године на Николу Пашића је пуцао пандур среза Млавског Милоје Петровић. Сам Пашић је о овом догађају говорио веома неодређено, истичући да се не зна зашто је то Милоје урадио и да ће све околности утврдити „ако се истрага буде водила непристрасно“. Очигледно је да се радило о немилон догађају, који је радикалска штампа представила као покушај атентата на председника странке Николу Пашића.⁴² На збору Радикалне странке у Београду у хотелу „Булевар“ „на којем је требало да говори и Пашић“, министар унутрашњих дела Стојан Рибарац послао је полицијске агенте у цивилу, са задатком да пре него што збор почне изазову немире. Пошто су то агенти урадили, из околних улица дотрчали су жандарми и под изговором успостављања реда растурили збор.⁴³

³⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 174.

⁴⁰ В. Маријан, *нав. дело*, 20–21.

⁴¹ *Одјек*, бр. 203 (17/29. септембар 1892).

⁴² *Одјек*, бр. 214 (30. септембар/12. октобар 1892); К. Д. Јездич, *Стојан Д. Рибарац. Политичар и државник*, Београд 1928, 208; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 180.

⁴³ В. Казимировић, *нав. дело*, 524–525.

Либерална влада је уз помоћ полиције спречавала радикалске посланичке кандидате да „одлазе у своје изборне срезове“. Истакнутом радикалу Миловану Миловановићу полиција је наложила да напусти воз за Врање. У предвиђеном законском року бирачке карте нису биле послате општинама, док је новопостављеним окружним начелницима министар унутрашњих дела Стојан Рибарац наредио да утичу на рад Главног бирачког одбора „па и да му одузму изборни материјал“. Тако је, на пример, истакнутом радикалу Миленку Веснићу управник вароши Београда одбио да изда уверење које је као председник бирачког одбора у Малокрштанској општини среза Смедеревског морао да има. Веснић је отишао код Стојана Рибарца да се жали на понашање управника, али он није хтео да га прими. Најзад је успео да уверење којим се одређује за председника бирачког одбора поменуте општине добије од председника Државног одбора.⁴⁴ Почетком 1893. године још више се заоштрила политичка ситуација у општинама да би најзад кулминирала у селу Горачићу, где је чак војска интервенисала ради увођења нове либералне општинске управе 4. марта 1893. године. Против сељака који су бранили општину послата је војска, која је „у три маха плотунима пуцала у месо“. Том приликом је погинуло 18 сељака, а 20 их је било повређено.⁴⁵ У извештају владиног изасланика за Чачак Стевана Павловића од 8. марта 1893. године министру унутрашњих дела Стојану Рибарцу наводи се да је у општинама среза Драгачевског мирно и да „нигде више /.../ нема јавних отпора“. Павловић је у извештају описао догађаје који су се десили у општини Горачић, истичући да власт без обзира на успостављени јавни ред и мир мора и даље да води рачуна о расположењу сељака у овим срединама, нарочито у селима Горачић, Губеревци и Живица, јер су та „два села уз Горачић /.../ традиционални антидинастичари“.⁴⁶

Према тврђењу либерала на изборима 9. марта 1893. године радикали су освојили 62, либерали 68, а напредњаци четири посланичка

⁴⁴ Р. Веснић, *Др Миленко Веснић. Грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 88–89.

⁴⁵ Опширније о томе види у: Д. Тодоровић, *Горачићка буна 1893. Слободарске борбе Драгачева у XIX веку*, Чачак 1965, 81–101; Р. Плазенић, *Крвави Горачић 1893. Насиља либералног режима названо „зулумћарство“ и невине радикалске жртве*, Пашић илустровани радикални алманах. Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије, књ. 3, прир. Д. Мил. Шијачки, Београд 1926, 52–56.

⁴⁶ АСАНУ, фонд Јована Ристића (даље: АС, ЈР), III/6, бр. 130, Допис комесара владиног Стевана Павловића из Чачка од 24. фебруара/8. марта 1893. године министру унутрашњих дела Стојану Рибарцу.

мандата. Према подацима аустроугарског посланика радикали и либерали су освојили једнак број мандата, тј. по 65 места у Скупштини, а напредњаци четири.⁴⁷ Вођа напредњака Милутин Гарашанин је резултате избора оценио изразом „пата карте“.⁴⁸ Поништавањем резултата у неким изборним местима на којима је требало поновити изборе либерали су настојали да добију већину у Скупштини и обезбеде опстанак својој влади.⁴⁹ Упркос томе што је бирачки одбор у Шапцу под председништвом радикала Михаила Вујића прогласио напредњака Стојана Новаковића за посланика Подринског округа, либерали су поништили његов избор, а за новог посланика предложили верификационом одбору свог кандидата Јосифа Бојиновића.⁵⁰ У таквој ситуацији радикалима није остало ништа друго него да потраже заштиту од краља, иако он није имао стварну власт, већ Намесништво. Радикали су били спремни да подрже привремено проглашавања краља Александра пунолетним, јер је то био сигуран пут

⁴⁷ В. Казимировић, *нав. дело*, 525; Сава Грујић наводи да су радикали упркос „насиљу, застрашивању, фалсифицирању /.../ добили несумњиву већину“ (АС, Фонд поклони и откупи (даље: АС, ПО), к. 82, д. 190, Записи Саве Грујића 1892–1893. године); Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље: РОНБС), Р510/II, Записи Саве Грујића, св. III, 31); Однос снага у парламенту се није знао ни после 3. априла 1893. године, јер је чак 11 посланичких мандата било оспорено. Рибарац је истог дана објавио резултате избора на којима су либерали освојили 70, радикали 50, напредњаци три, док је остало још једанаест спорних мандата. *Одјек* је објавио следеће резултате избора: 66 мандата је припало либералима, 64 радикалима, а четири напредњацима. (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 183); У својим мемоарима Авакумовић наводи да су либерали освојили танку већину од само „четири посланика према укупном броју изабраних радикала и напредњака“. По њему либерали су освојили 69 посланика и имали већину у Скупштини. (Ј. Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци–Нови Сад 2008, 303); Међутим у писму Лазару Докићу од 23. марта 1893. године краљ Александар Обреновић је тврдио да му је Јован Ристић рекао да „влада нема апсолутну већину“. Пошто се резултати избора нису знали, краљ Александар је замолио Лазара Докића да сазна „какав је резултат избора“, истичући да је „брука што су још“ непознати резултати избора“. (АС, ПО, к. 140, д. 65).

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 183.

⁴⁹ В. Маријан наводи 11 спорних мандата: „у пиротском округу три мандата, један у подринском округу, један у Смедереву и шест мандата у рудничком округу“. (В. Маријан, *нав. дело*, 173).

⁵⁰ АСАНУ, бр. 14556/10, Зоставштина Драгослава Страњаковића, 3, куцани текст; С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, С. Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, прир. М. Војводић, Београд 2007, 248.

за обарање Намесништва. Истакнути радикал Сава Грујић је у разговору са краљицом Наталијом предложио краљици да се тешка политичка ситуација у земљи реши на тај начин што би Народна скупштина пре времена прогласила престолонаследника Александра пунолетним. Краљица је на план државног удара гледала са резервом, јер није желела да „њен син пре времена прими бремене државних послова.“ Напоменула је Грујићу да је краљ Милан већ саветовао Александра „да прими власт у своје руке, како би из својих себичних разлога да што пре задобије непосредан уплив над својим сином /.../ утицао на јавне послове у Србији“.⁵¹ Краљица се у начелу није слагала са планом о државном удару, али се није ни отворено противила, већ је свесно подржавала сукоб краља и намесника, изјашњавајући се „с отвореном мржњом о влади Јована Авакумовића, о Јовану Ристићу и о либералима уопште“. У писму коморнику Симоновићу од 1. септембра 1892. године, краљица Наталија није крила незадовољство према Авакумовићевој влади, а Симоновића је замолила да либералима то „слободно стави до знања“, јер нема разлога да има било каква осећања „спрам нове владе“.⁵² Краљ Милан је намеравао да проглашењем свог сина Александра пунолетним добије могућност да „поред младог и несигурног краља Александра“ постане „стварно краљ“, и да искористи синовљев новац за исплату својих дугова.⁵³ У то време краљев отац је запао у тешку финансијску ситуацију, те му је за исплату дугова био потребан новац до којег није могао доћи пре Александровог пунолетства. Краљ Милан је у писму од 30. марта 1893. године молио Лазара Докића, умереног радикала и васпитача престолонаследника Александра Обреновића да посредује код Ротшилда да му одобри кредит. „Вама је познато“, истиче краљ Милан „у каквим сам околностима оставио престо. Има нешто што не знате, а то је да сам имао више од једне и по милијарде дуга, који сам исплатио /.../ са тим што ми је остало покушао сам да се обогатим но уместо тога пропао сам. Преварен сам. Лоши пријатељи увукли су ме у пропаст.“ Напоменуо је Докићу да је једино решење за политичку кризу у којој се земља нашла

⁵¹ АС, ПО, к. 82, д. 190; РОНБС, Р510/II, Записи Саве Грујића, св. III, 31, куцани текст; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја*, 151; В. Маријан, *нав. дело*, 182.

⁵² АСАНУ, бр. 14556/1016, Заоставштина Драгослава Страњаковића; С. Рајић, *Краљ Александар. Владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011, 77–78.

⁵³ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, О краљу Александру 1893–1896, 2, куцани текст.

да се краљ прогласи пунолетним. Према његовом плану сам чин проглашења краља пунолетним требало би да подржи „агитацијом својом“ Радикална странка, указујући Докићу да су „симпатије краља на вашој страни. О томе ми говоре сва његова писма. Он са ужасом гледа шта се ради, немоћан је он, немоћан сам ја, али ви сте моћни, силни, јаки.“⁵⁴

На ово писмо Докић је одговорио из Беча 1. априла 1893. године. Напоменуо је краљу Милану да би проглашење краља Александра пунолетним било од велике користи за решавање политичке кризе у коју је земља доспела. Докић је изјавио да ће Радикална странка „стати иза тог чина“ и да ће краља народ са одушевљењем примити, јер од „њега очекује да поштује и да штити Устав и законе“. По Докићевом плану, краљ Александар би уз помоћ војске требало приликом отварања Скупштине да прочита прокламацију о преузимању власти. Докић се обавезао краљу Милану да ће радикалска опозиција у Скупштини помоћи краљу у коначном преузимању власти. Будући да је много боље од Докића познавао и Ристића и Белимарковића, краљ Милан је за сваки случај предлагао хапшење министара и намесника.⁵⁵ Превремено проглашење краља Александра пунолетним било је у супротности са Уставом, те је због тога у земљи требало „створити што повољнију атмосферу да свет види и осети /.../ да се оно врши не против народа него у његову корист, ради његова мира и спокојства“. У прилог исправности тог чина радикали су истицали краљеву обавезу да стане на пут кршењу Устава, јер „Устав и закони постоје ради јавног добра и благостања“, а они су „немилосрдно гажени од стране Намесништва, од стране владе“.⁵⁶ Док су се либерали спремали за други редовни састанак Народне скупштине⁵⁷ на коме је требало да се изврши претрес извештаја верификационог одбора, краљ Александар је извршио државни удар 13. априла 1893. године.⁵⁸ У ноћи

⁵⁴ АС, ПО, к. 140, д. 60; В. Маријан, *нав. дело*, 185.

⁵⁵ С. Рајић, *Краљ Александар*, 77; *иста, Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 151.

⁵⁶ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 2–3, куцани текст.

⁵⁷ Први редовни састанак Скупштине одржан је 12. априла 1893. године, на коме је председник владе Јован Авакумовић прочитао указ Намесништва о отварању Скупштине. Међутим, до тог састанка није дошло, због државног удара краља Александра од 13. априла 1893. године (Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1939, 122–123).

⁵⁸ О првом државном удару краља Александра види у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 189–200; Р. Милошевић, *Државни удар озго. Први април 1893. Свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936, 22–28; Ј. Ристић, *Први*

између 13. и 14. априла 1893. године краљ Александар је позвао намеснике и министре из Авакумовићеве владе и саопштио им „да је њиховом владавином незадовољан и да их све збацује и узима владу у своје руке, а њих све ставља у притвор.“ Народ је са одушевљењем поздравио преузимање власти од стране краља Александра Обреновића. „Варош окићена, свет се весели, а и војничке патроле ходају по улицама“, записао је у свом *Дневнику* Милан Ђ. Милићевић, познати српски књижевник, политичар и етнограф.⁵⁹ Славље је трајало три дана. Један од краљевих професора Албер Мале наводи да је заједно са краљевим ађутантима посматрао како су студенти поздрављали краља, а музичка удружења испод краљевог балкона изводила серенату. „Први пут сам српски народ“, истиче Мале, „видео да је дисциплинован и пун поштовања. Иза оgrade врта, војници постројени читавом ширином Теразија, те ноћи су Срби клицали свом младом владару.“⁶⁰

У прокламацији од 13. априла 1893. године, краљ Александар је објавио српском народу да преузима власт у своје руке и да ће владати у складу са Уставом, који је његов отац „у договору са свима партијама а у сагласности с народом, дао земљи“. Краљ је обећао да ће служити свом народу и „српској државној мисли“ и да ће поштовати Устав, који је „у последње време тако јако угрожен“. За Народну скупштину је изјавио да је њен „уставни положај /.../ тако јако понижен“ од стране Авакумовићеве Владе и да не може дозволити да се парламентарни режим успостављен новим Уставом и даље нарушава.⁶¹ Албер Мале наводи да му је краљ Александар у разговору од 8. јула 1893. године изјавио да је апсолутизам као облик државног уређења одавно превазиђен и да је напросто немогуће одузети народу опште право гласа. Био је изненађен што његов професор заступа идеју апсолутизма и веровао је да се „парламентарни режим може усавршити“.⁶² Мандат за састав нове владе поверио је Лазару Докићу,

*април 1893. године у Београду, Политика, бр. 9570 (18, 19, 20. и 21. јануар 1935); Губернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893. године, прир. С. Рајић, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. XXX (2009) 113–117; Ј. Авакумовић, нав. дело, 311–328; О току догађаја у ноћи између 1/13. и 2/14. априла 1893. године пише и Албер Мале, на основу казивања краљевог ађутанта Ћирића (А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, прир. Љ. Марковић, Београд 1999, 155–161; С. Рајић, *Краљ Александар*, 78–87).*

⁵⁹ АСАНУ, бр. 9327, *Дневник* Милана Ђ. Милићевића, 2/14, 3/15. април 1893. године, књ. XV, 2518.

⁶⁰ А. Мале, нав. дело, 160; С. Рајић, *Краљ Александар*, 87.

⁶¹ *Српске новине*, бр. 70 (2/14. април 1893).

⁶² А. Мале, нав. дело, 173; С. Рајић, *Краљ Александар*, 87.

који је припадао групи тзв. „дворских или умерених“ радикала. Председник владе и министар просвете и црквених дела постао је Лазар Докић, министар иностраних дела Андра Николић, министар унутрашњих дела Светозар Милосављевић, министар правде Андра Николић до 20. априла 1893. године, а затим заступа Пера Максимовић, министар финансија Михаило В. Вујић, министар војни Драгутин Франасовић, до 16. јуна, а затим Сава Грујић, министар грађевина Светозар Станковић и министар народне привреде Раша Милошевић. Формирање владе пре одржавања скупштинских избора било је у супротности са основним парламентарним начелом владе скупштинске већине. Прво је требало одржати изборе, а онда на основу парламентарне већине формирати владу.⁶³

Нови избори су заказани за 30. мај 1893. године, док се Народна скупштина у ванредном сазиву имала састати 13. јуна 1893. године.⁶⁴ На овим изборима радикали су однели убедљиву победу. За њих је гласало 88,34% бирача. Од 136 посланика освојили су 126, напредњаци 10, док либерали нису имали ниједног посланика. Либерална странка на овим изборима није учествовала сматрајући да је државним ударом наступило вануставно стање.⁶⁵ Свечана седница Ванредног сазива Народне скупштине за 1893. годину отворена је беседом краља Александра. Краљ Александар се тада први пут обратио Народном представништву. У Престоној беседи први април је означен као заштита уставности: „Чин првог априла био је за мене неодржив налог дужности. Ја нисам могао допустити да се за мојега малолетства, под владавином која се врши у моје име, поруше у Србији основе уставности.“ Краљ Александар је осудио неправилности и насиља током изборног процеса, одлагање и распуштање Скупштине „без икаква обзира на то, што је баш та Скупштина по Уставу била позвана да попуни Краљевско Намесништво, без икаква обзира и на то што пред Србијом стајаху послови, који нити су се без одобрења Народне скупштине могли свршити, нити без штете по земљу могли одложити“. Одузимањем власти Намесништву, краљ је био уверен да иде „на сусрет најприснијим жељама народним. /.../ Краљ и народ сусрели су се у подједнако чврстом уверењу да спас отаџбине лежи у искреном поштовању Устава и закона, који свима одређују и права и

---

⁶³ Р. Љушић, *нав. дело*, 172, 174.

⁶⁴ *Српске новине*, бр. 71 (2/14. април 1893) – Ванредни број.

⁶⁵ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 123; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 201; Б. Мајданац, *Народна Скупштина. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004. године*, Београд 2004, 66.

дужности.⁶⁶ На једној страни краљ Александар и радикалски прваци су говорили да су обарањем либерала с власти намеравали да заштите Устав, а с друге стране повредом тог Устава дошли су на власт.⁶⁷

Одбор за адресу под председништвом Пере Велимировића поздравио је државни удар, којим је земља спасена од насиља либералне Владе. „Не само права и слободе, које је нови слободоумни Устав осигурао Народу Српском, већ и оне традиционалне самоуправне установе, које су се одржале и кроз дуге векове туђинског господарства, били су дивљачки нападнути. Виновници таквог стања не смеју остати некажњени.“⁶⁸ У адреси којом је Народна скупштина 22. јуна 1893. године одговорила на Престону беседу најављено је да ће против министара из Авакумовићеве владе бити подигнута оптужница и да ће се на тај начин „једном утврдити и у нашој отаџбини, да злочини против Устава и државних интереса не могу остати некажњени“.⁶⁹ Народној скупштини је 7. јула 1893. године поднет предлог да се сви министри из Авакумовићеве владе оптуже на основу Закона о министарској одговорности, за почињена дела док су били на дужности. Предлог оптужнице је потписало 26 посланика на челу с Миленком Веснићем. Већином гласова Скупштина је 12. јула донела одлуку да се против Авакумовићеве владе подигне оптужница због незаконитих и неуставних поступака. Оптужница је садржала 11 тачака и поднета је 4. августа 1893. године.⁷⁰ Напредњаци се нису слагали с тим да се против министара из Авакумовићеве владе подигне оптужница. Гарашанин је истакао да многе Владе у прошлости „подразумевајући радикалне“, нису поштовале Устав,

---

⁶⁶ *Српске новине*, бр.121 (4/16. јун 1893); *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 2, прир. Л. Перовић, Београд 1997, 664; Р. Милошевић, *Државни удар озго. Први април 1893, свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936, 40–42.

⁶⁷ „Но, ма чиме и ма каквим практичним последицама и користима да се брани чин 1. априла, не може се порећи да је тај чин извршен противно јасном наређењу Устава и да се мора назвати неке врсте дворском револуцијом против Намесништва и министарства које је постојало. Ми се још нисмо научили да поштујемо законе. /.../ А док се не дође до тога да се закони поштују и да се одржавају у својој пуној снази и свима приликама и према свакоме, донде је бадава и говорити о законитостима...“, записао је правник Никола Крстић (Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 4, прир. М. Јагодић, Београд 2007, 166).

⁶⁸ *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 2, 675.

⁶⁹ *Српске новине*, бр. 127 (11/23. јун 1893); Р. Милошевић, *нав. дело*, 46–49; *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 2, 678–680.

⁷⁰ Општирније о томе види у: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 209–217; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 337–361; Р. Милошевић, *нав. дело*, 57–118.

али због тога против њихових министара нису биле подигнуте оптужнице. За повреду Устава након 21. августа 1892. године, Гарашанин је оптужио намеснике као „праве кривце“, које би прво требало позвати на одговорност, па тек онда министре. Када се одлучивало о подизању оптужнице, напредњаци су се уздржали од гласања.⁷¹ Да не би дошао у сукоб с радикалима који су имали апсолутну већину у Скупштини, краљ Александар је одлучио да се не заузима за либерале, иако су га родитељи упозоравали да се на оптужницу у иностранству гледа као на освету према политичким противницима. Преко свог коморника Симоновића, краљица Наталија је упозоравала свог сина да је „мећање под суд бившег кабинета /.../ неумесно“, и да је земљи уместо тога потребан „рад и спокојство а не немир“. Она је саветовала краља да се не бави „ситним“ страначким интересима, већ озбиљним државним пословима у интересу народа, а не партија. На крају је истакла да се „нада да ће предлог о мећању“ либерала „под суд пропасти“, и да ће се радикалска влада бавити решавањем животних проблема грађана, а не прогоном политичких противника.⁷² Либерали су у *Бранику*, листу Српске Народне слободоумне странке објавили чланак под насловом *Оптужница против либералних министара*, у коме су указали на чињеницу да су и претходне радикалске владе „вређале Устав“, али да због тога против њихових министара нису биле подизане оптужнице. „Та садашња њихова владавина зачала се у повреди Устава. /.../ Кад влада својом престолом беседом распаљује страсти, онда не могу ни Катићи ни Тајсићи бити опрезнији. Фанатични елементи у Народној скупштини постали су господари ситуације, и оптужба је постала неизбежна.“⁷³

Односи између краља Александра и радикала су на почетку били добри због заједничких интереса, који су обема странама послужили да дођу на власт 13. априла 1893. године. До првих неспоразума између краља и министара је дошло два месеца касније после одласка председника владе Лазара Докића на лечење у Опатији.⁷⁴ Краљ је почео да увиђа да га радикалски министри све више заобилазе у доношењу

---

⁷¹ Н. Крстић, *нав. дело*, 167–168.

⁷² АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњакловића, бр. 1028, 1029; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 153; иста, *Краљ Александар*, 91.

⁷³ АС, ЈА, бр. 23; *Браник*, бр. 147 (16/28. децембар 1893).

⁷⁴ „Пређашња хармонија између радикала и краља поче да се помућује и дисхармонија поче да избија на видик. /.../ Баш у то време био сам на аудијенцији код краља и он ми рече да је постала несугласица између њега и министара“, записао је у свом *Дневнику* правник Никола Крстић (Н. Крстић, *нав. дело*, 170).

важних државних одлука и да се према њему понашају као према детету а не владару. Министри су му често говорили да је још малолетан „те да треба да спава и учи, а њима препусти државне послове“. Руски и француски дипломатски представници у Србији су покушавали да министрима скрену пажњу на њихово „дрско и недолично понашање према краљу“ и упозоравали их на озбиљне последице „које из тога могу проистећи“. Краљу се нарочито није свидело да министри све више истискују његову улогу „из државних послова“, посебно из области спољне политике и војске, иако му је првенство у тим областима било Уставом загарантовано. На краљеве примедбе, министри су одговарали да није стручан да се меша у војску „јер није служио војни рок“ и нема стручног образовања као њихови кандидати. Ни Грујићева влада није успела да успостави „равнотежу у вршењу власти између Скупштине и краља“. Пред Народном скупштином која је имала доминантну улогу у вршењу власти, утицај Грујићеве владе је све више слабио, а владарева овлашћења су сведена на минимум, тј. на један глас.⁷⁵ Влада Саве Грујића је имала опозицију у Скупштини међу радикалским посланицима коју је предводио Коста Таушановић. На седници скупштинског клуба Радикалне странке од 6. децембра 1893. године, Пашићеве присталице предвођене Костом Таушановићем критиковале су новог председника владе Саву Грујића што није приликом образовања новог кабинета консултовао председника странке Николу Пашића. Радикал Раша Милошевић истакао је да није требало приликом образовања нове владе „обићи Пашића /.../ као вођу странке“. Његов став је подржао Коста Таушановић, који је напоменуо да се у странци после државног удара од 13. априла „осећа нека струја /.../ која се противи традицији Радикалне странке и која може донети само штете странци“. Та фракција, истиче Таушановић настојала је да улогу Главног одбора странке „ослаби и растроји и пренесе на владу“. Таушановић је замерио страначким првацима да су на Главном скупу странке у Чачку радили против Пашићевог избора за председника Скупштине, а када је поред тога изабран „да не долази у Скупштину“. Бранећи се од напада, Сава Грујић је истакао да је краљ Александар прво понудио Пашићу да састави кабинет, али да је он то одбио. Све примедбе на рачун Саве Грујића, клуб је већином гласова одбацио и одобрио новом председнику владе да настави са образовањем новог кабинета.⁷⁶ Своје нејединство радикали су

⁷⁵ С. Рајић, *Неутралне владе у краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије 1 (2010) 129.

⁷⁶ АСАНУ, бр. 14570, Записник клуба Радикалне странке у Народној скупштини за 1893. годину, 24. новембар/6. децембар 1893. године, VIII редовни састанак.

показали и приликом избора општинских органа власти у Београду децембра 1893. године, када су уместо једног кандидата за председника општине истакли двојицу, Милована Маринковића и Косту Таушановића. Грујићева влада је кандидовала Милована Маринковића, коме су присталице Николе Пашића поставиле противкандидата Косту Таушановића. Напредњаци нису учествовали на изборима, док су либерали истакли кандидатску листу на челу са Стојаном Вељковићем. Главна изборна трка се водила „међу поцепаним радикалима“. Пера Тодоровић наводи да се „Таушановићева страна латила чак фалсификата“. На дан избора у штампи је објављено да се Милован Маринковић на захтев Главног одбора Радикалне странке одрекао кандидатуре у корист Косте Таушановића. „На листи је потписан сам Маринковић, а стављена је штампарска фирма Димитрија Димитријевића.“⁷⁷ Ранко Тајсић је на седници клуба странке 27. децембра 1893. године оптужио министра унутрашњих дела да је дозволио полицији да се меша у изборе за председника Београдске општине. Петар Максимовић, министар правде, негирао је Тајсићеве наводе и оптужио га да својим понашањем у Скупштини наноси велику штету странци. Милан Ђурић је захтевао да се управник вароши Београда смени због мешања у изборни процес. У одбрану управника вароши устао је министар просвете и црквених дела Миленко Веснић, који је том приликом изјавио да је захтев за смену управника вароши „неумесан“ и да Ђурићевом предлогу „нема места у интересу саме Радикалне странке“. Скупштински клуб је већином гласова одбио предлог Милана Ђурића.⁷⁸

Краљ Александар је Престоном беседом 15. новембра 1893. године отворио седнице Народне скупштине. У свом обраћању посланицима напоменуо је да је њихов најважнији посао да раде на сређивању финансијских прилика у земљи. Краљ је изразио наду да ће Скупштина усвојити важне законе из области привреде, а најпре да ће усвојити буџет за 1894. годину. Скупштина је на Престону беседу одговорила адресом⁷⁹

⁷⁷ П. Тодоровић, *Дневник*, прир. Л. Перовић, Београд 1990, 155; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 155.

⁷⁸ АСАНУ, бр. 14570, Записник клуба Радикалне странке у Скупштини за 1893. годину, 15/27. децембар 1893. године, XIII седница.

⁷⁹ Одбор за нацрт адресе су чинили следећи посланици: Миленко Веснић, Лука Лазаревић, Гига Гершић, Марко Петровић, Лука Илић, Ранко Тајсић, Сима Костић, Пера Павловић, Михаило Марковић, Риста Поповић, Никола Николић, Стојан Новаковић и Коста Таушановић. Известилац одбора за адресу Миленко Веснић поднео је 18. новембра адресу Народној скупштини, која је прочитана на наредној

19. новембра 1893. године. У адреси се наводи да ће Народно представништво сложено радити на томе да се одобре сви закони које Влада за „достигнуће ових циљева буде износила“.⁸⁰ Уместо да се по хитном поступку бави претресањем буџета, Скупштина се бавила другоразредним питањем постављања чиновника. Радикалски посланици су у Скупштини поред ширег одбора формирали и ужи одбор који је преговарао с Владом о постављању партијских кадрова и био у сталном контакту с министрима. Краљ није био задовољан радом Грујићеве владе, која је стално попуштала пред странком и посланицима у Народној скупштини. Више пута је истицао да је неопходно да ојача своју улогу у вршењу власти и да састави такву владу која ће радити првенствено у интересу земље.⁸¹ Никола Крстић, познати српски правник, наводи да радикалски посланици у Скупштини нису дозвољавали министрима да на поједине државне функције постављају људе који су били стручни, већ су истицали своје кандидате које су министри у већини случајева прихватили. „Министри тиме греше“, истиче Крстић, јер „крње права која им као административној власти припадају. Скупштина нема законског маха да утиче на то ко ће постављен бити на ово или оно место.“⁸²

Именовање Миленка Веснића за министра просвете и црквених дела против краљеве воље још више је продубило сукоб између краља и председника владе Сава Грујића. Краљ Александар је у разговору са Јованом Жујовићем, познатим српским геологом, рекао да је председник Владе Сава Грујић неспособан политичар у кога уопште не верује. „Тек знајте да он мене лаже. Да ми рекне једно, а министрима друго, а тамо неком трећем нешто треће. /.../ Од како су се реконструисали, нисам њима задовољан. Они излазе са предлозима које не могу да усвојим. Од мене траже да поштујем Устав, а сами га газе.“⁸³ У намери да обори радикале, краљ је отпочео преговоре с опозицијом. Од јесени 1893. па до почетка 1894. године краљ је позивао у двор водеће људе из Напредне и Либералне странке и говорио им о својим намерама да се реши радикалске Владе. Поред Стојана Новаковића, Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина на разговоре у двору су долазили и Андра

седници 19. новембра 1893. године (*Народна скупштина. Службени лист о раду Српске Народне скупштине. Сазив за 1893. годину*, Београд 1894, 6, 9).

⁸⁰ Исто, 3, 9–10; *Српске новине*, бр. 245 (3/15. новембар 1893); бр. 250 (9/21. новембар 1893).

⁸¹ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 155.

⁸² Н. Крстић, *нав. дело*, 170.

⁸³ Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. 1, прир. Д. Тодоровић, Београд 1983, 47.

Ђорђевић, Светомир Николајевић и Никола Стефановић. „Учесташе долазити лица, која се дуго времена на двору не виђаху. Ја то приметих и сетих се, да се не спрема опет какво првоаприлско изненађење. Србија је ово...“, записао је полицајац Таса Ј. Миленковић.⁸⁴ Краљ није прихватио савете челних људи из Напредне странке Новаковића и Гарашанина да не жури с обарањем радикала.⁸⁵ Није био склон да прихвати и предлоге Албера Малеа, свог професора дипломатске историје, да радикале задржи на власти „док се не компромитују и не сруше сами од себе.“⁸⁶ Краљев покушај да образује коалициону напредњачко-либералну Владу није успео због старих страначких рачуна, који су довели до тога да сарадњу ових странака учине немогућом. Вођа напредњака Милутин Гарашанин је одбио позив краља Александра да састави владу „наводећи за разлог његове односе са краљем Миланом“. Познати напредњак Вукашин Петровић у писму краљу Александру од 27. децембра 1893. године истиче да су му Гарашанин и Новаковић саопштили да ће подржати кабинет Светомира Николајевића, али не и сарадњу између либерала и напредњака. Јован Авакумовић је такође подржао образовање владе од странке Светомира Николајевића. „Авакумовић, с којим сам јуче говорио“, истиче Петровић, „нема ништа да примети противу Светомировог кабинета, шта више он присваја себи својину мисли да се Светомиру уступи Влада“.⁸⁷ По свему судећи коалициони кабинет састављен од другоразредних политичких личности не би могао да изађе на крај са снажном радикалском опозицијом у Скупштини.⁸⁸ Краљ Александар је

⁸⁴ Т. Ј. Миленковић, *Дневник*, књ. 1, прир. Ж. Алексић, Београд 2000, 293.

⁸⁵ Милан Пироћанац наводи „да је Новаковић говорио краљу да се добро размисли пре него што би преузео да мења данашње стање ствари и да би боље било пустити радикале да се истроше сасвим“ (М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004, 493).

⁸⁶ А. Мале, *нав. дело*, 38; А. Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 159.

⁸⁷ АС, Војислав Ј. Марамбо, несрећена грађа ф. 76, писмо Вукашина Петровића краљу Александру, 15/27. децембар 1893. године; Пошто је Вукашин Петровић одбио да буде министар финансија за новог министра је био одређен Ђорђе Вајферт, за министра унутрашњих дела Андра Ђорђевић, за министра спољних послова Ђорђе Симић, за министра привреде Милорад Шапчанин (М. Пироћанац, *нав. дело*, 493–494; С. Рајић, *Краљ Александар*, 99–100).

⁸⁸ Ђорђе Симић, српски посланик у Бечу, саветовао је краља Александра да састави Владу од водећих политичких личности „које уживају поверење и поштовање у свима странкама и за које сви знају, да ће штети и умети да одговоре великим задацима, који их чекају“. По његовом мишљењу, краљ би требало да одложи промену

19. јануара послао поверљив телеграм посланику Симићу којим га је обавестио да ће краљ Милан на путу за Београд свратити у Беч. Наложено је посланику да заједно са краљем Миланом допутује за Београд. „Све ово сматрајте као поверљиво и не саопштите ником ништа, па ни министру спољних послова.“⁸⁹

Краљ Милан је заједно са Симићем допутовао у Београд 21. јануара 1894. године. Краљ Александар је саопштио Симићу да намерава да обори Владу Саве Грујића и да образује другу Владу „која би више водила рачуна о његовим владалачким правима и која би свима грађанима Србије подједнако зајемчила употребу њихових права, што није био случај под радикалном Владом“.⁹⁰ Исте вечери одржан је у двору последњи састанак са радикалским првацима, иако је Грујићева Влада на вест да се бивши краљ враћа у земљу поднела оставку.⁹¹ До споразума између радикала и краља Александра није дошло, због услова који су били неприхватљиви за радикале. Краљ је тражио да се Влада ослободи утицаја Главног одбора Радикалне странке и њиховог клуба у Скупштини. Затим је захтевао да му се препусти право избора министра војног, да у договору са председником Владе и министром иностраних дела води спољну политику, да се „пониште закони о прогонству његових родитеља, да се

радикалског режима „и да га пусти да се он сам од себе сруши“. Радикална странка, истиче Симић „још је сувише јака, да би се једна Влада састављена само из оне друге две слабије странке, или из неутралних личности, могла испред њеног отпора одржати на власти, а да не изађе из граница Закона и Устава“. (АС, Ђорђе Симић, Акта моје дипломатске службе, књ. II, 20. децембар 1893/1. јануар 1894. године (даље: Акта)).

⁸⁹ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 356; АС, Хартије Милована Миловановића, несрећена грађа, разговор Миловановића и Ђорђа Симића, 22. јануар 1894. године; А. Столић, *нав. дело*, 159.

⁹⁰ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 359–360.

⁹¹ На вест о повратку бившег краља Милана у земљу, председник Владе Сава Грујић је сазвао 21. јануара у 9 часова хитну седницу Владе на којој је одлучено да влада због новонастале политичке ситуације у земљи поднесе оставку. Образлажући оставку Владе, Грујић је истакао да је чин повратка бившег краља Милана у земљу „противан једном специјалном закону“, и да може „према јасном расположењу у земљи“ негативно да утиче на даље политичке догађаје. Чланови Владе не желе да буду одговорни, истиче Грујић „за овакав ваш поступак“, и зато „сматрам за дужност да Вашем Величанству овим актом у име своје и мојих другова поднесем у покорности оставку на досадашња наша звања“ (АС, ПО, к. 82, д. 174, Позивница члановима кабинета на хитну седницу и писмо краљу Александру о оставци кабинета због повратка краља Милана у Београд).

спрече незаконитости радикалних општинских и државних власти према другим двома партијама, да се стане на пут увредљивом писању радикалне штампе“, да се промени Закон о порезу по коме су и прирези улазили у категорију непосредног пореза „и тиме увећавали број оних бирача, који по Уставу треба да плаћају 15 динара непосредне порезе да би имали право гласања“, да се прекине суђење либералима и на крају „да се поједини министри понашају према њему са више обзира, него што су то чинили министри Веснић и Милосављевић“.⁹²

Пошто су радикали одбили оваква условљавања, краљ је покушао да склопи напредњачко-либералну Владу, али у томе није успео. Напредњаци су одбили да уђу у коалицију с либералима. Главни одбор Напредне странке једногласно је донео одлуку да странка не улази у „политичке експерименте, које је својим доласком почео да изводи краљ Милан.“ Ову одлуку су Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић увече 22. јануара 1894. године саопштили бившем краљу Милану, који им је том приликом видно узнемирен рекао: „Нисам мислио да ћете се тако одазвати престолу.“ На ове прекоре, Новаковић је одговорио: „Господару, свака своју муку мучи.“ Следећег дана краљ је позвао на преговоре либерале Јована Авакумовића и Стојана Рибарца, против којих се још водио поступак. Међутим, ни овог пута није било договора, јер краљ Александар није хтео да трпи да Главни одбор Либералне странке утиче на састављање будуће владе. Краљ Александар и његов отац су схватили да је једини излаз из ове ситуације да се образује хетероген кабинет, који се тешко могао дуже одржати на власти.⁹³ После пада Грујићеве владе Обреновићи су кренули у борбу против парламентаризма и Радикалне странке, која је у претходном периоду показала јасне намере да права круне што је могуће више ограничи. Према оцени Сузана Рајић „суровост те борбе је обе стране гурала ка крајностима – краља у апсолутизам, а радикале у револуционарство“.⁹⁴

Нова Влада на челу с Ђорђејем Симићем формирана је 24. јануара 1894. године. Поред Симића који је осим места председника Владе узео и ресор министарства иностраних дела, у Владу су ушли бивши радикал и професор Велике школе Светомир Николајевић, као министар унутра-

⁹² АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 361; С. Рајић, *Неутралне владе*, 131; иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 158.

⁹³ АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњакловића, бр. 10, куцани текст, 4–5; С. Новаковић, *нав. дело*, 254–255; Ж. Живановић, *нав. дело*, 245–246; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 362–367.

⁹⁴ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 159.

шњих дела, напредњак и професор на Великој школи Андра Ђорђевић преузео је министарство правде, ректор Велике школе Димитрије Нешић постао је министар просвете и црквених дела, академик Сима Лозанић преузео је ресор министра народне привреде, министарство финансија је предводио напредњак Чедомиљ Мијатовић, министар војни је био Милован С. Павловић и министар грађевина Стеван Здравковић.⁹⁵ Док су либерали и напредњаци с великим одушевљењем поздравили образовање Симићевог кабинета, радикали су промену Владе у јавности представили „као неуставну и непарламентарну“. У штампи радикали су оштро нападали Симићев кабинет, истичући да „нови кабинет има да изврши улогу црнца, за коју се није хтела примити ни једна српска странка, да би му се после могло рећи: црнац је своју улогу свршио, сад може ићи“.⁹⁶ Истог дана када је Симићев кабинет образован, објављен је указ о распуштању Скупштине у којој су радикали имали апсолутну већину. Влада је распустила Скупштину под изговором да не може да ради са старим скупштинским сазивом, јер тобож није имала довољно времена да се упозна са законским предлозима које је бивша влада поднела Скупштини. Нову Владу радикалски посланици су у Скупштини дочекали на нож. Председник Владе Ђорђе Симић је 24. јануара 1894. године нови кабинет представио Скупштини и прочитао декларацију, у којој је истакао да „нова Влада, стојећи изван партија, стараће се да поштовањем Устава и закона и помирљивим и предусретљивим понашањем према свима партијама у земљи, а коректним и лојалним држањем према страним државама, осигура нашој свима подједнакој драгој Отаџбини /.../ правилан државни развитак“. Након што је прочитао текст декларације, Симић је требало да прочита и краљев указ о закључењу рада Скупштине. Међутим, радикалски посланици су уз велики жагор и негодовање спречили Симића да прочита краљев указ. Председник Скупштине Димитрије Катић дао је реч Ристи Поповићу, који је требало на основу одлуке радикалног скупштинског клуба да изјави неповерење Влади. Видно узнемирен, Симић је оставио краљев указ на столу председника Скупштине и заједно с министрима напустио Скупштину. Тек пошто је Риста Поповић завршио свој говор у коме је осудио Симићеву Владу као непарламентарну прочитан је указ о закључењу Скупштине.⁹⁷ Радикалска опозиција је свим

⁹⁵ Р. Љушић, *нав. дело*, 177; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 246.

⁹⁶ И. Пржић, *Прва влада Ђорђа Симића*, Српски књижевни гласник, књ. XIII (1924) 125.

⁹⁷ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 369–371; И. Пржић, *нав. дело*, 126; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 247; А. Столић, *нав. дело*, 164–165.

средствима отпочела агитацију не само против Симићеве Владе, већ и против краља Милана, за кога се говорило да ће укинути Устав из 1888. године и завести лични режим. Симић истиче да је „бесомучно писање“ радикалске штампе против краља Милана изазивало „неодољиву мржњу“ и одбојност краља Александра према радикалима. Краљ Александар је у више наврата говорио председнику Ђорђу Симићу да су „радикали сви без разлике неваљали /.../ и да он никад више неће с њима да ради и да ће пре приступити насилним мерама и гажењу Устава, него што ће се обратити поново радикалима“. Симић је настојао да ублажи краљево нерасположење према радикалима, истичући да и међу њима има добрих и поштених људи, који ће му једног дана затребати и да је Радикална странка најјача политичка партија у земљи, која се не може лако „саломити и да би било мудрије дејствовати према њој са штедњом...“⁹⁸ Симићева идеја о измирењу и уједињењу свих партија показала се немогућом.⁹⁹

Једна од првих мера Симићеве Владе била је ослобађање оптужених либерала. Судски процес против оптужених либералних министара прекинут је краљевим указом од 28. јануара 1894. године. Користећи уставна овлашћења, краљ је амнестирао све оптужене либерале. Краљев указ о амнестији потписао је министар правде Андра Ђорђевић. Потез Симићеве владе је био противан Уставу, јер је владар могао само на предлог Скупштине да помиљује осуђене ministre.¹⁰⁰ У свом *Дневнику* Никола Крстић је записао да „корак овај владин, ово њено дело, било је некоректно, противно је законима и Уставу. За тужене ministre има нарочити Закон да осуђене краљ може помиловати само на предлог Скупштине.“¹⁰¹ Упркос прокламованим принципима помирљи-

⁹⁸ АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 380–381; Пера Тодоровић наводи да му је Чедомиљ Мијатовић неколико дана пре оставке Симићеве владе говорио да краљ Александар „неће више радикале ни мртав ни жив. Пре ће пристати да и он абдицира као отац му, али радикале више неће. То јест, он ће прво да се бије, ако буде буне он ће криво да је угуши; ако треба укинути Устав он ће да га укине, само радикале никако неће...“ (П. Тодоровић, *Дневник*, 164).

⁹⁹ Јован Авакумовић наводи да му је Симић једном приликом рекао да је прихватио функцију председника Владе „само зато да измири и уједини све три завађене политичке странке (Либералну, Радикалну и Напредњачку) и кад то буде успео, онда ће спокојно напустити министарски положај“. (Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 368).

¹⁰⁰ *Српске новине*, бр. 11 (16/28. јануар 1894); С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 160.

¹⁰¹ Н. Крстић, *нав. дело*, 177.

ности и законитости, Симићева Влада је започела са променама радикалских чиновника на свим нивоима државне службе. Иако је Симић тврдио да је промена чиновника у почетку обављана селективно, тј. да су из службе отпуштени само непоуздани чиновници, у пракси се показало да је у кратком року из државне службе отпуштен већи број радикалских чиновника. Симић се жалио да су радикалски чиновници отпуштани на наваљивање краља Милана, „у кога је сваким даном све јаче и јаче избијала на видик неодољива мржња према свему што се називало радикал“. У министарству иностраних дела, које је Симић водио, није отпуштен ниједан чиновник. Симић је чак хвалио радикалске шефове одељења у министарству финансија са којима је једно време радио (Стојана Протића, Ацу Миловановића, Ђорђа А. Ненадовића, Саву Кукића, Лазара Пачуа и Мику Поповића) као поштене и савесне чиновнике. Чедомиљ Мијатовић који је преузео министарство финансија од Симића, није могао да издржи притисак краља и отпустио је прву четворицу радикалских чиновника, док је Мика Поповић поднео оставку.¹⁰² Обојица краљева су замерали Симићу и министру финансија Чедомиљу Мијатовићу да нису довољно енергични у борби против радикала. Убрзо је дошло да афере око склапања зајма у Француској, када је министар финансија Мијатовић без знања краља молио Русију да утиче на своје савезнике Французе, да Србији одобре што повољнији кредит. Ово писмо је доспело у руке радикала који су га објавили у свом листу *Одјек*. Садржај писма је разљутио краља Александра, који је примио моменталну оставку Владе.¹⁰³

Мандат за састав нове владе добио је дотадашњи министар унутрашњих дела Светомир Николајевић. Већина министара из претходне владе је ушла и у Николајевићев кабинет.¹⁰⁴ За време мандата Владе оба

¹⁰² АС, Ђ. Симић, Моје министровање, Акта, књ. III, 374; А. Столић, *нав. дело*, 166; И. Пржић, *нав. дело*, 127–128; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 249.

¹⁰³ Р. Љушић, *нав. дело*, 175–176; С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 161.

¹⁰⁴ Николајевићева влада је била на власти од 2. априла до 27. октобра 1894. године. Ова влада је попут претходне била састављена од либерала и напредњака, који нису били водеће партијске личности, већ мање познати људи. Поред Николајевића, који је осим функције председника Владе узео и ресор министарства унутрашњих дела, у Владу су ушли Сима Лозанић као министар иностраних дела, Андра Ђорђевић је преузео ресор министарства просвете и црквених дела, министар правде је постао Јеврем Андоновић, министар финансија Вукашин Петровић, министарство грађевина је предводио Стеван

краља су наставила са јачањем права круне, тј. да се мешају у рад извршне власти и да успостављају јачу контролу над Народном скупштином. Указом од 29. априла 1894. године краљ је суспендовао законе из 1891. и 1892. године, којима је његовим родитељима било забрањено да се врате у земљу до његовог пунолетства.¹⁰⁵ Указом се нису могли укинути Закони који су прошли скупштинску процедуру, већ је за њихово укидање било потребно да Скупштина донесе нови закон. То је био неуставан акт, јер указ није могао бити старији од закона, тј. он је нижи правни акт од закона. Касациони суд је већином гласова на седници од 17. маја 1894. године донео одлуку да се указом од 29. априла нису могли укинути Закони о краљевим родитељима.¹⁰⁶ На све начине власт је покушавала да натера судије да гласају за краљев указ. Министар правде Јеврем Андоновић је био толико сигуран у повољан исход одлуке Касационог суда да је чак и краља уверавао да ће „суд усвојити указ као Закон“. Пред само гласање полиција је ухапсила судију Касационог суда Ђорђа Новаковића, за кога се претпостављало да неће гласати за указ, јер је по политичком опредељењу био радикал. Против указа гласале су следеће судије: Димитрије Радовић, председник суда, Ђорђе Симић, Васа Манојловић, Милутин Марковић, Коста Гребенаровић, Стеван Петковић, Паја Јанковић и Светозар Јањић.¹⁰⁷

После одлуке Касационог суда, Николајевићева влада је била у великој дилеми да ли да опозове указ од 29. априла или да смени судије Касационог суда. Било је очигледно да је Устав из 1888. године био главна сметња даљем јачању краљевске власти. Крајем априла 1894. године краљ је дефинитивно донео одлуку о укидању Устава.¹⁰⁸ Чебинчева афера је

Здравковић, министар војни је био Милован С. Павловић и министар народне привреде Лазар Р. Јовановић (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 250; Р. Љушић, *нав. дело*, 179).

¹⁰⁵ *Српске новине*, бр. 85 (17/29. април 1894); С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 251; С. Рајић, *Неутралне владе*, 135; иста, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 161.

¹⁰⁶ АСАНУ, бр. 14556/10, Заоставштина Драгослава Страњаковића, куцани текст, 8; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 252.

¹⁰⁷ Н. Крстић, *нав. дело*, 192–193.

¹⁰⁸ Јован Авакумовић наводи да му је краљ Александар у разговору од 27. априла 1894. године рекао да ће у интересу земље и престола укинути Устав из 1888. године и „путем октроисања, вратити важност Уставу од 1869. године. /.../ За извршење тога нећу да тражим потпис министара, извршићу то сам, на основу моје краљевске власти.“ (Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 374).

само убрзала извршење те одлуке.¹⁰⁹ Један од оптужених радикала Аца Станојевић замолио је Милована Миловановића да га као адвокат заступа на суду. Миловановић је у одбрани Аце Станојевића истакао да Станојевић није учинио никакво кривично дело и да је Михаило Чебинац убачени агент-провокатор, како би се похапсили виђенији радикали и обезглавила Радикална странка. Оптужио је режим да је искористио ову аферу за укидање Устава. „Сваки реакционарни наступ у Србији“, истиче Миловановић, „имао је по неку своју велеиздајничку аферу. Државни удар од 21. маја држао се старе, већ утврђене и опробане рутине, о којој се данас суди.“¹¹⁰ По свему судећи, Чебинчева афера је послужила режиму као изговор за државни удар и ликвидирање и онако сужених грађанских и политичких слобода. Устав из 1888. године суспендован је 21. маја 1894. године, а на снагу враћен стари Устав из 1869. године. Укидањем Устава политичка моћ Радикалне странке знатно је опала, будући да помоћу скупштинске већине више није могла да руководи политиком земље. Либерали и напредњаци су имали разлога да буду задовољни, јер им је стари Устав омогућавао да уз помоћ круне дођу на власт иако нису имали већину у народу.¹¹¹ Државни удар је прошао мирно, без протеста.¹¹² Слободан Јовановић наводи да је Београд дан по укидању Устава био миран, док је „унутрашњост клицала, али не против,

¹⁰⁹ Михаило Чебинац привредник из Краљева ухапшен је под оптужбом да је карађорђевићевац и да је заједно с неколицином завереника припремао заверу против краља Александра Обреновића. Поред Чебинца ухапшени су и многи виђенији радикали, попут Ранка Тајсића народног посланика, Алексе Жујовића из Космаја, Косте Таушановића, Добросаву Ружића, Аце Станојевића, Симе Ђаковића, секретара окружног одбора у Крагујевцу. Истражне власти су на основу заплених писама теретиле оптужене да су били у вези са Петром Карађорђевићем и да су припремали устанак у намери да свргну с власти династију Обреновић. Детаљније о овоме: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 267–273; П. П. Михајловић, *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд 2010, 323–324; В. Казимировић, *нав. дело*, 536–537.

¹¹⁰ АС, Хартије Милована Миловановића, несређена грађа, Одбрана Аце Станојевића за дело велеиздајничког преврата у Чебинчевој афери 1894. године.

¹¹¹ А. Столић, *нав. дело*, 174.

¹¹² Никола Крстић наводи да су након укидања Устава уследили телеграми захвалности краљу што је укинуо Устав. „У Београд долазе многе депутације краљу да му благодаре што је укинуо Устав и у „Српским новинама“ излазе адресе благодарности. Ово је у најмању руку чудновата појава! Од народа одузимају се политичка права и народ за то изјављује благодарност!“ (Н. Крстић, *нав. дело*, 211; С. Рајић, *Краљ Александар*, 122).

него за укидање Устава“. Чињеница да се сем радикала нико није побунио против укидања Устава била је доказ да код просечног становника Србије није постојала свест о уставности и законитости и да је многим било доста радикалске политичке превласти, па су хтели да пробају „другачији режим у коме ће се више мислити на државне, а мање на страначке потребе“. У борби за уставност, истиче Слободан Јовановић, Радикална странка није имала подршку политички образованог народа, већ необразованог сељаштва, које се бунило против „полицијских власти, али није разумело значај уставности“.¹¹³

С таквом свешћу четворогодишња парламентарна владавина била је осуђена на неуспех. Повратком на ранији највиши правни акт из 1869. године, Круна је насилним путем „преокренула ствари у своју корист, правдајући се“ да Радикална странка за време четворогодишње владавине није успела да утврди парламентарни систем и „обезбеди поштовање Устава и Закона“.¹¹⁴

---

¹¹³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 255–256.

¹¹⁴ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)*, 164.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије [Arhiv Srbije]

- Лични фонд Јована Авакумовића [*Lični fond Jovana Avakumovića*]
- Фонд поклони и откупи АС, ПО [*Fond pokloni i otkupi*]
- Фонд Николе Пашића [*Fond Nikole Pašića*]
- Војислав Јовановић Марамбо, несређена грађа [*Vojislav Jovanović Marambo, nesređena građa*]
- Хартије Милована Миловановића, несређена грађа [*Hartije Milovana Milovanovića, nesređena građa*]
- Ђорђе Симић, Моје министровање [*Đorđe Simić, Moje ministrovanje*]
- Ђорђе Симић, Акта моје дипломатске службе [*Đorđe Simić, Akta moje diplomatske službe*]

Архив Српске академије наука и уметности [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]

- Заоставштина Драгослава Страњакковића [*Zaostavština Dragoslava Stranjakovića*]
- Фонд Јована Ристића [*Fond Jovana Ristića*]
- Заоставштина Наталије Обреновић [*Zaostavština Natalije Obrenović*]
- Дневник Милана Ђ. Милићевића [*Dnevnik Milana Đ. Milićevića*]
- Записник клуба Радикалне странке у Скупштини за 1893. годину [*Zapisnik kluba Radikalne stranke u Skupštini za 1893. godinu*]

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије [Rukopisno odeljenje Narodne biblioteke Srbije]

- Записи Саве Грујића [*Zapisi Save Grujića*]

Извори – Primary Sources

- Авакумовић Ј., *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци–Нови Сад 2008. [Avakumović J., *Memoari*, прир. S. Turlakov, Sremski Karlovci–Novi Sad 2008]
- Жујовић Ј., *Дневник*, књ. 1, прир. Д. Тодоровић, Београд 1983. [Žujović J., *Dnevnik*, књ. 1, прир. D. Todorović, Beograd 1983]
- Крстић Н., *Дневник. Јавни живот*, књ. 4, прир. М. Јагодић, Београд 2007. [Krstić N., *Dnevnik. Javni život*, књ. 4, прир. M. Jagodić, Beograd 2007]
- Мале А., *Дневник са српског двора 1892–1894*, прир. Љ. Марковић, Београд 1999. [Male A., *Dnevnik sa srpskog dvora 1892–1894*, прир. Lj. Marković, Beograd 1999]
- Миленковић Т. Ј., *Дневник*, књ. 1, прир. Ж. Алексић, Београд 2000. [Milenković T. J., *Dnevnik*, књ. 1, прир. Ž. Aleksić, Beograd 2000]

- Михајловић П. П., *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд 2010. [Mihajlović P. P., *Dnevnici*, прир. Ј. Milanović, Београд 2010]
- Народна скупштина. *Службени лист о раду Српске Народне скупштине. Сазив за 1893. годину*, Београд 1894. [Narodna skupština. *Službeni list o radu Srpske Narodne skupštine. Saziv za 1893. godinu*, Београд 1894]
- Петровић Б., *Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912. [Petrović B., *Jovan Ristić, biografske i memoarske beleške*, Београд 1912]
- Тодоровић П., *Дневник*, прир. Л. Перовић, Београд 1990. [Todorović P., *Dnevnik*, прир. L. Perović, Београд 1990]
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988. [Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941), Београд 1988]

Новине – Press

- Браник* [Branik]
Одјек [Odjek]
Политика [Politika]
Слобода [Sloboda]
Српска застава [Srpska zastava]
Српске новине [Srpske novine]

Литература – Secondary Works

- Веснић Р., *Др Миленко Веснић. Грансењер српске дипломатије*, Београд 2008. [Vesnić R., *Dr Milenko Vesnić. Gransenjer srpske diplomatije*, Београд 2008]
- Војводић М., *Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892)*, Никола Пашић – живот и дело : зборник радова, Београд 1997 109-131 [Vojvodić M., *Prva i druga vlada Nikole Pašića (1891–1892)*, Nikola Pašić – život i delo : zbornik radova, Београд 1997 109-131].
- Живановић Ж., *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ.3, Београд 1924. [Živanović Ž., *Politička istorija Srbije u drugoj polovini 19. veka*, књ.3, Београд 1924]
- Јездич К. Д., *Стојан Д. Рибарац. Политичар и државник*, Београд 1928. [Jezdić K. D., *Stojan D. Ribarac. Političar i državnik*, Београд 1928]
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, књ.2, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, књ.2, Београд 1990]
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића*, књ.1, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Aleksandra Obrenovića*, књ.1, Београд 1990]
- Јовановић С., *Наше уставно питање у XIX веку*, Српски књижевни гласник, књ. XIV (1905) 584–594 [Jovanović S., *Naše ustavno pitanje u XIX veku*, Srpski književni glasnik, књ. XIV (1905) 584–594]

- Јовичић М., *Лексикон српске уставности 1804–1918*, Београд 1999. [Jovičić M., *Leksikon srpske ustavnosti 1804–1918*, Beograd 1999]
- Казимиrowић В., Никола Пашић и његово доба 1845–1926, књ.1, Београд 1990. [Kazimirović V., Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926, knj.1, Beograd 1990]
- Љушић Р., *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005. [Ljušić R., *Vlade Srbije 1805–2005*, Beograd 2005]
- Мајданац Б., *Народна Скупштина. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004. године*, Београд 2004. [Majdanac B., *Narodna Skupština. Od običajne ustanove do savremenog parlamenta 1804–2004. godine*, Beograd 2004]
- Маријан В., *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996. [Marijan V., *Vlada Jovana Đ. Avakumovića. Pokušaj suzbijanja radikalizma u Srbiji krajem XIX veka*, Beograd 1996]
- Милошевић Р., *Државни удар озго. Први април 1893, свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936. [Milošević R., *Državni udar ozgo. Prvi april 1893, svrgnuće krnjeg kraljevskog Namesništva*, Beograd 1936]
- Митриновић Ч., М. Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1939. [Mitrinović Č., M. N. Brašić, *Jugoslovenske Narodne skupštine i Sabori*, Beograd 1939]
- Никола Пашић у Народној скупштини, књ.2, прир. Л. Перовић, Београд 1997. [Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, knj.2, prir. L. Perović, Beograd 1997]
- Новаковић С., Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903, С. Новаковић, Радови мемоарског карактера, прир. М. Војводић, Београд 2007. [Novaković S., Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903, S. Novaković, Radovi memoarskog karaktera, prir. M. Vojvodić, Beograd 2007]
- Пироћанац М., *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004. [Piroćanac M., *Beleške*, prir. S. Rajić, Beograd 2004]
- Плазинић Р., *Крвави Горачић 1893. Насиља либералног режима названо „зулумћарство“ и невинне радикалске жртве*, Пашић : илустровани радикални алманах. Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије, књ. 3, прир. Д. Мил. Шијачки, Београд (1926) 52–56 [Plazinić R., *Krvavi Goračić 1893. Nasilja liberalnog režima nazvano „zulumčarstvo“ i nevine radikalske žrtve*, Pašić : ilustrovani radikalni almanah. Građa za pedesetogodišnju istoriju Narodne radikalne stranke i političku istoriju Srbije, knj. 3, prir. D. Mil. Šijački, Beograd (1926) 52–56]
- Поповић-Обрадовић О., *Парламентаризам у Србији 1903–1914. године*, Београд 2008. [Popović-Obradović O., *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*, Beograd 2008]
- Пржић И., *Прва влада Ђорђа Симића*, Српски књижевни гласник, Н.С., књ. XIII (1924) 49–60 [Pržić I., *Prva vlada Đorđa Simića*, Srpski književni glasnik, N.S., knj. XIII (1924) 49–60]
- Рајић С., *Краљ Александар. Владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011. [Rajić S., *Kralj Aleksandar. Vladar na prelazu vekova sukobljeni svetovi*, Beograd 2011]

- Рајић С., *Неутралне владе у краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије 1 (2010) 127–155 [Rajić S., *Neutralne vlade u kraljevini Srbiji (1893–1900)*, Srpske studije 1 (2010) 127–155]
- Рајић С., *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја*, Београдски историјски гласник 1 (2010) 137–165 [Rajić S., *Primena parlamentarizma u Srbiji (1889–1894). Problemi i posebnosti političkog razvitka*, Beogradski istorijski glasnik 1 (2010) 137–165]
- Ристић Ј., *Први април 1893. године у Београду*, Политика, бр.9570 (18, 19, 20. и 21. јануар 1935) [Ristić J., *Prvi april 1893. godine u Beogradu*, Politika, br.9570 (18, 19, 20. i 21. januar 1935)]
- Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893. године*, прир. С. Рајић, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. XXX (2009) 97–118 [*Guvernadurstvo generala Jovana Miškovića 1890–1893. godine*, prir. S. Rajić, Mešovita građa (Miscellanea), knj. XXX (2009) 97–118]
- Ристић Љ. П., *Велика Британија и Србија (1889–1903)*, Београд 2007, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2007. [Ristić Lj. P., *Velika Britanija i Srbija (1889–1903)*, Beograd 2007, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2007]
- Станковић Ђ., *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књ.1, Београд 2007. [Stanković Đ., *Sto govora Nikole Pašića. Veština govornišтва državnika*, knj.1, Beograd 2007]
- Столић А., *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003. [Stolić A., *Đorđe Simić. Poslednji srpski diplomata XIX veka*, Beograd 2003]
- Тодоровић Д., *Горачићка буна 1893. Слободарске борбе Драгачева у XIX веку*, Чачак 1965. [Todorović D., *Goračićka buna 1893. Slobodarske borbe Dragačeva u XIX veku*, Čačak 1965]

**Miroslav D. Pešić
Božica B. Mladenović**

**THE CRISIS OF THE PARLIAMENTARY SYSTEM
IN THE KINGDOM OF SERBIA FROM 1892 TO 1894**

Summary

After the adoption of the Constitution in 1888, King Milan abdicated and ceded the throne to his minor son Aleksandar. During the reign of the Governorship, the time of the abstinent political activities of the crown started, which led to the introduction of the parliamentary regime and enabled the Radical Party to come to power. However, the respect for the rule of the parliamentary majority lasted for a very short time, only three and a half years. After the resignation of Pašić's government and the making of the minority liberal government in August 1892, the period of unstable constitutionality started, followed by the young monarch's wishes to empower the rights of the crown as much as he could. In order to weaken the Radical Party, the crown started the fight against parliamentarism, which, in practice, showed clear intentions to limit its rights. The hard fight between radicals and rulers pushed both sides to total extremes – the King was pushed towards the introduction of his personal regime, and radicals were pushed towards the revolutionary declaration. The Constitution of 1888, which enabled the introduction of the parliamentary system, took effect for five years, until the second coup of King Aleksandar in 1894, which brought back to life the Constitution of 1869.

Keywords: parliamentarism, Radical Party, governorship, Nikola Pašić, King Aleksandar Obrenović.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 06. 2017.

Biljana VUČETIĆ*

Institute of History

Belgrade

**“OUT OF THE EAST CHRIST CAME”:
SERBIA IN THE EYES OF AMERICAN WOMEN
IN THE GREAT WAR****

Abstract: This paper is based on research into American magazine accounts of Serbia, as well as on reports on Serbia made by eyewitnesses, American journalists, and humanitarians who visited Serbia. Many of them made a large contribution to the formation of a positive image of Serbia and above all, of the Serbian people. A special emphasis is placed on the discourse and activism of three American women, who were personally and professionally linked to Serbia in the years of the Great War. Demetra Vaka Brown in 1917 considered political commentary a central part of her work, and her commentaries on politics during WWI were especially in demand. Amelia Peabody Tileston was a humanitarian, whose letters are abundant in data on Serbia, its people and soldiers, and the atmosphere at the Salonica Front. Another American who witnessed the ravages of war in the Balkans after WWI was Rose Wilder Lane who was sent to the Balkans by the Red Cross to investigate conditions there.

Keywords: First World War, Serbia, America, women, Amanda Peabody Tileston, Demetra Vaka, humanitarian work.

The involvement of American women in the First World War represents a huge area for research. WWI coincided with the Progressive Era of domestic reform within the United States, and women's struggle for suffrage and enhanced civic rights. When the United States entered the conflict in April 1917, the administration needed the loyalty of a divided nation, including the

---

* biljana.vucetic@yahoo.com

** This paper is a result of research within the project of the Ministry of Education, Science and Technological Development: *Europe and the Serbs (1804–1918): Impetuses and Temptations of European Modernism* (No. 177031).

vital support of women on the home front.¹ The army depended on women in new ways, especially in terms of the civilian workforce. Eric Leed argues that WWI created for women “an enormously expanded range of escape routes from the constraints of the private family.”²

This paper is based on research into American magazine accounts of Serbia, as well as on reports on Serbia made by eyewitnesses, American journalists, and humanitarians who visited Serbia. Many of them made a large contribution to the formation of a positive image of Serbia and above all, of the Serbian people. A special emphasis is placed on the discourse and activism of three American women, who were personally and professionally linked to Serbia in the years of the Great War. Of course, these are only selected testimonies, among other memoirs of Americans who visited Serbia in WWI. Serbian historiography has shown a certain interest in the humanitarian aspect of American engagement in the Balkans.³

During WWI information on Serbia streamed into the US public through daily newspapers, magazines, and scientific literature. Articles on Serbia had become more and more frequent in the American media since 1916, and especially in 1917, as a part of Woodrow Wilson’s campaign to enter the war. Perhaps the best description of American knowledge about Serbia was given in 1918 by professor Eva March Tappan, who noticed that when the war broke out, it was announced in big headlines in newspapers, but many Americans had to take down their atlases to make sure just where Serbia was.⁴

One of the first descriptions of Serbia that did not deal only with war efforts came from the pen of Demetra Vaka Brown in 1917.⁵ Demetra Vaka was born in 1877 on the island of Prinkipo near Istanbul. She came from an Ottoman Greek family and was educated in Greek schools in Istanbul and France. The death of her father when she was eleven drastically changed her life. She had to support the family by getting a job or finding a wealthy husband. That was mainly the reason why she emigrated in 1895 as a governess and companion of the children of the Turkish consul to New York.⁶ Soon she

---

¹ Kimberley Jensen, *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Urbana&Chicago, University of Illinois Press, 2008, viii.

² Joshua S. Goldstein, *War and Gender: How War Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 384.

³ U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1994, 60–78, 99–114.

⁴ E. M. Tappan, *The Little Book of the War*, Boston, Houghton Mifflin, 1918, 86.

⁵ D. Vaka, *The Heart of the Balkans*, Boston, Houghton Mifflin, 1917.

⁶ R. Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, London&New York, I.B.Tauris, 2004, 24.

became a part of the mainly male Greek immigrant society in the USA. In 1904 she married the American author Kenneth Brown and became one of the first Greek women to join mainstream American culture and society. Vaka Brown worked as a correspondent and journalist, specialising in political commentary about the Balkans and the Middle East and penning popular fiction, often romances on Oriental themes. Her book, *Haremlik: Some Pages from the Life of Oriental Women*, published in 1909, was based on her own experiences when modernization entered Ottoman domestic life. On the one hand, *Haremlik* was nostalgic for the Ottoman life that was rapidly disappearing, and on the other hand, the author enjoyed the freedoms of a professional American woman.⁷

Vaka Brown considered political commentary a central part of her work, and her commentaries on politics during WWI were especially in demand. *The Heart of the Balkans* gives an account of peoples and politics in Serbia, Bulgaria, Albania, Montenegro, and Greece, based on her travels as a teenager and after. She provided a different worldview to the Americans, and was considered an authority on the Eastern Question: "To the average American world politics were of no interest until after the world wars; but to us in the Near and Middle East, politics were a living concern, since they affected our daily lives."⁸ Demetra Vaka Brown was placed in the middle social spectrum of life in America, which allowed her to gain access to more elevated circles of society.⁹ Taking advantage of the American interest in the Orient, she used her own experiences to prove herself as a writer and journalist.

Vaka's book on the Balkans came as a result of her journey in the early twentieth century. She accompanied her brother on an intelligence mission for the Turkish government, on a journey through Albania, Montenegro, Serbia, Bulgaria, and Greece. She was not much interested in the political aspects of the expedition, but rather in culture, customs, and the position of women in these countries. *The Heart of the Balkans* consists of nine chapters, with the fifth dedicated to Serbia: "Servia, the Undaunted."¹⁰ Vaka had come to Serbia from Montenegro, a "stony parcel of land ruled over by Prince Nicholas." She

---

⁷ Yiorgos Kalogeras, New Introduction in: *Haremlik, Some Pages from the Life of Turkish Women by Demetra Vaka Brown, Cultures in Dialogue: First Series 2*, Piscataway NJ, Gorgias Press LLC, 2005.

⁸ Reina Lewis, *Rethinking Orientalism*, 27.

⁹ *Ibidem*, 34.

¹⁰ The chapters are: "Wild Albania," "Romantic Albania," "Through the Lands of the Black-Mountainers," "The Eagle and the Sparrow," "Servia, the Undaunted," "The Gypsies of the Balkans," "The Prussia of the Balkans," "The Sons of the Hellenes," and "Saloniki, the City of Histories."

recorded the first impressions of Serbia: "The standards, the attitude toward life, even the material comforts were of a different world. It was the Balkans still, far behind the rest of Europe; but the Balkans a trifle mellowed, a trifle civilized, a trifle humanized."¹¹

Vaka knew that Serbian history was made of great battles, for instance the battle of Kosovo, "glorious as any of the battles of ancient Greece," and that "Serbia fought against Turkey, as Belgium fought against the Germanic invasion, in our time."¹² She noticed that there were no big cities in Serbia, not even Belgrade or Niš, because the shadow of Austria was falling upon it "like a blight," preventing its growth.¹³ Vaka suggested that although Serbian history was the most heroic, Serbians were concerned with their present, jeopardized by the "black and menacing" shadow of Austria and the "treachery of Bulgaria, whom Austria was ever using as a weapon against Serbia."¹⁴ She explained that the borders of Serbia drawn by the Treaty of Berlin were not good for Serbia, but pleased Austria.

Demetra Vaka saw Serbia as the country where women were no longer valued for their physical endurance alone, as in Montenegro and Albania. Serbian women "prized education as only the people of America do, and they looked upon it as the greatest sign of civilization."¹⁵ Her Serbian acquaintances often remarked that Greece was the most civilized country in the world, since it was the first to give equal rights to education to men and women. Vaka also remarked that daughters of the higher classes could read and write, and several could speak French. Young girls learned needlework, and spent their time visiting and church-going. The women of the lower classes, like those in the other Balkan states, worked in the fields.¹⁶ Vaka noticed that there was something soft and tender about Serbian women, who sang about the glorious past, and still spoke of the wonders of love and marriage, with a feeling quite different to the women of Albania, Montenegro, and Bulgaria.

"The Servians will dance on the slightest provocation," writes Vaka. She described people dancing the kolo between cattle and pigs at the cattle fair. The women were dressed in gay colors and men were holding their sashes: "They were in a circle, the men coquetting with the women, and the attitude of the men toward the women was quite different from that of the Albanians, Montenegrins or Bulgars toward *their* women. It was more Latin than

¹¹ D. Vaka, *The Heart of the Balkans*, 110.

¹² *Ibidem*, 116.

¹³ *Ibidem*, 114.

¹⁴ *Ibidem*, 122.

¹⁵ *Ibidem*, 123.

¹⁶ *Ibidem*, 124.

Balkan."¹⁷ In Serbia the attitude toward the poor was brotherly and democratic. The Servians had little, but that little they divided. No matter what people talked about, they always came back to politics.

Vaka writes that Serbia was misgoverned by King Aleksandar and Queen Draga Obrenović, who ruled the country at the time of her travels with her brother. On the other hand, she praises King Petar Karađorđević: "Servia today is ruled over by a man and a warrior: a man who can rule in peace and lead in battle. We have seen Servians in three consecutive wars, and we know what they can do when they are led by a man."¹⁸

Vaka spent six weeks in Serbia, and had only pleasant impressions. Students hailed them in Greek and the authorities did not examine their passports. She hoped that when the current war ended, Serbia would get its chance, "unless the Christian Powers again squabble among themselves, and again call upon Servia to pay the price."¹⁹

Amelia Peabody Tileston came from a different milieu than Demetra Vaka. She was born in 1872, the daughter of paper manufacturer John Boies Tileston and poet and author of spiritual literature Mary Wilder Foote Tileston.²⁰ Amelia's life was directed at doing charitable acts such as walking unadoptable dogs from the Animal Rescue League, studying nursing in Boston, and working at day camps for tubercular patients.²¹ In October 1914 Amelia Tileston went to England where she worked in the Anglo-American Hospital, helping mostly Belgian refugees. In January 1915 she went to Italy, where she was told about the great suffering in Serbia. Nevertheless, she had to go back home to Brooklyn in September 1915. Moved by the Serbian suffering during the retreat over Albania, Tileston collected money for Serbs and studied Serbian grammar to prepare herself. At last, she succeeded in reaching Salonica in October 1916. There she joined Emily Simmonds,²² who had been working for the Serbians from the beginning of the war.

---

¹⁷ *Ibidem*, 134.

¹⁸ *Ibidem*, 128.

¹⁹ *Ibidem*, 144.

²⁰ <http://www.backtothebible.org/authors/mary-wilder-tileston>

²¹ Anthony Mitchell Sanmarco, *Milton. A Compendium*, Charlston 2010, 139; Cheryl Forbes, *Women of Devotions Through the Centuries*, Baker Books, 2001, 76.

²² Emily Simmonds (1888–1966), a British-born and American-trained nurse. She worked in Serbia from 1914 (first at the hospital in Kragujevac), survived typhus in Valjevo, rescued Serbian refugees in Albania and soldiers in Corfu, fought cholera on refugee ships, cared for children in Brod and refugees in Voden, set up soldiers' canteens in Macedonia and Belgrade, helped defeat typhus in Dubrovnik, and fed the starving in Russia.

At the Salonica Front, Tileston helped at the First Field Hospital of the Moravska Division until March 1917. Then she and Simmonds were asked by the Red Cross to start a camp for 500 elderly men, women, and children refugees at Vodena. From May 1917, Tileston ran by herself the canteen for the soldiers on their way to the front at Vladova.²³ Two Serbian soldiers, Jovan Mitrović and Milorad Gligorović (Gligorijević?) “Cheecha” helped her until February 1918, when the canteen was closed. Soon she opened a new canteen at Vertekop, an official military station. She cooked them meals and tea, and gave them cigarettes and quinine.

In the meantime Tileston cooperated with Mrs. Evelina Haverfield²⁴ and Miss Flora Sandes²⁵ and opened canteens at Petalini for the Moravska and Dunavska divisions. In April 1918 Tileston moved to Gosturina with the Second Serbian Army, and opened a canteen for the Timočka and Vardarska divisions. After the offensive in October 1918, she opened a large canteen in Skopje for the Serbian Army. She also took care of 200 Italian prisoners who had been captured by Bulgarians. The next canteen was opened in Čačak in November 1918. Tileston came to Belgrade in January 1919, suffering from malaria.

Then she left to America for two months in the spring of 1919 to arouse fresh interest in Serbia. Upon her return to Serbia she found that Miss Simmonds had taken charge of a camp at Avala for 400 children (the Children’s Fresh Air Camp). It was closed in October, and then, with the help of Simmonds, she started a large canteen in Belgrade for the demobilized soldiers. Each day she made a great canister of tea, which was distributed to the

²³ *Amelia Peabody Tileston and her Canteens for the Serbs*, Boston, Atlantic Monthly Press, 1920, 34 [hereinafter: *Canteens for the Serbs*].

²⁴ Evelina Haverfeld (1867–1920) joined the Scottish Women’s Hospitals in early 1915. She served in Serbia as a hospital administrator, until she was taken prisoner by the Central Powers. After liberation she came back to England, where she raised money for clothing and canteens for Serbian soldiers and gave public speeches on behalf of Serbian relief. After the armistice she returned to Serbia to supervise the distribution of much needed food, clothing, and medical supplies. In 1919, she founded a home for Serbian war orphans in Bajina Bašta.

²⁵ Flora Sandes (1876–1956), member of the St. John Ambulance unit raised by Mabel Grujić, the only British woman who served in Serbian army. She became sergeant major and captain in the Serbian army; F. Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army*, London, Hodder&Stoughton, 1916; F. Sandes, *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916–1919*, London, H.F&G. Witherby, 1927; L. Miller, *A Fine Brother: The Life of Captain Flora Sandes*, Richmond, Surrey, Alma Books, 2012.

soldiers at the railway station. Besides the tea, she provided cigarettes, socks, gloves, or whatever she was able to secure.

Amelia Tileston worked alone, using money of her own. She was not connected with the Serbian Red Cross, but was a volunteer under the Serbian Army, with the honorary rank of officer. Unfortunately, Tileston died of pneumonia on February 22, 1920. She had a military funeral, with full honors. The book *Amelia Peabody Tileston and her Canteens for the Serbs*, published in 1920 by Mary Wilder Tileston, represents a collection of letters written by Tileston from 1915 to 1920 to her friends and family in the USA. The book begins with a short history of Serbia in the World War, and Tileston's letters are abundant in data on Serbia, its people and soldiers, and the atmosphere at the Salonica Front.

In a letter from Niš dated February 18, 1915 Amelia records her first impressions of Serbia: "Servia is about as big as a New York State . . . Typhus is raging all over Serbia. We saw the most pitiful wrecks of Servian soldiers at the railway stations. They looked like living skeletons. It was a very cold day, with snow, and a bitter wind. The soldiers mostly had no hats or overcoats . . . one of the most heart breaking things that I have ever seen."²⁶ Tileston writes that there was no running water in Serbia except in Belgrade, mortality was very high, and people were thoroughly exhausted by cold and hunger, to which they succumbed very easily. Meanwhile, Niš was "most fearfully crowded with refugees." Although Tileston was one of few women among soldiers, she was never bothered in any way and was able to walk around in perfect safety.

"The Servians are a very thrifty, industrious and sober people. They are also most democratic, officers and men being on the friendliest of terms . . . They are the bravest soldiers in Europe."²⁷ She saw Austrian prisoners, who were allowed to go freely about the streets, and who were given pocket-money by Serbian women. In Niš she met Colonel Subotić, a famous Serbian surgeon.²⁸ Amelia was shocked by the condition of the sick, who had no beds,

---

²⁶ *Canteens for the Serbs*, 43.

²⁷ *Ibidem*, 46.

²⁸ Dr. Vojislav Subotić (1859–1923), a surgeon and head of the Surgical Department of the General State Hospital in Vračar. At the beginning of the war he was transferred to the Military Hospital in Niš, where he became a reserve medical. He experienced the Salonica Front, and worked in Paris and London from 1916 to 1918 as a Serbian delegate. During his time in London, he gave a lecture on the epidemic of typhus that raged in Serbia from 1914 to 1915. At the beginning of 1918 he became head of the Surgical Hospital in Dragomanci, near Bitola. He was named a member of the Association of War Surgeons of the United States and the Association of War Surgeons of England. After the war, he became professor at the Medical Faculty in Belgrade and founded the first surgical clinic.

clean linen, or underwear. There were not enough doctors, since many of them had died. "One must admire the Servians greatly, for their patriotism, courage, patience and industry, but one loves them for their simplicity, their gratitude, and open-hearted kindness," writes Tileston.²⁹ She concludes that Americans ought to help "the little nation" that was fighting against the tyranny of militarism.

Tileston spent March through October 1916 in Italy, waiting for permission to travel to Corfu or Salonica. She received a cable from nurse Simmonds to immediately come to Athens. During her time spent in Salonica, in November 1916, she tried to learn Serbian. Meanwhile, she was waiting for provisions from America, especially flour. The fund was worth \$15,000 (that is over \$350,000 in 2017). In January 1917 she was in Monastir, helping nurse Simmonds. The Serbs called her "*dobra sestra*" (the good sister), because she gave them cigarettes, mainly purchased by herself.³⁰

To her, the Serbian soldiers seemed very nice, patient, brave, uncomplaining, and grateful. The Bulgarian prisoners were in fairly good physical condition, although tired of war. In her letter from Vodena on March 4, 1917, she regretted the fact that fourteen automobiles sent from the USA had been sunk by a submarine, which left them without any means of transport. Tileston started a canteen with \$100 donated by her cousin Susy, and distributed tea, coffee, cigarettes, and beans to Serbian soldiers: "The poor old Serbs are *so* tired by the long march up."³¹ About one hundred soldiers per day visited the canteen.

In June 1917 Amelia settled in Vladova, in a tent under a nut tree. She complained that America had forgotten the war. In the canteen she gave tea and sugar only to the Serbs. Tileston had two Serbian orderlies, and one of them was in charge of cooking.

Amelia Tileston did not have a good opinion about the people in Macedonia: "The people are primitive to a painful degree, in spite of the fact that a lot of the men have been to America and returned; four hundred young men have gone from Vodena alone!"³² The only industry in the area was the silk business. On the other hand, she writes: "The Serbs are really wonderful, so patient and uncomplaining, and brave. They ought to be petted and cared for always to make up for what they suffered."³³ In a letter on July 27 she writes to her sister: "I wish that America could send a hundred and fifty thousand

²⁹ *Canteens for the Serbs*, 50.

³⁰ *Ibidem*, 67.

³¹ *Ibidem*, 80.

³² *Ibidem*, 85.

³³ *Ibidem*, 85.

men out here to relieve the Serbians, as another winter campaign will quite finish them."³⁴ The Serbian Minister of War once visited Tileston's camp, but she was in Salonica.

After the malaria attack in September, she had to rest for a while, so she left on a French hospital-ship for Paris. Paris was full of Americans, but she wished them to begin to help in the war.³⁵ "The Serbian soldier gets five dollars a month, and wants to send money to his family in Serbia."³⁶ Tileston's letters of 1918 are full of compassion for the Serbian people. In January 1918, she wondered why America could not send enough clothes to equip the Serbs properly, since theirs were in rags.³⁷

In January 1919 Amelia Tileston was in Belgrade, thinking about how to provide enough supplies for demobilized soldiers. Conditions were almost harder than before the armistice. The lack of transport created a fearful situation, and there was also a lack of all supplies. Tileston writes that practically all Serbians needed new clothes and new furniture.³⁸ In May she came back to the USA, where she tried to collect money to buy medical books and instruments for the doctors in devastated Serbia. In November 1919, Amelia opened a tea canteen for passing soldiers, opposite the railway station in Belgrade. She did most of the cooking, since "Serbians put in too much grease and paprika for our taste."³⁹ During the winter she caught pneumonia. In her delirium, she talked about her work, and about the Serbs, and nearly always in Serbian. She died on February 22, 1920.

Amelia Tileston was a tireless worker for the relief of the poor and unfortunate of Serbia during and after WWI. No one else was feeding the troops with hot meals on their way to the front: "Amelia was the only American woman who lived with and for the Serbs."⁴⁰ Tileston's story of the hardships she experienced do not concentrate on gory details. Instead she tells a remarkable tale of bravery, dedication, and loyalty to a group of men and a nation that she had adopted.

Another American who witnessed the ravages of war in the Balkans was Rose Wilder Lane (1886–1968). An American journalist, novelist, and political

---

³⁴ *Ibidem*, 96.

³⁵ *Ibidem*, 100.

³⁶ *Ibidem*, 107.

³⁷ *Ibidem*, 111.

³⁸ *Ibidem*, 138.

³⁹ *Ibidem*, 159.

⁴⁰ *Ibidem*, 42.

theorist, Rose was a daughter of the famous writer Laura Ingalls Wilder.⁴¹ After the end of WWI, she was sent to the Balkans by the Red Cross to investigate conditions there; her reports were published in the *Red Cross Bulletin*. Crucially, Lane also stayed for a time in the newly formed Soviet Union, an experience that would destroy her sympathy for communism. Rose Wilder Lane saw all the miseries of poverty, war, and pestilence on Monastir Road. She notes that Serbia, “a fleeing nation,” had been dying along its borders; nevertheless, “[i]n 1918–1919 the American Red Cross, symbol of America’s good-will to man, took Him back.”⁴²

Lane quotes the words of a Serbian peasant who said that when a man is dying, society is to blame, but when a nation is dying, certainly humanity is guilty.⁴³ She understands his words as expressing the mystical sensibility of the East: “All the world’s great religions have come from the East, and all of them preach the brotherhood of mankind, its common sorrows, its common guilt, its common salvation through love. Out of the West comes science, with a message that man’s real fight is not against man, but against common enemies—sickness, hunger, etc.”⁴⁴

Rose Wilder Lane claims that the full tragic story of the retreating armies of Serbia would never be written. Serbians defended every inch of the bare hills and rocky slopes of their land. She presents the shocking story of Serbian children, who were dying of hunger and exhaustion during the war: “War is the great revealer; inexorably it has shown that the death of Serbian babies means the shadow of death over every American home.”⁴⁵ Indeed, the women of America became a link between American mothers and the mothers of Serbia.

During WWI the American Red Cross organized the American Women’s Hospitals. Dr. Regina Flood Keyes, a gynecologist at Buffalo General Hospital and one of the noted surgeons in America, first established a hospital in Vodena, near the Greek–Serbian border. After the armistice, this hospital was transferred to Monastir, where it was known as the American Women’s Hospital of the American Red Cross.⁴⁶ Rose Wilder Lane writes that as a woman doctor, Regina

⁴¹ Rose Wilder Lane is considered one of founders of the American libertarian movement, <http://www.libertarianism.org/publications/essays/rose-wilder-lane>. Her mother, Laura, is the author of the *Little House on the Prairie* series of children’s novels.

⁴² R. W. Lane, *Out of the East Christ Came*, Good Housekeeping 69 (5) (1919), 85.

⁴³ *Ibidem*, 152.

⁴⁴ *Ibidem*, 152.

⁴⁵ *Ibidem*, 155.

⁴⁶ Ellen S. More, ‘A Certain Restless Ambition’: *Women Physicians and World War I*, *American Quarterly* 41 (4) (Dec. 1989) 636–60, <http://www.jstor.org/stable/2713096>;

Keyes encountered many problems. To the general astonishment of the Serbian people, she was fighting a new war for humanity against disease: “But an American woman who was a doctor, who ordered that babies be taken from their mothers’ arms and placed in tubs of water, who cherished a strange hatred for such accustomed things as flies, they could not understand.”⁴⁷

In Monastir Dr. Keyes came upon horrible scenes: walking human skeletons wrapped in rags were digging the earth for roots to eat. Serbia had become a land of orphans—three hundred thousand of them, as estimated by Wilder Lane.⁴⁸ She called upon all nations to learn the brotherhood of mankind:

Nineteen hundred years ago the Child was born, who was to tell humanity that all men are brothers. He came from the East and He spoke to the hearts of men. But the world has not been ruled by human emotions, it has been ruled by human reason. Man has been armed against men, in peace and in war; there have been strife and jealousy between individuals, hatred and rivalry between nations. Out of these came the Great War ... The hope of saving the world lies now in the hands of the West, namely the Red Cross.⁴⁹

The so-called women’s magazines in America had a role in shaping public opinion about Serbia, and were mainly interested in humanitarian aspects of the war.

In May 1916, in a column “The World of Busy Women,” *Ladies Home Journal*⁵⁰ published a text by Mrs. Mabel St. Clair Stobart on her experiences with the Serbian army.⁵¹ Stobart worked in Serbia as a commandant of the First Serbian-English Field Hospital from April to December 1915. She writes that the Serbian peasant-soldier is not the truculent, fierce, fight-loving savage as often represented, “but loves—with the enthusiasm of a poetic nature—his family, his home, his bit of land and his country. The Serbian Ideal is represented by the word *Maika*, which means ‘Mother.’”⁵²

P. Paunovi, V. Josimovska, *Prve Zdravstvene Ustanove na Oslobođenoj Teritoriji za Vreme Solunskog Fronta*, *Timočki Medicinski Glasnik* 39 (3) (2014), 142–46.

⁴⁷ R. W. Lane, *Out of the East Christ Came*, 157.

⁴⁸ *Ibidem*, 159.

⁴⁹ *Ibidem*, 161.

⁵⁰ *Ladies’ Home Journal* first appeared in 1883, and eventually became one of the leading women’s magazines of the twentieth century in the United States. It was the first American magazine to reach one million subscribers in 1903.

⁵¹ Mrs. St. Clair Stobart, *What it Means to Retreat With an Army. A Woman’s Marvelous Experience Told by Herself*, *Ladies Home Journal* 33 (May 1916).

⁵² *Ibidem*, 31.

Stobart tells the story of the hospital's retreat by "those wonderful American automobiles" that performed acrobatic feats. Towns were evacuated, bridges were being blown up, the telegraph and telephones were destroyed. Serbian soldiers said that rain was the best friend they had, since it hindered the progress of the enemy's big guns. Stobart records the nightmarish picture of drably dressed, weary soldiers, splashing their feet in the sloppy mud, often bootless, only asking for a piece of bread.⁵³ She describes how the expectation of help from the Allies had ceased, and the only hope that remained was for the army to escape intact. She seldom saw Serbian people in retreat sleeping or eating, and she was surprised by their silence: "The silence of a funeral procession, as indeed it was."⁵⁴

Wagons were filled with little children, and the oxen were led by weary women. The journey on foot over the mountains of Montenegro and Albania, from Ipek to Scutari was "a combination of mental and physical misery difficult to depict in words."⁵⁵ Stobart concludes that the behavior of the Serbian army was marvelous, and she is thankful that she was able to help it and the Serbian people, whom she loved and respected.

In an attempt to bring Serbia closer to the ordinary reader, *Collier's* magazine sold millions of copies of published short stories reflecting the suffering of the Serbian people in the war. For instance, in January 1917 the magazine published "A Daughter of Nish."⁵⁶ This very touching short story follows a young woman Darinka and her baby, refugees from Niš, who are fleeing ahead of the Bulgarian army. She does not hesitate to kill an enemy soldier for a piece of cheese, and joins the Serbian army retreating towards Pristina. In vain expectation of help from the Allies, refugees suffered from hunger and cold at Kosovo Field. Both Darinka and her baby perish. Symbolically, only one young Serbian soldier manages to escape and head towards the main body of Serbian forces.

William Frederick Bigelow, editor of *Good Housekeeping*, advised readers that the need for nurses at the European front was so great that women could easily fill men's places. The call for nursing work in Europe was announced for 25,000 women aged 19–35, who were recruited by the Woman's Committee of the Council of National Defence. The call was made for "wiping away Belgium's tears and healing Serbia's wounds."⁵⁷ Great sympathies were

⁵³ *Ibidem*, 69.

⁵⁴ *Ibidem*, 70.

⁵⁵ *Ibidem*, 73.

⁵⁶ C. H. Crawford, *A Daughter of Nish*, *Collier's* 58 (September–March, 1916–17).

⁵⁷ *What the Editor Has to Say*, *Good Housekeeping* 67 (4) (1918).

shown for the children in Serbia: in "The Rights of Childhood," for example, Dr. Henry Dwight Chapin writes that in Serbia no babies have been born for three years, and that many young children turned seriously ill, while the rest of the population lacked the bare necessities.⁵⁸

The Women's Home Companion published texts on the situation of children in the invaded countries. Namely, the extended physical and mental suffering retarded the normal development of children, especially among adolescents. The result was a large number of boys and girls in a highly nervous state. The suggested remedy was sought in "working therapy"—trade schools for boys and domestic science schools for girls, along with abundant food and regular physical training.⁵⁹

No wonder that the American public thought of the Balkans as the Orient; even the State Department's officials referred to it as the "European Orient." Testimonies on Serbia in WWI by three American women of different backgrounds—one a naturalized American, one from a well-to-do family, and one brought up on the prairie—share a common denominator in their sympathy towards Serbia. Although it was seen as the Orient, on the pages of their works emerges an image of Serbia as more "civilized" and "humanized" than other Balkan countries, with "democratic" traits in behavior towards women and soldiers. The American women give their attention to the way of life in Serbia, the appearance and activities of its inhabitants, who are presented as resilient, kind, and morally strong. Serbian peasants, who became outstanding soldiers, have nothing in common with Oriental "fight-loving savages." They are described as brave and devoted family men, who deeply love their piece of land. American women's magazines, for their part, emphasize the humanitarian disaster in Serbia and made appeals for the salvation of the Serbian people. After the war, the positive image of Serbia helped in shifting public opinion in favor of creating a new state in the Balkans—the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.

---

⁵⁸ Henry Dwight Chapin, M.D., *The Rights of Childhood*, *Good Housekeeping* 69 (6) (1919) 39.

⁵⁹ C. Kellogg, *The Little Old Children: What German Terrorism and Oppression have Done to the Innocents of the War-Swept Countries*, *Women's Home Companion* 46 (9) (1919). Charlotte Kellogg, the wife of Vernon Kellogg, was the only woman member of the Commission for Relief in Belgium, where she came in July 1916.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Bigelow, W. F., *What the Editor Has to Say*, Good Housekeeping 67 (4) (1918)
- Crawford, C. H., *A Daughter of Nish*, Collier's 58 (September–March, 1916–17)
- Lane, R. W., *Out of the East Christ Came*, Good Housekeeping 69 (5) (1919)
- Mrs. St. Clair Stobart, *What it Means to Retreat With an Army: A Woman's Marvelous Experience Told by Herself*, The Ladies Home Journal 33 (May 1916)
- Tileston, A. P., *Amelia Peabody Tileston and her Canteens for the Serbs*, ed. M. W. Tileston, Boston, Atlantic Monthly Press, 1920. DOI: <http://www.archive.org/details/ameliapeabodytilOOtile>
- Vaka, D., *The Heart of the Balkans*, Boston, Houghton Mifflin, 1917.

Литература – Secondary Works

- Goldstein, J. S., *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, Cambridge University, 2003.
- Jensen, K., *Mobilizing Minerva, American Women in the First World War*, Urbana&Chicago: University of Illinois Press, 2008.
- Kellogg C., *The Little Old Children: What German Terrorism and Oppression have Done to the Innocents of the War-Swept Countries*, Women's Home Companion 46 (9) (1919)
- Lewis, R., *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, London&New York, I.B.Tauris, 2004.
- More, E. S., 'A Certain Restless Ambition': *Women Physicians and World War I*, American Quarterly 41 (4) (1989)
- Ostojić-Fejić, U., *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1994.
- Paunović, P. & Josimovska, V., *Prve Zdravstvene Ustanove na Oslobođenoj Teritoriji za Vreme Soluskog Fronta*, Timočki Medicinski Glasnik 39 (3) (2014)
- Sanmarco, A. M., *Milton. A Compendium*, Charlston, The History Press, 2010.
- Tappan, E. M., *The Little Book of the War*, Boston, Houghton Mifflin, 1918.
- Yiorgos Kalogeras, New Introduction in: *Haremlik, Some Pages from the Life of Turkish Women by Demetra Vaka Brown*, *Cultures in Dialogue: First Series 2* (Piscataway NJ: Gorgias Press LLC, 2005)

Биљана ВУЧЕТИЋ

**„ХРИСТ ЈЕ ДОШАО СА ИСТОКА”:
СРБИЈА У ОЧИМА АМЕРИКАНКИ ТОКОМ ВЕЛИКОГ РАТА**

Резиме

Први светски рат је успео, бар на кратко, да уздрма односе међу половима. Од избијања рата у Европи, Американке су волонтирале у цивилним организацијама на хуманитарним пословима, најчешће као лекарке, болничарке, возачи амбулантних возила, телефонисткиње, забављачице и новинари-извештачи са ратишта. Србија се нашла у фокусу америчке јавности због хуманитарне катастрофе услед епидемије тифуса, 1915. године. Перцепција Србије међу Американкама може се посматрати на основу извештаја такозваних „женских” магазина, (Good Housekeeping, Woman’s Home Companion), стручних часописа (National Geographic) и литературе. Драгоцена сведочанства о Србији и Солунском фронту оставиле су малобројне Американке – лекарке, неговатељице и новинарке које су боравиле на ратишту. Американке су испољавале „контрадикторна осећања” жалости према ратним дешавањима и поноса на сопствени хуманитарни рад. Текстови посвећени Србији углавном су писани са великом наклоношћу, представљајући је као храбру малу земљу, опустошену ратним разарањима, којој је за опстанак неопходна помоћ Сједињених Држава. Велика пажња је усмерена ка патњама цивилног становништва, посебно деце и жена, током изузетно окрутне аустроугарске и бугарске окупације. Американке су позивале на помоћ Србији не само у области медицине, пољопривреде, финансија и образовања, већ и на помоћ у збрињавању бројне ратне сирочади.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, Америка, жене, Аманда Пибоди Тајлстон, Деметра Вака, хуманитарни рад.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 09. 08. 2017.

Игор БОРОЗАН*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
Београд

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

**БИТКА НА ЛЕГЕТУ (КОД ЧЕВРНТИЈЕ)
КАО ПОДСТИЦАЈ ВИЗУЕЛНОГ УОБЛИЧАВАЊА
ЈЕДНОГ МЕСТА СЕЋАЊА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ****

Апстракт: Битка на Легету (*караула Чеврнтија*), која се одиграла 1914. године у близини Сремске Митровице, углавном је игнорисана у историографским освртима на кључне војне топове Првог светског рата. Велики пораз српских трупа у борби с аустроугарским војницима није одговарао званичном наративу о херојској епопеји српске војске у Великом рату. Отуда су власти Краљевине СХС/Југославије настојале да уметничким средствима погинуле војнике преобликују у славне жртве на олтару отаџбине у накнадној култури сећања. У складу са државном идеологијом, сени војника су уткане у пропагандни систем одржања крхког јединства композитне заједнице. Локалне традиције, везане за место погибије војника (Срем), као и порекло палих (источна Србија), постале су део јединственог културног наратива југословенства. Године 1922. зачета је идеја о потреби конституисања трајног *места сећања* на пале

* borozan.igor73@gmail.com

* milic.milicevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба* (Ев. бр. 177001) и пројекту *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030). Посебну захвалност дугујемо колеги Дејану Радовановићу из Покрајинског завода за заштиту споменика културе.

војнике. Монументални кенотаф означен патриотским симболима (амблеми, рељефи, и натписи), подигнут на месту битке, уобличен је у складу са типским архитектурално-скулптуралним артефактима у међуратном периоду. У великој мери, прочишћен визуелни амблем, постао је жижни амблем новоформираног спомен-парка, који је у међуратном периоду потврдио процес артифицираног претварања разореног ратног поља у топос сећања на српске/југословенске жртве у Великом рату.

Кључне речи: рат на Балкану 1914, битка код Чеврнтије, сећање, споменици.

Осврт на историјски значај и меморијско место битке на Легету у колективном сећању претпостављају основ разумевања коначног садржаја, форме, и намене споменика. Естетске одреднице споменика на Легету умногоме су условљене друштвеним и политичким значењем времена у којем је настао.¹ Подигнут на ободу поља, месту погибије српских и аустроугарских војника, (сл. 1) споменик је сведочио о њиховом масовном страдању, поставши жижни белег стратешки уобличеног меморијалног спомен-парка.

У недељу 6. септембра 1914. две велике српске групације, 1. Армија и Тимочка дивизија 1. позива прешле су Саву. Десант и потоња акција 1. Армије одвијала се беспрекорно. У времену од 6. до 14. септембра српске трупе боравиле су на територији Срема напредујући све до Инђије, Старе Пазове и Руме. На врхунцу акције, у ноћним сатима 10. септембра заузеле су најпре Батајница а затим и Стара Пазова. Истог дана Трупе одбране Београда без борбе, ушле су у Земун. За разлику од 1. Армије, Тимочка дивизија 1. позива претрпела је неуспех изгубивши током десанта неколико хиљада људи.² Био је то један од највећих ратних пораза Србије током целокупног трајања Првог светског рата.

Разлози који су довели до овог пораза били су бројни, а вероватно најзначајнији био је притисак савезника, нарочито Руса, да се офанзивним

---

¹ О вези естетике и политике у медијском систему јавне скулптуре: *Remove Not the Ancient Landmark. Public Monuments and Moral Values*, Ed. by D. M. Reynolds, London and New York 1996.

² Опширније о овом. М. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије 1. позива у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914*, Београд 2015.

Сл. 1 – Споменик на Чеврнтијском пољу, савремени снимак.

деловањем на аустроугарској територији олакша њихов положај у Галицији. Одговорност за претрпљени неуспех сносили су и српски политички кругови. Само неколико дана пред акцију, тачније 4. Септембра, влада Николе Пашића је једном циркуларном нотом пред савезнике поставила циљ: стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Српска Врховна команда која је у почетку била одлучан противник сваког офанзивног деловања, на крају је попустила. Директивом од 27. августа предвиђено је двоструко спровођење десанта: главног, у рејону села Купинова, и демонстративног код српске карауле Чеврнтија.

Спровођење овог другог дела акције одмах је наишло на препреке које су се њеним током готово непрестано увећавале. Материјала за форсирање реке било је премало, а средства за његов транспорт била су крајње оскудна. Све ово изазвало је кашњење, тако да су прве јединице уместо под окриљем мрака на леву савску обалу ступиле тек иза осам сати ујутро.

Непријатељска активност, у почетку конфузна, постепено се појачавала те су се до послеподневних часова српске трупе састављене од

само шест батаљона и три топа суочиле с готово целокупном 29. пешадијском дивизијом. Око шест сати по подне уследио је први одлучан удар аустроугарских трупа, а мало иза, око 11 у ноћ и други. У немогућности да одрже положај, српски војници су нагннули назад према још недовршеном понтонском мосту, изазвали његово ломљење, после чега се око хиљаду људи подавило у Сави. Још већи број, преко пет хиљада завршио је у заробљеништву.

Описи овог тешког пораза српских трупа нашли су своје место у међуратној историографији, а извесна пажња поклоњена му је и у оној савременој.³ Њен књижевни одраз такође није био безначајан, поготово ако се узме у обзир да је један од његових аутора био знаменити Стеван Јаковљевић.⁴ Чеврнтија, односно битка на *пољу Легет*, представљена је и у другим видовима сећања, сврстаних под појмом ратне културе, а најзначајнији међу њима, гледаном барем визуелно, представљају материјални споменици.

Писана сведочанства, било да су она историографска, или пак књижевна, само су део накнадног сећања.⁵ Друге форме, историјски старије, и у визуелном смислу можда и значајније, представљају споменици.⁶ Стога готово и нема неке значајније битке која није заслужила спомен-плочу, обелиск, каткада и читав спомен-парк. Појам ратне културе образлаган је у делима страних, а у новије време и домаћих аутора.⁷ Ни битка код Чеврнтије, или, с обзиром на место настанка будућег споменика, на Легету, није у томе изузетак.

³ Референтна библиографија о овом: *ibidem*, 135–138.

⁴ Мисли се, наравно, на први део *Српске трилогије* која је до 1941. доживела чак шест издања: *ibidem*.

⁵ P. Hutton, *Recent Scholarship on Memory and History*, The History Teacher, Vol. 33, No. 4 (Aug. 2000) 533–548. О односу историје и сећања: P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, Representations, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring 1989) 7–24. О различитим категоријама нормирања памћења: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, прир. М. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović-Trifunović, Beograd 2015.

⁶ Више о споменичкој култури 19. и прве половине 20. века: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 274–284; И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 76–82; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.

⁷ Најсадржајније дело на ову тему представља докторска дисертација, објављена нешто касније и као посебна монографија. Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање, Србија и Први светски рат 1914–2009*, Београд 2014.

*

Идеја да се подигне споменик погинулима у бици код Чевртије („Поље Легет“) указује на старе структуре поимања споменика као носиоца меморије.⁸ Особито су војни споменици током 19. и првих деценија 20. века изграђени као визуелни амблеми у функцији сећања.⁹ Споменик на *Легету* је уобличен с идејом да историјски догађај, који се одиграо 6. септембра 1914. године, буде трајно меморисан у колективној свести.¹⁰

Споменик од бетона, висине осам метара, сачињен је из неколико целина. Основа 2,70m, постоље 1,95m. Бетонска призма 1,50 x 4m, на бетонској призми постављен је главни део споменика 1 x 3m.¹¹ Архивске фотографије указују на то да је споменик током времена претрпео одређена оштећења, која су посебно видљива у губитку украсних *прелаза*, између постамента и завршне форме споменика. Отуда и данашњи изглед споменика, који одише прочишћеном формом, не одговара у потпуности оригиналном изгледу, који је несумњиво изгледао китњастije.

Споменик је уобличен на основу апела митровачког чиновника Љубомира Стајића.¹² Побуђен патриотским осећањима, он је 1922. године иницирао идеју да се подигне трајни меморијал који ће подсећати на жртве битке код Чевртије. Ускоро је локална подружница Соколског друштва започела с реализацијом пројекта, који је наредне године успешно окончан, захваљујући и локалном становништву које се

---

⁸ Н. Mittag, *Das Denkmal*, Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen, Hrg. von W. Busch, P. Schmock, Weinheim–Berlin 1987, 457–489.

⁹ Р. Curtis, *Sculpture 1900–1945*, Oxford 1999, 52–56.

¹⁰ Основне информације о процесу уобличавања споменика преузете су из: Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930, 239–243.

¹¹ Основни подаци о споменику преузети су из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду: Е–278/д, бр. инв. 1865. Споменик је заштићен Решењем Завода у Сремској Митровици од 14. 10. 1974. Споменик је ревитализован, и коначно проглашен културним добром, захваљујући иницијативи СУБНОР-а и Комисије за уређивање и заштиту споменика НОБ-а и ратова за ослобођење наших народа 10. децембра 1970. У питању је била идеолошка конструкција о јединственом наративу ослободилачких ратова у који су уметнуте традиције српско-турских ратова, Првог и Другог светског рата: О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 343–344.

¹² Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 239.

укључило у сакупљање средстава. Новчани прилози разних министарстава, Скупштине Сремске Митровице, и посебно Српске задружне банке из Новог Сада, потврдили су национални карактер подизања монументалног споменика. Локална иницијатива, на основу ширег договора јавних чинилаца, тако је прерасла у идентитетски пројекат у служби патриотске мобилизације нације.

Треба истаћи да је Стајић био припадник Соколског друштва, што је додатно подстицало прикупљање новчаних средстава за израду меморијала. Ангажовање овог друштва сублимирано је у тежњи да се културни простор нове заједнице Срба, Хрвата и Словенаца хомогенизује.¹³ Иницијатива Стајића у име Соколског друштва може се посматрати у контексту ширег деловања сокола у периоду након слома Аустроугарске монархије. У новоформираној Краљевини истицана је потреба чвршћег повезивања расутих соколских групација. На Видовдан 1919. године у Новом Саду је одржан Видовдански соколски сабор на коме је истакнута потреба за јединством и синтетизацијом идеје југословенства.¹⁴ Усвајање Соколског устава је потцртало основе *соколства*, оличене у идеји стварања физички здраве и интелектуално подобне омладине која ће неговати основе југословенства – уједињење и независност. У питању је било истицање особене идеолошке позиције манифестоване концептом – снажни и млади.¹⁵ Заснована на идеалима потенције потомака у служби виталности нације, ова колективистички устројена идеологија је ограничена епохом великих корпоралних политичких идеологија.

Идеја централизације државе кодификована је Видовданским уставом из 1921. године, који је засигурно створио услове за даљу мобилизацију југословенског национализма. Дефинисан у складу са компромисом *националног унитаризма*, Видовдански устав је условио концепт утапања етничких структуре и локалних традиција у јединствен

---

¹³ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. 1, Београд 1996, 432–464; Више о идеологији Сокола у светлости медија архитектуре: В. Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата, и Словенаца и Краљевини Југославији*, Београд 2015.

¹⁴ О идеји, формирању и раду соколских друштава у Краљевини Југославији: Н. Žutić, *Sokoli, Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1919–1941*, Beograd 2011, посебно 10–11.

¹⁵ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 301–304.

југословенски наратив опредмећен у стожерној личности краља Александра Карађорђевића.¹⁶

У склопу политичких и идеолошких дешавања с почетка треће деценије 20. века, дошло је до уобличавања споменика на Легету. У складу са концептом *југословенског национализма*¹⁷ може се сместити локална иницијатива за подизање споменика у знак сећања на пале војнике Краљевине Србије, на чијој жртви је изграђена нова државна творевина – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸ У складу са *дозвољеним* претрајавањем племенских/етничких (српски, хрватски, словеначки) особености дошло је до мобилизације јавности. Тако је започет процес визуелног упросторавања концепта унитарног југословенског идентитета. Чини се, да је конструкција *југословенског национализма*, као претече концепта *интегралног југословенства*, понајвише одговарала клими уобличавања споменика на Легету. Решење питања Војводине, и последично Срема у новој државној творевини, као интегралних делова ишчезле Двојне монархије, заснивало се на идеји *словенизирања* регије, као и на неупитном прихватању новог државног оквира од стране већинског становништва регије.¹⁹ Припојена територија маркирана је српско/југословенским симболима (споменик на Легету), потврдивши дејство визуелног језика у склопу идеолошког и културног упросторења политика у измењеним историјским околностима.

Подизање споменика на Легету може се повезати и са широм културом сећања на Велики рат.²⁰ Естетика рата, као дехуманизованог разарања, након окончања ратних дејстава умногоме је визуелно дефинисана у форми кенотафа. Постављање визуелног обележја над празним гробом кулминирало је подизањем знаменитог Лујтенсовог (Edwin Luytens) кенотафа у Лондону 11. новембра 1920. године.²¹ Са идејом да је мање заправо више,²² Лујтенс је обликовао минималистичко

¹⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988, 128–131.

¹⁷ O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 45.

¹⁸ A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Beograd 2007, 27–41, посебно 37.

¹⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 1, 127–128.

²⁰ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2014.

²¹ Више о Лујтенсовом меморијалу у Лондону: *ibidem*, 102–108. Овај монументални стећак је постао идентитетска одредница сећања на Велики рат широм Британског комонвелта, условивши његово мултиплицирање широм империје: O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 221.

²² J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, 103–104.

нефигурално обележје у складу са идејом изазивања појачане емоционалности замишљеног посматрача.²³ Рашчитавање форме и садржаја споменика у Лондону указали су на основе уобличавања сличних белега широм Европе.

Кенотафи су дефинисани као савршене геометријске форме, који су редукованом реториком реферирали на архетипску структуру смрти. У таквом духу је уобличен и кенотаф на *Легету*. Споменик је у сагласју са прочишћеним геометризмом споменика деловао непобитном снагом асоцијативног језика. Једноставност решења објашњава снагу дејства монолитног стећка, изниклог из претходне традиције постављања меморијалног камена на војничким гробљима широм Европе.²⁴ Заменивши ранији белег, скроман дрвени крст, који су подигли Аустријанци у знак сећања на сени палих војника с обе стране,²⁵ (сл. 2) *легетски* кенотаф подигнут у славу палих српских војника је формалним језиком указао на делимичну измену идејне и вредносне парадигме. Подизање крста, и касније кенотафа учесницима битке код Чеврнтије, управо над највећом од пет заједничких гробница, указује на опште место конституисања меморијала на местима масовних погибија (сл. 3). Јединствени (натконфесионални) и појединачни хришћански пијетизам испољен у форми претходног дрвеног крста, преображен је у наратив глорификације свих палих,²⁶ који су своје личне особености унели у колективни дух националног јединства у смрти.²⁷ Место погибије српских и аустро-угарских војника преобликовано је *легетским* кенотафом у трајни белег српских жртава. Без натписа са именима палих војника, споменик је конституисан као хиперестетизовани белег подигнут у славу надличне ратне жртве. Кенотаф надилази своје етимолошко одређење (празан гроб),

²³ I. A. D. Smith, *Chosen Peoples*, Oxford 2003, 247.

²⁴ J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, 85–92.

²⁵ На јужној страни крста налазио се ћирилични натпис: *У спомен палим борцима српске Тимочке дивизије у битки на Легету 6. IX 1917. Митровица 1917*. На северној страни крста је исклесан натпис на немачком: *У спомен палим јунацима у битки на Легету 6. IX. 1914: Т. Искруљев, Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 16–17.

²⁶ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 197–221.

²⁷ О производњи демократичног јединства палих војника (другова) у смрти у Немачкој модерној култури смрти: G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 1 (1997) 1–20.

Сл. 2 – Спомен обележје (дрвени крст) на Легетском пољу, 1915.

Сл. 3 – Споменик на Чевртији, 1923.

и постаје значењски еквивалент гробу незнаног јунака.²⁸ Пали војници тако постају анонимни хероји чије се заједништво потврђује у обезличеној смрти приложеној за слободу домовине. Без видљивих хришћанских обележја, споменик на месту погибије српских војника представља унификациони симбол у служби националне кохезије српске/југословенске нације. Хиљаде жртава у масовном страдању меморисане су у виду натписа на јужној страни кенотафа. Текст митровачког лекара Илије Бајића гласи:

*Овај камен је тек трошан знамен
Да се самртник бесмртности диви
А у слободи и јединству роде
Жртви вашој споменик су живи.*²⁹

Исклесани епитаф мртвима је уобличен као вербални омаж живима. Другим речима, по подобију античког прослављања палих војника, пример жртве за отаџбину се има урезати у меморију заједнице, која се етички уобличава подсећањем на изгинуле хероје. Вербални исказ се утискује у свест преживелих, који се, подстакнути емоцијама, уједињују у јединствену нацију. Потомци ратника су обавезни да следе преминуле очеве и браћу, чинећи тако непрекинути ланац мртвих и живих, чији спомен додатно потцртава натпис на северној страни:

У спомен и славу војника
Тимочке дивизије 1. Позива
Погинулим на овом пољу
Дана 6. Септембра 1914. Год.
У борби за част Србије
А за ослобођење и уједињење
Срба, Хрвата и Словенаца
Соколоско друштво
Сремска Митровица
23. 9. 1923.

Натпис на источној страни *легетског* кенотафа додатно контекстуализује натчулну везу погинулих и живих:

---

²⁸ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press 1990, 96.

²⁹ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 16.

Чувају вас овде бесмртни синци
И тим се дичи село Шаинци.

Живи као чувари мртвих постају залог жртве палих ратника на олтару отаџбине. Навођење имена села потврђује право локалне заједнице на баштињење сећања на војнике крајинске Тимочке дивизије и манифестује тежњу централне власти да интегрише помесна сећања и традиције у јединствени дискурс колективног сећања на тековина Великог рата.³⁰ Помињање села Шаинци у склопу апстрактног наратива указује и на сједињење и претакање личних традиција и помесних сећања у идеолошки наратив целокупне државне јавности.³¹ Тако се помесне традиције (крајинске и сремачке), у складу са идеологијом државног национализма, уподобљавају значењу замишљене југословенске жртве, која се формално и идејно препознаје као јединствени олтар отаџбине. Подсећањем на антички олтар отаџбине, чија вечна ватра потврђује оданост и постојаност патриотизма, указано је на категоријално распознавање цивилних врлина у служби општег добра заједнице. Отуда и споменик на *Легету* указује на јединство национализације смрти у чијем оквиру пали постају залог новог југословенског идентитета. Српске жртве се пребацују у концепт новог државотворног национализма, којим се старе традиције преображавају у складу са новим државним курсом. Етнички концепт нације се мења у околностима све присутнијег истицања потребе превазилажења етничких подела у јавном (државном и културном) простору.³²

Окруњени двоглави орао, симбол државе Срба, Хрвата и Словенаца, постављен на северној страни чевртијског споменика, додатно обележава ово обележје, и чини да се оно препозна као идеолошки знак, изникао на темељу једног трагичног исечка из ратничке епопеје српског народа. Приказани орао разбија стерилност споменика, и доводи га у категорију препознатљивог националног симбола. Споменик више није искључиво прочишћена и универзално препознатљива архетипска форма, већ постаје препознатљив национални/војни споменик посвећен сенима *поштованих* војника.³³

---

³⁰ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 134–141.

³¹ *Ibidem*, 136.

³² Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, 169–246.

³³ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 115–171.

Монолитност бетонског *легетског* споменика је релаксирана извајаним шлемом, опточеним ловоровим венцем, који краси врх кенотафа. Типска и масовно репетирана представа шлема, који више није део споменика, иконографски је потврдила посвећење палих ратника у метафизички простор националног пантеона. Својом иконографском особеношћу шлем је указао и на одређене структуралне формулације времена.³⁴ Извесним апстраховањем војне капе избегнута је визуелна препознатљивост српске шајкаче у државној заједници Срба, Хрвата и Словенаца. Нови и надетнички југословенски наративи су постепено потискивали партикуларну особеност српске етнице. Тако је у склопу праћења курса нове државне политике и важеће идеологије југословенског унитаризма избегнута искључивост приказа шајкаче на војним споменицима.

Једноличност масе је донекле релаксирана постављањем четири стилизоване топовске гранате на угловима постамента, као и аплицирањем бронзаног барелефа на јужној страни споменика³⁵ (сл. 4). Квадратно поље са симболичним фигурама, дело угледног вајара Михаила Томића, постављено је највероватније 1939. године.³⁶ Композиција се у стручној литератури наводи као *Оплакивање*,³⁷ док иконографски подсећа на западноевропски (римокатолички) иконографски тип – *Пијете*. Префигурација је недвосмислена, и она типолошки упућује корпус на хришћански иконографски образац, који по правилу приказује оплакивање Пресвете Богородице над мртвим Христовим телом. Након Првог светског рата дошло је до експанзије ове тематике у систему визуелног говора војних меморијала.³⁸ Томић је у духу реалистичнијег приказа страха рата представио очај мајке над умрлим сином.³⁹ Иако сведена, мајчина

³⁴ *Ibidem*, 138.

³⁵ Рељеф је изливен у ливници БОСНА у Београду: Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе: Е–278/д, бр. инв. 1865.

³⁶ Вајар се потписао у доњем левом углу рељефа: *Михајло Томић 939*. Архивска фотографија из 1939. године на којој је приказан вајар испред споменика на Легету говори у прилог тези да је рељеф сачињен исте године: В. Јовановић, *Михаило Томић. Време и стваралаштво*, Кладово 2006, 109.

³⁷ *Ibidem*, 104, 109, 127. Л. Миловановић, *Вајар Михаило Томић*, Развитак 1 (1986) 77.

³⁸ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 77.

³⁹ Иако се у потпуности не може негирати могућност читања представе као сестре, жене, или пак апстрактне женске персонификације нације, уобичајени иконографски образац наводи на закључак да је у питању приказ мајке, којим се потврђује тип *Пијете*.

Сл. 4 – Михаило Вујић, *Оплакивање*, релеф, споменик на Чевртији, 1939, савремени снимак.

телесност и изражајност лица указују на дубок бол и патњу, којим се универзализује порука о ненадокнадивом губитку. Ипак, сведена гестуалност мајке, и друге две женске фигуре, које могу бити војникове сестре, или пак, анонимне симболичке фигуре, говоре о неумитности

умирања у ратним годинама. Стилизоване женске фигуре, одевене у народну ношњу потврђују концепт национализације ратних страдања, чиме се надомешћује извесна општост женске фигуре која оплакује палог хероја. Да жртва палог хероја није узалудна, указује и ловорова гранчица у руци једне од две женске фигуре, којом се потврђује *мученички* карактер композиције. Избор вајара је употпунио јавни карактер артефакта. Истакнути скулптор,⁴⁰ који се у праскозорје Другог светског рата, афирмисао као уобличитељ сличних рељефних целина посвећених преминулим херојима Великог рата,⁴¹ довршио је наратив споменика на Чеврнтији, визуелизовавши архаизованим језиком фигуралне представе у спомен сећања на паље родољубе.

Испод рељефа је аплициран ратнички амблем. Стилизовани амблем је саткан од ловоровог венца, ратних застава, и топова, који су јединственим језиком уобличили овај слободно варирани војни знак.

Прочишћена и редукована форма трослојно нивелисаног кенотафа референтно указује на поступни преображај класично (академски) конципираног војног споменика. Од алегоријских јавних споменика у 19. веку⁴² дошло се почетком 20. века до стерилних и готово магијски проочишћених артефаката, који су у ширим европским оквирима, манифестовали хиперестетизацију и својеврсну механизацију политичког говора.⁴³ Понекад тешко читљиви деветнаестовековни језик алегоријских (фигуралних) персонификација,⁴⁴ којим је сугерисано партикуларно право победоносних нација на реванш и остварену победу,⁴⁵ замењен је

⁴⁰ М. Томић, *Спомен-збирка Павла Бељанског*, ур. Ј. Јованов, Нови Сад 2009, 441.

⁴¹ Томић је за потребе уређења ентеријера крипте спомен-костурнице у Лазаревцу извео рељефне плоче с приказима Колубарске битке. Рељефи су изведени након почетка радова на Цркви Светог Димитрија, који су започети 8. новембра 1938: А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014, 57–59.

⁴² Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 274–278.

⁴³ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010, 179–180.

⁴⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, 211–222.

⁴⁵ Упечатљив је пример конституисања визуелне културе у Француској након пораза у рату са Пруском 1871. године. Француска је у склопу тезе о праву на реванш манифестовала своју одлучност да успостави свој утицај у европској политици: *Nationalism and French Visual Culture, 1870–1914*, Ed. by J. Hagrove, N. McWilliam, New Haven and London 2005.

након Великог рата апстрахованим и снажно интонираним језиком универзалних симбола, који су уклапани у нарацију о неумитности ратне машинерије.⁴⁶ Ауторитативни режими и све израженије обешчовечење друштва и уједначење маса, произвела је нове, готово индустријски класификоване војне споменике.⁴⁷ Без уметничких особености, споменици су својом једноставношћу указивали на естетику једнообразних геометријских форми, које су потврђивале све израженији колективизам и идеолошку униформисаност међуратних режима. Кенотафи у Тополи и селу Влашка крај Младеновца, подигнут 1923. године потврдили су праксу подизања војних обележја у све стандардизованијем систему споменичке културе у међуратном периоду.⁴⁸

Одсуство уметничке особености кенотафа на *Легету* доводи до његовог искључења из уже дефиниције споменика, која подразумева постојање самосталног уметничког дела.⁴⁹ Монументални обелиск је превасходно обједињен широм дефиницијом споменика, која подразумева било какав артефакт настао с идејом апела друштву са историјским образложењем. *Легетски* споменик, готово дефинисан као полуархитектонски, представља преображени приказ масовно подизаних спомен-стубова у 19. веку.⁵⁰ Споменици у форми стуба, торња, обелиска (типови нефигуралних споменика) имали су заједничку знаковну препознатљивост по вертикалној структури, која је посредно означавала апотеозу бесмртних ратника и славних појединаца. Тако је изнова потврђивана основна претпоставка о споменику као морално-дидактичкој визуелној представи, која функционално делује у складу с нормираним друштвеним вредностима.

Споменик на *Легету* је откривен 23. септембра 1923. године. Велика свечаност је била окончана ангажованим и вишеслојним подизањем свести локалног становништва, али и целокупне нације. Идеја државног јединства сећања уткана је у низ апела које је одбор за подизање споменика пласирао у масовним медијима.⁵¹ Позив грађанима и патриотама да присуствују откривању споменика, по уобичајеном обрасцу патриотских свечаности, подразумевао је моралну обавезу да буду достојни жртве палих хероја на *Легетском* пољу. Посете откривању

⁴⁶ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, 182–183.

⁴⁷ P. Curtis, *Sculpture 1900–1945*, 52–65.

⁴⁸ А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, 83–84.

⁴⁹ H. E. Mittag, *Das Denkmal*, 457–460.

⁵⁰ *Ibidem*, 478–480.

⁵¹ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 239–240.

војних споменика интегрисане су широм Европе у корпус обавезујућих правила масовних свечаности, које су почивале на идеји нормираног патриотског туризма⁵² (сл. 5) и концепту комерцијализације сећања на жртве Великог рата.⁵³ Уобичајена процедура подразумевала је да локално становништво и гости чине јединствен патриотски освешћен скуп, пред којим је ангажовани говор одржао представник локалних сокола, трговац Петар Никољачић.⁵⁴ Током церемонијала интониран је и марш „Триглав“, уз који су чеврнтијски борци – како се помиње у накнадним пропагандним освртима у јавним гласилима – кренули у свој последњи јуриш.⁵⁵ Тако је велики пораз српске војске, иначе само овлаш поменут у освртима на битку код Чеврнтије, преображен у жртвени тријумф *неустрашивих* војника, који су, уз јеку марша, јурнули у неумитну смрт. Коначно, и сам споменик својом монолитном и постојаном формом доминира управо на тлу погибије српских војника. Њихове кости су тако симболично сједињене у јединствену споменичку (живну) тачку којом је пораз преображен у пркосни белег победе.

Током прославе поводом откривања споменика одржан је и јавни час локалног Соколског друштва уз присуство представника подружница из Београда, Земуна, Руме, Ирига, Новог Сада и Шапца⁵⁶ (сл. 6). Соколски покрет, који је, како смо већ истакли, почивао на идеолошкој структури колективног духа оличеног у концепту телесног здравља и масовних спортских активности, био је утемељен у сагласју с државним курсом оличеним у концепту културне и државотворне идеологије југословенства.⁵⁷

⁵² О коренима идеје патриотског туризма у контексту популаризације Таковског места сећања (место подизања Другог српског устанка, 1815. године), као и општим местима везаним за концепт сакрализације секуларних топоса: М. Тимотијевић, *Таковски устанак – Српске цвести. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012, 385–400.

⁵³ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 126–158; D. J. Shearman, *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I*, *Commemorations. The Politics of National Identity*, Ed. by J. R. Gillis, Princeton, New Jersey 1994, 186–214.

⁵⁴ *Политика*, год. 19, бр. 5539 (25. 3. 1923).

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, 432–464; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, 302–304. Више о идеологији југословенства, и њеној визуелизацији у медију архитектуре: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*.

1923

СОКОЛСКО ДРУШТВО у Срем. МИТРОВИЦИ

у недељу 23. септембра **СВЕЧАНО**

Открива Споменик

падим јунацима тимочке дивизије I. позива на пољу „ЛЕГЕТУ“ 6. септембра 1914. године.

Соколско друштво позива све родољубиво грађанство града Митровице и целе околице да тога дана сви без разлике, мушко и женско, велико и мало, узме учешћа у јано реткој историјоној свечаности.

Покажимо да смо достојни оних жртава, које падоше за наше уједињење и ослобођење.

ПРОГРАМ свечаности тога дана:

- 1.) Дочек гостију у јутро у 8. сати на жељезничкој станици.
- 2.) Свечана поворка са станице кроз град до соколане.
- 3.) Скуп свих гостију и грађана пред соколаном у 8 ипо сати.
- 4.) Полазак лађе за „Легет“ тачно у 9 сати.
- 5.) Свечано откривање Споменика у 10 ипо сати приликом освешћења певају певачка друштва Српско Црквено и Стражилово.
- 6.) Говор — Д-р **ВЛАДКА ВЛАДКА**.
- 7.) Брат старешина **ПЕТАР НЕКОЉЧЕВ** предаје споменик на чување општини Шашинце.
- 8.) Повратак лађе у подне. (За лађу се плаћа 10 динара). Карте за лађу добијају се у радњи брата **Стеве Радовановића** у великој трафици.
- 9.) После подне у 3 сата у променад

СОКОЛСКИ ЈАВНИ ЧАС

10.) У вече у 8 сати:

СОКОЛСКА АКАДЕМИЈА С ИГРАНКОМ

За ово време свечаности

СВИРАЋЕ ВОЈНА МУЗИКА.

Детаљни програм за „ЈАВНИ ЧАС“ и „СОКОЛСКУ АКАДЕМИЈУ“ објавиће се на сам дан.

Улазнина за јавни час I. место 10., II. 8, стај. 5 дин.

**БАЦИ И ВОЈНИЦИ У ПОЛОВИНУ ЦЕНЕ
ЗА АКАДЕМИЈУ УЛАЗ ДОБРОВОЉНИ ПРИЛОГ.**

ОДВОР.

Сл. 6 – Јавни час испред споменика на Чеврнтији, преузето из књиге
Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930.

Тако је мужевна снага кенотафа, потврђена масовним телесним перформансом сокола, указала на мужевни дух нове југословенске државе, који је пропагиран у јавном говору државне идеологије.

Године 1926, на *легетском* пољу засађено је 350 садница липе, да би се споменик, угрожен близином Саве, заштитио од поплава.⁵⁸ Брзи раст липа је подстакао њихову садњу на савском приобаљу.⁵⁹ Упркос њиховој улози природне бране од могућих поплава, липе су се услед небриге убрзо осушиле. Године 1933. поново је започет процес уређења простора око споменика. Идеја о преуређењу поља и његовог смештања у меморијални спомен-комплекс потврђена је 1933. године,⁶⁰ када је оно коначно смештено у домен националне географије. Иницијатива о додатном артифицирању *легетског* поља потекла је од среског економа, инжењера Д. Тасића.⁶¹ Овај подухват се, након неуспеха првобитне садње, проузроковане мерама заштите од поплава, може повезати с планским уређењем крајолика с идејом његовог претварања у меморијални пејзаж моћи.⁶² У складу с идејама о апропријацији природе (природног),⁶³ који су се, као идеолошке конструкције, мењали уз додатно посвећење тла, нови подухват садње дрвета био је важан корак у правцу обележавања чевртијског поља. У меморијалној култури сећања стабла су представљала топосе сећања на велике ратне сукобе.⁶⁴ Страдање дрвећа у војним дејствима често је изједначавано с погибијом сукобљених војника. Стога је и регенерација чевртијског поља била симболично повезана с обновом *природног* тла и његовим претварањем у простор сећања на пале војнике. Споменик на *легетском* пољу постао је кључна тачка овог артифицираног меморијског простора. Локална заједница, предвођена представницима Сремскомитровачког гарнизона, као и делегација Тимочке дивизије, континуирано су полагали венце на споменик борцима, махом рођених на тлу Тимочке крајине.⁶⁵ Тако су сваког 6. септембра обједињене локалне традиције, условљене местом погибије (Срем) и пореклом палих војника (Тимочка крајина), уметнуте

⁵⁸ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 240.

⁵⁹ М. Ј. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чевртије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, 17–18.

⁶⁰ Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, 240.

⁶¹ Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе: Е–278/д, бр. инв. 14.825.

⁶² M. Warnke, *Political Landscape: The Art History of Nature*, London 1994, 53–62.

⁶³ W. J. T. Mitchell, *Landscape and Power*, University of Chicago Press 2002.

⁶⁴ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 107–114.

⁶⁵ *Ibidem*.

у јединствен национални календар, и потоње концентричне кругове памћења.⁶⁶

*

Битка на Легету (*караула Чеврнтија*), која се одиграла 1914. године у близини Сремске Митровице, подстакла је политички и културни врх локалне средине да у знак сећања на изгинуле српске војнике подигне споменик. Локалне традиције, везане за место погибије војника (Срем), као и порекло палих (источна Србија), постале су део јединственог културног, националног и државотворног наратива југословенства, који се нашао у служби очувања јединства Срба, Хрвата, и Словенаца. Монументални кенотаф означен националним симболима (амблеми, рељефи, и натписи), подигнут на месту битке, уобличен је у складу са типским архитектурално-скулптуралним артефактима у међуратном периоду. Простор на коме је одржана битка је почетком четврте деценије 20. века артифициран као меморијално и национално светилиште заједнице. Место сећања на пале војнике преображено је у пејзажни топос моћи, којим су потврђене еманципаторске тенденције нове државне заједнице у чијим се границама нашао део некадашње територије Аустроугарске монархије. Поље на Легету коначно је превредновано у прворазредни меморијални комплекс Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, означивши окончање процеса културног и идеолошког упросторавања нове државне идеологије на тло Срема у међуратном периоду.

---

⁶⁶ Нека историографска сећања на збивања код Чеврнтије, односно Легета, имала су и накнадну музеолошку форму. Конкретан пример је недавно уобличена изложба Музеја Срема, аутора Оливере Делић. У фокусу изложбе нашли су се предмети у вези с битком на Чеврнтији, иначе незаобилазном за Сремску Митровицу и Срем. Тако је излагачким праксама накнадно меморисан свакако најважнији догађај прве године Првог светског рата: О. Делић, *Битка на Легету. Сто година од почетка Првог светског рата. Каталог изложбе Музеја Срема*, Сремска Митровица 2014.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Литература – Secondary Works

- Curtis P., *Sculpture 1900–1945*, Oxford 1999.
- Hutton P., *Recent Scholarship on Memory and History*, *The History Teacher*, Vol. 33, No. 4 (Aug. 2000) 533–548.
- Ignjatović A., *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Beograd 2007.
- Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. M.Slādeček, J. Vasiljević, T. Petrović-Trifunović), Beograd 2015.
- Manojlović Pintar O., *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.
- Mitchell W. J. T., *Landscape and Power*, University of Chicago Press 2002.
- Mittig H., *Das Denkmal*, Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen, Hrg. von W. Busch, P. Schmock, Weinheim–Berlin (1987) 457–489.
- Mosse G. L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press 1990.
- Mosse G. L., *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 1 (1997) 1–20.
- Nationalism and French Visual Culture, 1870–1914*, Ed. by J. Hagrove, N. McWilliam, New Haven and London 2005.
- Nora P., *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring 1989) 7–24.
- Petranović B., *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988.
- Remove Not the Ancient Landmark. Public Monuments and Moral Values*, Ed. by D. M. Reynolds, London and New York 1996.
- Shearman D. J., *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I*, *Commemorations. The Politics of National Identity*, Ed. by J. R. Gillis, Princeton, New Jersey (1994) 186–214.
- Smith I. A. D., *Chosen Peoples*, Oxford 2003.
- Telesko W., *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010.
- Warnke M., *Political Landscape: The Art History of Nature*, London 1994.
- Winter J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge 2014.
- Žutić N., *Sokoli, Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1919–1941*, Beograd 2011.
- Божовић А., *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014 [Božović A., *Memorijali Prvog svetskog rata na teritoriji Beograda*, Beograd 2014]
- Борозан И., *Репрезентативна култура и политичка пропаганда. Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006 [Borozan I., *Reprezentativna kultura i politička propaganda. Spomenik knezu Milošu u Negotinu*, Beograd 2006]

- Делић О., *Битка на Легету. Сто година од почетка Првог светског рата. Каталог изложбе Музеја Срема*, Сремска Митровица 2014 [Delić O., *Bitka na Legetu. Sto godina od početka Prvog svetskog rata. Katalog izložbe Muzeja Srema*, Sremska Mitrovica 2014]
- Димић Љ., *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. 1, Београд 1996 [Dimić Lj., *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, knj. 1, Beograd 1996]
- Искруљев Т., *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*, Београд 1930 [Iskruljev T., *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914. godine i Mađari*, Beograd 1930]
- Јовановић В., *Михаило Томић. Време и стваралаштво*, Кладово 2006 [Jovanović V., *Mihailo Tomić. Vreme i stvaralaštvo*, Kladovo 2006]
- Макуљевић Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006 [Makuljević N., *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku. Sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Beograd 2006]
- Милићевић М., *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије 1. позива у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914*, Београд 2015 [Milićević M., *Na pogrešnoj obali. Poraz trupa Timočke divizije 1. poziva u bici kod Čevrntije (na Legetu) 6. septembra 1914*, Beograd 2015]
- Миловановић Л., *Ваяр Михаило Томић*, Развитак 1 (1986) 77 [Milovanović L., *Vajar Mihailo Tomić*, Razvitak 1 (1986) 77]
- Путник В., *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата, и Словенаца и Краљевини Југославији*, Београд 2015 [Putnik V., *Arhitektura sokolskih domova u Kraljevini Srba, Hrvata, i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 2015]
- Тимотијевић М., *Таковски устанак – Српске цвети. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012 [Timotijević M., *Takovski ustanak – Srpske cveti. O javnom zajedničkom sećanju i zaboravljanju u simboličnoj politici zvanične reprezentativne kulture*, Beograd 2012]
- Томић М., *Спомен-збирка Павла Бељанског*, ур. Ј. Јованов, Нови Сад 2009 [Tomić M., *Spmen-zbirka Pavla Beljanskog*, ур. J. Jovanov, Novi Sad 2009]
- Шаренац Д., *Топ, војник и сећање, Србија и Први светски рат 1914–2009*, Београд 2014 [Šarenac D., *Top, vojnik i sećanje, Srbija i Prvi svetski rat 1914–2009*, Beograd 2014]

Новине – Press

Политика, год. 19, бр. 5539 (25. 3. 1923) [*Politika*, god. 19, br. 5539 (25. 3. 1923)]

Igor Borozan, Milić J. Milićević

**BATTLE AT THE LEGET FIELD (ČEVRNTIJA)
AS AN INCENTIVE FOR VISUAL SHAPING
OF A PLACE OF REMEMBRANCE IN THE INTERWAR PERIOD**

Summary

During the 20th century, the defeat of the Serbian army at the Leget Field (*Čevrntija*) in a battle that took place in 1915 on the bank of the Sava river near Sremska Mitrovica was not a subject of a detailed critical and historiographical analysis. The significant losses of the Serbian army in fighting the Austro-Hungarian forces could not fit into the official memory of the role of the victorious Serbian army in the Great War. The process of storing the Battle of Čevrntija in the collective memory of the Serbian/Yugoslav nation was initiated during the interwar period. In 1922 an idea was launched to transform the Leget field in an artificial memory topos. The initiative came from the local community and eventually grew into the general national patriotic effort that involved the homogenization of the nation. According to the propaganda effect of cultural and political elites, the narrative of the battle at the Leget Field highlighted via visual means the required unity of the new composite nation. The culmination of the process of inauguration of the new place of remembrance was reached through formal and ideological creation of a monumental cenotaph labeled by patriotic emblems, reliefs and written accompaniments. Therefore, the abstract and purified artefact with its minimalist form expressed a powerful message about the glorious fallen at the sacred altar of the homeland. This typical visual mark confirmed the general practice of raising simplified monumental cenotaphs to commemorate the heroes of the Great War. The local traditions related to the place of battle (Srem District) and to the fallen martyrs of the nation (members of the Timok Division) were integrated into the general course of creating the single Yugoslav nation which incorporated the dual Serbian/Yugoslav identity. The afforestation of the Leget Field in 1926 marked its transformation into a well-regulated political landscape. It was in 1933 that the transformation of the Leget Field into a fabricated place of collective memory was accomplished. Thus this topos was integrated in the official memory of the subjects of the Yugoslav state in the interwar period in reference to the actual political and cultural narrative.

Кључне речи: the war in the Balkans in 1914, the Battle of Červrnjia, memories, monuments.

Чланак примљен: 21. 11. 2016.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 07. 2017.

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

**МОРИС ПАЛЕОЛОГ (1859–1944) –
ПОСЛЕДЊИ ФРАНЦУСКИ АМБАСАДОР
У ЦАРСКОЈ РУСИЈИ****

Анстракт: У раду се бавимо дипломатском мисијом последњег француског амбасадора у Русији Мориса Палеолога. Палеолог је на дужност ступио јануара 1914, а опозван је у априлу 1917. јер је процењено да се није добро снашао у новим политичким околностима које је проузроковала Фебруарска револуција. За три године боравка у Русији Палеолог је брижљиво водио дневник у који је бележио дешавања на фронтима, односе Француске и Русије, детаље из живота царске породице, револуционарна превирања итд. У мањој мери се дотакао и Србије, понајвише у 1915. Рад се заснива на Палеологовим дневничким белешкама које је он публиковао 1921, које смо ради свеобухватности употпунили с архивским и објављеним документима, мемоарима његових савременика и релевантном литературом.

Кључне речи: Морис Палеолог, цар Николај II Романов, Сергеј Сазонов, Мирослав Спалајковић, Први светски рат, Фебруарска револуција, Русија, Француска, Србија, Бугарска.

У јануару 1914. године на дужност амбасадора у царској Русији Француска је именовала Мориса Палеолога – дипломату, писца и по много чему авангардну личност свога доба. Палеолог је потицао из породице грчко-јеврејског порекла. Његов отац Александар Палеолог,

---

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031). У скраћеном облику рад је презентован на научном скупу *Елите у Великом рату*, одржаном 27. и 28. октобра 2016. године у Новом Саду, у организацији Архива Војводине.

Грк-Фанариот из Влашке, протеран је из Букурешта након револуције 1848. године. У егзилу, у Француској, упознао је Фредерику де Ридер, Јеврејку пореклом из Белгије којом се оженио 1851. године. Морис се родио 13. јануара 1859. године. Крштен је по православном обреду, али је због мајке читавог живота остао близак јудаизму. Држављанство Француске добио је тек са пунолетством. Музички врло надарена, Фредерика де Ридер подстицала је музичко и интелектуално образовање код своје деце, па је тако Морис завршио гимназију *Анри IV*, а затим и престижни колеџ *Луј Велики* где се спријатељио с многобројним будућим политичарима и дипломатама као што су Ремон Поенкаре, Александар Милеран.¹ Родбински је био повезан са чувеном породицом Камбон која је дала неке од најистакнутијих француских дипломата. Једна од Морисових сестара била је удата за Жила Камбона, који је упамћен као последњи француски амбасадор у царској Немачкој (1907–1914). Жиров старији и далеко познатији брат Пол заузимао је неке од најважнијих дипломатских позиција као што су амбасадорска места у Цариграду, Риму и Лондону. Био је кључна личност у преговорима који су априла 1904. године довели до склапања Срдачне антанте између Француске и Велике Британије.² У француским и европским друштвеним круговима сматрало се да су браћа Камбон, заједно с амбасадором у Италији Камјом Барером, „најважнији део политичке и дипломатске арматуре у Трећој републици“ и да се ниједна одлука у држави, спољној или унутрашњој политици, није могла донети без њихове сагласности.³ Ипак, Камбонови нису високо уважавали дипломатску вештину свог зета. Пол је сматрао да Морис Палеолог није погодна личност за дипломату, и уопште за рад у иностранству, јер је „више склон имагинацији него практичности“.⁴

Иако критични према њему, ни браћа Камбон му нису могли оспорити раскошан литерарни дар, као и несвакидашњи таленат да се,

¹ M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, dir. par P. Augé, Paris 1932, 119–120.

² *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, Nouvelle série, t. XXXII, Paris 1914, 180; M. B. Hayne, *op. cit.*, 79–80.

³ R. Recouly, *La troisième République*, Paris 1927, 204.

⁴ M. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947; M. B. Hayne, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXeme siècle*, 324.

упркос скромном пореклу, високо успне на друштвеној и дипломатској лествици.⁵ У дипломатску службу га је 1880. године, као и Поенкреа, увео Теофил Делкасе. Прву службу у иностранству обављао је у Тангеру где је био послат као трећи секретар француске агенције. Као опуномоћени посланик боравио је у различитим деловима света: Пекингу, Риму, Немачкој, Кореји.⁶ Када је Делкасе дошао на чело спољних послова 1898. године поставио га је за једног од заменика, са задужењем за ресор војних послова. Међу задужењима било је и чување тајних државних списа, између осталог и свих докумената у вези са Француско-руским савезом. Несумњиво да је, захваљујући овом задатку, Палеолог познавао до танчина детаље Савеза.⁷ Но, осим упућености у државне тајне, тај посао му је донео и велики број непријатеља, тако да је његово следеће намештење било нека врста изгнанства.⁸ Послат је за посланика Француске у Бугарској, која је тада представљала саставни део Османског царства. На дужност посланика у Софији ступио је 29. јануара 1907. и ту је остао наредних пет година, до јануара 1912. године.⁹ Ова служба му је доста тешко пала. Навикнут на удобан живот у Паризу, познат по раскошним забавама које је приређивао за најугледније Парижане, никада се није привикао на скроман живот у бугарској престоници. Посебно је био непријатељски расположен према бугарском суверену Фердинанду Кобуршком кога није ценио ни као владара ни као човека.¹⁰

Крај Палеологовог егзила дошао је 1912. године када је његов школски друг Ремон Поенкаре изабран за председника Владе и министра

---

⁵ М. В. Науне, *op. cit.*, 252. Ни Камбонови нису били аристократског порекла, њихов отац је по професији био штавилац коже. Упркос пореклу, њима је пошло за руком да се високо успну у дипломатији и да своје синове ожене ћеркама из аристократских породица и обезбеде високе позиције у дипломатији и друштву (I. Dasque, *La diplomatie française au lendemain de la Grande Guerre*, Vingtième Siècle. Revue d'histoire 99 (2008) 33–49).

⁶ М. В. Науне, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, 120.

⁷ М. В. Науне, *op. cit.*, 118.

⁸ *Annuaire diplomatiques et consulaire*, 271–272.

⁹ *Ibidem*, 272.

¹⁰ У једном разговору са Сазоновим у лето 1914. Палеолог је за краља Фердинанда рекао да он испољава различита расположења од меланхолије, преко фикс идеја и халуцинација до мегаломаније, чак „ни реч лудак не би била прејака за њега“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*, I (July, 1914 – June 2nd, 1915), trans. by F. A. Holt, New York 1925, 74).

Морис Палеолог

спољних послова.¹¹ То је истовремено био и почетак успона Палеологове политичке каријере. Одмах по ступању на дужност, Поенкаре је позвао свог школског друга да му се придружи у Влади и заузме положај шефа

---

¹¹ Долазак Поенкареа на власт значио је велику победу ратне индустрије. Он је радио као адвокат фирме *Шнајдер* из Крезоза, водећој у области наоружања. Осим што је био правни саветник за *Шнајдер*, био је и заступник интереса лоренске филијале фирме *Comité des Forges*. Министар рата у првој Поенкареовој влади Александар Милеран (1912–1913) је такође радио као адвокат за *Шнајдер* и сам је био истакнути протагониста већег утицаја војне индустрије на политику (С. Todorova, *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 371–386).

Политичког одељења у његовом кабинету. Од тог тренутка, Палеолог постаје важна, ако не и најважнија карика Поенкареовог политичког система. Иако је Поенкаре са места председника Владе прешао на положај председника Републике у јануару 1913. године Палеолог је задржао стару позицију и наставио да ради као личност од највишег поверења новоизабраног председника. Када се у децембру 1913. године упразнило место амбасадора у Русији, након што се са истог због лошег здравља повукао Теофил Делкасе, Поенкаре је, у договору с Делкасеом, одредио Палеолога за његовог наследника.

Службовање у Русији.

Теме и личности које заокупљају Палеологову пажњу

Прво што се може закључити из Палеологовог дневника јесте да је и у Русији наставио да предано ради на остварењу Поенкареових државничких замисли, али је у турбулентним дешавањима Првог светског рата оставио и јак лични печат. Иако је на дужност амбасадора ступио у јануару 1914. године, Палеолог је успомене започео са 20. јулом. Датум није нимало случајно одабран, јер је за тај дан био заказан почетак званичне посете француског државног врха на челу с председником Поенкареом. Била је то његова друга посета, прва у својству председника Републике. Прва епизода коју је у дневнику описао односила се на ручак са царем, министром Сергејем Сазоновим и осталим угледним личностима које су биле у одбору за дочек француске делегације. Ручак је приређен на јаhti *Александра*. Разговарало се о циљевима посете, при чему је цар истакао да је најважнији циљ да се Велика Британија увери да треба да уђе у савез с Русијом и Француском јер би њен улазак „значио гаранцију за мир“. Друга царева преокупација о којој је говорио била је Немачка. Палеолог је забележио да је цар инсистирао на томе да је његов рођак цар Вилхелм мирољубив и да не жели рат, а да му је он противречио истичући да је управо он „допустио да Немачка буде уплетена у све несугласице, од Марока до Истока“ и да Немачка тежи успеху по сваку цену, а да би га постигла спремна је да уђе у разне авантуре. Судећи према дневнику, Палеолог је имао последњу реч у овом разговору закључивши да „цар не придаје превелику пажњу његовим речима, и да засигурно неће учинити ништа да предупреди рат“.¹²

---

¹² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 12–13.

Овај сегмент Палеологових успомена, више од његовог односа са царем, показује нам његову личност, изражену црту уобразиље, самољубља и развијену литерарну имагинацију, ако прихватимо речи Пола Камбона.¹³ Тешко је замислити да је један дипломата, ма колико био високо у дипломатској хијерархији, противречио императору тоном и речима како је то Палеолог записао у дневник. С друге стране, начин на који описује Поенкареа, осликава другу страну његове личности – неупитну оданост њему као репрезенту француске државе и као пријатељу. Тако је Поенкаре, према Палеологовом опису, одржао величанствен говор на вечери приређеној у част француске делегације. Посебно наглашава да је то био говор одржан без икаквих цртица и напомена које је имао цар, једном речју „говор достојан правог аутократе“.¹⁴

За разлику од Сазонова, британског амбасадора Џорџа Бјукенена или неких других савременика који су у својим мемоарима пажњу читаоца углавном скретали на политичка или војна дешавања, то никако није случај с Палеологом.¹⁵ Посебну импресију на њега остављао је углед и положај цара у руском народу и промене кроз које је тај однос прошао у ратним годинама. Идеја која је изузетно фасцинирала Палеолога и којој се често враћао била је та да је обожавани цар с почетка рата пао као жртва сопственог народа. У једном сегменту дневника Палеолог описује да је у августу 1914. године заједно са дипломатским кором пратио царску

¹³ О особеностима његовог карактера савременици су писали разне анегдоте. Једном приликом је рекао познанику да га је цар звао у аудијенцију, али да он након разговора није одмах послао извештај у Париз јер је проценио да треба сачекати бољи тренутак када ће његове речи постићи пун погодак. Ни у дневнику, као ни у другим пословима које је обављао, никада није пропуштао прилику да узвиси себе и нагласи свој значај и улогу (М. В. Науе, *op. cit.*, 118).

¹⁴ За време боравка француске делегације у Русији, цар је одликовао Палеолога Орденом Александра Невског (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 24).

¹⁵ У прилог томе да је Палеолог строго бирао које догађаје ће забележити а које не, говоре руска дипломатска документа објављена у међуратном периоду. Велики број докумената из ове збирке односи се на стање на фронтovima, разне преговоре и консултације, стање на Балкану, на Блиском истоку, итд. У сва ова питања Палеолог је био активно укључен, али није ништа, или је врло мало објавио у вези са њима, вероватно процењујући да читалачка публика више воли занимљивости из приватног живота царске породице од сувопарне ратне политике (*Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг., Серия III (1914–1917 гг), Ленинград–Москва 1931–1938*).

породицу до Москве и Кремља. У телеграму који је упутио Поенкареу Палеолог наводи да су Москва и Кремљ били у стању „фанатичног ентузијазма“, и да је то први пут да је видео одушевљење руског народа ратом.¹⁶ Цар је том приликом најсвечаније дочекан у палати у Кремљу док му је окупљено мноштво људи на Црвеном тргу одушевлено клицало. Палеолог није могао да се отме утиску да су то исти људи на које су царски војници пуцали у децембру 1905. године док су они певали *Марсељезу*.¹⁷ Уопште, често је наглашавао снагу царског култа, што он као републиканац није одобравао, те неретко пише о томе као о „неговању царског фетишизма“ или оданости „монархистичкој илузији“.¹⁸

Иако је био велики критичар руског ауторитарног режима у првој години рата Палеолог нескривено уважава цара. Николај II му је узвратио једнаким поштовањем, те га је, много чешће него друге дипломате, позивао на саветовања и поверавао му се. У разговорима су обојица изражавали поштовање за пожртвовање и прегалаштво друге државе. Цар није пропуштао прилику да истакне решеност да „се бори до краја, до последње рубље и последњег војника све док се са руског и француског тла не протера и последњи непријатељски војник“.¹⁹ Највећи део времена

¹⁶ Ентузијазам руског народа додатно је био распламсан вешћу која је тада стигла до Русије, да је српска војска извојевала победу над аустроугарском. Вест је, како је јавио Поенкареу, оставила снажан утисак на читаву Москву и остатак земље (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'invasion 1914*, V, Paris 1928, 124).

¹⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 89–95. У пратњи царске породице био је не само Палеолог, већ читав дипломатски кор у Русији. Занимљиво је да је Бјукенен у својим мемоарима дао готово идентичан опис атмосфере у Москви (Sir G. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*, I, London, New York, Toronto and Melbourne 1923, 214–215).

¹⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 95; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II (June 1915 – August 1916), tran. by F. A. Holt, New York 1925, 266. Ова идилична слика обожавања цара драстично се изменила током рата. Тако је децембра 1916. Палеолог у дневник записао речи једне од својих доушница да би „цар ако би се данас појавио на Црвеном тргу био извиждан, док би царица била растргнута на комаде“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III (August 19, 1916 – May 17, 1917), tran. by F. A. Holt, New York 1925, 131).

¹⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 60. Почетком рата Палеолог је постао најважнија особа за политички и војни контакт Француске с Русијом. Услед неповерења Поенкареа и француског државног врха према руском амбасадору у Паризу Александру Извољском, координација ратних операција француске и руске војске углавном се одвијала преко француске амбасаде у Петрограду. Палеолог и војни аташе генерал Де Лагуш редовно су разговарали с великим кнезом Николајем, главнокомандујућим руским снагама до септембра

у тим разговорима цар је посвећивао ратним циљевима и кројењу планова за послератни изглед Европе и света. Иако је цареve пројекције сматрао мегаломанским, Палеолог му је у тим разговорима повлађивао и пажљиво га слушао.²⁰ Без сумње, најважније питање које су цар, али и остали руски званичници потенцирали у разговорима с Палеологом и другим страним дипломатама било је статус и судбина Цариграда. Руске претензије да овлада градом на обали Босфора и црноморским мореузима одавно су познате, а са избијањем рата отворен пролаз до Средоземља постаје питање од животне важности за Русију. Политика Велике Британије била је недокучива, врло често и двосмислена. Форин Офис је, у зависности од тренутних околности на фронту, мењао став, па су Русији час стизала обећања и подршка, час претње и уцене.²¹

Цар и Сазонов су сматрали да ће Француску лакше придобити, посебно због чињенице да се ресор спољних послова налазио у рукама Теофила Делкасеа. Делкасе је у више наврата показао добру вољу да удовољи савезници, али је тешко придобијао подршку остатка владе и јавности. За разлику од њега, Палеолог, са којим је Сазонов редовно разговарао, није показивао већи интерес да се у овоме заложи у корист

1915, и о детаљима тих разговора обавештавали маршала Жофра. Када је касније велики кнез Николај смењен, информације су добијали од цара или из других извора (Ж. Жофр, *Ратни мемоари*, Београд 1956, 169, 181, 202, 390; R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, VI, Paris 1930, 296–297).

²⁰ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 316.

²¹ G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 225, 253. Русија је у више наврата покушала да издејствује британску сагласност. У договору са француском владом лорд Греј је у априлу 1915. предао руској влади ноту којом је признао њене интересе над Цариградом и црноморским мореузима. Због овог потеза доста оштро је критикован у јавности од стране политичких неистомишљеника. Међутим, у Паризу и Лондону су проценили да је то неопходан корак по цену опстанка савеза и коначне победе у рату, а лорд Греј је боље него било ко други знао да су „савремени ратови и револуције непредвидиви“. Суштина ноте била је да Париз и Лондон дају сагласност Русији да успостави власт над Цариградом и Мореузима под условом да води рат до коначне победе и да се задовоље француски, односно британски интереси на Истоку (M. G. Ekstein, *Russia, Constantinople and the Straits, 1914–1915*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge 1977, 423–435; *МО*, том седьмой (14 января – 23 мая 1915 г), ч. 2, Москва–Ленинград 1935, № 120, 10 апреля/28 марта 1915, 120–121).

Русије.²² Штавише, да је било до њега аспирације Русије према Цариграду не би биле ни узете у разматрање.²³ Током каснијих година, посебно од када је руска позиција на фронтovima почела да слаби, ово питање се све ређе покретало у разговорима с Палеологом и Паризом. Последњи пут када се питање Цариграда и Мореуза са великом помпом отворило било је у децембру 1916. године. Нови председник Владе Александар Трепов је у говору пред депутатима Думе истакао да Русија претендује да успостави власт над Цариградом.²⁴ Та изјава је, као потпуно депласирана, наишла на осуду не само депутата већ и руске јавности. Једна од Палеологових доушница је Треповљев програм сликовито описала као „покушај човека да пробуди давно прошлу љубав у жени – треба схватити кад је крај и не враћати се више на старо“.²⁵

Посматрано у целини, иако је рат пламтео широм Европе, Русија је 1914. године, према Палеологовом дневнику, била оличење снаге и стабилности. Ова помало романтичарска и идеализована слика руског друштва почела је да се мења од друге године рата. Русија је полако зашла у период трзавица на политичком и војном плану, које су се одразиле и на однос са савезницима. Како истиче, на свим странама је као балон од сапунице нестала нада да ће рат трајати кратко, а сваки наредни месец ратовања изискивао је све веће и веће финансијске расходе. Руска војска је од средине 1915. године почела да оскудева у наоружању, а Француска је стопирала даљи извоз оружја јер је морала да наоружава сопствену војску. Сазонов је, бесан, у једном разговору с Палеологом, такву одлуку окарактерисао као издају.²⁶

²² S. Sazonov, *Les Années fatales*, Paris 1927, 270–273; R. Poincaré, *L'invasion 1914*, V, 114–115; R. Poincaré, *Les tranchées 1915*, VI, 86–95, 164–165. За разлику од Делкасеа, Поенкаре није имао пуно разумевања за руске притиске у погледу Цариграда и Мореуза. Штавише, притисци који су долазили од цара и Сазонова врло су га забрињавали, чинило му се да они гледају више своје националне интересе, на уштрб интереса Антанте и победе у рату (*Les archives du Ministère des affaires étrangères (AMAE), dossier personnel, PA–AP 133 Paléologue, R. Poincaré à M. Paléologue, Paris, le 9 mars 1915*).

²³ AMAE, PA–AP 133 Paléologue, M. Paléologue à R. Poincaré, Petrograd, le 16 avril 1915.

²⁴ Палеолог је поздравио долазак Трепова на власт пре свега јер је био велики противник Григорија Распућина. Одмах је предложио да се одликује Великим крстом Легије части, да би га то одобровољило и привукло на страну Француске (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 108).

²⁵ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 112.

²⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 40. Према сазнањима Палеолога и генерала Де Лагуша, кривица је била више на страни руског Министарства рата

Неуспеси руске војске на фронту утицали су на живот Двора и политичку климу престонице. Царска породица се до средине 1915. године готово потпуно повукла из јавног живота. Цар и царица нису комуницирали са спољним светом, нити примали посете. Једина која је имала приступ породици била је Ана Александровна Вирјубова, најприснија царичина пријатељица. Палеолог, као ни већина руских политичара, нису уважавали Вирјубову. Палеолог ју је описао као ограничену, наивну и врло поводљиву особу, о чему у прилог говори чињеница да је била најватренији следбеник старца Григорија Распућина.²⁷ Као повереница царског пара, Вирјубова није пропуштала прилику да на заједничким друштвеним окупљањима с Палеологом потенцира разговор о различитим политичким питањима о којима сама није ништа знала. Палеолог је детаљно бележио те разговоре, увек изнова шокиран питањима које му је Вирјубова постављала, попут: „Да ли ће Немци ући у Петроград?“ Палеолог је, према сопственим речима, био толико запањен карактером питања да је једном приликом у дневник записао: „Запрепашћен сам мишљу да неко толико медиокритетан, коме недостаје физичка и ментална углађеност, може да има било какав утицај на судбину Русије!“²⁸ Добровољна изолација царске породице истовремено је појачавала гласине о германофилству царице које су знатно утицале на пад њеног и угледа династије у руском народу. Палеолог бележи да су се до средине 1915. године, не само у народу већ и у Думи, чули гласови против царице. Познате руске пословице „цар је добар, али су његове слуге зле“ и „цар каже да, али његов мали пас лаје не“ чуле су се на сваком кораку. Ваздух је, према Палеологу, већ тада мирисао на револуцију!²⁹

него на Француској, јер је према њиховим изворима генерал Сухомлинов био тај који је обмануо великог кнеза Николаја по питању резерви муниције. Војни изасланици које је Француска слала у Русију извештавали су да се стање у наредној 1916. по овом питању додатно погоршало. Војска је оскудевала не само у муницији, већ тешке артиљерије готово да није ни било (R. Poincaré, *Les tranchées 1915*, VI, 5; R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Verdun 1916*, VIII, Paris 1931, 5–6).

²⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 49–52.

²⁸ *Ibidem*, II, 49–52.

²⁹ *Ibidem*, II, 266. Треба имати на уму да је Палеолог дневник објавио 1921, што ће рећи по окончању Октобарске револуције и Првог светског рата. Иако се не може оспорити да је највећи део дневника аутентичан, односно писан у време боравка у Русији, несумњиво да је за потребе објављивања неке делове додатно „дордио“ и допунио детаљима из послератног периода.

Прва последица туробне атмосфере у Петрограду била је та да су страни посланици све ређе позивани на аудијенцију код цара, тако да се сва комуникација преусмерила на Сазонова и Владу. Политичка напетост достигла је врхунац у септембру 1915. године када је обнародована одлука да ће цар лично преузети команду над војском.³⁰ Тај потез су сви оценили као погрешан и непромишљен, па га је на исти начин тумачио и Палеолог.³¹ Посебно је био забринут због нескривеног царевог песимизма и растуће опсесије да послужи као „жртвени јарац нације“, што га је навело на закључак да је „мистицизам заузео место политике, више се ништа не може предвидети“.³²

Политичка ситуација у Русији, али и у Француској, додатно се искомпликовала уласком Бугарске у рат на страни Централних сила у октобру 1915. године. Увођење нових држава у рат била је главна преокупација, како Централних, тако и сила Антанте. Због историјских и политичких веза које је имала с Бугарском, Русија је предводила преговоре с том земљом. На путу споразумевања с Бугарском, Сазонов је сматрао да је Србија највећа препрека. Наиме, Бугарска је као услов за улазак у рат постављала ревизију границе у Македонији, захтевајући да се нова линија разграничења повуче према српско-бугарском уговору из марта 1912. године. Уз то, силе Антанте су гарантовале бугарском краљу да ће сачувати престо и династију. Русија је сматрала да је то мали уступак с обзиром на то да су силе Антанте обећале Србији значајно проширење ка западу у правцу Босне и Херцеговине и Далмације.³³ Истини за вољу, није само Србија била под пресијом, притиске је трпела и Русија, коју су њене савезнице Француска и Велика Британија наговарале да искористи сав свој утицај над балканским Словенима и закључи преговоре с

---

³⁰ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД – ПО), № 221–222, Лонткијевић – Пашићу, телеграм, бр. 168, Петроград, 26. август/8. септембар 1915. Палеолог је овде навео датум цареве одлуке по јулијанском календару (25. август). У том погледу, дневник је неуједначен, вести које добија из Француске бележи по грегоријанском, док вести из Русије нотира према календару важећем у Руској царевини. То каткад доводи до конфузије и непрецизности (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 57).

³¹ Незадовољство донетом одлуком Палеолог је изразио у извештају Поенкареу и Влади (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Guerre de siège 1915*, VII, Paris 1931, 87).

³² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 66–68.

³³ МО, Серия III (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 2, № 466, 5 ноября/23 октября 1914 г, 26–27.

Бугарском, пре него што то учине Немачка и Аустроугарска.³⁴ Уз подршку Делкасеа и лорда Греја Сазонов је Пашићу и српској влади само током 1915. године послао неколико оштрих нота у којима је тражио од Србије да пристане на тражену компензацију.³⁵ Један од таквих оштрих дописа послат је Србији почетком септембра 1914. године. Њиме је Србија опомену да све расположиве снаге држи концентрисане наспрам Аустроугарске, уместо што их расипа за операције у Албанији. Како је наведено у допису: „Било каква победа у Албанији не би имала утицаја на положај Србије и сила Антанте“. Када коначна победа буде остварена, Сазонов је обећао да ће силе Антанте размотрити све захтеве Србије везане за компензације у Албанији, а до тада она треба да има вере у француско-британску флоту која патролира Јадраном и штити је од свих претњи.³⁶

³⁴ Лорд Греј је покушавао директно да утиче на Србију преко њеног посланика у Лондону Матеје Бошковића. Међутим, ти разговори нису помогли, осим што је Бошковић био резигниран Грејовим инсистирањем. Једном приликом му је рекао „да би они [Срби, прим. аут.] пре умрли, него предали Битољ Бугарима“. Греј је са жаљењем констатовао да је једини резултат тих разговора био да су га Бошковић и српска влада декларисали за „анти-Србина“. Када је дошло до удруженог аустроугарско-немачко-бугарског напада на Србију, лорд Греј није сматрао да савезници имају било какву одговорност у томе (Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five years 1892–1916*, II, New York 1925, 203, 237–238).

³⁵ *МО, Серия III* (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 206, 2 септембра/20 августа 1914 г, 199–200. Док су Француска и Британија притискале Русију да убрза преговоре са Бугарском, дотле су је опомињале да не врши притисак на Румунију или Италију. Примат у преговорима са Италијом водиле су две западне силе. У случају Румуније процењено је да силама Антанте више користи њена неутралност него војно ангажовање. Сазонов је више него једном био упозорен да не интервенише у Букурешту или у Риму, него да све расположиве дипломатске снаге усмери само на Софију (*МО, Серия III* (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 54, 10 августа/28 июля 1914 г, 47–47; *ibidem*, № 79, 12 августа/30 июля 1914 г, 71–72; *ibidem*, № 82, 12 августа/30 июля 1914 г, 75–76; *ibidem*, № 281, 20/7 септембра 1914 г, 275–276).

³⁶ *МО, Серия III* (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 222, 5 септембра/23 августа 1914 г, 216. Русија, као ни Француска и Велика Британија, нису показивале разумевање за положај Србије уколико би Есад-паша пао са власти, након чега би Аустроугарска и Турска могле организовати војску која би са југа напала Србију. Заузимање Тиране и Елбасана у знак подршке власти Есада-паше лорд Киченер, министар рата, неоправдано је назвао освајачким походом Србије, што је била неправедна оптужба будући да је Србија у Албанију послала импровизоване јединице које су биле састављене од локалног људства које је иначе чувало границу од упада албанских чета (P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 279).

Једини који је имао разумевања за деликатни положај Србије и који је опомињао руску владу на лицемерство Бугарске био је управо Морис Палеолог.³⁷ Такав став према Бугарској одвео га је у конфликт не само са Сазоновим већ и с Делкасеом. Док се Палеолог отворено залагао за оштрију политику, уместо политике уступака према краљу Фердинанду, дотле је Делкасе био спреман да пристане на све бугарске захтеве, сматрајући, као и Сазонов, да је Србија фактор који кочи и омета укључење Бугарске на страни сила Антанте. Време је показало да је Палеолог био у праву и да је боље познавао политичке прилике у Софији него његов шеф дипломатије, кога је погрешна процена, на крају коштала и положаја. Палеолог се током 1915. године свесрдно упирао да убеди Сазонова да се Бугарска искључи из Антантиних калкулација, чак је отишао тако далеко да је у септембру 1915. године тајно, без дозволе Делкасеа, поделио информацију са српским послаником Мирославом Спалајковићем о припремама Француске и Британије да искрцају 150.000 војника на Балкану и да их концентришу према Бугарској, како је то тражила Грчка.³⁸ Палеолог је још рекао Спалајковићу да се Сазонов не

---

³⁷ Пре епизоде из 1915. Палеолог је претходно свега три пута споменуо Србију у свом дневнику. Први пут на пријему у Царском селу у јулу 1914. када је навео да се Поенкаре поздравио са српским послаником Спалајковићем који је изразио забринутост због песимистичних вести које је свакодневно добијао из Београда. Други пут му је о Србији причао гроф Сергеј Јулијевич Вит, врло утицајан и контроверзан. Вит је важио за лидера германофилске струје у Русији. Са њим је Палеолог разговарао у септембру 1914. и том приликом му је Вит рекао „нико у Русији, бар ниједан уман човек, не мари за турбулентни и пропали Балкан и за тај народ тамо који нема ништа словенско у себи. Они су више християнизовани Турци, само погрешног имена. Да је било само до Србије, ми бисмо пустили Србе да пате у заслуженој казни. Они нису ни најмање марили за словенско братство када је њихов краљ Милан од Србије направио феуд Аустроугарске.“ И треће помињање Србије датира из октобра 1914. када је публика у једном петроградском позоришту, према Палеологовим наводима, са више овација поздравила јапанску химну, која се свира свега девет година од битака код Мукдена и Цушима, него српску. Тада је с појединих лица руских аристократа читао оптужбе: „Да није било Срба ми бисмо данас били у миру!“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 119–122, 128–129; М. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd, le 24 juillet 1914*, *Extrait de la Revue d'Histoire Diplomatique* (Avril – Juin 1934); G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 221–222).

³⁸ АС, МИД – ПО, ролна 457, № 600–602, Спалајковић – Пашићу, телеграм, Петроград, бр. 1232, 12/25. септембар 1915.

слаже с идејом слања војске на Балкан, образложивши такав став речима да је „за Русију одвајање трупа за Балкан један луксус“. Ове Спалајковићеве наводе потврдио је посланик у Атини Живојин Балугџић до кога је, из поверљивих извора, дошла вест да је Сазонов на састанку са француским и британским амбасадорима излио гнев на Србију и предлагао да се од ње најенергичније оштро тражи да „учини концесије Бугарској без резерве“. Палеолог се том приликом жустро заложио да увери Сазонова да би „такав рад био просто губљење времена, јер су Бугари већ решени ићи са Немачком“.³⁹ Да Сазонов отворено држи страну Бугарској потврдио је Спалајковић извештајем од 27. септембра 1915. године у коме је упозорио Пашића да на Сазонова не треба ни рачунати јер је он „сада више штетан него користан“ и да све наде треба положити у Греја и Делкасеа и њихову вољу да упуте помоћ Србији. Да зависи од Сазонова, писао је даље Спалајковић, који „својом маском мирноће крије површност и неодлучност“ било би предузето „мало или доцкан“.⁴⁰

Палеолог је све до последњег тренутка наставио да убеђује Сазонова да према Бугарској треба заузети оштрији став, играти на карту застрашивања „јер је питање дана када ће Бугарска напасти Србију“. Сматрао је да се морају предузети неопходне мере да се помогне Србији јер „она не сме чекати напад, већ мора прва напасти Бугарску“. Предлагао је да Русија помогне Србији тако што ће послати ескадрилу која ће из ваздуха бомбардовати Бургас и Варну, а посебно је истицао да је „неопходно да Срби први крену ка Софији, у супротном ће Бугари бити у Београду за месец дана“.⁴¹ Узалуд је Палеолог упозоравао да Русија својом попустљивом политиком само олакшава Бугарској да се мобилише и концентрише војску, а када са тим заврши „Србија ће бити осуђена на пораз јер је Бугарима отворен пут према Србији“. Сазонов је сваки пут категорички одбацивао ова и слична Палеологова упозорења, наглашавајући да ће се до последњег момента борити против рата: „Ми смо створили Бугарску својом крвљу; она нам дугује своју националну и политичку егзистенцију; ми је не можемо третирати као непријатеља.“ Уместо напада или упозорења Србима, Сазонов је рекао да ће Русија наставити преговоре, и да верује да ће цар Николај прогласом бугарском народу преокренути ситуацију.⁴²

³⁹ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 121–122, Балугџић – Пашићу, бр. 1366, 12/25. септембар 1915.

⁴⁰ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 139–141, Спалајковић – Пашићу, бр. 1251/пов. бр. 10155, телеграм, Петроград, 14/27. септембар 1915.

⁴¹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 81–82.

⁴² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 81–82.

Резимирајући овај и претходне разговоре које је водио са Сазоновим Палеолог је писао Делкасеу да има много проблема да разуме политику коју Русија води на Балкану. Као пример је навео ситуацију од 24. септембра када је обавестио Сазонова о одлуци Француске и Британије да искрцају трупе у Солуну. На ту вест он је усхићено рекао да ту информацију треба што пре јавити Софији и да ће она дефинитивно придобити Радославовљеву владу за интересе Антанте. У извештају Делкасеу Палеолог је истакао да је такав сценарио мало вероватан и да би много боље било утицати на Србе да што пре нападну Бугаре. Избацивање Бугарске из рата изазвало би сензацију у аустроугарско-немачком блоку и можда најзад преломило Атину и Букурешт да уђу у рат на страни Савезника. Извештај је закључио речима: „Спасавање Бугарске више нас се не тиче. Уколико можемо остварити лаку и брзу победу на њен рачун, наша је дужност да то и урадимо. Излишно је бринути о равнотежи моћи на Балкану или о историјским успоменама. Победа пре свега!“⁴³

Очекивано, вест о савезничком искрцавању у Солуну није начинила никакав преокрет, а напори да увери Делкасеа да Бугарска игра „двоструку игру“ остали су без успеха, те се Палеолог још једном одлучио на недипломатску индискрецију. Своја страховања је поделио са Спалајковићем рачунајући на његову предузимљивост да убеди српску Владу да прва нападне. Без устручавања је запитао Спалајковића: „Да ли мислите одмах напасти Бугарску?“ Спалајковић му је одговорио да је, према саветима руских кругова, сугерисао Влади да буде уздржана, иако је и он делио Палеологово и мишљење српских војних власти да напад треба одмах спровести јер би за Србију и савезнике било изузетно опасно дати Бугарима времена да изврше мобилизацију и концентрацију. Поверио му се да је о томе разговарао са Сазоновим, као и с британским амбасадором, али да његов предлог није наишао на одобравање. За разлику од њих двојице, Палеолог му је рекао да дели његов став и пожелео срећу у остварењу тог наума.⁴⁴ И наредних дана Палеолог је наставио да се распитује код Спалајковића о вестима из Ниша, јасно сугеришући какву вест очекује да чује.⁴⁵

---

⁴³ *Ibidem*, II, 82.

⁴⁴ АС, МИД – ПО, ролна 457, № 605–607, Спалајковић – Пашићу, пов. бр. 1235, 11/24. септембар 1915.

⁴⁵ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 156–158, Спалајковић – Пашићу, бр. 1269/пов. бр. 10241, 15/28. септембар 1915.

Упркос Палеологовој подршци, Србија се није осмелила да, без сагласности Русије и њених савезница, нападне Бугарску тако да је у стању потпуне неспремности дочекала бугарски напад са истока и југа који је започео 14. октобра 1915. године.⁴⁶ Одлука Бугарске да зарати са Србијом и силама Антанте утицала је на Делкасеа да 13. октобра поднесе оставку на место министра спољних послова. Као разлог је навео неслагање са осталим члановима Владе и нервну растројеност. Ипак, Поенкаре и остали министри су били уверени да је кључни разлог за оставку било разочарање преласком Бугарске на страну Немачке. Делкасе је то доживео као свој лични дипломатски и политички пораз, записао је Поенкаре у својим успоменама.⁴⁷ Манифест цара Николаја упућен краљу Фердинанду 18. октобра у коме га је оптужио за издају словенства, као и акцију руске Црноморске флоте да бомбардује Варну, Палеолог је окарактерисао као закаснеле потезе који неће утицати на напредовање Бугара. И заиста, без много муке бугарској војсци је пошло за руком да у року од десет дана пресече железничку линију Солун–Ниш и завлада готово читавом Македонијом.⁴⁸

Србији, коју су силе Антанте препустиле самој себи, Палеолог се вратио 12. новембра када је у дневник забележио: „Упркос херојском отпору Срби су разбијени. Седмог новембра, град Ниш, стара српска престоница и родно место Константина Великог, пао је у руке Бугара. На простору између Краљева и Крагујевца, Аустро-Немци су прешли западну Мораву, заробљавају у масама на сваком кораку. Јуче су се Британци и Французи сукобили с Бугарима у долини Вардара. Интервенција Савезника стигла је прекасно. Убрзо Србије више неће бити!“⁴⁹

⁴⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 84–85; Ж. Жофр, *нав. дело*, 420; М. Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 231, 234.

⁴⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 93–94; R. Poincaré, *Guerre de siège 1915*, VII, 142, 174–175.

⁴⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 95–96; П. Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд 2009, 114–145; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014, 201.

⁴⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 103. Русија је почетком новембра затражила од Румуније дозволу да њена војска прође преко румунске територије на путу до Србије. Румунија је захтев одбила, па је Сазонов рекао Палеологу да ће руска војска индиректно помоћи Србији тако што ће предузети офанзиву у Галицији. Палеолог је у дневник записао да сумња да ће ова офанзива бити од било какве помоћи Србији (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 143–144).

О размерама страдања српске војске током повлачења преко Албаније Палеолога је првог дана нове 1916. године обавестио Спалајковић. Он је у амбасадорову резиденцију дошао „дубоко узрујан, са сузама у очима“. На карти коју је Палеолог имао на столу показивао му је правац повлачења српске војске, а Палеолог је у дневник записао да су Срби изгубили „Ниш, хришћански град краља Стефана Немање, ослободитеља Србије од византијске власти“, „Крагујевац, престоницу цара-мученика Лазара Бранковића“, и „Краљево, седиште српске аутокефалне цркве коју је у 13. веку основао Свети Сава“.⁵⁰ Иако је неоспорно био врло широко образован, историја Србије му, очигледно, није била довољно добро позната.

Осим привременог нестанка Србије са карте света, трећа година рата 1916. још више је продубила расцепа у руском друштву. Палеологове белешке постају све песимистичније, био је без икаквог контакта са царем, готово потпуно одсечен од одлука које је он доносио. Због тога су Поенкаре и Аристид Бријен почетком 1916. године⁵¹ одлучили да у Петроград пошаљу специјалну делегацију са циљем да она разреши нагомилане проблеме у односима Русије и Француске. Иако се стање на бојишту стално мењало и руска армија је бележила више пораза него победа, Русија је и даље била највреднији савезник Француске. Делегацију која је у мају 1916. године стигла у Русију чинили су Рене Вивијани, тада у својству министра правде, и Албер Тома, подсекретар у Влади задужен за артиљерију и наоружање (од децембра 1916. Тома је постао министар за наоружање, на тој позицији је одговарао једино председнику Владе и повремено Поекареу).⁵² Њих двојица су добили

---

⁵⁰ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 143–144.

⁵¹ Аристид Бријен је у октобру 1915. преузео дужност да формира нову владу након што је Рене Вивијани поднео оставку. Био је то кабинет састављен од „стараца“ како је у својим успоменама прибележио лорд Греј. У састав Владе једино није ушао Жорж Клемансо, који је био на прагу своје осамдесете године. Када су га питали зашто није у влади одговорио је „ја сам још увек сувише млад“. Греј је, убрзо по формирању нове француске владе, заједно са лордом Асквитом и Лојдом Џорџом, посетио Париз. Тада су, шаљиво је записао, имали прилику да разговарају са људима о чијем политичком угледу су слушали у својим давним младићким данима (*Viscount Grey of Fallodon, op. cit.*, 251).

⁵² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 260. Сазонов је изразио неспокојство због доласка Томе који је био познати социјалиста са јаким везама у Русији, а било је познато да је одржавао везе и са руским емигрантима у Француској и широм Европе (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 237).

задатак да ојачају ослабљене везе између француске и руске владе, односно да покушају да покрену постојеће руске војне ресурсе, да издејствују да Русија пошаље 40.000 војника на француски фронт као што је обећала у децембру 1915. године⁵³ и да отпочну преговоре о аутономији Пољске. Иако се много очекивало, посета француске делегације није разрешила ниједно питање, али је зато посредно утицала на Сазоновљев пад са чела Министарства спољних послова.⁵⁴

Смена Сазонова се дуго припремала а погодан тренутак да се коначно реализује отворио се након што се он директно zaloжио за аутономију Пољске.⁵⁵

⁵³ Прецизније, ово питање је покренуто још у августу 1914. Поново је отворено у јесен 1915. када су Француска и Британија упутиле своје трупе у Солун. Русија тада није била у могућности да пошаље војску. До слања руских војника у Солун и у Француску дошло је почетком 1916. када су послате по две бригаде. Иначе, Палеолог је био против овог плана. Добио је сатисфакцију када је дошло до побуне међу руским војницима који су преко Марсеја требало да буду послати за Солун. Војници су се побунили, убили пуковника који је командовао Другом бригадом и ранили неколицину официра. Палеолог је инцидент окарактерисао као велико понижење за руску војску и Генералштаб. Сетио се да му је Сазонов једном приликом рекао „када руски војник напусти своје тло постаје безвредан, тада почиње његово комадање“ (R. Poincaré, *Verdun 1916*, VIII, 6–7; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 16–17).

⁵⁴ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 248–249. Питање пољске аутономије је више пута било покретано од почетка рата. На њему су највише инсистирали пољски емигранти у Француској који су се обраћали председнику Поенкареу, руској амбасади, па чак вршили притисак преко интелектуалних кругова и приватних веза. Француска је инсистирала на томе да руски цар обећа аутономију пољском народу под руском влашћу, сматрајући да ће тиме Русија извући само добит и подршку пољског народа. Но, ни Палеолог ни други изасланици нису успели да убеди цара у то. По одласку Вивијанија и Томе, Сазонову је пошло за руком да убеди цара да изда декрет о пољској аутономији. О томе је 13. јуна тајно обавестио Палеолога и Бјукенена. Међутим, под јаким утицајем германофилске струје, посебно председника Владе Бориса Штујрмера и царице, која је мрзела Сазонова јер се својевремено успротивио да цар преузме команду над војском, цар је одлучио да га разреши дужности. Као званични разлог отпуштања наведено је Сазоновљево слабо здравље (R. Poincaré, *L'invasion 1914*, V, 123–124; S. Sazonov, *op. cit.*, 298–320, 331–334; G. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*, II, London, New York, Toronto and Melbourne 1923, 14–17; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 297–298; *ibidem*, III, 11–12).

⁵⁵ Коментаришући начин на који је отпуштен из службе и то док је био ван Русије на одмору у Финској, Сазонов је разочарано рекао Палеологу: „Цар влада: али је Царица та која под вођством Распућина управља свиме“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 310).

Његову смену није спречила ни интервенција француске и британске амбасаде. Указ о смени је објављен 7. јула, а дужност министра спољних послова поверена је Борису Штјурмеру.⁵⁶ Палеолог је био врло оштар у оцени квалитета новог министра кога је овако описао: „Ума невеликог, ситничав, ниске душе, сумњивог поштења, без икаквог државничког искуства и радног замаха.“ Истицао је да га за ту одговорну дужност ништа није квалификовало, „ни лични квалитети, ни дотадашња управљачка каријера, ни социјално порекло“.⁵⁷

Након одласка Сазонова, британски амбасадор сер Џорџ Бјукенен остао је једини Палеологов истомишљеник и савезник у Петрограду.⁵⁸ За читаву 1916. годину са царем је разговарао само једном – у мају током боравка француских емисара. Све вести о царевим размишљањима и дешавањима на царском Двору добијао је од људи блиских цару или од доушника.⁵⁹ Непоуздани извори су му преносили непроверене вести, највише о преговорима о сепаратном миру. Иако су овакве вести сваки пут биле демантоване, гласине о сепаратном миру постале су саставни део политичког и дипломатског живота царске Русије. Оне су шкодиле угледу цара, сматрао је Палеолог, као и положају Русије пред савезницима. Царев положај додатно је био уздрман немачком и аустроугарском објавом од 8. новембра о дарованој аутономији за руски део Пољске. Цар Франц Јозеф је истовремено потписао рескрипт којим је гарантовао аутономију Галиције. Званичници у Петрограду, као и сви листови, протестовали су против овог „диничног кршења националних права“. Проглас и рескрипт били су велики ударац за цара Николаја коме је, фактички, „круна Пољске стргнута са главе“. Након овога, све више угледних Руса уверавало га је да је држава на самом рубу провалије – „ми смо изгубљени, амбасадоре“, говорили су му.⁶⁰

Заједно с вестима о сепаратном миру гласине о револуционарном комешању све више су превладавале у Палеологовим белешкама. Све чешће је бележио јавне агитаторске иступе припадника странке Кадета

⁵⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 302–304; АС, МИД – Посланство у Петрограду, XVI кутија, ф. I, р. 247/1916.

⁵⁷ Штјурмер се одржао на власти свега четири месеца. На његовом обарању удружено су радили депутати Думе, умерени монархисти, националисти, либерали, али су значајан удео имали и Палеолог и Бјукенен (S. Živanov, *Pad ruskog carstva, Februarska revolucija*, II, Beograd 2007, 101, 204).

⁵⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 315–316.

⁵⁹ *Ibidem*, III, 48.

⁶⁰ *Ibidem*, III, 82–83.

који су тражили да се цар одрекне аутократских прерогатива и да успостави демократску власт.⁶¹ Готово свакодневно Палеолог је бележио вести о узнемирености међу грађанством у Петрограду, Москви и другим градовима. Створена атмосфера га је подсећала на стање у Француској пред револуцију 1848. године.⁶² Главни догађај који је Палеолог означио за увод у револуцију било је убиство Распућина 30. децембра 1916. године.⁶³ Овај догађај био је увод у још, како је истакао, суморнију 1917. годину у коју су сви ушли обесхрабрани, јер више нико није веровао у могућност победе. Штавише, Палеолог је имао утисак да се више нико није ни интересовао за рат: „Руско друштво је било обузето осећањем потпуног безнађа које је слутило на још веће зло од постојећег“.⁶⁴

Тај утисак потврдио је на својој последњој аудијенцији код цара на православни Божић 1917. године. Да би обезбедио аудијенцију Палеолог је повукао све друштвене везе које је имао. Прво што му је запало за око био је царев уморан и апатичан изглед. У разговору је био без икакве воље и његова претерана урођена стидљивост још је јаче дошла до изражаја. Цар је и овога пута понављао решеност да истраје у рату до краја, до коначне победе, али је те речи изговарао механички, као да више ни сам не верује у њих. Палеолог је упркос царевој утучености био решен да разговара са њим отворено и директно, тако да се одмах осврнуо на његов последњи указ у коме је војсци „као узвишену награду обећавао Пољску и Цариград“, што је за Палеолога значило да се цар налази изван сваке политичке реалности.⁶⁵ Изван реалних догађаја није био само цар, већ и министар унутрашњих послова Александар Протопопов, верни следбеник Распућина, који је, након смрти „Старца“, вечери проводио саветујући се са његовим духом.⁶⁶

Нагомилана анксиозност ескалирала је крајем фебруара. Нереди који су започели крајем фебруара до 15. марта срушили су Руско царство.⁶⁷ Палеолог описује да су демонстранти и штрајкачи свакодневно марширали улицама. Певала се *Марселеза*, носиле су се црвене заставе на којима је писало: „Дајте хлеба!“, „Доле влада!“, „Доле Протопопов!“,

⁶¹ S. Živanov, *Prelomna 1917. u Rusiji*, Tokovi istorije 1–4 (1998) 10.

⁶² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 106.

⁶³ *Ibidem*, III, 131–132, 134–135.

⁶⁴ *Ibidem*, III, 133–134.

⁶⁵ *Ibidem*, III, 148–152.

⁶⁶ *Ibidem*, III, 214–215.

⁶⁷ S. Živanov, *Rusija 1917. Od pada samodržavnog Carstva do proglašenja demokratske republike*, I, Beograd 2009, 25.

„Доле рат!“ и „Доле Немачка!“ Због сталних нереда Палеолог готово да више није излазио на улицу, па је о актуелностима сазнавао од запослених у Амбасади или из дневне штампе. До априла, када су у Петроград стигли прво специјална француска делегација, а неколико дана касније и Албер Тома, Палеолог је по сопственом признању мало знао о дешавањима у Петрограду и Русији. Ту неактивност француске и британске амбасаде коментарисао је и српски посланик Спалајковић који је средином марта известио Пашића да су у француској и британској амбасади задовољни што је револуција тако брзо успела.⁶⁸ Престао је да наводи изворе својих информација, а није се ни трудио да на било који начин узме учешће у догађајима. За судбину царске породице није имао никакву емоцију, само је таксативно наводио след догађаја, од хапшења и абдикације до заточења. Без обзира на слом самодржавља у Русији сматрао је да се Француска мора прилагодити новом поретку.⁶⁹

Од доласка на власт Привремене владе принца Георгија Лавова Палеолог је вршио притисак на Павела Миљукова, који је преузео ресор спољних послова, да Привремена влада изда саопштење да ће остати верна својим савезницима и наставити рат. Апеловао је на Бријена да, преко француских социјалиста, ступи у контакт с Александром Керенским кога је хвалио као способног и утицајног, и да се он придобије за савезништво.⁷⁰ Прокламација Привремене владе објављена је 20. марта. Прокламовани су једнакост и слобода, али је рат магловито споменут. Палеолог није био задовољан саопштењем да ће „привремена влада остати верна савезницима и учинити све што је у њеној моћи да настави рат до коначне победе“, како је стајало у прогласу.⁷¹

Руске савезнице Француска и Велика Британија понадале су се да могу да преокрену ситуацију слањем специјалних делегација. Обе мисије имале су истоветан задатак – да изврше утицај на Петроградски совјет и Привремену владу да не улази у сепаратне преговоре с Немачком.⁷² Француска специјална делегација, коју су чинила тројица социјалиста, стигла је 13. априла, но како њена мисија није била успешна, већ 22. априла у Русију је стигао и Албер Тома. За разлику од својих претходника, Тома је имао велики углед код чланова Совјета, од раније је био у

⁶⁸ *Дипломатска преписка српске владе 1917. године*, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 2002, № 257, 337–338.

⁶⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 279.

⁷⁰ *Ibidem*, III, 234, 246–248.

⁷¹ *Ibidem*, III, 254.

⁷² *Ibidem*, III, 297–298.

пријатељским везама с Павелом Миљуковим, Александром Керенским, Михаилом Родзјанком и другима који су га величанствено дочекали на Финској станици.⁷³ Долазак Албера Томе био је уједно и крај Палеологове мисије у Русији. Одлука о његовом опозиву већ је била донета неколико недеља раније, а писмо министра Александра Рибоа Тома му је уручио 23. априла. Као основ за разрешење Рибо је навео његову повезаност и блискост са царем што је превелика препрека за успостављање добрих односа с новим властима. Ново време тражило је новог човека, истакао је Рибо.⁷⁴ До доласка новог амбасадора Рибо је тражио од Палеолога да преда овлашћења саветнику амбасаде Жану Дулсеу, док је Тома остао у Петрограду с већ добијеним ванредним овлашћењима. Коначно, нови амбасадор Жозеф Нулан, такође социјалиста, именован је почетком јуна, а на дужност је ступио у јулу.⁷⁵

За разлику од Палеолога, који је са висине и са дозом арогантије, што се види и у његовом дневнику, гледао на промене у Русији, Тома је за кратко време побрао све симпатије нових власти. Постао је истомисљеник и Владе и Совјета, омиљен и радо виђен гост свуда. Вешто се позивао на своју револуционарну прошлост, учешће у протестима и митинзима и, за разлику од Палеолога, он је био искрени поборник социјалистичких начела.⁷⁶ Супротности у карактерима убрзо су довеле до неминовног сукоба међу њима. Палеолог се на сваки начин трудио да поткопа углед Томе и у Паризу и у Петрограду. Док је он држао

⁷³ Лично, Палеолог се отворено ставио на страну Миљукова. Међутим, Тома, као и Бјукенен сматрали су да будућност Русије лежи у моћи Совјета и да је Керенски способнији да оформи владу од поверења.

⁷⁴ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 310–311. У Министарству спољних послова у Паризу дуго су тражили замену за Палеолога. Место амбасадора је, између осталог, нуђено бившем министру спољних послова Стефану Пишону који је, пошто се консултовао са Жоржом Клемансоом, одбио понуду. Исту понуду је одбио још један социјалиста, Артур Грузије (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs, L'année trouble 1917*, IX, Paris 1932, 132, 139).

⁷⁵ Нулан је остао у Петрограду седам месеци. Пре него је дошло до потписивања Брестлитовског мира у марту 1918. године француска и друге савезничке мисије напустиле су Петроград јер је претила опасност да немачке снаге запоседну град. Француска мисија је 28. фебруара прешла у Финску. Зграда амбасаде је запечаћена, враћена је Француској тек 1924. пошто је Париз признао легитимитет бољшевичке власти (J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I, Paris 1933, 1–2, 8, 230–232).

⁷⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 312–313.

страну Миљукова, Тома је отворено подржавао Керенског. И даље, Палеолог је иза Томиних леђа слао телеграме Рибоу у којима је истицао штетност његове политике по интересе Француске и савезника, али када му је Тома пресекао сваку комуникацију с Паризом било је јасно да је његова мисија у сваком погледу окончана.⁷⁷ Русију је напустио 17. маја, помало разочаран и уверен, како је на расстанку рекао Томи, да „револуционарни покрети понекад могу Латинима или Англосаксонцима донети неки напредак, али да то није случај са Словенима. Њих револуција увек одведе у анархију“.⁷⁸ Своје белешке је закључио описом воза који напушта територију Русије, уз цитат из *Бориса Годунова* од Модеста Мусоргског: „Плачи, моја света Русијо, плачи! Ти сада улазиш у помрачину. Плачи, моја света Русијо, плачи! Јер убрзо ти ћеш умрети.“⁷⁹

Објављивање дневника и Палеологова послератна улога

Три године које је провео у Русији Палеолог је искористио не само за писање дневника већ и за прикупљање различитог материјала на основу којег је касније написао десетине историјских романа, новела и разних текстова.⁸⁰ Посебно се интересовао за руску историју, пре свега за животе руских царева и царица. Свој дневник са царског двора објавио је 1921. године под називом *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*. Објављен је у три тома и одмах је постигао завидан успех код читалаца.

⁷⁷ *Ibidem*, III, 314–316; J. Noulens, *op. cit.*, 7. Тома је остао у Русији до доласка новог амбасадора. Бјукенен је забележио да је имао непресушну енергију, да је одржао мноштво састанака и митинга са разним угледним лицима у Петрограду и Москви, састајао се чак и с руским војницима све са циљем да у Русима пробуди борбени дух и истрајност у рату до коначне победе. Нажалост, свуда је, према Бјукененовој оцени, наилазио на „јалово тле“ (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, II, 145).

⁷⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 316–317. Британски амбасадор Бјукенен се с великом тугом опростио од Палеолога кога је сматрао не само колегом већ и пријатељем. У својим успоменама је записао да су много тога прошли у трима критичним годинама и да се на њега увек могло ослонити, јер су увек имали исте циљеве и интересе (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, II, 131–132).

⁷⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 343–346.

⁸⁰ Међу њима су: *Le roman tragique de l'empereur Alexandre II* (1923); *Les Entretiens de l'impératrice Eugénie* (1928); *Alexandra Feodorowna, impératrice de Russie* (1932); *Alexandre Ier, un tsar énigmatique* (1937); *Élisabeth, impératrice d'Autriche. L'hérité sinistre des Wittelsbach* (1939); *L'Écroulement du tsarisme* (1939).

Захваљујући великој популарности, Палеологове успомене су превели и објавили Бољшевици 1923. године под називом *Царская Россия во время мировой войны*. Репринт је објављен 1991. године. Године 1925. дневник је преведен и на енглески језик као *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*. Исте године је дневник штампан и за америчко тржиште где је само у једној години доживео чак четири издања. Тајна популарности дневника лежала је у чињеници да је Палеолог био савременик догађаја и то врло високо рангиран. Такође, политика бољшевика и нестанак царске породице будили су знатижељу савременика. Руско издање дневника било је најављено као „сензационално“.

Када говоримо о карактеру Палеологовог дневника, ово дело се сврстава у категорију политички ангажованих мемоарских успомена које су преправиле Европу по окончању Првог светског рата. Посматрано из угла преиспитивања одговорности за избијање рата, Палеолог је имао сва права да пише ангажовано јер су га ревизионисти у Француској оптужили да је заједно с Поенкареом намерно гурнуо Француску у светски рат. У Палеологовом случају главна оптужба се односила на период од уручења аустроугарског ултиматума Србији до уласка Русије у рат. Још су савременици приметили да је тих неколико дана обавијено велом тајности и да упадљиво нема Палеологових извештаја адресираних на Министарство спољних послова. Први који је оптужио Палеолога за недипломатско понашање био је његов немачки колега гроф Карл Фридрих фон Пурталес који је 1917. године рекао да је Морис Палеолог знао за руску објаву рата пре него сâм генерал Владимир Сухомлинов, министар рата.⁸¹

Након рата, оптужбе су се гомилале, а тезу о Палеологовој кривици оберучке је прихватио историчар Жил Исак. У дневнику и другим

---

⁸¹ Морис Палеолог и француски државници нису били једини који су се после рата суочили с оптужбама својих сународника. И други европски државници и дипломате су били принуђени да оправдавају своју улогу у избијању рата. Између осталих, и Палеологов британски колега у Русији сер Џорџ Бјукенен имао је потребу да у својим успоменама објасни изјаве које је давао током јула 1914. И он је попут Палеолога био оптужен од грофа Пурталеса да је подстицао Русију да уђе у рат против Аустроугарске обећавши јој да ће Велика Британија стати иза ње и Француске. У својим успоменама Бјукенен је оштро негирао да је дао било какву сличну изјаву, позивајући се између осталог на Палеолога и његов приказ Јулске кризе у *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 195–199).

текстовима Палеолог се бранио да је од тренутка када је француска делегација напустила Кронштат 23. јула било доста проблема у комуникацији између Петрограда и Париза и да је био принуђен да доноси одлуке на сопствену одговорност.⁸² Ипак, у разговору с Пјером Ренувеном 1937. године признао је да је сматрао да је рат неизбежан и потребан и да је у том смислу деловао.⁸³ Очекивано, „признање“ је покренуло нову лавину оптужби на рачун Палеолога и Поенкареа, које су се само појачале после Другог светског рата.⁸⁴ Ова изјава је потпуно одговарала Палеологовом карактеру, јер је он био од оне врсте дипломата, судећи према Хајну, који су веровали да дипломате морају имати утицај на велике догађаје или покрете, без обзира на то да ли имају инструкције за то или не.⁸⁵ Хајн је посебно оштар према Палеологу, па је његову службу у Петрограду током јула 1914. године квалификовао као „амбасадорску диктатуру“. На утицајној позицији на којој је био, сматра Хајн, Палеолог је лично опструирао све напоре Париза да спречи избијање рата.⁸⁶ Ипак, савремени француски историчари, међу њима и

---

⁸² J. Keegan, *La Première Guerre mondiale*, Editions Perrin 2003, 87; R. Porte, *1914, Une année qui a fait basculer le monde. Essai d'histoire globale*, Paris 2014, 127; Б. Стојић, *Ремон Поенкаре и Први светски рат*, Велики рат 1914–1918: узроци, последице и тумачења, I, ур. А. Растовић, Ниш 2016, 241–259.

⁸³ И у самом дневнику има доста реченица које се могу прихватити као својеврсно признање. За разлику од Поенкареа који се трудио у својим успоменама да задржи неутралан став, Палеолог није презао од тога да у свакој ситуацији узвиси себе и подвуче свој значај. Тако он на испраћају француске делегације из Кронштата 23. јула увече даје пророчку изјаву: „Аустрија и Немачка спремају шок за све нас.“ Два дана касније заједно са Извољским је констатовао: „Овога пута ће доћи до рата.“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 28, 35; L. Albertini, *The origins of the war of 1914*, III, tran. by Isabella M. Massey, London 1957, 83; J. Keegan, *op. cit.*, 84).

⁸⁴ Најоштрији Палеологов критичар био је британски историчар Леополд Тарнер који је у својим радовима указивао на доказе неслагања између Палеолога и војног аташеа генерала Де Лагуша, који је покушао да га спречи да гурне Француску у рат. Такође, Тарнер истиче да се генерал Жофр ограђивао од одговорности за почетак рата, бацајући кривицу искључиво на Владу (L. C. F. Turner, *The Origins of the First World War*, London 1976; L. C. F. Turner, *The Russian Mobilization in 1914*, *Journal of Contemporary History* 3 (January 1968) 65–88).

⁸⁵ M. B. Hayne, *op. cit.*, 118.

⁸⁶ *Ibidem*, 269. Хајн још истиче да с изузетком Палеолога и Барера у Риму, све остале француске дипломате су били пацифисти, лишени било каквог ратоборног или милитантног духа (M. B. Hayne, *op. cit.*, 271).

Реми Порт, сматрају да Палеолог није могао имати већи утицај на одлуку Русије да уђе у рат. Таква одлука настала је као последица еволуције политике коју је Русија водила. Порт истиче да се често заборавља да је Европа, подељена на два блока великих сила, пуних двадесет година клизила ка катаклизми из 1914. године. Морис Палеолог је био само једна фигура, сведок те трагедије који, колико год да је био у блиским односима с руском царском породицом, није имао утицаја на цареву одлуку о уласку Русије у рат, као што не би, да је било другачије, могао да спречи рат.⁸⁷

Ми бисмо овде додали још једну околност која је, према нашем суду, утицала на то да Палеолог последњих јулских дана делује на своју руку уместо да следи инструкције из Париза. Наиме, део француске делегације која је посетила Русију 20–23. јула био је и председник Владе и министар спољних послова Рене Вивијани. У његовом одсуству ресор спољних послова дат је у надлежност министру правде Жан-Батист Бјенвену-Мартену, који је био без искуства у тој сфери.⁸⁸ Истински вршилац дужности министра био је подсекретар Министарства Филип Бертело са којим је Палеолог од раније био у сукобу.⁸⁹ Протоколом је било предвиђено да француска делегација, након посете Русији, обиђе Стокхолм, Осло и Копенхаген и да се тек 31. јула врати у Француску. У таквим околностима, када су председник државе и Владе били

⁸⁷ R. Porte, *Une guerre née de l'engrenage des alliances?*, La Nouvelle Revue d'Histoire 8 (printemps – été 2014) 18–21; R. Porte, *Chronologie commentée de la Première guerre mondiale*, Paris 2011, 39. Треба истаћи да у француској историографији данас не влада велико интересовање за Мориса Палеолога и његову дипломатску каријеру. Његово службовање у Русији је незаобилазан сегмент свих радова који се баве Првим светским ратом, али и даље нема монографије која је посвећена искључиво њему. Амерички историчар Ирвин Халфонд је 2007. написао прву биографију о Палеологу на енглеском језику (I. Halfond, *Maurice Paléologue: The Diplomat, the Writer, the Man, and the Third French Republic*, University Press Of America 2007). За разлику од Палеолога, Поенкаре не престаје да интересује истраживаче. Најновија књига *Poincaré* новинара Жоржа Валанса објављена је 2017. Осим Валанса, Поенкареова биографија из пера Франсоа Рота и даље је незаобилазна и непревазиђена литература. Исто важи за књигу британског историчара Џона Кигера која је објављена 1997. и до данас имала неколико реиздања (G. Valance, *Poincaré*, Paris 2017; F. Roth, *Raymond Poincaré*, Paris 2000; J. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997).

⁸⁸ В. Науне, *op. cit.*, 277; Б. Стојић, *Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата*, Први светски рат, Балкан и велике силе, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 87–109.

⁸⁹ В. Науне, *op. cit.*, 253.

недоступни, на отвореном мору, Морис Палеолог је проценио да има довољно искуства да самостално доноси одлуке у интересу своје државе. У дневник је записао да су три дана проведена с Поенкареом била довољна припрема да с пуним самопоуздањем заступа интересе Француске у Русији. Велико самопоуздање код свог колеге приметио је и британски амбасадор сер Бјукенен, који је био уверен да Палеолог ради под „некаквим специјалним Поенкареовим мандатом“ који му је давао одрешене руке у свему.⁹⁰

По повратку из Русије Палеолог је именован за генералног секретара у Министарству спољних послова, тада на челу с још једним школским другом, Александром Милераном. Из државне службе и дипломатије повукао се 1920. године. Посветио се писању, а период између два светска рата био је његов најпродуктивнији период као писца новела и историјских романа. Аутор је 23 различита дела, редовно је писао за *Revue des deux Mondes* и друге ревије. Због својих књижевних заслуга 1928. године именован је за члана Француске академије наука. Умро је 18. новембра 1944. године. Постхумно, 1947. године објављен је његов дневник који је водио на месту шефа политичког одељења 1913–1914. године.⁹¹ Такође после смрти, 1955. године, по његовом завештању, лист *Journal* је објавио његове забелешке о Драјфусовој афери које су историчарима расветлиле многе детаље везане за овај процес.⁹²

---

⁹⁰ *Ibidem*, 296.

⁹¹ М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente, Journal 1913–1914 (1er Janvier – 28 Juin 1914)*, Paris 1947. Поједини савремени историчари називају ово дело „псеудо-дневником“ тврдећи да га је Палеолог написао много година касније и да је многе чињенице које је у њему изнео искривио и погрешно тумачио. Једном речју и овај дневник, као и већина других Палеологових радова, били су у служби оправдавања кривице. Такав став заступа Станислас Жансон с Универзитета у Нанту (S. Jeannesson, *Les diplomates français et la paix au lendemain de la Grande Guerre*, *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 108 (2012) 18–22).

⁹² М. В. Hayne, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, V, 324; *Le Robert – Dictionnaire universel des noms propres illustré en couleurs. Histoire, géographie, arts, lettres, sciences*, III, dir. par P. Robert, Paris 1975, 614.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Les archive du Ministère des affaires étrangères, Paris – La Courneuve. Dossier personnel PA–AP 133 Paléologue.

Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко одељење. [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela – Političko odeljenje]

Архив Србије, Министарство иностраних дела – Посланство у Петрограду. [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela – Poslanstvo u Petrogradu]

Извори – Primary Sources

An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court), I (July, 1914 – June 2nd, 1915); II (June 1915 – August 1916); III (August 19, 1916 – May 17, 1917), trans. by F. A. Holt, New York 1925.

Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914, Nouvelle série, t. XXXII, Paris 1914.

Buchanan G., *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*, I–II, London, New York, Toronto and Melbourne 1923.

Grey, Viscount of Fallodon, *Twenty-five years 1892–1916*, II, New York 1925.

Noulens J., *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I, Paris 1933.

Paléologue M., *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'invasion 1914*, V, Paris 1928.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, VI, Paris 1930.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Guerre de siège 1915*, VII, Paris 1931.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Verdun 1916*, VIII, Paris 1931.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'année trouble 1917*, IX, Paris 1932.

Sazonov S., *Les Années fatales*, Paris 1927.

Spalaïkovitch M., *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd, le 24 juillet 1914*, Extrait de la Revue d'Histoire Diplomatique (Avril – Juin 1934).

Дипломатска преписка српске владе 1917. године, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 2002. [*Diplomatska prepiska srpske vlade 1917. godine*, прир. М. Zečević, М. Milošević]

Жофр Ж., *Ратни мемоари*, Београд 1956. [*Žofr Ž., Ratni memoari*, Beograd 1956]

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг., Серия III (1914–1917 гг.), Москва–Ленинград 1931–1938. [Meždunarodnie otnošenja v epohu imperializma. Dokumenta iz Arhivov Carskogo i Vremenogo pravitela (1878–1917), seria III (1914–1917), Moskva–Leningrad 1931–1938)]

Литература – Secondary Works

- Albertini L., *The origins of the war of 1914*, III, tran. by Isabella M. Massey, London 1957.
- Dasque I., *La diplomatie française au lendemain de la Grande Guerre*, Vingtième Siècle. Revue d'histoire 99 (2008) 33–49.
- Ekstein M. G., *Russia, Constantinople and the Straits, 1914–1915*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge 1977, 423–435.
- Halfond I., *Maurice Paléologue: The Diplomat, the Writer, the Man, and the Third French Republic*, University Press Of America 2007.
- Jeannesson S., *Les diplomates français et la paix au lendemain de la Grande Guerre*, Matériaux pour l'histoire de notre temps 108 (2012) 18–22.
- Keegan J., *La Première Guerre mondiale*, Editions Perrin 2003.
- Keiger J., *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997.
- Larousse du XXe siècle*, dir. par P. Augé, Paris 1932.
- Le Robert – Dictionnaire universel des noms propres illustré en couleurs. Histoire, géographie, arts, lettres, sciences*, III, dir. par P. Robert, Paris 1975.
- Porte R., *1914, Une année qui a fait basculer le monde. Essai d'histoire globale*, Paris 2014.
- Porte R., *Chronologie commentée de la Première guerre mondiale*, Paris 2011.
- Porte R., *Une guerre née de l'engrenage des alliances?*, La Nouvelle Revue d'Histoire 8 (printemps – été 2014) 18–21.
- Recouly R., *La troisième République*, Paris 1927.
- Roth, F., *Raymond Poincaré*, Paris 2000.
- Todorova C., *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 371–386.
- Tomac P., *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973.
- Turner L. C. F., *The Origins of the First World War*, London 1976.
- Turner L. C. F., *The Russian Mobilization in 1914*, Journal of Contemporary History 3 (January 1968) 65–88.
- Valance G., *Poincaré*, Paris 2017.
- Živanov S., *Pad ruskog carstva, Februarska revolucija*, II, Beograd 2007.
- Živanov S., *Rusija 1917. Od pada samodržavnog Carstva do proglašenja demokratske republike*, I, Beograd 2009.
- Živanov S., *Prelomna 1917. u Rusiji*, Tokovi istorije 1–4 (1998) 7–22.
- Hayne M. B., *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993.

- Живановић М. Ж., *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 231–307. [Živanović M. Ž., *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njenoj reviziji na Krfu (1915–1916) prema francuskim dokumentima*, Istorijски часопис 14–15 (1963–1965) 231–307]
- Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014. [Mitrović A., *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2014]
- Опачић П., *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд 2009. [Орачић Р., *Srbija između Antante i Centralnih sila 1915–1917*, Beograd 2009]
- Стојић Б., *Ремон Поенкаре и Први светски рат*, Велики рат 1914–1918: узроци, последице и тумачења, I, ур. А. Растовић, Ниш 2016, 241–259. [Stojić B., *Remon Poenkare i Prvi svetski rat*, Veliki rat 1914–1918: uzroci, posledice i tumačenja, I, ur. A. Rastović, Niš 2016, 241–259]
- Стојић Б., *Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата*, Први светски рат, Балкан и велике силе, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 87–109. [Stojić B., *Balkan u spoljnoj politici Francuske u predvečerje Prvog svetskog rata*, Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile, Beograd 2015, 87–109]

Biljana Stojić

**MAURICE PALÉOLOGUE (1859–1944) – THE LAST FRENCH
AMBASSADOR IN TSARIST RUSSIA**

Summary

In January 1914 Maurice Paléologue, a diplomat and writer, was appointed French ambassador in Russia. He spent three years in St Petersburg. In April 1917, when the February revolution changed Russia's political landscape, Paris recalled him in order to send a new representative, uncompromised with the previous regime. During his mission in Russia, besides his diplomatic duties, Paléologue kept a very detailed diary about the events he witnessed. Before he went to Russia, he did not know much about this land and its people, but nonetheless he was very educated, talented, with a great interest in detail. In his diary he wrote about political and military issues, but also showed greater interest in little known facts about the imperial family, social life in St Petersburg etc. After the war, in 1921 Paléologue collected his notes and published them under the title *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*. His memories received great attention among French readers. A few years later, his journal was translated and published both in Russian (1923) and English (1925).

Keywords: Maurice Paléologue, Tsar Nicholas II of Russia, Sergey Sazonov, Miroslav Spalajković, World War I, February revolution, Russia, France, Serbia, Bulgaria.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 06. 2017.

ПРИЛОЗИ

Мирјана МАРИНКОВИЋ*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Одсек за турски језик
Београд

ДУНАВСКИ БАСЕН У НОВИЈОЈ ТУРСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ**

Анстракт: У раду се представљају резултати неколико новијих радова турске историографије која се директно и индиректно бави питањем дунавског басена и градским средиштима у његовом саставу. Истраживања турских историчара обухватају неколико тематских целина: значај дунавског басена и његових насеобина у војним походима и територијалној експанзији Османске империје; стратегија Османске империје у насељавању Румелије; Београд као стратегијски важан војни циљ и база на Дунаву; Силистрија и њен значај у османској историји; управљање Ђердапом и другим теснацима и клисурама на Дунаву; лака флота на Дунаву; Дунав и његове обале у османским изворима; исељавање муслиманског становништва из градова дунавског басена.

Кључне речи: Османска империја, дунавски басен, новија турска историографија, Београд, насељавање Румелије, Ђердап, Силистрија, исељавање муслиманског становништва.

Турска племена у дунавском басену

Дунавски басен је у далекој прошлости био простор на коме су у дужим или краћим временским раздобљима поред осталих живела и различита турска племена. Око 380. године, недуго после Велике сеобе

* mirjana.marinkovic65@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

народа 375. године и опште несигурности услед најезде номадских азијских племена, турско племе Хуна стиже из Азије у Панонску низију где оснива Западну хунску државу. У наредном веку, турско племе Огура заснива прве насеобине са оне стране Дунава, о чему сведоче пронађени предмети начињени од пресованих металних плоча.¹ Авари су створили краткотрајну империју у области Црног мора принудивши византијског цара да им плаћа годишњи данак. Након победе над племеном Ант, настанили су се на доњем Дунаву, одакле су под Атилиним вођством предузимали пљачкашке походе на Галију и заузимали значајне путеве и трговачке тачке у Европи.² Године 568. Панонска низија је потпала под аварску власт. У низу напада на византијску територију, Авари су убрзо преузели Сирмијум и Сингидунум. „Тако је отворен пут ка Византији и започет рат против ње који ће трајати вековима.“³ Будући номади, Авари су на своју територију насилно насељавали словенска племена јужно од Дунава не би ли за њих обрађивала земљу. Присуство Авара у дунавском басену оставило је трагове у бројним топонимима и институцијама на Балканском полуострву, као што су Обровац, Наварин, институција бана и казнаца.⁴ Словенска племена која су живела на обалама Дунава имала су контакте и са другим турским племенима – Печенезима, Куманима и Бугарима.⁵ Бугари су 679. прешли Дунав да би се следеће године настанили на простору данашње Бугарске. Између 762. и 811. године више пута су нападали Константинопољ и створили моћну државу.⁶ Убрзо потом, Бугари су се стопили са словенским становништвом и христијанизирали 864/865. за време хана Бориса.

Из овог кратког подсећања на присуство разнородних али етнички блиских племена на обалама Дунава, можемо закључити да је ова највећа и најзначајнија европска река са својим обалама од давнина представљала природно станиште у кретањима турских номада из Азије према Европи.

¹ L. Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, Macarcadan çeviren Hicran Akin, Ankara 1984, 5.

² *Ibidem*, 8.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, 11.

⁵ М. Filipović, *Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena*, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI–XVII (1966–67) 1970, 101.

⁶ Турска традиција приповеда да је хан Крум (803–814), који је потукао византијског цара Нићифора I, од његове лобање направио пехар. – J-P. Roux, *Türklerin Tarihi*, çev. Prof. Dr. Aykut Kayancigil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul 2010, 109.

Османлије у дунавском басену

За Турке Османлије дунавски басен са Београдом као његовим центром представљао је подручје од стратегијског значаја. Сви погледи ка Европи и сви снови о територијалној експанзији досезали су до обала Дунава. Халил Иналџик у свом већ класичном делу *Османско царство* наводи да су „Османлије као природну северну границу свог царства одредиле Дунав“. Штавише, „Мехмед Освајач је на Балкану спроводио следећу политику: спречавао је сваку страну државу да се учврсти на овом полуострву јужно од Дунава и присаједињавао је сваку ону земљу која је ту већ имала упориште“.⁷ М. Емре Киличаслан у раду *Управљање Берданском клисуром и теснацима у 18. веку* закључује да су се и Римска и Османска империја задовољавале тиме да „Дунав виде као крајњу граничну тачку“.⁸

Као кључни град на Дунаву, тј. на ушћу Саве у Дунав, Београд је читав век пре него што је потпао под власт Османлија био предмет освајачких жеља османских султана. Један рад на ту тему из новије турске историографије својом исцрпношћу и акрибичношћу као и мноштвом нових података и виђења заслужује посебну пажњу – рад турског историчара млађе генерације Селима Асланташа *Београд – Дом рата*.⁹

Османлије су се жестоко бориле да освоје и задрже тај град на ушћу Саве у Дунав, баш као што су то пре њих чинили Римљани, Мађари и Срби. Осим тога, ако се изузме Цариград, то је град за чије су освајање Османлије уложиле највише труда.¹⁰ Судбина и идентитет Београда садржани су у његовом симболичном имену – Врата/Дом рата (*Dârü'l-Cihâd*), због његовог географског положаја и стратегијског значаја. Османлије су га називале и другим именима – као што су Дунавски Београд, Доњи Београд, Смедеревски Београд, Угарски Београд, „Кључ земаља штићених путева“.¹¹

У овом раду Селим Асланташ на почетку даје кратак преглед историје Београда пре османског освајања. Пада у очи употреба литера-

---

⁷ Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 2003, 40.

⁸ М. Emre Kılıçaslan, *XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi*, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2010, sayı 25, 62.

⁹ S. Aslantaş, *Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 15(2011) 13–37.

¹⁰ *Ibidem*, 13.

¹¹ *Ibidem*, 14.

туре на различитим језицима укључујући и радове српских и југословенских историчара и њихово уклапање с архивским и наративним изворима и резултатима турске и европске историографије. Тако се дошло до једног свеобухватног погледа на историју Београда који плени одмереношћу и тежњом ка пуној историјској истини. Аутор поставља питање да ли је Бајезит I заиста опседао Београд 1391, позивајући се на мишљење Глише Елезовића и Гавра Шкриванића у књизи *Како су Турци после више опсада заузели Београд*,¹² који то тврде цитирајући Франца Бабингера, а овај пак османског историчара Оруча. Оруч у својој хроници пише да је Бајазит „доспео у Румелију и стигао у Лазову покрајину [деспота Лазаревића]. Освојио Гугерцинлик [Голубац]. Напад је стигао до Угарске и у угарском вилајету изазвао галаму. Стигао је у Београд и опседао га месец дана. Није га заузео и вратио се назад 792. године [20. децембар 1389–8. децембар 1390].“¹³ С. Асланташ сматра да ове тврдње треба узети с резервом, јер ниједан други извор осим Оручеве хронике не помиње ову опсаду Београда, иако је између 1390. и 1392. било интензивних османских војних активности на северној линији.¹⁴

Безбедност северне границе и потпуно елиминисање Мађарске из „војно-политичке једначине на Балкану“ били су од виталног значаја за даље присуство Османлија у региону.¹⁵ Пишући о опсади Београда 1440. године коју је предузео султан Мурат II, Селим Асланташ наводи оцене оновремених турских хроничара који подвлаче изузетан значај Београда. Тако Ашик Пашазаде пише да је „султан Мурат Гази знао да је Београд капија Угарске и да је имао циљ да отвори ту капију“. Исто тако, Хоџа Садедин пише да је „београдска тврђава капија те земље и кључ за њено освајање“.¹⁶

Контрола над Подунављем, пише Асланташ, стекла је животну важност након што је Сигисмунд од Срба освојио Београд 1427. године. Султан Мехмед II Освајач, један од турских султана са израженом државничком визијом, видео је Београд као „кључ Мађарске и његово освајање као фазу у освајању Мађарске“.¹⁷ О његовој опсади Београда 1456. постоје бројна сведочанства, како османска, тако и европска. Асланташ цитира турског хроничара Феридуна Диримтекина који

¹² G. Elezović, G. Škrivanić, *Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd*, Beograd 1956.

¹³ S. Aslantas, *nav. delo*, 17.

¹⁴ *Ibidem*, 18.

¹⁵ *Ibidem*, 19.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, 21.

разлоге за пропаст опсаде види у неслози паша, одсуству воље за ратовање код румелијских снага, осудама и прекору које је падишах упућивао јаничарском аги, али додаје и војнички гениј Јаноша Хуњадија, браниоца београдске тврђаве, који је у првој половини 15. века добрано намучио Османлије.¹⁸ Поред копнених снага, Мехмед Освајач је за напад на Београд користио и флоту од 200 мањих бродова на Дунаву.¹⁹

Пораз у опсади 1456. није значао одустајање од освајања Београда које су Османлије виделе као неизбежан услов за покораване Угарске. Године 1492. за време Бајезита II предузет је још један неуспео поход на Београд о коме пише Асланташ позивајући се на турске хроничаре Ибн Кемала и Данишменда.²⁰ Заузимање Београда 1521. било је први велики тријумф после ступања на престо султана Сулејмана Величанственог који је наставио да гаји освајачке амбиције према Угарској и дунавском басену. Асланташ у овом раду износи белешке Целалзаде Мустафе, „најбољег османског извора за освајање Београда“.²¹ По подацима које даје тај извор, на османском дивану који се састао у Софији у походу ка Угарској није било јединства. Румелијски беглербег Ахмед-паша и знатан број везира били су мишљења да је приоритет да се освоји шабачка тврђава, да се потом направи мост преко Саве и одатле крене на Будим. С друге стране, велики везир Пири Мехмед-паша сматрао је да је „београдска тврђава кључ Угарске“ и да ће освајање Београда отворити пут за друга освајања. Био је уверен да ће се непријатељске снаге концентрисати око Београда уколико османска војска крене на Будим и пресећи Османлијама одступницу. На концу, превагнуло је мишљење румелијског беглербега које је делио и млади падишах за кога је Мађарска била превасходни циљ, иако Асланташ сматра да треба имати у виду да султан „није у потпуности занемаривао питање освајања Београда“.²² Штавише, аутор наглашава да је Пири Мехмед-паша, иако примарно чиновник из реда финансијских стручњака, био на линији османске политике старе стотину и педесет година.

Занимљиво је даље деловање великог везира који је инсистирао на значају Београда. Румелијски беглербег Ахмед-паша је 8. јула 1521. заузео Шабац, где је султан сутрадан стигао са наредбом да се на Сави изгради

¹⁸ *Ibidem*, 22.

¹⁹ Франц Бабингер наводи да су Угари имали између 40 и 200 барки и да је највероватније прва цифра означавала стварни број. – Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010, 126.

²⁰ S. Aslantas, *nav. delo*, 23.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, 25.

мост. На инсистирање Ахмед-паше, Пири Мехмед-паша је требало да одустане од опсаде Београда и одмах дође у Шабац. Искусни велики везир „није журио са спровођењем наредбе“, већ је позвао другог везира Мустафа-пашу који је водио борбе у околини Земунa. Мустафа-паша се тада лично уверио колико Београд има важан положај и рекао да ће то предочити султану. Да би га одвратио од планова за поход на Будим, Пири Мехмед-паша је послао писмо султановом личном учитељу (лали) у коме је наглашавао да се „таква прилика не даје увек“ и да „освајање Београда није препрека да се дође до Будима“, као и да се „таква прилика с протоком времена неће више указати“.²³ Суочен с опасностима да мост на Сави буде срушен и да повратак буде онемогућен, султан је ипак прихватио ове аргументе и променио одлуку. На тај начин освојена су значајна упоришта у дунавском басену – Шабац, Земун, Срем, Сланкамен, што је онемогућило било какве војне подухвате Угара са севера.²⁴ Целалзаде Салих, један од хроничара опсаде Београда на кога се позива Селим Асланташ, бележи да су Османлије од мађарских дезертера сазнале да је најслабија тачка тврђаве ушће Саве у Дунав, те су топовима са Ратног острва почели да туку управо тај део.²⁵ Да је Београд постао значајна тачка за султана Сулејмана Величанственог сведочи податак да је обећао да ће оном борцу који поборе барјак на београдску тврђаву доделити звање санџак-бега!²⁶

Падом Београда у руке Османлија дошло је до промене његовог визуелног идентитета и структуре становништва. Мађари су са својим иметком и потомством бродовима упућени у Угарску, наводи Асланташ. Један део становништва протеран је у Истанбул. Песници су опевали ову велику победу, а одмах по освајању приступило се поправци срушених зидина и подизању џамија, месџида и дервишких текија. Београд је прикључен Смедеревском санџаку и поверен на управу босанском бегу Бали-бегу. Тиме је султан Сулејман остварио вековни сан својих предака и припојио овај значајан град својој држави. Све до 1541. године када је освојен Будим, београдска тврђава је у пуном смислу речи имала изглед војничког логора. Године 1526. у Београду је изграђено бродоградиле. До краја 17. века београдска тврђава ће бити значајна станица у турским војним походима. Поред коришћења саобраћајних потенцијала Дунава и Саве за снабдевање војске, Београд је с временом постао и

²³ *Ibidem*, 26.

²⁴ *Ibidem*, 27.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, 28.

центар за вођење преговора са Хабсбурговцима.²⁷ Коначно, Селим Асланташ констатује да Београд није представљао само важну војну базу и извор снабдевања у време победоносних похода, већ да је и у временима опадања османске моћи имао битну одбрамбену улогу. „Београд је био центар одбрамбене линије Шабац заузео Шабац–Београд–Смедерево–Видин.“²⁸

Имајући све ово у виду, дунавски басен је представљао најзначајније подручје Румелије, тј. европског дела Османског царства. Румелија је за Османлије представљала политички и психолошки најважнији део државе због чега јој је поклањана посебна пажња. Најспособнији администратори и војни команданти постављани су на највише дужности управо у Румелији. Политика насељавања овог простора указивала је на чињеницу да су Турци Румелију прихватили као своју земљу, а не као привремено запоседнуту територију. У прегледном раду *Методe и стратегије које је османска држава примењивала у насељавању Румелије*,²⁹ Хакан Доган наглашава да су Османлије систематски насељавале Румелију и да је захваљујући досељавањима из Анадолије велики део Румелије постао турска отаџбина. Овај аутор сматра да су Османлије успоставиле снажан централистички поредак насупрот средњовековној феудалној анархији и расцепканости. Осим тога, „за разлику од феудалних господара, донели су становништву лакше пореске обавезе и припремили миље у којем су слободно могли да упражњавају своје религиозне обичаје и у којем су имали сигурност имовине и живота“.³⁰ Халил Иналцик је сматрао да је „заштита сељаштва од експлоатације локалне власти била основни принцип османске администрације“.³¹ У процесу насељавања важну улогу је имала институција вакуфа, тј. подизање верских и световних објеката на општу корист, чиме се још више учвршћивала свест о Румелији као територији која је предодређена да трајно носи турски печат. Хакан Доган истиче већ уврежен став у турској историографији да су Османлије у време територијалне експанзије водиле помирљиву политику према хришћанима познату под називом „istimalet“.³² Таква политика била је срачуната на толерантан однос према локалном племству и војничком staleжу чији

²⁷ *Ibidem*, 29–30.

²⁸ *Ibidem*, 33.

²⁹ H. Doğan, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'nin İskânında Uyguladığı Yöntem ve Stratejiler*, <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/39.pdf>.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ X. Иналцик, *нав. дело*, 20.

³² İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, 450–451.

су припадници добијали право на уживање државног земљишта у одговарајућој величини и уживали изузеће од плаћања државних дажбина за шта су били обавезни да служе у турској војсци. Халил Иналцик пише да су многи војници у турској војсци били под командом својих кнезова и да нису били обавезни да пређу на ислам, те да је „крајем петнаестог века још увек било тимарника чије су породице у три до четири генерације задржале хришћанску веру.“³³ Захваљујући политици званој „istimalet“ османска држава је настојала да придобије немуслиманско становништво које је стицало сигурност и заштиту уређене државне администрације.

Турске барже на Дунаву

Освајањем Мађарске, Османлије су завладале Дунавом који је убрзо постао најважнији водени пут како у време ратних похода тако и у мирнодопским приликама. Из тог разлога је убрзо успостављена Дунавска капетанија на челу с Дунавским капетаном у чијој су надлежности били пловидба и пловила на овој великој европској реци. За обављање разноврсних задатака у различитим временским условима Османлије су користиле и бродове различитих величина и особина, трудећи се да се прилагоде тешким условима и обезбеде сигуран транспорт хране, муниције, грађевинског и другог материјала. У новије време турски историчари посвећују све више истраживачке пажње дунавској флоти и историји турског речног бродарства. Зато нам није промакао рад Ајше Пул, доцента на Катедри за историји Универзитета Орду у истоименој провинцији на Црном мору, посвећен једној специфичној врсти баржи без палубе које су биле нарочито популарне и погодне за пловидбу Дунавом.³⁴

Ауторка овог темељно обављеног истраживања заснованог на архивској грађи и литератури наводи да је употреба лаке флоте на Дунаву као испомоћи копненим снагама почела у време султана Мехмеда II Освајача (1451–1481). Султан Сулејман Величанствени је у тежњи да под своју власт стави Средњу Европу увидео стратешки значај Дунава као воденог пута и потребе да се освоје важна упоришта на тој реци укључујући Будим. Из тог разлога, основана је Дунавска капетанија која се делила на два дела – први који је био надлежан за правац до Видина, и

---

³³ Х. Иналцик, *нав. дело*, 21.

³⁴ А. Pul, *Osmanlı Tuna Donanmasının Üstüaçık Gemileri*, Tarih Okulu Dergisi, Yıl 7, Sayı XVIII (2014) 285–317.

други од Видина до Будима.³⁵ Губитком Мађарске, Дунавска капетанија је, природно, сведена само на овај први део. У борбама између Османске империје и Аустрије током 17. и 18. века Дунав је представљао не само грудобран већ и центар за обезбеђивање и превоз животних намирница. Зна се, на пример, да је дунавска флота 1699. године располагала с више врста бродова – 19 бродова типа *kalite* (који је у рату превозио 220 ратника и имао топ на прамцу), пет великих и 28 малих бродова на весла познатих као *firkate* (превозили до 80 бораца), три шајке (20–50 ратника и три топа) и 100 баржи, које се називају и *üstüaçık* („непокривене“) и које су карактеристичне управо за пловидбу Дунавом у османско доба.³⁶ Барже су се састојале од дуге „кичме“ и равног дна направљеног од дасака закованих једна за другу. У документима се наводи да су такви бродови често имали и једра.³⁷ Цена се кретала од приближно 132 гуруша крајем 17. века до око 183 гуруша крајем 18. века, мада није јасно о којој величини баржи је реч.³⁸

Посада барже углавном се састојала од кормилара и осам веслача. Њихов основни задатак био је превоз ратног материјала и опреме у време ратних операција, али и намирница, грађевинског материјала за зидање и поправку утврђења и мостова, и ређе за транспорт људи. Барже су се делиле по величини на три врсте – мале, средње и велике. Њихов значај и погодност за употребу у несигурним водама и теснацима Дунава долазио је нарочито до изражаја у обезбеђивању логистике за војску.

Архивска грађа пружа прегршт података о значају баржи и труду да се обезбеди материјал за њихову градњу и обучена посада за пловидбу. Према истраживањима Ајше Пул, није увек било лако пронаћи добре и веште веслаче, а поготово платити их за њихов рад. Није била реткост да посада бежи и напушта барже. Колики значај су барже имале за Османлије сведочи податак да је посебно лице било именовано за опремање ових бродова – тзв. ачиклар ага (*Açıklar Ağası*), или ага за пловила без палубе, који је био подређен Дунавском капетану.³⁹

Главна места градње баржи и лаке речне флоте били су Рушчук, Никопоље, Видин, Голубац, Смедерево, Зворник, Крушевац, Пожега, Мохач, Будим и Естергон.⁴⁰

³⁵ *Ibidem*, 287.

³⁶ *Ibidem*, 288.

³⁷ *Ibidem*, 304.

³⁸ *Ibidem*, 305.

³⁹ *Ibidem*, 294.

⁴⁰ *Ibidem*, 302.

Османлије и Ђердап⁴¹

Нашу пажњу привукао је рад М. Емреа Киличаслана *Управљање Ђердапом и теснацима на Дунаву у 18. веку*⁴² у коме се на основу расположиве литературе и турских архивских докумената разматрају улога и значај области Ђердапске клисуре уз осврт на активности и пловидбу Дунавом у османско доба.

Ђердап је по својим природним карактеристикама представљао чвориште у коме су се укрштали путеви који су долазили из Европе, са Јадрана, Балкана, Црног мора и југоисточне Европе.⁴³

Аутор истиче да су османска освајања на Балкану започела најпре покушајима да се овлада великим путевима који воде до Дунава и који се протежу дуж долина великих река.⁴⁴ Упркос томе, не може се рећи да су се пловни путеви користили у знатнијој мери, јер су топови и муниција чак и средином 15. века, када су Османлије почеле да користе Дунав у својим акцијама на Балкану, превожени баркама од Истанбула до Варне, а затим колима до Рушчука или Београда, и потом поново баркама.⁴⁵ Треба имати у виду да је клисура била погодна за пловидбу углавном између маја и новембра и да су у другим периодима били коришћени сувоземни путеви.⁴⁶ Османлије су први пут успоставиле контролу над овом облашћу 1421. године у борбама с угарским краљем Сигисмундом. Јанош Хуњади је успео да привремено заустави османски продор у Подунављу и извојује победу над Османлијама на Ђердапу 1442. године, чиме је осујетио планове румелијског беглербеге Шахин-паше да уђе у Ђердап. Средином 15. века почињу замашније турске војне операције када се у већој мери користи река Дунав. У опсади Београда 1456. коришћена је речна флота. За владе Сулејмана Величанственог (1520–1566) ђердапска област је постала граница између Угарске и Османског царства. Од освајања Турн Северина 1524. године „Дунав је постао

---

⁴¹ Реч *Ђердап* води порекло од турске речи *girdap* у значењу клисура, вртлог, теснац. Турска реч за Ђердап је *Demirkapı* – гвоздена врата.

⁴² М. Е. Kılıçaslan, *Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi*, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2010, sayı 25, 59–76.

⁴³ А. Decei, *Demir-Kapı*, *İslam Ansiklopedisi* 3 (1963) 523.

⁴⁴ М. Е. Kılıçaslan, *nav. delo*, 64.

⁴⁵ *Ibidem*, 65.

⁴⁶ *Ibidem* 66.

унутрашњи комуникациони пут османске државе“.⁴⁷ У контексту турских освајања, Ђердапска клисура је сматрана важном за успостављање власти на Дунаву и „кључем за Мађарску“, као што је више пута истицано за Београд.⁴⁸ Дунав је у правом смислу постао „турска река“ током 16. века и то онај његов део источно од Естергона. Премда су даља освајања (Београда 1521. и победа на Мохачу 1526) омогућила улаз у Угарску, Дунав у османским походима на Беч није имао активну улогу.⁴⁹ Иако се у првој опсади Беча 1529. године рачунало на флоту, њу су Аустријанци успели да потопе. Друга опсада Беча 1683. више се базирала на копненим операцијама, мада се у периоду између две опсаде водило рачуна да се држе стратешке тачке на реци и придаван нарочит значај томе да се на Дунаву осигурају оперативне базе.

Аутор овог рада наводи да су „поред непријатељства између Османлија и њихових европских суседа због политичких и верских разлика у 16. и 17. веку“ постојале и економске везе. Капитулацијама које је 1535. године Француска добила од Османлија предвиђено је да Французи могу да користе реку Дунав и наоружавају своје бродове ради заштите од гусара.⁵⁰ Турски бродари су у повољним временским условима могли да пролазе кроз Ђердап и превозе робу у горњи ток реке. Благодаревши тим транспортним подухватима и превласти на Дунаву, Влашка и Молдавија су постале „башта Истанбула“.⁵¹

Османлије су освојиле Ђердап као стратегијски важан речни пролаз у 17. веку. Према речима аутора, клисуре и речни теснаци на Дунаву у области Ђердапа представљале су природну границу иза које је османска централна власт имала тешкоћа да допре.⁵² С друге стране, међутим, Аустрија, највећи ривал Османске империје на Балкану, наилазила је на тешкоће у тежњи да се спусти у доњи ток Дунава. Осим тога, „није јој успело да из османских руку узме Ђердап“.⁵³

Након турско-аустријских ратова 1688–1716, Београд је на кратко прешао у аустријске руке (1717–1739). После тога град је неповратно изгубио карактер базе за освајања и стекао идентитет одбрамбеног упоришта против непријатељских напада. Из тог разлога је управљање

⁴⁷ A. Decei, *nav. delo*, 524.

⁴⁸ M. Emre Kılıçaslan, *nav. delo*, 66.

⁴⁹ *Ibidem*, 66.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, 67.

⁵² M. Emre Kılıçaslan, *nav. delo*, 60.

⁵³ *Ibidem*.

Ђердапом још више добило на значају. Било је неопходно да храна, муниција и друге ратне потрепштине за одбрану Београда буду брзо и сигурно превожене.⁵⁴ С друге стране, Аустријанци су након освајања Оршаве и Кладова 1689. размишљали и о освајању Ђердапа. Дунавски капетан Ибрахим-паша био је одлучан и ефикасан у настојању да очува то стратешко упориште, тако да је Карловачким миром 1699. Ђердап захваљујући њему припао Османлијама.⁵⁵

М. Емре Киличаслан примећује разлике у управљању Ђердапом између Римске и Османске империје. Иако су проблеми и предности владавине над значајним речним токовима и стратешки важном клисуром били слични, постоје битне разлике између два царства. Док су Римљани предузимали градитељске подухвате и зидали утврђења и мостове, Османлије су покушавале да прелазе уреде преко институције Ђердапског агалука (Girdap Ağalığı).⁵⁶ Ђердапски ага је била титула службеника задуженог за безбедност бродова који су пролазили кроз Ђердап и превозили храну и другу ратну опскрбу. У његовој надлежности је била заштита од гусарских напада, удара у стење, заглављивања у теснацима и вртлозима. Поред ђердапског аге, постојала је и институција аге за непокривене бродове и чамце који се старао о њиховом превлачењу кроз Ђердапску клисуру. Испрва је дужност ђердапског аге обављао дунавски капетан (Tuna Kapudani),⁵⁷ потом влашки војвода, да би на крају била поверена личности која је управљала Кладовом. Из овога се види да су се власти старале да се брига о Ђердапу и конкретним проблемима пловидбе препусти лицу које је било непосредно укључено у решавање виталних питања у области.⁵⁸

У превођењу бродова кроз Ђердап ангажовани су и хришћани – церахори (тур. serahor) који су бродове канапима привезивали за обалу и усмеравали их. Према подацима које даје аутор овог рада, у другој половини 18. века на овим пословима је било ангажовано пет бродова, стотину педесет неквалификованих и осамдесет четири квалификована радника. После 1760. године, услед економских недаћа у држави, број

⁵⁴ *Ibidem*, 67–68.

⁵⁵ *Ibidem*, 68.

⁵⁶ *Ibidem*, 74.

⁵⁷ Евлија Челеби пише да је капетан Дунава био један од органа власти у Београду, под чијим су заповедништвом „сви бродови на Дунаву и Сави од Видинске до Будимске крајине. Он стално крстари Дунавом са десет фрегата и хиљаду војника азапа. Он има власт да вјеша и да кажњава строгим казнама.“ – Е. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996, 82.

⁵⁸ *Ibidem*, 71.

упослених у обезбеђивању пловидбе Ђердапом је био мањи.⁵⁹ Коначно, аутор закључује да је Ђердапска клисура успоравала напредовање Османлија према Западу, али да је у исто време спречавала њихово повлачење ка Истоку и продор непријатељских снага у унутрашњост Османске империје.⁶⁰

Дунав у турским архивским изворима

А. Халук Дурсун, доцент на Универзитету Мармара и директор Музеја Топкапи сарај у Истанбулу, сачинио је рад под насловом *Дунав и његове обале у Османском архиву*,⁶¹ који се искључиво базира на грађи Архива Председништва владе у Истанбулу, насталој између 1790. и 1917. године. Реч је о прворазредним архивским изворима који речито сведоче о ангажованости турске администрације у решавању низа проблема који су настајали на Дунаву и његовим обалама, од политичких и државничких до сасвим практичних и свакодневних.

Најважнији проблеми власти тицали су се ратних дејстава и осигурања безбедности у време мира. Низ докумената сведочи о упадима разбојника с друге обале Дунава и сукобима са османском војском, као што је био случај 1852. године.⁶² Поред ових проблема, власти су се суочавале и са тешкоћама које су доносила поједина годишња доба. Године 1860. и 1862. замрзнуо се Дунав. Услед тога је 1860. године за преношење важних поштанских пошиљки ангажована неколицина жандарма на коњима. Документи сведоче да је две године касније становништво лишено опскрбе храном почело да се храни кочањем и да је тражено да им се хитно доставе намирнице, пошто се Дунав откравио.⁶³ Евлија Челеби пише да је замрзавање Дунава пружало прилику београдском становништву за богаћење. „Будући да се у вријеме када се на Дунаву ухвати лед од десет педаља дебљине не наплаћује увозна трошарина и пијачарина (*bâdž-ü bazâr*) [за робу која се увезе] с вана [у град], тада дође по неколико стотина кола робе, па се сви, раја и повлашћени слој, баве трговином и тако се обогаћују. Сва сиротиња постану господа.“⁶⁴

⁵⁹ *Ibidem*, 72–73.

⁶⁰ *Ibidem*, 74.

⁶¹ А. Н. Dursun, *Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kırıları*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies XII/2 (2010) 333–339.

⁶² *Ibidem*, 334.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Е. Челеби, *nav. delo*, 93.

Дунав је вековима био значајан извор прихода за становништво које је живело на његовим обалама. Турски путописац Евлија Челеби писао је да је дрвна грађа висока као планине с обе стране Дунава.⁶⁵ Осим тога, ловишта рибе и места за лов мрежом давана су у закуп, о чему сведочи један документ из 1856. године.⁶⁶ Поред хладноће, становништво и насеља поред Дунава погађале су и обилне кише и поплаве. Ситуација је била веома тешка 1855. године када је ради утврђивања штете коју су претрпели сељаци око Дунава и Саве допутовао амбасадор Аустрије. Три године касније, Дунав се поново излио, али се не помиње било каква накнада штете пострадалима. Године 1888. у поплавама је страдало становништво града Адакала, с тим што је тада држава притекла у помоћ. Другу невољу која је често пратила поплаве представљају епидемије заразних болести. Тако из овог рада сазнајемо да је 1861. избила епидемија маларије, грознице и дијареје и да је због тога из Истанбула био упућен лекар на терен.⁶⁷

Даље, грађа потврђује разноврсност послова на уређењу обала Дунава које је периодично требало обављати. Године 1845, на пример, „на дневном реду је било чишћење и уклањање стена на обалама у Молдавији“. Године 1873. неки бродови који су припадали медитеранској флоти послати су на Дунав, док је посада на старим бродовима који су престали да се користе упућена у бродоградилиште у Рушчуку. Један документ из 1874. пружа сазнања о томе да ће бити основана једна страна компанија коју чини четрдесет бродова на Дунаву и да је „потребно припремити бродове који се налазе под Управом Дунава за конкуренцију са њима“.⁶⁸

Дунав је престао да буде гранична река Османског царства 1878. године. Ипак, османске власти су и даље на различите начине биле заузеле питањем Дунава. Сафет-паша, министар иностраних послова, саставио је меморандум о томе какав став треба заузети на Конференцији о Дунаву, одржаној 1883. у Лондону, а у вези с питањима пловидбе и припреме Закона о речној полицији.⁶⁹ Аутор нам, нажалост, не даје више података о садржини министровог меморандума. Осим тога, Румунија и

⁶⁵ A. Haluk Dursun, *nav. delo*, 335.

⁶⁶ *Ibidem*, 335.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, 336.

⁶⁹ На тој конференцији Аустрија је као држава са најјачом флотом добила право контроле пловидбе у области доњег Дунава који није био у њеним границама. То право није могла да реализује због одлучног противљења Румуније.

Бугарска су 1886. и 1887. године имале спор око полагања права на нека острва на Дунаву, због чега је Бугарска од надлежних служби Османске империје захтевала оверене копије неких карата и протокола. Спор између Румуније и Бугарске трајао је до 1904. године.⁷⁰

Говорећи о Дунавској капетанији, А. Халук Дурсун истиче да се то тело делило на два дела; један је контролисао ток Дунава од ушћа у Црно море до Видина, а други од Видина до Будимског ејалета. Након губитка Мађарске 1699. године, Дунавска капетанија се свела само на овај први део. Њен најважнији задатак била је контрола превоза хране и других добара Дунавом. У Рушчуку и Силистрији налазила су се бродоградилишта. Бродови су имали зимовнике у Рушчуку где су и одржавани. Говорећи о чувеној лакој османској речној флоти, Дурсун истиче да је таква флота могла лако и брзо да се креће једнако и узводно и низводно.⁷¹ На крају, аутор подсећа на мисао чувеног историчара Франца Бабингера који је за Дунав написао да је „судбинска река Османског царства“ и закључује да је губитком Дунава и територија у Европи османска држава изгубила и духовну снагу коју јој је та велика река уливала.⁷²

Силистрија – османски град на обали Дунава

Турска историчарка Хава Селчук с Универзитета Ерџијес у Кајсерију истраживала је друштвене прилике у Силистрији, значајној турској луци на Дунаву, на основу сицила (регистра) кадије вођеног између 1791. и 1793. године, тј. између Свиштвоског и Јашког мира.⁷³ Кадијски сицили, као својеврсни сведоци свакодневних животних ситуација које су доспеле до суда, представљају драгоцен материјал за изучавање социјалних и градских прилика. Сицил, који је био предмет анализе, састоји се од 233 документа који се односе на различите теме као што су наследство, парнице, породичне и правне ситуације, именовања у службу, порези, посланства, градња бродова.

Из наследних парница реконструисана је структура породице у Силистрији. Х. Селчук закључује да су породице у Силистрији углавном

⁷⁰ *Ibidem*, 336. Аутор не наводи о којим острвима је реч.

⁷¹ *Ibidem*, 338.

⁷² *Ibidem*, 339.

⁷³ H. Selçuk, *Ziştovi ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)*, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 8/5 (Spring 2013) 645–674.

биле моногамне и са мало деце. Од 27 оставина, само се у једној појављује породица са две жене, док број деце зависи од економске снаге, просечно износећи 2,3 детета. Највише деце имали су државни намештеници и богатији појединци. Накнада жени у случају смрти или развода износила је од 800 до чак 10.000 пара.⁷⁴ У сицилу се налази и случај једне бракоразводне парнице у којој је Зубејда кадуна оптужила мужа да је на њу насрнуо ножем, што је он на суду порекао. Ипак, нашли су се сведоци мужевљевог недела, те је донета пресуда о разводу. Једна од функција кадије било је одређивање цена производа и услуга. Стога се у сицилу налазе прецизне цене хлеба, меда, пиринча, воска, маслиновог уља, меса, грожђа, сирћета и других намирница, што је од значаја за економску историју.

Сицил такође пружа податке о промени вере, што је „социјални феномен који се догађа на целокупном простору на коме живе немуслиманци у османској држави“.⁷⁵ У сицилу су забележени случајеви преласка на ислам аустријских грађана који су допали турског ропства. На пример, један младић Аустријанац, заробљеник Чалик Мехмед-аге 1792. године, одлучио је да прими ислам и узме име Селим.⁷⁶ Чл. 7 Свиштвског мировног споразума предвиђао је да лица с обе стране која су променила веру, неће бити размењена, тј. да ће остати на страни вере коју су одабрали. Осим тога, сви са руске или аустријске стране који су драговољно примили ислам требало је да буду у служби османске војске, осим ако нису били у нечијем власништву.⁷⁷

Силистрија је уз Рушчук, Видин и Никополје спадала у значајна бродоградилишта. Будући да је околина града била обрасла густим шумама, дрвне грађе за градњу бродова било је у изобиљу. Кадијски сицил садржи заповести о неопходности обезбеђивања грађе, гвожђа и другог материјала за градњу пловила. Читав дунавски басен заједно с црноморском обалом представљао је велики извор житарица и отуда је Дунав као велики пловни пут био од животног значаја за Османску империју. Градња бродова различитих намена и величина отуда је представљала важну привредну активност. Силистријска лука је у ратовима Османлија с Русијом и Аустријом имала велики значај, јер је војна опскрба у храни купована у Влашкој превожена даље бродовима из Силистрије. Посебно се водило рачуна да се пшеница, јечам, брашно, двопек не кваре у амбарима. Ради складиштења намирница за војску б.

⁷⁴ *Ibidem*, 651.

⁷⁵ *Ibidem*, 652.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

децембра 1791. донета је одлука да држава изгради велики амбар који може да прими 100.000 кила⁷⁸ жита. Амбар је изграђен у фебруару 1792. године.⁷⁹

Значај Силистрије као пристаништа на Дунаву дошао је до пуног изражаја крајем 18. века, примећује Хава Селчук, наводећи прецизне податке о количинама робе превезене бродовима 1791. и 1792. године. На пример, у мају, јулу и новембру 1792. превезено је 60.925 кила и 104 оке брашна, 21.705 кила јечма, 1.238 кантара⁸⁰ и 305 ока двопека, 22.085 кила пшенице.⁸¹

Турци напуштају српске градове на Дунаву

Последњи допринос турске историографије који ћемо размотрити написала је Ајше Озкан под насловом *Протеривање муслимана из Србије након конференције у Канлици и повлачење османске државе из Србије (1862–1867)*.⁸² Као и претходни, и овај рад је писан претежно на основу необјављене архивске грађе због чега обилује прецизним и јасним подацима. С друге стране, ауторка која по свему судећи познаје српски и бошњачки језик, консултовала је само два рада јужнословенских историчара.⁸³

⁷⁸ Стара мера за жито – 1 киле = 36,5 кг.

⁷⁹ Н. Selçuk, *нав. дело*, 654.

⁸⁰ 56.5 kg ili 44 оке.

⁸¹ *Ibidem*, 656.

⁸² А. Özkan, *Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862–1867)*, Akademik Bakış, cilt 5, sayı 9 (2011) 123–138; Исељавање турског становништва био је циљ још у време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839), што је потврђено хатишерифом из 1830. године. Ипак, до исељавања не само турских војних посада већ и цивилног становништва дошло је тек 1862. године. Повод за захтев за исељење Турака било је рањавање српског дечака у Београду 15. јуна и турско бомбардовање Београда с Београдске тврђаве у ноћи између 17. и 18. јуна 1862. године. Ови инциденти били су резултат нараслих тензија између Србије и Турске услед војног јачања српске државе и закона о народној војсци због којег је Porta уложила протест. Да би се стање смирило, крајем јула је у Канлици у близини Истанбула сазвана конференција гарантних сила (Русије, Француске, Аустрије и Енглеске) и Порте на којој је одлучено да се поруше тврђаве Соко и Ужице и да се исели целокупно турско цивилно становништво. – *Историја српског народа*, V–1, Београд 1981, 295.

⁸³ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862–1867)*, Znakovi vremena 12 (leto 2011) 68–73; A. Popović, *Balkanlarda İslam*, Çev. Komisyon, İnsan Yay., İstanbul 1995.

Иако се А. Озкан бави свим српским градовима које су муслимани напустили по одредбама конференције одржане у Канлици 1862, ми ћемо се усредсредити на градове који леже на Дунаву – Београд, Кладово и Смедерево.

Масовно исељавање муслиманског становништва из Београда почело је 13. септембра 1862, када су у Београд стигла два брода. Муслимани свој иметак беху продали у Земуну и укрцали се на бродове 17. септембра да би отишли у Лом Паланку. Укупно их је било 376 кућа, односно 1.802 особе. Од тог броја 350 их је одабрало да се настани у Пироту, а 1.502 у Нишу. Дана 24. септембра бродови су из Београда превезли у Видин 550 муслимана, да би 2. октобра 600 људи било послато у Лом Паланку и одатле у Ниш. Истог дана 300 људи је било превезено у Брчко, а последњи контингент пребачен је у Видин. Муслиманско становништво Београда било је сиромашно, јер им је имовина разграбљена током немира изазваних турским бомбардовањем у лето 1862. године после убиства српског дечака на Чукур-чесми. Већина је располагала иметком у вредности између 10.000 и 40.000 куруша⁸⁴. Муслиманске избеглице из Београда чиниле су три групе: у првој групи су били власници тимара и плаћени намештеници, у другој су били рибари, бербери, продавци дувана и друге занатлије, а у трећој болесни, инвалиди, удовице.⁸⁵ Немајући такорећи никаква средства за живот осим одеће на себи, затражили су помоћ од мутасарифа Скопља, Солуна, Битоља, Пловдива и Софије. Ајше Озкан цитира архивске изворе и наводи да је нишки валија Мидхат-паша сакупио 100.000 куруша из

⁸⁴ Куруш или гуруш је назив за врсту ситног сребрног новца кованог у време Османлија од 1690. године. Акча или аспра, први сребрни ковани новац, био је у употреби до краја 16. века од када је османско тржиште остало преплављено страним новцем, нарочито у пограничним областима. Османски куруш је представљао нову врсту сребрног новца који је уведен у оптицај 1690. године и обезбеђивао монетарну сигурност све до шездесетих година 18. века. Политичке и економске неприлике доводиле су до девалвација куруша. У 19. веку је уведен систем ковања новог сребрног куруша, сребрног новца званог мецидије и златне лире (1844–1914). Злато је постало стандард за одређивање вредности новца због пада цене сребра на светским тржиштима после 1878. године. Претпоставља се да је реч куруш прихваћена у време похода султана Мурата I на Србију и Босну у 14. веку где су у оптицају биле словенске и немачке кованице сличног назива (словенски грош, немачки *gracheu*). Сличан назив за новац среће се и код других народа (Италијана – *grosso*, Мађара – *grache*). – М. З. Pakalin, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul 1983, 326–328; S. A. Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth, UK 2010, 195–196.

⁸⁵ *Ibidem*, 126.

Солунског, Сереског и Драмског санцака. Осим тога, Софијски санцак је прикупио 5.000, „чак је и хришћанско становништво сакупило 1.500 куруша и послало муслиманским избеглицама из Београда. Солунски валија Хасан-паша прикупио је 100.000 куруша. Новчана помоћ из Солуна, Пловдива, Софије и Силистрије износила је укупно 152.000 куруша. Београдске избеглице нису могле пронаћи средства за живот и кров над главом у новим срединама. Постоји податак да су у Видину за њих подигнуте куће за становање.⁸⁶

Муслиманско становништво Кладова иселило се у Видин. У 1865. години иселило се 58 кућа односно 270 људи, којима су османске власти давале храну, плаћале станарину и недељно издржавање. Станарина по кући износила је 9.305 куруша за једанаест месеци. Зато је одлучено да се за 40 породица да по 750 куруша за кућу, као што је учињено са смедеревским и београдским избеглицама у Видину.

Муслимани из Смедерева, њих 500 у 150 кућа иселили су се 4. новембра 1862. године у Видин, где су за њих направљене куће. Укупно је у Видину подигнуто 169 кућа за муслиманске избеглице из Смедерева и Београда.⁸⁷

Закључак

Присуство и насељавање Турака у дунавском басену започето је у Старом веку и трајало је до 1878. године када је Дунав престао да буде природна граница Османског царства. Неколико истраживања која су обавили турски историчари недвосмислено указују на огроман значај који је Дунав имао за Османску империју – у време освајања и напредовања према Западу, у време стабилности али и у време опадања и губљења територија у Румелији.

Погодности пловидбе Дунавом нису увек могле бити коришћене у османско доба, најчешће због временских и климатских услова. С друге стране, османска лака речна флота омогућавала је брзо кретање узводно и низводно. У османској историји велики значај имала је Ђердапска клисура – природна брана која је успоравала турско напредовање ка Западу, али и препрека за продор непријатељских трупа у унутрашњост Румелије. Турски путописац Евлија Челеби је забележио да сав народ који живи у околини Ђердапа „зна босански, турски и влашки“, што даје

⁸⁶ *Ibidem*, 127.

⁸⁷ *Ibidem*, 128.

слику измешаности становништва на обалама у овом делу Дунава.⁸⁸ Први пароброд прошао је кроз Ђердап 1835. године. Одлуком Париског конгреса 1856. Дунав је целом својом дужином стављен под заштиту међународне комисије. Железничка пруга у области око Ђердапске клисуре направљена је 1857. Први путнички брод прошао је кроз Ђердап 1896. захваљујући прокопавањима стена започетим 1837. и каналу који је дужином од 2,5 км отворен са српске стране.⁸⁹

Архивска грађа указује на интензиван и динамичан живот на обалама Дунава који није увек био лак и сигуран, праћен замрзавањем речног корита, поплавама, епидемијама, гусарским нападима. У османско доба Дунавом је управљала Дунавска капетанија чији је задатак био да обезбеди и олакша пловидбу и снабдевање градова на обалама.

Исељавање муслиманског становништва после конференције у Канлици 4. септембра 1862. године означило је опроштај од Дунава после вишевековног турског присуства у дунавском басену.

---

⁸⁸ A. Decei, *nav. delo*, 525.

⁸⁹ *Ibidem*, 526.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Литература – Secondary Works

- Aslantaş S., *Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 15 (2011) 13–37.
- Čelebi E., *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996.
- Decei A., *Demir-Kapı*, İslam Ansiklopedisi 3 (İstanbul 1963) 523–526.
- Doğan H., *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'nin İskânında Uyguladığı Yöntem ve Stratejiler*, <http://www.gefad.gazi.edu.tr/window/dosyapdf/2009/4/39.pdf>
- Dursun A. H., *Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kıyıları*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies XII/2 (2010) 333–339.
- Elezović G., Škrivanić, G., *Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd*, Beograd 1956.
- Filipović M., *Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena*, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI–XVII (1966–67) 1970, 101.
- Historija osmanske države i civilizacije*, I, prir. E. Ihsanoğlu, Sarajevo 2004.
- Kılıçaslan M. E., *Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi*, Karadeniz Araştırmaları 25 (2010) 59–76.
- Özkan A., *Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862–1867)*, Akademik Bakış, cilt 5, sayı 9 (2011) 123–138.
- Ortaylı İ., *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.
- Pakalın M. Z., *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul 1983.
- Pul A., *Osmanlı Tuna Donanmasının Üstüaçık Gemileri*, Tarih Okulu Dergisi, Yıl 7, Sayı XVIII (2014) 285–317.
- Rásonyi L., *Tuna Köprüleri*, Macarcadan çeviren Hicran Akın, Ankara 1984.
- Roux J-P., *Türklerin Tarihi*, çev. Prof. Dr. Aykut Kayancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul 2010.
- Somel S. A., *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth, UK 2010.
- Selçuk H., *Ziştovi ve Yaş Antlaşması Arasında Tuna Kıyısında Bir Osmanlı Kenti: Silistre (1791–1793)*, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 8/5 (Spring 2013) 645–674.
- Zirojević O., *Turci u Podunavlju*. Prvi deo, Pančevo 2008.
- Бабингер Ф., *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010. [Babinger F., *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Beograd 2010]
- Иналцик Х., *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 2003. [Inaldžik H., *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*, Beograd 2003]

Mirjana Marinković

**THE DANUBE BASIN
IN RECENT TURKISH HISTORIOGRAPHY**

Summary

This article presents some results of the latest Turkish historiography concerning the Danube Basin that had a key role in Ottoman history. The works cited in the article are based on the unknown archive material and bring various new data about the Danube region, both in the state of war and at peace. The main topics are Belgrade sieges in the 15th century and its conquest in 1521, the policy and strategy of the settlement of Rumeli, the organization of Irongate, the Danube in Ottoman archive sources, migrations of the Muslim population from the cities on the banks of the Danube river (Belgrade, Kladovo and Smederevo). The Danube was not just a natural border between Hungary and the Ottoman Empire. It was a life important river for the Ottomans who used its potentials from the 16th until 19th century.

Keywords: the Ottoman Empire, the Danube Basin, the latest Turkish historiography, Belgrade, the Irongate, settlement in Rumelia, emigration of the Muslim population.

Чланак примљен: 27. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 06. 2017.

ПРИКАЗИ

Марияна Цибранска-Костова,
Старият завет като юридически източник. Наблюдения върху
славянската ръкописна традиция,
„Издателство Валентин Траянов“,
София 2016, 326 стр.

Нова книга Маријане Цибранске-Костове разматра различите утицаје Старог завета на правне саставе словенског средњег века. Старозаветни материјал је преузима из „основног старозаветног правног (Синајског) корпуса“ (24), који се налази у књигама Мојсијевог Петокњижја, међу којима су најпознатије десет Божјих заповести. Ти су текстови сматрани Божанским законом и неоспорним ауторитетом целокупног хришћанског друштва током средњег века (24–25). Постали су предмет различитих правних компилација, као што су *Lex Dei*, састављена крајем IV или почетком V века, и грчки Мојсијев закон (*Nomos Mosaiikos*), настао вероватно у VIII веку. Грчки састав је касније преведен на словенски језик и уврштен у Номоканон Св. Саве, састављен почетком XIII века за потребе новоосноване аутокефалне српске архиепископије.

Проф. др Марија Цибранска-Костова сарадник је Института за бугарски језик Бугарске академије наука. Позната је по истраживањима словенских црквеноправних споменика и рукописне грађе, која су свој најважнији облик добила у књизи *Покајната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково–текстологични и културологични аспекти*, БАН, Софија 2011. У сарадњи са Елком Мирчевом приредила је издање Зајковског требника које прати подробна текстолошка и лингвистичка студија: *Зајковски требник от XIV век. Изследване и текст*, Софија 2012. О разноврсности интересовања Цибранске-Костове сведочи њена недавно објављена книга из историје старе ћириличне штампане књиге под насловом *Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век*, Софија 2013. Истраживања је објављивала у више научних часописа, као што су *Palaeobulgarica*, *Études balkaniques*, *Български език*, *Стара българска литература*, *Кирило-Методиевски студии*. Научној средини у Србији се представила радовима објављеним у *Археографским прилозима* и *Црквеним студијама*.

Књига *Стари завет као правни извор. Разматрања о словенској рукописној традицији* подељена је на три већа поглавља. У првом, уводном поглављу (12–35) уопштено је изложен историјат превода Старог завета на грчки и латински језик и указано је на оне делове из Мојсијевог Петокњижја који су улазили у средњовековне правне компилације, као што су поменути *Lex Dei* и грчки Мојсијев закон. Друго поглавље књиге, уједно највеће и најзначајније, посвећено је словенском преводу Мојсијевог закона који чини 48. главу Светосавског номоканона: „Избор из закона Богом датог Израелцима посредством Мојсија“ (36–215). У трећем поглављу ауторка указује на изводе из Старог завета који не чине посебни састав, већ се налазе у другим правним зборницима (215–299). Књига се завршава општим и кратким закључком (301–304), пошто свако од поглавља, како је истакла ауторка, садржи своја посебна закључна разматрања. Завршне елементе књиге чини списак литературе (305–318), списак описа и каталога рукописних збирки, библиографија речника и енциклопедија (319–320), као и посебне листе скраћеница (321–322), коришћених рукописа (323–326) и електронски доступних база података са различитим издањима Светог писма (326).

У науци су добро позната истраживања Бургмана и Тројаноса из 70-тих година XX века која се тичу грчке правне компилације *Nomos Mosaiikos* (36–41). Сада се пред нама налази прва целовита лингвистичка и текстолошка студија словенског текста, као и његово прво научно издање на основу Иловичког преписа Номоканона из 1262. године. Састав представља компилацију стихова из Мојсијевог Петокњижја у 50 поглавља, чији је распоред у књизи табеларно представљен (71). Иако су текстови преузети из Старог завета, ауторка овај правни зборник сагледава као део световног права Номоканона Св. Саве, заједно са „неким другим правним текстовима“, пре свега Прохироном (64–65, 161).

Питање настанка словенског превода Мојсијевог закона разматрано је у ширем контексту истраживања словенских превода Мојсијевог Петокњижја (160–163) и словенске компилације Светосавског номоканона (47–66). У оквирима поменутог поглавља дата је анализа структуре текста (66–72), правописа (72–83), граматике (84–97) и лексике (97–146) на основу Иловичког преписа. Поменуте анализе завршавају се необично важним и корисним издањем текста Мојсијевог закона (166–178) и изводом из речника овог правног споменика („лексикални корпус“), са објашњењем речи, њеним грчким еквивалентном и преводом на бугарски језик (179–214).

У трећем поглављу ауторка се осврнула на изводе из Старог завета у различитим словенским преводима других правних споменика. У

посебном потпоглављу обратила је пажњу на ранословенски *Закон судњи људем* и на словенски превод Еклоге и Земљорадничког закона (217–270). Ауторка и овом приликом преноси досадашња разматрања и износи своја запажања из угла истраживања везаних за Мојсијев закон. У другом потпоглављу представљено је неколико правних зборника бугарске редакције (најстарији потиче из четврте деценије XIV века) који садрже словенски превод и обраду Епитимијног номоканона Псеудо-Зонаре. То је релативно утицајна правна књига у последњем столећу Другог бугарског царства, у Србији са самог краја средњег века и у јужнословенским православним црквама Османског царства током XVI и прве половине XVII столећа (270–300). Ауторка указује на места где се препознаје утицај правних текстова из Мојсијевог Петокњижја или се на њих изричито позива. Поједине текстове објављује у целини, као што је поглавље о односу између родитеља и деце (279–285) или о забрани једења крви, нечисте хране, где пружа посебан осврт на словенске називе забрањених животиња (285–293).

Наведени правни текстови и зборници недвосмислено представљају важне преносиоце старозаветних концепта о Богу, свету и међуљудским односима у средњовековним јужнословенским друштвима. Реч је, заправо, о општој појави у писаној култури византијског света. Светосавски номоканон је садржавао најзначајнију правну компилацију старозаветног штива, тј. Мојсијев закон, који је „давао легитимитет црквеним и државним властима и оправдавао првенство иконског Божјег закона“ (63). Искрпна текстолошка, лингвистичка и филолошка студија Маријане Цибранске-Костове поставила је добре основе за друге врсте истраживања наведених правних споменика, као што су она из историјске антропологије и друштвене историје средњег века.

Станоје Бојанин

Ivan Stevović,
Praevalis: obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije,
Društvo arheologa Crne Gore,
Podgorica 2014, 200 str.

Монографија *Praevalis: obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije* Ивана Стевовића, професора Филозофског факултета у Београду, представља вредан прилог проучавању културне историје јужног дела источне јадранске обале и њеног залеђа. Изнесени суд заснован је

превасходно на чињеници да је аутор увео значајну методолошку новину у истраживање једног особеног географског и културног простора античког света и потом засебне административне јединице у оквиру Римског царства. Уместо писаних историјских извора о овој регији, уопште оскудних и непоузданих, нагласак је у студији пребачен на постојеће и до сада доступне материјалне трагове остварења визуелног израза на назначеном подручју. Таквим иновативним приступом историјски извори визуелне природе показали су се далеко „речитијим“ него што су то епиграфски и друге врсте писаних извора и докумената у покушају сагледавања свеобухватне слике изгледа античког простора који се протезао у распону од Боке Которске до Скадарског језера.

Дата територија утемељено је приказана као средина од давнина прожета динамичним културним интеракцијама аутохтоног становништва и, пре свега, грчког света, чије су последице „дугим таложењем“ допринеле конституцији њеног слојевитог и вишедимензионалног идентитета. Током друге половине 1. века пре н. е., када је Рим постепеном експанзијом коначно у дубину овладао северисточном страном Отрантских врата, започела је њена системска романизација, процес којим је затечено илирско-хеленистичко наслеђе требало бити преобликовано и интегрисано у нове оквире римске државе и прилагођено суверенитету њених институција. На тај начин дошло је до одлучног допуњавања и усложњавања њеног већ дубоко седиментираниог идентитета. Таква околност допринела је развоју неометаније и безбедније економске и културне размене поморским путем јужног дела источне обале Јадрана са различитим, нарочито источним, деловима Римског царства, чиме ће се отворити простор за акумулацију нових тековинских наслага на већ постојеће у оквиру простора о коме је реч. Према томе, културну историју територије која ће у касној антици бити омеђена границама самосталне римске провинције И. Стевовић недвосмислено рефлектује у правцу пропитивања конституције њеног идентитета. Као закључак изнесено је мишљење да настанак Превалиса као засебне римске административне јединице и њено одвајање од провинције Далмације у одређеној мери проистичу из специфичног регионалног идентитета простора који је обухватила, из више разлога различитог у односу на претходно поменути провинцију.

Највећи градови провинције Превалис били су Doclea (Доклеја), Scodra (Скадар) и Olcinium (Улцињ), док је на западу могуће захватала Butuu (Будва) и Risinium (Рисан), а на истоку Lisos (Љеш). Од свих тих центара, данас једино локалитет Доклеје са својом околином због

извесног степена очуваности археолошких остатака може да пружи темељнији увид у живот ове касноантичке провинције. Иако је град Доклеја по времену свог настанка, карактеру и структури чисто римски *urbs*, амбијент Превалиса наставио је да чува своју истински космополитску природу и у једном измењеном историјском контексту. Проучавајући архитектонске дијалекте грађевинских комплекса у Доклеји и Дољанима и примењујући компаративни метод, заснован на уочавању морфолошких и функционалних аналогича између типова грађевина у срединама географски релативно далеких, али културно врло повезаних, И. Стевовић је уочио област Антиохије као једно од главних изворишта архитектонских форми наведених локалитета, што је чињеница која потврђује јако присуство сиријске дијаспоре на том простору у периоду касне антике. Ослањањем на досадашње резултате археолошких истраживања, Иван Стевовић својом монографијом показује колико плоносан може да буде дијалог различитих дисциплина.

Од фрагмента подног мозаика касноантичке виле у Мириштима код Петровца до архитектуре базилике А у Доклеји и мартријума у Дољанима, постоји низ материјалних сведочанстава која, посматрана као визуелни симболи у којима су сублимирани историјски токови и културне интеракције превалитанског простора, одлучно употпуњују и проширују савремена сазнања о овој специфичној регији у доба антике, нарочито о оним појавама о којима не постоје писани извори, о ономе о чему скоро ништа није остало забележено, али што је до данас ипак остало на извешан начин видљиво.

Милош Ћипранић

**Милош Ивановић,
„Добри људи“ у српској средњовековној држави,
Историјски институт, Београд 2017, 175 стр.**

У едицији „Студије“ Историјског института Београд, као књига 7, 2017. године изашла је студија „Добри људи“ у српској средњовековној држави аутора Милоша Ивановића. Ивановић, медијевиста и сарадник Института, овом књигом скромног обима и сведене форме, али зато јасно изнетих аргумената, настојао је да одгонетне значење правног термина који се јавља у средњовековној дипломатичкој грађи и законским споменицима. Књига која се нашла пред читаоцима резултат је наставка

истраживања које је аутор обавио за потребе писања расправе „Добри људи“ *Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића*, изашле у Историјском часопису 64 (2015).

Студија започиње *Уводом* (стр. 9–14), где аутор даје напомене о својој мотивацији за истраживање, методологији и коришћеним изворима и литератури. Поглавље *Улога „добрих људи“* (стр. 15–92) доноси методично поређане све помене „добрих људи“ и помене сродних термина из сачуваних српских средњовековних извора; права и обавезе ових особа су анализирани, а њихова улога јасно је објашњена, наравно, где су извори то дозвољавали. У овом поглављу се налазе и подаци о улози „добрих људи“ у другим средњовековним државама. Одељак *Ко су били „добри људи“?* (стр. 93–124) покушава да одговори на питање којим су друштвеним категоријама „добри људи“ (и особе које се крију из сродних термина) припадали. У поглављу *Након средњег века* (стр. 125–136) упућује се на изворни материјал (скромнији но у претходним поглављима, што је сасвим разумљиво, имајући у виду да је аутор медијеиста) који доказује да се правни институт „добрих људи“ – премда не под тим називом – уз одређене разлике сачувао у српским земљама током векова под османском, хабзбуршком и млетачком влашћу, као и у устаничкој српској држави на почетку 19. века. Студија се завршава *Закључком* (стр. 137–141), а ту је и *Summary* (стр. 143–151) на енглеском језику. Основни текст прате обимни критички апарат и репродукције појединих извора, а на крају су штампани и библиографија, именски и географски регистар.

Битно је рећи да аутор у *Уводу* опомиње читаоце да ће наведене хронолошке и географске границе (14. и 15. век у средњовековној Србији) бити прекорачене зарад ширег сагледавања правног института који има своје паралеле и у средњовековним правним споменицима земаља у окружењу, те западној Европи, од римских времена до 19. века. Ово аутор оправдава схватањем да је феномен „добрих људи“ појава дугог трајања. *Аналисти* броделовског кова, који су прихватили Броделов термин *дуго трајање* (la longue durée), свакако би се тешко осмелили да зађу у поље показане правне историје (сувише везане за политичку историју). Зато се аутору мора одати признање за употребу корисне теоријске поставке на пољу истраживања на коме њен творац то није чинио.

„Добри људи“ су у средњовековној Србији, према изворном материјалу који аутор анализира, учествовали у различитим правним радњама и судским споровима (нпр. утврђивање међа, поклањање баштине) као заклети сведоци и судски вештаци, па су чак били и нека

врста тржишне инспекције у појединим градовима. Поред термина „добри људи“ аутор анализира и њему сродне средњовековне термине (стариници, поротници, сведоци, итд.). Тако сазнајемо да су „добри људи“ били *достоверни*, одн. достојни поверења, а за термин „стариници“ смо упућени на чињеницу да су за ове правне послове бирани старији људи чије се сведочанство сматрало поузданим, јер је њихова дуговечност требало да обезбеди познавање прилика на терену (из истог разлога требало је да потичу из краја у коме се налазио спорни посед).

Аутор је у студију укључио и сажето излагање о улози „добрих људи“ и ван средњовековне Србије, показујући да је и у земљама у окружењу овај правни институт играо важну улогу (нпр. „добри Бошњани“ из босанских повеља). Постоји и осврт на државе западне Европе (где су коришћени термини *boni homines*, *rachumburgi*, *scabini*, итд). Уочава се недостатак прегледа улоге „добрих људи“ у земљама најразвијенијег феудализма – Француске, Енглеске и Немачке (поменута је Бретања у Француској, и само градић Шрузбери у Енглеској, у контексту друштвеног и материјалног статуса „добрих људи“), као и у другим словенским земљама (поменута је поред Босне још само Пољска; не сазнајемо да ли су овај или њему слични правни институти постојали нпр. у Русији). Ово би била најкрупнија од малобројних замерки које се могу упутити аутору студије.

Аутор истиче да су у Западној Европи улогу „добрих људи“ обављале слободне особе, припадници властеле, клира и грађанства, док су у Србији поред ових категорија и зависни сељаци могли постати „добрим људима“ (стариницима, итд) – доказна снага њиховог сведочења била је иста без обзира на друштвени статус. Закључује се и да су у градовима „добри људи“ чинили хомогенију групацију него на селу, по питању друштвеног статуса – били су то углавном богатији и утицајнији грађани, који су обављали и јавне функције; ту аутор повлачи паралелу са западноевропским градовима.

Разлог трајању правног института „добрих људи“ (под различитим називима) на територији српских држава је, по тврдњи аутора, то што се током столећа која су уследила средњем веку судило углавном по обичајном праву, а већина становништва је била неписмена. Овај закључак нам се чини веома битним и наша замерка аутору била би да је требало овај закључак поновити и у одељку *Закључак*, а свакако га нешто јасније формулисати у одељку *Summary* (где је прилично недоречен).

У више наврата аутор износи и успешно, али опрезно, аргументује закључке који се косе са онима старијих истраживача или их допуњују –

попут закључка Милоша Благојевића да је у државама обласних господара утицај стариника смањен због јаче централизације. Аутор доказује да је случај био управо супротан, будући да су стариници могли и да износе доказе за своје тврдње. Такође, насупрот мишљењу Бранислава Ђурђева да су „добри људи“ из увода *Новобрдског законика* само поротници који су имали да потврде већ састављен законски текст, аутор је ближи мишљењу Ивана Божића који сматра да су они састављали законик, уз напомену да су то чинили према старијим одредбама. На недоумице Симе Ћирковића око тога да ли су „добри људи“ који су имали да утврђују међе рудних окана били стални орган или су бирани за сваки случај појединачно, аутор студије аргументовано одговара да су ово била *ad hoc* тела.

Компаративни метод, те синхрона и дијахрона димензија истраживања чине ову студију изузетно значајном у правној историји српског средњег века. На крају ваља рећи и следеће: историчар феудализма Марк Блок је упозоравао да друштво није геометријска фигура, већ да постоји упорно шаренило услова. Па, ипак, историчари неретко силом међу феномене уводе јасноћу и правилност које су стране реалности тих појава. Милош Ивановић ниједном није поклекао пред потребом да генерализацијама и апстракцијама од термина „добри људи“ начини нефлексибилни појам, већ је, клонећи се оваквих поступака, управо очувао то шаренило услова који су постојали у стварности, док су истовремено његова објашњења остала концизна.

Бењамин Хекић

Esad Kurtović,
Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1–I/2
(Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521),
 ur. Dubravko Lovrenović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i
 Hercegovine, Grada, knj. XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2,
 Sarajevo 2017, XII+969 str.

Давне 1956. године тадашње Научно друштво Народне републике Босне и Херцеговине (преименовано 1966. у Академију наука и умјетности Босне и Херцеговине) покренуло је серију под насловом *Грађа* у којој су објављиване монографије разнородног садржаја. Центар за балканолошка испитивања АНУБиХ је прву књигу у својој подсерији

објавио 2015, док се 2017. године појавила и збирка о којој ће овде бити речи. Тридесет и првом књигом *Грађе* (другом у подсерији Центра за балканолошка испитивања) покренута је нова, ужа подсерија под називом *Извори за хисторију средњовековне Босне*. Покретач и уредник *Извора* био је недавно преминули босанскохерцеговачки историчар и дописни члан АНУБиХ Дубравко Ловреновић, а прво, двотомно издање дело је Есада Куртовића, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву и једног од најбољих познавалаца средњовековне грађе Државног архива у Дубровнику.

План покретача подсерије био је да се у њој систематски објављују извори за историју средњовековне Босне, пре свега документарна грађа из главних фондова и серија Дубровачког архива (*Debita notariae*, *Diversa notariae*, *Diversa cancellariae*, *Lamenta de foris*, *Lettere e commissioni di Levante* итд.) у којима се превасходно налазе подаци који могу занимати истраживаче босанске медијевистике. Прва књига је, у своја два обимна тома, на светлост дана изнела исписе из серије *Debita notariae* (тј. из књига задужења вођених од стране дубровачког нотаријата) за период од 1365. до 1521. године. Иако сведени и типски, уноси у наведену књигу вредан су извор за ономастику, топономастику, али и одређене аспекте економске историје (а пре свега за питање кредитирања). Управо је Куртовићево издање показало како наведени подаци, скупљени на једном месту и опскрбљени помоћним апаратом – ваљаним регистрима, могу бити корисни историчарима. Овако приређена грађа не само да олакшава приступ изворима и штеди време будућим истраживачима, већ представља и својеврстан лексикон, посебно користан за просопографске цртице.

Књига почиње ауторовим *Уводом*, који је преведен и на енглески језик (стр. IX–XII). У њему су изложена начела приређивања грађе, а читаоци обавештени о сазнајној вредности серије Дубровачког архива из које су начињени исписи. Наглашено је да су се у *Debita notariae* налазили претежно уговори о кредитном задуживању, али и одређени број купопродајних уговора, уговора о најму радне снаге и о трговачким друштвима, те више података о различитим врстама задужења. Највише података било је о људима из дубровачког залеђа које је припадало босанској држави, а поред већ поменуте ономастичке и вредности за економску историју, ти подаци важни су и за истраживање појединих политичких и друштвених питања, али и за шира проучавање језика. Истакнуто је да је серија најважнија за истраживаче босанских трговаца и трговине, због чега су је обилато користили знаменити економски историчари и просопографи (Д. Ковачевић Којић, И. Воје, Б. Храбак, П. Живковић и Ђ. Тошић).

Сваки запис који се односио на средњовековну Босну исписан је као посебна целина, а свака таква јединица је добила свој засебни број. На странама 3–860 (други том, начињен само ради лакшег повезивања, почиње страном 483 и исписом бр. 2522, односно 50. књигом *Debita notariae* за раздобље 1484–1486) налази се укупно 4592 исписа. Сви исписи потичу из серије *Debita notariae*, из књига 7–74 које покривају период од 1365. до 1521. године (укупно 157 година). Једини изузетак представља додатак одређеног броја исписа из 31. књиге серије *Diversa notariae* (почетка 1446–почетак 1447) јер су у тој књизи регистрована одређена задужења која се нису нашла у 22. и 23. књизи *Debita notariae*. Како приређени уговори и задужења имају карактеристичну, типску форму, било би сувишно правити регесте који су, стога, изостали. Свака јединица, уколико изворни документ није био физички оштећен или из других разлога нечитљив, садржи целовит текст записа (ограничен паром наводника), датум дат у загради, пуну архивску сигнатуру (серија, књига, фолиј), те евентуалне допунске или додатне белешке уколико су се налазиле у оригиналу. Понегде је у угластим заградама назначавано нечитљиво место, омашка записивача или додатно објашњење приређивача. Јединице теку у континуитету од 1 до 4592, али су груписане према књигама из којих су исписане и временским распонима које су те књиге обухватале.

Као што и сам аутор наводи у *Уводу*, типичан испис из књига задужења које су водили дубровачки нотари садржи информације о дужницима, местима из којих они долазе, имена гараната, кредитора и њиховог друштвеног статуса, те о висини и року задуживања и о мерама којима се обезбеђивао договорени повраћај кредита. У документима су се могли наћи и додатни подаци – о извршеном враћању дуга, прокураторима или договорима у вези са исплатом заосталог дуга. Корисници ове збирке могу лако установити да се, са протоком времена, умножава број помена личности везаних за Босну, па тако највећи део сачуваних докумената потиче из времена када су читавом Босном већ завладале Османлије. Исписане јединице тичу се, пре свега, људи који су, на неки начин, били ближе одређени топонимима који су имали везе са средњовековном босанском државом, односно са местима која су тој држави припадала. У ретким случајевима уврштени су и уговори и задужења области суседних Босни, који могу послужити као својеврстан регионални оријентир. Аутор наводи да вероватно постоје још неки документи из серије *Debita notariae* који нису укључени у збирку услед ненамерног пропуста, а да се за одређене записе једноставно није могло утврдити да ли се односе на територију босанске државе.

Прилози на стр. 861–870 подразумевају десет факсимила у боји, снимљених у Државном архиву у Дубровнику, чија је сврха да читаоцима дочарају типичан изглед записа који су у овој збирци приређени. Сви факсимили потичу из 13, 14, 17, 22. и 23. књиге серије *Diversa notariae*. За *Прилозима* следе два опширна регистра – *Именски регистар* (871–961) и *Регистар мјеста* (962–969), којима се други том и читава збирка завршавају. Када је реч о именима, усвојен је принцип по коме је прво навођено презиме (уколико постоји), а затим име и евентуална ближа одредница. Презимена и имена наведена су у рашчитаном облику, након чега следи оригинална латинска форма (у загради), а затим одредница (тамо где је присутна и у самом извору) која се односи на топоним припадности, занимање и/или функцију, такође на латинском. Понегде је, у недостатку друге, конкретније одреднице бележена општа (нпр. *creditor*, *debitor*, *plegius*, *procurator*, *mercator*, властелин). И у географском регистру су убицирана места прво навођена у свом словенском облику, углавном оном који се користи и данас, а у загради су наведене све латинске варијанте забележене у оригиналним записима. Места која се нису могла поуздано рашчитати, остављана су у изворном латинском облику. Бројеви наведени у регистрима односе се на стране у књизи, а не на јединице (бројеве исписа).

Прва књига *Извора за хисторију средњовековне Босне* плод је мукотрпног вишегодишњег рада врсног познаваоца Дубровачког архива и сваки истраживач историје Босне, Дубровника, али и суседних земаља биће, по природи ствари, упућен на њено коришћење. Потписник ових редова већ се у првом сусрету са њоме уверио у њену вишеструку употребну вредност. У времену у коме се темељне едиције извора све мање објављују и слабије вреднују, овакав, слободно се може рећи, подухват завређује сваку похвалу. Надајмо се да ће АНУБиХ искористити овако достојан почетак, уважити ентузијазам и стручност истраживача средњовековне Босне и подржати наставак издавања ове подсерије, која би ускоро могла добити и своју другу књигу, а затим и остале које су планиране.

Невен Исаиловић

Grzegorz Jawor,
Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej
w późnym średniowieczu,
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej,
Lublin 2004², 227 str.

Приказ књиге Гжегожа Јавора (Grzegorz Jawor) *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* („Насеља основана на влашком праву и њихови становници у Црвеној Русији у позном средњем веку”) захтева извештај увод, како би се унеколико назначили оквири шире проблематике унутар које аутор усредсређује пажњу на једну конкретну историјску земљу у позном средњем веку и обрађује читав комплекс питања.

У суседству Балканског полуострва, северно од доњег Дунава, почиње планински ланац Карпата, који је сегментиран на Јужне (Трансилвански Алпи), Источне, Средње (Шумовите) и Западне Карпате.¹ По многим природним карактеристикама овај планински систем сличан је планинским системима на Балкану (Динариди, Шарско-пиндске планине, Родопи, Стара планина), па и по великим површинама под високопланинским пашњацима (на 1.000 и више метара надморске висине), с тим што Карпати имају много више шума и површина подесних за земљорадњу (ратарство). У средњем веку високопланински пашњаци на Балкану и у карпатским областима нису искоришћавани за сточарство на идентичан начин. Претежан и аутохтон тип сточарства у средњем веку на Балкану чинила су сезонска кретања сточара с овцама и (у мањој мери) козама између устаљених високопланинских пашњака (*летишта/планине*) и зимских пашњака у топлим котлинама и приморским крајевима (*зимишта/зимовишта*). Стока се узгајала пре свега ради добијања млечних производа. Карактеризација и разврставање сезонских кретања сточара зависе од примењеног критеријума (има их више), а наведени тип сточарства на Балкану примарно се квалификује као *номадизам*, с тим што се подразумева да је сточарство једино занимање носилаца сточарске делатности, који и немају своја стална насеља. А уколико пак сточари имају своја стална насеља, у којима се додатно баве и земљорадном и другим делатностима, тако да само део чланова њихових породица учествује у

---

¹ Уп: J. Langer, H. Bočková, *Obydli v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu*, Ostrava 2010, 809. J. Novak и др.: *Po stopách valachů v Karpatoch (Monografija)*, Brno 2013, 11.

сезонским сточарским кретањима – реч је *полуномадизму* (или *трансхуманци*). Номадизам је на Балкану дуго био доминантан тип сточарства и прелазио је током средњег века у полуномадизам постепено и неједнако, зависно од конкретних природних и друштвено-политичких услова у појединим областима. То се манифестовало кроз седентаризацију сточара, уз постепену модификацију њихових самоуправних институција, тако да је долазило до мешања полуномадских сточара с локалним земљорадничким становништвом, уз обострани уплив у економији и начину живота. Сличан процес одвијао се у областима Јужних и Источних Карпата (подручја Влашке, Трансилваније [Седмоградске] и Молдавије, односно данашња територија Румуније). Румунски историчари сматрају (на пример, П. П. Панаитеску [Panaitescu] да у историји Румуна раздобље 1300–1600. године представља период „седачког развоја“, тј. преласка румунског становништва с номадског на седачки начин живота. Тиме је у румунским земљама створено мешовито сточарско-земљорадничко друштво, оличено у слободним сеоским заједницама/општинама (румунски: *obște*). Те заједнице су, поред земљорадње, и даље биле упућене на сточарство и коришћење високопланинских пашњака у Јужним и Средњим Карпатима. Штавише, због тенденције феудализације слободних сеоских заједница (почев од краја XIV века), полуномадско сточарство је добијало све више на значају. То је условљавало интензивније коришћење расположивих високопланинских пашњака, па и трагање за новим слободним пашњацима и обрадивим површинама дуж лука Карпата. У међувремену се појавила османска експанзија на те просторе, што је додатно стимулисало мобилност ових полуномадских сточара.

Област Средњих Карпата обухвата данашње територије југозападне Украјине, североисточне Словачке и југоисточне Пољске, а област Западних Карпата обухвата данашње територије јужне Пољске, северне и северозападне Словачке и североисточне Чешке Републике, тј. Моравске. Високопланински пашњаци у областима Средњих и Западних Карпата (на украјинском: *poloniny*; на пољском: *hale*, *poloniny*; на словачком: *hole*; на чешком: *salaš* и *javořina*.), па и они на 800–1.000 метара надморске висине, нису били искоришћавани за сточарство полуномадског типа током већег дела средњег века. Овце посебне расе гајене су у нижим пределима, пре свега ради коришћења меса и вуне, а много мање ради добијања млечних производа.

Међутим, у областима Средњих и Западних Карпата поступно се ширио, почев од прве половине XIV до XVII века, нови тип сточарства (претежно овце посебне пасмине, мање козе), с основним карактеристикама

полуномадизма. Носиоци тог типа сточарства доносе и свој модел социјалне организације и обичајно право. Тај сложени процес оквалификован је у историографској литератури земаља којима припадају наведене области као *колонизација на влашком праву*, а његовим регионалним извориштем одавно се сматрају области Јужних и Источних Карпата. Разуђеном проблематиком колонизације на влашком праву бавили су се од прве половине XIX века до данас многи историчари, етнологзи, филолози, етимолози и антрополози из Румуније, Мађарске, Молдавије, Украјине, Русије, Пољске, Словачке, Чешке и Немачке, па и из других земаља. Међу историчарима поменимо само оне најистакнутије у земљама Средњих и Западних Карпата: у Чешкој: Карел Кадлец (Karel Kadlec) и Јосеф Мацуреk (Josef Macůrek); у Словачкој: Петер Раткош (Peter Ratkoš) и Јан Бењко (Ján Beňko); у Украјини: Јуриј Гошко (Юриј Гошко) и Васиљ Инкин (Васиљ Инкин); у Пољској: Казимјеж Доброволски (Kazimierz Dobrowolski) и Гжегож Јавор (Grzegorz Jawor). Већ сто година дело К. Кадлеца *Valaši a valašské právo* (Praha 1916) представља темељ историографских изучавања колонизације на влашком праву у Средњим и Западним Карпатима. На основу бројних извора Кадлец је дефинисао влашко право, које је само местимично било правно регулисано у виду привилегија конкретне групације влашких сточара на територији Угарског краљевства и Црвене Русије, тада већ у саставу Пољског краљевства. Кадлецово дело код нас није преведено мада се наши медијевисти радо позивају на приказ те књиге из пера романисте и етимолога Петра Скока (*Чешка књига о влашком праву*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXX [za 1918], Сарајево 1919, 295–316). Међутим, цела проблематика колонизације на влашком праву у Средњим и Западним Карпатима није ни изблиза довољно предмет пажње наших истраживача (па ни историчара) ма колико она била комплементарна с проблематиком сезонских сточарских кретања и социјално-политичког статуса сточара на Балкану у средњем веку и у раном османском раздобљу.

Процес колонизације на влашком праву у Средњим и Западним Карпатима имао је три главна аспекта (с целим комплексом питања): територијални, економско-социјални и етнички. Овај последњи аспект је најсложенији и најосетљивији, а не да се разумети ако се довољно не расветле прва два аспекта. Носиоци новог типа сточарства који се ширио луком Средњих и Западних Карпата означавају се у изворима најчешће као *Власи* (у угарским изворима: *Valachi*, *Olachi* sl.; словачки: *Valaši*; чешки: *Valaši*; украјински: *Волоши*; пољски: *Włosy*), а понекад и као *Русини* (у изворима најчешће: *Rutheni*).

Насеља влашких сточара на југозападној страни Средњих Карпата (на територији данашње закарпатске Украјине и источне Словачке) посведочена су у документима из прве половине XIV века. Нешто касније, у документима из друге половине XIV века, посведочена су и на северној страни Средњих Карпата (на територији данашње Украјине и Пољске). У изворима се присуство влашких сточара може даље пратити sukcesивно: на истеку XIV века на северној страни Западних Карпата (на подручју Малопољске, територија данашње јужне Пољске); у другој половини XV века на јужној страни Западних Карпата (на територије данашње западне Словачке); на прелому XV и XVI века на северозападној страни Западних Карпата (у земљама чешке круне: у подкарпатској Шлезији, а мало потом и у Моравској; обе ове земље биле су у том периоду под угарском контролом). Поред тога што је прихватање влашких сточара и увођење новог типа сточарства доносило знатну корист локалним феудалним поседницима, власти Угарске и Пољске спроводиле су тиме заправо колонизациону политику од ширег државног интереса. После слома Угарске у сукобима с Османским царством током прве половине XVI века Хабзбуршка монархија је ставила под своју власт, између осталог, и угарске области на јужној страни Средњих и Западних Карпата (подручје данашње закарпатске Украјине и највећи део територије Словачке), као и подкарпатску Шлезију и Моравску. Тако је Хабзбуршка монархија наставила да стимулише започети процес колонизације на влашком праву на тим подручјима.

Књига проф. др (хабилитованог) Гжегожа Јавора „Насеља основана на влашком праву и њихови становници у Црвеној Русији у позном средњем веку” омогућава изврстан увид у сложену проблематику колонизације на влашком праву, и то не само на тлу историјске Црвене Русије већ знатним делом и у другим областима Средњих и Западних Карпата (на територији Украјине, Словачке и Чешке Републике) уз компаративне осврте и на подручја Молдавије, Трансилваније и Влашке, па местимично и Балкана. Она је настала као хабилитациона радња и плод дугогодишњих истраживања извора у архивским фондовима Пољске и Украјине, уз консултовање опсежне релевантне литературе настале не само у овим двома земљама већ и у Румунији, Молдавији, Мађарској, Словачкој, Чешкој, Русији, Аустрији, Немачкој и БЈР Македонији. Г. Јавор се заправо већ тридесет година бави проблематиком колонизације на влашком праву и то је његова централна истраживачка тема. Таква професионална оријентација Г. Јавора природно произлази из програмских усмерења универзитетске институције у којој он ради као редовни професор и чији је управник био до

пре пар месеци: Одсека за историју средњовековне Пољске и привредну историју Историјског института на Хуманистичком факултету Универзитета „Марија Кири-Склодовска“ у Лублину (Instytut Historii – Zakład Historii Polski Średniowiecznej i Dziejów Gospodarczych, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin). Ова књига Г. Јавора има и румунско издање: *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, 2013, p. 274, за коју је аутор 2014. године добио награду Румунске академије наука.

Књига има увод и шест поглавља, са закључним одељком (*Завршетак*). Свако поглавље има на крају кратке, веома концизно формулисане закључке.

У *Уводу* (стр. 7–15) аутор је дефинисао простор који је у пољској историографији познат под називом *Ruś Czerwona* (латински: *Russia Rubra*), а у нашој историографији се среће под називом *Црвена Русија*. У пољској литератури и пракси користе се такође синоними: *Ruś Koronna* / *Ruś Halicka* / *Halicz*, док је украјински еквивалент за тај простор: *Галичинá* (касније, за време хабзбуршке доминације, појавио се и термин *Галиција* с нешто ширим територијалним обухватом). Реч је о јужном делу ранијег Галичко-владимирског кнежевства који је у другој половини XIV века припојио Пољском краљевству краљ Казимир /Казјимјеж Велики (1333–1370), док је њен северни део – Волин (пољски: *Wołyń*) припао Великом литванском кнежевству. Црвена Русија је обухватала пространо подручје у сливу реке Сан (на територији данашње југоисточне Пољске) и подручје горњег слива реке Дњестар (на територији данашње југозападне Украјине). На западу се граничила с подручјем Малопољске, а на истоку с облашћу Подоље (латински: *Podolia*, пољски: *Podole*; украјински: *Поділля*), у сливу северених притока средњег Дњестра и горњег тока реке Јужни Буг (на територији данашње Украјине). Подоље је коначно припојено Пољском краљевству у првој половини XV века, чиме су се источне области пољске круне нашле у суседству територије Кримских Татара, турских вазала. Јужне границе Црвене Русије ишле су пак гребеном Средњих и делимично Источних Карпата, који их је делио од Угарског краљевства и Молдавије. Пољска је била заинтересована, нарочито после кракотрајне пољско-угарске уније (1370–1382), да подручје Црвене Русије дефинитивно integriше у свој поредак. Стога је уводила своје право, институције и административне структуре, с тим што је њено колонизационо право било ослоњено на норме немачког (магденбуршког права). Ипак, и даље се одржавало старо русинско право, примењивано и у сфери оснивања насеља, што је водило стварању извесног правног хибрида на тлу Црвене Русије. У тако компликованој правној и друштвеној стварности, истиче аутор, појавио се, управо у другој половини XIV века,

и нови елемент – влашко право, са специфичним моделом оснивања сеоских насеља и њиховог правног функционисања, што представља основни предмет разматрања у овој књизи.

У првом поглављу (*Етнички аспекти влашких миграција у земље Пољског краљевства и у суседне земље у периоду од средине XIV до почетка XVI века*, стр. 17–40) аутор даје преглед влашких миграција у областима Средњих и Источних Карпата на основу опсежне релевантне литературе. Анализира локалне изворе и унутрашњу генезу влашког права и поставља питање да ли су Власи/власи само професионална корпорација. С тим у вези разматра питање етничитета влашких колонистичких села у светлу језичких података, као и антрополошких извора и сведочанстава из области материјалне и духовне културе. Закључује да постоји знатан удео романског етничког елемента у ширењу влашког обичајног права на тлу Црвене Русије и неких суседних области Малопољске унутар Пољског краљевства у позном средњем веку. Истовремено истиче и чињеницу да је дошло и до промене првобитног карактера влашког права тиме што га је постепено прихватало и локално становништво, тако да се мења и етничитет носилаца колонизације на влашком праву.

Разматрања у другом поглављу (*Елементи номадског и седентарног живота у историјату влашке колонизације*, стр. 41–57) аутор почиње критиком раније увреженог становишта да су први влашки сточари који су у позном средњем веку доспели у области Средњих Карпата били класични номади. То становиште се ослањало заправо на стање номадизма на Балкану, а није имало поткрепе у изворима у областима Средњих и Западних Карпата. Штавише, на основу налаза румунских истраживача, у то време је и на подручју Молдавије и Трансилваније, које се сматрају територијалним извориштем колонизације на влашком праву, номадизам већ био замењен полуномадизмом. Стога аутор подробно анализира стање сеоских заједница у Молдавији и Трансилванији у позном средњем веку. Затим у општим цртама осветљава организацију влашког сточарства у Црвеној Русији и Малопољској, да би се елементима те организације посветио понаособ у наредним поглављима књиге. Истовремено указује на околности које су утицале на избор места за стварање колонистичких насеља, као и на бављење земљорадничком делатношћу и занатством у најстаријим колонистичким насељима.

У трећем поглављу (*Војни узроци ширења насеља влашких колониста у средњем веку*, стр. 59–77) аутор идентификује, поред економских (експлоатација до тада некоришћених високопланинских пашњака), и војне узроке ширења влашке колонизације. Прво анализира

војне дужности влашких сточара у оквиру Угарског краљевства и Молдавије у XIV и XV веку. Тако идентификује тзв. војне округе (војне структуре које обухватају и старо ситно војничко племство – бојаре), на чијем су челу биле војводе. Затим осветљава тај пренесени модел војне организације на тлу Црвене Русије и Малопољске и војне дужности влашких колониста на краљевским и приватним добрима у XV веку, што је допринело побољшању опште сигурности у југоисточним граничним областима Пољског краљевства (па и у тешко приступачним карпатским пределима). Указује на рано нестајање функције војводе (почетак XV века), што је било последица предузетих реформи у Црвеној Русији, али и појединачне нобилитације влашких војвода.

У четвртом поглављу, које је најобимније (*Територијални обухват и привредни карактер влашке колонизације у Црвеној Русији од XIV до почетка XVI века*, стр. 79–125) аутор указује, на основу мноштва разноврсних извора које је испитао, да је територијални обухват влашке колонизације у Црвеној Русији много шири него што се раније тврдило у литератури. Колонизација је захватила не само планинске и подпланинске терене већ и терене под шумом, па и мочварне терене, где су влашки колонисти комбиновали истовремено сточарску и земљорадничку делатност (ти терени нису били интересантни за затечено локално земљорадничко становништво). Штавише, колонистичка насеља заснивана су и на валовитим подручјима знатно удаљеним (150–200 км) од планинских предела Карпата, као што су микрорегион Росточе (пољски: *Roztocze*) и Подољска висораван (пољски: *Wyżna Podolska*). Поред тога, влашки колонисти су понегде попуњавали постојећа земљорадничка села. Аутор је прецизно идентификовао сва колонистичка насеља у тзв. Белском војводству и у појединим „земљама“ (Халичка, Лавовска, Хелмска, Пшемислска, Саночка) тзв. Русинског војводства (ова два војводства чинила су простор Црвене Русије), као и у суседној Лублинској земљи, која је припадала подручју Малопољске. На крају је дао веома прегледну табелу тих насеља (укупно 292), специфицирајући период кад су настала: од друге половине XIV до 20-их година XVI века.

Разматрања у петом поглављу, које је такође веома опширно (*Друштвена организација и функционисање сеоских насеља основаних на влашком праву*, 127–165), пружа највише могућности за компарацију самоуправних институција влашких колониста у областима Средњих и Западних Карпата са самоуправним институцијама полуномадских сточара на Балкану. Пластично је приказан процес модификације институција које су донеле у нову средину прве генерације влашких колониста, односно сучељавање тих институција с институцијама немачког (магденбуршког) колонизационог права и локалног русинског права.

У процесу колонизације на влашком праву у Црвеној Русији, као и целој области Средњих и у већем делу области Западних Карпата, кључна улога припадала је влашком кнезу (пољски: *kniaź*), који је био оснивач и организатор колонистичког насеља (*lokator*) на одређеном поседу. То му је доносило знатне привилегије, а функција кнеза била је наследна (у оквиру истих родова). У колонистичком насељу кнез је вршио судску и полицијско-надзорну функцију, прикупљао је дажбине које су припадале феудалном поседнику и обављао друге административне дужности, а припадао му је и део убираних дажбина и наплаћених судских и административних казни. На територији Пољског краљевства поред термина *kniaź* јављају се и термини: *vicinus*, *director*, *factor*, *dux*, *officialis*, *ksiądz*. Међутим, почев од средине XV века, у западним деловима Црвене Русије (око центара Санок и Пшемисл) термин *kniaź* се све више идентификује с називима *soltys* и *wójt*, преузетим из немачког колонизационог права. У источним деловима Црвене Русије (као и у суседној Молдавији) почиње пак поистовећивање термина *kniaź* с терминима *tywun*, *ataman*, *desiatnik*, који су били одомаћени у русинском праву (ти термини су иначе различитог порекла). Све то показује да је долазило до мешања термина из влашког, немачког и русинског права за означавање у суштини исте институције (кнеза), али су се разликовале обавезе зависног становништва утврђене различитим колонизационим правом: влашким, немачким и русинским. Временом расте феудални притисак да се влашким колонистима наметну обавезе које проистичу из немачког колонизационог права, уз увођење и одговарајућих институција. На подручјима Пољског краљевства постојали су савези селâ (надсеоских заједница) заснованих на влашком праву под називом *крајина* (пољски: *kraina*). На челу крајине налазио се крајник (пољски: *krajnik*), који је могао бити истовремено и кнез централног села, а у сваком случају потицао је из доминантних влашких кнежевских родова. Компетенције крајника односиле су се на привредну активност и коришћење природних ресурса на подручју крајине. Поред тога, крајник је вршио полицијско-надзорну функцију (укључујући и надзор над границама крајине), а учествовао је и у вршењу судске функције. Иако су се подручја на којима су војвода и крајник имали своје компетенције углавном подударала, они су ипак били на челу две различите друштвене структуре: једна је била војна, а друга претежно економска. Представници селâ у саставу крајине окупљали су се у одређеним годишњим терминима на скупштини крајине, која се називала *сџунга* или *збор* (пољски: *strunga/zbor*). На скупштини су доношене судске и друге одлуке од интереса за целу крајину, посебно оне које су се тикале испуњавања заједничких обавеза становништва крајине.

Из разматрања у овом поглављу јасно следи да су и на подручју Црвене Русије постојале у почетку све три самоуправне институције влашких колониста као и код полуномадских сточара на Балкану (кнез, скупштина, војвода), али се у овој средини те институције додатно модификују у складу са постојећим феудалним условима, с тим што функција влашког војводе рано нестаје (што је заправо био случај и у неким областима Балкана).

После свестраних разматрања у претходним поглављима аутор је у шестом поглављу (*Интеграција и асимилација влашких колониста у локалном окружењу на прагу новог века*, стр. 167–181) могао приступити анализи најосетљивијег аспекта колонизације на влашком праву: питањима интеграције и асимилације влашких колониста у локалном окружењу. Ти процеси су на појединим подручјима Црвене Русије били одмакли већ током XV века, а на неким у следећем столећу, што је повезано с губљењем ранијих привилегија влашких колониста и све изразитијим прихватањем земљорадње као основног занимања. Али, с територије Молдавије пристизали су у међувремену и нови влашки колонисти, који су дуже одржавали свој етнички идентитет у односу на раније генерације колониста. Поред тога, поједини огранци старијих и новијих влашких миграционих таласа излазе из граница Црвене Русије и, крећући се северном страном Карпата, заплускују суседне области: Малопољску и Подкарпатску Шлезују, па и Моравску. Међутим, то је већ етнички мешана популација, која новој средини (уз затечено становништво) даје специфичан етнички и културни колорит.

У кратком заључном одељку (*Завршетак*, стр. 183–186) аутор је издвојио главне закључке који произлазе из његових разматрања, настојећи да се уједно јасно одреди и према ставовима ранијих истраживача колонизације на влашком праву у областима Источних и Средњих Карпата. Наглашава да постојећи извори, које је детаљно испитао, омогућавају да се на један број питања које је покренуо пружи недвосмислен одговор, док за нека питања за сада још нема таквог одговора, већ се оперише мање или више основаним хипотезама. Подвлачи, такође, да се показала неоснованом ранија претпоставка у пољској историографији да су први влашки колонисти били класични номадски сточари јер извори јасно показују да су се они, уз сточарство, већ бавили и земљорадњом. У почетној фази колонизације доминирали су војни и безбедносни мотиви локалних феудалних поседника и краљевске власти за насељавање влашких сточара, а касније преовладавају економски. Територијални обухват колонизације је много шири него што се раније сматрало, а захвата и удаљене пределе у односу на гробан Карпата. Влашки колонисти доносе до тада непознат

модел социјалне организације, који се користи у процесу оснивања и функционисања колонистичких насеља, али се он временом модификује и меша с институцијама немачког (магденбуршког) колонизационог и локалног русинског права. Временом институције и регуле влашког обичајног права, само понегде преточеног у привилегије локалних скупина влашких сточара, постају својина не само првобитног колонизованог становништва источнороманског порекла, већ свих поданика пољске круне који прихватају влашки тип сточарства и учествују у стварању колонистичких насеља према регулама влашког права. Свако насеље на влашком праву имало је свој циклус адаптације и интеграције с локалним окружењем, али се посебности примене и реликти влашког права провлаче дуго кроз нови век – закључује аутор.

На крају књиге налазе се: француски *Résumé* (стр. 187–192); списак употребљених скраћеница (193–194); библиографија – необјављени и објављени извори и литература (стр. 195–206); списак карата и табела у књизи (стр. 207); опсежан регистар местâ (стр. 209–215). Посебан прилог чини 11 карата подручја Црвене Русије и суседне лублинске „земље“ из састава Малопољске којима се илуструју разни аспекти колонизације на влашком праву. Уз те карте следи и списак свих колонистичких насеља (укупно 292) која су означена на приложени картама (стр. 226–227).

Медиевистима и свим историчарима који се баве разним апектима социјалне организације полуномадских сточара – а то значи и њихове интеграције у правно-политички поредак одговарајућих земаља – књига Г. Јавора пружа обиље аутентичног материјала и на њему заснованих закључака о колонизацији на влашком праву на подручју историјске Црвене Русије, али и шире у областима Средњих и Западних Карпата. Уједно, методолошки изврсно отвара сва питања која се тичу самоуправних институција и статуса полуномадских сточара било где у областима Карпата и на Балкану у позном средњем веку и раном новом веку.

После објављивања књиге о којој је овде реч, Гжегож Јавор је, поред других радова из медиевистике, објавио и двадесет посебних расправа о поједним подручјима или апектима колонизације на влашком праву у областима Средњих и Западних Карпата (видети о томе детаљно на: <http://www.terramedievalis.pl>). Сав тај истраживачки резултат представља поуздан прилог научној бази за нове синтетичке студије о овој проблематици, које постају прека потреба у историографији земаља југоисточне и средње Европе.

Милош Луковић

**Борис Бабић,
Византија и Босна,
Филозофски факултет у Бањој Луци,
Бања Лука 2016, 196 стр.**

У издању Филозофског факултета у Бањој Луци, новембра 2016. године, објављена је књига *Византија и Босна*, доцента Бориса Бабића. Ова монографија представља срећен и допуњен истоимени магистарски рад, који је аутор одбранио на истом факултету јула 2008. године.

Бабић је у уводу објаснио како се родила идеја за настанак ове књиге и изразио захвалност породици, пријатељима и колегама, а највише свом дугогодишњем ментору и пријатељу проф. Радивоју Радићу који му је својим савјетима и приједлозима био највећа подршка при реализацији рада. Управо је идеју за рад осмислио проф. Радић на чији подстрек се Бабић упустио у овај нимало лак посао.

Односи Византије, као важног политичког и културног чиниоца на Балканском полуострву током средњег вијека, и јужнословенских земаља, проучавани су интензивно од самог зачетка српске историографије. И поред великог броја научних радова који су се бавили овим питањима, што домаћих, што страних историчара, да ли због комплексности теме, или недовољне заинтересованости, нико од њих није приступио темељној анализи односа Византије и Босне. Иако су се поједини историчари бавили овом темом, њихови чланци се односе на поједине сегменте односа ове двије државе. Бабић је први дао исцрпан преглед односа Византије и Босне од половине X вијека, када се име Босне први пут помиње у византијским изворима, па до половине XV вијека, када су обје државе пале под власт Османлија, и на тај начин дао не мали допринос српској медијевистици. Управо у њеној оригиналности се огледа највећа вриједност ове књиге.

Да посао није био једноставан и да је захтијевао доста упорности како би књига угледала свјетло дана, навео је и сам аутор, који је том приликом указао на главне препреке које су се појављивале приликом истраживања и писања. И поред византијских извора које је сакупио и критички проучио, проблем је представљао непостојање босанских извора помоћу којих би се процеси могли сагледати и из другог угла и тек онда добити потпунију представу. Други проблем који је чекао Бабића приликом рада било је непостојање константних интеракција између ове двије државе током цијелог проучаваног периода. С обзиром на

географску удаљеност ова два субјекта, али и због других фактора, постојали су периоди када Византија и Босна нису биле у директном контакту, што је оставило одраза и на византијске савременике у чијим се дјелима Босна у периоду XI, XIII и XIV вијека не помиње. Иако се на моменте чини да је, с обзиром на постојање овако озбиљних препрека, било немогуће рад привести крају, Бабић је успио да то премости и захваљујући свом оригиналном методу рада успјешно је уклопио све дијелове у цјелину.

У раду се могу уочити двије композиционе цјелине. У првом дијелу аутор је пружио преглед и критичку обраду византијских извора у којима се помиње Босна. Због недостатка босанских наративних и документарних извора, Бабић је искористио вијести страних извора, наративне изворе босанских сусједа, као и документарну грађу Дубровачког архива, упоредио их са вијестима византијских писаца и тако бар на неки начин употпунио представу овог комплексног односа. Прва композициона цјелина се састоји од четири поглавља. Свако поглавље представља хронолошки период. У првом поглављу аутор говори о првом помену Босне средином X вијека у дјелу *De administrando imperio* византијског цара писца Константина VII Порфирогенита (913–959). Аутор дјела, проучавајући поменути извор, још једном је потврдио постављену теорију да Босна у овом периоду није била самостална област, него саставни дио Србије. Иако након Порфирогенитове вијести византијски наративни извори у својим дјелима не помињу Босну све до XII вијека, Бабић је на основу критичке анализе *Барског родослова* успио да пружи преглед односа ове двије државе у том периоду.

Друго поглавље говори о поменима Босне у византијским изворима XII вијека, *Едикту Манојла Комнина*, дјелу византијског историчара Јована Кинама и реторском спису Михаила Анхијалског. Поновну заинтересованост византијских извора за Босну, аутор приписује активној освајачкој политици Манојла I Комнина (1143–1180) чији је циљ био обнова Римског царства. Манојло I Комнин је на кратко успио да под контролу Византије стави Балканско полуострво па се тако и Босна нашла у саставу Византије, што је византијски цар по сваку цијену у својој титулатури настојао да нагласи. Када је у питању историјско дјело Јована Кинама, оно Босну помиње два пута. Посебно је занимљив податак да се овдје Босна прије Манојловог освајања помиње као самостална државна творевина, која није потчињена архијупану Срба, што је још једном потврдило чињеницу да је некада била саставни дио Србије. Овом приликом византијски писац је поменуо као босанског владара бана Борића. Након ових података поново

долази до дужег ћутања византијских извора о Босни, све до XV вијека. Међутим, о посредном контакту Византије и Босне у овом периоду говоре два документа Дубровачког архива. У првом документу се говори о посланству које је упућено у Цариград како би пронашло босанске великаше заробљене у Косовској бици, и други документ који говори о византијском посланику који је преко Дубровника стигао у Босну, а за кога се претпоставља да је био упућен како би уговорио сарадњу Византије и Босне у пружању отпора Османлијама. Иако ово посланство није имало успјеха у својим намјерама, оно говори о неком виду покушаја успостављања контакта између двије државе.

Следећи дио се односи на помен Босне у дјелима византијских извора XV вијека, Критовула са Имброса, Георгија Сфранциса и Лаоника Халкокондила. Ово поглавље је посебно занимљиво јер, како сам аутор наглашава, у овом периоду византијски извори не говоре о директним византијско-босанским односима, него вијести о Босни доносе у склопу приповједања о османлијском освајању Балканског полуострва, а у складу са тим доносе податке и о борбама Босне за очување независности од Османлија и њен коначни пад под турску власт, а узгред помињу и унутрашње сукобе у средњовјековној босанској држави. Бабић је уочио разлику између византијских извора из XII вијека и извора из XV вијека када је у питању њихов однос према средњовјековној босанској држави. Док је у изворима XII вијека присутна тенденција византијских писаца да Босну представе као варварску и тиме нагласе супериорност Византије над осталим њој потчињеним народима, па са тим у вези и не пружају о њој много података, византијски писци XV вијека, с обзиром на промијењене политичке околности, представљају Босну као државу која пружа достојан отпор заједничком непријатељу, Османлијама.

У четвртом поглављу прве цјелине књиге, говори се о представи Босне у поствизантијским изворима – византијским *Кратким хроникама*, *Ектесис хроници*, *Хроници о турским султанима* и *Житију Свете Петке*. Ови извори, настали након пада Византије, такође пружају слику Босне у деценијама њене борбе са Османлијама и коначног пада 1463. године, као и накнадне сукобе. Иако поменути извори пишу са временске дистанце, аутор је уз њихову опрезну анализу успио да извуче вјеродостојне и аутентичне податке којима је допунио вијести византијских извора из XV вијека.

Друга композициона цјелина се односи на сагледавање дубљег цивилизацијског утицаја Византије на Босну, али не директним него индиректним путем преко Србије, која је, како се чини, константно представљала неку врсту споне између ове двије државе. Аутор је прво размотрио титуле византијског

поријекла – ставиоца, протовестијара и логотета које су биле у употреби и на босанском двору. Посебно су наглашене другачије функције истоимених титула, које су махом имале проширену дјелатност (дипломатске активности) у Босни, за разлику од Византије.

Говорећи о Босни није се могло прећи ћутке ни преко толико пута постављеног и обрађиваног питања босанске цркве. Аутор је истакао да се неће упуштати у контроверзне расправе о поменутој теми, али је зато дао преглед помена цркве босанске у византијским изворима. Ради се о помену кудугура (други назив за јеретике богумиле) у босанској држави код цариградског патријарха Генадија II Схоларија и код историчара Лаоника Халкокондила. Овдје се помиње и једини босански извор, натпис на гробу госта Милутина, који говори о византијско-босанским односима.

У последњем поглављу обрађене су историјскогеографске особености Босне из угла византијских историчара. Након навођења разних примјера, донесен је закључак да су Византинци који су писали у XV вијеку доста опширније описали босанску територију и дали богатију дескрипцију становништва које је насељавало Босну од византијских писаца ранијих епоха који су у том сегменту били веома оскудни.

На крају књиге, аутор у виду закључка износи своје утиске о раду, а затим се наводи обилан преглед извора и литературе коју је користио. Посебан значај представља чињеница да је Бабић поједине наведене изворе први пут у историографији критички обрадио. Ова књига би могла да представља подстицај другим историчарима да се упусте у писање сличне монографије која би исто овако исцрпно обрадила односе средњовјековне Босне и Угарске, што би, с обзиром на географску близину и тјешње узајамне односе, представљало у сваком смислу много лакши посао.

Мила Крнета

***State and Society in the Balkans
before and after Establishment of Ottoman rule,
editors Srđan Rudić & Selim Aslantaş,
Istorijски институт - Yunus Emre Enstitüsü,
Beograd 2017, 349 pp.***

Историјски институт и Јунуш Емре институт – Турски културни центар Београд, заједнички су објавили зборник радова насловљен *„Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске*

власти“ (*State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman rule*). Зборник, који је писан на енглеском језику, представља домаћој и међународној научној јавности укупно 16 радова српских и страних аутора из области историје односа османских власти и становништва Балкана у хронолошком опсегу од 14. до 19. века. Поред аутора из Србије, прилоге су потписали и научници из Турске, Холандије, Румуније, Босне и Херцеговине, Македоније и Хрватске. Распон тема је широк и обухвата подједнако политичко-дипломатску као и културну, друштвену и економску историју Балкана у време османских освајања и успостављања пуне власти цариградских султана. Фокус истраживања је усмерен на раздобље од 15. до 17. века, које је услед недостатка или неприступачности грађе те изузетно замршених политичких прилика, и данас препуно недоумица, контрадикција и контроверзи у историографији. Прилози укупно 17 историчара посвећени су темама од највећег значаја за изучавање историје Балкана у османском периоду, презентујући нова сазнања из различитих аспекта. Редослед публикованих радова у највећој мери прати хронолошки принцип, а зарад боље разумљивости и приступачности, на крају сваког чланка се налази и кратак резиме на турском и српском језику.

Периоду раних османских освајања посветио је пажњу др Марко Шуица, професор Универзитета у Београду, чланком *„Последице раних османлијских освајања на државу и друштвену структуру области Лазаревића“* (*Effects of Early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarević Principality*). Аутор идентификује пет различитих фаза у процесу промена српских властеоских структура током последње две деценије 14. века, које су највећим делом биле изазване великим страдањима на бојном пољу као и дипломатском активношћу Порте. Научни сарадник Историјског института др Невен Исаиловић у раду *„Законодавство о власима Балкана пре и након османског освајања: Преглед“* (*Legislation Concerning the vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview*) осврнуо се на компликовано питање генезе правног статуса групе људи обухваћене термином „влах“ у времену позног средњег и почетком новог века. Аутор констатује да су османске власти наследили институцију „влашког права“ од средњовековних балканских држава те је додатно унапредиле и прошириле на знатно шири слој људи без обзира на њихово порекло или занимање. Дипломатским односима Дубровачке републике и Османског царства, кроз призму ћириличне преписке вођење на српском језику, пажњу је посветио научни сарадник Историјског института др Милош Ивановић у раду *„Тирилска*

преписка између Дубровачке комуне и Османлија од 1396. до 1458.“ (*Cyrillic Correspondence Between the Commune of Ragusa and Ottomans 1396-1458*). Према анализи расположиве грађе, уочљиво је да су Дубровчани избегавали директну комуникацију са султанима и високом османском управом, вероватно из страха да би то могло послужити као повод да им се наметне плаћање трибута. Кореспонденција је била ограничена на локалне османске управнике чији поступци су били од виталног значаја за дубровачке трговце на Балкану.

Сарадник Музеја Брдског Баната у Решици у Румунији др Адријан Мађина дао је допринос занимљивим чланком насловљеним „У рукама Турака - Заробљеници из јужне Угарске у Отоманском царству (14-16. век)“ (*In the Hands of the Turks - Captives from southern Hungary in the Ottoman Empire (14-16th Centuries)*). Мађина се дотиче мање познате теме континуираних упада османских трупа на подручје јужне Угарске зарад заробљавања становника и њихове продаје у робље. Много уноснији посао је, међутим, представљало заробљавање представника елита и њихово пуштање уз откупнину, што је у чланку илустровано са неколико примера. Професор Универзитета у Сарајеву др Емир Филиповић фокусирао се на демографске последице османских упада у Босну радом „Османско освајање и депопулација Босне у 15. веку“ (*The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the 15th Century*). Због недостатка грађе статистичког карактера, аутор се усредосредио на описе општег стања у Босни тога времена који недвосмислено упућују на снажну депопулацију ове области услед непрестаних османских напада. Порта је настојала да спречи такав развој ситуације, али без успеха, те су напуштене области морале бити поново насељење другим становништвом. Стању босанске властеле у истом временском периоду посвећен је чланак др Срђана Рудића, директора Историјског института, „Босанска властела након пада босанског краљевства 1463. године“ (*Bosnian Nobility after the Fall of the Kingdom of Bosnia in 1463*). Аутор констатује да је виша властела готово уништена током ратних сукоба. Један део је погинуо, други је заробљен и одведен у ропство док су многи нашли уточиште у суседним земљама. Ситно племство је у знатно већем броју прихватило нове господаре и већ у првим годинама након пада Босне забележени су примери њихове исламизације. Део средњовековне босанске властеле ће тако постати и основ новог, муслиманског спахијског племства. Сличној теми, али из нешто другачије перспективе, посвећен је рад научног сарадника Историјског института др Александра Крстића „«Којем ћеш се приволети царству?» - Српска властела између

Османлија и Угара у 15. веку“ (“Which Realm Will You Opt For?” - *The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century*). У тексту је представљен преглед судбина више српских властеоских породица у турбулентном раздобљу 15. века, када су многи постајали и двоструки - османски и угарски вазали. Велики број српских племића није одмах избегао, већ је једно време служио новим муслиманским господарима, попут Белмужевића, да би касније, у другачијим приликама, у угарској служби војевали против Османлија. Значајан део преостале српске властеле на крају је у Угарској пронашао нови дом, те се постепено интегрисао у нову средину и структуре, што је неминовно водило до губитка идентитета, односно до њихове асимилације.

Допринос бољем познавању османског војног градитељства, на примеру фортификације Рама, изнео је у чланку „*Извештаји о градњи османске тврђаве Рам на Дунаву 1491. године*“ (*The Ottoman Castle of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491*), познати ауторитет у области османистике, професор у пензији и сарадник Низоземског института у Турској др Махил Кил. На темељу оригиналног документа извештаја о трошковима градње, који се чува у Ататурковој библиотеци у Истанбулу, Кил је установио да је прави датум изградње османске тврђаве Рам од чврстог материјала (са десне обале Дунава) заправо 1491. а не, као што је до сада претпостављано, 1483. година. Преглед настанка и развоја Вишеграда у 15. и 16. веку представља рад професорке Универзитета у Анкари др Хатице Оруч „*Град Вишеград на основу пописних дефтера из 15. и 16. века*“ (*The City of Višegrad based on 15th and 16th Century tahrir defters*). Користећи више пописних дефтера из неколико турских архива, ауторка је описала општи развој града са посебним фокусом на демографске карактеристике које исказују тенденцију постепеног смањења удела немуслиманског становништва. Професори са Универзитета Катип Челеби у Измиру др Ајше Кајапинар и др Левент Кајапинар посветили су пажњу развоју старе институције „*вигла*“, која је под османском влашћу постала позната као „*дербенцилук*“, у чланку „*Примена дербендске организације на Балкану: Пример одржавања једне балканске установе у османском систему*“ (*Application of Derbend Organization in the Balkans: An Example of Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System*). На темељу османских пописних дефтера из 15. и 16. века, аутори су дефинисали суштинске карактеристике дербенцијског система, те оквире његовог ширења на Балкану у поменутом периоду. Професор са Института за националну историју Универзитета Ћирил и Методије у Скопљу др Драги

Георгијев у раду „Поједини аспекти ширења ислама у Македонији (XV-XVI век)“ (*Some Aspects of Spreading of Islam in Macedonia (XV-XVI C.)*), осврће се на карактеристике процеса исламизације у османској Македонији. Ислам се у западној Македонији почео ширити са запада, са подручја данашње Албаније, да би већ у 16. веку захватио шире слојеве становништва. У источној Македонији је ислам долазио са Јуруцима, заједно са османском војском и администрацијом, али се није значајно проширио међу становништвом у 16. веку. Научни сарадник Историјског института др Драгана Амедоски чланком „Појава пиринча на централном Балкану (15. и 16. век)“ (*Introduction of Rice Culture in the Central Balkans (15th and 16th Century)*), осветљава мање познату историју о узгоју пиринча на подручју данашње Србије. Због потреба османске администрације и досељеника навиклих на ову житарицу, у 15. веку настају у околини Ниша, а касније и Параћина, центри производње, који ће радити неколико векова. Упркос првобитној државној потпори, производња је остала лимитирана на локално тржиште, што не умањује њен значај за развој привреде области.

Историји пограничних веза и дипломатских односа између Османског царства и Млетачке републике у Далмацији посвећен је рад професора Универзитета Меденијет у Истанбулу др Гунеша Ишиксела „Руковођење суживотом и сукобима: погранична дипломатија на далматинској граници (1540-1646)“ (*Managing Cohabitation and Conflict: Frontier Diplomacy in the Dalmatian Frontier (1540-1646)*). Аутор описује комплексност реалних односа на терену где су формално повучене границе веома мало значиле за становништво које је своје свакодневне послове често обављало на обема странама. Локални управници, који су имали изузетно широка овлашћења да решавају спорове са колегама са друге стране границе, развили су занимљиву врсту дипломатије-сарадње са формалним непријатељима. Чланак професора Универзитета Онсекиз Март у Чанакалеу др Ашкина Којунџуа насловљен „«Закони о јаничарима» (Kavânin-i Yeniçeriyân) и разматрање проблема девширме босанске муслиманске деце“ (*Kavânin-i Yeniçeriyân and the Recruitment of Bosnian Muslim Boys as Devshirme Reconsidered*) тиче се увек актуелне теме јаничара и исламизације на Балкану. Којунџу се усредсредио на област Босне где су у јаничаре примана и деца муслимана а тај поступак је експлицитно наведен и у „јаничарском закону“ чијих седам сачуваних рукописа је помно анализирано. Аутор на темељу пописних дефтера негира тезу о веома брзој и масовној исламизацији становништва Босне која се темељи и на „романтичном миту“ из „јаничарског закона“. На

питања зашто је у Босни било дозвољено одводити муслиманску децу у јаничаре и зашто је исламизација имала таквог успеха није дат коначан одговор, али је читаоцу представљен преглед распрострањених и прихваћених тумачења. Професор Универзитета у Загребу др Ненад Моачанин анализирао је османски систем плаћања цизије из призме аустријских извора о тек ослобођеним областима Славоније (1698/1702. године) у раду „*Подела обвезника цизије на три класе према назнакама из предреформских «псеудо-муфасала» из 17. века*“ (*Division of Cizye-Payers into Three Classes as Foreshadowed in the 17th Century “Pseudo-mufassals”*). Према аустријским испитивањима становништва Славоније о османској пракси опорезивања произлази, да је систем наплаћивања цизије према класама практикован на терену бар пола века раније него што је званично и уведен. Анализом пореских дефтера из различитих периода, аутор објашњава порекло и стварно значење наочиглед бесмислених израза и записа у пописима, те доприноси бољем разумевању суштине „пописних јединица“, попут „хане“. Проблематику реалног статуса немуслимана у османском друштву представила је професорка Универзитета у Београду др Ема Миљковић у раду „*Од «dhimmitude» до туркизма - конфесионална и етничка политика у Османском царству*“ (*From “dhimmitude” to Turkism - Confessional and Ethnic Policy in the Ottoman Empire*). Шеријатско право и систем деобе становништва Османског царства према верској основи представљали су основ друштвеног поретка империје све до 19. века. У склопу танзиматских реформи предвиђена је једнакост грађана без обзира на националну или верску припадност. Прокламовани приступ, који је имао за циљ стварање модерне и јединствене државе-нације, међутим, никада није примењен у пракси. Сама идеја основног стуба Царства рашчланила се у више смерова - политичких покрета. Од османизма, преко исламизма и туркизма, све до прозападног покрета, политичке елите су тражиле нов фундамент који би сачувао мрвећи мозаик вишенационалног Царства.

Зборник *Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске власти* представља успешан подвиг да се резултати научника из различитих земаља и средина саберу и уклопе у једну целину, што, када је у питању историја Османског царства на Балкану, није чест случај. Историографије су по овим темама углавном остале у сопственим, националним и етноцентричним оквирима. Такав партикуларни приступ не омогућава квалитетно сагледавање догађаја и процеса ширих оквира и дугог трајања. Презентација нових сазнања о појединим темама од стране историчара из различитих држава омогућује да се научној и широј јавности

представе тумачења из другачије перспективе која су често утемељена на до сада непознатој, или другим научницима неприступачној грађи. Комплексност историје Османског царства и њеног изучавања постављају кооперацију међу историчарима из више земаља као императив без којег није могуће доћи до одговора на кључна питања, те се надамо да ће издавање оваквих зборника од повременог случаја прерасти у праксу.

Нино Делић

Vesna Miović, Ivan Čerešnjesh,
Research, Inventory and Cataloguing Documents of the Criminal Court
Register. Lamenta Criminalia post terraemotum, Diversi e possesso de
Creminale et Criminalia in the State Archives of Dubrovnik involving
Jewish litigants (1667–1808),
Research and Documentation Centre JAS,
Ljubljana 2016, ePub izdanje

Државни архив у Дубровнику представља ризницу од огромног значаја за све истраживаче средњовековне и ране модерене историје. Захваљујући документима који су у њему похрањени могуће је детаљно проучити различите аспекте историје Републике Св. Влаха. Показали су то још једном оријенталисткиња др Весна Миовић (Завод за повијесне знаности ХАЗУ у Дубровнику) и велики познавалаца јеврејске културне баштине архитекта мр Иван Черешњеш презентујући акта дубровачког Кривичног суда у којима се помињу Јевреји као парничари у периоду од 1667. до 1808. године.

Аутори су се одлучили да све такве документе попишу и дају њихов регест. Пре самог пописа докумената Миовић и Черешњеш су написали и краћу уводну студију. У оквиру ње најпре су појаснили да су прегледали регистре парница у архивским серијама *Lamenta Criminalia post terraemotum* и *Diversi e possesso de Creminale*, као и шест регистара пресуда које су унете у серију *Crimnalia*. Назначили су да су се одлучили за период након 1667. пошто су од тог времена до 1808. сачуване све донете пресуде. Додали су и да су прве две серије често компламентарне. Према њиховом мишљењу архивски материјал који су одлучили да представе у својој књизи представља прворазредан извор за изучавање свакодневног живота Јевреја у Дубровнику, као и њиховог односа са властима и другим суграђанима.

Након тога аутори су се укратко осврнули на историју Дубровачке републике. Посебан одељак су затим посветили историји јеврејске заједнице у граду под Св. Срђем. Ослањајући се на релевантну литературу, представили су постепено насељавање Јевреја током XVI века у коме су важну улогу имале одлуке градских власти из 1538. о дозволи да се населе унутар зидина, као и она о фомирању гета из 1546. године. Значајна је, с обзиром на изабрану грађу, напомена аутора да су због неповољних трговачких прилика до средине XVII века многе истакнуте јеврејске породице напустиле Дубровник. Изузетак су у том погледу биле породице Маестрос и Коен. Током друге половине XVIII столећа број дубровачких Јевреја је лагано порастао, те је забележено да их је 1782. било 210, а 1807, пред пропаст Републике, 227. Скренили су аутори пажњу да су се у XVIII веку дубровачки Јевреји од трговине више окренули ка занатима.

Свакако најзначајнији део увода представља одељак *Ragusan Jews in the Criminal Court records, 1667–1808* (Дубровачки Јевреји у записницима Кривичног суда, 1667–1808) у коме су аутори анализирали документа која су презентовали у књизи. Њихово испитивање је показало да се у документима помињу чланови 61 јеврејске породице. Судски акти указују да су оне живе поред гета, у Пилама и другим предграђима, као и на острву Лопуд. Трговачке радње Јевреји су имали махом у главној улици, а један број и у Пилама. Међу тужбама забележеним у серији *Lamenta Criminalia post terraemotum* највећи део се односи на физичко насиље, које је често било праћено и вербалним, док се мањи број парница тичао имовинских прекршаја. Туче су како сведоче тужбе доводиле и до проливања крви, мада је било спорова где је било речи о блажим облицима физичког насиља. Када је реч о вербалном насиљу, посебну пажњу суда су привлачиле оне које су биле на религијској основи. Велики број случајева унутар јеврејске заједнице, како аутори примећују, био је везан за кршење обичаја и непримерено понашање у синагоги. Брижљива анализа Весне Миовић и Ивана Черешења је показала да је био највећи број парница у којима су Јевреји тужили своје суграђане друге вероисповести (49,04%), док су на друго место долазили спорови између самих Јевреја (30,70%). Пресуда је по истраживањима аутора била донесена само у 9,2 % случајева, због чега претпостављају да су остали разрешени нагодбом. Посредно на такав закључак наводи и чињеница да чак ни истражна процедура није спроведа у 72,49% процеса. Пресудама су најчешће прописиване затворске казне и новчане глобе за осуђене.

Архивска серија *Diversi e possesso de Creminale* садржи пак одлуке о привременим мерама које је Кривични суд доносио по службеној

дужноси или на захтев неке од заинтересованих страна. Нешто више од 1/3 таквих одлука забрањивале су контакт страна у спору, лично или преко посредника, како би се спречило распиривање сукоба. Честе су међу овим мерама такође биле затворске и новчане казне. Уколико осуђени није испоштовао донету одлуку, тужилац је опет могао да покрене парницу која је поново бележена у *Lamenta Criminalia post terraemotum*, мада то није нужно значило да ће судије донети нову пресуду.

Попис истражене архивске грађе аутори су донели у три одељка. Први садржи податке о 608 тужби заведених у серији *Lamenta Criminalia post terraemotum*. За сваку од њих дати су подаци о времену подношења, тужиоцу, оптуженом, кривици за коју се он терети, као и времену и месту где је она наводно била почињена. Такође, наводе се имена сведока који су позвани од стране тужиоца, као и сведока и осталих особа које су испитане од стране суда. Означено је такође да ли је дошло до нагодбе, изрицања пресуде и њеног евентуалног извршења. Наравно, означена је и архивска сигнатура сваког акта. Наредну групу чини 209 докумената из серије *Diversi e possesso de Creminale*. У вези са сваким од њих донет је датум подношења тужбе, имена тужиоца и оптуженог, кратак садржај пресуде, време одређено за њено извршење, предвиђена казна. Забележена је и архивска сигнатура сваког акта. Треба рећи да су аутори у оба одељка назначили комплементарне документе из оне друге серије. Коначно, у трећој целини *Criminalia (verdicts)* налазе се најважнији подаци о 59 пресуда које је Кривични суд донео. Уз њих је наведен датум доношења пресуде, ко је осуђен и каква му је казна одређена, као и подаци о њеном извршењу. Уз архивску сигнатуру напоменуто је да ли је пресуда у вези са неким од обрађених аката из серије *Lamenta Criminalia post terraemotum*. Након пописаних докумената дат је индекс јеврејских и нејеврејских имена, као и места која се помињу у пописаним документима. Следи затим библиографија радова цитираних у уводном делу, а на крају су кратки резиме на енглеском и словеначком језику.

Регистар докумената дубровачког Кривичног суда који су приредили Весна Миовић и Иван Черешњеш знатно ће олакшати заинтересованим истраживачима проучавање свеукупног живота дубровачких Јевреја у периоду од 1667. до 1808. године. Треба рећи да су аутори испред себе имали тежак задатак с обзиром на количину сачуваних докумената. Мишљења смо да су га обавили на брижљив начин, не испуштајући из вида све потребне детаље. Напор који су учинили може бити подстрек за настанак сличних збирки, које би биле изузетно корисне.

Милош Ивановић

**Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју,
уредници Недељко В. Радосављевић, Снежана Томић,
Историјски институт, Зборник радова књ. 34,
Музеј на отвореном „Старо село“,
Београд – Сирогојно 2017, 407 стр.**

Историјски институт и Музеј на отвореном „Старо село“ објавили су два заједничка издања – зборнике радова о српском селу. Први је изашао 2009. године (*Српско село, могућности и даљи правци истраживања*), а *Село Балкана, континуитети и промене кроз историју* појавио се 2017. Нови зборник већи је обимом, бави се селом у дужем временском периоду него први; није фокусиран само на српски етнички простор, већ доноси истраживачке прилоге који се односе на Бугарску и Албанију, има међународни карактер (истраживања у њему објавили су научници из девет европских држава) и садржи двадесет и четири прилога, не само из историје, већ и из других хуманистичких наука (етнологија, антропологија, архитектура, историја уметности, филологија, лингвистика, фолклористика), што му је обезбедило наглашен интердисциплинарни приступ теми. Хронолошки распон истражених тема обухвата седам векова, иако се већина радова бави истраживањем села у 19. и 20. веку.

Етничко и национално на селу интересовало је неколицину аутора. Рајмон Дертез истражио је начин формирања националног у прединдустријском друштву на примеру тзв. *гудила* града Пловдива, колективног идентитета чија је основна вододелница према сељацима био грађански статус и грчки говорни језик, што је продубило културни јаз с руралном околином и изродило сукоб „Грка“ и „Бугара“. Веселка Тончева бавила се традицијом мањинске заједнице Горанаца у Албанији, њеним променама током владавине Енвера Хоџе и у савремено доба, показавши да је традиционална култура остала у значајној мери очувана, док је Михај Н. Радан истражио историјске услове опстанка етничке енклаве Срба католика у Румунији и њихов утицај на формирање и специфичан развој етничке свести Карашеваца.

Средњовековним селом бавили су се Сениша Мишић и Гордана Бојковић, истраживши однос села, жупе и „земље“. Селим Асланташ је кроз анализу радова Халила Иналџика приказао важност села (становништво, привреда и, посебно, земљишни односи) за разумевање услова који су омогућили опстанак Османског царства. Процесима и

променама у 19. веку посвећено је неколико радова. Промене у архитектури и просторној организацији села истражили су Радомир Ј. Поповић и Ксенија Буњак, а перцепцију села у делима странаца приказао је Љубодраг П. Ристић. Сузана Рајић је истражила пореску политику према сеоском становништву крајем 19. века, нагласивши да је била толерантна и блага, али да ипак није значајније поправила економски положај сељаштва. Гордана Гарић Петровић је приказала мере за сузбијања филоксере и њихов утицај на виноградарство Краљевине Србије, а Миљан Милкић је указао на начине ангажовања припадника српске војске на пољопривредним радовима током затишја у Првом светском рату.

Становништвом села бавило се такође неколико радова. Снежана Шапоњић Ашанин скренула је пажњу на повратне миграције из града на село крајем 20. и почетком 21. века, које чине потпуно нови тренд у односу на историју нововековних миграција у Србији и Југославији. Милина Ивановић Баришић истражила је процесе интеграције околине и града Београда и њихов утицај на демографски и економски развој сеоског подручја. Демографске карактеристике сеоског становништва и промене у структури домаћинства приказали су Зигфрид Грубер и Александра Вулетић, чији се рад може сматрати и делом родних студија, којима су посвећени прилози Жарка Лековића и Ане Столић, од којих се први директно бави положајем и еманципацијом жене у дурмиторским селима, а други анализира однос водећих представница покрета за еманципацију жена према женама на селу.

Бојана Богдановић је радом о комерцијализацији традиције на примеру златиборских плетилца, као основи еманципације жена у 20. веку, увела читаоца у теме одрживог развоја на селу. Снежана Томић је кроз анализу стварања ексклузивитета у области гастрономије на основу традиционалне производње указала на промене на селу и у граду, које су омогућиле развој села на новој основи. Милош Матић се бавио улогом традиције у савременим економским подухватима на селу са становишта неодвојивости културе и економије, а Недељко Радосављевић историјом и савременошћу одрживог развоја села Сеча Река, док је Никола Крстовић истражио трансфере вредности између руралног и урбаног у савременом дигиталном и конзумерском постиндустријском добу, показавши да је са тог становишта поменута подела све мање релевантна. Савременим друштвеним животом у селу Звездан, пак, бавила се Сузана Антић.

Различити методолошки приступи, многобројне теме и велики временски оквир у коме је истражено село обезбедили су да овим зборником једна запостављена тема у националним историографијама

балканских држава буде отворена са различитих аспеката, међу којима је најуочљивији аспект промена у 19. и 20. веку и одржавања традиције.

Бојана Миљковић Катић

Држава и политике управљања (18–20. век)

**уредник Петар В. Крстић
Историјски институт Београд
Београд 2017, 301 стр.**

Државност и политике управљања државом нашле су се у центру друштвених збивања крајем 18. и почетком 19. века, у епохи буржоаских револуција, пре свега француске, на прекретници друштвеног развоја из феудализма у капитализам, када су се јавиле и прве теорије нације, односно први покушаји да се одреди појам националне државе. Прелазак из старих религијских заједница у модерно замишљене заједнице – нације, протезао се потом кроз читав европски 19. и почетак 20. века, стварајући нове облике државности и нове политике управљања националном државом, у којој су различите политичке групације, странке и појединци учествовали у креирању различитих аспеката државног и друштвеног живота. Паралелно с тим, по угледу на развијене европске државе тога доба, текао је и процес обнављања српске државности у којем је Кнежевина Србија, као део европске заједнице народа, ослобађајући се постепено од турске власти и правећи све већи отклон од турског наслеђа, настојала да унапреди различите области сопствене државне управе. У том смислу, учешће државе, групе или појединца на развој српског друштва и нације у целини, у периоду буђења националних држава и друштава широм Европе 18–20. века, опште је место тематског зборника радова *Држава и политике управљања (18–20. век)*, насталог под уређивачком палицом др Петра В. Крстића, научног саветника Историјског института у Београду, и објављеног у издању истог института 2017. године.

Зборник се састоји од укупно тринаест научних радова насталих из пера различитих генерација истраживача Историјског института из Београда, Одељења за историју Филозофског факултета у Београду и Новом Саду и Балканолошког института САНУ. Како се наводи у предговору самог зборника, с обзиром на разнородност приређених радова, објављени текстови су груписани по тематским целинама у

оквиру којих су изложени хронолошким редоследом. У складу са тим, неку врсту увода у разматрања изнетих у зборнику представљају два рада посвећена односу државе према Србима на простору Хабзбуршке монархије у 18. веку. Први рад, ауторке Исидоре Точанац Радовић, у складу са својим насловом „Терзијанска црквена реформа и Срби“, бави се црквеном реформом спроведеном у Хабзбуршкој монархији током владавине Марије Терезије и Јосифа II, која је неминовно обухватила и Српску православну цркву, нарушавајући привилегијална права српске цркве и народа. У раду је приказан рад државних органа на спровођењу реформи, као и одјек који су оне имале код српског становништва у монархији. Рад Јелене Илић Мандић „Планско насељавање у Војној крајини: колонисти-ветерани у Немачко-банатској регименти (1764–1788), други је рад посвећен проблему Срба у Хабзбуршкој држави, овога пута планској изградњи и регулацији насеља, и насељавању у Војној крајини колонистима-ветеранима у Немачко-банатској регименти у оквиру чега је ауторка приказала услове насељавања, карактеристике које су колонисти морали да испуњавају како би им била додељена земља, као и резултате оваквог планског размештања ветерана.

Први рад у зборнику посвећен српској држави 19. века носи наслов „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији“. У њему, аутор Владимир Јовановић, уз посебан осврт на Закон о преком суду из 1876. године, приказује институцију која је с једне стране уведена ради спречавања хајдучије и разбојништва, док је с друге представљала својеврсно средство обрачунавања државе с политичким противницима. Следећи прилог аутора Љубодрага П. Ристића „О државној управи у Кнежевини Србији: извори и закључци у делима Абдолонима Убисинија“ приказује запажања која је овај француски научник, публициста, путописац и историчар италијанског порекла изнео у својим чланцима и књигама у којима је нарочиту пажњу посветио анализи развоја државности Кнежевине Србије од 1815. до 1869. године. Мира Радојевић је, користећи дневничке белешке, сећања и успомене савременика, у раду „Самостална радикална странка у борби за препород унутрашње управе (1901–1914). Утисци и сећања“, изнела став самосталних радикала према државној управи у Краљевини Србији на почетку 20. века, разлоге њиховог незадовољства постојећим стањем, нарочито незадовољства режимом краља Александра Обреновића, истичући њихове планове за остварење политичких идеала којима су тежили а које на крају нису успели да достигну. Уредник зборника Петар В. Крстић је у свом раду „Милан Ћ. Милићевић о неким образовним и просветним питањима у

Србији (1869–1877)“, користећи такође дневник као извор, из угла Милана Ђ. Милићевића, дугогодишњег секретара Министарства просвете, те самим тим директног сведока и учесника у креирању образовне политике у земљи, представио функционисање школског система и стање просвете у Кнежевини Србији крајем шездесетих и током седамдесетих година 19. века. У чланку Ане Столић „Држава и Београдско женско друштво: (ре)продукција родних улога и друштвених позиција жена као део стратегија управљања (1875–1914)“ представљен је однос између државе и највеће женске хуманитарне организације у земљи до Првог светског рата, чиме је дат један специфичан поглед на државну управу тог периода. Интересантан је и прилог ауторке Бојане Миљковић Катић „Политике управљања пољопривредом у Кнежевини Србији“ у коме су представљени начини регулисања пољопривредне производње у земљи у којој није постојало надлежно министарство, нити одељење у оквиру министарства чија је првенствена надлежност била пољопривреда, што је по ауторки, политику управљања пољопривредом чинило недовољно ефикасном. Рад Момира Самарџића „(Не)управљање шумом и процес дефорестације Кнежевине Србије (1830–1878) – парадигма функционисања егзистенцијалне пољопривреде у сељачком друштву“ креће се у истим тематским оквирима, приказујући процес обешумљавања у оквиру законодавне регулативе као пример очувања континуитета и механизма функционисања егзистенцијалне пољопривреде у сељачком друштву. Тема рада Гордане Гарић Петровић „Сер Едвард Браун о живинарству у Краљевини Србији“ приказује научни приступ једној грани пољопривреде – живинарству, и то из угла највећег британског стручњака за живинарство сер Едварда Брауна, који је изнео своја запажања о живинарству у Србији након посете Краљевини 1904. године. У раду под насловом „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века“ ауторка Александра Вулетић је представила улогу и значај статистике као дисциплине, осниваче српске статистике и развој статистичке службе као део процеса модернизације Србије у 19. веку. Нино Делић је у свом прилогу „Аустроугарски војници чешког порекла у српском заробљеништву 1914–1915. различита искуства и виђења“, на основу успомена петорице аустроугарских војника чешке националности, дао поређење услова у српском заробљеништву уз анализу сличности и различитости у перцепцији одређених феномена. Последњи прилог у зборнику носи наслов „Између моде и нације: национални костим и репрезентација кнегиња и краљица у Србији 19. века“. У њему је ауторка Ирена Ћировић,

на интересантан начин, приказала социо-културолошки аспект одеће владара као одраз не само свечане форме, већ пре свега као израз националног идентитета.

На овај начин окупљени у јединствен тематски зборник, наведени радови су адекватно представили до сада непознате погледе на учешће и улогу државе и појединца у различитим аспектима управљања државом и друштвом, доносећи занимљиве чланке из српске политичке, правне, привредне али и историје цркве и просвете на тлу Кнежевине и Краљевине Србије, и делом Хабзбуршке монархије, од друге половине 18. до првих деценија 20. века. Сви текстови су поткрепљени релевантним домаћим и страним објављеним и необјављеним изворима, архивском грађом, мемоарима, дневницима, аутобиографијама, оновременим периодичним публикацијама као и новијом и старијом литературом, и садрже неопходан научни апарат. Због тога, сви заједно представљају незаобилазну подлогу за даља научна истраживања у области политике управљања као све значајнијој и све заступљенијој научно-истраживачкој теми. Како се у предговору самог зборника и истиче, управо оваква историографска истраживања служе не само да расветле старе обрасце управљања државом, већ и да укажу модерним политичким структурама, културно-просветним и другим јавним радницима, на успехе или грешке њихових претходника у циљу јачања и модернизације целокупне државне структуре.

Јована Шаљић

Александра Колаковић,
У служби отаџбине: Сарадња француских и српских
интелектуалаца 1894–1914,
Институт за политичке студије
Београд 2016, 463 стр.

Крајем 2016. године објављена је прва монографија историчарке Александре Колаковић под насловом *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*. Издавач публикације је Институт за политичке студије где је Александра запослена као научни сарадник. Књига представља допуњену и прерађену верзију докторске тезе коју је ауторка одбранила 2015. године на Филозофском факултету у Београду.

Александра Колаковић се у књизи *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*. бави успостављањем и реализовањем сарадње француских и српских интелектуалаца, од настанка француско-руског савеза 1894. до Сарајевског атентата 1914. године. Кроз везе француских (Луј Леже, Ернест Дени, Емил Оман, Шарл Лоазо, Огист Говен, Албер Мале, Виктор Берар, Андре Шерадам) и српских интелектуалаца (Јован Авакумовић, Стојан Новаковић, Милутин Гарашанин, Михаило Вујић, Андра Николић, Јован Жујовић, Милован Миловановић, Миленко Веснић, Богдан Поповић, Михаило Гавриловић, Милан Грол, Гргур Јакшић, Јован Скерлић) Александра је осликала културни развој Србије и Француске током три деценије пред избијање Великог рата. Околност да су поменути интелектуалци услед заостравања међународних и унутрашњих односа искорачили из круга својих професија научника, професора, публициста и ухватили се у коштац са проблемима омогућила је ауторки да своју интелектуалну историју смести у шири оквир политичких и економских односа.

Истраживање презентовано у научној монографији др Колаковић је утемељила на богатој иностраној и домаћој архивској документацији. У Француској је истраживала у Archives des Ministère des Affaires étrangères – La Courneuve, Centre des Archives diplomatiques à Nantes, Archives nationales France, Bibliothèque nationale de France итд. Прикупљену грађу из француских институција употпунила је документима похрањеним у Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Југославије и Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије. Поред архивских, др Колаковић је ради истраживачке свеобухватности анализирала и изворне текстове француских и српских интелектуалаца објављене у периодици и дневној штампи, које је користила као извор првог реда, а који су од великог значаја за разумевање идеја које су њихови аутори заступали.

Књига *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914* састоји се од четири целине: *Француски и српски интелектуалци (1894–1914)* (стр. 19–167); *Мрежа контаката и сарадње француских и српских интелектуалаца* (стр. 167–229); *Српска елита и Француска – наде и очекивања* (стр. 229–277) и последње четврто поглавље носи назив *Срби и француски интереси на Балкану* (стр. 277–363). Основни текст, написан на 344 странице, допуњују још *Садржај* на српском, француском и енглеском језику, *Увод*, *Закључак*, резиме на француском и енглеском језику, списак коришћених извора и литературе, регистар појмова и кратка биографија ауторке. При презентовању

прикупљених сазнања ауторка се определила за хронолошко-тематски истраживачки приступ. На основу методолошко добро утемељене аргументације Александра нам је показала да су корени интересовања француских научника и публициста за Србију и Балкан повезани са стварањем Наполеонових Илирских провинција и периодом романтизма. Интересовање се појачало у време Кримског рата, Источне кризе 1875–1878, стицања независности Србије. Посебно значајан моменат на који нас ауторка упућује је стварање институционалног оквира за проучавање Словена (Катедра за словенске студије на *Француском колежу* и Школа за источне (оријенталне) језике). Са приближавањем XX века, ауторка је с правом значајну пажњу посветила настанку југословенске идеје и уделу француских интелектуалца у њеном обликовању.

Ауторка је истакла да је истражујући друштвено-културне везе између Француске и Србије имала за циљ да одговори на низ питања, попут питања шта је интелектуалац, каква је улога интелектуалца у друштву и држави у предвечерје Великог рата, које су разлике у дометима утицаја интелектуалца у Француској и Србији, како је дошло до успостављања сарадње између француских и српских интелектуалца, односно шта је мотивисало интелектуалце Француске да се интересују за Србију. Иако је реч о теми из интелектуалне историје, у свом истраживању ауторка је с правом посматрала културно-интелектуалну интеракцију Француза и Срба у контексту општих политичких прилика које су пресудно утицале на животе обе групе интелектуалаца. Под утицајем међународних догађаја као што су пораз Француске у рату са Пруском, Велика источна криза, формирање два блока великих сила, мароканска криза, Анексиона криза и балкански ратови ауторка је изучавала усмерења и интересовања интелектуалних кругова у Србији и Француској. За Француску пресудан догађај који је обликовао погледе и размишљања неколико генерација француских интелектуалца био је рат Француске и Пруске 1870–1871. године. Француска је тај рат изгубила заједно са двама провинцијама Алзасом и Лореном. На остацима разрушеног Другог француског царства проглашено је уједињење немачког. На сличан начин генерације људи у Србији обликовала је Велика источна криза и политички поредак створен на Берлинском конгресу. Премда су на први поглед Франкфуртски и Берлински мир проузроковали другачије последице, њихова заједничка црта је превласт германских сила. Продор пангерманизма ће у Србији и Француској развити отпор и заједничку тежњу да му се свим средствима одупру. Александра је показала да је страх од пангерманизма, који је у Француској

обликовао посебан политички правац – *реваниизам*, довео до стварања тачке сусрета интелектуалца Србије и Француске. Другу додирну тачку српски и француски интелектуалци пронашли су у Русији. Француска је од 1893/4. Године са Руском царевином у савезу који ће, упркос бројним спољнополитичким изазовима, опстати до 1917. и Октобарске револуције. Везе Русије са Србијом и балканским Словенима није потребно ближе појашњавати. Наредне три деценије политичка, економска и интелектуална прожимања Француске и Србије сустицаће се и преливати преко Русије. Трећа додирна тачка између ове две неформалне групе је школовање српских интелектуалца у Француској. Од 1884. до 1914. на француским универзитетима српски студенти су одбранили 72 доктората, углавном из области правних и медицинских наука. Иако су по бројности били далеко иза студената са немачких универзитета, *Паризлије* су по повратку у Србију заузимале истакнута места у државном апарату, активно су се укључивали у политички живот, ангажовали се у оснивању удружења и покретању часописа. Везе које су остварили током студија неговали су током читавог живота и врло често се утицај мале Србије у француској политичкој и културној средини мерио управо снагом њихових личних контаката.

Француско виђење Срба и српско виђење Француза у предвечерје Великог рата Александра је посматрала кроз различито историјско искуство два народа. Та различитост кроз историју је утицала на стереотипно и, можемо рећи, супротно виђење „оног другог“. Доказ тога видљив је данас. Код Срба и данас постоје остаци емотивног и блиског виђења Француза, док са друге стране већина Француза не само да није заинтересована за неговање сличног осећаја, већ заједничке везе и догађаје сматрају претераним, чак измишљеним. Александра Колаковић перципира ову различитост, али није дозволила да стереотипност утиче на њену дедукцију. Закључке је изводила на основу утемељене аргументације коју је подвргавала строгом критичком суду. Критичност, иновативност као и мултиперспективност у презентовању чињеница чине књигу др Александре Колаковић *У служби отаџбине: Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914* вредном сваке хвале, а ауторка овог приказа је слободна да је срдечно препоручи научној заједници и широј читалачкој публици.

Биљана Стојић

**Зоран Мирковић,
Српска правна историја,
Правни факултет Универзитета у Београду,
Београд 2017, 276 стр.**

Историја српског народа стварана је вековима. Она чини атрибут државности модерне српске државе, која не би била потпуна без записане историје. У њој је, с једне стране, приказан саморазвитак српске државе и њене правне културе током времена, а са друге, утицај правне културе других народа на изградњу исте. Стога је неопходно овом изузетно сложенем питању приступити темељно и озбиљно, анализирајући велики број извора, научних монографија и чланака домаћих и страних аутора.

С тим у вези, монографија проф. др Зорана Мирковића, редовног професора Правног факултета Универзитета у Београду, мада по обиму невелика, представља велики допринос нашој правноисторијској науци. Она је резултат ауторових вишегодишњих истраживања, а у извесном смислу и синтеза свих досадашњих правноисторијских радова на ову тему.

Монографија је подељена на три тематске целине, које означавају различите временске периоде стварања српских држава¹ и права.

Прва глава је посвећена настанку и развоју српских држава и права које се у њима примењивало у средњем веку. Ту се аутор најпре бави анализом извора права, потом државном организацијом, разним гранама права (грађанско, кривично, процесно) и на крају Српском православном црквом, аутономном организацијом која је у средњовековној Србији скоро имала положај државе у држави, *status in statu*. Посебан одељак у оквиру прве главе представља анализа државног и друштвеног уређења средњовековне Босне и Цркве босанске. Важно је напоменути да ову нимало једноставну материју Мирковић прилагођава данашњем времену, наводећи најпре данас општеприхваћену дефиницију одређених појмова (нпр. стварног, брачног или кривичног права), а потом и њено место и значење у средњовековној Србији и Босни. На тај начин, аутор непосредно упознаје или подсећа читаоца на значење одређеног правног појма. Као

---

¹ Овим аутор приказа жели да нагласи да се у историјском контексту српским државама могу сматрати Босна и Црна Гора, јер је у периоду њиховог настанка доминантан народ у овим државама био српски. Тиме аутор не жели да негира новонастали осећај припадности црногорској и бошњачкој нацији, већ само скреће пажњу да се у адекватној историјској анализи не смеју уносити и примењивати савремени појмови и категорије.

изврсни познавалац кривичноправне материје, аутор на изузетно квалитетан начин синтетише све битно везано за кривично право и кривични поступак у средњовековној Србији и Босни. Мирковић најпре врши поделу кривичног права на општи део, у коме се бави појмом и пореклом кривичног права, али и дефинисањем појма кривичног дела, кривца и казне. Потом аутор анализира посебни део, односно бави се најзаступљенијим кривичним делима санкционисаним најчешће Душановим законом, као једним од најдоминантнијих извора права средњовековне Србије. У процесноправној анализи, акценат се ставља на само судство, односно врсте судова и судски поступак. Детаљно и темељно познавање самог кривичног права и кривичног поступка изложених у монографији не треба да изненађује, будући да се Мирковић доста бавио овом проблематиком, почевши од докторске дисертације (*Судије и суђење у Србији од XIII до XV века*), па преко бројних књига и чланака које је објавио. Стога не треба да чуди ни лакоћа излагања, једноставност стила и прецизност у излагању ове изузетно сложене материје.

У другом поглављу аутор најпре прави осврт на положај Срба под османском и хабзбуршком влашћу, не би ли акценат посветио стварању српске јавне власти, односно српске државе након Првог и Другог српског устанка. Правно гледано, овај период је био изузетно значајан у стварању и учвршћивању међународноправног положаја Србије, која се од вазалне кнежевине уздигла до ранга независне краљевине. Мирковић се и овде детаљно бави појединим гранама права, мада примат даје уставноправној материји, без које није било могуће коначно, формалноправно довршење модерне српске државе, започето Првим српским устанком. Детаљно и темељно, аутор анализира и грађанскоправу материју, односно настанак и значај Српског грађанског законика (1844), али и Трговачког законика (1860). Кривичноправна материја је и овде исцрпно анализирана. Квалитету ове монографије свакако доприноси и ауторово занимање за настанак и развој образовних и културних установа у тадашњој Србији. Посебну целину у оквиру нововековног проучавања српске правне историје чини Црна Гора, односно анализа њеног (аутономног) статуса у оквиру Османског царства, све до стицања њене пуне независности на Берлинском конгресу 1878. године. Ту аутор посебно анализира законодавство, овековечено кроз Данилов законик (1855) и Општи имовински законик за Црну Гору (1888), који, написан на *народном* језику²,

² Примера ради: Што се грбо роди, вријеме не исправи – што је с почетка незаконито, то временом самим законито неће постати. Општи имовински законик, чл. 1006. Детаљније о правним изрекама: З. Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017, 213.

представља један од правних драгуља српског народа. На крају се аутор бави кривичноправном материјом, која се доста угледала на ону донету у Србији.

Трећа глава ове монографије бави се савременим добом³, односно периодом везаним за настанак и развој прве заједничке државе јужнословенских народа.⁴ Ту Мирковић најпре прави осврт на све документе у којима је исказана тежња за ослобођењем и уједињењем, а потом се бави уставима новонастале државе. Аутор истиче да Видовдански устав (1921) није био примењив, будући да су његове одредбе биле прилагођене хомогеној, унитарној држави, а не држави препуној националне и страначке разноликости са шест правних подручја. Потом се Мирковић бави кризом парламентаризма, те доношењем такозваног Септембарског устава (1931), кога је краљ октроисао. Устав је био утемељен на идеји југословенског унитаризма по сваку цену, о чему сведочи одредба члана 1 у коме се Краљевина Југославија дефинише као „наследна и уставна монархија”, а изоставља парламентарна. У наставку, аутор врши анализу разнолике грађанскоправне материје и истиче постојање идеје за стварањем јединственог грађанског законика који је, из различитих разлога, остао само мртво слово на папиру. Мирковић се и овде, с посебном пажњом, бави анализом кривичноправне материје. На самом крају поглавља, аутор оживљава међуратни период Правног факултета Универзитета у Београду, истичући велики значај појединих професора (Слободан Јовановић, Живојин Перић, Тома Живановић) у обликовању права, правне свести и правне науке, уз велики допринос руских емиграната, професора права (Александар Соловјев, Сергије Троцки, Евгеније Спекторски...), који су напустили Русију након бољшевичке револуције.

Имајући све наведено у виду, аргументовано се може тврдити да је монографија професора Мирковића од великог значаја, јер је њоме

³ Под термином савремено доба подразумевамо временски период који је у блиској повезаности са садашњим временом и који представља извесну перспективу модерне историје. Већина историчара почетком савременог доба сматра 1918. годину, односно завршетак Првог светског рата. Ипак, постоји низ других историчара који сматрају да је немогуће сасвим јасно одредити почетак савременог доба. Детаљније о овоме: Љ. Кркљуш, С. Шаркић, *Општа историја државе и права*, Научна књига, Београд, 1986, 7.

⁴ Под првом заједничком државом јужнословенских народа, аутор овог приказа мисли на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца односно Краљевину Југославију, чија је промена имена везана искључиво за јачање југословенске идеологије и народног јединства.

учињен крупан допринос доктринарној обради и теоријском приступу ове врло сложене материје. Јасност излагања и једноставност стила, уз систематичност обраде предмета, обезбеђују целовито, задуго корисно и актуелно штиво које ће задовољити све потребе факултетске наставе у правноисторијској области.

Алекса Николић

НАУЧНИ ЖИВОТ

**Treći Triennale međunarodnog znanstvenog skupa
Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Grad i došljaci**
[Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Newcomers],
Hrvatski institut za povijest,
Zagreb 25–26. listopada 2016.

Након два успешна окупљања из 2010. и 2013. године (посвећена темама власти и власништва, односно слике града у наративним изворима), крајем октобра 2016. године одржано је треће Тријенале посвећено градовима хрватског средњег века, у организацији Хрватског института за повијест као носиоца пројекта „Градови хрватског средњовјековља: урбане елите и урбани простор (URBES)“ који финансира Хрватска заклада за знаност. Научни одбор скупа чинили су Станко Андрић, Ирена Бењовски Латин (Irena Benyovsky Latin), Зринка Пешорда Вардић, Ненад Векарић и Данко Зелић, док су се организационим питањима бавили Ирена Бењовски Латин, Зринка Пешорда Вардић и Бруно Шкреблин. Научни скуп је, са изузетком двојице учесника који су говорили на хрватском (Ивица Прлендер, Анте Бирин), у целости одржан на енглеском језику, пре свега како би учесници из иностранства, изван бившег југословенског простора, могли пратити излагања. Међународни карактер конференције потврђен је учешћем историчара и историчара уметности из Хрватске, Словеније, Србије, Аустрије и Мађарске. Због објективне спречености колега, Италија није имала представника на скупу, иако је то било предвиђено.

Рад скупа, који се све време одржавао у Златној дворани Хрватског института за повијест у загребачком Горњем граду, отпочео је уводном речју Ирена Бењовски Латин која се осврнула на важност и улогу придошлица у животу, привредном развоју и друштвеној динамици средњовековних урбаних насеља, износећи наде да ће актуелно Тријенале бити прилика за презентацију нових сазнања и резултата текућих истраживања урбане историје Хрватске у средњем веку.

У првој секцији под насловом *Град и дошљаци: Компаративни примјери*, наступило је четворо учесника. Каталин Сенде (Katalin Szende) са Централноевропског универзитета у Будимпешти поднела је реферат *Natives or Newcomers? 'Slavs' in the Towns of Medieval Hungary*. У њему је

било речи о разлици између затечених и касније досељених Словена, о регионима у којима је присуство Словена било веће (Словачка и јужни крајеви), те о интензивирању сеоба након османског освајања Бугарске и Србије. Истакнуто је постојање доминантно словенских насеља (нпр. у предграђу Будима или Српском Ковину), као и мешовитих средина (Градец, Жилина, Рожнава) и рударских центара у којима је словенско становништво имало важну улогу. Посебност се огледала кроз језик и писма, али су црквене заједнице деловале као интегративни фактор. То се пре свега односило на Словене-католике, док су православци пристигли касно да би издејствовали посебан статус, због чега су се нпр. Бугари у Брашову тешко интегрисали. Професор Ермано Орландо (Ermanno Orlando), који наступа као истраживач и предавач у Венецији, Сијени и на Универзитету у Бечу, био је спречен да присуствује скупу, па је његово излагање *Dalmatians and Slavs in Venice during the Late Middle Ages: Between Integration and Assimilation* прочитао његов млади колега из Беча Фабијан Кимелер. Изнета је оцена да су Словени чинили нешто мање од 5% становника Венеције и да се углавном радило о досељеницима из приморских градова на источном Јадрану који су често били под млетачког влашћу. Били су важни као фактор обнове популације, а најчешће су деловали као радна снага, услужни делатници, привремена послуга, али и као робови. До интеграције је долазило временом, а она се могла убрзати мешовитим браковима са староседеоцима (посебно женама). Језик се чувао, али не доследно. Странци су у нешто већој мери чинили злочине у односу на староседеоце, али против њих нису уведене посебне мере.

Последња два излагања у овој секцији имало је двоје историчара из Словеније. Јанез Млинар са Филозофског факултета у Љубљани говорио је на тему *Newcomers in Ljubljana: Possible Comparisons*. Значај Љубљане расте од 13. века, а до краја 15. века она постаје важан *civitas*. У почетку досељеништво се своди пре свега на службенике (углавном кастелане) господара града који су се ту трајно населили из Корушке, Горичке, Тирола, Фурланије, Аустрије, Баварске, Чешке, Шлезије. Из Италије су долазили и Фирентинци, те Јевреји из Фурланије. Горички кнезови су први довели Италијане, Хабсбурзи људе из Приморја (Трст и околина), те друге Крањце. Интеграција је била брза, а у јавној употреби су били латински и немачки језик. Јевреји су једини били жртве нетолеранције и то у 16. веку. Дарја Михелич (Научно-истраживачки центар Словеначке академије наука и уметности, Љубљана) наступила је са саопштењем *Economic Newcomers in Medieval Piran and Their Inclusion in the Urban Setting*, пратећи развој Пирана на основу нотарских исправа

почев од 14. века. Главни досељеници били су из Истре, Италије и словенског залеђа. У време турске најезде, интензивирани су миграције из Далмације и Херцеговине. Највише придошлица било је из Копра, Изоле и Трста, а то су пре свега били занатлије и предузетници. Италијани су се највише бавили соларством и трговином сољу (као и дошљаци из Пага), грађевинарством и специјализованим занимањима (бербери, постолари). Истакнути су примери интегрисаних породица страног порекла – Перони (Фиренца) и Кавијано (Венеција).

Секција бр. 2 носила је назив *Нормативност и пракса везана уз дошљаке*, а сви учесници били су из Хрватске. Иван Мајнарић (Хрватско католичко свеучилиште, Загреб) изложио је реферат *The Social Position of Newcomers from the Hinterland in Eastern Mediterranean Cities: Norms vs. Practice*, у коме је разматрао административни и социјални статус досељеника, анализирајући и преиспитујући термине *cives*, *forenses* и *habitatores*. Истакнуте су промене у 13. и 14. веку кроз статуте градова и затварање градских већа. Пучани су били ван власти, али су били међусобно стратификовани. У почетку је, у нотарским списима *civis* био племић, а *habitor* сваки други становник, а после постоји разлика између термина *civis* и *nobilis civis*. Неки хрватски племићи из залеђа, чак и веома моћни били су *habitatores* и *cives*, али не и *nobiles cives* у градовима.

Зоран Ладић из Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ у Загребу говорио је на тему *Foreigners in the Late Medieval Poreč, Labin and Buzet: Terms Used to Identify Foreigners and Immigrants*, на примерима из северне Истре. Ограничавајући се пре свега на материјал из Пореча, и он је преиспитивао значење термина *civis*, *habitor* и *villicus* у овој комуни, истичући да су недовољно испитане титуле *egregius*, *circumspectus*, *spectabilis* и *providus vir*, те епитет „сер“ и питајући се да ли су значиле углед, ученост или нешто треће. Пореч је има највише придошлица градског дистрикта, као и из Хрватске и Далмације, који је порастао у време османских освајања. Постоје и информације о доласцима из Италије и Котора. Део становника је ту био привремено, због посла, док се дешавало и да комуна позива људе, посебно након епидемија. Углавном су долазили мушкарци, а термин *forenses* се ретко среће. Излагање Томислава Попића (Хрватски студији Свеучилишта у Загребу) носило је наслов *Court Trials Involving Foreigners in Late Medieval Zadar*. У њему је било речи о судској пракси и положају странаца. Домаћи становници нису могли заступати странце у тужбама против других представника локалног становништва. Странци су трпели ограничења у куповини некретнина, а постојала су и прека суђења за странце који су

били у пролазу. После смењивања млетачке власти у Задру, угарске власти су именовале четири професионалне судије који су били Италијани обучени за тај посао, као и нотари који су често деловали и као правници. Патрицији су, пак, водили грађанске парнице и без посебног формалног образовања.

Трећа секција – *Стратегије умрежавања* отпочела је рефератом Марије Карбић (Хрватски институт за повијест. Подружница за повијест Славоније, Сријема и Барање) под насловом *Forenses, aduene and novi concives nostri in the Medieval Urban Settlements of the Sava-Drava Interamnum*. Наглашавајући различит положај насеља у категорији *civitates* од оних који су били *oppida*, др Карбић се задржала на примерима слободних краљевских градова као што су били Градец и Вараждин, те Илока чији статут садржи елементе тзв. таверничког права. Постојали су трајно насељени и пролазни странци, а многи међу њима били су трговци. Упркос ограничењима у правима на трговину, кривично право било је исто за све, уз разлика у висини појединих казни. Услови за стицање грађанства били су поседовање некретнине, вера, дужина боравка и финансијска независност. Бракови са угледним локалцима били су катализатор стицања грађанства. Излагање Зринке Пешорде Вардић (Хрватски институт за повијест) – *The Social „Networking“ of Newcomers in Dubrovnik during the Late 14th and in the 15th Centuries* било је посвећено друштвеном положају придошлица у Дубровник. Долазак у град Св. Влаха се подржавао, али не масован. Долазили су, пре свега, радници, занатлије, трговци, службеници и стручњаци (магистри). Богатији грађани (*cittadini*) пре свега су били трговци из залеђа (Србије, Босне, данашњег црногорског приморја), а њихов долазак се интензивира од друге половине 14. века. Нису се могли уздизати у патриције, нити се са њима венчавати, али су се друштвено умрежавали између себе и завели подједнак степен ендегамије. Сачувано је много генеалогича из раздобља од 15. до 18. века, пре свега за групације антунина и лазарина. Дати су примери умрежавања у породицама Котруљи (пореком Которани), Салимбене (из Венеције), Бруњоли (из Мантове), Касела (из Рудника у Србији), Сфондратија (из Кремоне). Стицање грађанства било је у начелу везано за католицизам, иако је толерисано присуство других вера (пре свега Јевреја). Последње саопштење у овој секцији представља коауторски рад Марије Могоровић Црљенко и Данијеле Доблановић (Филозофски факултет Свеучилишта Јурја Добриле у Пули) – *Newcomers in Rovinj during the Late 16th Century*. Ауторке су проучавале брачне регистре Ровиња, утврђујући присуство странаца и њихово порекло. Углавном се радило о придошлицама из

непосредне околине града и ширих простора млетачке Истре. Венчавања представника племства и других грађана са придошлицама је било (за разлику од нпр. Дубровника), а неки од тих бракова били су уговорени. Утврђен је број различитих типова брачних дарова – басадего (поклон мужа жени), мираз (дар женине породице мужу), те *contradote* (дар мужеве фамилије жени) – и њихов износ.

Први дан скупа затворен је четвртом секцијом под насловом *Дошљаци и урбана елита*, која је почела саопштењем Зринке Николић Јакус (Филозофски факултет у Загребу) – *Integration of Immigrants among the Dalmatian Nobility before the Mid-14th Century*. Обрађујући изворну грађу из Задра, Трогира и Сплита, ауторка је закључила да је с временом долазило до прилива из залеђа јер број словенских имена и презимена расте. На основу примера породица Мартинушић-Печар (из рода Шубића), Контарини (који су могли имати везе са Венецијом) из Задра, те Витури (који су имали млетачко порекло по женској линији), Андреис и Ципико из Трогира она је показала да је интеграција била брза и да су везе са домаћим становништвом и интереси били изнад порекла које се није посебно истицало. Због тога је тешко проценити број придошлица из залеђа. Брачне везе са старом елитом градова убрзавају процес интеграције, а одржавање веза са залеђем га успорава. Бруно Шкреблин (Хрватски институт за повијест) изложио је своја истраживања у реферату *Newcomers Serving as Judges in Medieval Gradec (1350–1526)*. Најбогатији и најутицајнији дошљаци постојали су политичка елита – већници и судије. Највише је било Немаца, али и Италијана (међу којима су били и Фирентинци). Придошлица је било и из важнијих градова у околини, те мањих центара и тврђава (махом нижи племићи и градокмети) посебно од 15. века. Брак са представницима елите био је кључан за уздизање и важнији од наслеђивања. Неки старији угледници чак пролазе слабије од успешних и добро повезаних придошлица. Цељски доводе Немце, а фамилијари Иваниша Корвина људе из ширег региона. Отвореност према дошљацима била је знак и отворености, али и постојања клијентског система (фаворизације).

Ивица Прлендер (Филозофски факултет у Загребу) је у саопштењу *Srednjovjekovni Dubrovnik: pribježište elite srednjoistočne Europe* изнео запажање да су дошљаци одувек присутни у Дубровнику, те да се чак и оснивање града везује за долазак људи са стране. У изворима се поуздано помињу од 13. века. Дубровник је био заштићен зидинама и одредбама свог комуналног права. Дошљаци нижег рода махом су били радна снага, док се као привремени становници града помињу и владари суседних држава – пре свега Србије и Босне, са којима су одржавани и пословни

односи. Слобода прибежишта била је дата свој властели „Склавоније“, а дати су примери долазака представника српских династија Лазаревића и Бранковића и пратећих турских притисака на дубровачке власти. Невен Исаиловић (Историјски институт Београд), у свом излагању под насловом *Newcomers as Office Holders: The familiares of Hrvoje Vukčić in Central Dalmatian Towns during the Early 15th Century* говорио је о два раздобља у којима је Хрвоје Вукчић био водећи политички фактор у Далмацији и њеним градовима, доводећи своје фамилијаре, углавном из Босне, на важне положаје. На примерима сплитских кнезова Петрице Јурјевића и Цвитка Толихнића, те службеника попут Раупа Драговића, Ивана Мишљеновића, браће Латичића, Михаила Кабужића, Гојака Лалковића и кастелана Омиша Остоје и Билослава, размотрен је степен прихваћености и интеграције странаца у политички и друштвени живот комуна под босанском влашћу.

Други дан скупа отпочео је петом секцијом под називом *Дошљаци и јавне службе*. Лука Шпољарић (Филозофски факултет у Загребу) је у реферату *Humanist Chancellors of Venetian Dalmatia: Leonardo Montagna in Split* говорио о личностима које су обављале дужност канцелара кнеза и општина у млетачкој Далмацији, са посебним освртом на Леонарда Монтању у Сплиту. Радило се о људима који су имали хуманистичко образовање, преписивали класике, писали песме о савременим догађајима и остваривали тесне политичке, па и породичне везе са градском елитом. Анте Бирин (Хрватски институт за повијест) је у излагању *Notar Ser Indricus de Indrico de Venetiis habitator Sibenici* донео животопис Млечанина Индрика из породице Индрико, шибенског нотара и предузетника. У Шибеник је дошао најкасније 1430. године из млетачке Албаније у којој је његов брат раније службовао. Вршио је дужност нотара до 1435, а касније је имао пословну каријеру која је трајала све до смрти. Оженио се ћерком шибенског племића Стјепана Тишковића са којом је имао потомство. Вршио је разне службе у граду, поседовао бројне некретнине од којих је неке куповао, бавио се кредитном трговином, закупом општинских и црквених прихода, а имао је и свој брод. Наступао је и као врстан правник који је увек добијао парнице, осим једне – против свога таста. Мери Кунчић из Лексикографског завода Мирослав Крлежа поднела је саопштење *The Role of Foreign Intellectual Elite in Everyday Life of Late Medieval Rab* засновано на подацима из нотарских списа из средине 15. века. Утврђено је да су придошлице пре свега били професионалци (лекари, бербери, апотекари, травари, зидари, уметници, нотари) у служби општине којима је био забрањен рад са

стране. Поједини нотари су, међутим, били и домаћи људи. *Habitator* је постајао *civis* службом и добрим браком са угледном представницом домаћег становништва. Дошљаци су најчешће били из Копра, Јустинополиса, Корчуле, Задра, Ровиња, Трогира, Напуља, Венеције, али и Угарске. У време турске најезде, Раб је позивао поједине странце у општинску службу. Из ове секције из изостало првобитно најављено излагање Горана Будеча (Завод за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ у Загребу) на тему сличну претходној – *Medicus, chirurgicus, barbitonsor... Newcomers as Health Care Providers in the Second Half of the 15th Century*.

Секција бр. 6 – *Дошљаци и градска економија* требало је да отпочне рефератом Паоле Пинели (Paola Pinelli) са Економског факултета Универзитета у Фиренци, али је она била оправдано одсутна. Исти је случај био са наредном учесницом – Тонијом Андрић (Филозофски факултет у Сплиту), али је њено саопштење – *Role of Foreigners in the Economy of Late Medieval Split* – прочитала Зринка Пешорда Вардић. На основу сплитске грађе из 15. века могло се утврдити да је број придошлица био велик и да су они пре свега имали улогу у економском животу града Сплита. Млетачко освајање, као и долазак Турака убрзали су прилив миграната, али и привремено успорили привредни раст. Међу дошљацима истичу се трајно насељени млетачки службеници (махом из саме Венеције), избеглице из Босне после 1463. године, досељеници из суседних градова и села око Сплита. Терминологија се разликује (*habitatores, cives et habitatores*). Најцељенији и најбогатији нови грађани били су трговци тканином и стручњаци (магистри) различитих профила. Демонстрирана је отвореност за потребне људе, упркос томе што нису имали приступ власти. Фабијан Кимелер (Fabian Kümmeler) са Универзитета у Бечу бавио се млетачком Корчулом у свом излагању „*The World in a Village? – A Microhistorical Perspective on the Socio-Political and Economic Influence of External Settlers on the Late Medieval Island of Korčula*”. Корчулани су одржавали живе веза са читавим Јадраном, али и са Јонским и Егејским морем. Острво је привлачило и странце-путнике (трговце, ходочаснике), упркос честим друштвеним немирима између племства и пучана и великом броју база за шверц робе. Дошљаци су, по потреби, и позивани у службу комуне – хирурзи, учитељи, занатлије, а долазили су и бројни трговци и морнари. Они су долазили са различитих страна – са ушћа Неретве, Крајине (Макарског приморја), Сења, Италије. Занимљиво је да није забележено насељавање из Босне. Дошљаци су махом навођени као *habitatores*, док је термин *civis* био редак. Млечани се нису досељавали у села, али јесу пословали са сељанима.

Свега два учесника имала је и секција бр. 7 – *Дошљаци и Црква*. Трпимир Ведриш (Филозофски факултет у Загребу) посветио је своје излагање теми *Saints as Newcomers: Mechanisms of Adaption and the Appropriation of Sainly Cults in Medieval Dalmatian Cities*. Утврђујући да су сведи-заштитници градова махом дошли с мора и да су култови углавном унети са стране, он је закључио да се то дешавало пре свега у време обновљеног византијског присуства на Јадрану (8–10. век) и трансформације тврђава и епископских градова у отворене градове. Састављене су нове хагиографије којима се, успешно, усадила свест о укорееености, па и домаћем карактеру увезених светачких култова. Франачки утицај, ако га је и било, није опстао у градовима, као у залеђу, а реликвије и култови су долазили пре свега из Рима и Цариграда. Душан Млацовић (Филозофски факултет у Љубљани) говорио је на тему *Franciscan Rab in the 15th Century*. Упоредјујући литературу о Рабу и спорења између локалних историчара хрватског порекла (Брусић) и италијанске историографије (Прага), закључио је да је фрањевачки манастир на Рабу настао 1446. и да је његово подизање иницирао представник локалне заједнице. Данас су познате само компилације несачуваних фрањевачких хроника, као и извори који шкрто бележили прилив странаца, наводећи да је највећи прилив забележен након куге из 1450-их година и пада Босанског краљевства.

Последња секција носила је назив *Дошљаци и развој урбаног простора*, а прво саопштење у оквиру ње – *Newcomers and the Suburbia of Dubrovnik in the 13th Century* – поднела је Ирена Бењовски Латин (Хрватски институт за повијест). Први дошљаци у дубровачка предграђа експлицитно су забележени у 13. веку. Највећи део њих је долазио из градског дистрикта и непосредног залеђа, али и из Италије. Ратови са Србијом стимулисали су утврђивање града, али и дела предграђа, а нови подстицај за урбанистичко уређење дао је и пожар из 1296. С временом се интензивирао прилив словенског становништва из Хума и Босне које је брзо асимиловано, као и острвљана (нпр. са Ластова). Дошљаци из Астареје у познијем периоду сматрани су домаћим људима. Посебно су добродошле биле занатлије, али и стручњаци и кредитни трговци (пре свега из Италије). Ратко Вучетић (Институт за повијест умјетности) се у свом реферату *Newcomers and the Formation of Urban Space in the Medieval Towns of Continental Croatia* бавио развојем средњовековног и раног нововековног градског простора. Утврдио је да су предграђа првобитно настајала на подручју око градских врата, док се касније јављају издвојена предграђа око појединих цркава која се понекад утврђују.

Постојали су и простори за трговину и одржавање сајмова, а касније се јављају и делови града са војном наменом. У наставку излагања размотрен је урбани развој Каптола, Вараждина, Крапине, Копривнице, Крижеваца, Илока и Осијека, са посебним нагласком на фазе урбанизације Осијека који се од турске паланке претворио у утврђење по Вобановом систему, чија су три урбана жаришта касније колонизована. Последње излагање на скупу био је реферат Ане Плоснић Шкарић (Институт за повијест умјетности) – *Builders of Trogir in the 15th Century*. Градитељи су се делили на две групе занатлија са звањима протомагистара и магистара – на „lapicidae“ који су се бавили обрадом камена и „marangoni“ који су обрађивали дрво. Први су махом били странци, а други углавном домаћи људи. Утврђивање града је интензивирано у периоду 1400–1420, а након оштећења насталих 1420. долази до изградње новог каштела (око 1420–1436). Извесна пажња посвећена је и доградњи катедрале, а као важна личност наведен је мајстор Андрија Алеши из Драча.

Сваку од секција пратила је жива дискусија учесника и слушаца међу којима је био и велик број студената и историчара најмлађе генерације, што, нажалост, више није честа пракса на научним скуповима. Скуп је, у својству првог организатора и руководиоца пројекта на коме је Тријенале организовано, затворила Ирена Бењовски Латин, позивајући учеснике да своја прерађена саопштења, опскрбљена критичким апаратом, приложе за тематски зборник радова који ће, након обављеног рецензентског поступка, бити објављен током 2018. године. На тај начин ће се успешно следити драгоцену праксу која је утврђена након прва два Тријенала.

Треће Тријенале о градовима хрватског средњег века може се, на сваки начин, сматрати успешним научним скупом. Излагања су била оригинална, произашла су из темељних истраживања извора и познавања релевантне литературе, а секције су биле добро замишљене и груписане. Тематски оквир зацртан насловом доследно је испоштован и није било лутања које карактерише многе научне конференције, посебно оне општијег карактера. Нема сумње да ће и зборник који ће произаћи из овде приказаног окупљања медијевиста бити подједнако успешан и вредан историографски резултат.

Невен Исаиловић

Међународна научна конференција
Русија/СССР и државност Србије/Југославије
(Россия/СССР и Государственность Сербии/Югославии)
Историјски институт Београд – Институт за славистику РАН Москва
Београд, 8. септембар 2017.

У организацији Историјског института из Београда и Института за славистику Руске академије наука из Москве, 8. септембра 2017. године у Београду, у малој сали Српске академије наука и уметности, одржана је једнодневна међународна научна конференција под називом *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*. На скупу је учествовало осамнаест историчара са факултета и института из Русије и Србије. Циљ конференције био је да се представе најновија и истовремено преиспитају досадашња научно-истраживачка достигнућа из области историје српско-руских односа у XIX и XX веку.

У име Организационог одбора, учесницима скупа обратили су се директор Историјског института Београд др Срђан Рудић и директор Института за славистику Руске академије наука др Константин Владимирович Никифоров. Након тога, уследио је радни део конференције, који се одвијао у оквиру две сесије, преподневне и поподневне. Између излагања, као и пред крај сваке сесије, остављан је простор за питања, што је омогућило развијање плодне научне дискусије.

У оквиру прве седнице, хронолошки, разматрани су српско-руски односи у XIX веку. Седницом су председавали проф. др Љубодраг Димић, дописни члан САНУ, и др Јелена Јурјевна Гускова, инострани члан САНУ. Поднето је девет саопштења, а теме су биле веома разноврсне: дипломатски односи, војска, привреда, просвета и др. Реферате су поднели доц. др Михаил Ваљеревич Белов (Институт за међународне односе и светску историју Универзитета „Н. И. Лобачевски“, Нижњи Новгород) *Специфичност ране фазе формирања нове српске државности и улога Русије*, др Радомир Ј. Поповић (Историјски институт, Београд) *Карађорђево деловодни протокол 1816–1817. година и вождова активност у Санкт Петербургу*, др Константин Владимирович Никифоров (Институт за славистику РАН, Москва) *О српском националном програму у 19. веку у контексту руско-српских односа* и доц. др Данко Леовац (Филозофски факултет, Београд) *Русија и Србија у почетној фази Кримског рата (1852–1853)*. Након краће паузе, реферате су поднели Јована Блажић Пејић

(Историјски институт, Београд) *Русија и просветно питање код Срба (1856–1878)*, проф. др Момир Самарџић (Филозофски факултет, Нови Сад) *Русија и српска железница 1878–1881: о политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса*, др Андреј Леонидович Шемјакин (Институт за славистику РАН, Москва) *Русија, Никола Пашић и режим Милана Обреновића 1883–1889. (развој дискусије)*, проф. др Сузана Рајић (Филозофски факултет, Београд) *Владимир Всеволодович Жадовски и Павел Борисович Мансуров – антиподи руске дипломатске мисије у Србији (1898–1901)* и потпуковник др Миљан Милкић (Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије) *Руски утицај на школовање официра војске Кнежевине и Краљевине Србије*.

У оквиру друге седнице изложено је такође девет саопштења, која су хронолошки припадала историји XX и и XXI века. Седницом су председавали др Радомир Ј. Поповић и др Андреј Леонидович Шемјакин. Реферате су поднели доц. др Јарослав Ваљерианович Вишњаков (Московски државни институт за међународне односе) *Унутрашњополитичко стање Србије 1914–1916. године у оценама руског војног агента*, др Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд) *Бројно стање српске војске на Солунском фронту 1916–1918. године и војно-политичка подршка Руске империје Краљевини Србији*, доц. др Алексеј Јурјевич Тимофејев (Филозофски факултет, Београд) *„Велика руска револуција донела је велико зло“*: разочарење српске елите у привремену владу и револуционарну Русију у пролеће и лето 1917, др Александар Александрович Силкин (Институт за славистику РАН, Москва) *Југословенски комунисти у СССР и „искуство руског пролетеријата“ (1917–1945)* и проф. др Александар Животић (Филозофски факултет, Београд) *Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетској Савеза (1923–1927)*. Након краће паузе реферате су поднели проф. др Љубодраг Димић (Филозофски факултет, Београд) *Последњи сусрет Леонида Илича Брежњева и Јосипа Броза Тита (Москва, 16. и 21. мај 1979. године)*, др Георгиј Николајевич Енгелгардт (Институт за славистику РАН, Москва) *На изворима односа Русије и Србије 1990-их година*, др Јелена Јурјевна Гускова (Институт за славистику РАН, Москва) *Српска државност крајем XX/почетком XXI века. Од идеје југословенства до идеје српства* и др Роман Николајевич Игнатјев (Институт за етнологију и антропологију РАН, Москва) *Уместо берлинске београдска?: размисљања антрополога да ли су Балкану потребне нове границе*.

Међународна научна конференција *Русија/СССР и државност Србије/Југославије* симболично је одржана само неколико месеци уочи

обележавања сто осамдесет година од успостављања дипломатских односа између Србије и Русије. Сходно резултатима, она представља својеврстан допринос проучавању историје српско-руских односа у последња два века и добар је показатељ успешне међународне сарадње две значајне научне установе, Историјског института Београд и Института за славистику РАН. Резултати конференције биће објављени у облику зборника радова, чије штампање се планира у 2018. години, чиме би се на достојан начин обележио поменути јубилеј.

Јована Блажић Пејић

**Међународна научна конференција
3th International Conference
RURAL HISTORY 2017
European Rural History Organisation – EURHO
11–14. септембар 2017, Лувен, Белгија**

У периоду од 11. до 14. септембра 2017. године одржана је трећа међународна конференција посвећена историји села у организацији Европске организације за историју села (European Rural History Organisation – EURHO). Конференција је одржана у Белгији, у универзитетском граду Лувену. EURHO је основана 2010. године на првом састанку европских историчара села, који је одржан у Брајтону, у организацији Британског друштва за историју пољопривреде (British Agricultural History Society). Након првог састанка, следиле су конференције у Берну (2013) и Жирони (2015).

Овогодишња конференција, као и претходне, имала је за циљ презентовање најновијих научних резултата и подстицање сарадње између научника који се баве историјом европског села и његове интеракције са другим деловима света у широком временском распону од антике до данашњих дана. Мултидисциплинарни приступ руралној историји резултирао је богатством и разноликошћу тема, од историјских, социолошких и антрополошких, преко културолошких, економских и политичких, све до еколошких. На конференцији су се могла чути излагања о производњи прехранбених производа и крмног биља, хортикултури, продуктивном коришћењу земљишта, пољопривредним технологијама, трансферу хране и биљних култура, доступности хране различитим друштвеним слојевима, сеоском туризму...

Главни организатор конференције био је Центар за аграрну историју Универзитета у Лувену, као један од чланова Европске организације за историју села. Радни део конференције одржан је у зградама Факултета уметности и Института за науку Универзитета у Лувену. Рад конференције је био организован у 66 панела на којима је учествовало 400 научника из 43 државе. Учесници су имали прилику да чују пленарно излагање „Memories of Hunger and its Many Framings“ др Оливера Шутера, професора на Католичком универзитету у Лувену и специјалног известиоца Уједињених нација. У оквиру конференције организован је и округли сто „Borders and Bridges: Rural History and its Neighbours” чијим је радом руководио проф. др Ернст Лангталер са Универзитета Јохан Кеплер у Линцу.

На панелу 50 „Farming culture and food transfers, Europe – America, 16th – 20th“, којим су руководили др П. Луна и др А. Tortolero, узела је учешће др Гордана Гарић Петровић, истраживач сарадник Историјског института у Београду. Она је презентовала излагање „Adoption of corn cultivation and its implications on the agricultural system in the territory of present-day Serbia (16th – 20th centuries)“. У њему је истакла значај кукуруза за земљорадњу Србије. Почетак узгоја кукуруза представљао је велику прекретницу у развоју ратарства на централнобалканском подручју. Са ширењем ове биљне културе, које започиње још у 17. веку, потискују се старе стрмне житарице, мења се ритам сезонских радова у пољопривреди, начин исхране и поједини обичаји.

Током конференције учесници су били у прилици да обиђу историјске знаменитости Лувена. Организовани су и излети у Парк опатију и пивару AB InBev.

Гордана Гарић Петровић

Међународна научна конференција
Русско-турска война (1877–1878) гг. и Восточный вопрос
(Руско-турски рат 1877–1878. и Источно питање),
Руска академија наука – Институт руске историје РАН – Амбасада
Републике Србије у Руској Федерацији
Москва, 18–20. септембар 2017. године

У организацији Руске академије наука (РАН), Института руске историје Руске академије наука (ИРИ РАН) и Амбасаде Републике Србије

у Руској Федерацији, у Руској академији наука је одржан научни скуп *Руско-турски рат 1877–1878. и Источно питање*, који су поздравили амбасадор Републике Србије Славенко Терзић (у име Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности и у своје име) и директор Института руске историје РАН Јуриј Александрович Петров.

Рад конференције су отворила три предавања. Славенко Терзић (дописни члан САНУ) је говорио о Србији и Русији у две етапе Источне кризе: до избијања рата, и током ратних сукоба 1877–1878. године, посебно анализирајући како је дошло до својеврсног историјског парадокса када је Русија морала да склопи договор са Аустроугарском. Јелена Кудрјавцева (ИРИ РАН) се осврнула на Источно питање у периоду Бечког система међународних односа, говорећи о Русији која је номинално подржавала *status quo*, али је пратила и сопствене геополитичке и геостратешке интересе на Црном мору, Балкану и Блиском истоку. Светлана Орешкова (Институт за оријенталне студије РАН) је разматрала Источно питање у светлу руских разочарења 1878. године, питајући се колики је заправо био значај Русије у европској дипломатији.

У првој сесији конференције, под називом *Источно питање и порекло Источне кризе 1875–1878. године*, представило се шест излагача. Владимир Артамонов (ИРИ РАН) се бавио циљевима Русије почетком XVIII века и учешћем Срба у руском поданству у кампањама цара Петра Великог у Кијевској и Азовској губернији. Црноморски и балкански правац спољне политике Русије средином XVIII века била је тема Максима Анисимова (ИРИ РАН), који је истакао залагање руске дипломатије за дипломатско решавање питања православних у Османском и Хабзбуршком царству. Галина Гребеншћикова (Санктпетербуршки државни поморски технички универзитет) се фокусирала на Источно питање за време владавине Катарине II, односно на детаљну ратну доктрину против Турака, коју је осмислио и записао адмирал Григ 1783. и 1784. године. Марија Петрова (Институт опште историје РАН) је говорила о утицају трговачке политике Хабзбурга на простору од Шелде до Дунава на Источно питање у другој половини XVIII века. Верска политика великих држава на хришћанском истоку педесетих и шездесетих година XIX века била је тема Ирине Смирнове (ИРИ РАН), која је закључила да је деловање бројних протестантских и католичких мисионара довело до појаве антиправославних и антируских организација, док је руски утицај у Светој земљи почео да се шири релативно касно, тек оснивањем мисије 1843. године. Често разматрана тема у балканској историографији, а донекле занемарена у руској је питање грчко-бугарског црквеног раскола и Русије, односно црквено-политичка позадина Руско-турског рата 1877–1878.

године и питање Егзархије, што је у свом реферату размотрила Љубов Мељникова (ИРИ РАН).

Тема друге сесије конференције била је *Источна криза 1875–1878. године у међународним и људским димензијама*. Говорећи о помоћи житеља Поволожја ослободилачкој борби Јужних Словена у време од 1875. до 1878. године, Јуриј Аншаков (Поволошка филијала ИРИ РАН, Самара) је истакао допринос В.И. Немирович-Данченка. Александар Растовић (Историјски институт, Београд) је оценио да је непријатељска и антисрпска политика Велике Британије према Србији од 1876. до 1878, која је кулминирала на Берлинском конгресу подршком окупацији Босне и Херцеговине, била директна последица британске русофобије. Бавећи се антируским устанком у Абхазији 1877. године, Јевгениј Мезенцев (ИРИ РАН) је обратио пажњу на утицај Турске на муслимански фактор у Русији. Бугари у перцепцији официра Руске гарде у рату 1877–1878. године нашли су се у фокусу Марине Фролове (Институт за словенске студије РАН), која је истакла сву непредвидљивост ратних дешавања, у којим руски војници спасавају Турке од Бугара, а Бугари се опиру Русима у страху од повратка Турака. Излажући о Скадру у Источној кризи на основу докумената црногорског агента Глиге Вулева Перовића, Биљана Вучетић (Историјски институт) се осврнула на улогу појединца у кључним историјским догађајима. Станислав Архипов (Московски финансијско-правни универзитет) је истраживао хуманитарну делатност Руске православне цркве током рата 1877–1878, закључивши да је пружала суштинску и потпуну подршку, као и да је активно учествовала у ослободилачком покрету на Балкану.

Трећу сесију конференције, *Утицај Источне кризе 1875–1878. године у решењу Источног питања*, отворио је Владислав Гросул (ИРИ РАН) са темом односа руског друштва према Источној кризи током 70-их година XIX века, посебно издвојивши јачање конзервативизма после Берлинског конгреса, када је Русија удаљена са Балкана и када су погоршани односи са свим балканским државама. Анализирајући однос управљачких елита Велике Британије према Санстефанском миру на основу записа Бенцамина Дизраелија и његових министара, Милош Ковић (Филозофски факултет, Београд) је оценио да је престиж Британије био циљ којем је тежио њен премијер. Љубодраг П. Ристић (Балканолошки институт САНУ) је говорио о међународном положају Србије у периоду од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, истакавши да су велике силе уважавале интересе Кнежевине Србије само у оним оквирима у којима су то биле принуђене очувањем сопствених

интереса и настојањем да не дођу у међусобне сукобе. Ирина Рибачонок (ИРИ РАН) је истраживала однос јавног мњења у Русији према неуспеху на Берлинском конгресу на основу савремене штампе, која и поред појединих карикатура, није била обавештена о корацима дипломатије. У излагању о утицају Источне кризе и Берлинског конгреса на спољнополитичка опредељења Николе Пашића и радикала, Мира Радојевић (Филозофски факултет, Београд) је пратила како је Пашић, почевши од револуционарног, нашао реалан политички пут, при чему је схватио да је Аустроугарска за Србе далеко опаснији противник од посустале Турске, и разумео да је, и поред разочарења, једина сила која је Србији могла да помогне била Русија. Ирина Хормач (ИРИ РАН) се бавила неуспелом платформом Совјетске Русије на конференцији у Лозани (1922–1923), где су совјетски делегати захтевали забрану проласка бродова кроз мореузе ка Црном мору.

С обзиром на то да су изложене теме превазишле хронолошки оквир 1877–1878. године, обухватајући разне аспекте Источног питања, читав ток конференције је обележила жива дискусија. Учесници су закључили да су теме из области Источног питања бројне, и да сарадњу РАН и САНУ у организовању конференција треба наставити.

Биљана Вучетић

**Међународни научни скуп
БЕОГРАД 1521–1867 (BELGRADE 1521–1867),
Историјски институт Београд,
Турски културни центар Јунус Емре (Yunus Emre Enstitüsü)
Београд, Србија, 28–29. септембар 2017.**

У организацији Историјског института Београд и Турског културног центра Јунус Емре, у Београду је 28. и 29. септембра 2017. одржан међународни научни скуп *Београд 1521–1867 (Belgrade 1521–1867)*. Скуп, који је одржан у конференцијској сали хотела „Парк“ у Београду, отворили су амбасадор Републике Турске у Србији, Танжу Билгич, директор Историјског института Београд Срђан Рудић и директор Турског културног центра Јунус Емре у Београду Селим Асланташ.

Током дводневног рада, у четири сесије, представљено је укупно 25 реферата. Поред учесника из Србије, своје реферате изложили су и учесници из Турске, Немачке, Холандије. Званични језици скупа били су

српски, турски и енглески. Циљ организатора био је да се кроз дијалог научника из различитих области – историчара, археолога, историчара уметности, музиколога, музеолога, да мултидисциплинарни приказ историје Београда у периоду османске владавине, са краћим периодом аустријске власти (1718–1739).

Скуп је отворен уводним предавањем Макиела Кила (Холандски институт у Истанбулу) које је било насловљено *The Caravanserai of Tugun Pasha in Belgrade: Its description by Hans Dernschwam (1555) and some notes about its founder in the Ottoman Archives*. Ради се о каравансарају Тујгун-паше у Београду, објекту о коме се данас врло мало зна. Постојећа сазнања Кил је продубио новим подацима које доноси Ханс Дерншвам у свом опису, а који су нашој научној јавности досада били непознати, уз прављење паралеле са другим сличним објектима широм Царства из тог доба.

Радни део скупа започет је рефератом Марка Поповића (Археолошки институт Београд) насловљеним *Siege of Belgrade of 1521 and restoration of fortifications after the city conquest* у оквиру кога је представљено османско освајање београдске тврђаве 1521. године, а у светлу писаних и сликовних извора које је аутор настојао да поткрепи и упореди са археолошким налазима. У другом делу реферата је представљено како је текла рестаурација тврђаве, из које је непосредно после освајања расељено читаво хришћанско становништво. Указано је на нову сврху београдске тврђаве, будући да је постала упориште даљих османских освајања ка централној Европи. Поред Доњег града и тврђаве, војна функција је дата и делу фортификација поред река. Само је Доњи град са две главне царске цамије остављен турском цивилном становништву.

Наредно саопштење *An archeological perspective on the socil elite of ottoman Belgrade (the sixteenth and seventeenth centuries)* које је изложила Весна Бикић (Археолошки институт Београд) говори о утицају који је на више нивоа оставило османско освајање на развитак Београда. Ауторка истиче да је процес трансформације града, који је добро познат из писаних извора, оставио археолошке трагове (посебно су значајна истраживања у Доњем граду) који досад нису довољно анализирани. Уз то, она даље закључује да су локација, карактер нових домаћинстава и предмета луксуза одговарајући индикатор када се ради о концепту елите османског Београда, као и околних утврђених градова који су делили сличну судбину. У излагању су наведена и нека од питања на које треба дати одговоре, као што су на пример: да ли се може утврдити неки образац у потрошњи османске елите и да ли се може упоредити елита провинцијских градова,

попут Београда и Будима, са елитом Константинопоља, а у циљу бољег дефинисања концепта османске провинцијске елите.

Драгана Амедоски (Историјски институт Београд) саопштила је реферат *Belgrade women in the Ottoman society: Muslim women from Belgrade at the Sharia court (17th century)*. Она се осврнула на улогу жене у османском друштву, фокусирајући се на присуство муслиманки из Београда на шеријатском суду, како у Београду, тако и у другим деловима царства где су биле присутне. Она се дотакла најчешћих разлога због којих су се Београђанке обраћале кадији или биле позване код кадије. Ауторка скреће пажњу да се ту углавном радило о питањима наследства, потраживања, различитим брачним питањима, а неке од тих случајева представила је помоћу најсликовитијих примера.

Belgrade fortress before the peace of Požarevac (1697–1717) назив је излагања Махира Ајдина (İstanbul Üniversitesi, İstanbul) који истиче изузетан значај београдске тврђаве у Османском царству, указујући на податак да је Београд, поред Багдада, био највећа тврђава Османског царства. У светлу тога, аутор је говорио о значају Београда као стратешког центра, али и важне тачке у речном и копненом саобраћају. Посебно је истакнут значај Београда у Великом турском рату (1683–1699), у смислу логистичке подршке која је била обезбеђивана војсци. Аутор наглашава да је значај Београда постао још већи после Карловачког мира 1699. и даје осврт на збивања до времена преласка под аустријску управу.

О стратешком значају Београда, посебно у ратовима после друге опсаде Беча, било је речи у реферату Хакана Карагоза (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta) насловљеном *The 1717 siege of Belgrade and the Ottoman war equipment captured by Habsburgs after the siege*. За Хабзбурговце Београд је био главна капија ка Балкану, а за Османлије пут ка централној Европи. Реферат се бави хабзбуршким вођом Еугеном Савојским и тиме како је поразио Османлије, односно ратним техникама које је користио приликом опсаде Београда 1717. У реферату је такође представљено како су Хабзбурговци успели да добију рат против Османлија када су претходно били у дефанзивној позицији у бици код Петроварадина 1716. године.

Преглед истраживања везаних за Београд у наведеном хронолошком оквиру дао је Селим Асланташ (Hacettepe Üniversitesi, Ankara) у саопштењу *A bibliography of the works on the Ottoman Belgrade* истичући да је османски Београд почео да привлачи пажњу српских, турских и западних историчара почетком 20. века, као и да је доста тога урађено на ову тему. Аутор је настојао да евалуира значај досадашњих радова, укаже на њихове

недостатке и пронађе њихово место у османској историографији, наводећи теме које су већ обрађене и теме које тек треба истражити.

Другу, поподневну сесију отворила је својим рефератом *Belgrade the seat of metropolis and archbishopric 1718–1739*. Исидора Точанац Радовић (Историјски институт Београд). Саопштење говори о томе како је 1718. године цар Карло VI установио Београдску митрополију и како је тиме Београд постао религиозни и политички центар Срба у новоосвојеним земљама. У излагању је било речи и о бројним саборима који су организовани у Београду, а који се нису односили само на црквена питања, већ и на политичку и законску позицију Српске православне цркве и народа у Краљевини Србији и темишварском Банату. Године 1731. Београд је званично постао седиште уједињене Београдске и Карловачке митрополије. Указано је и на то да је значај Београда током аустријске владавине (1717–1739) допринео да се у Београду изграде значајни црквени објекти у српском делу града.

Угур Куртаран (Kahramanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman) се у свом реферату *Ottoman-Austria border determination works and newly determined borders according to the 1739 treaty of Belgrade* бавио одређивањем аустријско-османских граница после Београдског мира 1739. године. Он истиче да су постојала три главна региона где је било потребно одредити границе између две државе: београдска област, границе Темишвара и босански регион. Аутор истиче да дипломатски систем који је примењен приликом одређивања граница доста говори о османској дипломатији. Саопштени подаци засновани су на радовима комисија, примењеним дипломатским методама и извештајима о одређивању граница, а све то је поткрепљено подацима из писаних извора и хроника.

The city of Belgrade according to the 1154 AH (1741AD) dated tahrir defters of the Smederevo Sanjak назив је реферата Хатице Оруч (Ankara Üniversitesi, Ankara). Она се у свом излагању фокусира на Београд као најнасељенији град у Смедеревском санџаку од кога су сакупљани највећи порези, дајући осврт и на околна београдска села. Рад је заснован на опширном катастарском попису становништва Смедеревског санџака који је сачињен 1741, након османског освајања 1739. године. Овај извор открива административну, друштвену, економску и демографску структуру санџака после рата, као и расподелу тимара.

Мехмет Тутунџу (Research centre for Turkish and Arabic World, Haarlem) је у свом саопштењу *Belgrade's Ottoman inscriptions as war booty* обрадио тему о којој до сада у нашој науци није писано. Ради се о османским натписима у Београду. Наиме, аутор наглашава да је једна од

последица смена власти у Београду било то што су знаци османске власти, натписи на београдским споменицима, сматрани ратним пленом и одношени у градове нових владара. Приликом поновног освајања, Османлије би створили нове натписе. Ауторова намера је била да направи инвентар ових натписа и скрене пажњу на њихов контекст и тренутно стање, као и на њихов значај за реконструкцију уништеног наслеђа.

Београдска митрополија била је тема реферата Недељка Радосављевића (Историјски институт Београд) насловљеног *Belgrade metropolitanate 1825–1831*. у оквиру кога је говорио о значају Београдске митрополије као једне од најважнијих епархија на европској периферији Османског царства. Аутор се осврнуо на митрополите који су били на челу Београдске митрополије у периоду од 1825–1831. и њихове односе са кнезом Милошем. Митрополити Кирил (1826–1827) и Антим (1827–1831) имали су добре односе са кнезом Милошем и све утицајнијим српским властима. То је био још један корак ка успостављању и утврђивању темеља српске аутономије. Митрополит Антим блиско је сарађивао са кнезом Милошем. Потврда тих односа огледа се и у чињеници да је извршио миропомазане кнеза Милоша за наследног владара новоформиране Кнежевине Србије 1830. То раздобље се завршава 1831. године. Београдска митрополија постаје део аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији.

Први дан конференције завршен је рефератом Александра Фотића (Филозофски факултет, Београд) *The Belgrade kādī's mürāseles from 1683: a mirror of the kādī's administrative duties*. У свом излагању Фотић је скренуо пажњу на мураселе, кадијска наређења, којима досада није била посвећена пажња у домаћој историографији, а које су као извори важне за проучавање кадијске административне улоге. Аутор је радио на корпусу докумената која се чувају у библиотеци Универзитета у Болоњи, а која су упућена мутевелији вакуфа Мехмед-паше у Београду. Кадијске наредбе односе се на дужности становника села Мирјево, Вишњица, Горње Сланце и Доње Сланце (изградња понтонског моста, транспорт дрвне грађе, песка и камена за изградњу султанског двора и двора великог везира, обезбеђивање воловских кола и радне снаге итд). Она сведоче о живој градитељској активности у очекивању османских војски и о кадијиној улози у организовању припрема за изградњу.

Други дан конференције започео је саопштењем Владимира Томића (Музеј града Београда) *Viennese view of Belgrade. Belgrade on the engravings of Viennese authors from the 17th to the 19th century (Collection of the Belgrade city museum)*. Он говори о познатим европским уметницима и израђивачима гравура који су кроз векове приказивали

Београд. У оквиру ове теме, Томић указује на колекцију Музеја града Београда која је оформљена 1930. године захваљујући поклонима Ђорђа Вајферта и Семинара за српски језик Универзитета у Београду. Посебан осврт Томић даје на гравуре венецијанских аутора и на то како су они видели Београд. Аутор закључује да ти прикази показују да Београд није био изолована тврђава на граници Османског царства и Хабзбуршке монархије, већ кључни град за ширу област између Беча и Истанбула и сцена важних европских догађаја у периоду 17–19. века.

Саопштење Михаила В. Белова (Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod) *Belgrade of the first half of the XIX century in the testimonies of Russian travelers and diplomats*. прочитао је Радомир Поповић из Историјског института Београд. У реферату аутор представља наративна сведочења првих руских посматрача који су посетили Београд у првој половини 19. века и били заинтересовани за догађаје у Београдском пашалуку. Њихови утисци били су одређени објашњењима двојице конкурентних духовних вођа –митрополита Стратимировића и митрополита Леонтија. Због тога су ова сведочења контрадикторна, али ауторима је заједничко то што су обојица видели Београд као источни град. Турско присуство је доминантна тема у путописима читавог периода који се разматра. Аутор наводи да су касније реструктурирање Београда, које је започело крајем владавине Милоша Обреновића и наставило се 1840. године, неки (као Породин) видели као стварање нове престонице и упоређивали га са стварањем Санкт Петербурга.

О цивилном и војном животу у београдској тврђави у првој четвртини 19. века говорила је Нурбану Дуран (İstanbul Üniversitesi, Istanbul) у свом саопштењу *Life at Belgrade fortress at the first quarter of 19th century*. Ауторка наглашава да је Београд управо због своје стратешке важности био чест повод ратова између Османлија и Аустријанаца. Циљ њеног реферата је да објасни како је изгледао живот у београдској тврђави, уз осврт на администрацију, архитектуру, војне јединице.

Саопштење Бојане Миљковић Катић (Историјски институт Београд) *Contraverses of the Purchase of Muslim estates in Belgrade and Principality of Serbia* приказује како је текао процес исељавања муслиманског становништва из Кнежевине Србије и на који начин су они продавали своја приватна непокретна добра хришћанима. Катић истиче да се отворило питање беглучких земаља и пољопривредног земљишта, а убрзо су и османске и српске власти почеле да отежавају продају – прве забраном продаје, а друге нереално ниским проценама вредности. Читав овај процес био је праћен контраверзама, првенствено када је било у

питању газдовање бившим муслиманским поседима, чији је власник постала српска држава.

У свом реферату насловљеном *Belgradî Raşid and „Tarih-i vak'a-i hayretnüma-ı Belgrad“: A local perspective of Belgrade and Ottoman politics during dual administration*. Атила Ајтекин (Middle East Technical University, Ankara) говори о делу Белгради Рашида „*Tarih-i vak'a-i hayretnüma-ı Belgrad*“ (*Историја чудноватих догађаја у Београду*) које представља мешавину мемоара, политичког коментара и историјског писања и које покрива период 1802–1861. године. Ово дело представља једно од најзначајнијих сведочанстава двојне власти у Београду. У својој оцени овог извора који коментарише танзиманске реформе и српску политику, аутор закључује да је Рашид бранио интересе муслимана из виших слојева, као и средњу класу, са истанчаним осећајем политичара, и анализира како је то утицало на животе обичних људи.

Александра Вулетић и Нино Делић (Историјски институт Београд) представили су заједнички реферат *Population of Belgrade as a focus of administrative and political interest in the mid-19th century* у коме су се фокусирали на историјски и друштвени контекст у коме су се појавили први демографски подаци о Београду средином 19. века. Њихов циљ је био да помере фокус са демографских података на позадину њиховог појављивања, што је омогућило да се стекне шира историјска слика тог времена. Упоређивањем са другим градовима у региону, аутори долазе до закључка да у Београду постоји извесни демографски дефицит који је био последица тога што турски део популације није био укључен у пописе.

Једну од најзначајнијих грађевина османског Београда 19. века, нови пашин конак, представио је Ненад Макуљевић (Филозофски факултет, Београд) у свом реферату *Politic sof power: New Pasha's Konak in Belgrade* који је прочитала Ирена Ћировић из Историјског института Београд. Пажња је посвећена претходнику новог конака, који је порушен око 1860. и на чијем месту је подигнут нови. Нови конак је био у европском стилу, у складу са трендовима тадашње османске јавне архитектуре. Аутор закључује да он спада у најзначајнија сведочанства последњих декада османског присуства у Београду, али да је упркос томе углавном остао неистражен.

Трећа сесија завршена је врло занимљивим предавањем Гордане Каровић (Музеј науке и технике, Београд) које је насловљено *The establishment of steamships in the Principality of Serbia* и које говори како су и када пароброди кренули да плове Дунавом. У том светлу она описује настанак прве паробродске компаније у Кнежевини Србији, како је купљен први државни

пароброд по имену Делиград 1862. године, као и како је протекло првих пет година његовог пословања. Ауторка наводи и занимљивост да су главни делови турских гарнизона приликом предаје српских градова овим бродом извезени из Смедерева и Кладова изван српских граница.

Четврта, уједно и последња сесија конференције отворена је рефератом Сузана Рајић (Филозофски факултет, Београд) *Belgrade and the city question 1866/67 in confidential sorrespondence of Foreign Office*. Ауторка на основу поверљиве преписке Форин офиса приказује како је Велика Британија, преко свог министра иностраних послова Лорда Стенлија, утицала на предају београдске тврђаве. Наиме, када је српски захтев за уступање градске тврђаве представљен Порти, лорд Стенли је сматрао да то не захтева хитну акцију. Вести о наоружавању Србије и Русије и припреме за побуну против Турака натерале су Британију да престане да буде резервисана. У име британске владе Лорд Стенли је наложио Порти да без одлагања предају тврђаву српском принцу. Ауторка закључује да су управо инструкције из Лондона биле од изузетног значаја за српску дипломатску мисију.

Својеврсни куриозитет на овој конференцији представљао је реферат музиколога Еврен Кутлај (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul) насловљен *Elements of Ottoman influence in Serbian music*. У саопштењу су испитани елементи османског утицаја на процес стварања српске националне музике током 19. века, путем проучавања османско-српских музичких интеракција у том периоду и упоређивањем хронолошких и историјских музичких чињеница које су се појавиле у обе земље готово истовремено.

Љубодраг П. Ристић (Балканолошки институт САНУ) у свом реферату *Bombing of Belgrade (1862) and surrender of towns to Serbia (1867) in British politics* позабавио се тиме каквог је одјека у британској политици имало бомбардовање Београда 1862. и какав став је заузела Велика Британија према тадашњој ситуацији на Балкану. После конференције у Канлици, на коју је доста утицала, Велика Британија је настојала да умањи одговорност Турске и умири распламсали национални дух у Србији. Турска је требало да спречи веће националне покрете и угрожавање нестабилног стања на Балкану. Један од првих уступака требало је да буде уступање градова Србији. Ристић запажа да је британска политика била предузимљива током бомбардовања Београда и Канличке конференције 1862. године, међутим 1867. године водећу улогу је препустила другим великим силама – превасходно Француској, које су настојале да сваку нову кризу избегну мањим Портиним уступцима.

Радни део конференције завршен је предавањем Ирене Ћировић (Историјски институт Београд) које је насловљено *Elite women and the*

Ottoman-Serbian dialogue: the Belgrade episode of Melek Hanım у коме је дат осврт на живот жене београдског паше Кибрисли Мехмед Емин-паше, а на основу њених књига “Thirty Years in the Harem: or the Autobiography of Melek Hanım, Wife of H. H. Kibrizli Mehemet Pasha” (1872) и “Six Years in Europe: Sequel to Thirty Years in the Harem” (1873). Ауторка наглашава вредност ових дела у смислу тога што говоре о османској позицији и власти у Београду у то доба. Као посебно значајне, ауторка истиче и запажања госпође Мелек о женској култури у различитим етничким заједницама у граду, што је посебно занимљиво, јер говоре о женској елити Београда.

Конференција је била врло успешна и плодоносна. Излагања су била праћена живом и конструктивном дискусијом. Предавања одржана на овој научној конференцији биће објављена у виду зборника радова на енглеском језику.

Драгана Амедоски

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Библиографија др Љиљане Алексић-Пејковић

Монографије:

- Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868).* – Београд : Научно дело, 1957. – 173 стр. – Résumé. – (Посебна издања САНУ ; 298. Историски институт ; 8)
- Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914.* – Београд : Историјски институт, 1965. – 961 стр. – Résumé. – (Југословенске земље у XX веку ; 3)
- Политика Италије према Србији до 1870. године.* – Београд : Народна књига : Историјски институт, 1979. – 390 стр. – Riassunto.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 3/1 : 1/14. јануар – 2/15. април 1907. / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2004. – 736 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 3/2 : 2/15. април – 30. јун/13. јули 1907. / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2004. – Стр. 737–1393.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 1/1 : 1/14. јануар – 31. март/13. април 1906. : из фондова Архива Србије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2006. – 737 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 1/2 : 1/14. април – 30. јун/13. јули 1906. : из фондова Архива Србије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2006. – Стр. 739–1505.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 2/1 : 1/14. јули – 30. септембар / 13. октобар 1906. : из фондова Архива Србије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2006. – 443 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 2/2 : 1/14. октобар – 30. децембар / 13. јануар 1907. : из фондова Архива Србије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2006. – Стр. 445–1080.

- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, Додатак 2 : *Организација Српска одбрана 1906. године : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2007. – 746 стр. + [1] пресавијен лист с геогр. картама
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, Додатак 1 : *Организација Српска одбрана 1903–1905. године : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2008. – 772 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, Додатак 3 : *Организација Српска одбрана 1907. године : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2008. – 630 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 4/1 : *1/14. јули – 30. септембар / 13. октобар 1907. : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2008. – 577 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 2, св. 4/2 : *1/14. октобар – 31. децембар 1907 / 13. јануар 1908. : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Живота Анић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2008. – Стр. 579–1131.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 3/1 : *1/14. јануар – 30. март / 13. април 1911. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2009. – 727 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 3/2 : *1/14. јануар – 30. март / 13. април 1911. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2009. – Стр. 729–1568.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 4/1 : *1/14. јула – 30. септембра/13. октобра 1911. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2010. – 967 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 4/2 : *1/14. октобра – 31. децембра 1911/13. јануара 1912. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2010. – Стр. 970–1799.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 3, св. 1/1 : *1/14. јануар – 15/28. март 1908. године : из фондова Архива Србије* / прир. Михаило Војводић, Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2010. – 760 стр.

- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 3, св. 1/2 : 16/29. март – 31. мај/13. јун 1908. године : из фондова Архива Србије / прир. Михаило Војводић, Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2010. – Стр 761 – 1416.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 3, св. 2/1 : 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године : из фондова Архива Србије / прир. Михаило Војводић, Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2011. – 547 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 3, св. 2/2 : 16/29. јули – 23. септембар/6. октобар 1908. године : из фондова Архива Србије / прир. Михаило Војводић, Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2011. – Стр. 549–1243.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 3, Додатак : *Организација Српска одбрана 1908. године : из фондова Архива Србије* / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2011. – 420 стр. + [1] пресавијен лист
- Crna Gora u spoljnoj politici Italije.* Књ. 1 : *Od osnivanja Italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora : 1861–1881.* Prvi dio : 1861–1875 / прир. Lj. Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović ; одг. ур. Radoslav Raspopović. – Podgorica : Istorijski institut Crne Gore, 2011. – 615 str. – (Izvori za istoriju Crne Gore)
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 1/1 : 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1910. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2012. – 818 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије : 1903–1914.* Књ. 4, св. 1/2 : 1/14. мај – 30. јуни / 13. јули 1910. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2012. – Стр. 819–1428.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 1, св. 3/1 : 1/14 јануар – 31. март/13. април 1905. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014. – 568 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 1, св. 3/2 : 1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014. – Стр. 569–1288.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 1, св. 4/1, 1/14. јули – 30. септембар/13. октобар 1905. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; ур. Василије Ђ. Крстић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014. – 350 стр.

- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 1, св. 4/2 : 1/14. октобар – 31. децембар 1905 / 13. јануар 1906. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић ; уредник Василије Ђ. Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014. – Стр. 351–895.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 4, св. 2/1 : 1/14. јули – 30. септембар / 13. октобар 1910. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски ; ур. Василије Ђ. Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2015. – 661 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Књ. 4, св. 2/2 : 1/14. октобар – 31. децембар 1910 / 13. јануар 1911. године : из фондова Архива Србије и Југославије / прир. Љ. Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски; ур. Василије Ђ. Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2015. – Стр. 662–1297.

Расправе, чланци и прилози:

- Српска штампа о енглеском јавном кнеђу 1875–78. године* // Историски гласник 3–4 (1953) 67–81. – Résumé
- Шта је довело до стварања „Начертанија“* // Историски преглед I, 2 (1954) 68–71.
- Став Француске према захтеву Црне Горе за територијалним проширењем 1867 године* // Историски гласник 3–4 (1955) 123–135.
- Став Француске према турско-црногорском рату 1862 године* // Историски гласник 1 (1955) 23–43. – Résumé.
- О мисији Вука Караџића на Цетињу 1860–61 године* // Историски гласник 1–2 (1958) 77–84.
- О српско-црногорским преговорима о savezu 1904–1905 године* // Историја XX века : zbornik radova I / ur. Dragoslav Janković. – Београд : Institut društvenih nauka, Odeljenje za istoriske nauke, 1959, 327–357. – Résumé.
- Политика француске владе према Србији за време рата 1885 године* // Историски часопис 8 (1959) 173–182.
- Политика Француске према Херцеговачком устанку 1861–1862 године* // Историски часопис 9–10 (1960) 411–430. – Résumé.
- Тajна конвенција из 1881. године као оквир аустрофилске политике краља Милана* // Историјски преглед VI, 1 (1960) 34–44.
- Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856)* // Историјски часопис 11 (1961) 55–88. – Résumé.
- Rad srpske vlade na zajmu 1904–1906 године* // Историја XX века : zbornik radova IV / ur. Dragoslav Janković. – Београд : Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1962, 141–249. – Résumé.
- Балкански ратови (1912–1913)* // Преглед историје југословенских народа. II део (од 1849. године до 1959. године). – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1965, 137–146.

- La Serbie et les rapports entre les Puissances de l'Entente (1908–1913)* // Balkans Studies, vol. 6, № 2 (1965) 305–344.
- Београд у односима између великих сила и Турске од Једренског мира (1829) до 1867. године* // Годишњак града Београда 14 (1967) 5–21. – Résumé.
- Допринос Италије обнављању српско-енглеских односа (1903–1906)* // Историјски часопис 18 (1971) 429–449. – Résumé.
- Francusko javno mnjenje i Jadransko pitanje na Konferenciji mira do potpisivanja Versajskog ugovora 28. juna 1919. godine* // Istorija XX veka : zbornik radova XII / ur. Živko Avramovski. – Beograd : Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1972, 255–294. – Résumé.
- Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859–1866. године* // Историјски часопис 20 (1973) 251–306. – Résumé.
- Мисија Милоја Леуџанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године* // Историјски часопис 21 (1974) 125–164. – Résumé.
- Италија у источној кризи 1875–1878 године* // Balcanica 6 (1975) 147–166. – Résumé.
- „La Perseveranza“ e la questione orientale nel 1875–76* // Italica Belgradensia. 1. – Belgrado : Università di Belgrado. Facoltà di lettere. Dipertaminteo di lingua e letteratura italiana, 1975, 181–200.
- Планови о повезивању италијанског и источног питања и српско-италијански односи за време источне кризе 1861–1862. године* // Историјски гласник 1–2 (1975) 23–47.
- Из српско-италијанских односа 1875–1876. године* // Симпозијум Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата : зборник радова / ур. Даница Милић. – Београд : Историјски институт, 1976, 215–224. – Résumé. – (Зборник радова ; 1)
- Италијанско јавно мњење и аустро-угарски ултиматум Србији 1914. године* // Велике силе и Србија пред први светски рат : зборник радова приказаних на Међународном научном скупу. – Београд : САНУ, 1976, 463–487. – Résumé. – (Научни скупови ; 4. Одељење историјских наука ; 1)
- La question serbe et les intérêts des grandes puissances* // Jugoslovenska revija za međunarodno pravo XXV, 1–2 (Beograd 1978) 98–110.
- Srbija u događajima od izbijanja ustanka u Hercegovini (juli 1875) do ulaska Rusije u rat sa Turskom (aprila 1877)* // Srbija u velikoj istočnoj кризи 1875–1878 године : zbornik radova. – Beograd : Marksistički centar SKS, 1978, 1–39.
- Srpsko pitanje i interesi velikih sila* // Gledišta XIX, 9 (1978) 778–786.
- I rapporti fra l'Italia et la Serbia nel XX secolo 1903–1914* // Annali della Facoltà di Scienze Politiche, Università degli studi di Perugia 15 (Perugia 1978–1979) 41–103.
- I rapporti fra la Serbia e l'Italia negli anni sessanta del XIX secolo* // Archivio storico italiano CCXXXVIII, 502, Disp. IV (Firenze 1979) 581–589.
- La diplomatie française et le programme yougoslave du gouvernement serbe* // Colloque sur : Les rapports entre la France et les Slaves du Sud: Les hommes et la terre dans les Balkans – (XIIIe–XVIIIe siècle). – Paris : Centre d'étude des civilisations de l'Europe Centrale et de Sud-Est, 1980, 83–98.

- Les pays yougoslaves et la crise d'Orient de 1875–1878 : Tendances politiques des diverses forces sociales* // Revue d'histoire moderne et contemporaine 27 (janvier–mars 1980) 52–59.
- Српско питање и интереси великих сила* // Научни скуп Србија у завршној фази велике источне кризе (1877–1878) : зборник радова / ур. Даница Милић. – Београд : Историјски институт : Просвета, 1980, 59–70. – Résumé. – (Зборник радова ; 2)
- Значај нишког питања за велике силе на Берлинском конгресу* // Нишки зборник 13 (децембар 1983) 43–47. – Summary.
- Србија и Црна Гора као центри национално-ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878. године* // Историјски часопис 29–30 (1983) 299–313. – Résumé.
- Francuska diplomatija i stvaranje Jugoslavije* // Stvaranje jugoslovenske države 1918 : zbornik radova podnetih na naučnom skupu / ur. Nikola B. Popović. – Beograd : Institut za savremenu istoriju : Narodna knjiga, 1983, 173–182.
- Историја Ниша, II : Од ослобођења 1878. до 1941. године.* – Београд : Историјски институт ; Ниш : Градина, 1984. – [Поглавља:] *Ниш на Берлинском конгресу*, 12–18 ; *Нишка пруга и њен значај*, 67–70.
- Односи Италије и Црне Горе до њеног разграничења 1881. године* // Црна Гора у међународним односима / ур. Јован Р. Бојовић. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1984, 162–188.
- Les relations entre l'Italie et le Monténégro jusqu'en 1881* // Le Monténégro dans les relations internationales / rédacteur Jovan R. Bojović. – Titograd : Institut d'Histoire de la R. S. de Monténégro, 1984, 167–192. – (Éditions spéciales)
- Јован Ристић и Илија Гарашанин (1861–1871)* // Живот и рад Јована Ристића : поводом 150–годишњице рођења : зборник радова са научног скупа / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : САНУ, 1985, 133–148. – Résumé. – (Научни скупови ; 5. Председништво ; 5)
- Nastanak nacionalnog i spoljnospolitičkog programa Kneževine Srbije iz 1844. Godine* // Myslenkovy vyvoj Čeha, Slovaku a Jihoslovanu od poloviny 18. stoleti do buržoazni revoluce 1848–1849. – Praha : Ustav československých a svetových dejin ČSAV, 1985, 271–291.
- Ратни напори Србије у 1914. години и политика Француске и Италије* / Научни скуп Колубарска битка : ратни напори Србије 1914. године / одг. ур. Даница Милић. – Београд : Историјски институт, 1985, 169–187. – Résumé. – (Зборник радова ; 3)
- Италија и српско-турски ратови 1876–1878. године* // Историјски часопис 32 (1986) 153–186. – Résumé.
- Италијанска штампа о Србији и Црној Гори и југословенском питању* / Научни скуп Србија 1916. године / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 1987, 251–259. – Résumé. – (Зборник радова ; 5)
- Political and Diplomatic Importance of the Balkan Wars* // East Central European Society and the Balkan Wars / ed. Béla K. Király, Dimitrije Djordjevic. Boulder : Social Science Monographs ; Highland Lakes, N.J., 1987, 372–384. – (War and the Society in East and Central Europe ; 18)

- Узајамни утицаји италијанског и српског националног покрета (до 1878. године)*
// Идејна и политичка кретања код југословенских народа, Чеха и Словака у другој половини XIX века : зборник радова / ур. Љиљана Алексић-Пејковић.
– Београд : Историјски институт : Југословенско-чехословачка комисија историчара, 1987, 109–120.
- Le capital francais en Serbie jusqu'a la Première guerre mondiale* // Les relations ente la France et les pays Yougoslaves du dixhuitieme au vingtieme siecle : Actes du Colloque Franco-Yougoslave des historiens. – Ljubljana : Centre culturel „Charles Nodier“, 1987, 73–80.
- Италија и Јадранска железница* // Историјски часопис 34 (1988) 255–270.
- Britansko-srpski odnosi i pregrupisanje velikih sila na početku XX veka* // Jugoslovensko-britanski odnosi : saopštenja sa okruglog stola, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju. – Београд : Institut za savremenu istoriju, 1988, 151–166. – Summary. – (Posebna izdanja)
- Комуникације* // Историја Титовог Ужица. 1. – Београд : Историјски институт ; Титово Ужице : Народни музеј, 1989, 507–530.
- Србија и југословенско питање у италијанској и француској штампи 1918. године* / Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 1989, 109–118. – Résumé. – (Зборник радова ; 7)
- Uticaj Francuske revolucije na srpski nacionalni program* // Gledišta 7–9 (1989) 73–85.
- Attachement de la Serbie à la France et au bloc de l'Entente* / Научни скуп Југословенско-француски односи : поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 1990, 168–173. – (Зборник радова ; 10)
- Осврт на историографију о спољној политици Црне Горе у Историјским записима* // Историјски записи 63, 1–2 (1990) 63–85.
- Politique et amitié dans les rapports franco-yougoslaves* / Научни скуп Југословенско-француски односи : поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 1990, 339–349. – (Зборник радова ; 10)
- Belgrado tra Medioevo e Ottocento* // Sette città jugo-slave tra Medioevo e Ottocento : Skoplje, Sarajevo, Belgrado, Zagabria, Cettigne, Lubiana, Zara / a cura di Sergio Anselmi. – Ancona : Istituto di Storia economica e Sociologia della Università di Ancona, 1991, 111–128. – (Quaderni di „Proposte e ricerche“ ; 9)
- Северна Албанија у спољнополитичким плановима Црне Горе и Србије* // Становништво словенског поријекла у Албанији : зборник радова са Међународног научног скупа / ур. Јован Р. Бојовић. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1991, 611–642.
- Западне силе Антанте и Први балкански рат* // Први балкански рат : округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987. / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1991, 25–32. – Résumé. – (Научни скупови ; 60. Одељење историјских наука ; 19)

- Novi kurs u spoljnoj politici Srbije početkom XX veka. Uklapanje u savremeno državno ustrojstvo i spoljno zaokruženje* // *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* : (научни скуп). [1]. – Београд : Институт за нову историју Србије, 1994, 249–260.
- Босна и Херцеговина у спољнополитичким плановима Србије* / Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1995, 338–341. – Summary. – (Зборник радова ; 12)
- Оријентација Србије на Западну Европу и Стојан Новаковић* // Стојан Новаковић : личност и дело : научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992). – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995, 31–42. – Résumé. – (Научни скупови ; 72. Одељење историјских наука ; 25)
- Италијански добровољци у Херцеговини, Црној Гори и Србији 1875–1876.* // Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца : зборник радова са научног скупа. – Београд : Институт за савремену историју, 1996, 27–43.
- Италијански и српски национални покрет – међусобни утицај и уклапање у европска политичка кретања* // Европа и Срби : међународни научни скуп : зборник радова / ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт ; Нови Сад : Православна реч, 1996, 245–260. – Summary. – (Зборник радова ; 16)
- Балкан балканским народима – Између легитимистичког и националног принципа* / Ислам, Балкан и велике силе : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 1997, 139–156. – Summary. – (Зборник радова ; 14)
- Италија и српско-бугарска криза 1885–1886. године* // Историјски часопис 42–43 (1997) 125–145. – Summary.
- Пашић и опредељивање Србије између два блока великих сила* // Никола Пашић – живот и дело : зборник радова са научног скупа / редактор Василије Крстић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 269–280. – Summary.
- Документи италијанског Министарства спољних послова о Црној Гори у Првом светском рату* // Црна Гора у Првом свјетском рату : зборник радова са округлог стола / гл. и одг. ур. Бранислав Ковачевић. – Подгорица : Историјски институт, 1998, 193–211. – Résumé.
- Слободан Јовановић о Србији у плановима великих сила у XX веку до краја Првог светског рата* // Слободан Јовановић – личност и дело : зборник радова са научног скупа / ур. Миодраг Јовичић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1998, 143–160. – Résumé. – (Научни скупови ; 90. Одељење друштвених наука ; 21)
- Разграничење Црне Горе на основу Берлинског уговора (1878–1881) као платформа за заокрет у источној политици Италије* // Међународно признање Црне Горе : зборник радова са научног скупа / ур. Бранислав Ковачевић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности : Историјски институт Црне Горе ; Никшић : Филозофски факултет, 1999, 165–176. – Резюме. – (Библиотека Посебна издања)

- Италија и Црна Гора током последње две деценије XIX века* // Историјски часопис 45–46 (2000) 149–176. – Summary.
- Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије / Европа и источно питање (1878–1923) : политичке и цивилизацијске промене : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 2001, 107–126. – Summary. – (Зборник радова ; 18)*
- Француска и Италија и Други српско-турски рат 1877–1878. године* // Други српско-турски рат 1877–1878. и ослобођење југоисточне Србије : поводом 120-годишњице : зборник радова са научног скупа / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2001, 44–56. – Summary. – (Научни скупови ; 97. Одељење историјских наука ; 28)
- Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима) / Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт, 2002, 119–139. – Summary. – (Зборник радова ; 19/1)*
- Престанак турске власти на Балкану и непосредне последице – нове перспективе за Србију и српски народ* // Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804–1912 : зборник радова са научног скупа / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2003, 185–194. – Summary. – (Научни скупови ; 102. Одељење историјских наука ; 29)
- Српско-француски односи у 19. и 20. веку : каталог изложбе / изложбу и каталог припремили Јелица Рељић, Љиљана Благојевић, Александар Марковић, Александра Јаношев, Вјера Митровић, Љ. Алексић-Пејковић. – Београд : Архив Србије, 2004. – 46 стр.*
- Француска и Србија у јулској кризи 1914. године* // Наш траг : часопис за књижевност, уметност и културу 3 (Велика Плана 2004) 45–77.
- La France et la Serbie pendant la première guerre mondiale – alliance non-formelle d'intérêts d'états communs et d'amitié sincère des deux peuples* // Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904–2004 / ур. Михаило Павловић, Јелена Новаковић. – Београд : Друштво за културну сарадњу Србија–Француска : Архив Србије, 2005, 33–42. – Резиме.
- Француска и Србија за време Првог светског рата : (неформалан савез заједничких државних интереса и искреног пријатељства два народа)* // Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 141–154.
- La France et la Serbie durant la Crise de juillet 1914* // La Serbie et la France : une alliance atypique : relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940 / [sur la direction par] Dušan T. Bataković. – Belgrade : Académie serbe des Sciences et des Arts, Institut des Études balkaniques, 2010, 251–288.
- Покушаји оснивања Српског новчаног завода у Скопљу до 1912. године* // Вардарски зборник 9 (2012) 49–80. – Summary.
- Српско питање у стратешким опредељењима балканске политике Италије у 19. веку* // Глас САНУ CDXX. Одељење историјских наука 16 (2012) 295–318. – Summary.

- Уједињење Италије и национални програм Кнежевине Србије : (Дилема: Подунавско-балканске конфедерације. Аустро-словенско царство. Јужна Славија) /* Споменица др Данице Милић / ур. изд. Бојана Миљковић-Катић ; одг. ур. Срђан Рудић. – Београд : Историјски институт, 2013, 171–193. – Summary. – (Зборник радова ; 27)
- The Serbian Question in Italy's Balkan Policy until the First World War // Italy's Balkan Strategies : (19th – 20th Century) /* ed. Vojislav G. Pavlović ; ed. in chief Dušan T. Bataković. – Belgrade : Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014, 81–102. – (Special Editions ; 123)
- Покретање велешко-дебарског митрополитског питања : дипломатска активност српске владе 1906–1907. године //* Вардарски зборник 10 (2015) 1–43. – Summary.
- Преглед српско-бугарских односа 1904–1909. године //* Вардарски зборник 10 (2015) 61–83. – Summary.
- Српско питање и политика Италије после њеног уједињења (1870–1880) //* Глас САНУ CDXXV. Одељење историјских наука 17 (2015) 185–212. – Summary.
- Српско питање у политичким плановима Италије у 20. веку //* Први балкански рат 1912–1913. : историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства : [зборник радова] / ур. Михаило Војводић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2015, 151–159. – Summary. – (Научни скупови ; 147. Одељење историјских наука ; 35)
- Митрополитско питање 1907–1910. године. Постављање Србина за хорепископа Велешко-дебарске епархије //* Вардарски зборник 11 (2016) 1–56. – Summary.
- О црквеној политици у Турској после увођења уставности (хуријета) //* Вардарски зборник 11 (2016) 121–130. – Summary.

Приредила Славица Мереник

Библиографија др Олге Зиројевић

Монографије:

- Турско војно уређење у Србији 1459–1683.* – Београд : Историјски институт, 1974. – 319. – Resume. – (Посебна издања ; 18)
- Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку.* – Нови Сад : Институт за изучавање историје Војводине, 1976. – 210 стр. – Zusammenfassung. – (Монографије ; 14)
- Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године.* – Београд : Историјски институт : Народна књига, 1984. – 308 стр.
- Поседи фрушкогорских манастира.* – Нови Сад : Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1992. – 132 стр.
- Srbija pod turskom vlašću (1459–1804).* – Novi Pazar : „DamaD“, 1995. – 183 str.
- Posedi manastira u Skadarskom sandžaku.* – Novi Pazar : „DamaD“, 1999. – 93 str.
- Konvertiti – kako su se zvali : islamizacija na južnoslovenskom prostoru.* – Podgorica : Almanah, 2001. – 112 str. – Resume ; Schlussfolgerung.
- Булгур : (не)заборављена намирница.* – Сирогојно : Музеј „Старо село“ ; Београд : Друштво за балканске студије, 2002. – 54 стр.
- Dvoeverje : islamizacija na južnoslovenskom prostoru.* – Beograd : Srpski genealoški centar, 2003. – 94 str. – Summary.
- Srbija pod turskom vlašću 1459–1804.* – Beograd : Srpski genealoški centar, 2007², 2009³ – 370 стр. – [Друго прегледано и илустровано издање]
- Турци у Подунављу : први део.* – Панчево : Историјски архив, 2008. – 248 стр.
- Улицы у прошлости / ур. Драган К. Вукчевић.* – Подгорица : Црногорска академија наука и уметности, 2009. – 114 стр. – (Посебна издања ; 64. Одјелење друштвених наука ; 18)
- Турци у Подунављу : други део.* – Панчево : Историјски архив, 2010. – 306 стр.
- Konvertiti – kako su se zvali : islamizacija na južnoslovenskom prostoru.* – Beograd : Srpski genealoški centar, 2012². – 140 стр. – Summary ; Schlussfolgerung. – [Друго илустровано издање]
- Panonska urbana kultura.* – Beograd : Helsinški obor za ljudska prava, 2015. – 109 str.

Расправе, чланци, и прилози:

- Један век турске владавине у Сланкамену (1521–1621) // Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 29–54. – Résumé.
- Рејнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године // Годишњак града Београда* 13 (1966) 49–63. – Zusammenfassung.
- Grad Kulič // Vojnoistorijski glasnik* XVIII, 3 (1967) 233–246. – Резюме ; Résumé ; Summary.

- Крушевачки санџак у светлости турског пописа 1530/31. године* // Лесковачки збоеник 8 (1968) 221–228. – Резюме.
- Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)* / О. Зиројевић, И. Ерен // Врањски гласник 4 (1968) 377–416. – Résumé.
- Сумарни преглед Врањског кадилука 1530/31. године* // Врањски гласник 4 (1968) 417–418. – Résumé.
- Лесковац у XV и XVI веку* // Лесковачки зборник 9 (1969) 165–170. – Résumé.
- Palanka* // Vojnoistorijski glasnik 1 (1970) 263–271. – Summary.
- Palanka* // La ville balkanique XIVe–XIXe ss. – Sofia : Académie bulgare des sciences, Institut d'études balkaniques, 1970, 173–180. – (Studia balcanica ; 3)
- Putopisi u ogleдалu deftera* // Prilozi za orijentalnu filologiju 16–17 (1966–1967) 125–134. – Summary.
- Смедерево од пада под турску власт до краја XVI века* // Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год. : зборник радова приказаних на научном скупу / ур. Васа Чубриловић. – Београд : Српска академија, Одељење друштвених наука, 1970, 193–200. – Résumé.
- Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака* // Зборник за историју МС 1 (1970) 11–26. – Zusammenfassung.
- Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)* // Зборник Историјског музеја Србије 7 (1970) 3–196. – Summary.
- Шабач и његова нахија од 1600. до 1683.* // Шабач у прошлости, I. – Шабач : Историјски архив, 1970, 255–282.
- Крагујевац до 1817. године* // Историјски гласник 1 (1971) 73–79.
- Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу* // Зборник за историју МС 3 (1971) 9–27. – Zusammenfassung.
- Три турска пописа у Софисјком санџаку у XVI веку* // Историјски часопис 18 (1971) 271–275. – Résumé.
- Вучитрнски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог* // Историјски часопис 19 (1972) 263–265. – Résumé.
- Dobijanje prava građanstva u Osmanskoj Imperiji (XV–XVII vek)* // Jugoslovenski istorijski časopis 3–4 (1973) 81–92. – Summary.
- Der Sandschakbey von Smederevo Ali-Bey Mihaloğlu* // VII. Türk Kongresi. Kongreye sunulan Bildiriler II. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973– 567–577. – (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından : IX. Serie-Sa. ; 7^a)
- Средњи век и период турске владавине* // Бор и околина : прошлост и традиционална култура, I. – Бор : Скупштина општине : Музеј рударства и металургије, 1973, 54–62.
- Ужице до 1683. године* // Ужички зборник 2 (1973) 41–47. – Résumé.
- Landstrassen auf der Balkanhalbinsel : Periode der Türken-herrschaft* // Bulletin de l'association d'études du sud-est europeen XII, 2 (1974) 37–40.
- Крушевац у XVI и XVII веку* // Зборник Историјског музеја Србије 11–12 (1975) 51–59. – Резюме.

- Напуштање села у XVI и XVII веку као израз покорене хришћанске раје* // Симпозијум Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата. – Београд : Историјски институт, 1976, 63–68. – Résumé. – (Зборник радова ; 1)
- Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање* // Зборник за историју МС 14 (1976) 99–143.
- Белешке Евлије Челебије о насељима на путу од Београда до Будима у светлу савремених извора* // Историјски часопис 24 (1977) 161–175. – Résumé.
- Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века* // Новопазарски зборник 1 (1977) 111–119. – Résumé.
- Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae.* – Zagreb : Komisija za ekonomsku istoriju Jugoslavije : Redakcija „Acta historico oeconomica Iugoslaviae“, 1978. – 229. – [Одељак:] *Библиографија радова (турски период) [штампаних у СР Србији 1945–1975. године]*
- Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)* // Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 6 (1978) 153–161.
- Mreža puteva (kopnenih i vodenih) i promet na području današnje Vojvodine i Slavonije* // Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 5 (1978) 57–70. – Summary.
- The Ottoman Military Organization in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries* // Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. – Prague : Czechoslovak Academy of Sciences – Oriental Institute, 1978, 176–188. – (Disserationes Orientales ; 40)
- Око имена Шехиркех (tur. Sexirköy)* // Историјски часопис 27 (1980) 233–236.
- Око naziva frenk i latin* // Prilozi za orijentalnu filologiju 28–29 (1978/79) 375–385. – Zusammenfassung.
- Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине* // Гласник Етнографског музеја. Београд 45 (1981) 235–245.
- Неке карактеристике нахије Поблаће у турским пописима / О. Зиројевић, Петар Влаховић* // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 10 (1982) 183–190.
- Земун : период турске владавине до Бечког рата (1683)* // Годишњак града Београда 30 (1983) 21–26. – Zusammenfassung.
- Око имена Хамза* // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 153–157. – Résumé.
- Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године* // Лесковачки зборник 23 (1983) 211–268. – Résumé.
- Mining from the 15th to the 18th Century* // Mining of Yugoslavia. – Zagreb : NIRO Privredni vjesnik in cooperation with the Association of Mining, Geological and Metallurgical Engineers of Yugoslavia : Committee of the XI World Congress, 1983, 132–135. – [11th World mining Congress]
- Rudarstvo u periodu od XV do XVIII veka* // Rudarstvo Jugoslavije. – Zagreb : NIRO „Privredni vjesnik“ ; Savet inženjera i tehničara rudarske, geološke i metalurške struke Jugoslavije : Komitet XI svjetskog kongresa, 1983, 128–130. – [XI svetski rudarski kongres]
- Mehmed Pascha Sokolli im Lichte jugoslawischer Quellen und Überlieferungen* // Osmanlı Araştırmaları 4 (1984) 55–67.

- Црква Чатал (kilisa-i čatal)* // Новопазарски зборник 8 (1984) 103–104.
- Die türkisch-ungarischen Kriege, Zusammenstöße und Streifzüge (1459–1526)* // Habsburgisch-osmanische Beziehungen. Colloque sous le patronage du Comité international des Études pré-ottomanes et ottomanes / Hrsg. von Andreas Tietze. – Wien, 1985, 1–15. – (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes ; 13)
- Један лист из историје манастира Раванице* // Зборник за ликовне уметности МС 21 (1985) 329–330. – Résumé.
- Јуруци у рудницима* // Етногенеза на Јуруците и нивното насељивање на Балканот / ур. Крум Томовски, Галаба Паликрушева, Александар Стојановски. – Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 1986, 49–56. – Summary.
- „Il famoso ponte d'Essek”* // Зборник Матице српске за историју 35 (1987) 83–90.
- Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније* // Историјски часопис 34 (1987) 119–129. – Résumé.
- Период турске владавине до Бечког рата (1683)* // Земун. – Београд : НИО „Пословна политика“ ; Земун, 1987, 67–71.
- Трагом Саса у Србији у XV и XVI веку* // Новопазарски зборник 11 (1987) 93–101. – Summary.
- Турски извори XV и XVI века о поседима манастира Милешеве*, Зограф 18 (1987) 75–78. – Résumé.
- Ужице у светлу турских извора* // Ужички зборник 16 (1987) 91–105. – Résumé.
- Zur historischen Topographie der Heeresstrasse nach Konstantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft* // Etudes balkaniques 1 (1987) 81–106 ; 2 (1987) 46–64.
- Имање манастира Гргетега (на основу турских извора XVI и XVII века)* // Зборник Матице српске за ликовне уметности 24 (1988) 99–101. – Zusammenfassung.
- Опишрни дефтер Сегединског санџака* / Бранислав Ђурђевић, О. Зиројевић // Мешовита грађа (Miscellanea) 17–18 (1988) 7–79.
- Пећка патријаршија у светлости турских пописа 1485–1582* // Рашка баштина 3 / ур. Слободан Ђорђевић. – Краљево : Завод за заштиту споменика културе, 1988, 245–247. – Résumé.
- Пријепољски крај кроз турске изворе* / О. Зиројевић, Петар Влаховић // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 12 (1988) 127–136. – Résumé.
- Чувари Дунава* // Старина Новак и његово доба : зборник радова / ур. Радован Самарџић. – Београд : Балканолошки институт САНУ, 1988, 29–37. – Résumé. (Посебна издања ; 35)
- Акинције између ратова* // Војне крајине у југословенским земљама у Новом веку до Карловачког мира 1699 : Зборник радова са научног скупа / ур. Васа Чубриловић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1989, 93–100. – Zusammenfassung. – (Научни скупови ; XLVIII. Одељење историјских наука ; 12)
- Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien : Archive und Forschungseinrichtungen* // Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen / hrsg. von Hans Georg Majer. – München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 187–203. – (Südosteuropa ; Jahrbuch 19)

- Die letzten Jahrhunderte der fremden Herrschaft // Kosovo und Metochien in der serbischen Geschichte.* – Lausanne : L'Age d'Homme, 1989, 51–123.
- Имање манастира Дечана у светлу турских пописа (1485–1582) // Дечани и византијска уметност средином XIV века : међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985 / ур. Војислав Ј. Ђурић.* – Београд : Српска академија наука и уметности, 1989, 407–413. – Résumé. – (Научни скупови ; XLIX. Одељење историјских наука ; 13)
- Имање манастира Шишатовца у турским изворима XV и XVI века // Манастир Шишатавац : зборник радова / ур. Динко Давидов.* – Београд : Балканолошки институт САНУ, 1989, 327–332.
- Манастири у светлу турских пописа // Саопштења 20–21 (1988–1989) 231–235.* – [Résumé]
- Милош Обилић у турским изворима // Свети кнез Лазар : споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989.* – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989, 249–260.
- Први векови туђинске власти // Косово и Метохија у српској историји.* – Београд : Српска књижевна задруга, 1989, 47–113.
- Сремске цркве и манастири у турским пописима из друге половине XVI века // Зборник Матице српске за ликовне уметности 25 (1989) 21–60.* – Zusammenfassung.
- Ужице у време турске власти : град и нахија до 1683. године // Историја Титовог Ужица (до 1918), I.* – Београд : Историјски институт ; Ужице : Народни музеј, 1989, 189–211.
- Das türkische Strassennetz (Land- und Wasserstrassen) auf dem Gebiet der heutigen Vojvodina und Slawooniens // Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 33, 3–4 (1990) 393–403.*
- Günülük Yaşamda Dervişler : (Molla Mustafa Başeski'nin Vekayinamesine Göre) // V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi : Tebliğler.* – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1990, 643–650.
- Имање манастира Гргетега (на основу турских извора XVI и XVII века) // Манастир Гргетег : прилог монографији.* – Нови Сад : Матица српска, 1990, 37–39. – Zusammenfassung.
- Кроз новобрдске махале 1664/65. године // Мешовита грађа (Miscellanea) 20 (1990) 7–14.*
- Les premiers siècles de la domination étrangère // Le Kosovo-Metohija dans l'histoire serbe.* – Lausanne : L'Age d'Homme, 1990, 40–87.
- Турске вести о Сопоћанима // Историјски часопис 37 (1990) 213–217.* – Résumé.
- Црква свете Варваре у селу Вареву // Новопазарски зборник 14 (1990) 55–57.* – Summary.
- Цркве и манастири у призренском санџаку // Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 133–141.* – Zusammenfassung.
- Један пример (не)поузданости народне традиције // Зборник Матице српске за историју 43 (1991) 129–130.*

- Лазарево писмо Мурату или како је дошло до Косовског боја* // Косовска битка 1389. године и њене последице : међународни симпозијум Химелстир 1989 / ур. Веселин Ђуретић ; одг. ур. Никола Тасић. – Београд : Балканолошки институт САНУ, 1991, 29–34. (Посебна издања ; 44)
- Призрен у дефтеру из 1571. године* // Историјски часопис 38 (1991) 243–263. – [Résumé]
- Prizren, la ville de la continuité* // La culture urbaine des Balkans (XVe–XIXe siècles) 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu’au debut du XXe siècle : recueil d’études. – Belgrade ; Paris : Institut des études balkaniques, 1991, 87–93. – Rézime. (Editiones speciales ; 46)
- Дервиши у свакодневном животу : (на основу Летописа Муле Мустафе Башеџије)* // Новопазарски зборник 16 (1992) 95–101. – Résumé.
- Звоник у сенци минарета* // Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век) : [радови са научног скупа] / ур. Јованка Калић, Милосав Чоловић. – Смедерево : Народни музеј ; Београд : Одељење за историју Филозофског факултета, 1992, 161–169. – Résumé.
- Кроз Бихорску нахију 1571. године* // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 14 (1992) 173–190.
- Писани трагови Османског царства на тлу Југославије* // Зборник за оријенталне студије 1 (1992) 39–55. – Zusammenfassung.
- Питање гета у јужнословенским османским градовима* // Историјски часопис 39 (1992) 79–86. – Summary.
- Попис Нишког кадилука из 1498. године* / Милан Васић, Александар Стојановски, О. Зиројевић // Споменик СХХХI. Одељење историјских наука 7 (1992) 98–148. – Zusammenfassung.
- Царски поседи у Срему у време турске власти* // Зборник Матице српске за историју 45 (1992) 71–77.
- Zum Namen Schechirkej (türk. Şehirköy)* // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 (In memoriam Anton C. Schaendlinger) (1992) 449–453.
- Вакуф – угаони камен градова* // Новопазарски зборник 17 (1993) 67–71. – Summary.
- Један стари трг на Косову* // Balcanica 24 (1993) 225–228. – Resümme.
- Најранији турски попис Тутела* // Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993) 133–135.
- О манастирској својини у време турске владавине* // Богородица Градачака у историји српског народа. – Чачак : Народни музеј 1993, 155–162. – Résumé.
- Прилог историји Качаника* // Гласник Етнографског института САНУ 42 (1993) 156–160. – Summary.
- Трагом Саса у Србији* // Књижевна реч : лист књижевне омладине Србије 22, 415 (1993) 16.
- “Il famoso ponte d’Essek”* // CİÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi : VII. Sempozyumu bildirleri / (eds.) Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel. – Ankara : Turk Tarih Kurumu, 1994, 273–285.
- Imaret* // МАК : časopis za književnost i kulturu II, 5–6 (1994) 38–40.

- Насеља нахије Трговиште 1571. године* // Новопазарски зборник 18 (1994) 31–54. – Summary.
- Попис манастира Смедеревског сањака из 1516.* // Саопштења 26 (1994) 157–160. – Résumé.
- Prizren Şehri, İslamiyet ve Hristiyanlığın Beraber Yaşamanın Bir Örneği* // XI. Türk Tarih Kongresi : Kongreye Sunulan Bildiriler. V Cilt. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994, 2115–2123.
- Риболов на средњем Дунаву (XVI и XVII век)* // Зборник Матице српске за историју 49 (1994) 111–120.
- Sveti Sava i muslimani* // МАК : časopis za književnost i kulturu II–4 (1994) 48–49.
- Турске вести о Раваници до краја XVI века* // Зборник Матице српске за историју 50 (1994) 99–109. – Summary.
- Auf den Spuren der Sachsen in Serbien (im 15. und 16. Jahrhundert)* // Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920 : Akten des IV Internationalen Kongresses, München 1986 / hrsg. von Hans Georg Majer, Raoul Motika. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1995, 383–392.
- Бечеј под Турцима* // Зборник за историју Матице српске 52 (1995) 41–53. – Summary.
- Денме (dönme)* // Новопазарски зборник 19 (1995) 103–107. – Summary.
- Ферхадија* // Даница 2 (1995) 311–313.
- Питање исламизације Јевреја* // Историјски часопис 52–53 (1995–1996) 49–61. – Summary.
- „Брате мој, хане“* // Глас САНУ CCCLXXVIII. Одељење историјских наука 9 (1996) 151–156. – Summary.
- Kanitz – the Witness of the End of the Turco-Osmanlian Civilization in Serbia* / О. Зиројевић, Milan Prodanović // Bulgarian Historical Review 24/2 (1996) 107–111.
- Kosovo u kolektivnom pamćenju* // Srpska strana rata : Trauma i katarza u istorijskom pamćenju / prired. Nebojša Popov. – Beograd : Republika ; Novi Beograd : Vikom grafik ; Zrenjanin : Građanska čitaonica, 1996, 201–231.
- Најраније турске вести о Куршумлији* // Куршумлија кроз векове : зборник радова с научног скупа / ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ ; Куршумлија : Туристичка организација општине Куршумлија, 1996, 43–55. – Summary. – Београд : Историјски институт САНУ : Завод за уџбенике и наставна средства ; Куршумлија : Туристичка организација општине Куршумлија, 2000².
- Словенске лексеме у османском праву* // Новопазарски зборник 20 (1996) 93–101. – Summary.
- Феликс Каниц – сведок краја турско-османлијске цивилизације у Србији* / О. Зиројевић, Милан Продановић // Гласник Друштва конзерватора Србије 20 (1996) 195–198.
- За социјалната мобилност во Османското царство* // Гласник. Институтот за национална историја 41, 1–2 (1997) 121–128.
- [Превод текста објављеног у: Ислам, Балкан и велике силе]
- Крај турске владавине у Панчеву* // Зборник Матице српске за историју 55 (1997) 121–125. – Zusammenfassung.

- О социјалној мобилности у Османском Царству* // Ислам, Балкан и велике Силе (XIV–XX век) : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ, 1997, 87–92. – Summary. – (Зборник радова ; 14)
- Попис џиџе Рудничке области из 1639. године* // Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године : зборник радова о тристагодишњици Велике Сеобе / ур. Епископ шумадијски Сава. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997, 35–48.
- Slavic lexemes in Ottoman Law* // Arab Historical Review for Ottoman Studies 15–16 (Mélanges Halil Sahilioğlu) (1997) 265–272.
- Hrišćansko zadužbinarstvo u periodu osmanske uprave* // Prilozi za orijentalnu filologiju 46 (1997) 131–139. – Rezime ; Summary.
- Eigentumsformen der Klöster zur Zeit der Türkenherrschaft* // Archív orientální. Quaterly Journal of African and Asian Studies, Supplementa VIII (Praha 1998) 417–423. – (Proceedings of the XIIth Congress of CIEPO)
- Попис џиџе београдске области из 1640/41. године* // Историјски часопис 44 (1998) 227–260. – Summary.
- Општина Кладово у периоду турске владавине (до 1683)* // Баштиник. Гласник Историјског архива у Неготину 1 (1998) 5–30.
- Свети Сава и наши муслимани* // Свети Сава у српској историји и традицији : међународни научни скуп / ур. Сима Ћирковић. – Београд : Српска академија наука и уметности : Балканолошки институт САНУ : Историјски институт САНУ ; Краљево : Народни музеј, 1998, 433–438. – Summary. (Научни скупови САНУ ; LXXXIX. Председништво ; 8)
- Турци у нашем огледалу : („Ропче моје, змијо од Турака!“)* // Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама / ур. Никола Пантелић. – Београд : Етнографски институт САНУ, 1998, 107–113. – Summary. – (Посебна издања 44)
- „Бог убио Вука Бранковића“* // Даница 5 (1998) 88–91.
- Призрен – пример хришћанско-исламске коегзистенције* // Новопазарски зборник 23 (1999) 127–134. – Summary.
- Turci u našem ogledalu : „Ropče moje, zmijo od Turaka“* // MAK : časopis za književnost i kulturu 25 (1999) 127–134.
- Педесет година Оријенталног института у Сарајеву* // Годишњак за друштвену историју 7–2/3 (2000) 281–282.
- Словенске лексеме у османском праву* // Даница 8 (2001) 398–408.
- Приче о речима* // Даница 8 (2001) 409–413.
- Vakıflar : Eski Yugoslavya Topraklarındaki Mevcut Şehirlerin Temel Taşı* // Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri : Sofya, Nisan 21–23, 2000 / ed. Ali Çakşu. – İstanbul : İRCİCA, 2002, 413–419.
- Kosovo u kolektivnom pamćenju* // Srpska strana rata : Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Deo 1 / prir. Nebojša Popov. – Beograd : Samizdat B92, 2002², 234–264.
- On the Distinctive Feature of the Bosniacs* // Ottoman Bosnia : A History in Peril / eds. Markus Koller, Kemal H. Karpat. – Madison : Center of Turkish Studies. The University of Wisconsin, 2004, 167–170.

- Popis džizje kaze Bihor iz 1644/1645. godine* // Rožajski zbornik 11 (2002) 89–98.
- Prizren – ein Beispiel für christlich-islamische Koexistenz* // Ost-West Europäische Perspektiven 5, 1 (2004) 58–63.
- Черга* // Неохеленско наслеђе код Срба : зборник посвећен обележавању десетогодишњице оснивања Катедре и седамдесетогодишњици њеног првог управника професора Миодрaга Стојановића, ур. Милена Јовановић. – Београд : Филолошки факултет, 2005, 354–357. – Περίληψη.
- Око кумства и побратимства* // Новопазарски зборник 29 (2006) 157–160. – Summary.
- Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* / прир. Александар Фотић. – Београд : Clio, 2005. – Поглавља: *Јело и пиће*, 233–258; *Двоверје*, 432–357.
- Стошездесетгодишњица Немачког источњачког друштва (Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft)* // Новопазарски зборник 29 (2006) 249–251.
- Билни и сточни фонд у време турске владавине* // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 23 (2008) 267–270. – Summary.
- Чија је турска мантија?* // Новопазарски зборник 31 (2008) 83–84.
- Бешка у време турске владавине* // Годишњак Завичајног друштва „Стара Бешка“ 1 (2009) 9–15.
- Дуго путовање кромпира* // Годишњак Завичајног друштва „Стара Бешка“ 1 (2009) 127–141.
- Шта је бо(у)ранија?* // Новопазарски зборник 32 (2009) 143–148. – Summary.
- Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine* // Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva : zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009 / ur. Dževad Juzbašić. – Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2010, 117–124. – Zusammenfassung. – (Posebna izdanja 131. Odjeljenje humanističkih nauka ; 39)
- Burčak* // Prilozi za orijentalnu filologiju 60 (2010) 471–477. – Rezime ; Summary.
- Islam i reforme : Muslimanska društva prolaze kroz proces brzih promena koji obiluju izazovima u oblastima religijskog, političkog i ekonomskog razvoja* // Republika 22, 486/489 (oktobar – 30. novembar 2010) 17–24.
- Prilozi iz osmanske istorije : činija : vrste naselja u vreme turske vladavine : odlazak „poslednjeg Osmana“* // Новопазарски зборник 33 (2010) 85–90.
- Три појма из османске баштине* // Споменица Историјског архива „Срем“ 9 (2010) 123–126. – Summary.
- Из османске баштине – бурчак и бостан* // Годишњак Завичајног друштва „Стара Бешка“ 2 (2011) 119–127. – Резиме.
- Prilozi za istoriju privrede* [I: *Šta je boranija / buranija?* ; II: *Putevi krompira*] // Београдски историјски гласник 2 (2011) 231–249.
- Риболов на Дунаву* // Споменица Историјског архива „Срем“ 10 (2011) 13–31. – Summary.
- Prilozi iz osmanske istorije : Baklava* // Новопазарски зборник 34 (2011) 89–91.
- Turska kultura čaja* // Новопазарски зборник 35 (2012) 75–77.
- Vam(i)ja* // Новопазарски зборник 36 (2013) 161–164.

- Povratak mantije* // Београдски историјски гласник 4 (2013) 229–231.
- Турски попис Бешке из 1577/78. године* // Годишњак Завичајног друштва „Стара Бешка“ 3 (2013) 7–11. – Zusammenfassung.
- Ћурка* // Годишњак Завичајног друштва „Стара Бешка“ 3 (2013) 134–139. – Zusammenfassung.
- Качкаваљ* // Споменица др Данице Милић / ур. Бојана Миљковић-Катић ; гл. ур. Срђан Рудић. – Београд : Историјски институт, 2013, 167–178. – Summary. – (Зборник радова ; 27)
- Prilog za istoriju privrede: patlidžan* // Новопазарски зборник 37 (2014) 201–204.
- Повратак хељде* // Ужички зборник 39 (2015) 279–285.

Приредио Александар Јаковљевић

Библиографија мр Марије Јанковић

Монографије:

Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку. – Београд : Историјски институт : Народна књига, 1985. – 227 стр.

Расправе, чланци и прилози:

Епископије Српске цркве 1220. године // Зборник радова са међународног научног скупа Сава Немањић – свети Сава, историја и предање / ур. Војислав Ј. Ђурић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1979, 73–84. – Résumé. – (Научни скупови ; 7. Председништво ; 1)

Липљанска епископија и Грачаничка митрополија // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 27–37. – Summary.

Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку // Историјски часопис 31 (1984) 199–204.

Милешевска митрополија // Милешева у историји српског народа : међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања / ур. Војислав Ј. Ђурић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1987, 145–153. – Résumé. – (Научни скупови ; 38. Одељење историјских наука ; 6)

Поседи и привилегије српске цркве у Будви // Историјски часопис 35 (1988) 31–38. – Zusammenfassung.

Студенички архимандрит и протосинђел Јован // Историјски часопис 37 (1990) 205–211. – Résumé.

Данило, бањски и хумски епископ // Архиепископ Данило II и његово доба : међународни научни скуп поводом 650 година од смрти / ур. Војислав Ј. Ђурић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1991, 83–88. – Résumé. – (Научни скупови ; 58. Одељење историјских наука ; 17)

Топличка епископија и митрополија у средњем веку // Куршумлија кроз векове : зборник с научног скупа / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ : Куршумлија : СО Куршумлија, 1996, 2000², 33–42. – Summary.

Белешке са историјско-географских истраживања Призрена и околине од 18. до 24. маја 1997. године // Историјски часопис 44 (1997) 375–377.

Приредила Ивана Коматина

Библиографија др Марице Маловић Ђукић

Расправе, чланци и прилози:

- Стефан Дечански и Зета* // Историјски записи 4 (1979) 5–69.
- Константин, син краља Милутина* // Историјски записи 3–4 (1985) 69–75.
- Обрада средњовековне историје на страницама „Записа“ – „Историјских записа“* // Историјски записи 2 (1985) 164–169.
- Ispaša na kotorskoj teritoriji u XIII i XIV vijeku* // Acta historico-oeconomica Jugoslaviae 14 (1987) 65–68. – Zusammenfassung.
- Комарница – жупа и нахија у средњем вијеку* // Дурмиторски зборник. 1 : На извору Вукова језика. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1991, 185–189.
- Пива у средњем веку* // Четиристо година Манастира Пива. – Титоград : Историјски институт Црне Горе, 1991, 43–50.
- Пилот у средњем вијеку* // Становништво словенског поријекла у Албанији : зборник радова са међународног научног скупа / ур. Јован Р. Бојовић. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1991, 207–220.
- Средњовековна историја на страницама Годишњака Поморског музеја у Котору* // Историјски записи 1–2 (1990) 205–207.
- Привредне везе Улицња и Дубровника крајем XIV и почетком XV века* // Историјски часопис 40–41 (1993–1994) 57–70. – Summary.
- Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља* // Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 517–518.
- Дробњаци у караванској трговини Полимља у средњем веку* // Милешевски записи 2 (Пријепоље 1996) 25–33. – Summary.
- Српски приморски градови и Медитеран у средњем веку* // Европа и Срби : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1996, 135–142. – Summary. – (Зборник радова ; 13)
- Делатност Стефана Маринова у другој половини 14. века* // Историјски часопис 44 (1997) 103–111. – Summary.
- Посебни приходи цркве Светог Луке у Котору у средњем веку* // Црква Светог Луке кроз вјекове : научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору : зборник радова / ур. Војислав Кораћ. – Котор : Српска православна општина, 1997, 139–147. – Summary.
- Територије Црнојевића између Венеције и Турске* // Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век) : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ, 1997, 175–189. – Summary. – (Зборник радова ; 14)

- Комуне у Зетском приморју* // Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања : зборник радова са округлог стола Историјског института. – Подгорица : Историјски институт Републике Црне Горе, 1999, 141–151. – Résumé.
- Прилог историји Дробњака у средњем веку* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 1 (1999) 145–155. – Summary.
- Црна Гора у време Црнојевића у делу Јована Томића* // Историјски записи 1–2 (1999) 83–93. – Summary.
- Дробњак под турском влашћу у 15. веку* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 2 (2001) 117–127. – Summary.
- Которски властелин Тома Павла Тома* // Историјски часопис 48 (2001) 59–72. – Summary.
- Дробњаци у време Косача* // Српска проза данас : Косаче – оснивачи Херцеговине / текстове изабрао и приредио Радослав Братић. – Билећа : Просвјета ; Гацко : Просвјета ; Београд : Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“, 2002, 452–463. – (Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи. Научни скуп историчара у Гацку)
- Кнез Павле Раденовић и Котор* // Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине : зборник радова са научног скупа / гл. ур. Милан Васић ; одг. ур. Рајко Кузмановић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске ; Српско Сарајево : Универзитет Српско Сарајево, 2003, 203–210. – Summary. – (Научни скупови ; 5. Одјељење друштвених наука ; 7)
- Поклад жупана Десе* // Краљ Владислав и Србија XIII века : научни скуп. – Београд : Историјски институт, 2003, 31–39. – Summary. – (Зборник радова ; 20)
- Почеци исламизације у нахији Комарници у XV веку* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 3 (2003) 47–53. – Summary.
- Прилог о додељивању которског грађанства у средњем веку* // Историјски часопис 50 (2003) 53–66. – Summary.
- Село – град у Зетском приморју у средњем веку* // Српско село : могућности и даљи правци истраживања. – Београд : Историјски институт ; Сирогојно : Музеј на отвореном „Старо село“, 2003, 31–39. – Summary. – (Зборник радова ; 22)
- Додељивање которског грађанства Николи Квистићу* // Мешовита грађа (Miscellanea) 24 (2004) 117–122.
- Которски кумерак солски у средњем веку* // Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 453–468. – Summary.
- Павле Томе Драго* // Истраживања 16 (Нови Сад 2005) 171–178. – Summary.
- Прилог настанку нахије Пива* // Историјски часопис 53 (2006) 165–172. – Summary.
- Тестамент Симона Миха Мекше* // Мешовита грађа (Miscellanea) 27 (2006) 101–104.
- Улога Дробњака у привредном животу пљеваљског краја у позном средњем веку* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 5 (2006) 25–28. – Summary. – (Тема броја: Средње Полимље и Потарје као истраживачки проблем : (поводом стогодишњице од смрти Танасија Пејатовића)
- Biste de Primutis, которски властелин* // Историјски часопис 55 (2007) 73–82. – Summary.

- Которска и дубровачка архивска грађа о Дробњацима у средњем веку* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 5 (2006) 9–14. – Summary.
- Которска породица Мекша у средњем веку* // Историјски часопис 56 (2008) 211–239.
- Прилог о миразу мираза у Котору у првој половини 15. века* // Мешовита грађа (Miscellanea) 29 (2008) 34–43. – Summary.
- Петар Катена, которски трговац (14. век)* // Историјски часопис 58 (2009) 79–91. – Summary.
- Прилог историји збора у средњем веку* // Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа / ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, Београд, 2009, 233–250. – Summary. – (Одељење друштвених наука. Извори српског права ; 16)
- Још једном о настанку нахије Пива* // Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове : зборник радова са научног скупа. – Беране : Свевиђе – манастир Заграђе, 2010, 151–158. – Summary.
- Porodica Zagurović u Kotoru (XIV–XV vek)* // Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998) / ur. Dubravko Lovrenović. – Sarajevo : Filozofski fakultet, 2010, 243–256. – Summary.
- Прилог о наслеђивању у Грбљу у средњем веку* // Мешовита грађа (Miscellanea) 31 (2010) 7–22. – Summary.
- Тома Бугон, которски властелин и трговац (14. век)* // Историјски часопис 59 (2010) 141–153. – Summary.
- Брата, удовица Пашка Бугонова (Бугона)* // Историјски часопис 60 (2011) 113–122. – Summary.
- Deforis (de goris) у Котору у средњем веку (15. век)* // Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 87–100. – Summary.
- Још једном о породици Загуровић у средњем веку* // Историјски записи 1–2 (2011) 7–15. – Summary.
- Котор и подела Грбља у средњем веку* // Просторно планирање у Југоисточној Европи : (до Другог светског рата) / ур. изд. Бојана Миљковић-Катић ; одг. ур. Срђан Рудић. – Београд : Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факултет Универзитета у Београду, 2011, 285–304. – Summary. – (Зборник радова ; 24 / Историјски институт) (Посебна издања ; 114 / Балканолошки институт САНУ)
- Породица Кимо-Климо из Улциња у средњем веку (14–15. век)* // Споменица академика Симе Ћирковића / ур. С. Рудић. – Београд : Историјски институт, 2011, 399–407. – Summary. – (Зборник радова ; 25)
- Прилог титули „dominus“ у Котору (14–15. век)* // Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 9–20. – Summary.
- Делатност улцињског трговца Ника Рога у Котору у тридесетим годинама 15. века* // Историјски часопис 61 (2012) 105–114. – Summary.

Јован Бућа, которски властелин (14–15. век) // Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић / гл. ур. Рајко Кузмановић ; одг. ур. Драгољуб Мирјанић ; ур. Ђуро Тошић ; прир. Жељко Вујадиновић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015, 381–390. – Summary. – (Зборник радова ; 10. Одељење друштвених наука ; 38)

Приредила Славица Мереник

Библиографија др Биљане Марковић

Монографије:

- Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића : превод и правноисторијска студија* // Споменик САНУ 126. Одељење друштвених наука 24 (1985) 1–64. – Résumé.
- Душанов законик* / прир. Б. Марковић. – Београд : Просвета : Српска књижевна задруга, 1986. – 135 стр. – (Стара српска књижевност у 24 књиге ; 8)
- Деспотов законик : Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* / превод и коментар Б. Марковић. – Београд : Вајат, 1999. – 127 стр. – Résumé. Предговор, 9–52.
- Јустинијанов закон : средњовековна византијско-српска правна компилација.* – Београд : Српска академија наука и уметности, 2007. – 276 стр. – Summary. – (Одељење друштвених наука. Извори српског права ; 15)
- Душанов законик* / прир. Б. Марковић ; превод Никола Радојчић. – Београд : Просвета, 2008. – 167 стр. – (Библиотека Стара српска књижевност)
- Предговор*, 7–61; *Белешка о овом издању*, 122–122.

Расправе, чланци и прилози:

- Certaines remarques sur la loi sur les mines du despote Stefan Layarevic de l'année 1412* // *Balkan Studies* 22, 2 (1981) 269–274.
- Индекс чланова Душановог законика за рукописе Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички* // *Законик цара Стефана Душана. II.* – Београд : Српска академија наука и уметности, 1981, 266–271.
- Ефикасност рударске експлоатације у средњовековној Србији* // *Историјски часопис* 34 (1987) 75–85. – Résumé
- Дискусија* // Два века савремене уставности : зборник радова са научног скупа / ур. Миодраг Јовичић – Београд : Српска академија наука и уметности, 1990, 629–631. – (Научни скупови ; 47. Одељење друштвених наука ; 9)
- [Расправа о неким одредбама Душановог законика које спадају у материју уставног права по каснијим класификацијама]
- Стојан Новаковић и његов рад на Душановом законнику* // Стојан Новаковић – личност и дело : научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992) / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995, 317–323. – Summary. – (Научни скупови ; 77. Одељење историјских наука ; 25)
- Аграрни односи у средњовековној Србији према хиландарским рукописима Земљорадничког закона и Закона цара Јустинијана* // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције / ур. Павле Ивић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995, 251–260. – Summary. – (Одељење језика и књижевности)

- Расправа* // Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994) : зборник радова са научног скупа. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1996, 417–421. – (Научни скупови ; 81. Одељење друштвених наука ; 18)
- [Расправа о искључивање женске деце из наслеђивања родитељског имања према чл. 396. и 397. Српског грађанског законика]
- Подаци о рукописима* // Законик цара Стефана Душана. III, *Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванијки и Софијски рукопис* / ур. Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Миодраг Јовичић. – Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 1–10. – (Извори српског права. Одељење друштвених наука ; 4)
- Душанов законик : поводом 650 годишњице од проглашења* : [CD-ROM] / увод и текст Радоман Станковић, Биљана Марковић ; гл. и одг. ур. Миломир Петровић ; ур. Србислав Букумировић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1999.
- The codifying work of emperor Dusan* / B. Marković, Dimitrije Bogdanović // *Serbian literary magazine* 5–6 (Beograd 1999); 1–2 (2000) 333–343.
- Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла* // *Историјски часопис* 48 (2001) 97–116. – Summary.
- Из кривичног права у земљи Павловића* // *Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине* : зборник радова са научног скупа / гл. ур. Милан Васић ; одг. ур. Рајко Кузмановић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске ; Српско Сарајево : Универзитет Српско Сарајево, 2003, 579–591. – Summary. – (Научни скупови ; 5. Одјељење друштвених наука ; 7)
- Зајам и залога у Јустинијановом закону као делу кодекса цара Стефана Душана* // *Историјски часопис* 52 (2005) 83–108. – Summary.
- Наследно право у Душановом законнику и у Закону цара Јустинијана* // *Законик цара Стефана Душана* : зборник радова са научног скупа одржаног поводом 650 година од проглашења / ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2005, 67–79. – Summary. – (Научни скупови ; 108. Одељење друштвених наука ; 24)
- То κληρονομικό δικαίο στον κώδικα του Δουσάν και στο νομο του αθητοκράτορα Ιουστινιανού* // *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 39, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005/2006, 131–142.
- Право азила у византијско-српској правној компилацији Закону цара Константина Јустинијана* // *Историјски часопис* 53 (2006) 9–22. – Summary.
- О зидању куће према закону цара Константина Јустинијана* // *Историјски часопис* 55 (2007) 7–17.
- Кривично дело отмице девојака и жена у законодавству цара Стефана Душана* // *Историјски часопис* 56 (2008) 241–260. – Summary.
- Закон о рудницима у српском средњовековном законодавству* // *Деспот Стефан и његова Манасија* : научни скуп / гл. ур. Мирослав Пантић. – Деспотовач : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2008, 65–75. – Резюме. – (Дани српског духовног преображења ; 15)

- Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића и резултати рударске експлоатације* // Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности : научни скуп / гл. ур. Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2009, 63–75. – Резюме. – (Дани српског духовног преображења ; 16)
- Улога државног службеника урбарара у Новом Брду, према рударском законнику деспота Стефана* // Средњи веку у српској науци, историји, књижевности и уметности : научни скуп. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2010, 107–116. – Резюме. – (Дани српског духовног преображења ; 17)
- Ново Брдо – град и рудник, према Законнику деспота Стефана* // Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини. Косово и Метохија у цивилизацијским токовима 38 (Косовска Митровица 2009) 94–95.
- Право прече куповине према законодавству цара Стефана Душана* // Историјски часопис 58 (2009) 63–77.
- Уговор о купопродаји према законодавству цара Стефана Душана* // Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа / ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, Београд, 2009, 57–76. – Summary. – (Извори српског права ; 16. Одељење друштвених наука)
- Члан о школству у рукописима млађе редакције Јустинијановог закона* // Мешовита грађа 32 (2011) 51–73. – Summary.
- Кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана према рукописим старије редакције* // Историјски часопис 60 (2011) 139–151. – Summary.
- Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима Законодавства цара Стефана Душана* // Споменица академика Симе Ћирковића / ур. С. Рудић. – Београд : Историјски институт, 2011, 409–423. – Summary. – (Зборник радова ; 25)
- Утицај законодавства цара Стефана Душана на румунско право* // Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству : зборник радова са научног скупа : [CD-ROM]. – Београд : Институт за међународну политику и привреду, 2011.
- The Constantine Iustinian's Law in Serbian and Romanian redaction* // Proceedengs of the regional conference Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy. – Vršac : City Museum, 2011, 177–180.
- Лажно сведочење као кривично дело у законодавству цара Стефана Душана* // Октоих : часопис Одјелења за српски језик и књижевност Матице српске II/3 (Никшић 2012) 39–49.
- Рукописи Душановог закона који се чувају у иностранству – Збирка П. Ј. Шафарика у Прагу* // Зборник радова IV међународна научна конференција Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству : [CD-ROM]. – Београд : Институт за међународну политику и привреду, 2013.
- Сведочење у судском доказном поступку према млађим рукописима законодавства цара Стефана Душана* // Историјски часопис 62 (2013) 139–159. – Summary.

- Уговор о купопродаји према рударском закону деспота Стефана* // Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности. IV : научни скуп / гл. ур. Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2013, 29–39. – Summary. – (Дани српског духовног преображења ; 20)
- Правни оквира развоја рударства у средњовековној Србији* // Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић / гл. ур. Рајко Кузмановић ; одг. ур. Драгољуб Мирјанић ; ур. Ђуро Тошић ; прир. Жељко Вујадиновић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015, 273–288. – Summary. – (Зборник радова ; 10. Одељење друштвених наука ; 38)
- Правни и социјални положај рудара према Законику деспота Стефана за Ново Брдо* // Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности. VI : научни скуп / гл. ур. Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2015, 19–28. – Summary. – (Дани српског духовног преображења ; 22)

Приредила Славица Мереник

Библиографија др Данице Петровић Милојевић

Монографије:

Југословени и Русија : Документи из Архива М. Ф. Рајевског 40-80-те године XIX века, том 2, књ. 1 / редактор и приређивач Д. Петровић-Милојевић [и др.]. – Београд : Историјски институт ; Москва : Институт за славистику и балканологију Академије наука СССР, 1990. – 375 стр.

Расправе, чланци и прилози:

О боравку Ђорђа Стратимировића у Италији 1864–1865. године // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 401–411. – Résumé.

Пет писама Владимира Јовановића Ђорђу Стратимировићу 1864–1866. године. // Мешовита грађа (Miscellanea) 12 (1983) 131–143.

Руски конзул А. И. Персијани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе // Историјски часопис 31 (1984) 239–248. – Zusammenfassung.

О борби Ђорђа Стратимировића за федерализацију Хабзбуршке монархије 1865–1867 // Идејна и политичка кретања код југословенских народа, Чеха и Словака у другој половини XIX века : зборник радова са XVIII научног скупа / ур. Даница Милић, Живко Аврамовски. – Београд : Историјски институт, 1987, 55–69.

Из „Мојих успомена“ Алимпија Васиљевића. У Русији 1850–1857, 1878, 1892–1893. и 1894. // Мешовита грађа (Miscellanea) 19 (1989) 73–105.

Приредила Славица Мереник

Библиографија др Миодрага Петровића

Монографије:

- ‘Ο Νομοκάνων εἰς ἸΔ’ τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν τῶν θεμάτων περὶ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ τῶν ἐπισκόπων Παλαιᾶς καὶ Νέας Ρώμης* [Номоканон у XIV грана и византијски коментатори. Прилог проучавању тема о односима Цркве и Државе и епископа Старог и Новог Рима]. – Αθήνα : τυπ. Παπούλιας, 1970. – 266 σελ.
- Крмчија светогa Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених.* – Београд : Народна библиотека Србије : Народна књига, 1983, 1990². – VIII, 99 стр. – Summary.
- Света Гора и Хиландар до XVI века* / Владимир Ђоровић ; припремио за штампу М. Петровић. – Београд : Манастир Хиландар, 1985. – 215 стр.
- Студенички типик и самосталност Српске цркве.* – Горњи Милановац : Дечје новине ; Београд : Републички завод за заштиту споменика културе, 1986. – 184 стр. – Conclusion.
- Јеромонах Пајсије Хиландарац, преподобни Пајсије Велики, служба, акатист, молебни канони и житије* / предговор, превод грчких текстова, редакција превода са црквенословенског богослужбеног текста и „О овом издању“ М. Петровић. – Београд ; Сланци : Манастир Светог архијакона Стефана, 1989. – 119 стр.
- Корени црквенодржавних односа у Србији за време кнеза Лазара.* – Краљево : Историјски архив : Народни музеј, 1989. – 16 стр. – Summary.
- О Законоправилу или Номоканону светогa Саве* : расправе. – Београд : Култура, 1990. – 172 стр. – Summaries.
- Законоправило или Номоканон светогa Саве* : Иловички препис 1262. године / приредио и прилоге написао М. Петровић. – Горњи Милановац : Дечје новине ; Београд : Историјски институт САНУ [и други], 1991. – 800, L стр. – Résumé. – Zusammenfassung ; Summary. – [Фототипско издање са поговором, речником, садржајем на српском језику, кратком белешком о светом Сави и илустрацијама]
- Помен богомила-бабуна у Законоправилу светогa Саве и „црква босанска“.* – Београд ; Сланци : Манастир Светог архијакона Стефана, 1995. – 51 стр. – Summary.
- Законоправило светогa Саве о Мухамедовом учењу.* – Београд ; Сланци : Манастир Светог архијакона Стефана, 1997. – 75 стр. – Summary.
- Законоправило светогa Саве : најавa превода = The Zakonopravilo of Saint Sava : Translation Announcement* / М. Петровић, Љубица Штаљанин-Ђорђевић. – Београд : Историјски институт САНУ, 1997. – 12 стр.
- Кудугери-богомили у византијским и српским изворима и „Црква босанска“.* – Београд ; Сланци : Манастир Светог архијакона Стефана, 1998. – 104 стр. – Summary.

- Законоправило Светога Саве*, 1 / приредили и превели М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић. – Краљево : Епархија Жичка : Манастир Жича, 2003. – XXXV, 782 стр. – Summary.
- Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1 / [приредио и превео] М. Петровић ; [цртежи Шандор Бурањ ; карте М. Петровић, Ивана Милијић ; фотографија Душан Милијић]. – Краљево : Епархија жичка ; Манастир Жича ; Београд : М. Петровић, 2004. – XLIII, 782 стр. – Summary.
- Христос и Христ : одговори др Атанасију Јевтићу, епископу у „оставци“ и члану Комисије Светог архиепископског сабора за измену и допуњу Устава Српске православне цркве*. – Београд : Мисионарски и духовни центар Атос, 2004. – 102 стр.
- Тумачење „Молитве ума“ и Оченаша* / превео М. Петровић // Духовне поуке из Законоправила светог Саве, 1. – [Костолац] : Манастир Светог Николе, 2004. – 32 стр.
- Законоправило Светога Саве*, 1 / приредили и превели М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић ; [предговор превео на енглески Веселин Костић]. – Београд : Историјски институт, 2005. – LI, 729 стр. – Summary.
- Поруке мудрих кроз векове : усмерених на сагледавању и решавању проблема у раду и животу : vadetesit* / [прир.] М. Петровић. – Исток ; Хвосно : Дом културе „Свети Сава“, 2005. – 156 стр.
- Одговори Атанасију Јевтићу, бившем епископу и црква у Ратини*. – Београд : М. Петровић, 2008. – 57 стр.
- Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*. Књ. 1 : *Студенички типик и самосталност Српске цркве*. – Горњи Милановац : Лио, 2009. – 193 стр. – Summary.
- Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, књ. 2 : *Од Крмчије до Законоправила светог Саве : истраживања*. – Горњи Милановац : Лио, 2009. – 382 стр. – Summaries.
- Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, књ. 3 : *Србија на размеђу Истока и Запада*. – Горњи Милановац : Лио, 2009. – 216 стр. – Summaries.
- Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, књ. 4 : *Изворна сведочанства о богомилсколатинској јереси и мухамеданству*. – Горњи Милановац : Лио, 2009. – 308 стр. – Summaries.
- Свети Сава у служби Цркви и Отачаству*, књ. 5 : *Неколика црквеноканонска, богослужбена и језикословна питања*. – Горњи Милановац : Лио, 2009. – 253 стр. – Zusammenfassungen. – Резюме.
- Србија на размеђи Истока и Запада*. – Београд : М. Петровић, 2013. – 225 стр.
- Богомилсколатинска јерес, „Црква босанска“ и мухамеданство*. – Београд : М. Петровић, 2013. – 370 стр. – Summaries.
- Црквеног्राђански значај Законоправила светог Саве*. – Ратина : М. Петровић, 2013. – 352 стр.
- Студенички типик и самосталност Српске православне цркве*. – Ратина : М. Петровић, 2013. – 190 стр. – Conclusion.
- Неколика црквеноканонска, богослужбена и језикословна питања*. – Београд : М. Петровић, 2014. – 268 стр.

Расправе, чланци и прилози:

- Канони и њихова важност* // Гласник Српске православне цркве 48/5 (Београд 1967) 87–89.
- Улога византијског цара на саборима* // Гласник Српске православне цркве 50/8 (Београд 1969) 193–195.
- Положај и права византијског цара у цркви* // Теолошки погледи 4 (Београд 1971) 307–315. – Summary.
- О нашим контактима са иновернима* / Панагиотис Бумис ; превео М. Петровић // Теолошки погледи 5/2 (Београд 1972) 93–101.
- Размишљања пред Недељу православља* // Православље 144 (Београд 1973) 1–2.
- Мogućност рехабилитације рашићених клирика* // Православна мисао 17/21 (Београд 1974) 5–13.
- Номоканонско учење о заштити социјално угрожених* // Теолошки погледи 7/1–2 (Београд 1974) 78–88.
- Снага и неопходност молитве* // Православље 179 (Београд 1974) 1–2.
- Та νομοκανονικά διδασκαλία περί της προστασίας των κοινωνικής απειλούμενων* [Номоканонско учење о заштити социјално угрожених] // „Κοινωνία“, Αθήναι, 1975, τεύχ 3, 182–186.
- Уједињење „цркава“* / др Георгиос Капсанис ; превео М. Петровић // Теолошки погледи 8/4 (Београд 1975) 245–247.
- Номоканонски прописи о попуњавању упражњених епархија (епископија) и премештају архијереја* // Православна мисао 18/22 (Београд 1975) 13–22.
- Из православних цркава* // Православна мисао 19/23 (Београд 1976) 151–158.
- Из православних цркава* // Православна мисао 20/24 (Београд 1977) 171–179.
- Из православних цркава* // Православна мисао 21/25 (Београд 1978) 175–183.
- Из православних цркава* // Православна мисао 21/26 (Београд 1979) 187–198.
- Повеља – писмо деспота Јована Угљеше из 1386. године о измирењу Српске и Цариградске цркве у светлости номоканонских прописа* // Историјски часопис 25–26 (1978–1979) 29–51. – Summary.
- Извори Закона протe Матије Ненадовића* // Историјски часопис 27 (1980) 111–123. – Zusammenfassung.
- М'ст'ници у Крмчији светoгa Савe* // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 21–26. – Résumé. – исто // Православна мисао 26 (Београд 1983) 63–66.
- „Чeљaдин“ у Крмчији светoгa Савe* // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 47–48/1–4 (1981–1982) 74–82.
- О пореклу имена Аристин у Крмчији светoгa Савe* // Методије Солунски : Научни састанак слависта у Вукове дане 14. – Београд : Међународни славистички центар ; Филолошки факултет, 1985, 87–93. – Résumé.
- Студенички типик као темељ српске црквене самосталности* // Православље 20/460 (Београд 1986) 7–8.

- Црквенодржавна идеологија светогa Саве у Студеничком типуку* // Осам векова Студенице : зборник радова. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1986, 75–98.
- Привата* // Историјски часопис 34 (1987) 21–28. – Zusammenfassung.
- Корени црквенодржавних односа у Србији за време кнеза Лазара* [без научног апарата] // Наша прошлост 4 (Краљево 1989) 7–18. – Summary.
- Потпис патријарха Спиридона на „писанију“ из 1380. године* // Историјски часопис 36 (1989) 171–175. – Résumé.
- Светосавско наслеђе* // Весник : орган Главног савеза удруженог православног свештенства СФР Југославије 41/4 (Београд 1989) 785–786.
- Титулатура патријарха Спиридона и преткосовске црквенополитичке промене у Србији* // Свети кнез Лазар : Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989, 97–119.
- Крмчија светогa Саве (Иловички препис)* [проспект пресликан] // Православље 24/564 (Београд 1990) 12.
- Највећи међу великимa* // Завичај : Homeland 14 (Београд 1990) 352–354. – исто [са исправкама] // Народни живот 12 (Београд 1997) 4–5.
- Свети Сава о властодрицима и достојанству човека* // Православље 24/548 (Београд 1990) 3.
- Велики дар светогa Саве* // Православље 25/585–586 (Београд 1991) 11.
- Законоправило или Номоканон светогa Саве : Иловички препис из 1262. године* // Православље 25/574 (Београд 1991) 3.
- „Законоправило“ светогa Саве* // НИН 2107 (Београд 1991) 49–50.
- Цр'ков'ници у српским законским споменицима* // Археографски прилози 14 (1992) 15–23. – Резюме.
- Историјскоправни значај Законоправила светогa Саве* // Гласник права Правног факултета у Крагујевцу 2 (Крагујевац 1993) 15–22. – исто [без напомена] // Хришћанска мисао : Свечаник 1–3 (Београд 1994) 60–62.
- Положај и права византијског цара у цркви* // Градац 20/110 (Чачак 1993) 78–84.
- Рат Римокатоличке цркве* // Интервју 280 (Београд 1992) 57–59. – исто // Хришћанска мисао 3–5 (Београд 1993) 24–27.
- Црквенодржавна идеологија светогa Саве* // Српска Византија. – Београд : Дом културе „Студентски град“, 1993, 53–71.
- Заблуде око имена „Ситница“* // Археографски прилози 16 (1994) 7–13. – Резюме.
- Православна дијаспора* // Хришћанска мисао : Свечаник 4–6 (Београд 1994) 24–26.
- Сергије Троицки : истраживач Номоканона светогa Саве* // Руска емиграција у српској култури XX века 1. – Београд : Катедра за славистику ; Центар за научни рад Филолошког факултета, 1994, 163–168. – Резюме.
- Самосталност цркве и државе по законима светогa Саве* // Књижевне новине 46 (Београд 1994) 5–6. – Исто // Свети Сава. – Београд : Народно дело, 1995, 79–87.

- Омиљена молитва светог Саве* // Свети Сава. – Београд : Народно дело ; Никшић : Унирекс, 1995, 51–56. – *Исто* // Књижевне новине 47/901 (Београд 1995) [+ слика]
- The Orthodox Diaspora* // Serbian Literary Magazine : Relations 1–2 (Belgrade 1995) 28–30.
- Помен богомила–бабуна у Законоправилу светог Саве и „црква босанска“* // Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена. – Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1995, 263–283. – Summary. – (Зборник радова ; 12)
- Правила о неповредивости граница црквених области* // Хришћанска мисао : Свечаник 1–3 (Београд 1995) 28–30.
- Прерастање Студеничке архимандрије у Жичку архиепископију* // Свети кнез Лазар 3/2–3 (Призрен 1995) 41–48. – *исто* // Даница 3 (Београд 1996) 285–293.
- A Mention of the Bogomils–Babons in the Legal Codex of St. Sava and „the Bosnian Church“* (1) // Serbian Literary Magazine : Relations 1–2 (Belgrade 1996) 367–380.
- A Mention of the Bogomils–Babons in the Legal Codex of St. Sava and „the Bosnian Church“* (2) // Serbian Literary Magazine : Relations 3–6 (Belgrade 1996) 127–138.
- Председништву Српске академије наука и уметности : отворено писмо* // Књижевне новине 49/933–934 (Београд 1996) 2.
- Спис о измаилћанској вери у Законоправилу Светог Саве* // Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 5–23. – Summary.
- Србија : виноград светог Саве* // Књижевне новине 49/946–947 (Београд 1997) 1, 9.
- Црквенодржавне идеје светог Саве између Цариграда и Рима* // Европа и Срби. – Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1996, 99–114. – Summary. – *Исто* // Даница 4 (Београд 1997) 175–191. – (Зборник радова ; 13)
- Кудугери–богомили у византијским и српским изворима и Црква босанска* // Историјски часопис 44 (1998) 35–75. – Summary.
- Архимандритско достојанство Светог Саве* // Свети Сава у српској историји и традицији. – Београд : Српска академија наука и уметности ; Историјски институт САНУ ; Балканолошки институт САНУ ; Краљево : Народни музеј, 1998, 39–50. – Summary.
- Два основна значења речи епископ* // Археографски прилози 20 (1998) 259–263. – Резюме.
- Србија : виноград светог Саве* // Даница 5 (1998) 61–66.
- Смисао речи исправление* // Археографски прилози 21 (1999) 9–15. – Резюме.
- Богомили и Црква босанска* // Даница 6 (1999) 152–157.
- Свети Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес* // Историјски часопис 45–46 (2000) 11–30. – Summary.
- Златоустово тумачење Оченаша у Законоправилу Светог Саве* // Српски Сион : Часопис за верску поуку и духовну надградњу Српске православне епархије сремске 1 (2001) 58–61.
- Нови подаци Никодима Химнографа о јереси у Србији и Босни средњег века* // Историјски часопис 47 (2002) 59–76. – Summary.

- Константин Филозоф–Костенечки о бабунима–богомилима у Београду у XV веку* // Историјски часопис 48 (2002) 73–88. – Summary.
- Владислав Граматик о богомилима у Сребреници у XV веку* // Словенско средњовековно наслеђе : зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу / [ур. Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер]. – Београд : Чигоја штампа, 2002, 437–441.
- Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила : српског номоканона* // Историјски часопис 49 (2003) 27–45. – Summary.
- Бабунска реч у Законику цара Стефана Душана 1349. и 1354. године* // Археографски прилози 25 (2003) 143–161. – Резюме.
- Љубав Светога Саве према отачаству и суседним народима* // Књижевни лист : месечник за књижевност, културу и друштвена питања 2/13 (2003) 4.
- Законоправило Светога Саве* // Књижевни лист : месечник за књижевност, културу и друштвена питања 2/15–16 (2003) 1, 3.
- Извори Закона проте Матије Ненадовића* // Књижевни лист : месечник за књижевност, културу и друштвена питања 3/18 (2004) 1, 16–17.
- Одбрана православног исповедања вере од кривоверја проф. др Игњатија Мидића епископа браничевског / епископ Артемије ; предговор Максим Новаковић ; поговор М. Петровић. – Ниш: Удружење грађана Ревнитељ, 2014. – 271 стр. Поговор, 267–270.*

Приредио Драгић М. Живојиновић

Библиографија мр Милорада Радевића

Монографије:

- Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji : posebna izdanja 1945–1965.* / Borivoj Rajović, M. Radević. – Beograd : Vojnoizdavački zavod, 1969. – 786 str. – (Ratna prošlost naših naroda ; 98)
- Први српски устанак : акта и писма на српском језику.* Књ. I : 1804–1808 / у редакцији Радослава Перовића. – Београд : Народна књига, 1977. – 453 стр. Уз ово издање; Радови Р. Перовића о Првом српском устанку, рецензија и коректура Милорада Радевића.
- Дневни записи једног усташа из Босанско-херцеговачког устанка 1875–1876. године* / Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић) ; припр. Милан Стевчић, М. Радевић // Мешовита грађа (Miscellanea) 7 (1979) 7–148. – Résumé.
- Из историје Првог српског устанка* / Душан Перовић. – Београд : Слово љубве, 1979. – 218 стр. Одабрао и редиговао текстове; написао *Напомену*, саставио *Библиографију радова Душана Перовића*; урадио Регистар личних имена и Регистар географских назива.
- Дјејанија отрјада војске српске Главне команде ваљевске противу непријатеља от 1. августа до 11. нојемврија 1811* / Прота Матија Ненадовић ; припр. М. Радевић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1980. – 50 стр.
- Прилози за историју првог српског устанка* / Радослав Перовић. – Београд : Слово љубве, 1980. – 271. стр. Одабрао и редиговао текстове; написао *Напомену*, саставио *Библиографију радова Радослава Перовића* и урадио регистре.
- Пјесн храбрим Србијаном. Пресликано издање са раишчитаним текстом / Георгије Михаљевић ; припр. М. Радевић.* – Београд : Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1980. – 29 стр. – (Публикације Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ ; 10)
- Кнез Ланко из Коњске и дахија Аганлија* / Јован Стерија Поповић ; припр. М. Радевић. – Београд : Историјски музеј Србије : Народна библиотека Србије, 1981. – 38. стр.
- Дневни записи једног усташа о босанско-херцеговачком устанку: 1875-1876. године* / Петар Карађорђевић ; припр. Милан Стевчић, М. Радевић. – Београд : Новинско издавачка радна организација, 1983. – 148 стр. – Résumé.
- 1847. у српској књижевности, науци и публицистици : каталог изложбе / [изложбу и каталог припр. М. Радевић].* – Београд : Народна библиотека Србије, 1987. – 43 стр.
- Народне умотворине у Шумадинчету и Шумадинки* / [прир.] М. Радевић. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 1999. – 191 стр. – (Библиотека *Народне песме у српској периодици*)

- Народне умотворине у Летопису Матице српске* / [сакупили] Марија Клеут, Миодраг Матицки, Снежана Самарџија, М. Радевић ; прир. Миодраг Матицки. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2003. – 706 стр. – (Библиотека усмене књижевности ; 11)
- Житија устаника* / Сима Милутиновић Сараџија ; прир. М. Радевић. – Коцељева : Библиотека „Јанко Веселиновић“, 2003. – 96 стр.
- Народне песме у српској периодици до 1864* / [прир.] М. Радевић, Миодраг Матицки. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2007. – 476 стр. – (Библиотека усмене књижевности ; 12)
- Народне песме у Српско-далматинском магазину* / [прир.] М. Радевић, Миодраг Матицки. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2010. – 315 стр. – (Библиотека усмене књижевности ; 14)
- Причте или ти по простому пословице тјемже сентенције или ти рјеченија* / Јован Мушкатировић ; прир. М. Радевић ; ур. Миодраг Матицки. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2011. – 255 стр. – (Библиотека усмене књижевности ; 15)

Расправе, чланци и прилози:

- Библиографија радова Милована Ристића* // Историјски гласник 3 (1963) 121–124.
- Вуково посредовање око издавања Ковачевићевог спева „Вѣнацъ цѣломудрия ...“* // Књижевност и језик XII, 4 (1964) 98–100.
- О првом курсу руског језика при Великој школи у Београду* // Историјски гласник 2–3 (1964) 149–156.
- Светозар Марковић. Прилози библиографији 1945–1963* // Историјски гласник 1 (1964) 158–171.
- Први Руси професори у Београду* // Историјски гласник 1 (1965) 85–93.
- Социјалистички и раднички покрети у Србији до 1918. године : прилози библиографији 1945–1964. (I)* // Историјски гласник 2–3 (1965) 188–197.
- Правила Дружине младежи србске* // Настава и васпитање XVIII, 1 (1969) 97–107.
- Грађа за историју Дружине младежи србске (1847–1851)* // Настава и васпитање XVIII, 4 (1969) 458–477.
- Прота Матија Ненадовић о „Историји најважнији догађаја у Србији“ Павла Јоаноновића* // Зборник Историјског музеја Србије 6 (1969) 169–172.
- Др Љубомир Дурковић Јакић научни саветник Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ : (уз тридесетогодишњицу научног рада)* // Библиотекар 2 (1969) 256–273. – Summary. – Резюме.
- Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864)* // Историјски часопис 16–17 (1970) 133–141.
- Аутобиографија Јеврема Ненадовића* // Прилози за књижевност језик, историју и фолкор XXXVI, 1–2 (1971) 107–109.
- Аутобиографија Јована Гавриловића* // Зборник за историју МС 4 (1971) 121–130.

- „Кратак животопис” Константина Бранковића // Историјски часопис 18 (1971) 383–391.
- Licej i Velika škola 1838–1863* // Studenti Beogradskog univerziteta 1838–1941 : Hronologija političkog života. – Beograd : Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, 1971, 11–28.
- Почеци наставе руског језика у Србији. Неколико докумената 1852–1864* // Настава и васпитање XX, 4 (1971) 493–505.
- Вуково посредовање око издавња Ковачевићевог спева „Вѣнаць цѣломудрія”* // Историјски гласник 2 (1972) 109–111.
- Два ситна прилога за историју првог српског устанка* // Историјски часопис 19 (1972) 281–285.
- Издања „Мемоара” Проте Матије Ненадовића* // Зборник Историјског музеја Србије 8–9 (1972) 125–131.
- Петар Протић Сокољанин : биографско-библиографски прилог* // Прилози за књижевност језик, историју и фолкор XXVII, 3–4 (1972) 332–334.
- Завештање Проте Матије Ненадовића од 4. јануара 1852. године* // Зборник Историјског музеја Србије 10 (1973) 83–84.
- Петар Протић Сокољанин и Вук Караџић* // Историјски часопис 20 (1973) 377–384.
- „Србске новине” о Вуковој посети Тршићу у мају 1849. године* // Ковчежић 11 (1973) 182–183.
- Вест о Достојевском у „Словенском југу” из 1850. године* // Зборник МС за књижевност и језик XXII, 1 (1974) 138.
- Социјалистички и раднички покрети у Србији до 1918. године : прилози библиографији 1945–1964. (II), Историјски гласник 1–2 (1974) 183–203.*
- Библиографија радова Радослава Перовића* // Историјски часопис 22 (1975) 289–296.
- Библиографија радова Душиана Перовића* // Историјски часопис 23 (1976) 321–325.
- Животопис Симеона М. Сарайлије н’имъ истим’ састављен вѣрно и озбил’остно, та и совѣстно / прир. М. Радевић* // Књижевна историја IX, 33 (1976) 157–181.
- Прилог библиографији дела Љубомира П. Ненадовића. Посебна издања 1849–1975* // Књижевна историја X, 37 (1977) 157–179.
- Прилог библиографији радова о Доситеју Обрадовићу* // Ковчежић 14–15 (1977) 250–257.
- Дружина младежи србске (1847–1851)* // Историјски часопис 25–26 (1979) 133–138.
- Јован Стерија Поповић, Кнез Јанко из Коњске и дахија Ангалија* // Глас САНУ СССРIV. Одељење језика и књижевности 10 (1979) 3–8.
- Русскій языкъ в белградскихъ школахъ до 1878. года* // Советское славяноведение 6 (1979) 87–91.
- Библиографија радова Ђуре Гавеле* // Огледи и критике / Ђуро Гавела ; избор и предговор Јован Деретић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1979, 327–348. – (Српска књижевна задруга. Коло 72 ; 478)
- Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године* // Историјски часопис 27 (1980) 183–188.
- Попис радова др Владимира Стојанчевића о првом српском устанку* // Лесковачки зборник 21 (1981) 313–316.

- Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875–1878. : расправе, чланци и прилози у часописима 1878–1941. // Зборник Историјског музеја Србије* 24 (1987) 135–159.
- Биографски подаци и списак радова [Танасија Ж. Илића] // Историјски часопис* 35 (1988) 198–203.
- Књиге и брошуре штампане Вуковом азбуком од 1827. до краја 1863. године // Историјски часопис* 35 (1988) 175–194.
- Прилози библиографији дела штампаних Вуковом азбуком од 1821. до краја 1863. године // Историјски часопис* 36 (1989) 195–230.
- Попис радова штампаних Вуковом азбуком у новинама Видов Дан 1861. године // Ковчежић* 26–27 (1989/1990) 73–87.
- Одломак деловодног протокола Јакова Ненадовића из 1807. године // Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву* 26–27 (1992) 5–20.
- Владимир Карић // Даница* 2 (1995) 159–163.
- Бој на Карановцу 1805. / Божидар Грујевић ; [прир. М. Радевић] // Даница* 2 (1995) 331–335.
- Хаџи-Проданова буна и Други устанак / Герасим Георгијевић ; [прир. М. Радевић] // Даница* 2 (1995) 336–339.
- Јован Гавриловић // Даница* 3 (1996) 62–67.
- Белешка о писцу // Србија: опис земље, народа и државе / Карић Владимир. – Београд : Култура ; Нови Сад : Православна реч, 1997, 943–949.*
- Дружина младежи србске // Даница* 4 (1997) 67–74.
- Карађорђе о паденију Србије // Даница* 5 (1998) 419–420.
- Протести великошколаца 1864. године // Даница* 5 (1998) 172–184.
- Карађорђева смрт / Исидор Стојановић // Утемељивање нове српске државности : зборник радова са научног скупа и поводом њега / прир. Ненад Љубинковић. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Велика Плана : Скупштина општине, 1999, 41–56. – (У славу великог Војда) Објашњења ; Белешка о писцу.*
- Вредноћа гусала и како су ове постале / Исидор Стојановић // Даница* 6 (1999) 271–275. *Белешка о аутору.*
- Пресуда / Гавриловић Јован // Даница* 6 (1999) 380–381. *Белешка о писцу.*
- Библиографија радова Видосаве Николић-Стојанчевић научног саветника (1952–1996) // Лесковачки зборник* 39 (1999) 301–314.
- Миралај и старац Кулиза / [приредио Милорад Радевић] // Даница* 7 (2000) 492–494.
- Карађорђе и Сењо / Георгијевић Герасим ; [прир. М. Радевић] // Даница* 7 (2000) 488–491.
- Вести у Новинама серпским / [прир. М. Радевић] // Настајање нове српске државе : зборник радова са научног скупа и поводом њега / прир. Ненад Љубинковић. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Велика Плана : Скупштина општине, 2000, 33–52. – (У славу великог Војда)*
- Манастир Вујан / [прир. М. Радевић] // Настајање нове српске државе : зборник радова са научног скупа и поводом њега / прир. Ненад Љубинковић. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Велика Плана : Скупштина општине, 2000, 203–206. – (У славу великог Војда)*

- О правима и дужностима човека* / Филип Христић ; [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 415–416.
- Знамени : Карађорђева сабља и застава : Застава из Устанка* / [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 443–445.
- Придворица* / Никола Вуловић ; [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 430–432.
- Натпис једног војника* / Никола Вуловић ; [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 434.
- Теодорово војевање* / Милош Ружић ; [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 441–442.
- Причање о смрти Јована Белова војводе тамнавског* / Коста Петровић ; [прир. Милорад Радевић] // Даница 8 (2001) 435–440.
- Знамени* / [прир. М. Радевић] // Даница 8 (2001) 443–445.
- Црква јејесевачка* / Коста Поповић // Даница 9 (2002) 370–375.
- Белешка о писцу.*
- Предања о Милошу Обилићу* / Тодор Влајић ; [прир. М. Радевић] // Даница 9 (2002) 273–283.
- Белешка о писцу.*
- Уочи устанка* / Јован Хацић ; [прир. М. Радевић] // Даница 9 (2002) 389–398.
- Белешка о писцу.*
- О взјатију Бјелграда* / Стефан Стратимировић, карловачки митрополит ; [прир. М. Радевић] // Даница 9 (2002) 382–388.
- Белешка о писцу.*
- Истина правда, слобода : пословице и изреке: 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 10 (2003) 224–233.
- Хиљаду осамстотина тринаеста, 1813 – прикљученија у Србији* / [прир. М. Радевић] // Даница 10 (2003) 415–421.
- Пријатељство : пословице и изреке 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 11 (2004) 269–276.
- Нешковић Јоаникије, Монастир и храм Жича* / [прир. М. Радевић] // Даница 11 (2004) 396–405.
- Свој-Туђ: пословице и изреке : 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 12 (2005) 74.
- Језик и реч: пословице и изреке : 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 12 (2005) 223–230.
- Проповед поводом ослобођења Београда* / Мелентије, студенички архимандрит ; [прир. М. Радевић] // Даница 13 (2006) 503–505.
- Мудрост: пословице и изреке : 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 13 (2006) 357–365.
- Досетке Амицине* / Сима Милосављевић ; [прир. М. Радевић] // Даница 14 (2007) 229–233.
- Новац: пословице и изреке: 1787–1877* / [прир. М. Радевић] // Даница 14 (2007) 234–269.
- Пословице* / Јован Јовановић Змај ; [прир. М. Радевић] // Даница 15 (2008) 274–284.

Приредио Радомир Ј. Поповић

Библиографија Душана И. Синдика

Монографије:

- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* / [ur. D. Sindik]. – Beograd : Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1972. – 325 str.
- Писци средњовековног латинитета* / прир. Д. И. Синдик ; у сарадњи са Горданом Томовић. – Цетиње : Обод, 1996. – 267 стр. – (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека ; 1)
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1 : 1186–1321. / прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Д. Синдик ; редиговао Д. Синдик. – Београд : Историјски институт, 2011. – 652 стр. – (Извори за српску историју ; 9. Ћирилички извори ; 1)

Расправе, чланци и прилози:

- Радови Др. Илије Синдика, дописног члана* // Историјски часопис 8 (1958) 361–365.
- Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije* // Jevrejski almanah 1959–1960. – Beograd : Savez jevrejskih opština Jugoslavije, [b.g.], 194–200.
- О јеврејским школама у Београду у XIX веку* // Јеврејски алманах 1961–1962. – Београд: Савез јеврејских општина Југославије, 1962, 98–109.
- Једна или две жичке повеље?* // Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 309–315.
- Старине села Рогова* / Душанка Бојанић-Лукач, Д. Синдик // Зборник Филозофског факултета. Београд 10/1 (1968) 289–292. – Résumé.
- Ко је аутор оснивачке повеље храма св. Николе у Хвосну?* // Историјски часопис 19 (1972) 67–77. – Résumé.
- Простагма цара Јована VIII и Хоризма деспота Димитрија Палеолога* // Зборник Владимира Мошина. – Београд : Савез библиотечких радника Србије, 1977, 205–212.
- Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла* // Мешовита грађа (Miscellanea) 6 (1978) 183–205.
- Тестаменти Саве Владиславића* // Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 141–159.
- Начин објављивања средњовековних споменика* // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности / ур. Димитрије Богдановић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1981, 433–435. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2)
- Завештање духовника Никанора из 1685. године* // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 207–222. – Résumé.
- Из Хиландарског архива* // Хиландарски зборник 5 (1983) 69–79. – [Résumé]
- Понтификал Которске бискупције у Лењинграду : претходно саопштење* // Историјски часопис 31 (1984) 53–66. – Résumé.

- Архив Константина Јуричека* // Историјски гласник 1–2 (1984) 109–119.
- Marginalia catharensia* // Историјски часопис 34 (1987) 29–35. – Résumé.
- О савладарству краља Стефана Радослава* // Историјски часопис 35 (1988) 23–29. – Résumé.
- Которска исправа из 1200. године* // Историјски часопис 37 (1990) 197–203. – Résumé.
- Две повеље у Хиландару о Ивану Кастриоту и синовима* // Становништво словенског поријекла у Албанији : зборник радова са међународног научног скупа / ур. Јован Р. Бојовић. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1991, 171–178.
- Обнова и нормализација рада Гимназије : 1945–1956* // Сто година Треће београдске гимназије : прилози за историју : Треће, Класичне и Осме београдске гимназије. – Београд : Одбор за прославу : Осма београдска гимназија, 1991, 98–105.
- Значај жичких хрисовуља за историју српског народа* // Повеља 25/2 (1995) 64–68.
- Поводом писма Саве Владисављевића генерал–фелдмаршалу Борису Петровићу Шереметову 1713. године* // Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (1995) 175–190. – [Résumé]
- Рад Стојана Новаковића на издавању извора за историју српског народа* // Стојан Новаковић – личност и дело : научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992) / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995, 325–330. – Résumé. – (Научни скупови ; 77. Одељење историјских наука ; 25) 325–330.
- Светогорски архиви* // Казивања о Светој Гори. – Београд : Просвета, 1995, 207–218.
- Из преписке сарадника Историјског института* // Историјски часопис 42–43 (1995–1996) 327–330. – Summary.
- Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?* // Zbornik 7 (Beograd 1997) 102–104. – Summary.
- О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века* // Црква Светог Луке кроз вјекове : научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору : зборник радова / ур. Војислав Кораћ. – Котор : Српска православна општина, 1997, 13–21. – Summary.
- Прилог биографији Саве Владиславића* // Сентандрејски зборник 3 (1997) 163–172. – Резюме.
- Повеље српских патријарха Саве, Спиридона и Никодима* // Хиландарски зборник 9 (1997) 99–117. – [Résumé]
- Наговештаји исламизације Босне* // Ислам, Балкан и велике Силе (XIV–XX век) : међународни научни скуп / одг. ур. Славенко Терзић. – Београд : Историјски институт САНУ, 1997, 159–163. – Summary. – (Зборник радова ; 14)
- Печати поглавара Српске православне цркве у средњем веку* // Спаљивање моштију Светог Саве: 1549–1994 : зборник радова / [уређивачки одбор зборника епископ шумадијски Сава и др.]. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997 [1998], 217–221.
- Печат светог Саве на Карејском типуку* // Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији / ур. Сима Ћирковић. – Београд : Српска академија наука и уметности ; Краљево : Народни музеј, 1998, 135–140. –

- Summary. – (Научни скупови ; 89. Председништво ; 8)
Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару // Хиландарски зборник 10 (1998) 9–134. – [Résumé]
- Значај которских извора за историју Црне Горе* // Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања : зборник радова са округлог стола Историјског института. – Подгорица : Историјски институт Републике Црне Горе, 1999, 35–43. – Résumé.
- Повеља ћесара Угљеше* // Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 385–394. – [Résumé]
- Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару* // Међународни научни скуп Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2000, 229–237. – Summary. – (Научни скупови ; 45. Одељење историјских наука ; 27)
- Стефан Немања и Котор* // Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви – историја и предање / ур. Јованка Калић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2000, 116–119. – [Résumé]. – (Научни скупови ; 94. Одељење историјских наука ; 26)
- Хиландарска библиотека : 8 векова : са мултимедијалним електронским каталогом рукописа Хиландарске библиотеке [мултимедија] : прва српска библиотека / уредник и координатор Србислав Букумировић ; аутори текста Надежда Синдик, Д. Синдик, Љупка Ковачевић; редактор Марина Митрић ; програмер Александра Турањанин ; дизајн Ненад Вучковић ; слајдови Душан Маровић и Славомир Матејић. – Београд : Народна библиотека Србије : Мултимедиа ; Бања Лука : Народна и универзитетска библиотека ; Београд : ЈУММ, 2002.*
- Которски документи из времена краља Стефана Владислава* // Краљ Владислав и Србија XIII века : научни скуп / одг. ур. Тибор Живковић. – Београд : Историјски институт, 2003, 25–30. – Summary. – (Зборник радова ; 20)
- Печати Павловића* // Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине : зборник радова са научног скупа / гл. ур. Милан Васић, одг. ур. Рајко Кузмановић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске ; Српско Сарајево : Универзитет Српско Сарајево, 2003, 395–406. – Summary. – (Научни скупови ; 5. Одјељење друштвених наука ; 7)
- Которско Мало веће и црква Свете Тројице* // Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 271–277. – Summary.
- Превлака 1124. и 1181.* // Бока 24 (2004) 127–133.
- Тестамент Јелене Балишић* // Никон Јерусалимац – вријеме, личност, дјело : зборник радова са међународног научног симпозиона / прир. јеромонах Јован (Ћулибрк). – Цетиње : Светигора, 2004, 151–165. – (Зборник Зетске Свете Горе. Посебна издања ; коло 1 ; 18)
- Одлука Которског већа из 1246. године* // Грбаљ кроз вјекове : зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ / ур. Мирослав Пантић, Весна Вучинић. – Грбаљ : Друштво за обнову манастира Подластва, 2005, 157–163. – Summary.
- О првом помену Брскова* // Историјски часопис 56 (2008) 305–309. – Summary.

- Осврт на црквено–правне одредбе Барањског зборника // Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа / ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, Београд, 2009, 199–204. – Summary. – (Извори српског права ; 16. Одељење друштвених наука)*
- Pogled na prošlost Jevreja Jugoslavije // Mi smo preživeli – : Jevreji o holokaustu. 5. – Београд : Јеврејски историјски музеј : Saveza јеврејских општина Србије, 2009, 1–26.*
- Занимљивости из живота грофа Саве Владиславића // Глас САНУ 420. Одељење историјских наука 16 (2012) 197–208. – Summary.*
- Jews in Serbian Medieval Written Sources // Menorah, collection of Papers, vol. 3 / ed. Eliezer Papo, Nenad Makuljević. – Beer-Sheva : Ben-Gurion University of Negrev : Moshe David Gaon Center for Ladino Culture : Menorah; Belgrade : Faculty of Philosophy, University of Belgrade, (2013) 11–25. – (El Prezente : studies in Sephardic culture ; 7)*
- Jevreji u pisanim pravnim spomenicima srednjovekovne Srbije // Zbornik. Jevrejski istorijski muzej – Београд 10 (2015) 9–70. – Summary.*
- Znameniti Slovenci u Beogradu = Znameniti Slovenci v Beogradu : Društvo Slovenaca u Beogradu, Društvo Sava, Beograd 2014 : Univerzitetna knjižnica Maribor, Maribor 2015 / [tekst u katalogu Dušan Sindik, Slobodan Jakoš, Saša Verbič / prevod na slovenački Maja Đukanović]. – Maribor : Univerzitetna knjižnica Maribor, [2015]. – [31] str.*

Приредила Милица Јованчићевић

Библиографија др Гордане Томовић

Монографије:

- Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. – Београд : Историјски институт, 1974. – 121 стр. – (Посебна издања ; 16)
- Monumenta cartographica Jugoslaviae, II : Средњовековне карте* / Гавро Шкриванић, Г. Томовић, Милица Николић / одабрао и приредио Гавро А. Шкриванић. – Београд : Историјски институт : Народна књига, 1979. – [Поглавље:] *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, 35–64. – Summary. – (Посебна издања ; 18)
- Србија и суседне земље на старим географским картама* / Сима Ћирковић, Г. Томовић, Жељко Шкаламера, Ђорђе Радивовић, Оливера Стефановић. – Београд : Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије, 1991. – [Поглавље:] *Територија Србије на картама до 1600. године*, 21–52. – Summary. – (Галерија Српске академије наука и уметности ; 70)
- Писци средњовековног латинитета* / прир. Душан И. Синдик у сарадњи са Г. Томовић. – Цетиње : Обод, 1996. – 267 стр. – (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека ; 1)
- Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006* / Г. Томовић, Јово Медојевић, Аника Сковран, Гордана Марковић / ур. Гордана Марковић. – Београд : Службени преглед, 2006. – [Поглавље:] *Из историје средњег Полимља од VII до XVIII века*, 23–57.
- Повеља краља Милутина манастиру Бањска : Светостефанска хрисовуља*, књига друга : Фототипије издања и пратеће студије / Ђорђе Трифуновић, Виктор Савић, Александар Лома, Г. Томовић / ур. Бранко В. Јокић, Мирјана Менковић ; прир. Ђорђе Трифуновић. – Приштина : Музеј у Приштини ; Београд : Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne : Службени гласник, 2011. – [Поглавље:] *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, 195–249. – (Библиотека Уметност и култура. Едиција Српске средњовековне повеље)

Расправе, чланци и прилози:

- Епиграфски прилози* // Историјски часопис 18 (1971) 201–205. – Résumé.
- Поморска карта Ангелина Дулцера из 1339. г.* // Историјски часопис 19 (1972) 79–99. – Résumé.
- Повеља манастира Леснова* // Историјски часопис 24 (1977) 83–102. – Résumé.
- Надгробни натписи из Подриња* // Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 47–62. – Résumé.

- Mining in the middle ages // Mining of Yugoslavia.* – Zagreb : NIRO Privredni vjesnik in cooperation with the Association of Mining, Geological and Metallurgical Engineers of Yugoslavia : Committee of the XI World Congress, 1983, 127–132. – [11th World mining Congress]
- Srednjovekovno rudarstvo // Rudarstvo Jugoslavije.* – Zagreb : „Privredni vjesnik“ : Savez inženjera i tehničara rudarske, geološke i metalurške struke Jugoslavije : Komitet XI svjetskog rudarskog kongresa, 1983, 123–127. – [XI svetski rudarski kongres]
- Азбуковица : земља, људи и живот / ур. Павле Васић.* – Љубовија : Самоуправна интересна заједница културе Општине Љубовија, 1985. – [Поглавље:] *Средњи век*, 53–68.
- Istorija, 1 : Ilustrovana enciklopedija / [prevela G. Tomović].* – Beograd : „Vuk Karadžić“, 1985, 20–81
- Надгробни натпис Јефрема Ђурђа // Истраживања 2 (Ваљево 1985) 75–80.*
- Надгробни натписи из околине Лесковца // Лесковачки зборник 25 (1985) 457–463.* – Résumé.
- Сопотски забел Чрмањ // Историјски часопис 34 (1987) 37–59.* – Résumé.
- Средњовековно Браничево и турски попис 1467. године // Viminacium 2 (Пожаревац 1987) 192–194.*
- Историја Титовог Ужица, I : (до 1918).* – Титово Ужице : Народни музеј ; Београд : Историјски институт, 1989. – [Поглавља:] *Средњи век : Од касне антике до краја XII века ; У држави Немањића (XIII–XIV век) ; Обласни господари у XIV веку ; Ужице у Српској Деспотовини*, 117–163 ; (Извори и литература), 936–942.
- Глагољски натпис са Чечана // Историјски часопис 37 (1990) 5–19.* – Résumé.
- Одјеци Косовске битке на старим картама // Косовска битка у историографији : округли сто / ур. Славенко Терзић.* – Београд : Историјски институт, 1990, 41–58. – Summary. – (Зборник радова ; 11)
- Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији // Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 63–78.* – Summary.
- Алтин у XIV и XV веку // Становништво словенског поријекла у Албанији : зборник радова са међународног научног скупа / ур. Јован Р. Бојовић.* – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1991, 153–166.
- Жупа Црна стена // Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 14 (Пријепоље 1992) 161–171.*
- Српске цркве и манастири у Македонији : [карта са коментаром] / Бранка Кнежевић, Г. Томовић, Љубомир Гвоић // Политика (2. фебруар 1992).* – Исто, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији. – Београд : Универзитет у Београду : Географски факултет, 1993, 242–243. – (Етнички простор Срба ; 1)
- Библиографија лексикографско-лексиколошких радова. Б. Остале области. V. Историја / Аница Лолић, Ема Миљковић, Миодраг Петровић, Душан Синдик, Бојана Катић, Г. Томовић // Сто година лексикографског рада у САНУ.* – Београд : Институт за српски језик САНУ, 1993, 95–103.

- Надгробни натпис војводе цара Душана из Чачка* // Богородица Градачка у историји српског народа. – Чачак : Народни музеј Чачак, 1993, 109–113. – Résumé.
- Врање и околина у средњем веку* // Врањски гласник 26–27 (1993–1994) 45–58. – Résumé. – [Научни скуп са темом Девет векова Врања]
- Српска средњовековна жупа у делима Стојана Новаковића* // Стојан Новаковић – личност и дело : научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992) / ур. Владимир Стојанчевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995, 293–299. – Summary. – (Научни скупови ; 77. Одељење историјских наука ; 25)
- Српске земље у европској картографији до краја XV века* // Европа и Срби : међународни научни скуп. – Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1996, 189–198. – Summary. – (Зборник радова ; 13)
- Топлица у средњем веку* // Куршумлија кроз векове. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Историјски институт САНУ ; Куршумлија : Туристичка организација Општине Куршумлија, 1996, 2000², 13–21.
- Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља* // Историјски часопис 42–43 (1997) 520–523.
- Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године* // Црква Светог Луке кроз вјекове : научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору : зборник радова / ур. Војислав Кораћ. – Котор : Српска православна општина, 1997, 23–32. – Summary.
- Почеци насељавања Овче* // Годишњак града Београда 44 (1997) 89–93. – Summary.
- Срби у дијаспори на картама XVI–XVIII века* // Сентандрејски зборник 3 (1997) 21–37. – Summary.
- Средњовековна рударска топонимија у околини Пријепоља* // Милешевски записи 2 (Пријепоље 1997) 91–99. – Summary.
- Белешке са истраживања Призрена и околине* // Историјски часопис 44 (1998) 377–382.
- Затрнавска жупа* // Косовско-метохијски зборник 2 (1998) 1–11. – Summary.
- На Романи Луце* // Историјски часопис 44 (1998) 89–101. – Summary.
- Брезница* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 1 (1999) 65–72. – Summary.
- Жупа Морава и нахија Морава* // Рудо Поље : Карановац : Краљево / ур. Љубодраг Ристић. – Београд : Балканолошки институт САНУ ; Краљево : Народни музеј Краљево, 2000, 33–45. – Summary.
- Косово на старим картама до краја XV века* // Насеља и становништво области Бранковића 1455. године / ур. Милош Мацура. – Београд : Српска академија наука и уметности ; Службени гласник, 2001, 139–147. – (Демографски зборник ; 6)
- Жупа Будимља* // Милешевски записи 5 (Пријепоље 2002) 63–75. – Summary.
- Provincia de Stefano* // Српска проза данас : Косаче – оснивачи Херцеговине / текстове изабрао и приредио Радослав Братић. – Билећа : Просвјета ; Гацко : Просвјета ; Београд : Фонд „Светозар и Владимир Ћоровић“, 2002, 351–362. – (Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи. Научни скуп историчара у Гацку)

- Жуна Љубовића* // Краљ Владислав и Србија XIII века : научни скуп. – Београд : Историјски институт, 2003, 47–62. – Summary. – (Зборник радова ; 20)
- Крстац – средњовековно име Шар-планине* // Вардарски зборник 2 (2003) 11–18. – Summary.
- Provincia de Alegreto – земља Радослава Павловића* // Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине : зборник радова са научног скупа / гл. ур. Милан Васић ; одг. ур. Рајко Кузмановић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске ; Српско Сарајево : Универзитет Српско Сарајево, 2003, 65–76. – Summary. – (Научни скупови ; 5. Одјељење друштвених наука ; 7)
- Средњовековна мајсторска села на размеђу сеоског и градског друштва* // Српско село : могућности и даљи правци истраживања. – Сирогојно : Музеј „Старо село“ ; Београд : Историјски институт САНУ, 2003, 7–17.
- Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 3 (2003) 55–61. – Summary.
- Ђураш – трећи витез у цара Душана* // Бока 24 (Херцег–Нови 2004) 105–113.
- Старосрпски натписи из Бијељине* / Мирко Бабић, Г. Томовић // Мешовита грађа (Miscellanea) 22 (2004) 81–104.
- Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора* // Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 257–269. – Summary.
- Дабар* // Милешевски записи 6 (Пријепоље 2005) 35–45. – Summary.
- Грбаљ на старим картама* // Грбаљ кроз вјекове : зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ / ур. Мирослав Пантић, Весна Вучинић. – Грбаљ : Друштво за обнову манастира Подластва, 2005, 309–322. – Summary.
- Кричани и Кричак* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 4 (2005) 39–48. – Summary
- Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године* // Споменица Милана Васића. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, 165–184. – Summary. – (Споменица ; 2. Одјељење друштвених наука ; 14)
- О глагољском натпису из Конавала* // Историјски часопис 52 (2005) 23–31. – Summary.
- Ресава на старим картама* // Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности II : научни скуп / гл. ур. Мирослав Пантић. – Деспотовач : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2005, 7–14. – Резюме. – (Дани српског духовног преображења ; 12)
- Два старосрпска натписа из Косаничке Раче* // Мешовита грађа (Miscellanea) 27 (2006) 105–129. – Summary.
- Нахија Кава (1468/9–1477)* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 5 (2006) 41–47. – Summary. – (Тема броја: Средње Полимље и Потарје као истраживачки проблем : (поводом стогодишњице од смрти Танасија Пејатовића)
- Kosovo and Metohija on old maps from the XV to the XVIII century* // Kosovo and Metohija : past, present, future : papers presented at the International Scholarly Meeting / ed. Kosta Mihailović. – Belgrade : Serbian Academy of Sciences and Arts, 2007, 49–60.

- Косово и Метохија на старим картама до краја XII века* // Археологија Косова и Метохије : зборник радова / ур. Александар Бачкалов. – Београд : Музеј у Приштини ; Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne, 2007, 47–59.
- Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века* // Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа / ур. Коста Михаиловић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2007, 61–71. – (Научни скупови ; 115. Одељење друштвених наука ; 28)
- Ресава у српској картографији XIX века* // Манастир Манасија (Ресава) у виђењима историјских и књижевних извора, путописаца, картографа и песника XIX–XXI века : научни скуп / гл. ур. Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2007, 15–24. – Summary. – (Дани српског духовног преображења ; 14)
- Црква Грлица* // Милешевски записи 7 (Пријепоље 2007) 69–73. – Summary.
- Детаљни опис санџака Плевље 1899. године* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 6 (2007) 39–45. – Summary.
- Српски средњовековни црквени поседи у Горњем Полимљу* / Г. Томовић, Славољуб Пушица // Милешевски записи 7 (Пријепоље 2007) 31–67. – Summary.
- Дубровачка грађа о цркви Грлици у Полимљу* // Историјски часопис 56 (2008) 261–278. – Summary.
- Kosovo and Metohija on old maps until the end of the twelfth century* // The Archaeology of Kosovo and Metohija : collection of papers / ed. Aleksandar Bačkalov. – Belgrade : The Priština Museum : Center for protection of natural and cultural heritage of Kosovo and Metohija Mnemosyne, 2008, 47–59.
- Ресавска Метохија и нахија Ресава* // Деспот Стефан и његова Манасија : научни скуп / гл. ур. Мирослав Пантић – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2008, 7–20. – Summary. – (Дани српског духовног преображења ; 15)
- Нормирање транскрипције и транслитерације старосрпских натписа* // Стандардизација старословенског ћириличног писма и његова регистрација у Уникоду : зборник радова са међународног научног скупа / ур. Гордана Јовановић, Јасмина Грковић-Мејџор, Зоран Костић, Виктор Савић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009, 197–207. – Summary. – (Научни скупови ; 125. Одељење језика и књижевности ; 20)
- Деспотов канун* // Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа / ур. Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009, 291–300. – Summary. – (Одељење друштвених наука. Извори српског права ; 16)
- Посед српског властелина Детоша у XIV веку* // Историјски часопис 58 (2009) 93–108. – Summary.
- Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу* // Милешевски записи 8 (Пријепоље 2009) 69–96. – Summary.
- Ктитори манастира Свете Тројице Пљеваљске* // Гласник Завичајног музеја. Пљевља 7 (2010) 37–55. – Summary.

- Надгробни натпис Петка крстјанина* // Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове : зборник радова са научног скупа / ур. Г. Томовић. – Беране : Свевиђе : часопис епархије Будимљанско-никшићке : Манастир Заграђе, 2010 101–121. – Summary.
- Војиновићи* // Споменица академика Симе Ћирковића / ур. Срђан Рудић. – Београд : Историјски институт, 2011, 355–366. – Summary. – (Зборник радова ; 25)
- Манастир Светог Ђорђа и село Уложистица на Дреници* // Хиландарски зборник 13 (2011) 7–15. – Summary.
- Смедерево на картама XV века* // Пад Српске деспотовине 1459. године : зборник радова са научног скупа / ур. Момчило Спремић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2011, 351–364. – Summary. – (Научни скупови ; 134. Одељење историјских наука ; 32)
- Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине* / Гордана Јовановић, Г. Томовић // Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија : зборник радова / ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко. – Беране : Епископија будимљанско-никшићка : Полимски музеј ; Београд : Филозофски факултет. Институт за историју уметности : Службени гласник : Православни богословски факултет. Институт за теолошка истраживања, 2011, 499–531. – Summary.
- Жичко властелинство* // Наша прошлост 13 (Краљево 2012) 9–52. – Summary.
- Манастир Милешева и манастирски трг Пријепоље у средњовековној трговини Полимља* // Осам векова манастира Милешеве : међународни научни скуп : зборник радова I. – Милешева : Епархија милешевска, 2013, 61–78. – Summary.
- Надгробни натпис Воихне из Коњуха* // Споменица др Данице Милић / ур. Бојана Миљковић-Катић. – Београд : Историјски институт, 2013, 147–166. – Summary. – (Зборник радова ; 27) .
- Карта Босне Вакома Кантелија из 1689. године* // Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић / гл. ур. Рајко Кузмановић ; одг. ур. Драгољуб Мирјанић ; ур. Ђуро Тошић ; прир. Жељко Вујадиновић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015, 493–529. – Summary. – (Зборник радова ; 10. Одељење друштвених наука ; 38)

Приредила Славица Мереник

IN MEMORIAM

Владимир Стојанчевић
(1923–2017)

Непуну недељу дана после напуњене 94. године живота преминуо је у Београду, 21. априла о. г., академик Владимир Стојанчевић, вишедеценијски редовни члан, а затим спољни сарадник Историјског института. Рођен је 16. априла 1923. године у Скопљу, у време када је овај град припадао српској (југословенској) држави, што ће до краја живота утицати на његов приступ у изучавању историје тог дела Македоније. Основну школу и гимназију завршио је у Велесу (1929–1941). Матурирао је у Другој мушкој гимназији у Крагујевцу (1941). Животни пут водио га је даље на север, ка Београду, одакле је могао да сагледа цео српски простор и да га, затим, обухвати у свом научном делу. За време рата живео је у Београду, радећи на железници. Јануара 1945. мобилисан је и упућен на Сремски фронт, где је остао до краја рата. Време проведено на фронту урачунато му је у војни рок. Новембра 1945. уписао је студије историје на Филозофском факултету у Београду. Дипломирао је на истом факултету 30. априла 1950. године. Од јуна 1948. радио је у библиотеци Семинара за општу историју средњег века, да би маја 1950. године прешао у Историјски институт Српске академије наука (САН, дан. САНУ). У истој установи (САН) одбранио је маја 1956. докторски рад: *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838. године*.

За време рада у Институту (1950–1984) био је члан свих друштвено-управних и научних тела која су деловала у складу са законом о научном

раду: секретар Научног савета, председник Радне заједнице, члан Научног већа и члан редакције свих институтских издања (ИЧ, Мешовита грађа – *Miscellanea*, Посебна издања). Почетком седамдесетих година био је и кандидат за директора Историјског института, али је гласање запослених, што је тада било пресудно при избору, испало нерешено, па је за руководиоца установе изабрано треће лице. Сам је више пута причао да је у колективу он важио као српски кандидат за директора, за разлику од друге, југословенске опције, која је у то време политички била протезирана у целој држави. Убрзо после одбране докторске тезе биран је за научног сарадника, седам година касније за вишег научног сарадника (1963), затим и за научног саветника (1867). За дописног члана САНУ изабран је 16. новембра 1978, а за редовног 15. децембра 1988. године. Приступну беседу: *Србија и српски народ у Турској 1804–1878*. одржао је 10. маја 1989. године. Од пензионисања до 1998. године био је делегирани члан Председништва САНУ у Научном већу Историјског института. После пензионисања живео је у Београду. До неколико месеци пред смрт писао је нове и прештампавао своје раније радове.

У свом дугом радном веку академик Стојанчевић се бавио најразноврснијим темама из историје Србије у XIX и XX в. (до краја Првог светског рата) и везама српске државе са суседним државама и народима, посебно са Бугарима и Албанцима. Бавио се првенствено политичком и дипломатском, али исто тако и економском, црквеном и културном историјом. Велики број радова посветио је историји Срба у Османском царству: у Старој Србији, Босни и Херцеговини и Македонији. Писао је и о Србима у Сентандреји, Румунији, Војној граници, Славонији и Далмацији. Тематски се дотицао питања о пореклу и миграцијама становништва, управној подели и насељавању Србије у XIX в., ослободилачким настојањима српске државе и српског народа и улози војске и добровољаца. Бавио се и аграрним односима, законодавством, етничким мањинама на Балкану (Гоге, Цинцари, Арнауташи – у процесу њихове албанизације, и др.), развојем просвете и историографије и историјском географијом. Издавао је архивску грађу у Споменику САНУ, у посебним књигама и у више часописа (Мешовита грађа, Архивски преглед, Зборник Историјског музеја Србије, и др.). У више бројева Гласника САН (1956–1957) и у Историјском гласнику (1958) писао је о раду Историјског института, који је тада био у радном саставу Академије.

Бавећи се историјом српског народа дуже од шест и по деценија оставио је Стојанчевић по обиму и значају написаних радова велико дело, које обухвата 15 изворно писаних књига и још 38 посебних издања, књига

са прештампаним чланцима, расправама и прилозима, које избором радова и својим општим склопом, најчешће са придодатим уводом и објашњењима из његовог или нечијег другог пера, чине једну тематску целину. Са Р. Новаковићем, Г. Шкриванићем и Ж. Шкаламером приредио је 1965. године *Школски историјски атлас*. Прештампao је у сопственом издању и две књиге радова раније објављених на страним језицима (*Ouvrages en langues étrangères*, 2001, I–II). Једну књигу радова, такође као поновљено издање, издао је са супругом Видосавом Стојанчевић. Од 2009. године, у оквиру посебне едиције, којој је дао наслов: *Из српске историјске прошлости (1804–1918)*, почео је поново да објављује своје радове из разних периодичних публикација. До 2017. успео је у сопственом издању да објави 28 књига. У првом тому објавио је радове из Историјског часописа. Нажалост, овај свој издавачки подухват, веома користан за историчаре који се баве истом проблематиком, није успео до краја да оствари. Поред тога, написао је и објавио преко 700 чланака, расправа, прилога и историјских осврта, десетак предговора и поговора знаменитих дела из старије српске и европске историографије и око 170 предговора и оцена за новије књиге, штампаних рецензија, критика, приказа и забележених сећања о личностима и делу својих савременика. По броју објављених радова био је најплоднији писац у досадашњем раду Института.

Од многобројих посебних издања В. Стојанчевића (поред докторске тезе) наводимо неке наслове: *Кнез Милош и његово доба* (1966), *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године* (1971), *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса* (1986), *Србија и Бугарска 1804–1878* (1988). У прво време штампао је своје књиге претежно у издањима Историјског института, да би их касније објављивао и прештампавао код разних издавача широм Србије. У новије време вредна је помена његова студија *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804–1918)*, објављена у Београду 2005. године. У њој се позабавио једном, у српској историографији скоро потпуно запостављеном темом – остацима српског народа и српске свести у западним деловима Бугарске, где су Срби током векова насилно бугаризовани (Видински, Софијски санџак). Проблемима бугаризације, албанизације и грецизације Срба у источним, југоисточним и јужним граничним српским областима бавио се и у низу других својих радова. У више својих радова истраживао је процес албанизације, тзв. Арнауташа, који су чинили значајну етничку групу на простору где су се допирали Срби са Албанцима и Шиптарима. Сматрао је да је основна етничка подлога ове етничке

скупине била српска, али су они после исламизације, у општим околностима које су владале у Турском царству, касније били албанизовани. Својим истраживањима Срба у Бугарској био је на трагу лингвистичких закључака академика Александра Белића, који је територију западне Бугарске у дубини од 10 до 30 км од старе српске границе (из 1878) сврставао у српску говорну област.

Као већ потпуно зрео научник изабран је у Иницијативни одбор за писање Историје српског народа (ИСН). Овај одбор окупио се око Српске књижевне задруге и израдио Пројект о ИСН у шест књига (1971). Био је уредник пете књиге ИСН (I–II). У првом тому пете књиге написао је два поглавља (раздобље од краја XVIII в. до 1839. године) и дао нацрт за израду 10 историјских карата. Дао је нацрт и за пет карата у шестој књизи (VI–1). Учествовао је у писању уџбеника и приручника за ученике основних и средњих школа. Написао је пет поглавља у 2. тому *Историје Београда* (1974) и по једно или више поглавља у колективно писаним историјама градова у Србији (Ниш, Ужице, Шабац, Крушевац). Одужио се и писцима српске историје из своје и претходне генерације. Писао је о Мити Костићу, Драгољубу М. Павловићу, Душану Пантелићу, Виктору Новаку, Гаври Шкриванићу, Илији Синдику, Танасију Ж. Илићу, Васи Чубриловићу, Вуку Винаверу, и другима. Поред историчара писао је и о етнологима, међу којима и својој супрузи Видосави Стојанчевић, лекарима (академику Кости Тодоровићу) и лингвистима (академику Павлу Ивићу). У последњој деценији живота допунио је ову збирку портрета сећањима на више савременика, с којима се сусретао и сарађивао током радног века. Објавио их је у посебној књизи (*Моји савременици*, Пирот 2008), заједно са некролозима и прилозима о напред наведеним научним радницима. Истицао је да су ти, како их је назвао, писани „медаљони” памћења настали из сопствене „духовне потребе” и личне „моралне обавезе” да се не заборави ниједан значајнији истраживач српске прошлости. Стојанчевић је умео да оцени сваког истраживача, и да на мало простора истакне вредност његовог дела.

Академик Стојанчевић био је страстан истраживач новије српске историје, њен прави посвећеник. Стицао се утисак да је у дугом животном веку заборавио своју приватност и да се сав посветио науци. У свим периодима свога стваралаштва оставио је значајне, документовано писане радове, који ће бити незаобилазни у будућим истраживањима историје Србије и српског народа. Све радове писао је савесно, трагајући за чињеницама, а оне о југоисточној Србији, одакле је потицала његова мајка Лепосава (Лесковац) и Македонији, одакле је потицао његов отац

(Милош), писао је и срцем. Запретено дубоко у души носио је предања српског народа из некадашњих јужних српских области, где је Српство данас јако проређено или потпуно нестало. Распад Југославије пружио му је прилику да до краја уобличи своје научне и животне погледе на те крајеве. Последње две деценије живота скоро да је у потпуности посветио истраживању историје српског становништва у Македонији, посебно оном њеном делу који је 1912. године био укључен у српску државу. Знао је да око *Вардарског зборника*, чији је уредник био од покретања часописа до смрти, окупи истраживаче прошлости тих крајева.

У његовим радовима као да се стално осећа жал што је Србија стварањем Југославије испустила јужне српске области, у којима је српска свест била очувана, и поред столетних притисака турских власти и суседних инородних народа. Недовољно виспрен македонски српски елемент био је вековима препуштен насилној туркизацији, бугаризирању, албанизацији и грецизацији. Иако је примећивао да Срби у Македонији нису „пунокрвни” Срби као они на Косову и северније, он је дубоко веровао у њихово српско опредељење. Десетак година пред смрт, поклонио је већи део своје богате библиотеке (око 8.000 књига) Шумадијској епархији, чиме се уврстио у ред великих добротвора Српске православне цркве. На предлог Института одликован је 1984. Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима. Одликован је и Орденом Светог Саве I степена (1999), Октобарском наградом Београда, за рад на тротомној *Историји Београда* (1974), и са шеснаест медаља, спомен-плакета, повеља и захвалница.

Ненад Урић

IN MEMORIAM

**Душан Т. Батаковић
(1957–2017)**

Дана 27. јуна 2017. године, преминуо је др Душан Т. Батаковић, дугогодишњи директор Балканолошког института САНУ и бивши амбасадор Републике Србије у Грчкој, Канади и Француској.

Др Душан Т. Батаковић је рођен у Београду 23. априла 1857. године, од оца Томислава, лекара на Војномедицинској академији, и мајке Милене, рођене Павловић. Студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду 1982, где је и магистрирао 1988. године. Докторске студије (1991–1996) завршио је на Сорбони у Паризу (Université Paris – Sorbonne), где је у јануару 1997. године одбранио тезу *Француска и стварање парламентарне демократије у Србији 1830–1914 (La France et la formation de la démocratie parlementaire en Serbie 1830–1914)*. Образовање и искуство стечено у Француској касније ће у значајној мери утицати на његова научна интересовања.

Научна каријера Душана Батаковића развијала се 1983–1992. године у Историјском институту, а затим у Балканолошком институту САНУ. Био је члан уредништва *Књижевне речи* (1985–1989), *Задужбине* (1990–1994) и *Књижевних новина* (1991–1998). На Филозофском факултету у Београду предавао је 1998. године предмете Увод у историјске студије и Општу историју новог века.

Дипломатска каријера уваженог српског историчара, ученика некадашњег генералног секретара Ке д'Орсеја Жан Мари Сутуа (Jean-Marie Soutou), започела је у Атини, где је 2001–2005. године обављао дужност амбасадора Србије у Грчкој. Након завршетка мандата, Батаковић је у јулу 2005. именован за саветника председника Србије, а у октобру исте године за директора Балканолошког института САНУ,

главног уредника годишњака *Balkanica* и посебних издања Института. У септембру 2008. године изабран је и за председника српског комитета Међународне асоцијације за проучавање југоисточне Европе (AIESEE). Био је члан државног преговарачког тима о будућем статусу Косова и Метохије од новембра 2005, у јулу 2007. је указом председника Републике постављен за амбасадора Србије у Канади, а у јануару 2009. за амбасадора у Француској. Био је и шеф делегације наше земље при Међународном суду правде у Хагу (2009–2011).

Научник широког хронолошког, тематског и територијалног захвата, Душан Батаковић је објавио и приредио већи број књига (монографија, зборника радова, мемоара и грађе) и преко стотину научних чланака. Његова истраживања посвећена су српско-албанским односима, проучавању утицаја религије и идеологије на балканске и јужнословенске национализме, европским оквирима српске историје, француско-српским односима, као и утицају комунизма на развој Србије. Одржавши серију предавања на више европских и америчких универзитета, он је, у оквиру Фондације за европску историју и цивилизацију (*La Fondation pour une histoire de la civilisation européenne*), са седиштем у Паризу, био представник Балкана у жирију за европску награду из историје (1995–2000). Највећи допринос Батаковић је дао на пољу француско-српских односа. У Паризу је недавно (2013), под другим насловом, објављена његова докторска теза *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, која по речима ментора Жоржа Анрија Сутуа (*Georges-Henri Soutou*), приказује праву историју политичког и институционалног развика Србије пре 1914. године, у контексту њених односа са Француском. Књига на сјајан начин приказује постепену еволуцију и модернизацију земље која је у исто време требало да реши унутрашњополитичке проблеме и национално питање, што је у овом раздобљу био чест случај у европским земљама. Др Душан Батаковић се истакао и као приређивач зборника радова *La Serbie et la France une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940* (Belgrade, 2010), окупивши у том тренутку најпознатија научна имена чији предмет проучавања представљају француско-српски односи. Атипичан али истински савез Кнежевине, касније Краљевине Србије и Француске, као главног извора политичких доктрина и револуционарних покрета у Европи у XIX веку, био је по мишљењу српског историчара заправо случајан и ненаговештен. Био је то савез који никада није формално закључен, чији оквири нису били тачно одређени, али чија је делотворност одолела свим искушењима и нарочито дошла до изражаја

у рововима Балканског фронта у Великом рату, где су сарађивале српска и француска војска.

Своја дугогодишња истраживања о делу једног од највећих српских државника Илије Гарашанина, Душан Т. Батаковић је 2014. године преточио у књигу на енглеском језику *The foreign policy of Serbia (1844-1867) Ilija Garašanin's Načertanije*. Почивајући на грађи из архива Адама Чарторијског у Кракову и, пре свега, на извештајима Фрање Заха, агента пољске емиграције у Београду, ова монографија говори о утицају *Начертанија* на обликовање спољне политике Србије. Батаковић је анализом показао да не стоји раширено мишљење да је Захов *План* јужнословенски а *Начертаније*, српски или „великосрпски“ програм: међупрожимање у току састављања не само ових, већ и неколико сличних нацрта о спољној политици, на којима су Зах и Гарашанин заједнички радили, јасно указује на снажну међузависност ових програмских докумената.

Велики одјек имале су Батаковићеве књиге на енглеском, француском и руском језику чија су тема Косово и Метохија: *Serbia's Kosovo Drama. Historical Perspective* (Belgrade, 2012); *Kosovo. Un conflit sans fin?* (Lausanne, 2008); Косово и Метохија: история и идеологија (Екатеринбург, 2014). Посредством анализе одређених историјских феномена, српски историчар је готово у свим делима на ову тему желео да утиче на критичко сагледавање прошлости која је, како је то често истицано, „предсобље садашњости“. Ипак, међу књигама посвећеним Косову и Метохији издваја се монументално дело *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija. The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People* које представља зборник докумената, научних студија и уметничких прилога, чији је приређивач био Батаковић. У овој публикацији енциклопедијског карактера, налазе се пробране научне студије водећих домаћих и страних стручњака за историју, уметности и културно наслеђе ове јужне покрајине Србије, прилози наших духовника, као и бројна сведочанства, од средњовековних повеља до записа и натписа, дипломатске преписке, духовних текстова, епске традиције и путописних записа.

Пред крај живота др Душан Батаковић је, у маниру великих познавалаца своје струке, изнео у делу *Дешифровање прошлости* (Београд, 2016), историографске огледе настале у последње три деценије, тежећи да пружи неке свеже и поуздане увиде у још увек неусаглашено тумачење српске прошлости. Осетивши потребу да преиспита дела појединих домаћих и страних историчара, он је представио своју визију крупних историјских догађаја и магистралних процеса, најчешће преломних раздобља у српској и балканској историји у последња два stoleћа.

За своје заслуге Душан Т. Батаковић одликован је високим домаћим и страним одликовањима: орденима Белог орла, Великог крста (Краљевски дом Карађорђевића), Академских палми, Официра Легије части, Феникса и Великог крста (Грчка). Године 2010. изабран је за члана Светске академије уметности и науке (World Academy of Art and Science, WAAS).

Одлазак др Душана Т. Батаковића ће, без сумње, представљати велики губитак за академску средину и српску историографију. Поред научних радова, одликовала га је велика енергија која је пратила сваки његов подухват. Повесник и дипломата заслужује признање и због дугогодишњег успостављања веза између научника из земље и иностранства, института и институција и различитих генерација српских историчара.

Урош Татић

IN MEMORIAM

Душан Синдик
(1933–2017)

У петак 30. јуна 2017, у осамдесет петој години живота, преминуо је Душан Синдик, стручни сарадник Историјског института Београд у пензији. Рођен је 16. априла 1933. године у престоници Краљевине Југославије. Потичао је из старе и угледне породице бокељских Срба римокатоличке вере, а његов отац, академик Илија Синдик (1888–1958), био је један оснивача Историјског института Српске академије наука и уметности (1947) и његов други директор (1954–1958). Млади Душан је своје школовање започео у Кикинди, а наставио у родном граду, где је завршио основну школу и гимназију, постао студент Филозофског факултета и дипломирао 1955. године на групи за историју. Прво запослење нашао је у Библиотеци града Београда, потом су уследила намештења у Југословенском библиографском институту и Јеврејском историјском музеју, да би од 1962. године до пензионисања (1998) радни век провео у Историјском институту.

Научно-истраживачка интересовања Душана Синдика обухватала су разнолико проучавање прошлости Јевреја на тлу модерне Србије, бављење занимљивом личношћу грофа Саве Владиславића, али пре свега изучавање и издавање историјских извора за историју Срба у средњем веку, са особитим нагласком на дипломатичку грађу. Уз академике Владимира Алексејевича Мошина (1894–1987) и Симу Ћирковића (1929–2009) учествовао је у великом пројекту Историјског института, припремању и објављивању тзв. „Српског дипломатара“. Вишедеценијски труд делимично је капитализован 2011. године, када је први том *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)* напoкон угледао светлост дана. Нажалост, од тројице аутора

само је један доживео да види плодове свог напорног рада. Током дугих година припреме овог монументалног дела, Синдик је обилазио архиве, расуте широм Европе, у којима се чувају српске средњовековне дипломатичке исправе. Из тих боравака на Светој Гори, у Венецији, Дубровнику, Котору, Москви и Санкт Петербургу (ондашњем Лењинграду), произишле су многе студије које су постале драгоцен лектира и обавезан приручник истраживачима српског средњовековља; на овом месту бисмо поменули само неке од наслова: *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, *Понтификал Которске бискупције у Лењинграду*, *Marginalia catharensia*, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, итд. У сарадњи са Горданом Томовић приредио је књигу *Писци средњовјековног латинитета*, која је објављена 1996. године на Цетињу као први том у серији „Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека“.

Међу колегама остаће упамћен као несебичан пријатељ, поуздан сарадник и заљубљеник у живот који се духовито и храбро носио са дуготрајним и тешким обољењем. Патрицијска одмереност Душана Синдика остављала је утисак на све који би га упознали, а њега самог сврставала међу племените људе пре својствене, нажалост, прохујалим епохама него нашем добу.

Драгић М. Живојиновић

IN MEMORIAM

Ђорђе Станковић
(1944–2017)

Дана 9. августа 2017. године преминуо је угледни историчар Ђорђе Станковић. Рођен је 21. јануара 1944. у Слобоштини (општина Брестовац, западна Славонија). Завршио је гимназију у Славонској Пожеги, након чега уписује студије историје на Филозофском факултету у Београду. Након дипломирања 1966. на матичном факултету, под менторством професора Јована Маријановића, 1969. брани магистарски рад на тему *Радикална странка и хрватско питање 1921–1923*, а затим 1979. и докторску дисертацију под насловом *Никола Пашић и стварање југословенске државе 1919–1921*. Паралелно са овим активностима Станковић се запошљава на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, најпре у звању асистента (1969), затим доцента (1980), а потом ванредног (1985) и редовног (1990) професора. Од 1990. па до одласка у пензију (2012), др Станковић је вршио функцију шефа Катедре за историју Југославије. У фокусу истраживачког рада др Станковића налазили су се историја југословенских народа на прелазу из 19. у 20. век, личност Николе Пашића, улога студентске омладине у политичком животу југословенске државе и методолошка питања историјске науке.

Надовезујући се на питања која је отворио у својој магистарској и докторској дисертацији, др Станковић је већи део свог научног опуса посветио личности Николе Пашића и њеној улози у конституисању и политичком животу југословенске државе. У монографијама *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије* (1984), *Никола Пашић и југословенско питање I–II* (1985), *Никола Пашић и Хрвати* (1995) и *Никола Пашић: Прилози за биографију, Србија и стварање Југославије* (2009) и *Србија 1914–1918: Ратни циљеви* (2014) др Станковић је

користећи (већим делом необјављену) изворну грађу дао исцрпан преглед политичког деловања вође Народне радикалне странке у периоду од краја 19. до првих деценија 20. века. Посебан значај овим делима даје труд др Станковића да политичко деловање водеће политичке личности српске и југословенске државе прикаже у ширем контексту европске политике и идеолошких тенденција које су доминирале политичком сценом предратне, ратне и међуратне Европе. У настојању да подстакне даља истраживања ове теме у југословенској и српској историографији др Станковић је у зборницима *Слога Србо-Хрвата* (1995), *Никола Пашић у Народној скупштини* (1998) и *Сто говора Николе Пашића: Вештина говорништва државника I–II* (2007) приредио и објавио низ историјских извора везаних за личност и политичко деловање Николе Пашића.

Поред личности Николе Пашића, др Станковић је у свом научном раду посветио велику пажњу феномену политичког ангажовања студентске омладине у међуратној и послератној југословенској држави. Резултате својих истраживања на ову тему др Станковић је (у коауторству са Андрејом Митровићем, Милорадом Радевићем и Ђорђем Јовановићем) представио у монографији *Студенти београдског универзитета 1838–1941: Хронологија политичког живота* (1971) и зборнику *Студенти и универзитет 1914–1954* (2000). Значајан допринос актуелним, као и будућим, истраживањима на тему политичког активизма студентске омладине у југословенској држави оставили су и зборници докумената *Записи и извештаји Универзитетског комитета КПС 1945–1948* (1985), *Записници и извештаји ИККПС 1948–1952* (1987) и *Записници акционог одбора ССУ Београдског универзитета 1939–1941* (1988) које је Станковић објавио у сарадњи са Момчилом Митровићем.

У научном опусу др Станковића велики простор заузимају методолошка питања и процеси развоја југословенске и српске историографије. Бавећи се овим питањима у низу чланака и расправа, др Станковић је дао свеобухватни преглед развоја историографије (од античког до модерног времена), њених метода, као и улоге сродних хуманистичких наука (социологије, психологије и др.) у обликовању модерних тенденција у светској историографији. Већина радова др Станковића на ове теме сабрана је и публикована у делима *Искушења југословенске историографије* (1988), *Изазов нове историје I–II* (1992–1994), *Историјски стереотипи и научно знање* (2004) и *Неизвесна прошлост Србије: одабрани научни есеји* (2014). Бавећи се наведеним питањима, Станковић је обратио нарочиту пажњу на утицај општих друштвених (пре свега политичких и идеолошких) кретања на развој

савремене српске историографије. У сарадњи са проф. Љубодрагом Димићем, др Станковић је 1996. објавио дело *Историографија под надзором I–II* у коме је кроз сумарни преглед развоја историјског истраживања на европским просторима уочио друштвене појаве и механизме који су одређивали методолошки приступ и карактер југословенске и српске историографије. Поред поменутих дела, др Станковић се питањем утицаја актуелних политичких дешавања и идеологија на развој историографије бавио и у стручним чланцима али исто тако и у средствима јавног информисања. Станковићев став да актуелне политичке прилике у периоду распада СФРЈ и ратова за југословенско наслеђе усмеравају историографију на постјугословенским просторима у правцу некритичке ревизије, покренуо је низ расправа и полемика како унутар стручних кругова, тако и у оквиру шире јавности. Нарочито велики број полемика и реакција (објављених у јавним штампаним гласилима – пре свега дневном листу *Политика* и часопису *Нова српска политичка мисао*) изазвао је децидирано негативан став др Станковића према процесима рехабилитације чланова покрета Драже Михаиловића и функционера Владе народног спаса генерала Милана Недића. Активно ангажовање у актуелним друштвеним питањима речито сведочи о Станковићевом схватању важности улоге историографије у савременом друштву, као и његовом енергичном настојању да југословенско историографско наслеђе заштити, од оног што је он перцепирао, као идеолошки инструментализовану злоупотребу.

Научни и педагошки рад, ангажовање у стручним телима (др Станковић је вршио функције секретара Савеза историјских друштава Југославије, председника Друштва историчара Србије и уредника стручних публикација *Историјски гласник*, *Југословенски историјски часопис* и *Марксистичка мисао*) и активно учешће у актуелним друштвеним полемикама осликавају нам личност др Станковића као једног од истакнутих прегалаца у напорима за проширење научних сазнања и очување интегритета историјске науке.

Василије Драгосављевић

IN MEMORIAM

Војин С. Дабић
(1949–2017)

Дана 24. октобра 2017. преминуо је српски историчар Војин С. Дабић, професор Филозофског факултета у Београду. Рођен је 2. јануар 1949. у Тројеглави. На Групи за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао је 1972. Почетком 1973. запослио се у Историјском институту САНУ у Београду и у оквиру секције за историју српског народа под туђинском влашћу започео је истраживање историје Војне крајине и Срба у Хрватској и Славонији од почетка XVI до краја XVIII века. На Филозофском факултету у Београду одбранио је 1982. магистарски рад *Банска крајина од краја XVII до половине XVIII века*, који је објавио као посебну монографију. За време постдипломских студија провео је више од годину дана на истраживањима у Бечу, Загребу и Љубљани, изучавајући најважније архивске фондове за историју Срба у Хрватској и Славонији. Од 1985, у звању истраживача-сарадника, поверено му је истраживање прошлости Карловачког генералата. На Филозофском факултету у Београду изабран је 1992. за асистента на Одељењу за историју, на предмету Национална историја новог века. На истом факултету одбранио је 1996. докторску дисертацију *Карловачки генералат 1683–1746. године* и потом стекао звање доцента. Након одбране тезе наставио је проучавање прошлости Војне крајине и хронолошким и садржајним проширивањем рукописа докторске дисертације настала је монографија *Војна крајина. Карловачки генералат (1530–1746)*. После вишегодишњих истраживања написао је студију под насловом *Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији*. За ванредног професора изабран је 2002.

Објавио је већи број радова у историјским часописима и тематским зборницима, који се према обрађеној проблематици могу груписати у неколико тематских целина (сеобе Срба и њихов живот на феудалним поседима у Хрватској и Славонији, проблеми историјске демографије српских области од почетка XVI до краја XVIII века, демографски проблеми, аграрни односи и привреда итд.). Учествовао је на двадесетак домаћих и међународних научних скупова, усавршавао се и истраживао у регионалним центрима Европе и на Балкану, проучавајући у тамошњим архивима архивску грађу на латинском, немачком и италијанском језику. Захваљујући добром познавању архивских фондова, као и чињеници да се дугогодишњим истраживањима оспособио за читање и коришћење извора на старим и страним језицима, приредио је више тематских збирки извора, као и научних радова из прошлости Срба у Хабзбуршкој монархији, Турском царству и Млетачкој републици у XVI, XVII и XVIII веку.

Био је главни уредник часописа „Зборник Матице српске за историју”, члан је Редакционог одбора и уредник епохе XVI–XVIII век Српског биографског речника, члан редакције Зборника САНУ о Србима у Хрватској и „Српских студија”. Прикупљао је документацију о страдању Срба за време грађанских ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини од 1991. до 1995. Део сакупљене документације приредио је у две књиге објављене на енглеском језику. Професор Дабић је уживао углед нашег најбољег стручњака за историју Војне границе. Високо ценећи његов научни допринос, Одељење историјских наука САНУ желело је да га има у својој средини, па га је истицало као свог кандидата за дописног члана САНУ.

др Петар В. Крестић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

- **Апстракт.** Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.
- **Кључне речи.** Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.
- **Резиме.** Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.
- **Прилоге.** Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.
- **Листу референци.** Налази се на крају рада и састоји се из два дела (Извори и Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, *Историјски часопис* 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–I, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.
- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.
- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.
- Напомене се скраћују са нап.
- Не употребљавају се скраћенице стр. односно p. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German).

The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

- **Abstract** – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).
- **Keywords** – up to ten words, given in Serbian and English.
- **Summary** – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).
- **Illustrations and charts** – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.
- **List of references.** At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing full titles and pages. All the Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration (Serbian Latin alphabet).

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бели*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

- For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.
- For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.
- In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.
- Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)
- The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is March 31st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС Књ. LXVI (2017)

Издавач

Историјски институт Београд

За издавача

др Срђан Рудић, директор

Редакциони одбор:

академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Биљана Вучетић (Историјски институт Београд),
др Невен Исаиловић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Татјана Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије, Руска академија наука),
др Срђан Рудић, главни и одговорни уредник (Историјски институт Београд),
др Ана Столић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)

Лектура текстова на српском језику

Лидија Кусовац

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

SP Print, Нови Сад

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. –
1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Нови Сад: SP Print). – 24 cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170